

В.Й. Борисенко

КУРС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

В.Й. Борисенко **КУРС**
УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРІЇ

З найдавніших часів до ХХ століття

ВИДАННЯ ДРУГЕ

Допущено
Міністерством освіти України

Навчальний посібник
для студентів вищих закладів освіти

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1998

ББК 63.3(4УКР)я73
Б82

Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва заборонено

Головна редакція літератури з духовного відродження
України та історично-філософських наук

Головний редактор *С. В. Головка*

Редактор *Ю. П. Дяченко*

Борисенко В. Й.

Б82 Курс української історії: 3 найдавніших часів до
XX століття. 2-ге вид.: Навч. посібник. — К.: Либідь,
1998.— 616 с.

ISBN 966-06-0038-0

Викладається авторська концепція історії України з найдавніших часів до XX століття. Переглянуті традиційні погляди на походження українського народу, становлення та еволюцію національної держави, роль аристократії й духовенства в житті суспільства, місце козацтва в історії України. З нових позицій подаються визвольна війна українського народу XVII ст., вплив рішень Переяславської ради 1654 р. на подальшу долю України. Характеризуються закономірності та особливості політичних, соціально-економічних і національно-духовних змін в Україні нового часу.

Для студентів вищих закладів освіти.

Б 0503020902-058
1998

ISBN 966-06-0038-0

ББК 63.3(4УКР)я73

© В. Й. Борисенко, 1996

Історія — це минуле, повернуте у майбутнє. Без знання минулого неможливо зрозуміти сучасне, передбачити, а тим більше успішно будувати майбутнє. Історія — це вчитель, збагачений тисячолітнім досвідом людства. Ї історія як наука здатна за відповідних умов стати продуктивною силою суспільства. Але ми часто забуваємо те, чому вона нас учить. Воістину правий давній філософ, заявляючи, що найбільший урок, який ми виносимо з історії, це те, що не враховуємо її уроків. Знаючи закономірності й особливості історичного поступу, можна уникнути безлічі помилок, котрі чатують на нас на кожному кроці.

Гармонійне існування суспільства можливе лише за свідомого й добровільного сприйняття більшістю його громадян внутрішнього устрою і нововведень. Формуванню відповідної суспільної свідомості сприяють багато чинників, у тому числі й історичні знання. Вони дають людям впевненість у правильності обраного шляху, підтвердженого попереднім досвідом, консолідують їх в єдиному поступі в майбутнє, сприяють швидкій реалізації найскладніших завдань. Історичний досвід застерігає нас від ігнорування, а тим більше порушення загальних закономірностей розвитку людства, силових спроб загальмувати або зупинити суспільний прогрес, ворожнечі чи відкритої суспільної конфронтації, які загрожують непоправними катаклізмами.

Пропоноване читачеві видання — це посібник перекладного періоду, коли застарілі або нав'язані суспільству концепції минулого України відкинуті самим життям, а нових, які б базувалися на солідних монографічних дослідженнях усіх сторін історичного процесу, ще немає. Для цього потрібні час і нові покоління дослідників, здатних з нових позицій відтворити наше минуле.

Таке становище зумовило й форму подачі матеріалу. В посібнику менше уваги приділено проблемам, що не потребують перегляду оцінок і досить ґрунтовно розроблені раніше, а також питанням, які викладаються в окремих нормативних навчальних курсах, насамперед з історії культури та історії української церкви. Натомість головна увага звернута на проблеми, що раніше на догоду панівним режимам чи окремим силам подавалися викривлено, односторонньо або свідомо замовчувалися. В цьому випадку критично переосмислювалося написане попередниками, ве-

лися самостійні наукові дослідження із залученням раніше недоступних архівних матеріалів, збірників документів, а також праць, які досі не були опубліковані або заборонялися властями. Широко використовувались останні досягнення як історичної, так і суміжних з нею наук.

Визначальними у посібнику є теми про українську народність і українську державність. Подано авторську концепцію походження українців. У її основі лежить принцип безперервності етногенетичних процесів серед місцевих племен від зародження у скіфський період і до їхнього завершення в часи Київської Русі, коли український народ постає перед світом як цілком сформована історична спільність спочатку під іменем «русь», а потім «українці».

У нерозривному зв'язку з етногенетичними відтворені й державотворчі процеси на українських землях, які переконують, що в цьому відношенні український народ йшов у руслі загальноісторичного розвитку тогочасних народів і виробив власну державну форму самоорганізації. Вона найповніше відповідала ментальності народу й видозмінювалася від примітивних форм типу племінних об'єднань докиївського періоду до високоорганізованої форми Української держави середини XVII ст. Ці сюжети доповнюються іншими аспектами людського співжиття, які в комплексі й становлять історичний процес.

*Список літератури та хронологічний довідник склав
М. В. Борисенко.*

- Поява людини й первісних форм співжиття
- Розклад первіснообщинного і зародження ранньоконфедерального суспільства
- Кіммерійці, скіфи, сармати та інші народи
- Грецька колонізація Північного Причорномор'я

Поява людини й первісних форм співжиття. Початки історії людства криються в глибинах віків і пов'язані з процесом перетворення людиноподібної мавпи на людину. Найважливішою ознакою цього процесу є випростане ходіння представників родини гомінід — перших предків людини. Завдяки знахідкам в Ефіопії, Кенії, Танзанії *початок історії людства можна датувати 2—2,5 млн років від наших днів.* Саме в ті часи мавпа-примат звелася на задні кінцівки й звільнила передні для добування їжі та виготовлення найпростіших знарядь праці. Відтоді починається розумово усвідомлена діяльність наших пращурів, спрямована на задоволення власних потреб через безпосереднє втручання в природу. Перехід до користування знаряддями праці став справжньою революцією в житті людиноподібних мавп. Він спричинив докорінні зміни не тільки в їхньому біологічному, а й у психічному розвитку. *Усвідомлена праця, а згодом і мова остаточно вивели нашого предка з тваринного стану і зумовили його становлення як гомо сапієнса.*

Залежно від матеріалу знарядь праці вчені розділили найдавнішу історію людства на кілька епох. Першою з них був палеоліт (від грецьких слів «палайос» — стародавній і «літос» — камінь). Він тривав від 700 до 10 тис. років тому. В свою чергу, палеоліт умовно ділиться на ранній, середній і пізній етапи.

Ранній палеоліт — це «колиска» людства. У цей час почалося розселення людини зі своєї прабатьківщини в різні кінці ойкумени. З Африки і, можливо, Південно-Східної Азії народи приблизно мільйон років тому стали кочувати на північ у пошуках вільних благодатних місць для життя. Через Гібралтар, Східне Середземномор'я,

Кавказький перешийок вони почали заселяти Євразійський материк.

На території України первісна людина з'явилася приблизно мільйон років тому. Її сліди виявлені поблизу Хустських воріт понад р. Тисою та в інших місцях цього регіону. Стоянки первісних людей знайдені також поблизу с. Луки-Врубловцевої під Кам'янцем-Подільським, у басейні р. Свинолужки на Житомирщині та біля Амвросіївки на Донеччині. Серед знайдених предметів переважали знаряддя ударної та ударно-ріжучої дії — скребла, рубила, гостроконечники. Всі вони були виготовлені з кременю, андезиту, обсидіану, різних сланців. Первісні люди користувалися також дерев'яними знаряддями праці, якими добували їжу, ловили й обробляли тварин. Теплий помірний клімат сприяв збагаченню флори й фауни. Люди жили невеликими групами, постійно пересуваючися з місця на місце в пошуках їжі. В цей час зароджуються колективи для спільного полювання й спорудження найпростіших жител. Створюються первісні стада людей, перші форми людських об'єднань за принципом кровнородинних зв'язків. Можливо, вже тоді почали виникати екзогамні порядки, які забороняли шлюби всередині общини.

У часи середнього палеоліту первісні люди продовжували заселяти Україну. Вони дісталися басейну Десни, а подекуди просунулися й далі. Проте на перешкоді дальшого освоєння українських земель стало періодичне похолодання. Це спонукало людей кочувати поміж зонами холоду та тепла й пристосовуватися до нових кліматичних умов. Вирішальним для дальшого розвитку людини було винайдення близько 100 тис. років тому вогню. Люди почали обігріватися в холодну пору, урізноманітнили харчування смаженням м'яса та інших продуктів, відчули себе більш впевнено в навколишньому середовищі. *Змінився антропологічний вигляд людини, відомої нам під іменем неандертальця: невисока на зріст, сутула, з масивною головою і дуже похилим чолом. Зовні неандерталець був набагато подібнішим до сучасної людини, ніж його попередник пітекантроп.*

Найдавніші стоянки й рештки неандертальців знайдені у печері Кіік-Коба, неподалік від Сімферополя, та біля колишнього с. Старосілля (нині у складі Бахчисарая) в Криму, а також поблизу с. Антонівки на Донеччині, смт. Королевого на Закарпатті та в інших місцях. Найбільш заселеним на той час був Крим з його сприятливими для життя умовами. В печерах проживали по дві—чотири сім'ї, що склалися

з шести-семи чоловік кожна. Неандертальці вже мали певні навички виготовлення знарядь праці, вміли надавати їм зручнішої форми. Наприкінці середнього палеоліту люди навчилися робити *проколюючі знаряддя праці*.

Змінилася психологія людини. Часте спілкування із собі подібними виробляло в неї почуття колективізму, усвідомлення дій та їх планування. *З'явилися елементи абстрактного мислення*. *Намітився поділ праці між чоловіками й жінками*. Чоловіки почали займатися переважно мисливством, а жінки — веденням домашнього господарства та переробкою здобичі. Родинні зв'язки велися по материнській лінії.

Докорінно змінилося життя на території України під час пізнього палеоліту з наступом льодовика й різким похолоданням. *Іншою стала рослинність*: зникли теплолюбні рослини, однак зросла кількість холодостійких дерев, а береза поширилась навіть у Криму. Земля України перетворилася на лісотундрову зону. *Змінилась і місцева фауна*: частина теплолюбних тварин вимерла, інша — відійшла на південь, натомість розплодились мамонти, шерстисті носороги, північні олені та вівцебики, з'явилися навіть пелікани й лемінги.

Різке похолодання змінило й саму людину, її основним заняттям стало полювання на різних тварин з метою здобути не лише їжу, а й шкури для одягу. *В безперервній борні з силами природи людина удосконалювалася*. Вона почала не стільки пристосовуватися до нових умов життя, скільки виборювати право на виживання. Змінився антропологічний вигляд людини. Вона вже мало чим відрізнялась від сучасної й дістала назву *гомо сапієнса*, або *кроманьйонця*. Щоправда, її середній вік становив лише 20—23 роки. *Зміцнювалися колективістські тенденції у людській свідомості*. *Люди дедалі більше осідали, споруджували собі житла*, насамперед зимові у вигляді яранг. Як матеріал використовували дерево, кістки, роги великих тварин, шкури. Житла ділилися на окремі приміщення й опалювалися.

Всього в Україні виявлено понад 500 житлових пам'яток пізньопалеолітичного періоду. Найвідоміші з них: Радомишльська стоянка на Житомирщині, Мізинська на Чернігівщині, Гінцівська на Полтавщині та ін. Людей було небагато, приблизно 20 тис. чол. на всю Україну, або 0,033 чол. на 1 кв. км (зараз цей показник становить у середньому 75,5 чол.).

У часи пізнього палеоліту *змінилися суспільні форми людського співжиття*. Замість примітивного первісного стада з'являється рід — об'єднання кровних

родичів по материнській лінії на чолі з жінкою. Заборона шлюбних відносин всередині роду змушувала людей встановлювати контакти з представниками інших родів. Відбувалося породичання різних родів і об'єднання їх у племена. *Почалося утворення первіснообщинного родоплемінного ладу.* Його головними ознаками виступали кровна спорідненість родів, матріархат, спільне володіння як знаряддями, так і результатами праці. Рід регулював шлюбні, господарські, релігійні та інші відносини своїх членів.

Суттєві зміни сталися на території України в епоху мезоліту (від грецьких слів «мезос» — середній і «літос» — камінь), яка датується приблизно Х—VI тис. до н. е. За цей час останній льодовик на території Європи розтанув. Після нього залишився пустельний ландшафт, усіяний камінням, острівцями хвойних дерев і багатьма водоймами. Змінився тваринний світ. Майже зникли мамонти й шерстисті носороги. Основною здобиччю людини стали тварини переважно сучасного вигляду. Поступово формується природний ландшафт, сприятливий для відтворюючих форм господарювання й схожий на теперішній. Люди починають заготовляти про запас різних молюсків і рослинну їжу, ловити рибу, а не тільки полювати на неї, приручати тварин.

Протягом VII—VI тис. до н. е. *помітно удосконалюються старі знаряддя праці.* Ретельна обробка кремінних виробів призвела до зменшення їхніх розмірів (так звані мікроліти), зручніших для використання, продуктивніших за попередні. Люди винайшли *метальні знаряддя*, що спричинило кардинальні зміни в тогочасному суспільстві. За допомогою лука й стріл давній мисливець міг полювати здобич на відстані і вже не в колективі, а самотужки, до того ж у більшій кількості. У зв'язку з підвищенням продуктивності праці та посиленням влади людини над природою відпала необхідність в існуванні багатолюдних колективів. *Поступово зникають великі стійбища і з'являються стоянки нечисленних груп.* Відбувається масове переселення мисливців і збирачів з однієї місцевості в іншу. Водночас поширюється досвід виготовлення нових знарядь праці, мисливства, *зачатків тваринництва й рослинництва.* Саме ці ознаки набули дальшого розвитку в наступну епоху й докорінно змінили живий світ України. Поселення мезолітичної людини знайдені на території всієї України: стоянки Мурзақ-Коба і Фатъма-Коба в Криму, Гребениківська на Одещині, Журавська на Чернігівщині та ін.

В епоху неоліту (від грецьких слів «неос» — новий і «літос» — камінь), яка охоплювала VI—III тис. до н. е.,

відбулася виробнича революція. Колишні елементи культурного господарювання зливаються в систему. На зміну традиційним мисливству, рибальству, збиральництву прийшли відтворюючі форми господарювання — землеробство й скотарство. Звичайно, цей процес відбувся не водночас, а тривав багато століть із суттєвими особливостями в різних місцевостях. Наприклад, у південно-західних регіонах поступово поширилися переважно відтворюючі форми господарювання, а в північно-східних більше зберігалися традиційні.

У цей час наші предки швидко освоюють зернові культури, які вперше з'явилися на Близькому Сході. Можливо, однією з найперших зернових культур в Україні був ячмінь. Принаймні найдавніші його знахідки в передмісті Києва Чапаєвці мають щонайменше 6—7 тис. років. Культивувалися також просо, пшениця, жито й вика. Люди одомашнювали різних тварин, почали робити крем'яні сокири, великі ножі, наконечники списів з двобічною обробкою леза та долота, навчилися шліфувати, свердлили й розпилювати вироби. Зі збільшенням продукції виникла потреба її зберігати, і людина винайшла керамічний посуд. Загалом унаслідок усього цього поліпшилося харчування, а відтак і продовжилася тривалість життя людини. В середньому її вік становив уже 30—32 роки, середній зріст — 170 см, а вага — 75 кг. Люди мали світле волосся.

На території України вченими виявлено близько 500 стоянок неолітичної людини, зокрема поблизу смт. Саврані на Одещині, біля сіл Торського на Тернопільщині, Нізвиська на Івано-Франківщині, Віти-Литовської під Києвом. Серед людей ще не було соціальної нерівності. Можливо, лише основні знаряддя праці перебували у власності окремих індивідів.

Значні зміни відбулися в Україні в епоху **енеоліту** (від латинського «аенеус» — мідний і грецького «літос» — камінь), що датується IV—III тис. до н. е. *У цей час родові зв'язки послабились і почалося формування територіальної общини. Найяскравішою археологічною культурою енеоліту була трипільська культура (назва походить від с. Трипільля на Київщині, де наприкінці XIX ст. виявлено її пам'ятки). Походження цієї культури остаточно не з'ясовано. Одні вчені вважають, що її залишили місцеві неолітичні племена буго-дністровської культури, інші стверджують, що її носіями були прийшли племена з Балкан чи Східного Середземномор'я, а дехто дотримується думки, що вона з'явилася в результаті злиття як місцевої, так і привнесеної культур. Але важливим є те, що трипільські племена були об'єднані в народ — попередник індоєвропейської сім'ї*

народів. Ці племена поступово освоїли територію нинішніх Румунії, Молдови, Побужжя, Південної Київщини й частини Лівобережної України.

Трипільці мешкали в глинобитних одно- та двоповерхових будівлях з глиняними підлогами, оштукатуреними і пофарбованими переважно в червоний колір стінами. Перший поверх призначався, як правило, для печі, зберігання інвентаря, помолу зерна, а верхній — для житла. Покрівля була двосхила, крита соломною і, мабуть, знизу обмазана глиною. Будівлі розташовувалися стінка до стінки й з'єднувалися переходами. Поселення стояли поблизу річок і були досить великими. Фактично — це давні протоміста зі значною кількістю мешканців. Наприклад, у Доброводах проживало понад 7, Тальянках — 14, Сушківцях — 3, Майданецькому — 8 тис. чол. Навколо цих протоміст розташовувалися невеликі поселення, і разом вони становили округи з 15—25 тис. чол. кожна, їхня господарська діяльність поширювалася на десятки, а то й на сотні квадратних кілометрів.

Трипільці займалися переважно *зерновим землеробством.* На відміну від навколишніх племен, вони швидше почали користуватися, окрім мотики, ще й ралом. Це значно підвищило продуктивність праці, сприяло кращому забезпеченню людей хлібом. Основними культурами були пшениця, просо, ячмінь, вика й горох. Зернові збирали дерев'яними серпами з роговими або крем'яними вкладками. Можливо, трипільці вже знали перелогову систему землеробства й застосовували ярові та озимі посіви. Тваринництво мало приселищний характер, розводили переважно велику й дрібну рогату худобу, а також свиней та частково коней. Мисливство не відігравало помітної ролі в господарстві, хоч дехто й промишляв ним. Трипільці вирощували абрикоси, сливи й аличу, тобто ті культури, які дійшли до наших днів. Господарство велось так інтенсивно, що через 50—100 років земля виснажувалась і люди мусили переселятися на нові місця.

Трипільські племена вперше на території України *почали користуватися виробами з міді.* Спочатку вони доставлялися з інших регіонів, найімовірніше з Балкан і Карпат, а згодом їх почали виготовляти місцеві майстри. Проте основною сировиною для виготовлення знарядь праці та зброї залишалися кремій і дерево. Трипільці робили чудовий глиняний посуд з плоским дном. Його прикрашали орнаментом білого, чорного, червоного й жовтого кольорів. Поряд з побутовим використовувався і культовий посуд. Долю трипільських племен остаточно не з'ясовано. Мабуть, вони роз-

билися на декілька груп. Частина їх залишилась на місці, інші порозходилися — хто на захід, хто на північ і схід — та започаткували нові етномовні групи населення Східної Європи та Азії.

Зрушення у виробництві зумовили кардинальні зміни і в *суспільних відносинах*. Виконувати тяжкі фізичні роботи міг переважно чоловік. Тому головна роль у сім'ї переходить від матері до батька, родинні зв'язки почали вестися по батьківській лінії. *Матріархат змінився патріархатом*.

Розклад первіснообщинного і зародження ранньокмлексного суспільства. Наступний період української історії відрізнявся від попереднього багатьма рисами. Насамперед — це винайдення й поширення виробів із бронзи. Е п о х а б р о н з и припадає на другу половину III — початок I тис. до н. е. Бронзові вироби були твердіші за мідні й тому замінили їх. Однак і вони не могли витіснити кам'яні знаряддя праці та зброю й існували поряд з ними протягом кількох тисячоліть. Спочатку бронзові речі та зброя надходили в Україну з Кавказу, потім з Карпато-Дунайського регіону. Дещо пізніше зі сплаву міді й олова, цинку та інших компонентів місцеві майстри навчилися робити сокири, серпи, голки, швайки, мечі, вістря списів та стріл тощо. *Відтоді в Україні починає розвиватися металургія*.

Замість соціальної стабільності попередньої епохи приходить строкатість і калейдоскопічна змінюваність населення, часто різного за своєю етнічністю. Однак *найхарактернішою ознакою епохи був суспільний поділ праці — відокремлення скотарських племен від інших*. В його основі лежали як соціально-економічні, так і природно-географічні фактори. Постійною зоною мешкання землеробських племен став лісостеп з його родючими ґрунтами і достатнім запасом вологи. Започатковане трипільцями орне землеробство удосконалювалося й поширювалося на навколишні землі. Наші предки винайшли соху (вона знайдена в с. Токарі на Сумщині, Сергіївському на Стародубщині та в інших місцях) і вже тоді займалися землеробством навіть у зоні сучасного Полісся. *Перехід до орного землеробства значно підвищив продуктивність праці*. Це дало можливість збільшити виробництво зерна, яке стало основним продуктом споживання. Разом з тим землеробство вимагало чималих трудових затрат, періодичної зміни земельних площ і певної кількості тягової сили. Степова зона виявилась найбільш придатною для кочового скотарства. Відносна простота й невелика трудова затратність при догляді за тваринами сприяли прискореному розвитку скотарських племен.

Зростання продуктивності виробництва дало змогу не тільки забезпечити мінімальні споживчі потреби людей, а й створювати запаси їжі. Вони поступово зосереджувалися в руках окремих осіб, що започаткувало майнову нерівність серед людей, а потім і серед племен. Це спричинило загострення суспільних відносин. Одні потяглися до зброї, щоб відібрати чуже майно, інші, — щоб захистити його й себе. *Почала швидко вдосконалюватися зброя, з'явилися нові її види й форми захисту від неї, зокрема мечі, списи, щити, панцирі тощо. Виникла необхідність у силі, здатній регламентувати внутрішнє життя колективу й захистити його від зазіхань сусідів. Зароджуються елементи ранньокмлексного суспільства: з'являються окремі соціальні групи населення, ускладнюються суспільні відносини всередині племен і родів, а також змінюються функції влади. У різних племен такі елементи проявлялись по-різному, залежно від багатьох факторів, у тому числі й від виду господарства.*

На території степової зони України в епоху бронзи проживали племена так званої *я м н о ї к у л ь т у р и* (назву дістала від поховань у ямах під курганними насипами). На початок II тис. до н. е. вони зайняли майже все Південне Правобережжя, витіснивши племена трипільської культури. Пришельці, в свою чергу, поділялися на бузьку, придніпровську, приазовсько-кримську, донецьку та інші групи племен. Вони частково запозичили культуру своїх попередників. Скотарським племенам ямної культури належали поселення поблизу сіл Михайлівки на Херсонщині, Волоського на Надпоріжжі, Ковалівки на Луганщині тощо.

У першій половині I тис. до н. е. у Східній Європі відбулася велика міграція населення. Племена *к а т а к о м б н о ї к у л ь т у р и* (своїх померлих вони ховали в печероподібних камерах, звідки й назва) з району Сіверського Дінця просунулись на територію племен ямної культури. Деякі з них були асимільовані, водночас асимілювалася й частина захожих людей, тобто відбувся природний процес змішування народів. Поселень пришельців мало. Вони виявлені лише в Донецькій, Харківській та Миколаївській областях. У XV—IX ст. до н. е. в степовій зоні проживали племена *з р у б н о ї к у л ь т у р и* (для поховань робили ями з дерев'яними зрубами). Ці племена перебували на перехідному етапі від різних занять до скотарства й вели осілий спосіб життя.

Лісостепову та поліську зони в різні часи населяли племена культури *ш н у р о в о ї к е р а м і к и* (свій глиняний посуд прикрашали відбитком шнура). Як вважають

деякі вчені, вони походили з групи давніх індоєвропейців — предків слов'ян, балтів та германців.

Приблизно в середині II тис. до н. е. почалася нова епоха в історії України. Вона була пов'язана з винайденням заліза — матеріалу, з яким за міцністю не могли конкурувати ні мідь, ні бронза. Найдавніші плавки заліза виявлені під Воронежем у пам'ятках зрубної культури й датуються 1550—1400 рр. до н. е. Напевне, в цей же час вони існували й на території України. Проте остаточно залізо утвердилося набагато пізніше, в IX—VIII ст. до н. е. До того часу основні виробы виготовлялися переважно з бронзи.

Тим часом відбувалися важливі соціальні зміни. Починають формуватися етнічні спільноти людей, виділяється впливова племінна верхівка, посилюється її влада серед общинників. Соціальна диференціація суспільства зруйнувала первіснообщинний лад. Почався активний перехід до ранньоконфедерального суспільства.

Кіммерійці, скіфи, сармати та інші народи. Найдавнішим народом на території України були к і м м е р і й ц і. Давньогрецький поет Гомер (роки життя точно не відомі, датуються від XII до VII ст. до н. е.) у поемі «Одіссея» писав, що їхня країна знаходиться біля входу до потойбічного світу: «Закотилось сонце й покрилися тьмою усі шляхи, а судно наше досягло кінця глибокого океану. Там народ і місто людей кіммерійських». Реальність цього народу підтверджують і асирійські клинописні джерела. В 722—715 рр. до н. е. вони зафіксували перемогу кіммерійців над урартським царем Руссою.

Приблизно в X — середині VII ст. до н. е. кіммерійці займали територію між Тіром (Дністром) і Танаїсом (Доном), а також Кримський і Таманський півострови. Вони швидше за інші народи перейшли до кочового скотарства і завдяки цьому випередили в своєму розвитку навколишні племена. До того ж кіммерійці одними з перших почали виплавляти залізо спочатку тигельним, а потім сиродутним способом за допомогою горна. Їхні майстри навчилися кувати залізо й виготовляти високоякісну сталь. Прикладом їхньої майстерності є меч довжиною 1 м 8 см з бронзовим руків'ям, знайдений у Суботівському городищі на Чигиринщині. З'явилися залізні наконечники для стріл. Озброєні залізними мечами, стрілами й неперевершеними на той час луками, булавами або бронзовими бойовими сокирами, кіммерійці довго не знали собі рівних у воєнних сутичках і битвах. Тривалий час кіммерійська кіннота була непереможною й наводила жах на своїх супротивників.

Політична історія кіммерійців відома мало. Знаємо лише, що вони успішно воювали з Урарту, Ассирією (722— 715 рр. до н. е.) і не встояли перед скіфами. Через Кавказ кіммерійці з боями почали відходити в Передню Азію. У 676— 674 рр. до н. е. в союзі з Урарту вони розгромили Фрігію, потім на чолі із царем Лігдамісом завоювали Лідію. Остаточо кіммерійці зникли з політичної арени після поразки від військ лідійського царя Аліата (615— 565 рр. до н. е.).

Протягом ХІХ— ІІІ ст. до н. е. у Криму жили таври (від грецького слова «таброс» — тур, бик). Перші дані про них повідомляє нам уже згадуваний Гомер. Таври були працелюбні й мужні люди, займалися в горах скотарством, у долинах — землеробством, у прибережних районах — рибальством. Мали високорозвинуті гончарство, ткацтво, виготовляли речі з каменю, дерева та інших матеріалів. У другій половині І тис. до н. е. в таврів почався перехід від родоплеминого ладу до рабовласницького. Виокремилася аристократія, яка об'єднала таврійські племена на боротьбу проти Херсонеса й відіграла важливу роль у відсічі агресії римських легіонів. Таври мали непрості відносини зі своїми могутніми сусідами скіфами та сарматами. Однак їхні гірські племена зберегли свою незалежність до перших століть нашої ери. За ім'ям таврів сучасники називають нинішній Кримський півострів Таврідою, Таврікою, Таврією.

У VII ст. до н. е. на території півдня України з'явилися незнані досі войовничі племена скіфів, які слідом за кіммерійцями прорвалися в Передню Азію, розгромили Мідію, пронеслися по Сирії, Палестині, дійшли до володінь давнього Єгипту й змусили фараона Псамметиха дати їм великий викуп. Панування скіфів у Передній Азії закінчилося тим, що мідійський цар Кіаксар запросив на бенкет скіфських царів і перебив їх. Залишки скіфів через 28 років повернулися в Північне Причорномор'я, яке вважали своєю батьківщиною. Тут їм довелося витримати сильні бої з силами їхніх жінок і рабів, останні з яких не бажали потрапляти у рабство.

З поверненням основної маси скіфів обстановка в степових і лісостепових районах України загострилася. Племена «царських» скіфів розпочали підкоряти навколишні племена, і незабаром величезна територія від Дунаю до Дону й від Чорного моря до Києва опинилася під їхньою владою. Наприкінці VI ст. до н. е. утворилася Скіфія зі столицею поблизу сучасного м. Кам'янки-Дніпровської на Запоріжжі. *Держава поділялась на три царства, одне з яких вважалось*

головним. Ним було державне об'єднання «царських» скіфів у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Влада царів була спадковою, а суспільство складалося з общинників, воїнів та жерців.

Давньогрецький історик Геродот (н. між 490 і 480 — п. між 430 і 424 до н. е.) в «Історії» поділив населення Скіфії на дві основні групи: **скіфів-кочівників і скіфів-землеробів**. Вони склалися з окремих племен. Північне Причорномор'я і Приазов'я займали скіфи-кочівники й «царські» скіфи іранського походження. Структура їхнього суспільства була ідеально пристосована до умов кочування і ведення війни. Роди й племена перетворилися на своєрідні військові підрозділи для охорони худоби й пастухів, а також нападів на сусідів з метою заволодіти їхніми багатствами. Серед скіфів підтримувалися традиції хоробрості, ненависті до ворогів і одночасно військової дружби, побратимства та стійкості, вірності своїм обрядам і звичаям.

Скотарство забезпечувало скіфів-кочівників усім необхідним. Давало їм м'ясо, молоко, «іппаку» (сир з кобилячого молока), вовну, шкури. Справжнім багатством скіфів були коні, непоказні на вигляд і невибагливі до кормів. При висоті в холці до 144 см вони не знали собі рівних у бігові на далекі дистанції. Ось що писав очевидець цих змагань давньогрецький історик Арріан (між 95 і 175): «...можна побачити, як той прудкий, рослий і гарячий кінь вибивається з сил, а ця малоросла й шолудива конячка спочатку переганяє його, а потім залишає далеко позаду». Серед худоби переважали безрогі та короткорогі породи заввишки в холці до 125 см. Скіфи випасали багато овець, значно менше кіз, які за своїми розмірами та іншими показниками мало чим відрізнялися від сучасних. Траплялися в них верблюди. Численні стада коней і великої рогатої худоби, отари овець належали родовій знаті. Ми не знаємо мінімальної кількості тварин, необхідної для забезпечення прожиткового мінімуму скіфської сім'ї. Однак можна провести аналогію з кочівниками-казахами ХІХ ст., коли сім'я з п'яти осіб потребувала 15 коней, шести голів великої рогатої худоби, двох верблюдів і не менше 50 овець. Напевне, такі ж норми забезпечення сім'ї кочівника продукцією тваринництва існували і в Скіфії.

До скіфів-землеробів Геродот відносив місцеві нескіфські племена різних регіонів України. Підставою для цього стало те, що вони перебували в скіфській державі й платили їй данину. За характером господарювання ці племена значно відрізнялися від скіфів-скотарів. Вони вели осілий спосіб життя й займалися переважно сільським господарством. У

пониззі Південного Бугу мешкали калліпіди, північніше — алазони, а в зоні Правобережного Лісостепу — с к і ф и о р а ч і. Назва останнього племені свідчить про поширення рільництва у цих регіонах із застосуванням дерев'яного плуга. Причому його значущість у житті населення Скіфії відбита в місцевій міфології. В легенді про походження скіфів зовсім не випадково на перше місце поставлені золоті плуг і ярмо, предмети, які аж ніяк не були головними у житті кочівників. Завдяки широкому застосуванню плуга зернове землеробство осілих племен швидко розвивалося й фактично *перетворилося на товарне виробництво*. Лишки хліба орачі у великій кількості продавали грецьким колоніям Північного Причорномор'я і Греції. Із зернових культур переважно вирощували пшеницю, просо, ячмінь, жито. Культивували також горох, нуту, чуфу, вигну, сочевицю, часник, цибулю. Траплялися плантації конопель, щоправда, не відомо яких, дикорослих чи вже окультурених.

У зонах Лісостепу та Полісся проживали неври, меланхлени, андрофаги, гелони, будини та інші народи. Даних про їхній устрій та заняття немає. З певністю можна лише стверджувати, що етнічно вони не були споріднені зі скіфами.

Досить високо у скіфів були розвинуті *чорна металургія й обробка металів*. Залізо виплавлялося з болотних руд у спеціальних горнах. Майстри вміли робити різні сплави й зварювати метал. Виготовляли зброю, сокири, стамески, долота, бурави, інші знаряддя, прикраси, виливали котли місткістю до 600 великих амфор тощо. Осілі племена ліпили з глини різний посуд, пряслиці, грузила, навчилися лоштити свої вироби. Значного поширення набули такі ремесла, як вичинка шкіри, виготовлення тканин, зернотерок, терочників і пестів.

Десь із VI ст. до н. е. зовнішнє становище Скіфії стабілізувалося. Вона не мала серйозних ворогів і не вела тривалих виснажливих воєн. Тільки у 513 р. до н. е. скіфи мусили відбивати наступ величезного війська персидського царя Дарія I Гістаспа (522—486 до н. е.). Побудувавши міст через р. Істр, перси з Фракії вторглися в межі Скіфії. Скіфів та їхніх союзників гелонів, савроматів і будинів очолювали царі Іданфірс, Скопасис і Таксакис. Відступаючи на схід, скіфи засипали колодязі, палили траву, завдавали несподіваних ударів нападникам. Дійшовши до невеликої р. Оар, яка впадала в Азовське море, скіфи повернули на північний захід. Таким чином вони заманювали персів на племена меланхланів, андрофагів і неврів, котрі раніше відмовилися допомагати їм. Спроби Дарія I укласти мир з Іданфірсом

ні до чого не привели. Перси ледве врятувалися поспішним відступом. Перемога над персами зміцнила позиції Скіфії і, напевне, врятувала від розгрому Грецію.

Наприкінці 90-х років V ст. до н. е. скіфи дійшли до Мармурового моря й запропонували царю Спарти Клеомену спільну війну проти персів. Тривалий час скіфи жили у мирі та злагоді зі своїми сусідами на заході — фракійцями. Проте з кінця V — початку IV ст. до н. е. скіфи почали тиснути на них. Скіфський цар Атей (р. н. невід. — п. 393 до н. е.) у IV ст. до н. е. разом із македонським царем Філіппом II розгромив царство одрисів і зайняв землі за Дунаєм. Проте незабаром відносини між союзниками ускладнилися і переросли у ворожі. У великій битві в 339 р. до н. е. Філіпп Македонський завдав поразки військам Атея. Сам 90-річний скіфський цар загинув у битві. З цього скористалися фракійські племена гетів і захопили землі в межах річки Дунаю і Дністра. Намісник Олександра Македонського Зопіріон у 331 р. до н. е. на чолі 30-тисячного війська здійснив похід на Ольвію, але не взяв її і на зворотному шляху був наголову розбитий скіфами.

У III ст. до н. е. почався занепад могутньої держави скіфів. У кількох битвах з кочовими племенами сарматів «царські» скіфи зазнали невдачі й мусили відступити. Основна частина «царських» і кочових скіфів осіла в Нижньому Подніпров'ї та Степовому Криму й утворила нову державу — М а л у С к і ф і ю. Її столицею став Неаполь, залишки якого й досі зберігаються в передмісті Сімферополя. Частина скіфів поступово переходила до осілого способу життя, зайнялася землеробством, садівництвом і торгівлею. Пожвавилися відносини з античними містами-державами. У II ст. до н. е. — III ст. н. е. Мала Скіфія переживає *період піднесення*. Вона встановила владу над Ольвією й почала збройне змагання з Херсонесом і Боспором за панування над всією Таврідою. Але на прохання херсонесців понтійський цар Мітрідат VI Евпатор (132—63 до н. е.) у 110 р. до н. е. військовою силою поклав край скіфській експансії. Без воєнних трофеїв, у замкнутому просторі, із застарілим суспільним ладом, Мала Скіфія виявилась нежиттєздатною. До цього додалась агресія сарматів, що остаточно dokonало скіфську державу. В III ст. н. е. Мала Скіфія *припинила своє існування*. Частина скіфів вижила у військовій круговерті й пізніше асимілювалася серед інших народів.

У III ст. до н. е. у володіння «царських» скіфів з-за Дону вдерлися кочові племена с а р м а т і в. Як і «царські» скіфи, вони належали до племен іраномовної групи, сліди якої залишились у сучасній осетинській мові. Подібно

урагану пронеслися по Приазов'ю і Північному Причорномор'ю спочатку «царські» сармати і язиги, а за ними в II ст. до н. е. — р о к с о л а н и. Величезна територія Півдня України опинилася під владою сарматів. З I ст. до н. е. античні автори називали її вже не Скіфією, а С а р м а т і є ю. Нова держава відігравала важливу роль на міжнародній арені, її царі то робили набіги на скіфів Таврійського півострова, то разом з ними воювали проти понтійського царя. Був період, коли вони виступали на боці Мітрідата VI в його боротьбі з Римом. Щоб зміцнити союз з кочівниками, він повидавав своїх дочок заміж за сарматських царів.

У середині I ст. до н. е. посилюються напади роксоланів на Ольвію і східні римські провінції. Сила роксоланів зростала з підходом численного племені а л а н і в, напевне, недаремно названих давніми авторами хоробрими, сильними та багатокінними воїнами. Пізніше алани посіли панівне становище серед сарматських племен і навіть передали їм свою назву. З прибуттям до Дунаю алани дедалі частіше нападали на східні римські провінції та змусили Рим платити собі данину. *Сарматський період закінчився* на території України в середині III ст. н. е. внаслідок експансії готів і гунів.

Сармати справили значний вплив на підкорені ними народи. В свою чергу, самі запозичили кращі надбання місцевих племен і частково асимілювалися серед них.

Грецька колонізація Північного Причорномор'я. З VIII ст. до н. е. перенасичена людністю рабовласницька Греція почала виштовхувати надлишки населення за межі метрополії. Спочатку греки колонізували узбережжя Середземного моря. Потім настала черга й інших регіонів. Еліни вийшли на південне й західне узбережжя Чорного моря, заснувавши тут міста-колонії Синоп, Трапезунд та ін.

Колонізаційний потік греків у Північне Причорномор'я рухався переважно з Іонії, на яку постійно нападали перси та лідійці. Освоєння греками цієї території можна *розділити на чотири етапи*. На першому етапі (середина VII ст. до н. е.) переселенці закладають міста Істрію у пониззі Дунаю та Борисфен на сучасному о. Березань під Очаковом. На другому етапі (перша половина VI ст. до н. е.) розвиваються старі й засновуються нові міста — Ольвія поблизу сучасного с. Парутиного Очаківського р-ну Миколаївської області, Пантікапей (Керч), Феодосія. На третьому етапі (друга половина VI — початок V ст. до н. е.) з'являються міста Тір (Білгород-Дністровський), Керкінітід (Євпаторія). На четвертому етапі (V ст. до н. е.) виникає Херсонес Таврійський (поблизу

нинішнього Севастополя). У V ст. до н. е. Пантікапей підкорив своїй владі міста Фанагорію, Тірітаку, Корокондаму (понад 20 міст-держав і колоній) Керченського й Таманського півостровів та Кубані й утворив **Б о с п о р с ь к е ц а р с т в о**.

За благодатність клімату греки назвали Чорне море Понтом Евксинським (від грецького — гостинне море), а Азовське — за назвою місцевих племен меотів — Меотійським морем або озером.

Утворилися чотири центри античної колонізації Північного Причорномор'я. В мініатюрі вони нагадували собою метрополію Грецію і були схожими між собою. *Кожне місто-держава становило окрему рабовласницьку демократичну республіку*. Верховна влада належала народним зборам, виконавча — колегіям і магістратам, обраним відкритим голосуванням. Управління містом здійснювала колегія архонтів з п'яти осіб. Окремими питаннями життя міст відали інші колегії. За винятком рабів, іноземців та жінок, всі жителі мали широкі політичні права.

У VI—III ст. до н. е. *грецькі міста-держави бурхливо розвивалися на засадах рабовласницького способу виробництва*. На рубежі IV—III ст. до н. е. розквітає **О л ь в і я** (у перекладі з грецької — щаслива). Площа міста розширилася до 50 га, з'явилися нові квартали, було перебудовано старі частини міста. Карбується власна монета. Інтенсивно розвивається сільськогосподарська округа — хора. Освоюються нові землі, відбудовуються занепаді сільські поселення, створюються багатогалузеві помістя. Активізуються торговельні відносини із землеробськими племенами на території Правобережної України. Встановлюються торговельні зв'язки з містами Пергамом, Самосом, Косом і навіть єгипетською Александрією. Ольвія у великій кількості експортує зерно, продукцію тваринництва, хутро, імпортує переважно прянощі, оливки, вина, олію, святковий посуд тощо.

Незважаючи на іонаціональне оточення, швидко розвивається **Х е р с о н е с**. Активно використовуються землі на Маячному півострові. Вільні херсонесити дістають у приватну власність, в оренду чи на відкуп клери (сільськогосподарські ділянки приблизно 26,4 га кожна) і в інших місцях. На Гераклеїському півострові їх кількість наприкінці IV — на початку III ст. до н. е. збільшується з 80—90 до 450—470. Основною галуззю стає виноградарство. Зерна вирощувалося небагато, тільки для власних потреб. Важливого значення набувають морське рибальство, рибозасолювальний і соляний промисли. Місто-держава активно торгувало

своєю продукцією в Криму, з племенами Північного Причорномор'я, а також з грецькими містами.

В економіці Боспорського царства важливе місце постійно займало рибальство. На його основі розвивається рибопереробний промисел. У Пантікапеї, Тірітаці, Фанагорії та інших приморських містах будуються рибозасолювальні споруди, де перероблялася велика кількість морської живності. Досить розвинутим було суднобудування. Тільки в Пантікапеї діяли доки, де одночасно могли будувати або ремонтувати до 30 суден. Великого значення набуло виробництво гончарного посуду, черепиці, виробів з дерева тощо. Високого рівня розвитку досягла торевтика (художня обробка металу). Основною статтею торгівлі залишались риба і хліб. У IV ст. до н. е. до Афіні щороку вивозилось понад 16 тис. т зерна, одержаного як від власного населення, так і від північнопричорноморських землеробських племен.

Проте поступово *рабовласницька система господарювання вичерпувала себе*. Продуктивність праці рабів знижувалася і вже не забезпечувала потреб їхніх власників у найнеобхіднішій продукції. На основі економічних негараздів загострились і внутрідержавні суперечності. Поліси втратили можливість відкупатися дарами від навколишніх кочових племен і мусили захищатися від них силою. Це був крах для етнічно ізольованих міст-держав. У ворожому оточенні вони не могли вижити. Наприкінці III ст. до н. е. античний світ Північного Причорномор'я *вважає глибока криза*. В наступному столітті Ольвія потрапляє під владу скіфів, Херсонес Таврійський — могутнього південночорноморського Понтійського царства. Воно поступово посилювало тиск і на Тір. У середині I ст. до н. е. Ольвію і Тір майже повністю знищили фракійські племена гетів. Згодом обидва міста-держави відродились, але потрапили в залежність від Римської імперії. В IV ст. н. е. Ольвія *припинила своє існування*.

Приблизно те ж саме переживало й Боспорське царство. Економічна криза середини II ст. до н. е. послабила міць держави. Посилилися відцентрові устремління серед племінної знаті скіфів, синдів, торетів, дандаріїв та інших племен, що населяли Боспорське царство. Щоб врятувати становище, цар Перісад V почав переговори про передачу влади понтійському царю Мітрідату VI. За таких умов у 107 р. до н. е. *вибухнуло повстання рабів та вільного населення на чолі зі скіфом Савмаком*. Повстанці оволоділи флотом, завдали кількох поразок урядовим військам і вбили царя Перісада V. Незабаром до Боспору морем і сушею прибули понтійські війська й придушили повстання. Савмак потра-

пив у полон і був страчений. Боспор увійшов до складу Понтійського царства і взяв участь у його боротьбі з Римом. Понтійський цар Мітрідат VI зазнав у ній поразки й після повстання Фанагорії, Німфеї та інших боспорських міст у 63 р. до н. е. заподіяв собі смерть. Боспорське царство підпало під владу Риму. В I—II ст. н. е. воно пережило певне політико-економічне піднесення, яке завершилося підкоренням кримських скіфів і таврів. Навала готів у середині III ст. послабила, а гунів у 70-х роках IV ст. — остаточно доконала Боспорське царство.

Античні міста-держави залишили глибокий слід в історії України та всієї Східної Європи. Греки принесли на причорноморські землі найрозвинутішу на той час культуру. Будинки заможних громадян мали по кілька сот квадратних метрів житлової площі й були оточені просторими дворами з портиками й скульптурами. Приміщення прикрашалися високохудожніми розписами, фресками, мозаїкою. На високому рівні перебувала освіта. Діти вільних громадян вчилися читати, писати й рахувати, розуміли риторичку, філософію, музику, займалися спортом. Випускники шкіл добре знали літературу, багато хто читав Гомера, знав напам'ять «Іліаду». У великій пошані була фізична культура. Влаштувалися відкриті змагання з бігу, метання диска й списа, м'яча, гімнастики, кулачних боїв тощо.

Високорозвинутими були мистецтво й наука. Кожне місто мало своїх поетів, музикантів, художників, артистів, учених. У III ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї добре знали історика з Херсонеса Сіріска, філософа з Ольвії Біона Борисфеніта, філософа з Боспору Смікра. Загальне визнання в метрополії завоювали вихідці з Північного Причорномор'я філософи Діфіл і Стратонік.

Переселенці мали спільну з жителями метрополії релігію. Вони традиційно поклонялися Зевсу, Аполлону, Артеміді, Деметрі, Діонісію, Афіні та іншим богам. Велике значення в духовному житті окремих міст мали культури Ахілла, Аполлона Дельфінія, Афродіти Апатури тощо. Водночас до релігійних уявлень греків проникають елементи культів скіфських богів Папая, Табіті, Арея, таврської богині Діви та інших божеств. З початку нашої ери чимдалі сильніший вплив на духовне життя Північного Причорномор'я справляють елементи романізації. В результаті взаємозапозичень і взаємовпливів різноетнічних культурних надбань у Північному Причорномор'ї утворився своєрідний варіант античної культури, який значною мірою вплинув на сусідні, в тому числі й праукраїнські, племена.

- Праслов'яни і слов'яни
- Зародження та еволюція праукраїнських племен
- Господарство, побут і мова праукраїнських антських племен
- Праукраїнська держава Руська земля (Київська Русь)
- Християнізація праукраїнських князів
- Русь-Україна й кочовий світ
- Русь-Україна і Скандинавія

Праслов'яни і слов'яни. Попередня історія України була одночасно і фоном, і часткою нашої минувшини. *Українці становлять етнічну гілку східного слов'янства і пройшли тривалий та складний шлях еволюції від найпростіших до висококультурних форм людської спільноти. Предками українців, як і білорусів та росіян, були праслов'яни, походження і етногенез яких на сьогодні остаточно не з'ясовано. Про них можна говорити лише в загальних рисах, використовуючи дані різних наук — історії, археології, лінгвістики, етнографії, антропології тощо.*

Дослідження лінгвістів довели, що праслов'янські мовні ознаки існували вже в II тис. до н. е. Приблизно з середини I тис. до н. е. старослов'янська мова виділилася з індоєвропейської мовної єдності й почала розвиватися самостійно. При цьому вона зазнавала впливу інших мов і, в свою чергу, впливала на них. Однак даних лише лінгвістики для вирішення проблеми походження слов'ян, у тому числі українців, недостатньо. Головною проблемою з'ясування етногенезу слов'янства є визначення часу появи й належності до праслов'янського світу найдавнішого населення Європи.

Частина вчених вважає, що праслов'яни почали формуватись як окрема гілка індоєвропейської спільноти народів у II тис. до н. е. й відносить до них племена т ш и н е ц ь к о - к о м а р і в с ь к о ї к у л ь т у р и (XV—XI ст. до н. е.). Вони мешкали на території сучасних Східної Польщі, Прикарпаття, Придністров'я, Південної Білорусії та Північної України. Незважаючи на значний ареал розселення, ця людність мала багато спорідненого в суспільному устрої, заняттях, побуті та звичаях. Люди сіяли пшеницю

принаймні двох сортів, ячмінь та інші культури. Існував *землеробський культ*. Важливу роль продовжувало відігравати тваринництво, насамперед розведення рогатої худоби, коней і свиней. Водночас тшинецько-комарівські племена відрізнялись від своїх ближніх і дальніх сусідів.

Територію сучасних Закарпаття, Північно-Східної Угорщини, Трансільванії та Східної Словенії населяли племена *становської культури* (XIV—XII ст. до н. е.). Вони, напевне, започаткували відмінну від праслов'янської фракійську етнічну спільноту. На захід від Дністра мешкали племена *Ноа* (XIII—XI ст. до н. е.). Вони вже чіткіше представляли фракійський світ з його різноманітними особливостями. Лісостеп Лівобережної України протягом другої половини II тис. до н. е. займали племена *бондаринської культури*. Дехто з вчених відносить їх до фінно-угорських чи балтських племен. Вважається, що під тиском південних народів вони відійшли на північ, і у зоні Полісся стали етнічним підгрунтям *юхновської культури* (VI—III ст. до н. е.). Юхновці належали до балтської групи племен, близьких за окремими ознаками до сучасних литовців і латвійців.

Подальша етнічна кристалізація праслов'янства продовжувалась на території сучасних Польщі та України. З плином часу тшинецько-комарівська спільнота розпалася на окремі племінні об'єднання. На основі тшинецької культури на терені Польщі з'явилися племена лужицької культури. Розвиваючись, вони поступово віддалялися від східних сусідів, племен комарівської культури. Східна їхня гілка заселила південну частину лісостепу Правобережної України від Середнього Дніпра до Збруча й утворила нову етнічну спільноту, відому під назвою племен *білогрудівської культури* (XI—IX ст. до н. е.). На думку багатьох учених, *білогрудівці становили ту етнічну спільноту, на базі якої пізніше утворилися східні слов'яни*. Найбільше вони концентрувалися в районі сучасної Умані, що є свідченням існування якогось племінного об'єднання. Білогрудівці займалися переважно землеробством із застосуванням тяглової сили, скотарством, а також конярством. Виготовляли тюльпаноподібні горщики, інший обідній і ритуальний посуд, займалися прядінням, ткацтвом, у глиняних формах виливали бронзові сокири, кельти, кинджали, браслети. У білогрудівців склався *землеробський культ*. Вони ліпили з глини моделі зерен, хлібців, коржів і поклонялись їм. Померлих спалювали або ховали в землю.

Виробничі й духовні досягнення племен білогородівської культури успадкувало населення чорноліської культури (X—VIII ст. до н. е.). Чорноліські племена займали лісостепові простори поміж Дніпром і Дністром, на півночі їхня територія доходила до Прип'яті. Найщільніше були заселені басейни Тясмину й Росі. Розвивалися традиційні види господарства. Ширше застосовуються дерев'яні плуги. Дерев'яні та крем'яні вкладні у серпах поступово замінюються залізними, збільшується кількість і асортимент бронзових та залізних речей. На місцевій традиційній основі підвищується рівень виробництва посуду. Померлих спалювали, а прах ховали в урнах разом з ритуальною їжею та прикрасами.

Наприкінці IX ст. до н. е. на чорноліські племена *починалась експансія киммерійців*. Місцеве населення мусило пристосовувати спосіб життя до нових умов. Воно переносило свої поселення на зручні для оборони місця, почало будувати городища й укріплювати їх ровами, валами та дерев'яними огорожами. Під загрозою збройного нападу вдосконалюється військова організація, політична й етнічна консолідація чорнолісців. Частина їх відходить на північ і Лівобережну Україну та щільно оселяється у басейнах Орелі, Самари та Ворскли. Внаслідок цього ареал праслов'янства у VI ст. до н. е. значно розширився. На заході він доходив до Дністра, на сході — до Ворскли. На правобережних землях чорноліських племен безперервність культурного і етнічного розвитку місцевого населення простежується до початку нашої ери, коли починається *слов'янський період історії*.

Праслов'янська етнокультурна спадщина не зникає навіть під ударами скіфів і після підкорення ними місцевих племен. Завойовники нав'язують чорноліським та іншим племенам, а інколи вони й самі запозичують, іноземні досягнення у заняттях, побуті та віруваннях. Скіфські порядки, звичаї, культурні надбання чимдалі більше проникали в соціальну сферу, ідеологію, культуру та мистецтво підкорених народів. Зокрема, слов'янський обряд трупоспалення поступається місцем скіфському обряду трупопокладення. Праслов'янська мова, насамперед її фонетична основа, зазнає помітного впливу іраномовних кочівників. Проте автохтонне населення зберігало генетичну пам'ять про праслов'янське походження, і був потрібен лише поштовх, щоб вона реалізувалася на практиці.

Досі не вироблено єдиної точки зору на час, місце зародження й етногенез різних гілок слов'ян. З часів Несто-

ра-літописця серед вчених точаться дискусії про прабатьківщину слов'янства.

Чеський славіст П. Шафарик у 30-х роках ХІХ ст. вважав *прабатьківщиною слов'ян* землі сучасних Волині, Поділля й Галичини, його співвітчизник Л. Нідерле — територію від Ельби до Десни. Польські вчені Ю. Костшевський, Я. Чекановський і Т. Лер-Сплавінський розташовували її поміж Віслою та Одером. Російські вчені Б. Рібаков, П. Третьяков та багато інших після другої світової війни локалізували цю територію між Ельбою і Дніпром.

Багато зробили для вирішення проблеми вчені-лінгвісти. Вони доводили, що прабатьківщина слов'ян у I тис. до н. е. знаходилася в оточенні іраномовних племен. Дослідження деяких вчених довели, що найчастіше слов'янські гідроніми й топоніми зустрічаються на Правобережній Київщині та Південно-Східній Волині. Точніше — це лісостепова зона поміж Дніпром і Дністром, де ще до нашої ери проживали племена скіфів-орачів. Саме цей регіон оточували іншомовні племена: зі сходу й півдня — іраномовні скіфи-землероби, скіфи-кочівники, із заходу — фракійці, з півночі — балтомовні неври й меланхлени. Відчутним був слов'янський вплив і в лісостеповій зоні Лівобережної України. Проблема етногенезу слов'янства ускладнюється тим, що його племена повсякчас мандрували з місця на місце й мешкали серед іншомовних народів.

Київська школа археологів останнім часом виробила власну концепцію слов'янського етногенезу. Вона зводиться до того, що на рубежі III—II ст. до н. е. процес формування слов'янської спільноти відбувався передусім понад Віслою й частково на Волині. На цих землях у XV—XI ст. до н. е. проживали племена *пшеворської культури* з переважно східногерманськими елементами і *поморської-кльошової культури* з превалюванням слов'янських компонентів. Просуваючись на схід, поморсько-кльошове населення асимілювало місцеву людність й утворило *слов'янську зарубинецьку культуру*. Центр слов'янського етногенезу перемістився в межиріччя Вісли й Дніпра. На базі цих етнічних масивів на рубежі II—III ст. н. е. утворюється *київська культура*.

В етногенезі населення західної частини України київські вчені вбачають певні особливості. Вони стосуються переважно виникнення в другій половині I ст. н. е. племен зарубинців і нащадків поморсько-кльошових племен зубрицької групи з її слов'янськими рисами. Без сумніву слов'янськими вчені визнають більш пізні *черняхів-*

с ь к у т а п р а з ь к о - к о р ч а ц ь к у к у л ь т у р и .

Зародження та еволюція праукраїнських племен. Де ж містилась прабатьківщина українців і коли їхні предки з'явилися на соціальній арені світу? Проблема вплітається в канву розгляду етногенезу праслов'ян, слов'ян, східних слов'ян та їхніх етнічних гілок, зокрема й української. Існує *кілька теорій етногенезу українців*. Ще в період середньовіччя під впливом політичних чинників зародилась ідея про *спільність походження росіян, білорусів і українців з єдиної давньоруської народності, яку пізніше образно назвали «колискою братніх народів»*. Ця ідея відповідала великодержавницьким інтересам правлячих кіл і певних верств населення Російської імперії та Радянського Союзу і всіляко ними підтримувалася. За радянської доби власті перетворили цю концепцію на панівну, всіляко її популяризували й пропагували. Її суть зводилася до того, що етнічна історія різних народів, зокрема українського, відповідала характерові соціально-економічних формацій. У період феодальної формації існувала народність, за капіталізму — буржуазна українська нація, за соціалізму — соціалістична. Час формування української народності визначався XIV—XVI ст., а основними ознаками вважалися: відносна спільність мови, спільність території, певна економічна спільність, спільність деяких рис культури й характеру людей, етнічне самоусвідомлення, самоназва. За певних позитивних рис ця теорія в своїй суті була досить недосконалою, а то й штучною. Це проявлялось у відмові етносові на автономне існування й жорстке прив'язування етногенетичних процесів до розвитку соціально-економічних формацій. Більше уваги зверталось на зовнішні чинники, а сам етногенез розглядався загалом досить однобічно, спрощено.

Поряд із цією з'являлися й інші концепції етногенезу українського народу. Спочатку вони базувалися на народних знаннях, а пізніше й науково обґрунтовувалися. Ще **Б о г д а н Х м е л ь н и ц ь к и й** заявляв, що народ «руський» (український) походив *від скіфів*. Першу серйозну наукову спробу обґрунтувати самобутній шлях українського народу зробив анонімний автор «Історії Русів». Він виводив українців *від сарматських племен* і показав, що Малоросія мала свою, відмінну від Росії, історію. Ця тема знайшла продовження в дослідженнях **М и к о л и К о с т о м а р о в а**. Зокрема, у статті «Дві руські народності» (1861) вчений-історик фактично відкидав офіційну тезу про давньоруську народність і стверджував, що існували південно-руська, сіверська, великоруська, білоруська, псковська й

новгородська народності. Костомаров наголошував на відмінностях у тенденціях державного устрою українців і росіян, доводив, що «малоросійське плем'я» йшло до федерації, а «великоросійське» — до самодержавства.

Новий напрям у розробці проблеми етногенезу українського народу започаткував наприкінці ХІХ ст. київський археолог В і к е н т і й Х в о й к а. Досліджуючи пам'ятки трипільської та наступних культур, вчений дійшов висновку про *автохтонність мешканців Подніпров'я* з давніх-давен. Це дало змогу висунути й розвинути ідею про поступальний етнічний розвиток українців із часів трипільської культури через скіфські племена до сучасних українців. Погляди Хвойки помітно вплинули на поглиблення інтересу вчених до етнічної історії українського народу. З певними уточненнями їх поділяв наприкінці ХІХ ст. канадський вчений українського походження Я к і в П а с т е р н а к. Автохтоністом у дослідженні проблеми виступав М и х а й л о Г р у ш е в с ь к и й. Він вбачав початки українства в літописних антських племенах і доводив відмінність історичного розвитку українців і росіян. Вченому належить заслуга наукового спростування теорії походження українців, росіян, білорусів з єдиної давньоросійської народності.

Оригінальністю та ґрунтовністю вирізняється концепція походження українського народу археолога й мовознавця В і к т о р а П е т р о в а. У прочитаних українським студентам німецьких міст у 1947 р. лекціях (тільки недавно виданих в Україні) вчений розвивав ідею походження українського народу з *часів трипільської культури*. Основу для цього Петров вбачав у подібності матеріальної культури трипільців і українців ХІV—ХІVІ ст. як наслідку тривалих спадкових процесів. Їхні спільні риси проявлялися в існуванні орного землеробства, наборі й конструкціях основних сільськогосподарських знарядь праці (соха, рало, серп), у тотожності зернових культур (пшениця, просо, ячмінь тощо), фруктів (абрикос, алича, слива та ін.). Як і трипільці, українці зводили житла в «сохи», або тиновокаркасної конструкції, обмазували й штукатурили глиною стіни, накладали глиняні підлоги. Тотожності є і в розписах трипільської кераміки й українських крашанок, а також в інших елементах матеріальної і духовної культури двох історичних спільнот. Разом з тим вчений наголошував на тому, що за антропологічним типом і мовними ознаками трипільці відрізнялись від українців.

Сучасна наука не встановила етногенетичного зв'язку трипільських племен з наступними племенами на терені

України. Втім, це ще не означає, що його не існувало. Можливо, потрібні нові підходи до дослідження далекої, але такої важливої сторінки нашої минувшини.

Існують й інші точки зору на проблему етногенезу українського народу. Серед них і запропонована читачеві.

Першопчатки кожного народу пов'язуються з *формуванням його антропологічного типу*. Спершу формується антропологія окремої людини, потім антропологічний тип, своєрідності в заняттях, побуті, культурі і, нарешті, етнічна свідомість колективу осіб чи історичних спільнот. Частина сучасних антропологів вважає, що *фізичне формування українців почалося в епоху бронзи*. Але дальшу їхню фізичну еволюцію вони проводять в одному випадку через скіфів лісової смути, маючи на увазі племена скіфської доби, населення черняхівської культури й нащадків літописних полян (Т. Алексеева), в іншому — через скіфів лісостепової зони, носіїв черняхівської культури й давньоруське населення (С. Сегеда). Причому ці та й деякі інші вчені єдині в тому, що більш архаїчні першопчатки українства простежуються нині на Правобережному Поліссі. На їхній погляд, саме тут вони вбереглися від зовнішнього руйнівного впливу й немовби законсервувалися на тисячоліття, оскільки ці землі були менш доступними через несприятливі природнокліматичні умови.

Характерно, що за наявності певних відмінностей від «середнього» антропологічного типу, які спостерігаються й серед німців, італійців, іспанців та деяких інших народів, *сучасні українці становлять досить монолітний антропологічний тип*. Такий висновок основоположника української антропології **Ф е д о р а В о в к а** й на сьогодні залишається неспростовним. Отже, з точки зору ряду антропологів, *український народ почав фізично формуватись на антропологічній базі якогось одного племені чи союзу племен епохи бронзи*. Причому тих, котрі започаткували появу і південних слов'ян, оскільки ці вчені вважають, що *українці тяжіють до південних, а росіяни і білоруси — до північних расоводіагностичних груп слов'ян*. Такими спільнотами могли бути племена шнурової кераміки, тшинецько-комарівської, білогрудівської, ямної, катакомбної, багатоваликової кераміки, бондарихинської чи інших археологічних культур.

Однак вчені ще й сьогодні не встановили вірогідно спадковості цих культур. А без цього точно не можна простежити безперервного етногенезу предків українців. *Можливо, якісь антропологічні елементи українства започатковуються в племенах шнурової кераміки* (друга половина III — перша половина II тис. до н. е.), оскільки вони споріднені з культурою

східнославацьких курганів (межа III—II тис. до н. е.). Ймовірно також, що нащадки шнурової кераміки на терені України розвивались далі і в результаті наступного переселення на Балкани привносили туди свої антропологічні особливості. Але це лише припущення.

Чіткіше простежується етногенетичний зв'язок місцевої людності від останніх століть існування Скіфської держави. Із занепадом Скіфії у II ст. до н. е. слов'яни, у тому числі й предки нинішніх українців, почали звільнятися від невластивих їм рис у культурі, побуті, віруваннях. Поступово зникали скіфські види зброї, кінської зброї та упряжі, прикраси, «звіриний» стиль у мистецтві тощо. Тільки ті іноетнічні елементи, що органічно вписались у духовність і побут місцевих племен, продовжували існувати. Почали повертатись доскіфські традиції народного життя: відновився звичай трупоспалення, відродились доскіфські форми в гончарстві тощо. Пожвавилися зв'язки з кельтськими, гетофракійськими племенами й античними центрами Північного Причорномор'я. Все це відповідно позначилося на етногенетичних процесах населення, що раніше входило до складу Великої Скіфії. *На праслов'янській основі почали формуватися нові етнокультурні спільноти, які суттєво відрізнялися від попередніх.*

Водночас важливих змін зазнавала мова. Деякі дослідники вважають, що наприкінці III ст. до н. е. з'явилися перші ознаки розмежування єдиної праслов'янської мови на мови майбутніх західних і східних слов'ян. Вони проявлялися у вимові голосних і сполучень приголосних, різному розвитку останніх, а також у граматиці, лексиці та словотворенні. На кінець I ст. до н. е. вже визначилися західна і східна праслов'янські мовні території з притаманними їм діалектами. Ці території вчені умовно розмежовують по Західному Бугу, обабіч якого й сьогодні помітна мовна відмінність, зокрема й на прикладі української мови.

На останньому етапі існування Великої Скіфії на території сучасної Польщі, на землях поміж Віслою і Одером та в басейні Західного Бугу, утворилося племінне об'єднання п ш е в о р с ь к о ї к у л ь т у р и (II ст. до н. е. — IV ст. н. е.). До його складу входили германські племена лугіїв і слов'янські — венедеів. *Це — перша відома нам назва слов'ян.* Античні автори дізналися про них у той час, коли венедеї вже стали стійким етнічним утворенням. Вперше про них згадує в «Природничій історії» Пліній Старший (23—79). Він писав, що сучасні йому племена венедеї жили на північний схід від Карпат, поміж германцями й сарма-

тами. Тацит (приблизно 55—120) розташовував їх між угро-фінськими племенами й Нижнім Дунаєм. Щоправда, археологічна наука не має підтверджених даних про поселення слов'ян-венедів у Нижньому Подунав'ї, а доводить їхнє перебування лише в межиріччі Дністра й Серету. Напевне, на початку нашої ери венеди жили поміж Одером і Середнім Дніпром, їхній південний кордон пролягав між лісостепом і степом, а північний — уздовж лівого берега Прип'яті. У «Географії» Птоломея (II ст.) венеди розміщені далі на північ, до Балтійського моря, яке названо Венедською затокою. Однак археологічна наука знає тільки про короткочасне проживання слов'ян у цьому регіоні.

Майже одночасно з пшеворським сформувалось племінне об'єднання зарубинецької культури (III ст. до н. е. — II ст. н. е.). Спочатку воно займало територію Середнього Подніпров'я, південної частини правобережних Полісся та частково лісостепу. Його основний етнічний контингент становили місцеві праслов'янські племена, котрі зазнали культурних впливів як ірано-, так і балтомовного етнічних масивів. *У складі зарубинецького племінного об'єднання поряд з іншими східнослов'янськими народами беруть свій початок і українці.* Відтоді простежується *безперервний поступальний етногенетичний процес* аж до утворення української етнічної спільноти.

Протягом двох століть праукраїнські зарубинецькі племена бурхливо розвивалися. Значно зросла їхня кількість, почалося освоєння сусідніх земель. Зарубинці зробили невдалу спробу проникнути вглиб Лівобережжя й більш вдалу — в пониззя Дніпра. Опір, а пізніше й експансія сарматів змусили зарубинців з I ст. н. е. вдатись до колонізації басейнів Десни, Сейму, Сожу. Вони проникли у верхнє Подніпров'я й досягли р. Березини на території Смоленщини. Тут вони зустрілися з місцевими племенами, що поклато початок формуванню нової спільноти. Друга гілка зарубинців рухалась на південний захід, дісталася Південного Бугу й осіла на багатих побузьких землях. Відомі п'ять локальних варіантів зарубинецької культури — середньодніпровський, поліський, деснянський, верхньодніпровський і південно-бузький.

Заняття й побут зарубинців і пізніших українців багато в чому збігаються, але водночас відрізняються одне від одного. Ті й інші *займалися в основному землеробством.* Люди застосовували прогресивну перелогову систему хліборобства. Орали дерев'яними ралами, які були відомі на цій території

ще з епохи бронзи. Взагалі, рала зберігалися в лісостепу й особливо на Поліссі аж до ХХ ст. Це пояснюється тим, що тут були легкі для обробітку ґрунти. Урожай збирали серпами, а трави косили косами. Зерно зберігали у великих корчагах. Найбільше висівали проса, пшениці та ячменю. Жита ці племена не знали. Принаймні, воно не виявлене археологами. Із зерна варили різні каші, а для ритуальних дійств випікали переважно коржі. Вирощували також коноплі й льон. На вільних землях випасалися корови, бики, свині, дрібна рогата худоба, коні. За допомогою прирученої собаки люди полювали на диких свиней, оленів, лосів, зубрів, ведмедів, бобрів, куниць.

Високого рівня розвитку досягла обробка заліза. Майстри Середнього Подніпров'я навчилися надавати міцності сталі за допомогою цементації. Залізо виплавляли в основному з болотних руд у сиродутних горнах. У кожному з відомих нам поселень виявлені примітивні печі для виплавки заліза. Продовжувалося виготовлення бронзових виробів. Зарубинці уже мали ткацький верстат і виробляли тканину з шерсті, льону та конопель. Посуд робили на гончарному крузі з місцевих глин.

Наші предки жили в невеликих помешканнях розміром приблизно 3—4 на 4—5 м прямокутної або квадратної форми. У південнобузьких, середньопридніпровських і деснянських поселеннях праукраїнці будували житла каркасно-тинової конструкції, які обмазували глиною, а потім білили крейдою. Остання ознака для нас особливо важлива, оскільки вона передавалася з покоління в покоління і дійшла до наших днів.

Побут зарубинців Середнього Подніпров'я дещо відрізнявся від побуту північних сусідів. Починаючи з Лівобережжя Прип'яті стіни жител робилися з колод без глиняної обмазки. Ями для могил викопувалися паралельно до берега річки, тоді як у зарубинців — перпендикулярно. Існували й інші відмінності, котрі лише додатково свідчать про певну спільність зарубинецьких племен.

Праукраїнці активно торгували із зарубіжжям. З країн Південно-Західної Європи та античних міст-держав Північного Причорномор'я завозилися фібули, скляне намисто, різні вироби з бронзи й заліза. З країн Західної Європи — кераміка й бронзові вироби. Безумовно, зарубинці мали й предмети сарматського походження. Натомість, у Північне Причорномор'я і Грецію вивозилися продукти тваринництва, мисливства і, можливо, частково рільництва.

Приблизно на I ст. н. е. зарубинецькі племена досягли такого високого рівня розвитку й етнічної визначеності,

що почали виділятися із племінного об'єднання венедів. З часом це призвело до остаточного його розпаду й утворення інших племен, зокрема склавів і антив. Склавіни проживали в основному за межами України, в межиріччі Дністра й Дунаю. Анти займали землі на схід від них. Етимологія іранського етноніма «анти» пов'язана з поняттям «пограничні жителі», тобто близька до етноніма «поляни». У IV ст. анти вже мали велике державне об'єднання, яке в період найвищого його піднесення займало лісостепову зону від Дону до Румунії й далі на Балкани. Ми не знаємо точно загальної кількості племен, що входили до його складу. Але з повідомлення готського історика VI ст. Йордана про полонених антських старшин можемо припустити, що їх було не менше 70.

Анти перебували на стадії розкладу первіснообщинного ладу й зародження складнішого суспільства. З'явилися приватна власність на землю, майнове розшарування. Очоловав об'єднання цар, але його владу обмежувало всенародне віче. Найближче оточення царя становили старійшини племен, що входили до складу державності. Царі почали створювати військові дружини, з яких пізніше виділялися заможні люди. Можновладці експлуатували полонених і обертали їх на рабів. Чисельність рабів була досить значною, якщо врахувати, що в окремих військових походах анти захоплювали в полон десятки тисяч чоловіків, жінок та дітей. Але це не було класичне рабство. Найчастіше воно перетворювалося на феодалну залежність полоненого від власника. Не сприйнявши рабовласництва в чистому вигляді, анти тим самим уникли незавидної долі Римської імперії, яка внаслідок кризи рабовласницької системи господарювання розпалася.

На Півдні України виникає Готське королівство. З пониззя Вісли східногерманські племена готів просунулися на український південь і в II ст. осіли в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Відсутність помітних слідів готів у лісостеповій зоні свідчить про досить мирний характер утворення нового державного об'єднання. Тривалий час між обома державами були добрі відносини. Виступаючи разом, вони успішно протистояли найсильнішим країнам Європи. В III ст. готи й анти спільно воювали проти Римської імперії й захопили частину Дунайської рівнини, її негайно зайняли слов'янські племена й почали колонізувати.

Розвитку державних формувань в Україні *перешкодила навала гунів*. Вийшовши із Забайкалля, гуни в IV ст. посунули на Захід. При цьому вони втягували до орбіти свого руху й інші племена. В 375 р. гуни переправилися через Дон і

вторглися у володіння Готського королівства. Нападники успішно просувалися уздовж Меотійського моря і Понту Евксінського. Гуни не загрожували існуванню антського об'єднання, й тому анти виступили на їхньому боці у війні з готами. В 385 р. вони знищили військо царя готів Вінітарія. Але наступного року готи завдали нищівної поразки антському царю Божу, полонили його й разом із синами та 70-ма вельможами розіп'яли на хрестах. У відповідь на це гунський цар Баламбер повів свою армію на готів і вщент розгромив їх. Частина готів відкотилася в Крим, друга почала відходити до Дунаю, їх переслідували гуни, знищуючи непокірних і слабких. Отаборившись у Придунайській рівнині, гуни тривалий час вели спустошливі війни із сусідніми державами. Тільки в 451 р. об'єднане військо римського полководця Аеція та готського короля Теодоріха Великого остаточно перемогло гунів. Після смерті царя Аттли в 453 р. *царство гунів розпалося*, а його племена розпорошилися серед місцевих народів. Східна Європа полегшено зітхнула.

Розгром гунів спричинив значні зміни в Європі й Малій Азії. З політичної карти зникли Західноримська імперія й Гунське царство. Зате вистояли й зміцніли Східноримська (Візантійська) імперія й державне об'єднання антів. Відносини між ними багато в чому визначали політичну ситуацію в Європі протягом другої половини V — середини VI ст. *Це період найвищої могутності праукраїнського державного утворення.*

Племінне об'єднання антів після розгрому гунів почало самостійну боротьбу з Візантією за сфери впливу в Придунайській рівнині та на Балканах. Зав'язалися так звані **Б а л к а н с ь к і в і й н и**. З початку VI ст. анти чи не щороку нападали на придунайські візантійські провінції, захоплювали військову здобич і поверталися додому з багатими трофеями. Із часом праукраїнці дедалі впевненіше поводитися на окраїнах Візантійської імперії, відвоювали нижньодунайське лівобережжя і з середини VI ст. почали його колонізувати. Одночасно друга хвиля праукраїнських племен ринула на Балкани й далі. Поселення праукраїнців з'явилися навіть на Пелопоннесі та в Малій Азії.

Дальшому розширенню праукраїнської державності перешкодила навала уйгурських племен **а в а р і в**. Розгромивши у 558 р. аланів Північного Кавказу, вони протягом десяти років завдали поразки племенам Північного Причорномор'я, прорвалися до Дунаю і в Трансільванії заснували **А в а р с ь к и й к а г а н а т** на чолі з царем Бояном. Підкоривши склавів, авари почали боротьбу і з антами. Уклавши союз з Візантією, останні тривалий час

успішно протистояли нападникам у Нижньому Дунаї. Вони не тільки захищалися від них лінією фортець, а й робили походи на кочовища аварів. Але без серйозної підтримки Візантії відірвана від свого етнічного масиву частина антів не могла встояти проти переважаючих сил кочівників. До того ж, нова територія не була ними достатньо освоєна й укріплена та, напевне, і місцева людність не завжди підтримувала пришельців. У 602 р. *анти зазнали нищівної поразки від аварів* під проводом царя Аспиха. Відтоді анти не згадуються давніми авторами. *Праукраїнське антське об'єднання розпалося*. Однак це не означало повного фізичного винищення праукраїнської людності. Частина праукраїнців справді загинула, інша — підкорилася завойовникам і асимілювалася серед навколишніх народів, решта — відійшла у віддалені від аварів регіони. Ними стали Балкани, Центральна Європа, Мала Азія й лісостепова зона України. Вже з того часу «нашого цвіту було по всьому світу».

Навіть сьогодні нас дивує разюча схожість топонімів і гідронімів Житомирщини, Київщини, а також Балкан, Подунав'я і межиріччя Ельби та Одеру. Антропологічно центральноукраїнський тип подібний до словаків, сербів, хорватів. Ще й досі зберігається спорідненість української мови з сербською та лужицькою. Однакове значення мають в українців і сербів слова *важити, вилиця, газда, гай, гинути, голота, гуска, злочин, квочка, комин, лагодити, лаяти, люлька, гуня, ватра, плахта, сукня, торба* та багато інших.

Господарство, побут і мова праукраїнських антських племен. Про господарство і побут антських племен дізнаємося з археологічних матеріалів. З існуванням антського об'єднання приблизно збігаються у часі кілька археологічних культур. Найбільша з них *ч е р н я х і в с ь к а* (II—V ст.) в окремі свої періоди поширювалася на величезну територію від верхів'я Західного Бугу до Сіверського Дінця й від Прип'яті та Сейму до Нижнього Дунаю й Понту Евксінського. Її існування вказує на відносну економічну та побутову подібність між племенами антського державного об'єднання. Культура черняхівців у своїй основі *сформува-лася на ґрунті культури зарубинецьких племен*. Як і в попередній період, житла черняхівців мали переважно каркасно-тинову конструкцію з глиняними підлогами й обмазаними глиною стінами. Однак споруджуються будівлі й іншої конструкції, нетипові для слов'ян цього регіону. У виготовленні керамічного посуду помітні впливи як зарубинецького, скіфо-сарматського, провінційно-римського, так й інших середовищ. Один вид черняхівського серпа за конструкцією руків'я нагадував зарубинецький, а інший — се-

редньовічний український. Як і зарубинці, черняхівці займалися в основному хліборобством. До набору традиційних зернових культур додався високопоживний харчовий продукт — гречка. Поряд з сохою із залізним наральником частіше почав використовуватися плуг із залізними лемешем і череслом.

Напередодні утворення Антського царства відбувся *другий суспільний поділ праці* — *ремесло відділилося від сільського господарства*. В багатьох поселеннях з'явилися печі для виплавки заліза, кузні, гончарні, ювелірні та інші майстерні. Відповідно збільшилася чисельність майстрів-ремісників. Сільське господарство й тваринництво стали відігравати в їхньому господарстві допоміжну роль. Свої вироби майстри в основному вимінювали на продукцію сільського господарства, що сприяло встановленню тісніших зв'язків між ремісничими центрами й сільською округою. Тим самим *закладаються підвалини для переростання таких центрів у містечка й міста*.

Економічна і, напевне, побутова близькість антських племен існувала недовго. Найраніше з неї почали виділятися племена *к и ї в с ь к о ї к у л ь т у р и* (III — перша половина V ст.). Вона сформувалась як самостійна на базі зарубинецької під певним впливом окремих елементів черняхівської культури й утвердилася на просторі від Середнього й Верхнього Подніпров'я до курського Посейм'я. На місці колишньої єдиної черняхівської культури утворюються принаймні три самостійні археологічні культури V—VII ст. — *п р а з ь к а, к о л о ч и н с ь к а і п е н к і в с ь к а*. Вони свідчать про відносну відособленість окремих територій антського державного утворення. Це, безумовно, позначилося й на політичній єдності антів.

Матеріальні пам'ятки празької культури поширені на землях уздовж Прип'яті до Верхньої Вісли й через Середній Дністер та Прут до Дунаю, колочинської — у басейнах Десни, Сейму, Сожу, пенківської — у Середньому й частково Нижньому Подніпров'ї, басейні Південного Бугу й до Дністра. На території празької культури проживали в основному частина пізніших літописних древлян, волиняни, дуліби; колочинської — сіверяни й частково радимичі; пенківської — поляни, уличі, тиверці. За соціально-економічною характеристикою племена празької культури помітно втратили риси попередньої черняхівської й поступово ставали подібними до племен кийівської культури. За типологічними показниками до неї наближались колочинська та пенківська культури зі своїми, відповідно, балтськими та

тюркськими компонентами. *Матеріальна культура праукраїнських племен чимдалі більше уніфікувалася. Етнічним центром консолідації праукраїнців стали племена київської культури, особливо Середнього Подніпров'я.*

У побуті лісостепових праукраїнських племен було багато спільного. Вони жили в напівземлянках або землянках з плетеними із хмизу стінами, обмазаними глиною. Поселення розташовувались гніздами на відстані 2—4 км одне від одного в зручних для землеробства місцях. Ними були береги Десни, середньої течії Дніпра, а також Тетерева, Тясмина, Південного Бугу, Західного Бугу, Дністра та менших річок. Порівняно з попереднім часом місцева людність тут значно зросла, можливо, за рахунок тих племен, що відійшли на схід від Дунаю після поразки антів на початку VII ст. Праукраїнці спалювали своїх померлих і закопували прах у землю. На зміну ліпній кераміці прийшов гончарний посуд, прикрашений хвилястим орнаментом. Як і раніше, люди займалися хліборобством. Площі під зернові та технічні культури значно розширилися. Найбільше висівали пшениці, проса, ячменю. Землю обробляли переважно дерев'яними ралами, інколи із залізними наральниками, але дедалі частіше використовували плуги з череслами. Урожай продовжували збирати за допомогою серпів, а зерно мололи не тільки зернотерками, а й жорнами. Такі нововведення помітно підвищували врожайність хлібів, сприяли кращому харчуванню людей, економічно зміцнювали племена й племінні об'єднання. Крім хліборобства, праукраїнці мали розвинуті тваринництво й бджільництво. Мисливство втратило своє значення як джерело поповнення життєвих запасів і перетворилося на засіб добування шкур, хутра або на відважну забаву князів та їхніх наближених.

Союз антських племен у різні часи *об'єднував поліетнічне населення лісостепової зони від Дону до Румунії й далі на захід.* До нього входили як слов'янські, так і неслов'янські племена, що мешкали на цій величезній території. *Але етнічну основу союзу становили жителі лісостепу України, нащадки зарубинців.* У багатьох випадках вони навіть проживали на тих самих поселеннях, що й їхні попередники. За антропологією наші предки цього періоду суттєво не відрізнялися від мешканців лісостепу скіфської доби. Водночас вони мали значні антропологічні відмінності від готів, що свідчить про відсутність помітного впливу готського середовища на формування фізіології українського народу. Остаточо не вирішеним є питання про мову антських племен. Якщо дотримуватися точки зору визначного російського філолога Олексія Шахматова про виділення з початку VI ст.

із загальнослов'янської мови трьох мовних підгруп, у тому числі й східнослов'янської, то можна стверджувати, що мова *антів* була близькою до розмовної мови Київської Русі. Окремі сучасні дослідники вважають, що східнослов'янський мовний ареал у VII—VIII ст. вже чітко виділився серед інших мов і діалектів.

Своєю культурою анти впливали на іншомовні племена (германські, іранські, балтські, фракійські) й одночасно зазнавали їхнього впливу. Тривав природний процес формування людської спільноти на багатоетнічній основі.

Праукраїнська держава Руська земля (Київська Русь). Порізному склалася доля праукраїнських племен після розпаду антського державного об'єднання. На початку VII ст. племена *дулібів* (волинян) утворили на Волині, Верхньому Подністрів'ї та у верхів'ях Західного Бугу *державу волинян*. Вона підтримувала союзницькі відносини з Візантією у боротьбі проти аварів. Проіснувала ця держава недовго: приблизно в середині VII ст. волиняни зазнали тяжкої поразки від кочівників й опинилися під їхньою владою. Літописець розповідає про ті жахливі часи, різні утиски та приниження, що їх терпіли слов'яни від завойовників. Авари знущалися з дулібів, запрягали у вози їхніх жінок, і за це нібито бог покарав їх усіх смертю, не залишивши жодного живим. З того часу й пішло світом прислів'я: «Погинули яко обри (авари.— *Авт.*)». Насправді авари через деякий час відійшли в Угорщину.

Набагато успішніше відбувалася етнічна консолідація праукраїнських племен у Середньому Подніпров'ї. Головну роль у цьому процесі відігравали племена полян, чия рання історія пов'язана з іменем легендарного князя Кия, а також його братів Щека, Хорива й сестри Либеді. Одні вчені вважають, що він жив наприкінці V — у першій половині VI ст., інші — що на одне століття пізніше. Замолоду Кий нібито вчився в Константинополі й там подружився з візантійським імператором. Почав боротьбу проти Аварського каганату, з дозволу візантійського імператора зробив спробу осісти на Дунаї і навіть заклав там місто Києвець. Проте не зміг втриматись у ньому й мусив повернутися на Середнє Подніпров'я, де й заснував Київ.

Етногенез полян остаточно не з'ясовано. Але він безпосередньо пов'язаний з терміном «*русь*». Батько українського літописання Нестор писав у XII ст. про це так: «Поляни, яких тепер зовуть *русь*». Однак цей етнонім ранішого походження. Серед деяких вчених побутує думка, ніби він зустрівся в написі на могилі героя Троянської

війни (1184 р. до н. е.) Енея в Італії, а етруски взагалі називалися росенами. Більш точні дані про русів знаходимо тільки з VII ст. Сирійський письменник Захарій Ритор (Псевдо-Захарій) в одному з своїх творів писав: «Сусідній з ними (амазонками. — *Авт.*) народ Ерос (різночитання хрос, хрус, рус. — *Авт.*) — люди з величезними кінцівками... яких не можуть носити коні...» За всієї гіперболічності опису в ньому для нас важливим є розташування русів північніше амазонок, тобто сарматських племен. Це саме той регіон Середнього Подніпров'я, де проживали поляни. Одночасно з Ритором про русів писав Є. Сірін та деякі пізніші автори.

Про першочергове відношення терміна «русь» до українських земель свідчать також топоніми й гідроніми. В Середньому Подніпров'ї — це назви річок Рось, Росава, Роставиця й деяких урочищ. Можливо, цей термін походить від сарматського *ghos* (світло), яке через співзвучну назву племені роксоланів поширилось на українські землі. Правда, існує й північна версія походження терміна «русь». Зокрема, норманісти виводили його від фінської назви шведів *ruotsi* і відповідно саму країну Русь розташовували на території новгородських словен. При цьому вони посилялися на свідчення зарубіжних авторів, зокрема Ібн Русте (друга половина IX — початок X ст.) і Гардізі, які писали, що Русь лежала на далекому острові довжиною в три дні дороги. На підставі цього окремі історики ототожнювали місцезнаходження Русі з островом на р. Полісте під Старою Русою. Але останні аерофотознімання й археологічні знахідки показали, що в давнину Дніпро нижче сучасного Канева ділився на два рукави. Вони утворювали острів довжиною майже 130 км, які можна було подолати за три дні, про що й писали давні автори. Це й є той регіон, вище якого були поширені «руські» топоніми та гідроніми й де давні автори вбачали країну Русь. Тобто і цей приклад свідчить на користь південного варіанта походження терміна «русь».

Поляни проживали у вигідному геополітичному середовищі. Вони опинилися майже в центрі праукраїнської людності, на перехресті важливих торгових шляхів. По Дніпру племена підтримували торговельні зв'язки з Північним Причорномор'ям і Візантією. Через їхні землі здійснювались зв'язки між Сходом і Заходом. В стратегічно важливому центрі їхніх володінь наприкінці V ст. столицею став Київ. Київський князь міг контролювати рух по Дніпру того люду, який мешкав у Верхньому Подніпров'ї, на берегах Ірпеня, Прип'яті, Десни, Сейму, Сожу та їхніх приток. Якщо врахуємо, що тоді люди пересувалися переважно річками, то фактично

київський князь міг впливати на життя навколишніх племен. До полян за економічними, політичними й етнічними інтересами тяжіли сусідні племена сіверяни і древляни. *Саме поляни, західні сіверяни й древляни у VII ст. почали об'єднуватися у федерацію племен.*

Подібні державотворчі процеси відбувалися на Заході та Сході. На Заході в цей час утворилися Болгарське царство, держава Само (Великоморавське князівство), а на Сході — Хазарський каганат. Тобто утворення праукраїнської держави відбувалося паралельно з аналогічними процесами в Європі. *Вже в VII ст. праукраїнську державу сучасники почали називати Руссю.* Одночасно зі зміцненням позицій київських князів *федеративна форма правління еволюціонувала в самодержавну.* Цей процес відбувався повільно, суперечливо й не завершився навіть через 100 років, хоча влада київського князя й зміцніла. Наприкінці VIII — у першій половині IX ст. постало стабільне праукраїнське державне об'єднання Руська земля. Окремі дослідники вважають, що арабські автори називали його Куявією, а сусідні — Артанією та Славією. Влада київського князя поширювалася на всю територію державного об'єднання. Принаймні у давніх авторів було таке враження. Арабський мандрівник першої половини X ст. Аль-Масуді писав із цього приводу: «Дір — перший з слов'янських царів, що володів великими містами й багатьма територіями».

За правління нащадків Кия, зокрема й князя Діра, Руська земля проводила активну зовнішню політику, спрямовану на зміцнення своїх позицій. У першій половині IX ст. вона посилила вплив на довколишні племена й почала претендувати на південні землі, що опинилися під владою Хазарського каганату. На початку IX ст. руський князь Бравлін здійснив вдалий похід на Таврійський півострів і захопив Корсунь (Херсонес), Сурож (Судак) і Корчев (Керч). Фактично весь півострів опинився під його владою. Праукраїнська держава почала чинити сильний опір експансії Хазарського каганату на свої землі. Якщо східні сіверяни, радимичі платили каганату данину, то поляни у відповідь на таку вимогу кагана послали йому меч. Руси розселилися на території каганату, а в його столиці Ітилі навіть утворили колонію з власним суддею і язичницькими капищами. Руська писемність поширювалася серед населення Хазарії, поряд з давньоєврейською.

Руська земля підтримувала активні дипломатичні відносини з Візантією, іншими країнами Близького Сходу та

Європи. У 838—839 рр. її посольство відвідало Константинополь, а також столиці деяких інших європейських держав. У столиці Франкського королівства Інгельгеймі власті встановили, що посли, хоч і називалися русами, насправді були скандинавського походження. І це не дивно. Князі Руської землі мали змогу наймати на службу різних зайд, у тому числі й варягів.

У роки правління останнього нащадка династії Києвичів князя Аскольда *Русь утверджується на історичній арені як могутня країна середньовіччя*. Вона не тільки спустошує околиці Візантійської імперії, а й завдає ударів у саме її серце — Константинополь. У 860, 866 та інших роках Аскольд на чолі великої дружини кілька разів нападав на Константинополь і врешті-решт змусив візантійського імператора підписати між Візантією та Руссю союзницький договір. За ним Візантія платила Русі щорічну данину, а Русь зобов'язувалася надавати їй військову допомогу в боротьбі з арабами. В наступні роки ці умови виконували обидві сторони, що дало змогу Русі швидко розвиватися. Вплив Русі на Півдні став таким відчутним, що сучасники почали називати Понт Евксінський **Руським морем**. З'явилися й інші географічні назви з коренем «рус».

Однією з передумов могутності Русі стала етнічна консолідація населення на основі праукраїнських племен черняхівської та інших культур. У різних місцевостях України в післяантський період існували **лука-райковецька** (VIII—IX ст.), **волинцівська** (VII—VIII ст.), **роменська** (VIII—X ст.) та інші культури. Люди були об'єднані в східнослов'янські союзи племен — дулібів, волинян, древлян, полян, дреговичів, уличів, тиверців, білих хорватів, сіверян.

У VIII—IX ст. відбувається даліше нівелювання особливостей життя праукраїнських племен від Середнього Подніпров'я до Закарпаття. За певних місцевих відмінностей населення цього регіону споруджувало заглиблені в землю житла стовпової та зрубною конструкцій з печами-кам'янками, ховало небіжчиків через трупоспалення, мало приблизно однакові знаряддя праці та прикраси, а також типи ліпного й гончарного посуду. Порівняно з попередніми століттями праукраїнці *істотно удосконалили основні сільськогосподарські та переробні знаряддя праці*. Замість вузьколезового наральника частіше почав застосовуватися наральник із широким трикутним лезом. Його використання підвищувало продуктивність праці та врожайність зернових культур. Люди замінювали невеликі жорна для помелу зерна

масивними, тобто почався перехід до примітивних млинів. Чимало подібних рис було й в населення лісостепової зони Лівобережної України. Але при цьому в його матеріальній культурі помітні впливи іноетнічних племен, насамперед сармато-аланських і тюрко-болгарських. Інакше й не могло бути, оскільки лівобережна слов'янська людність потрапила в залежність від Хазарського каганату.

Наші предки на той час *досконало володіли багатьма ремеслами*. В них швидко розвивалися металургія, обробка заліза, дерева, кісток, виготовлення гончарного посуду. Зростає чисельність майстрів і відбувалася їхня концентрація в окремих місцях. *Виникли значні ремісничі центри*. Вони поступово перетворювалися на оборонні, адміністративні та торгово-ремісничі осередки племінних об'єднань. Так, Київ став центром полянського об'єднання, Чернігів — сіверського, Іскоростень — древлянського, Пересічен — уличького, Волинь над Бугом — дулібського. Поряд з ними з'являються й менші гради. На той час це було так дивно, що скандинави називали українські землі «Гардарікі», тобто країною градусів.

З розвитком економіки активізувалася торгівля. Праукраїнці підтримували традиційні торговельні зв'язки з причорноморськими, прикаспійськими та середньоазійськими містами. Наші купці добре знали шлях до Криму, Подунав'я та всередину Візантійської імперії. Водночас іноземні купці цих регіонів були частими гостями в українських градах. З території України вивозили на продаж хутро, мед, віск, чимало невідьників. Натомість завозили з Візантії та Греції коштовні тканини, прикраси, посуд, вироби із заліза, з Хазарського каганату і Арабського халіфату — шовк, інші гарні матерії, одяг, скляні, металеві вироби, різні прянощі тощо. Купці ще не мали власної монети в сучасному розумінні слова й при розрахунках користувалися арабськими дирхемами, візантійськими номісмами, міліаресіями й західноєвропейськими динарами.

На території Руської землі інтенсивно формувалася феодалний лад. Сімейна община щодалі більше розпадалася на індивідуальні господарства, посилювалася влада племінної знаті. Але розшарування було ще мало помітне, а дії правителів обмежувало народне віче. *Демократична форма правління сприяла зміцненню єдності й могутності Руської землі*. Та й самі князі заради цього використовували найменші можливості, у тому числі й нову релігію.

Християнізація праукраїнських князів. Виникнувши у першій половині I ст. н. е., християнство в IV ст. стало державною релігією Римської імперії. Релігія простих людей швидко поширилась у світі, зокрема й в Україні. Існує

стародавня оповідь про те, як Подніпров'я та Новгородську землю відвідав апостол Андрій Первозванний і проповідував серед населення християнство. Цим займалися й інші проповідники, на що вказують металеві формочки IV—V ст. для виготовлення хрестиків. Є дані про те, що в першій половині IX ст. деякі старійшини руських племен хрестилися в Сурожі. Але це не означало, що все населення Руської землі прийняло нову релігію.

У 60-х роках IX ст. під час одного з походів на Константинополь відбулося хрещення князя Аскольда і його найближчого оточення. Патріарх Фотій виконав обряд хрещення, а потім у Енцикліці записав, що руси проміняли язичництво на «чисте християнське вчення». Про хрещення Аскольда писали не тільки візантійські автори, а й руські літописці. Щоправда, їхні твори не дійшли до наших днів, але ними користувався історик В. Татищев і тому небезпідставно назвав Аскольда першим мучеником Русі. А те, що його ім'я не внесене до Святців, вчений розцінював як забуття історії. Руси прийняли митрополита й виділили йому резиденцію в Переяславі. З його прибуттям у Середнє Подніпров'я християнство стало активніше поширюватися серед місцевого населення.

Проте більшість наших предків продовжувала поклонятися язичницьким богам. Найголовнішим з них був Перун — бог грому, блискавки, війни та зброї. Поряд з ним стояли Дажбог — покровитель сонця, Стрибог — покровитель вітрів та інші божества. Кожне плем'я мало своїх богів. Люди вірили в духів предків, лісовиків, водяних, русалок, домовиків, тобто обожнювали сили природи, серед якої проходило їхнє життя. Дія ритуальних дійств вони збиралися в святилищах чи інших затишних місцях у лісі, на березі річки, де виконували язичницькі обряди й приносили жертви. Цим самим люди знаходили собі душевний спокій, гармонію дій та помислів, віру в допомогу вищих сил і так вивищувалися над природою. Віра допомагала предкам проїнятися любов'ю до всього живого, і недаремно вони вважали за смертний гріх карати винуватців у якихось провинах стратою чи каліцтвом, а натомість воліли обмежуватися штрафами, тримали винуватця у порубі або в крайньому разі прирікали його на долю невільника й примушували тяжко працювати. Так закладалися підвалини характеру наших предків.

Русь-Україна й кочовий світ. З розпадом величезної Гунської імперії на Сході утворився Тюркський каганат, під впливом якого перебували Кавказ, Передкавказзя та інші землі. Після визволення з-під влади каганату хан болгар-

ських племен Кубрат 632 р. утворив державу, яку візантійці назвали Великою Болгарією. Вона займала переважно приазовські степи й Таманський півострів. Болгари вели кочовий спосіб життя, мали родоплемінний устрій на основі військової демократії.

Велика Болгарія проіснувала близько чверті століття й після смерті Кубрата занепала. Скориставшись з цього, східні сусіди болгар хазари почали війну з ордою старшого сина Кубрата Бетбая й змусили її сплачувати данину. Середній син покійного Котраг вивів свою орду на територію Середнього Поволжя, де згодом виникла Волзька Болгарія. Вона проіснувала аж до монголо-татарського нашествия. Найдовше захищалась орда наймолодшого сина Кубрата Аспаруха. Під ударами ворогів вона поступово відступала Приазов'ям і Північним Причорномор'ям на захід. При цьому болгари то мирилися, то ворогували з тими слов'янськими племенами, чиї володіння прилягали до цих регіонів. Приблизно в 70-х роках VII ст. болгари під проводом Аспаруха перейшли Дністер, вигнали аварів з Лівобережжя Нижньої Придунайщини й заснували Дунайську Болгарію.

У прикаспійських степах, одночасно з Великою Болгарією, почала формуватись Хазарська держава. Як і болгари, хазари належали до тюркомовного світу. Приблизно в середині VII ст. вони утворили Хазарський каганат, який значно посилювався після підкорення болгарської орди Бетбая. Зростає чисельність населення, розширилась територія кочовищ, почали швидко відроджуватися приморські міста. Каганат мав форму федерації племен з номінальною зверхністю хазарського роду Ашина.

Переслідуючи болгар, що відступали, хазари захопили Північне Приазов'я, Північне Причорномор'я й частину степового Криму. Наприкінці VII — на початку VIII ст. Хазарський каганат вів кровопролитну війну з Візантією за Крим. Але під загрозою навали арабів супротивники помирилися. Херсонес відійшов до Візантії, а Східний Крим і степова західна частина півострова залишились за Хазарією. Каганату довелося витримати жорстоку боротьбу з арабами за сфери впливу в Прикаспії й на Кавказі. Хазари мусили залишити свою столицю Семендер і перенести її до Ітіля на Нижній Волзі.

У 737 р. Хазарський каганат зазнав нищівної поразки від арабів, але після їхнього відходу швидко відродився й зміцнів. Він посилював експансію на землі сіверян, в'ятичів, деяких інших племен лісостепу та Полісся й змусив їх пла-

тити данину. Власі Хазарії стягували з іноземних купців торгове мито в Ітілі, інших містах, Керченській затоці й тим самим перешкоджали вільній торгівлі Русі-України з Візантією, країнами Малої та Середньої Азії. Разом з тим Хазарський каганат прикривав праукраїнську державу від вторгнення середньоазійських кочівників, що сприяло її відносно мирному розвитку.

Хазарський каганат відіграв помітну роль у житті Східної Європи. Проте окремі вчені явно її перебільшують, пропонуючи назвати час VII—VIII ст. «періодом Хазарського каганату» або твердячи про нібито належність полян до хазар чи заснування Києва «хазарином» Києм.

Русь-Україна і Скандинавія. Через своє геополітичне становище праукраїнська держава не могла залишитися також поза увагою північних народів, особливо скандинавських. Десь наприкінці VIII ст. *почався масовий відхід варягів* (норманів) із своєї батьківщини в пошуках нових засобів для існування й наживи. Об'єднавшись у військові дружини, вони швидкохідними човнами діставалися до віддалених куточків світу. Спочатку варяги побували на землях Данії, Англії, Франції, Південної Прибалтики, дійшли до Середземного моря й задовго до Колумба висадилися в Америці. Основними їхніми заняттями стали воєнний промисел, військова служба і торгівля. Варяги відзначалися мужністю, хоробрістю, наполегливістю, безжалісністю як до противника, так і до себе.

На початку IX ст. активізувалося *проникнення варягів* через систему річок та озер углиб Східної Європи. На той час, напевне, встановилися й перші контакти між праукраїнцями й скандинавами. Археологічна наука не виявила слідів тривалого перебування або економічного чи побутового впливу скандинавів у Середньому Подніпров'ї періоду заснування Руської землі. На українських землях вони з'явилися тоді, коли тут вже існувала власна державність. Тому твердження норманістів про начебто вирішальну роль варягів у створенні Київської Русі *не можна визнати переконливими*.

Князі Руської землі Аскольд і Дір брали на службу дружини варягів, доручали їхнім конунгам виконувати деякі завдання. Зокрема, варяги брали участь у посольстві русів до Константинополя у 838 р. У складі праукраїнських дружин князя Аскольда вони у 860—866 рр. ходили на Візантію, а потім на мусульманські міста Закаспію. Але ці військові виправи мали короткочасний, епізодичний характер, так само як і торгівля норманських купців.

Проте з часом південний напрямок стає переважаючим у військово-службовій, здобичницькій і торговельній діяль-

ності скандинавів. Торуються шляхи руху варягів на Південь. Один з них пролягав Волгою до Каспійського моря. Більш важливого значення набув «шлях з варяг у греки». Ним скандинави діставалися до Чорного моря й Візантії в пошуках воєнної здобичі й військової служби. Він ішов з Балтійського моря через систему річок і волоків із верхів'їв Західної Двіни в Двіну й далі до Чорного моря. Переміщення товарів і грошей цим шляхом відіграло важливу роль у розвитку економічних відносин в українських землях. Важливе значення мало й надходження ним у країни Північної Європи східного срібла, яке в ті часи вважалося міжнародною валютою.

● Політична історія Київської Русі ● Етнічний розвиток Русі-України. Завершення формування української народності ● Заняття й побут русів-українців ● Культура русів-українців

Політична історія Київської Русі. У той час як Руська земля розвивалася й міцніла, на півночі слов'янські племена воювали між собою. Міжплемінна боротьба завершилась тим, що старійшини в 862 р. запросили для наведення порядку варяга Рюрика з одноплемінниками. Понад 200 років серед вчених точиться полеміка щодо національності Рюрика та його роду. Прибічники норманської теорії доводять шведське походження Рюрика. При цьому використовувалися різні докази, в тому числі й лінгвістичні. Дореволюційний вчений О. Куник, наприклад, особливо наголошував на скандинавські імена пришельців — Рюрик, Олег, Руальд, Свенельд — явно не слов'янського походження. На перший погляд, правильно. Але лише доти, поки не почнемо аналізувати етнополітичну ситуацію в Прибалтиці VIII — середини IX ст. Як згадувалося раніше, Південну Прибалтику здавна населяли слов'янські племена венедів. Серед них автори згадують рериків, або ободритів, та їхнє місто Рерик. Цілком вірогідно, що під впливом певних обставин прибалтійських слов'ян почали називати скандинавськими іменами. Вже тоді поморські слов'яни і варяги давно й активно спілкувалися поміж собою. Варяги навіть мешкали в багатьох прибалтійських містах. За таких умов відбувалося взаємозближення місцевої людності та пришельців. Якби запрошені новгородськими словенцями зайти не були вже ослов'янені, то навряд чи вони б так швидко адаптувалися в слов'янському світі. Такі міркування висловлювали польський історик і поет М. Стрийковський (бл. 1547—1582), а також український історик і церковний діяч І. Гізель (бл. 1600—1683), які жили не так вже й давно від описуваних подій. Пізніше їхні ідеї були підхоплені й розвинуті М. Ломоносовим.

Прибувши до ільменських словен, конунг Рюрик почав силоміць підкоряти своїй владі племена. Але прагнення ільменців до самостійності після смерті Рюрика в 879 р. переросли, напевне, в збройні виступи. Інакше важко пояснити той факт, що воєвода Рюрика Олег мусив забиратися геть разом із сином князя Ігорем. Спустившись вниз Дніпром, Олег у 882 р. *захопив Київ*. Літописець Нестор повідомляє деякі подробиці тієї події: «И придоста к горам к киевским, и уведа Олегъ, яко Аскольд и Дир княжита... И приплу под Угорское, похоронив вои своя, и посла ко Аскольду и Дирови, глаголя, яко «Гость есмь, и идем в Греки от Олга и от Игоря княжича. Да придьта к нам с родом своим». Аскольд же и Дир придоста, й выскакаша вси прочии изъ лодья... И убиша Аскольда и Дира». У цій розповіді багато суперечливого й дивного. Але зрозуміло, що без допомоги зсередини оволодіти так легко могутньою київською фортецею зайди не змогли б. Найскоріше — це перший на Русі-Україні *двірцевий переворот*, внаслідок якого була скинута династія *Кисвичів*, і владу захопили пришельці на чолі з Олегом. Можливо, що дворцевий переворот вчинили вельможі-язичники, незадоволені прохристиянською політикою Аскольда і його найближчого оточення. В язичнику Олегові вони вбачали свого єдиновірця, за допомогою якого можна було зміцнити своє становище.

Ставши київським князем, Олег (882—911) *проголосив Київ «матір'ю міст руських»* і почав силою утверджуватися на престолі. Праукраїнські племена не визнали влади завойовників, і колись могутня держава Руська земля розпалася. Тому майже все княжіння Олега фактично пішло на *збирання докупи праукраїнських та інших племен*. Якщо Руська земля являла собою федерацію племен, то натомість з'явилася централізована держава із самодержавною формою правління. Олег поступово підкорив полян, древлян, сіверян, радимичів, пізніше — в'ятичів, хорватів, дулібів і тиверців. Насильно створене нове державне об'єднання не стало міцним й організаційно завершеним. *Могутні племінні об'єднання намагалися зберегти автономію*, а їхня верхівка — багатство й владу. Щоправда, існували й причини, які змушували племена консолідуватися для вирішення тих чи інших проблем. Однією з них була боротьба з кочівниками та Візантійською імперією. Слов'янський світ виступав проти них єдиним фронтом.

На міжнародній арені Олегу довелося відвойовувати ті позиції, які майже півстоліття тому здобув Аскольд і які були втрачені на початку його князювання в Києві. Щоб примусити візантійського імператора відновити сплату Русі

данини, Олег на чолі 80-тисячного війська у 907 р. зробив *похід на Константинополь*. Візантійський імператор змушений був дати русам по 12 гривень на кожен з двох тисяч кораблів, а також викуп Києву, Чернігову, Переяславу, Полоцьку та іншим містам. Візантія мала платити Русі щорічну данину, надавати руським купцям право безмитної торгівлі, утримувати їх у столиці за свій рахунок протягом шести місяців, а послів — увесь час їхнього перебування у Константинополі, забезпечити русів усім необхідним при поверненні додому. За це Русь зобов'язувалася допомагати Візантії в боротьбі з арабами та іншими кочівниками. На знак перемоги Олег прибив свій щит на брамі Константинополя. Однак греки не дотримувалися умов договору, і князь у 911 р. здійснив новий похід на Константинополь. Після цього доля Олега невідома. Існують різні версії щодо його загибелі й місця поховання.

Наступником Олега на київському престолі став *Ігор* (912—945). На початку його князювання праукраїнські племена *древлян і уличів відмовилися коритися київському князю* й сплачувати данину. Тільки з допомогою великої дружини Ігор *змусив древлян визнати свою владу* і встановив їм данину, більшу від колишньої. Запеклий опір вчинили київському князю племена уличів. Займаючи територію від полян і до Руського моря, уличі були одним з найчисленніших і наймогутніших праукраїнських племен. Лише міст у них налічувалось 318. Вони й стали нездоланною перешкодою централістським устремлінням Ігоря. Столиця уличів Пересічен три роки витримувала облогу князівської раті. Не бажаючи підкоритися Києву, *уличі залишили обжиті місця й відійшли* спочатку в межиріччя Південного Бугу і Дністра, а потім у Подунав'я. Їхнє місце зайняли інші праукраїнські племена, вийшли до Руського моря й почали колонізувати його узбережжя — засновувати села, займатися хліборобством, рибальством, торгівлею. Водночас вони не припиняли нападів на грецькі колонії Таврійського півострова. Це одразу ж загострило відносини між Руссю й Візантією. Вони стали ще більш напруженими, коли Візантія у своїх діях проти Русі-України почала активно використовувати кочові племена печенігів у Нижньому Подунав'ї.

Щоб змусити Візантію дотримуватися підписаного з Олегом договору, Ігор у 941 р. здійснив *похід на Візантійську імперію*. На 10 тис. кораблів руси з'явилися під Константинополем, але 8 липня візантійці спалили їхній флот «грецьким вогнем». Залишки русів з великими труднощами повернулися на Середнє Подніпров'я. Невдача не зупинила

Ігоря. У 943 р. він вирішив нейтралізувати прибічників Візантії — горців південно-західного узбережжя Каспійського моря. Княжа дружина спустошила їхні землі, заволоділа Дербентом і столицею Кавказької Албанії Бердаа. Однак цей похід фактично нічого не дав Русі, оскільки вона не закріпилася у відвойованому регіоні. У 944 р. Ігор зібрав, як пише літописець, «варягів, русь, полян, кривичів, тиверців, найняв печенігів» і морем та сушею рушив на Візантію. Цього разу не дійшло до вирішальної битви через нерішучість Ігоря. Русь і Візантія підписали новий мирний договір, за яким руські купці позбавлялися права безмитної торгівлі в Константинополі, інших пільг, а руський князь мав захищати від кочівників грецькі колонії в Таврії. Руське військо не взяло здобичі й почало ремствувати. Щоб заплатити дружині, Ігор вирішив зібрати додаткову данину з древлянських племен, що не брали участі в поході. Проте древлянські князі розцінили це як порушення їхніх прав, зібрали воїв, розгромили князівську дружину, а самого Ігоря розірвали, прив'язавши до двох дерев. При цьому сказали: «Якщо унадиться вовк до овець, то виносить усю отару, аж поки не вб'ють його».

Вдова Ігоря Ольга жорстоко помстилася древлянам за смерть чоловіка. На пропозицію древлян піти заміж за їхнього князя Мала Ольга, за однією версією, наказала закопати послів живцем у землю, за іншою — спалити в лазні чи посікти мечами після врочистої тризни по чоловікові. Хитрістю оволодівши столицею древлян Іскоростенем, *О л ь г а (945—964) мудро правила Руссю*. На міжнародній арені вона *дипломатичним шляхом* добилася того, чого не вдалося Ігореві. На чолі великого посольства Ольга в 946 р. відвідала Константинополь і підписала мир з Візантією, внаслідок чого було знято тертя між двома могутніми державами. *Ольга прийняла християнство*.

Становище Русі значно зміцніло за князювання сина Ігоря й Ольги *С в я т о с л а в а (964—972)*. Він народився приблизно в 930—932 рр. і надовго був усунутий від влади своєю владолюбною матір'ю. Вихований язичником і «згодований з гостряка списа», він нічим не відрізнявся в побуті від простого дружинника. Як писав літописець, був хоробрий та легкий мов барс і багато воював. Не возив за собою ні возів, ні казана, не варив м'яса, а, нарізавши тонко чи конину, чи дичину, чи воловину, пік на вугіллі й так їв. Не мав намету, а спав на кінській попоні, під голову клав сідло. Княжича тягло в поле, у походи, в битви, а мати тримала й перетримала його біля себе в Києві. Мож-

ливо, звідси й нелюбов князя до стольного града. Однак коротке князювання Святослава стало, за влучним виразом історика А.Преснякова, подібним до останнього змаху меча, який *створив основу Київської держави*. Його княжіння — це суцільний брязкіт мечів, посвист стріл, тупотіння кінських копит і грім слави руського воїнства від Каспійського моря й до Балкан.

За Святослава Русь-Україна *почала активно розширятися на Сході*. Протягом 964—966 рр. він змусив в'ятичів визнати владу київського князя, розгромив союзників Хазарії волзьких болгар і бургасів (мордву). Після цього завдав поразки військам хазарського кагана, взяв столицю Ітіль, дійшов до Каспійського моря, громлячи залишки хазар, досяг Азовського моря, підкорив на Північному Кавказі племена ясів і касогів — предків сучасних осетинів і черкесів. Удар був як блискавичним, так і руйнівним. Після нього *Хазарське царство перестало існувати* й загрожувати Русі зі Сходу. Кордони Київської Русі розширилися до Волги і Руського моря. Але вони виявилися мало захищеними від нападів кочових орд Середньої Азії. Розгром Хазарського каганату поставив перед Руссю нові проблеми на Сході, вирішити які вона не змогла.

Не укріпивши східні кордони держави, Святослав звернув погляд на Захід, де зав'язалася війна між Візантією і Болгарією. Київський князь вбачав у молодій Болгарській державі потенційного противника Русі в Подунайщині та на Балканах і взяв у цій війні сторону Візантії. На чолі 60-тисячного війська Святослав 968 р. рушив у Болгарію, розбив військо болгар, захопив 80 міст уздовж Дунаю й осів у Переяславці. Перемога була повною. Однак Візантію надто стурбував намір Святослава оселитися тут назавжди, їй не потрібен був такий могутній сусід, як Київська Русь. Спочатку візантійські політики натякнули Святославові, щоб він залишив Подунайщину. Коли ж руський полководець не звернув на це уваги, Візантія негайно відновила дружні відносини з Болгарією і одночасно нацькувала на Київ печенігів. Діставши звістку про облогу Києва, Святослав на чолі кінноти повернувся на Подніпров'я і прогнав кочівників. За своє коротке перебування в Києві князю довелося вислухати чимало докорів від бояр і родичів: «Ти, князю, чужої землі шукаєш та пильнуєш, а свою покинув...» Та князь і сам бачив не тільки необхідність, а й можливість *зміцнення власної влади по всій території країни*. З цією метою він посадив на київський престол старшого сина Ярополка, віддав древлянську землю Олегові, а новгородську — позашлюбному синові від Ольжиної ключниці Малуші — Во-

лодимирові. Разом з ним до Новгороду подалася група вірних княжичу киян на чолі з його дядьком по матері Добринею.

Реорганізувавши управлінську систему, Святослав 969 р. знову вирушив на Болгарію завершувати розпочату справу. Фактично князеві довелося починати все спочатку. Болгари за час його відсутності змусили воєводу Вовка залишити Переяславець і відійти до Дністра. Те ж саме мусили зробити гарнізони й інших придунайських міст. Святослав оволодів Переяславцем, болгарськими містами Великим Преславом і Доростолом, а також візантійським містом Філіполем і пішов на Константинополь. Але під Адріаноподем руське військо перейняла велика армія імператора Іоана Цимісхія. Багаточасова січа не виявила переможця. І грецькі вельможі вирішили діяти дипломатичним шляхом. Нестор-літописець повідомляє, що вони спочатку випробували Святослава золотом і паволоками. Коли ж князь віддав ці дарунки слугам, греки піднесли йому меч та іншу зброю, яку Святослав прийняв з радістю. Тоді посланці нібито сказали імператорові: «Лютий це чоловік має бути — про багатство не дбає, а зброю бере. Плати йому данину». Від Адріанополя Святослав відійшов у Болгарію на з'єднання із залишеним там військом.

Навесні 971 р. візантійський імператор Іоан Цимісхій кинув проти русів велику, добре вишколену армію. Грецький флот замкнув гирло Дунаю і тим самим перетнув шляхи надходження допомоги з Русі. Грецька кіннота й піхота взяли Преслав, інші міста й обложили військо Святослава в Доростолі. Три місяці руси відбивали ворожі штурми, робили вилазки з міста, а в липні 971 р. дали ромеям генеральну битву. Перед нею Святослав сказав своїм воям: «Не посрамимо землі руської, але ляжемо тут кістями, бо мертві сорому не мають». У битві загинуло 16 тис. русів, а з рештою Святослав закрався в Доростолі. Щоб не випробувати долі, Іоан Цимісхій прийняв пропозицію Святослава про мир.

На березі Дунаю Святослав і Іоан Цимісхій зустрілися, аби домовитися щодо умов миру. Свідок цієї зустрічі Лев Діакон описав зовнішній вигляд Святослава. Він був середнього зросту, мав густі брови, очі сині, ніс короткий, бороду голену, на верхній губі густе й довге волосся, голова зовсім голена, з одного боку висів чуб, що означало знатний рід, шия здорова, плечі широкі, й взагалі він мав дуже гарну статуру. Святославу вдалося домогтися почесних умов миру з дозволом безперешкодно повернутися з усім військом додому. Київський князь зобов'язався не воювати з Візантією

і відмовився від Болгарії та Криму. Проте й після такої поразки Святослав залишався небезпечним супротивником для Візантійської імперії, уряд якої вирішив розправитися з ним руками печенігів. Він домовився про це з печенізьким ханом, той з ордою перетнув шлях по Дніпру до Києва, змусив Святослава зазимувати на Білобережжі, а при повторній спробі князя навесні 972 р. пробитися через дніпровські пороги розгромив руську дружину. Сам Святослав загинув у сутичці. Печеніги зробили з його черепа чашу для вина й користувалися нею у найвчистіші моменти.

Розпочата в 977 р. міжусобна боротьба між синами Святослава скінчилася смертю Олега, Ярополка й перемогою Володимира. За князювання **Володимира** (980—1015) завершилося *формування території Київської Русі*, яка в основному збігалася з етнічним розселенням східних слов'ян. Будучи по матері та, можливо, й по батькові слов'янином, Володимир у своїй політиці *спирався на місцеву аристократію*. Особливою довірою в нього користувався дядько Добриня. Кожної неділі князь влаштовував пишні бенкети для бояр, гриднів, соцьких,десяцьких і «кращих мужів» з найвіддаленіших окраїн Русі. Під час їх люди зближувалися, полагоджували конфлікти й суперечності, вирішували важливі державні справи. Заручившись підтримкою місцевої людності, князь *позбавився варягів*, спровадивши їх у Візантію.

Якщо Святослав шукав слави у битвах, то його син Володимир — у мирній розбудові держави. Він продовжив адміністративну реформу батька, *усунув від влади племінних вождів*, а на їхнє місце посадив власних синів: Вишеслава — в Новгороді, Ізяслава — в Полоцьку, Святослава — в Турові, Ярослава — в Ростові, Гліба — в Муромі, Святослава — в Іскоростені, Мстислава — в Тмутаракані. Інші сини, а князь їх мав 12, також дістали наділи. У віддалені землі князь відправив своїми намісниками вірних йому бояр. *Вся влада в державі зосередилася в руках київського князя*. Правда, зробити це було не так вже й легко. Володимирові довелося воювати проти радимичів і в'ятичів, які, скориставшись із смерті Святослава, прагнули вийти зі складу Київської Русі. Князь зробив спробу підкорити й племена хорватів, однак це викликало протидію Польщі, і задум не був здійснений. Щоб залагодити конфлікт із сильним західним сусідом, Володимир одружив сина Святослава з донькою польського князя Болеслава Хороброго, а на Волині заснував м. Володимир. Київський князь зміцнив зв'язки з королями інших європейських країн, у тому числі з угорським, німецьким та чеським.

Однією з великих заслуг Володимира був *захист Русі-України від нападів печенізьких орд*. Найбільші битви з ними відбулися в 990, 992, 996, 997, 1001 та в інших роках. Боротьба велася майже безперервно. І наші предки виявляли в ній не тільки силу, мужність і відвагу, а й природну мудрість, рицарство та патріотизм. Так, битва русів з печенігами під нинішнім Переяславом у 992 р. була замінена поєдинком Кожум'яки з богатирем печенігів. Син Володимира Мстислав Тмутараканський переміг у двобої князя касогів Редедю, після чого касоги відступили. Коли під час облоги Білгорода печенігами в 997 р. білгородчани знемагали від голоду й спраги, то старійшини хитрістю створили видимість повного достатку в місті їжі та питва й тим самим змусили їх відійти.

Київський князь не мав змоги воювати з кочівниками у степових просторах і тому *почав укріплювати прикордонні землі* для випасу табунів коней і отар овець. Ці землі князь заселив добровольцями з племен ільменських словенів, кривичів, чуді й в'ятичів. Зміцнення оборонних рубежів Русі-України радо сприймав народ, оспівуючи в билинах своїх захисників Володимира «Красне Сонечко», Іллю Муромця й Добриню Микитича.

Найважливішим нововведенням Володимира стало *запровадження християнства на Русі*. Якщо раніше його сприйняли окремі князі та їхнє найближче оточення, то за Володимира йшлося про всю неозору Київську імперію. Він добре бачив, що язичництво вже не відповідало ні рівневі розвитку держави, ні становищу великого князя в суспільстві. Волхви й «кудесники» суперничали з князями за владу над народом. Перш ніж провести релігійну реформу, Володимир доручив своїм експертам з'ясувати, яка релігія найближча руському людові. Нею й виявилось християнство, що з давніх-давен поширювалося на руські землі. Чималу роль при цьому відіграло й те, що воно було офіційною релігією у Візантії, а також у болгар, поляків і угрів. Саме через нову релігію Русь прилучалася до сонму європейських держав і *обрала європеїзований шлях політичного розвитку*.

Християнізації Русі передував її *політичний союз з Візантією*. На прохання візантійського посольства надати військову допомогу проти заколотників Володимир дав згоду, але за умови узяти собі за дружину сестру імператора Василя II Ганну. У свою чергу, візантійський двір погоджувався зробити це, якщо київський князь візьме нову віру й охрестить свою країну. На цьому обидві сторони і зішлись. У 988 р. Володимир зі своїм оточенням хрестився

сам, наказав позаганяти в Почайну киян і там хрестити усіх разом. Але навіть після цього Василь II зволикав зі шлюбом сестри з київським князем. Це спонукало Володимира вдатися до силового тиску. В 989 р. він захопив головну військову твердиню й житницю Візантії в Криму Корсунь (Херсонес) і цим змусив імператора виконати умови політичного договору. Водночас відбувалася християнізація народу. *Запровадження християнства сприяло швидкому злету Київської Русі.* Разом з тим було закладено підвалини майбутнього релігійного розколу східноєвропейських держав на католицькі та християнські й конфліктів між ними.

На початку XI ст. відносини між Володимиром і кількома його синами загострилися. Особливо його непокоїли наміри новгородського князя Ярослава припинити виплату Києву данини й добитися самостійності. Під час підготовки дружини до походу на непокірного сина Володимир у 1015 р. помер, а між братами спалахнула міжусобна боротьба. Старший син Володимира Святополк убив менших братів Бориса й Гліба, а Святослав, що княжив у древлянській землі, таємниче пропав безвісти. Проти старшого брата виступив Ярослав. Почалася братовбивча боротьба між Святополком і Ярославом. У битві під Любечем (1015) переміг Ярослав, під Києвом (1018) — Святополк, на р. Альті (1019) — Ярослав. Святополк утік на Захід до свого тестя Болеслава Хороброго й десь там безслідно згинув. Батьківський престол зайняв Я р о с л а в (1019—1054). Через деякий час на нього пішов війною прославлений у битвах брат Мстислав Хоробрий, що княжив у далекій Тмутаракані. Зібравши рать з хазар, болгар, черкесів і лівобережних слов'ян, він завдав поразки Ярославу поблизу Листвина під Черніговом. Але у стосунках між братами все-таки гору взяли розум і загальнодержавні інтереси. У городку на Десні брати *поділили Русь між собою.* Землі на захід від Дніпра відійшли Ярославу, а на схід — Мстиславу, який на той час перебрався до Чернігова. Після смерті Мстислава в 1036 р. самовладним правителем усієї Київської Русі став Ярослав — мудрий політик, енергійний і відважний полководець.

Князювання Ярослава, прозваного в народі Мудрим, стало *періодом розквіту й апогеєм могутності Київської Русі.* Як і Володимир, він більше дбав про консолідацію, розбудову й захист своїх земель, ніж про приєднання нових територій. Ярослав відвоював Червенські міста, захоплені Болеславом Хоробрим у 1018 р., і допоміг польському князю Казимиру Обновителю утвердитися на королівському престолі. Для захисту західних рубежів держави київський князь заснував

місто, назване його ім'ям — Ярослав, знову підкорив племена чуді, ятвягів і на березі Чудського озера заклав місто Юр'їв. Одночасно Ярославу довелося відстоювати руські землі від зазіхань кочівників. У 1036 р. князівська дружина розгромила під стінами Києва печенізьку орду й відкинула її у безкраї степи. Південні кордони Київської Русі на Правобережжі відсунулися від Стугни до Росі приблизно на 100 км. На Росі було збудовано Юр'їв та інші міста-фортеці. *Київська Русь стала найбільшою державою Європи, її кордони простягалися від Волги до Карпат і від Росі до Балтійського моря.*

Могутність Київської Русі була визнана всією Європою, і царські династії почали вступати з родиною київського князя у шлюбні відносини. Самого Ярослава Мудрого звали «тестем Європи». Його дружиною була дочка шведського короля Інгігерда (Ірина). Одна сестра замужем за польським королем, інша — за візантійським царевичем. Три дочки були видані Ярославом за норвезького, французького та угорського королів. Син Ізяслав одружився з сестрою польського короля Казимира.

Однією з найбільших заслуг Ярослава Мудрого вважається *об'єднання звичаєвих правових норм у збірник законів «Руська правда»*. Новий юридичний кодекс узаконував ті зміни, що сталися в суспільстві та свідомості людей. Основним *об'єктом захисту стало життя*, тілесна недоторканість людини. Втім вони оцінювалися по-різному. Якщо за вбивство селянина платилося 6, то за князівського дружинника — 80 гривень. Замість кровної помсти вводилася грошова компенсація. Хоча закони спрямовувалися в основному на захист верхівки суспільства, але і смерди, і челядь, і рядовичі, і закупи відчували себе захищенішими від свавілля феодалів. *Запровадження правових норм* гарантувало можливість широкого розкриття внутрішнього потенціалу людини незалежно від її соціального статусу.

За князювання Ярослава Мудрого Київська Русь дедалі більше *відходить від язичництва і переймає християнство*. У багатьох містах будуються храми, які стають головними осередками поширення православ'я серед місцевих жителів. Релігійним центром країни став Київ. На зразок храму Софії в Константинополі в ньому в 1037 р. збудовано шедевр світової культурної архітектури *Софійський собор*. У 1051 р. бояри-монахи Антоній і Феодосій заснують на схилах Дніпра православний *Печерський монастир* — майбутній *центр утвердження християнства й культури на Русі*. Загалом у Києві в той час на-

лічувалося 40 церков. Із розвоєм християнства Ярослав Мудрий у 1051 р. *призначив київським митрополитом видатного письменника русина Іларіона*. Тим самим була послаблена залежність Русі від візантійського імператора. Але константинопольська патріархія продовжувала зберігати верховенство над руською митрополією.

В останні роки життя Ярослав Мудрий почав задумуватися, як запобігти боротьбі за владу між своїми нащадками. Досягти цього він вирішив шляхом дотримання принципу вікового старшинства, коли на зміну померлому князю приходив його брат, а потім уже й син. Таким чином, кожному або майже кожному з князів гарантувалося право на князівський стіл. Щоб не допустити ворожнечі між синами, Ярослав ще за свого життя заповідав київські землі старшому сину Ізяславу, чернігівські — Святославу, переяславські — Всеволоду, Володимиро-Волинський уділ — Ігорю, а Смоленський — Вячеславу. Головним над братами залишався старший, котрий мав княжити у Києві. Ось так після смерті Ярослава в 1054 р. Київська Русь уникла сімейних кровопролитних чвар. Тріумвірат Ізяслава, Святослава і Всеволода деякий час *підтримував політичну єдність величезної імперії й успішно управляв нею*. Ізяслав, Святослав і Всеволод спільно вирішували питання про переміщення молодших братів з одного уділу в інший і об'єднаними силами поклали край спробі полоцького князя Всеслава вийти з-під влади Києва й ув'язнили його в київський поруб. Завдяки спільним діям князі зуміли на початку 60-х років відбити перші напади половців, які зайняли місце розгромлених Ярославом Мудрим печенігів. Але в 1068 р. військо братів було вщент розгромлене половцями на р. Альті, й кочівники наблизилися до столиці держави Києва. Небажання чи то відсутність можливості в Ізяслава дати киянам зброю і коней для відсічі нападу кочівників викликало *народне повстання*. Кияни розгромили двори Ізяслава і боярина Коснячки й змусили їх втекти з міста. Тільки з допомогою польського короля Болеслава Смілого, сина Мстислава, а також братів Святослава й Всеволода Ізяславу вдалося придушити повстання й знову зайняти великокнязівський престол. Але тріумвірат дав тріщину, що згодом призвело до *ворожнечі й міжусобної боротьби між братами та їхніми наступниками*.

З цього скористалися половці й фактично безперешкодно *стустошували прикордонні зі степом українські землі*. Вони розгромили руські війська під Триполем, на р. Желяні, в інших місцях й загрожували самому Києву. До того ж онуки Ярослава у боротьбі із суперниками часто кликали на до-

помогу половецькі орди. Руська земля спливала кров'ю. Всенародне горе змусило деяких князів отямитися, й вони з ініціативи Володимира Мономаха в 1097 р. зібралися на з'їзд у Любечі, щоб припинити чвари. Учасники з'їзду вирішили, якщо хтось на когось «встане, то на того будемо всі». Закладені на з'їзді принципи єдності Русі дали свої результати. Сім руських князів об'єднали свої дружини і в 1103 р. вщент розгромили половців на р. Самарі. В битві загинуло понад 20 половецьких ханів, а переможцям дісталися величезні табуни коней, отари овець, чимало полонених. Відвойовані рубежі київські князі заселили торками й печенігами, тим самим укріпивши пороську оборонну лінію. У 1107 р. київський князь Святополк і переяславський Мономах завдали поразки половецьким ордам Боняка й Шарукана під Лубнами, а в 1113 р. — на р. Донець.

Після смерті київського князя Святополка й повстання киян у 1113 р. великокнязівський стіл зайняв В о л о д и м и р М о н о м а х (1113—1125). Причому зробив він це не насильно, а на запрошення київських бояр і тим самим уник порушення постанови Любецького з'їзду про князювання Ізяславичів у Києві, Святославичів — у Чернігові, а Всеволодичів — у Переяславі. Його батько був переяславським князем, а мати — дочкою візантійського імператора Мономаха, за що й самого Володимира почали звати Мономахом. Замолоду Володимир вивчив грецьку, половецьку, а після одруження з англійкою Гітою Гарольдівною — ще й англійську мови. За князювання в Чернігівському, а потім у Переяславському князівствах Володимир Мономах здобув собі гучну славу поборника єдності Київської Русі, переможця половців, талановитого й доброго правителя.

Зайнявши великокнязівський стіл у 60 років, Мономах втілював свої задуми в життя всієї держави. Він зумів відновити політичну єдність більшості руських земель, не зупиняючися при цьому перед жорстоким покаранням тих, хто її порушував. Мономах продовжив справу свого діда Ярослава Мудрого в побудові правової держави, знятті соціальних суперечностей у суспільстві. Його знаменитий «У с т а в» значно доповнював кодекс законів «Руської правди» й суттєво обмежував безконтрольну діяльність лихварів і феодалів. Він встановлював єдиний процент на взяті у позику гроші, обмежував використання рабської праці й джерела її поповнення. Повчаючи синів, Мономах заповідав не забувати убогих і не давати «сильним» погубити людину, захищати і бідного смерда, і вбогу вдовицю. При ньому швидко за-

будовуються Київ, Чернігів, Переяслав та інші міста, розвиваються господарство й торгівля, зміцнюються зв'язки Русі із зарубіжними країнами. Централістську політику Ярослава Мудрого продовжував також його син Мстислав (1125—1132). Але йому випало бути останнім з київських князів періоду політичної єдності Київської Русі.

Етнічний розвиток Русі-України. Завершення формування української народності. Одночасно з політичним відбувся й етнічний розвиток Русі-України. Почалося складання територіального центру русів-українців, до сфери впливу якого згодом підпадають навколишні регіони. Таким центром стала Київська земля з її могутнім етнічним й економічним потенціалом. Тут швидше ніж у навколишніх землях розвивалися феодальні відносини, в IX—X ст. з'явилися перші індивідуальні земельні володіння дружинної знаті, розбудовувалися міста й посилювався їхній вплив на сільські округи.

Особливістю Київської землі було те, що вона в період формування не належала якомусь конкретному князеві, а вважалася спадковим володінням великокнязівської родини. Хто володів нею, той мав управляти і всією Київською Руссю. Крім великого князя, важливу роль у житті регіону й всієї держави відігравала київська знать. Саме вона найбільше ратувала й боролася за підкорення та господарське освоєння територій сусідніх племен.

Після міграції уличів на початку X ст. у межиріччі Південного Бугу й Дністра влада київських князів поширилась на землі в басейні Тясмина та нижніх течіях Супою та Псла. Щоправда, пізніше залежність цих територій від київських властей стала формальною, фактично ж вони перебували під контролем кочівників. До 1036 р. південні кордони Київської землі проходили по р. Стугні, а пізніше по р. Росі. Місцеве населення, що складалося з нащадків літописних уличів, а також прийшлих з-за Дону алано-болгар, опинилося у сфері впливу більш розвиненого населення Київської землі. Чи не найшвидше влада київських князів утвердилася на просторах древлян. Однією з причин цього стала відносна слабкість місцевих правителів і відсталість краю у переході до ранньофеодального суспільства. При всіх соціально-політичних колізіях землі древлян залишалися невід'ємною частиною територіального центру русів-українців. Дреговицька Турівщина з часом стала уділом київських князів, а решта утворила Полоцьку землю. На заході територіальна експансія київських можновладців натрапила на сильний опір феодальної знаті волинян, яка швидко збагачувалася й зуміла досить відчутно зміцнити своє стано-

вище. За князювання Володимира Святославича київська знать активізувала господарське освоєння земель сіверян і одночасно почала захищати їх від нападів кочівників. Проте перетворення Чернігова й Переяслава на центри навколишніх округ послабило вплив Києва у віддаленому Лівобережжі.

Зростання ролі Київської землі в Середньому Подніпров'ї відбилося у відповідних топонімах та гідронімах. У басейні Тетерева на той час одна з річок стала називатися Киянка, Десни — Либідь, а поблизу Чернігова з'явилося с. Києнки. У X — першій третині XII ст. *Київська земля вже виступає як етнополітичний центр Середнього Подніпров'я з нечітко визначеними кордонами, крім південних, що свідчило про незавершеність процесу формування територіально-політичного об'єднання. Київська земля одночасно стає й політичним центром всієї Давньоруської держави.*

Певна відособленість Київської землі серед навколишніх регіонів у IX—XI ст. проявилась у *поширенні на неї назв «Русь» або «Руська земля»*. Залежно від політичної ситуації ними називали територію навколо Києва або разом з частиною Переяславщини й Чернігівщини. Наприклад, київський князь Святополк у 1015 р., як писав літописець, зібрав проти свого брата Ярослава «бещисла вой, русь (воїв з руських племен навколо Києва. — Авт.) і печенігів». Посівши Київський престол, Ярослав, у свою чергу, об'єднав проти Святополка «русь, і варяги, і словени». В такому самому значенні термін «русь» вживався й в інших випадках. «Руссю» іноземці називали й усю Київську державу.

Одночасно з територіальними змінювалися назви й населення. Поступово зникає поділ місцевої людності на літописні племена й з'являються етноніми, похідні від назв найбільших міст. З 944 р. літописець щодо населення Київської землі почав вживати назву «кияни» замість «поляни». Це вже свідчило про *складання відносної етнічної спільноти жителів Київської землі та її відмінність від навколишніх етносів*. Однак з різних причин така назва не прижилася. За населенням Середнього Подніпров'я IX—XI ст. *остаточно утверджується етнонім «русь»*, який мав тут глибоке етнополітичне коріння й увійшов у свідомість як слов'янських, так і неслов'янських народів.

Етнічний центр українського народу сформувався на багатонаціональній основі. Крім русів-українців, у цьому процесі брали участь також північні слов'яни, переселені на укріплення південних рубежів країни, а також поляки й

тюркські народи. У різні часи Русь не лише воювала з кочівниками, а й торгувала, мала з ними мирні відносини. Коли з 60-х років XI ст. половці почали тиснути печенігів, то частина з них відійшла за Дунай, а решта — під захист київського князя. Те ж саме зробили й інші тюркські племена, зокрема торки, берендеї, ковуї. З дозволу київського князя вони зайняли малозаселені землі Поросся та Південної Переяславщини й зобов'язалися не пропускати на Київ інших кочівників. Руси-українці називали ці тюркські племена за кольором їхніх шапок **ч о р н и м и к л о б у к а м и**, а зайняті ними землі за назвою укріпленого центру торків Торчеська — **Т о р ч е с ь к о ю в о л о с т ю**. Під впливом русів-українців чорні клобуки почали переходити до напівкочового способу життя, запозичували в них елементи землеробства й ремесла, вбрання, мови тощо. За межами Київської землі, вниз по Дніпру аж до Руського моря, стояли нечисленні не укріплені села зі змішаним складом населення. Вони були *осередками русько-української культури серед тюркомовного кочового світу*.

Одним з основних показників існування народності є власна м о в а. Більшість дослідників вважали, що в *період Київської Русі сформувалася єдина для всього населення країни давньоруська мова*. Однак деякі з них дотримувалися іншої точки зору. Зокрема, академік А. Кримський відстоював існування української мови принаймні з XI ст. З цього приводу він писав на початку XX ст., що «жива мова Півдня XI ст. стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлено. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI ст. — це цілком рельєфна, яскраво *індивідуальна лінгвістична одиниця*. У ній дуже легко взнати прямого предка сьогочасної української мови...». Такі висновки видатного сходознавця підтверджує практика етнополітичного формування Київської землі. Територіальна, етнічна й політична консолідація середньоподніпровських племен в єдину історичну спільність супроводжувалась аналогічними процесами і в мовному середовищі. Живий *розмовний говір народу*, що очолював консолідаційні процеси, *став мовною основою давніх русів-українців*. Українська мова формувалася на лінгвістичній базі говірки полян-русів, яка спочатку синтезувала особливості мов ближчих, а потім і віддалених племен. Подібне відбувалося й в інших регіонах Київської держави. Лінгвістичний аналіз новгородських берестяних грамот XI—XII ст. дав підставу окремим вченим зробити висновок про відособленість давньоновгородського діалекту від інших східнослов'янських діалектів.

У XII ст. на зміну назві «Русь» стосовно українських земель приходять назва «У к р а ї н а», з появою якої український етнос виступає на політичній арені як окремо сформована історична спільнота. Вперше термін «Україна» знаходимо в «Іпатіївському літописі» під 1187 р. Але якщо врахувати, що на письмі назви територій вживалися вже після того як вкорінилися в повсякденному житті, то можна вважати, що вони були поширені й раніше. Розповідаючи про смерть у 1187 р. прославленого боротьбою з половцями переяславського князя Володимира Глібовича, літописець писав: «И плакашася по нем всі переяславци.., о нем же Украина много постана». До останнього часу слово «Україна» тут трактувалося вченими як окраїна Київської Русі, якою і було Переяславське князівство. Але літописець називає окремо Переяслав і Україну, тобто ті землі, що найбільше страждали від нападів кочівників. Саме ними й були Переяславська, Чернігівська та Київська землі. Про вживання цього терміна до різних українських регіонів свідчать й інші згадки. Під 1189 р. у літописі записано про приїзд князя Ростислава «ко Украине Галичкый», під якою розумілися Галичина, Покуття й Подністров'я. «Україною» називали літописці й «Червенські міста» Галицько-Волинського князівства у 1213 р. У XII—XIII ст. назва «Україна» охоплювала територію від Середнього Подніпров'я на сході до Забужжя включно на заході. Під нею розумілися не окраїнні території, а «край», «земля», «країна». Саме такий зміст вкладали пізніше в термін «Україна» самі українці й власті Великого князівства Литовського. Але поряд з назвою «Україна» ще тривалий час продовжували вживатися у вужькому та широкому значенні назви «Русь» і «Руська земля». Живучість і утвердження кожної з них залежали від багатьох факторів і насамперед від внутрішнього та зовнішньополітичного становища українських земель.

Заняття й побут русів-українців. Основним заняттям русів-українців, як і раніше, залишалося *сільське господарство*. Завдяки удосконаленню досягнень попереднього періоду воно піднялося на значно вищий щабель розвитку. На зміну перелоговій системі хліборобства приходять дво- й трипільна системи, застосування яких підвищувало врожайність зернових культур.

Із землеробських знарядь праці руси-українці залежно від ґрунтів і свого економічного становища переважно використовували рало, плуг і соху. Але на відміну від попередніх років землероби почали ширше застосовувати бага-

тозубі рала із залізними наральниками, а вузьколезові рала стали замінити широколезовими, які підрізали ґрунт знизу, ледь піднімали його і не залишали необроблених смуг у міжряддях. Проте найдосконалішим орним знаряддям праці став плуг з череслом, вперше згаданий у «Повісті временних літ» від 981 р. Залишки лемешів та чересел знайдені на багатьох давньоукраїнських поселеннях, у тому числі під Білою Церквою, Воїнською Греблею, Плісненським, Княжою Горою, Колодяжним. У цей час відбувається перехід від симетричного до асиметричного лемеша. Якщо перший тільки піднімав і розпушував землю, то інший — перевертав її низом догори. В лісовій зоні населення користувалося переважно одно- та двозубими сохами. Боронували рілля вузьколезовими ралами, а також дерев'яними боронами, про які згадується в «Руській правді».

Набагато раніше як у Західній Європі, а саме — не пізніше другої половини XI ст., руси-українці почали *замінити при оранці землі волів на коней*. Напевне, на Київській землі вперше в Європі з'явився й жорсткий хомут, необхідний при запряганні коня в плуг. Використання коня як тяглової робочої сили значно *підвищило продуктивність праці* українського хлібороба й стало, поряд з іншими рисами, однією з ознак його належності до єдиної етнічної спільноти. Започаткований русами-українцями масовий перехід від розпушування до перевертання ґрунтів і заміна в плужній упряжці вола конем знаменували *якісний стрибок у розвитку господарства й соціально-політичних відносин* усєї Східної Європи. Городи обробляли мотиками й заступами із залізними оковками.

На просторах Київської землі повсюдно вирощувались одні й ті ж самі зернові, бобові та технічні культури: жито, тверда й м'яка пшениця, ячмінь, просо, горох, вика, чечевиця, боби, коноплі й льон. Традиційний набір культур залишався незмінним. Але в кожній з них вже відбиралися кращі сорти, започатковувалося районування. Якщо у VIII—X ст. переважала пшениця-двозернянка (полба), то в XI—XIII ст. її починає витісняти голозерна пшениця, яка потребувала менших затрат на очищення зерна й до того ж давала більший вихід борошна. Але завдяки своїй морозостійкості й невибагливості до ґрунтів полба й надалі вирощувалася на українських землях аж до XX ст.

Знаряддя для збирання врожаю та переробки зернових культур у русів-українців Середнього Подніпров'я і віддаленіших від нього регіонів мали як спільні, так і відмінні

ознаки. В основному вони були схожі на попередні й наступні знаряддя праці. Якщо київський тип серпа за своїми виробничими характеристиками дещо поступався новгородському, то південно-західний перевершував його. Знахідки 113 серпів у Райках, 405 — в Ізяславі та в інших місцях свідчать про поширеність хліборобства й залізообробки в Київській землі. Для обмолоту зерна використовувалися дерев'яні ціпи, відомі на українських землях не пізніше середини XII ст. Першу згадку про них знаходимо в «Слові о полку Ігоревім». Люди мололи зерно переважно ручними жорнами, що були прообразами майбутніх млинів. Самі млини вперше згадуються у першій половині XI ст. в «Уставі» Ярослава Мудрого. У ньому зафіксовані права бажаючих будувати млини й порядок їхнього влаштування. За виробничими показниками русько-українські млини не знали собі рівних у всій Європі.

Селяни й більшість міщан вирощували капусту, ріпу, огірки, часник, моркву, цибулю та інші городні культури. У фруктових садах найчастіше росли яблуні, груші, сливи, вишні, а також виноград і різні плодово-ягідні кущі.

Одним з основних занять було розведення великої і малої рогатої худоби, а також свиней і птахів. Якщо на Правобережжі переважно розводили велику рогату худобу, то на Лівобережжі — свиней. В руських фортецях Чучин та Іван, городищі Монастирьок та в інших поселеннях протягом VIII—XII ст. зростає чисельність коней і одночасно зменшується — волів. У господарстві русів-українців мисливство помітно втрачає свою роль. Переважною мисливською здобиччю були кабани, лосі, олені, траплялися тури, зубри, кулани, сайгаки, ведмеді. Для полювання використовувалися луки, списи, рогатини, сокири, а також ловчі ями, капкани, сітки тощо. Рибальські знаряддя мало чим відрізнялися від сучасних, хіба що розмірами, технікою виготовлення й матеріалами. Виловлювали такі самі види риб, що й сьогодні в Дніпрі, тільки в значно більшій кількості. Населення займалося також бджільництвом.

Центрами *ремісничого виробництва* IX—XII ст. стали міські поселення. За приблизними підрахунками, в них проживало до 15 % всього населення Русі-України. Одночасно з ремеслом та торгівлею міські жителі займалися й сільським господарством, що було типовим явищем для України наступних століть. При цьому міста виконували й оборонні функції. Серед них *перше місце за своїм значенням і рівнем розвитку займав Київ*. Він бурхливо розбудовується, укріплюється першокласними оборонними спорудами й пере-

творюється на один з найбільших у Європі центрів ремісничого виробництва. В ньому проживало до 50 тис., тоді як у Лондоні — 20, а в Новгороді — до 30 тис. чол. Другим за розміром і значенням містом був древній Чернігів. Важливу роль відігравали також Любеч, заснований не пізніше 882 р., Вишгород — не пізніше 946 р., Білгород, Родень, Воїнь — не пізніше 980 р., Переяслав — не пізніше X ст. та ін. Але за своїми розмірами ці міста значно поступалися Києву, маючи по 3—4 тис. жителів кожне.

Високого рівня досягло виготовлення заліза у сиродутних горнах з болотних руд. *Починають утворюватися залізообробні центри.* Зокрема, на місці сучасного с. Городиська на Житомирщині діяли десятки горен, які обслуговувало чимало майстрів із числа місцевого населення. В багатьох селах і городищах стояли кузні, де вироблявся широкий асортимент товарів. Вони характеризувалися спільністю форм, розмірів і близькою технологією виготовлення. Серед них не менше 20 найменувань сільськогосподарських і промислових знарядь праці (наральники, лемеші, чересла, серпи, остроги, гарпуни), понад 40 найменувань предметів побутового й господарського призначення тощо. Руські майстри славилися виготовленням мечів, шоломів, кольчуг.

Поширеним було *деревообробне ремесло.* З'явився токарний верстат по дереву, збільшився асортимент дерев'яних виробів, ускладнилися їхні форми. Майстри навчилися робити дерев'яні колеса зі спицями. Продовжувалося *виробництво предметів з кісток і рогів тварин.* Кістковорізальні майстерні існували на Замковій, Старокиївській горах і на Подолі в Києві, Білгороді та в інших містах. З каменю виготовляли жорна, хрести, ікони, точильні бруски, пряслиці тощо. Одним із центрів виробництва жорен стало побережжя р. Сибок, притоки Південного Бугу, а пряслиць, натільних хрестів і підвісок — кар'єри Овруцького кряжа. Розвивалися ткацтво й кравецтво. Не пізніше XI ст. розпочалося *виготовлення виробів із скла.* З Києва склоробне виробництво поширилося на північно-східні слов'янські землі. В IX — на початку X ст. майже повністю зникає ліпна кераміка, а на зміну їй приходять посуд, виготовлений на ручному гончарному крузі. Дещо пізніше на гончарних виробках почали ставити клейма, зокрема й тризуби. З X ст. *розквітає ювелірне ремесло* Київської землі, з'являються школи художньої залізообробки ремісничих виробів, а з XI ст. створюються майстерні з виробництва емалей. Виникли професії каменярів, штукатурів, спеціалістів з виготовлення плінфи, вапна тощо.

Свою продукцію майстри обмінювали на інші товари або продавали на торгах. Збільшилася кількість купців, які спеціалізувалися на купівлі-продажу різних товарів. Посилився їхній вплив на вирішення справ. *Торгівлею у широких масштабах* займалися також князі й бояри. Збираючи данину з підвладних народів, вони зосереджували її в Києві, а потім вивозили на чужоземні ринки. Посередниками в такій торгівлі виступали або купці, або залежні від феодала торгові люди. Визначилися напрямки і шляхи *зовнішньої торгівлі*. Залозним шляхом рухалися купецькі каравани до Приазов'я, Кавказу, Середньої Азії, Грецьким — до Візантії, Соляним — у Галицьку землю й далі в Західну Європу, системою річок і доріг — на північ. З Київської землі та інших українських територій найбільше вивозилося хутра, воску, меду, шкір, ремісничих виробів. Завозилися коштовні тканини й посуд, зброя, прикраси, інші високохудожні вироби. Поряд з іноземною монетою з'явилася й місцева. Володимир Святославич почав карбувати власні злотники й срібляники. Але з XI ст. основною грошовою одиницею стає гривня, злиток срібла різної ваги. Київська гривня важила близько 160 г, в інших місцевостях — 95—195 г.

Руси-українці мали високорозвинуті суспільну організацію й побут. У Київській землі швидше ніж в інших регіонах викристалізовувалися *цивілізовані сімейні відносини*. Поляни та їхні нащадки вже перейшли до моногамної сім'ї. В той же час до XII ст. у древлян, радимичів, в'ятичів, сіверян ще зберігалася полігамія. Як правило, за спільною домовленістю чоловік викрадав собі любку під час різних ігрищ та забав і так робив її дружиною. Деякі набирали по дві-три жінки й жили з ними без звичного для нас шлюбу. Залишки неоформленого церквою, але визнаного громадою шлюбу були відомі в Україні ще на початку XX ст. Сім'ї склалися з кількох поколінь і мали багато дітей. Правда, чимало їх гинуло від різних хвороб, під час епідемій та ворожих нападів. Сім'ю очолював старший за віком чоловік, який користувався найвищим авторитетом серед родичів. Глибоко шанувалась у сім'ї й жінка з її одвічною житейсько-господарською мудрістю.

Значних змін зазнала й суспільна організація русів-українців. Якщо у VIII—IX ст. ще зберігалися окремі елементи родового ладу, то в X ст. вони зовсім зникли. *На базі залишків колективної власності утворилася сільська община із суворою регламентацією господарських і побутових відносин*. На общину щодалі сильніший тиск справляло середовище

феодалів, які вже мали право приватної власності на землю, ліси, водоймища. Користуючися владою, вони претендували на общинні угіддя й самих общинників. Та й серед общини не існувало соціальної рівності. Саму общину ослабляла дальша індивідуалізація її господарсько-побутового життя, коли дедалі більше общинників переходили до індивідуального ведення господарства, виплати окремих податків і виконання різноманітних повинностей. Одні з них швидко багатіли, інші — бідніли й не могли виконувати общинно-державні обов'язки, а тому змушені були виходити з общини й відправлятися на пошуки засобів для існування. Найчастіше вони потрапляли у вотчини феодалів і таким чином з вільних смердів перетворювалися на господарських холопів. З числа вільних общинників формувалися також категорії феодално залежних селян-закупів і рядовичів, а також частково, можливо, й рабів.

Чимало спільних рис мали житла й побутові речі русів-українців. Культова архітектура Києва, Чернігова та Переяслава справила істотний вплив на забудову і північних, і північно-східних міст. Більшість помешкань феодалної верхівки мала зрубну конструкцію, типову для лісових регіонів країни. Але поряд з ними існували будівлі й каркасно-стовпової конструкції, відомої з попередніх часів. Стіни зводилися з грубих дощок або плах, встановлених у пази стовпів, штукатурилися з обох боків і білилися. В одному з кутів жилої кімнати на невеликому підвищенні ставилася піч для обігрівання приміщення й приготування їжі. Найбільш вживаним посудом були глиняні та дерев'яні горщики, глечики, корчаги, миски, миски-сирниці, тарілки, пательні, різні кубки, чашки, ложки, макогони, ковші, відра, діжки, берестяні коробки, плетені корзини тощо. З городини люди готували різне рідке вариво, із зерна — каші, варений горох та інші бобові, вживали також страви з м'яса, риби, молока.

Руси-українці носили різноманітний одяг — широкі сорочки, штани, куртки, свити, кожухи, плащі, шапки. Взувалися переважно в чоботи, типове взуття населення України протягом багатьох століть. Залежно від матеріальних статків для пошиття носильних речей люди використовували різні матеріали. Для основної маси міського та сільського населення доступними були вовняні та лляні тканини, а також шовк з середньоазійського регіону. Крім того, на одяг князів, бояр і вищого духовенства йшли коштовні привозні тканини, зокрема оксамит, фофуддя, оловір грецький. Одяг простих людей і знаті прикрашався вишивкою. Порівняно з мину-

лими часами вона стала досконалішою за технікою, багатшою за сюжетами й територіально поширенішою. Залишки вишитого одягу знайдені на давніх поселеннях від Чернігівщини до Галичини. Різнокольоровими нитками й шовковими смужками обшивалися коміри й обшлаг рукавів нижнього і верхнього одягу. Орнамент робився у вигляді геометричних форм або ж на місцеві сюжети, які багато в чому перегукуються з місцевою вишивкою попередніх і майбутніх століть. Пишним колоритом і золотим шитвом оздоблювалося церковне вбрання.

Культура русів-українців. Різноманітним і багатим був духовний світ русів-українців. Він формувався під впливом давніх язичницьких вірувань і християнських цінностей, які поступово укорінювалися в людській свідомості. Щоб не втратити духовні надбання, люди пристосовували язичницькі свята, звичаї та обряди до вимог церкви й тим самим *збагачували духовну скарбницю народу*. Чоловіки й жінки водили хороводи, танцювали і співали, обрядовими мотивами супроводжували святкові дні, піснями-плачами проводжали небіжчиків, величальними сюжетами зустрічали наречених, а під звуки труб воїни йшли в бій за землю Руську. Народ створив цикл билин про відважну богатырську трійцю — Іллю Муромця, Альошу Поповича й Добриню Микитича, опоетизував їхню службу князю Володимирі й боротьбу з силами зла, які у свідомості людей уособлювалися в образах змія Тугарина, Жидовина та інших міфічних персонажів. Талановиті піснярі з покоління в покоління передавали усний народний епос і тим самим підтримували *безперервність і наступність історичної пам'яті русів-українців*. Серед літописних бардів своїм талантом і популярністю виділявся співець Боян, який жив у XI ст. при дворі Святослава Ярославича. В IX—XII ст. з'явилися й професійні артисти-скоморохи. Вони одночасно були і співаками, і танцюристами, і музикантами, і дресирувальниками й розважали своїм мистецтвом як знать, так і простий люд.

Базою духовної культури є освіта й насамперед її основа — **п и с е м н і с т ь**. У Русі-Україні писемність з'явилася не пізніше IX ст. у вигляді якихось «черт і резів» про які писав на початку X ст. болгарський письменник Чорноризець Храбр. На існування ранньої слов'янської писемності вказують літописні дані про підписання Візантійським договорів з русами у 911 і 944 рр. грецькою та іншою, даному випадку руською, мовами. Сучасникам було також відомо, що на випадок своєї смерті руси-українці писали

заповіти місцевою мовою. Тільки після масового запровадження християнства в 988 р. на Русі-Україні *поширюється нова писемність*, абетка якої була складена братами Кирилом і Мефодієм і названа за іменем одного з них «кирилицею». Вона являла собою південнослов'янський мовний діалект, зрозумілий і східному слов'янству, що й стало головною передумовою її поширення на українських землях.

У X—XII ст. писемність *переростає в освіту*. Володимир Святославич у 988 р. створив школу для навчання боярських дітей грамоті. Аналогічні заклади відкривали Ярослав Мудрий та інші князі. Анна Всеволодівна в 80-х роках XI ст. організувала при Андріївському монастиреві чи не першу в Європі школу для дівчаток, де учениці вчилися рукоділлю, шиттю та співам. Князі та чимало бояр були високоосвіченими людьми, знали по кілька мов. Вміли читати, писати й рахувати багато купців та ремісників. Сотні написів збереглися на стінах монастирів, церков і ремісничих виробів. Світські вельможі та духовенство широко користувалися бібліотеками, першу з яких заснував у Києві в 1037 р. Ярослав Мудрий. Монах Київського Печерського монастиря Микола Святоша мав велике книжкове зібрання й подарував його монастирській бібліотеці. Ці кладезі мудрості були також у Білгороді, Чернігові, Переяславі та інших містах і напоїли духовними соками не одне покоління русів-українців.

На духовність русів-українців значний вплив справляли як перекладна, так і оригінальна література з історії, філософії, правознавства. Найосвіченіша людина свого часу, спочатку священик з с. Берестова під Києвом, а потім перший давньоукраїнський митрополит Іларіон написав «Слово про закон і благодать» (між 1037—1050), де прославляв діяльність Володимира Святославича й виступав проти спроб нав'язати Русі духовну зверхність Візантії. З літератури богословсько-морального циклу найвідомішими тоді були перекладений (1073) і оригінальний (1076) «Ізборники». У другому творі роз'яснювалися норми поведінки людей у різних життєвих ситуаціях, пропагувалися мир, а також літературні знання: «Добро є, братіє, почитання книжне». Напутнім духом пройняте й «Повчання дітям» Володимира Мономаха. В ньому чітко простежується прагнення князя виховати своїх дітей мудрими правителями й захисниками держави. У Русі-Україні зародився оригінальний літературний жанр — л і т о п и с а н н я. Практично всі наші знання з історії, соціально-політичного життя русів-українців від найдавніших часів і до XII ст., їхні звичаї та обряди почерпнуті з давньоукраїнських літописів. Жоден народ не може похва-

литися таким духовним надбанням. А це тільки окремі скалки, що дійшли до нас з багатющої скарбниці Русі-України. *Перший літопис створено в Києві* — центрі літературної думки Київської держави. Найвидатнішим літературним твором є «*П о в і с т ь в р е м е н н и х л і т*» батька українського літописання ченця Печерського монастиря Нестора. Її перша редакція з'явилась у 1113 р. і доведена до 1110 р. Головний зміст літопису полягає в з'ясуванні історії східнослов'янських народів і пропаганді благородної ідеї служіння рідній землі. Всього ж протягом XI— XII ст. написано не менш як 95 літературних творів.

**УКРАЇНА В ПЕРІОД
ПОЛІТИЧНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ
КИЇВСЬКОЇ РУСІ
Й МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОЇ НАВАЛИ
(друга третина XII—XIII ст.)**

- Місце Києва й Київської землі в системі розрізнених князівств
- Змагання українських князівств за політичне лідерство
- Боротьба з монголо-татарською навалою й відродження Української держави

Місце Києва й Київської землі в системі розрізнених князівств. З XII ст. видимих обрисів почало набувати рішення Любецького з'їзду руських князів 1097 р. про вотчинний принцип успадкування земель. Внаслідок переходу володінь від батька до сина зміцнювалися місцеві князівські династії та їхнє найближче оточення. Вони проявляли щораз більшу самостійність у вирішенні внутрішніх і зовнішніх проблем і чимдалі менше зважали на волю великого князя київського. Хоча на чолі Галицького, Волинського, Київського, Переяславського, Чернігівського, Турово-Пінського, Смоленського, Муромського, Ростовського, Суздальського та інших князівств і Новгородської республіки стояли нащадки великих князів київських, але вони щодалі більше відчужувалися від батьківського гнізда. Велика родина Ярослава Мудрого розпалася на дві генеалогічні лінії — Мономаховичів і Святославичів. У свою чергу, Мономаховичі згодом розділилися на генеалогічні гнізда Ізяславичів волинських, Ростиславичів галицьких і смоленських, Юрійовичів суздальських, а Святославичі — на Ольговичів новгород-сіверських і Давидовичів чернігівських.

Децентралізація управлінської системи відкрила нові можливості для *прискороного розвитку автономних князівств і земель*. Змінилися напрямки економічних зв'язків. Новгородська республіка і Полоцьке князівство переважно орієнтувалися на торгівлю з німецькими містами південного узбережжя Балтійського моря. До них примикали Ростовське та Суздальське князівства. У той самий час українські землі економічно тяжіли до країн Центральної Європи й Візантії. Економічні інтереси поступово розводили північно-східні та південно-західні регіони Київської Русі.

Чим більше плинуло часу, тим сильнішою ставала туга удільних князів за прабатьківським гніздом у Києві. Дехто з них став і багатшим, і сильнішим за київського князя, але всіх їх нестримно вабило до «матері міст руських». Кожен з них прагнув зануритися в опоетизовану старовину часів Володимира «Красне Сонечко», Ярослава Мудрого й Володимира Мономаха, коли на Русі було стільки завзяття, прагнення або славу здобути, або голову покласти за землю Руську, що це нікого не могло залишити байдужим. Легендарна слава Іллі Муромця, Альоші Поповича, Добрині Микитича не давала спокійно спати багатьом княжичам. Приваблювали людей і київські релігійні святині. Вислів «язик до Києва доведе» вже тоді означав, що Київ став своєрідною Меккою слов'янських народів. Одні йшли до нього з добрим словом, покірністю і найкращими сподіваннями, вдячністю, любов'ю, інші — з мечем, ненавистю й пожадливістю. Тим більше, що доля Києва залишалась невизначеною, і на нього міг претендувати кожен з нащадків давньокиївського князівського роду.

Наступник великого князя київського Мстислава Володимировича його брат **Я р о п о л к** (1132—1139) намагався *утримати Київську Русь від розпаду*. Маючи на меті зробити своїм наступником сина Мстислава — Всеволода, він перевів того з Новгорода до Переяслава, чим викликав неабияке незадоволення його дядьків, які самі претендували на великокнязівський стіл. Почалася боротьба різних претендентів за Переяслав з далеким прицілом на Київ. Головними претендентами на нього після смерті Ярополка Володимировича виступили чернігівські князі. Оволодівши великокнязівським столом, **В с е в о л о д О л ь г о в и ч** (1139—1146) повів боротьбу *за зміцнення руських земель*. Діяв він як мечем, так і словом, не зупиняючись перед застосуванням зброї проти своїх братів. Київський правитель встановив контроль за всіма пересуваннями князів з одного до іншого князівства. Однак сфера його впливу значно звузилась після відмови галицького, новгородського та ростово-суздальського князів визнати зверхність київського князя. Його наступник **І з я с л а в М с т и с л а в и ч** (1146—1154) фактично тільки те й робив, що оборонявся або наступав на своїх супротивників. І врешті добився поширення влади Києва на Переяславське, Володимиро-Волинське, Гродненське, Смоленське та Новгородське князівства. Проте територіально-політична *єдність руських земель тривала недовго*.

Неприховану агресивність щодо Києва почали проявляти можновладці Північно-Східної Русі. Ростово-суздальський

князь Юрій Долгорукий створив проти київського князя військово-політичний союз з галицьким і чернігівським князями, а також половцями та Візантією. В 1149 р. він розгромив військо Ізяслава Мстиславича на р. Трубіж, захопив Переяслав, Київ і змусив київського князя відступити на Волинь. Але наступного року Ізяслав Мстиславич з великим військом вигнав Юрія Долгорукого з Русі в Суздаль. Лише через деякий час після смерті Ізяслава Мстиславича Юрій Долгорукий знову оволодів Києвом (1155—1157) і роздав синам навколокиївські землі: Вишгород — Андрію, Переяслав — Глібу, Поросся — Васильку, а Туров — Борису. Це одразу ж підбурило проти нього місцеву знать. Не уклавши ряду (договору) з столицею, великий князь тим самим порушив традиції київського віча, яке тільки за останні роки сім разів запрошувало князів до Києва, двох вигнало з міста, а одного — стратило. Віче захищало свої права всіма доступними засобами. Через п'ять днів після бенкету в Осьменника Петрила Юрій Долгорукий помер і був похований у Видубицькому монастирі.

Після нетривалого князювання Ізяслава Давидовича київський стіл перейшов до смоленського князя Р о с т и с л а в а М с т и с л а в и ч а (1159—1167). Старійшина руських князів зумів *стабілізувати внутрішнє становище Київської Русі* без жорстоких репресій і крові, йому пощастило завдяки об'єднанню сил русичів відкинути половців від південних кордонів держави. Князь не вдавався до серйозних спроб відродити надмірну централізацію влади, розуміючи всю їхню марність. Цього ніяк не хотів визнати володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський. Завойовуючи північно-східні землі, Андрій Боголюбський після смерті Ростислава Мстиславича об'єднав 12 руських князів, покликав на допомогу половців, угрів, ляхів, чехів, литовців і в 1169 р. штурмом узяв Київ. Два дні нападники грабували «весь град, Поділ, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю й не було помилювання нікому». Володимиро-суздальський князь посадив на київський престол брата Гліба й тим самим дав зрозуміти місцевій знаті про свій намір перетворити політичний центр Київської Русі на другорядне князівство. Поривання Андрія Боголюбського до самовладдя увійшло в явну суперечність з новими прагненнями князів Середнього Подніпров'я до корпоративної участі в управлінні краєм. Київська Русь *пережила самодержавну форму державної організації*, і всілякі спроби її реставрації були приречені на невдачу. Руські князі вбивали або виганяли з Києва ставлеників Андрія Боголюбського,

а в 1174 р. завдали нищівної поразки під Вишгородом його спільникам. Чергова невдача Андрія Боголюбського в Україні стимулювала змову бояр, внаслідок якої він був убитий.

Після поразки прибічників Юрія Долгорукого у Києві відновилась *корпоративна форма управління*. Суперництво за столицю між найвпливовішими родинами Ростиславичів і Ольговичів завершилось тим, що в Києві почали правити два князі — Святослав Всеволодович (1180—1194) і Рюрик Ростиславич (1180—1202). За їхнього князювання *обстановка в Україні стабілізувалась* — припинилися міжусобні чвари, князі об'єднаними силами повели боротьбу проти половців і в другій половині 80-х років відкинули їх за Сіверський Донець. Але досить було Рюрику Ростиславичу після смерті Святослава Всеволодовича запросити в співправителі свого брата Давида Смоленського, як ситуація в країні відразу загострилася. Проти спроби численних нащадків Мономаха узурпувати владу виступили представники інших великокнязівських генеалогічних ліній. Одну з них представляв володимиро-суздальський князь Всеволод Юрійович «Велике Гніздо», який, за словами літописця, «Волгу міг веслами розплескати, а Дон шоломами вичерпати» і взагалі вважав себе співправителем київського князя. На київський престол претендував і галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Знову почалася міжусобиця, в ході якої великокнязівський престол поперемінно займали то галицько-волинський князь Роман Мстиславич, то знову Рюрик Ростиславич, то чернігівський Всеволод Чермний. Тільки за князювання нащадка Ростиславичів Мстислава Романовича (1214—1223) політичне становище України нормалізувалося.

Змагання українських князівств за політичне лідерство. Важливу роль у політичному житті українських земель відігравало Чернігівське князівство. Тяжіючи за економічними та етнополітичними інтересами до Центральної України, воно виступало своєрідним буфером між нею та Північно-Східною Руссю. Після приходу до влади в 1024 р. князя Мстислава Володимировича *територія Чернігівського князівства швидко розширювалася*. В другій половині XI — першій чверті XII ст. володіння чернігівських князів на заході доходили до лівого берега Дніпра, а вище Прип'яті — до Речиці та багатьох інших правобережних міст включно, на півночі — до верхів'їв Сожу, Іпуті, Десни з містами Чичерськ і Вжищ, на північному сході — до Москви й правої притоки Оки Лопасні, на

півдні — до водорозділу Дону і його притоків, а також верхів'їв Трубежу та Супою. До другої половини XII ст. чернігівським князям належав великий міжнародний порт на березі Керченської протоки — Тмутаракань з округою. Кордони Чернігівського князівства не були стабільними й змінювалися залежно від політичної ситуації в Східній Європі. Його землі поступово почали відторгати Ростово-Суздальське й Рязанське князівства, експансія яких спрямовувалася на освоєні українцями східні території.

Крім природного приросту, населення Чернігівського князівства збільшувалось також за рахунок мігрантів з південних регіонів. Особливо активізувався цей процес із середини XII ст., коли загострилась міжкнязівська боротьба за владу, а з нею почастишали напади кочівників на Руську землю. В пошуках безпечніших умов життя чимало мешканців Київщини і Переяславщини емігрували на північно-східні землі. Частина своїх підданих відводили й українські князі, дістаючи володіння в цих регіонах. Переселенці освоювали нові землі, вступали в контакти з місцевими фінськими племенами, засновували села й міста, даючи їм назви покинутих батьківських поселень. Навіть у віддалених Суздальщині, Володимирщині та Рязанщині з'явилися принесені переселенцями назви українських міст і сіл — Вишгород, Переяслав, Галич, Звенигород, Стародуб, Київці, Києво, а також річок — Либідь, Почайна, Ірпінь, Київка тощо. На південних землях Чернігівського князівства проживали також печеніги, торки, половці та інші іраномовні народи. За етнічними ознаками Чернігівське князівство мало чим відрізнялося від Київського. Хіба що наявністю фінського етносу, який, однак, не справляв помітного впливу на українське населення.

Тенденція до консолідації Чернігівського й Київського князівств базувалася на спільних генеалогічних коренях місцевих князів. Заявляючи, що «ми не угри і не ляхи, а одного діда внуки», вони з повним правом претендували на великокнязівський стіл. Династія чернігівських князів Давидовичів тривалий час орієнтувалася на Київ і тим самим створювала умови для стабільних відносин сусідніх українських земель. Однак забезпечити їхню повну єдність так і не пощастило, що негативно позначилося на політичній ситуації в регіоні. Багато чим цьому перешкодила майже безперервна міжусобна боротьба чернігівських і новгород-сіверських князів, які в своїх діях спиралися на підтримку північно-східних і південних сусідів. Особливе незадоволення людей викликали дії їхніх союзників — половців,

які вдавалися до масових вбивств, руйнували оселі і забирали населення у полон. Тільки у 80-х роках XII ст. київські та новгород-сіверські князі почали спільно відвойовувати у кочівників південні землі. В першій половині 80-х років вони неодноразово завдавали поразок ордам половецьких ханів Кончака й Кобяка, змушуючи їх відступати на схід. Однак досить було новгород-сіверському князеві Ігорю Святославичу виступити проти половців самому з невеликою дружиною, як він у 1185 р. зазнав нищівної поразки на р. Каялі й опинився в полоні. Кочівники прорвалися в чернігівську та переяславську землі. Ворожа навала не припинила князівських міжусобиць, і *Чернігівське князівство розпадалося* далі на Чернігівський, Козелецький, Сновський, Новгород-Сіверський та інші уділи. Дроблення чернігово-сіверських земель робило вразливим колишній етнополітичний центр українських земель з боку північного сходу та степу. Відсутність надійних оборонних рубежів при одночасній активізації агресії північно-східних князівств і кочівників унеможливлювали виконання Києвом і Київською землею ролі консолідуючого центру української народності. Ним мав стати регіон, більш захищений від зовнішньої експансії чи природними рубежами, чи військовою силою.

Поступово таку роль почав перебирати на себе південно-західний регіон Київської Русі, де піднімалися місцеві князівства. Ще в 1097 р. *Галицька земля фактично відокремилася від Києва*, а її князі Василько, Володар і Рюрик Ростиславичі (правнуки Ярослава Мудрого) протягом 25 наступних років *зміцнили незалежне становище Галичини*. Вони приборкали опозиційне боярство, під Перемишлем (1099) розгромили угорські війська, з допомогою половців завдали відчутних ударів Польщі й укріпили південно-східні кордони краю напівкочовими печенігами, торками та берендеями. Спираючися на успіхи попередників, син Володаря **В о л о д и м и р к о** (1124—1153) у 1142 р. *об'єднав галицькі землі в одне князівство з центром у Галичі*. Найвищої могутності воно досягло за князювання сина Володимирка Володаревича **Я р о с л а в а О с м о м и с л а** (1153—1187). Він придушив опір місцевих бояр, вигнав їхнього лідера, а свого племінника Івана Ростиславича до м. Берладі та зайняв придунайські землі. Територія Галицького князівства охоплювала північно-східні схили Карпатських гір, верхів'я Дністра, Пруту, Сірету, доходила до Дунаю та Чорного моря. Галицький князь допомагав своєму тестеві Юрію Долгорукому в боротьбі за київський стіл, посилав полки на половців і поставив надійний заслін на

шляху агресії угорських та польських королів. Це до нього звертався автор «Слова о полку Ігоревім» із словами народної похвали та вдячності: «Галицький Осмомисле Ярославе! Високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі, підпер гори угорській своїми залізними полками — заступив дорогу королеві, зачинив Дунаєві ворота». Після смерті Ярослава Осмомисла боярська опозиція знову підвела голову й розпочала тривалу боротьбу за владу з його сином **В о л о д и м и р о м** (1187—1198). Скориставшись з внутрішніх чвар у Галичині, угорський король Бела III захопив Галич і посадив у ньому свого сина Андрія. Хоч галичани незабаром і вигнали угорців, але *Галицьке князівство наприкінці XII ст. почало занепадати*, втрачати єдність, а з нею й силу. Правила середньовічного державного життя були елементарно чіткими — слабке князівство не могло вижити.

Подібна до галицької й історія Волинського князівства. *Відділившись від Києва приблизно в середині XII ст., Волинь розпалася на дрібні князівства*, що постійно ворогували між собою. Але логіка державотворення настійно вимагала консолідації ворогуючих уділів у єдиному державному об'єднанні. Ставши в 1154 р. волинським князем, правнук Володимира Мономаха Мстислав Ізяславич підкорив своїй владі місцевих бояр і успішно втрутився в боротьбу претендентів за великокнязівський престол. Він посадив на київський стіл свого дядька смоленського князя Ростислава Мстиславича, а після його смерті сам став київським князем. Однак довго не втримався і в 1169 р. мусив віддати Київ Юрію Долгорукому, проте незадовго до смерті знову оволодів ним. Дещо інший шлях державотворення обрав **Р о м а н М с т и с л а в и ч** (1170—1205). У своїй політиці він зробив ставку не на високородне, як його батько, а на служиле дворянство й городян і з їхньою допомогою розправився з противниками сильної централізованої влади. Цим самим Роман Мстиславич завоював симпатії простого люду, який потерпав від свавілля, жорстокості й міжусобної боротьби місцевої аристократії. Зміцнивши своє становище, волинський князь спочатку звернув свій погляд не на Київ, а на Галич. З другої спроби він у 1199 р. оволодів Галичем і об'єднав під своєю владою Волинське й Галицьке князівства. Роман Мстиславич зробив кілька вдалих походів проти литовців, що допікали йому з півночі, захопив багато полонених і використовував їх на найтяжчих роботах. «Романе, Романе, лихим живеш, Литвою ореш», — докоряли князю одні сучасники. Інші в піднесених тонах прославляли його за успішні походи проти половців: «Кинувся на поганих

як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодил, переходив їхню землю як орел, бо був хоробрий як тур». Переможні походи на Польщу додали авторитету волинському князеві.

Слава про Романа Мстиславича рознеслася повсюди й пробудила в українців надію на припинення міжусобних чвар удільних князів, відновлення могутності та єдності Київської Русі. Тим-то кияни й не боронили місто, коли під його стінами у 1202 р. з'явилися дружини волинського князя. Без опору піддалися йому й навколишні землі. Роман Мстиславич *створив державу, територія якої простяглась від Карпат до Дніпра й за розмірами не поступалася Священній Римській імперії* Фрідріха Барбаросси. В Києві князь посадив спочатку свого брата Ярослава, а потім сина Рюрика Ростислава. Спроби Романа Мстиславича запровадити федеративний устрій на Русі зустріли рішучий опір Всеволода Юрійовича, інших князів і не були здійснені. Але при цьому Роман Мстиславич був у zenіті слави. Його величали «великим князем», «царем», «самодержцем всієї Русі», а іноземні правителі воліли за краще підтримувати з ним дружні стосунки, ніж ворогувати, У Галичі знайшов притулок вигнаний візантійський імператор Олексій Ангел, а папа римський у 1204 р. взамін прийняття католицизму запропонував українському князеві польські міста й королівську корону. Правда, на цю пропозицію Роман Мстиславич з гідністю відповів, що поки в нього при боці меч, доти він буде сам добувати собі володіння, «як батьки й діди наші множили землю Руську». Роман Мстиславич відігравав помітну роль в житті Угорщини й Польщі. В 1205 р. він втрутився в міжусобицю польських князів, вирушив з військом у похід, але з невеликим авангардом потрапив у засідку й загинув під Завихвостом.

Створена Романом Мстиславичем Українська держава трималася переважно на сильній особистості князя і вже цим була приречена на розпад. Ні малолітні сини Данило й Василько, ні вдова Романа Мстиславича Ганна зі своїми прибічниками й нечисленною дружиною не могли встояти проти галицької боярської олігархії з її невгамовним бажанням відділитися від Волинського князівства. На запрошення галицьких бояр і з відома угорського короля Андрія II у 1206 р. Галич захопили сини героя «Слова о полку Ігоревім» новгород-сіверського князя Ігоря. Ганна із синами мусила тікати спочатку до м. Володимира, а потім під захист польського короля. *Галицько-Волинське князівство розпалося на Галицький, Звенигородський та Володимирський уділи.*

Почалася міжусобна боротьба бояр і князів. Ігоревичі знищили до 500 місцевих бояр, а решта з допомогою угорських та польських військ у 1211 р. скинула їх з престолу й стратила. Галицька й волинська землі спливали кров'ю, а нащадки Романа Мстиславича поневірялися на чужині. Хоч польський князь і угорський король нібито визнавали право Данила на батьківський престол і надавали йому притулок, але насправді намагалися заволодіти західноукраїнськими землями. Угорський король Андрій II посадив на галицький престол свого малолітнього сина Коломана, а польський князь Лешко Краківський заволодів Перемишлем і прицілювався на решту волинських земель. Щоб послабити позиції угорського короля, він скористався з невдоволення галичан свавіллям угрів у Галичі й запросив на галицький престол новгородського князя Мстислава Удалого. На чолі загартованої кінної дружини Мстислав Удалий у 1219 р. з допомогою міщан вигнав угорський гарнізон з Галича.

З появою Мстислава Удалого на західноукраїнських землях створилися *сприятливі умови для об'єднання Галицького й Волинського князівств у боротьбі проти експансії Польщі.* Тим більше, що 18-річний Данило одружився з дочкою Мстислава Удалого Ганною. Спираючися на волинське боярство, молодий князь у 1219 р. самотужки визволив від польських феодалів Берестейщину і Забужжя й збирав сили для цілковитого визволення Волині від загарбників. У 1225 р. Данило відвоював у поляків Луцьк і Пересопницю з округами й розпочав боротьбу з ворожою йому галицькою олігархією за Галицьке князівство. Кілька разів він брав і вимушено залишав Галич, аж доки в 1238 р. не утвердився в ньому остаточно. Тоді ж Данило посадив на київський престол свого намісника воєводу Дмитра.

Особливе місце в консолідації українських земель належало *Переяславському князівству.* Воно не мало повної політичної самостійності, залежало від київських князів, а тому було нерозривно зв'язане з Київським князівством. Переяславське князівство займало територію від Дніпра на заході до Псла на сході, від верхів'їв Сули, Хоролу й Псла на півночі до Дніпра на півдні. На цих просторах проживали переважно українці, нащадки давньоукраїнського племені сіверян. Але з часом тут почали селитися берендеї, торки, турпеї, печеніги та інші тюркомовні племена. У ході економічного та побутового спілкування переселенці запозичували кращі матеріальні й духовні надбання переяславців, передавали їм свої у веденні тваринництва тощо. Відбувався природний процес інтеграції

територіально близьких української та тюркської культур. Тобто й Переяславське князівство не стояло осторонь тих етнічних процесів, що відбувалися й на інших українських землях. Український етнос убирав до сфери свого впливу тюркомовні племена степу.

Політична історія Переяславщини була тісно пов'язана з Київським князівством. Так сталося, що переяславський князівський стіл був останньою сходинкою на великокнязівський київський престол. Після князювання у Переяславі великим київським князем став син Володимира Мономаха Ярополк. Прицлюючися до київського престолу, ростово-суздальський князь Юрій Долгорукий готовий був пожертвувати за Переяславщину більшість своїх північно-західних володінь. Після тривалої кровопролитної боротьби в Переяславі утвердився син Юрія Долгорукого Гліб, який у 1169 р. став київським князем. Його син Володимир також посів місце батька на Переяславщині. Володимир Глібович був найпомітнішою фігурою серед переяславських князів після Володимира Мономаха. Особливо прославився він непримирною й одночасно успішною боротьбою з кочівниками. Його передовий полк з 2100 переяславців і берендеїв у 1184 р. у складі військ київського князя Святослава Всеволодовича розгромив половців і захопив у полон грізного хана Кобяка. Наступного 1185 р. він спільно із союзниками розтрощив половецький табір хана Кончака на р. Хорол. Правда, цього ж року Володимир Глібович був змушений рятуватися від половецької орди за міцними мурами у Переяславі. Але, врешті-решт, відігнав їх від міста. Відступаючи, половці завдали Переяславщині тяжких втрат, про що з боєм писав літописець Нестор: «Це у Римі (українське місто Римів. — *Авт.*) кричать під шаблями половецькими, а Володимир під ранами». Під час походу на половців у 1187 р. Володимир Глібович застудився й помер. Після нього в Переяславі не стало князів, здатних залишити помітний слід в історії України.

Боротьба з монголо-татарською навалюю й відродження Української держави. На початку 20-х років XIII ст. на підступах до Русі-України з глибин Азії та Далекого Сходу з'явилися *войовничі племена монголів і татар*. На цей час володар Монгольської держави **Чингісхан** (великий хан) підкорив Північний Китай, Південний Сибір і Середню Азію. Величезна імперія сполошила півсвіту, її спасіння було тільки в подальшому безперервному територіальному розширенні та фізичному винищенні племен і народів, що не бажали підкорятися. Просуваючися на захід, монголо-

татари обійшли з півдня Каспійське море, вдерлися на Кавказ, розгромили Грузію і в Передкавказзі зіткнулися з об'єднаними силами половців, ясів, черкесів та інших місцевих народів. 25-тисячне військо монголо-татар не могло нічого вдіяти з ними, й тоді воєначальники Субудай і Джебе вдалися до випробування раніше хитрощів. Граючи на етнічних почуттях половецьких ханів про спільне походження, вони домоглися відходу половців від їхніх союзників і, скориставшись із цього, розпорошили спочатку племена ясів і касогів, потім наздогнали половців на Дону і з 1222 р. розгромили їх. Залишки половецьких орд хана Кобяка відступили до Дніпра під захист українських князів.

Смертельна небезпека змусила українців і половців об'єднатися. На київському з'їзді українських князів у 1223 р. було ухвалено рішення допомогти південним сусідам у боротьбі з монголо-татарами. Навесні цього року на о. Хортицю привели свої дружини галицький, волинський, київський, чернігівський, смоленський, трубчевський, путивльський і курський князі. З часу Святослава Ігоревича Русь не збирала такої раті. Руси й половці переправилися на лівий берег Дніпра під Олешшам, розбили авангард монголо-татарської армії, захопили великі табуни коней, отари овець та чимало іншої здобичі.

Легка перемога приспала пильність князів. На р. Калці їхні зморені тривалим походом дружини зіткнулися з готовими до битви основними силами монголо-татар. Але гіршою за втому була *неузгодженість дій слов'янських князів*. Ніхто з них не хотів поступитися першістю, кожен жадав здобути славу переможця небаченого досі ворога. 31 травня (за іншими даними 16 червня) 1223 р., не чекаючи інших князів, Мстислав Удалий та Данило Галицький зі своїми полками та половці переправились через річку і вступили в бій з монголо-татарами. Половецька кіннота не витримала натиску противника, кинулася безладно тікати й порушила бойові порядки галичан і волинян. Полки Мстислава Удалого й Данила Галицького на очах інших князів були розгромлені. Триумфуючі переможці оточили військо київського князя Мстислава Романовича на правому березі Калки й три дні штурмували його табір. Нарешті князь піддався на пропозицію Джебе й Субудая залишити табір і повернутися додому. Переможеним гарантувався безперешкодний відступ. Але воєначальники давали обіцянки не для того, щоб їх виконувати. Щойно київські дружинники вийшли з табору, монголо-татари накиннулися на них і майже всіх перебили. Полонених князів татарські хани поклали під дошки,

всілися на них і так, бенкетуючи, задавили. З учасників походу повернувся на Русь ледве десятий, решта полягла в українських степах. Переслідуючи русів-українців, монголо-татари дійшли до Дніпра, спустошили південні околиці Київської землі й так само несподівано, як з'явилися, зникли.

Після смерті Чингісхана землі Монгольської держави були розділені між його синами. Незавойовані західні простори дістав онук великого хана, син Джучі — Б а т и й. У 1236 р. монголо-татари розгромили царство волзьких болгар, а восени наступного року почали завойовувати Рязанське князівство. Незважаючи на героїчний опір населення, нападники захопили й доценту зруйнували Рязань, Володимир, Суздаль, Москву, Переяславль-Рязанський та інші міста й сотні сіл. Пройшовши вогнем і мечем північно-східні землі і не діставшись 100 верст до Новгороду, загопи кочівників повернули на південь.

Розгром північно-східних князівств нічому не навчив українську знать. Князі продовжували ворогувати один з одним і навіть не робили спроб об'єднатися для відсічі ворожого нападу. Кожен вважав, що до нього черга не дійде, а якщо й дійде, то він відсидиться за міцними міськими мурами. *Навесні 1239 р. монголо-татари вторглися у порубіжні українські землі.* Перший удар прийняв на себе стародавній Переяслав, неприступний форпост України на південно-східному порубіжжі. Його мужні захисники на чолі з єпископом Симеоном були перебиті, а місто захоплене й спалене. Відважно боронилися й захисники Чернігова у жовтні 1239 р. На допомогу обложеному поспів з дружиною князь Мстислав Глібович, але майже всі його вої полягли під стінами града. Монголо-татари вдерлися до Чернігова, перебили жителів і дотла спалили будівлі. З Чернігова Менгухан послав гінця до київського князя з вимогою здати місто, а сам з усією ордою рушив униз уздовж Десни. Наказавши вбити гінця, князь Михайло залишив Київ і втік до Угорщини. Проте Менгухан не наважився штурмувати найсильнішу на Русі фортецю й відвів війська на південь. Наприкінці року монголо-татарська кіннота слідом за розбитими половцями вдерлася до Криму й заволоділа майже всім півостровом.

Новий 1240 р. почався нападами монголо-татар на ще не зруйновані південні українські міста. Одна за одною падають Княжа Гора, Витичів, Білгород, Василів та інші фортеці Київської землі, які заступали столицю з півдня.

Восени 1240 р. чи не вся армія хана Батия оточила Київ. Скрипіння возів, ревіння худоби, іржання коней і людський гамір заглушали голоси стривожених киян. Поставивши дерев'яні пороки (стінобитні машини), нападники день і ніч били ними в стіни й штурмували фортечні мури. Приблизно за чотири тижні їм пощастило зробити в стіні пролом біля Лядських воріт (сучасний Майдан Незалежності) й захопити частину валу. Але поспіла допомога й після запеклої сутички відкинула татар. Другого дня захисники зайняли укріплення «міста Володимира» й приготувалися до оборони. Але татари прорвалися всередину Києва біля Софійських воріт і, знищуючи всіх підряд, рвалися до князівських палаців на Старокиївській горі. Захисники міста на чолі з воєводою Дмитром за ніч поставили перед Десятинною церквою огорожу із загострених догори колод. Тут і обірвалася остання сторінка оборони «матері міст руських». Вранці 6 грудня від стріл і шабель монголо-татар загинули останні захисники Києва. З 50 тис. киян врятувалися лише 2 тис., а з усіх будівель залишилося ледве 200. Київ лежав у руїнах і попелі, завалений тисячами трупів.

Після короткочасного відпочинку монголо-татарські загопи рушили на захід, руйнуючи на своєму шляху міста й села. Населення України мужньо обороняло свої оселі, майно й власне життя. Запеклий опір загарбникам вчинили захисники Вишгорода, Білгорода, Володимира та багатьох інших міст і городищ. Безприкладний героїзм виявили захисники невеликого городища Райки на Житомирщині. Тривалий час вони відбивали штурми татар, і навіть коли ті вдерлися в городище, продовжували битися з ними на вулицях і в будинках. Майже вся територія городища була всіяна трупами чоловіків, жінок та дітей. Але розрізнені острівці народного опору не могли врятувати Україну, і в 1241 р. її надовго завоювали монголо-татари. Потім настала черга інших європейських країн, зокрема Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини. Наштовхнувшись на героїчний опір південних слов'ян, ослаблена армія монголо-татар у 1242 р. відійшла на схід. У пониззі Волги монголо-татари утворили свою державу — З о л о т у О р д у із столицею в Сараї.

З втраатою політичної самостійності *в історії України почався новий етап.* Змінилися форми політичної влади, розстановка суспільних сил, соціально-економічне становище населення, зовнішньополітичні відносини, почалося пристосування всіх форм життя до нових умов існування. *Золотоординські хани тримали під контролем внутрішнє життя,*

намагалися будь-що не допустити відродження єдиної Української держави. Для цього вони розпалювали ворожнечу між місцевими князями й не давали нікому зміцнитися. Київ і Київська земля спочатку були передані у відання володимиро-суздальських князів, а потім під владу ханських намісників. Київський князь Михайло Всеволодович хоч і повернувся до Києва, але жив за містом, на острові, а в 1246 р. був убитий в Сараї. Київська земля збезкняжіла, князівські роди не претендували на вищу владу. Переяславське князівство взагалі припинило існування як окреме територіально-політичне об'єднання. Чернігів із землями відійшов до Брянського князівства. Постійні грабіжницькі набіги монголо-татарських правителів на лівобережні українські землі супроводжувалися винищенням людей, занепадом сільського господарства та ремесла. Представники місцевих князівських родин у другій половині XIII ст. не наважувалися на збройне протистояння могутній імперії.

Інакше розвивалося Галицько-Волинське князівство, так само сплюндроване, як і вся українська земля. Його князь Данило Романович, повернувшись з Польщі додому після відходу монголо-татарських полчищ, заходився відроджувати державу. Відбудовувались зруйновані міста й села. Галицько-Волинська земля поступово піднімалася з руїн. Одночасно князь повів непримиренну боротьбу з боярською опозицією, яка знову підвела голову. В 1245 р. під Ярославом полки братів Романовичів вщент розбили об'єднані сили лідера опозиційного боярства Ростислава Михайловича, угорських і польських князів. Перемога під Ярославом зміцнила становище Данила Романовича і його брата Василька, які в своїй політиці спиралися на незадоволених боярським свавіллям служиле боярство й торгово-ремісницький люд. Влада князів Романовичів знову поширилася на віддалені українські землі, в тому числі й на Белзьку та Холмську. Галицько-Волинська держава відновлювалася в старих формах і розмірах.

Посилення Української держави не відповідало інтересам Золотої Орди. Щоб розчленувати її на окремі уділи, хан Батий восени 1245 р. наказав Данилу Галицькому: «Віддай Галич!». Змушений відвідати столицю Золотої Орди, Данило Романович ціною всіляких принижень і визнанням васальної залежності від хана утримав за собою князівський стіл. Це дало йому змогу почати підготовку до визволення українських земель від поневолювачів. Для зміцнення міжнародного авторитету держави князь створив галицьку митрополію, призначив її митрополитом свого сподвижника

«печатника» Кирила і відправив його на затвердження в Нікею. Разом з тим він уклав проти Золотої Орди союз із своїм зятем князем володимиро-суздальським, а також польськими, литовськими князями та угорським королем. Заради своєї мети галицько-волинський князь пішов на зближення з римською курією. Але після розгрому в 1252 р. ординцями володимиро-суздальського князя Галицько-Волинська держава залишилася фактично віч-на-віч з наймогутнішим у світі супротивником. Це знову змусило князя відновити зв'язки з римською курією й навіть коронуватися в 1253 р. в Дорогичині. Та переконавшись в нездатності Риму організувати хрестовий похід проти Золотої Орди, Данило Галицький припинив з нею стосунки. Тим самим він зняв конфесійну напругу в державі й заручився підтримкою безкомпромісно настроєного православного духовенства, яке володіло умами селянства, міщанства й більшості бояр.

Данило Галицький укріплював свої володіння, заснував на честь старшого сина Лева м. Львів, роль якого швидко зростала, а столицю переніс з ненадійного Галича до неприступного Холма. Одночасно відбувалася реорганізація війська. Ударною силою в ньому стала важкоозброєна князівська кінна дружина, а також селянське й міщанське ополчення. Проти них не могли встояти ні легка татарська кіннота, ні розбещена бездіяльністю європейська дружинна знать. Почалося визволення Галичини й Волині від нечисленних татарських загонів і колабораціоністів з деяких місцевих феодалів. Спільно галичани й волиняни в 1252 р. вигнали татарську орду хана Куремси з пониззя за Дністер. Протягом 1254—1255 рр. дружини Данила й Василька Романовичів та Лева Даниловича звільнили Болохівщину, а також землі вздовж Бугу, Случі й Тетерева. Галицько-Волинська держава на кілька років здобула незалежність від Золотої Орди. Але в 1259 р. на кордонах Волині з'явилося об'єднане татарське військо, послане великим ханом для упокорення повсталих народів. Щоб вберегти своє дітище від розгрому, Данило Галицький був змушений виконати наказ про знищення міських укріплень. Галичина й Волинь знову виявилися беззахисними перед загарбниками, а сам князь мусив підтвердити васальну залежність від Золотої Орди й направити свою дружину на допомогу татарам у їхньому поході проти Польщі та Литви.

Невдача не зламала старіючого князя. Він зробив нову спробу створити антитатарську коаліцію з ряду європейських держав. Але дружні відносини з Угорщиною. Чехією та

Польщею так і не переросли у дійвий союз європейських країн проти спільного ворога. До того ж проти Данила Галицького виступили ті сили краю, які за підтримкою Литовської держави князя Міндовга (1216—1263) почали визволяти Україну від татарських завойовників і угодовців. Спираючися на підтримку татар, Данило Романович відновив свою владу над Новгородоцьким, Слонімським і Вовкомийським князівствами.

Після смерті Данила Галицького в 1264 р. його син Шварно (бл. 1230—бл. 1269) і брат Василько зберегли *напівзалежне становище української держави від Золотої Орди*. Воно не відповідало інтересам патріотично настроєної феодалної знаті, яка прагнула до визволення краю від чужоземного ярма. Водночас Литва знемагала в нерівній боротьбі з могутнім Тевтонським орденом. Єдиний вихід з такого становища окремі українські та литовські можновладці вбачали *в об'єднанні сил для боротьби за незалежність національних держав*. У Литві їх очолював син Міндовга Войшелек, а в Україні — Шварно Данилович. Спочатку український князь допоміг посісти батьківський престол Войшелеку, який у 1267 р. добровільно передав великокнязівський стіл Шварну Даниловичу на тій підставі, що він був зятем великого князя Міндовга. Однак українсько-литовський союз тривав недовго. Побоюючися союзників, Лев Данилович (1264—1301) вбив Войшелека. після чого до влади в Литві прийшло антиукраїнське угруповання феодалів-язичників на чолі з князем Тройденом. Язичницька Литва посилила наступ на Волинь.

З ослаблення Галичини й Волині скористалася Золота Орда. Її темник Ногай під час походу ординських військ на Візантію і Болгарію в 60—70-х роках посилив свою владу над західноукраїнськими землями і включив їх до складу власного улусу, другого воєнно-політичного центру Золотої Орди. В 1275 і 1277 рр. галицькі, волинські й монголо-татарські війська зробили два успішних походи на Литву. В 1280 р. Лев Данилович, як пишеться в Іпатіївському літописі, «восхоте собе части (собе) в земле Лядьской, города на Вкраини, еха к Ногаеви оканьному проклатоמוу помочи собе прося оу него на Ляхы, он же да ему помочь...». З допомогою улусу Ногая Лев Данилович приєднав до своїх володінь українське Закарпаття й Люблінську землю, вів боротьбу за краківський престол, підтримував добросусідські відносини з Угорщиною, а в 1278 р. підписав мирний договір із чеським королем Вацлавом. Волинський князь Володимир Василькович (1271—1289) відбив спробу Литви заволодіти

Волинню, зайняв Турійськ і зосередив свою увагу на будівництві міст і фортець, розвитку ремесел, торгівлі та національної культури. У складі могутньої Монгольської імперії, без серйозної антиординської коаліції європейських країн Галицько-Волинська держава *уникла руйнівних вторгнень агресорів і тим самим дістала кілька десятків років для відносно мирного розвитку*. Становище краю суттєво не змінилося й після розгрому Ногая золотоординським ханом Токтою в 1300 р. Скориставшись з ослаблення Золотої Орди внаслідок внутрішньої міжусобиці, Галицько-Волинська держава посунула свої кордони на південь до гирл Дністра й Південного Бугу. Наприкінці XIII — на початку XIV ст. *Галицько-Волинська держава переживала піднесення*.

**ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ З-ПІД ВЛАДИ
ЗОЛОТОЇ ОРДИ
Й БОРТЬБА ЗА СТВОРЕННЯ
НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ (XIV—XV ст.)**

● Галицько-Волинська держава й початок визволення українських земель у першій чверті XIV ст. ● Поділ українських земель між Литвою і Польщею в 1325—1352 рр. ● Визволення українських земель у 1361—1362 рр. і відновлення удільного устрою ● Боротьба знаті за перетворення удільних князівств на незалежну Українську державу в 70—90-х роках XIV ст. ● Поразка українсько-литовських військ на р. Ворсклі (1399) й успіхи та невдачі визвольного руху першої третини XV ст. ● «Велике князіння Руське» (1430—1435). Реставрація удільного устрою та його остаточна ліквідація (1440—1471) ● Запровадження воєводського адміністративного устрою ● Господарство й населення

Галицько-Волинська держава й початок визволення українських земель у першій чверті XIV ст. На початку XIV ст. міжособна боротьба татарських ханів ослабила владу завойовників над Україною. Сприятливими обставинами для зміцнення власних позицій найшвидше скористався галицько-волинський князь Юрій (бл. 1301 — бл. 1315). У 1302 р. він послав на допомогу брату своєї дружини польському князю Владиславу Локетеку військовій загоно. Але похід був невдалим, внаслідок чого Юрій втратив відвойовану батьком і добре освоєну українцями Люблінську землю. Значно успішніше діяв молодий правитель у мирній розбудові власних володінь. *За його князювання швидко розрослися міста й села, розвивалися торгівля й культура.* В 1303 р. була створена Галицька митрополія, що значно зміцнило міжнародний авторитет західноукраїнської держави й водночас послабило релігійні зв'язки з іншими українськими землями. *Правління Юрія — це доба золотого спокою, багатства й слави Галицько-Волинської держави та її міжна-*

родного визнання. Сам князь дістав титул «короля Русі». Такий титул найбільше відповідав державотворчим процесам в Україні, оскільки відродження нової Української держави на західних землях відбувалося під давньою назвою «Русь». Інакше й не могло бути. В часи розпуки й лихоліття громада завжди шукає опори своїм діям у славних сторінках власної історії. А нею в житті українського народу й була могутня Київська Русь. Відроджуючись під цією назвою, Україна тим самим перебирала на себе велич і авторитет своєї попередниці.

Сини Юрія Андрія і Лева (1315 — 1323), хоч і розділили між собою територію князівства, але в політиці завжди діяли спільно. Князі підтримували дружні стосунки з правителями західних держав і тим самим забезпечили мирні умови життя своїм підданам. *Внутрішня стабільність стимулювала національне піднесення* серед місцевої феодальної верхівки та її прагнення до незалежності від Золотої Орди. При цьому патріоти добре бачили неспроможність власними силами досягти мети й тому в своїх діях орієнтувалися на ті країни, які були готові виступити проти Монгольської держави й разом з тим визнати правомірність державотворчих устремлінь української національної знаті. Такою країною і стала молода **Литовська держава**.

На початку XIV ст. *Литва набрала великої сили. Її територія розширилася далеко за межі етнічного регіону* — басейнів Вісли, Німану й Двіни — за рахунок приєднаних білоруських і частини руських (російських) земель. Після придушення сепаратистських виступів племен ятвягів і жмуди внутрішнє становище країни зміцніло. В той же час посилювалася загроза її державному існуванню з боку німецьких рицарів, Польщі й особливо Золотої Орди. Спільне прагнення до державної незалежності штовхало в обійми як Литву, так і Україну. Кожна з них міцніла силою іншої. Спочатку ворожі, потім добросусідські відносини між Литвою й Галицько-Волинською Руссю *переросли в союзницькі*. Вони спрямовувалися проти зовнішньої агресії й одночасно на створення дружньої Литви Української держави.

Політичне зближення Західної України й Литви було закріплено династичним шлюбом наймолодшого сина великого князя литовського **Гедиміна** (1316 — 1341) Любарта, Дмитра в християнстві, з дочкою Андрія Юрійовича. *Союз галицько-волинських і литовських князів викликав протидію монголо-татарської адміністрації*. Хан Узбек (1314 — 1342) спочатку підкорив собі сепаратистськи настроєних ханів кочових племен між Доном і Дніпром, а на

початку 20-х років — і в пониззі Правобережної України. Незабаром настала черга Галичини й Волині. В жорстокій борні зі Золотою Ордою Галицько-Волинська держава зазнала нищівної поразки. Князі Андрій і Лев у 1323 р. загинули в бою. Після їхньої смерті припинилася династія князів Романовичів, яка так багато зробила для блага України. Відновлення золотоординської влади над усією Україною не підірвало заповітної мрії частини української знаті про державну незалежність.

Зі смертю братів Юрійовичів *політичне становище українських земель кардинально змінилося*. Князь Гедимін вважав Волинь володінням свого сина Дмитра-Любарта й з ініціативи місцевої знаті почав розширювати його на схід. Навесні — влітку 1324 р. українсько-литовські війська здійснили *визвольний похід на Київське князівство*. Напрямок удару був обраний не випадково. Незважаючи на занепад, Київ продовжував зберігати за собою значення номінального центру всієї Русі, і тому його здобуття мало б величезний вплив на *розгортання визвольного руху в Україні*. Значну роль при цьому відіграло й відоме прагнення частини київської аристократії *позбутися чужоземного панування*. Українсько-литовські війська оволоділи Овручем, Житомиром, поблизу Білгорода завдали поразки нечисленним загонам прибічників хана — київського князя Святослава, брянського — Романа, переяславського — Олега й луцького — Льва. Після млявого опору київські бояри заявили про підтримку переможців і визнали владу Гедиміна. За ними те ж саме зробила знать Вишгорода, Черкас, Канева, Сліпорода та інших міст і містечок Подніпров'я. За підтримку литовський князь зобов'язався повернути українським князям і боярам їхні спадкові володіння, давні права і привілеї. Своім намісником на Подніпров'ї Гедимін залишив сина Федора. Однак перемога була не повною. В Подніпров'ї в 1324 р. *встановилося двовладдя*. Поряд з адміністрацією баскака діяла адміністрація й литовського князя. Так *почалося масове виволонення українських земель з-під монголо-татарської навали*.

Поділ українських земель між Литвою і Польщею в 1325—1352 рр. Успіх союзників на Подніпров'ї був затьмарений подіями в Західній Україні. Пропольськи настроєні місцеві бояри обрали галицько-волинським князем сина мазовецького князя Тройдена Іоанна Болеслава (1324—1340). Це одразу спричинило збройний конфлікт між Литвою і Мазовією. Тільки загроза агресії Тевтонського ордену змусила супротивників припинити чвари й укласти в 1325 р. мир. За його умовами Гедимін відмовлявся від Волині, зате зберігав за собою заселені великою кількістю українців Бе-

рестейщину й Підляшшя. Галицько-Волинська держава втратила свої землі в Північному Причорномор'ї й мусила визнати зверхність Золотої Орди. Князь Болеслав перейшов у православ'я, на честь свого діда по матері взяв ім'я Юрія II й гарантував боярству збереження всіх статків, давніх прав, звичаїв та привілеїв. Певний час Болеслав-Юрій II воював з Польщею та Угорщиною за Люблінську землю, але безуспішно. Його позиції в краї були нестійкими. Намагаючися зміцнити своє становище, Болеслав-Юрій II почав протегувати іноземцям — давав великі пільги іноземним купцям і ремісникам, оточував себе католиками, які відсували національну знать від адміністративної влади. При цьому князь *відступився від православ'я і став захочувати навернення українців до католицизму*. Це викликало масовий протест галичан. Бояри на чолі з Дмитром Дедьком організували змову і в 1340 р. отруїли князя на бенкеті, а іноземців винищили.

Галицько-волинським князем було проголошено Любарта, тісно зв'язаного родинними узами з Романовичами. Але фактично його влада поширювалася лише на Волинь. У Галичині запанували місцеві бояри на чолі з «управителем і старостою Руської землі» Дедьком. Так *Галицько-Волинська держава розпалася на князівство Волинське й олігархічну автономну республіку Галичину*. Хан Золотої Орди Узбек визнав Любарта верховним правителем і підтримував його у відсічі агресії Польщі та Угорщини. Польща при Казимірі (1333—1370) значно посилилася. Незважаючи на невдачу у війні з хрестоносцями й втратою в 1336 р. Помор'я, вона являла собою серйозну військову силу, вістря якої спрямовувалось на українські землі. Ще більше зміцніла на той час Угорщина, їй належали Славонія, Хорватія, Болгарія, Валахія, Молдавія з Буковиною, а також українське Закарпаття. Саме ці держави *й почали активно зазіхати на роз'єднані західноукраїнські землі*.

В 1340 р. угорсько-польські війська вдерлися в Галичину й хоч оволоділи Львовом, однак захопити увесь край не змогли. Запрошені Дедьком татари напали на Польщу й Угорщину та спустошили їх. Любарт поступово обмежував автономні права Галичини і в 1347 р. остаточно підкорив її своїй владі. Так *перша спроба встановити в Україні республіканську форму правління зазнала невдачі*. За тих умов інакше й не могло бути.

За всієї могутності литовський князь не зміг чи не захотів захистити самостійне існування Галицької митрополії від великоімперських зазіхань московського князя Семена Івановича (1340—1353). За допомогою різноманітних інтриг

московського митрополита Теогноста патріарший собор 1347 р. ухвалив спеціальне рішення щодо ліквідації Галицької митрополії та прилучення її до митрополії Київської, а власне Московської. Вирішальною підставою для цього стало неправдиве повідомлення московського князя про небажання віруючих миритися з таким поділом. Діставши відповідну грамоту візантійського імператора Іоанна Кантакузина, князь умовив галицького архієрея відправитися до Константинополя на церковний суд. У 1347 р. під приводом відновлення церковної єдності Русі *Західна Україна була позбавлена власної церкви, а разом з нею й могутнього знаряддя формування релігійної і національної свідомості українського народу.*

Намагання Любарта зміцнити Волинь і Галичину активно підтримував новий великий князь литовський О л ь г е р д (1345—1377), який поділяв прагнення української знаті до незалежності від Монгольської держави. Але на перешкоді цьому стояли Польща й Угорщина. Польський король Казимир добився нейтралітету Золотої Орди, уклав мир з хрестоносцями й протягом серпня — вересня 1349 р. захопив Волинь і Галичину. Любарт утримав за собою лише Луцьку землю. *Почалася польсько-українсько-литовська війна за українські землі.* У ній найактивнішу участь взяло місцеve населення. Безприкладну хоробрість і військову вправність продемонстрували захисники волинського міста Белза під командуванням воєводи Дрозда. Вони не тільки відстояли місто, а й завдали нападникам чималих втрат. Війна закінчилася перемир'ям 1352 р., за умовами якого Галичина відійшла до Польщі, а Волинь з містами Володимир, Луцьк, Белз, Холм та Берестейщиною залишалася за Литвою. *Захоплену українську землю польський уряд прагнув перетворити на свою провінцію* — поширював на неї польське право й адміністративну систему, на вищі посади призначав польських феодалів, зміцнював католицьку церкву й намагався створити окрему православну Галицьку митрополію, щоб таким чином ослабити зв'язки краю з іншими українськими землями. Частина галицьких бояр задовольнилася одержаними привілеями й почала співробітничати з загарбниками, інша — не захотіла миритися з матеріальними і політичними втратами й емігрувала до Литви та Валахії, не залишаючи надії повернути втрачене. *Боротьба Литви й Польщі за українські землі не припинялася протягом кількох наступних десятиліть.* Її результати багато в чому залежали від реакції українського населення на дії іноземних урядів.

Визволення українських земель у 1361—1362 рр. і відновлення удільного устрою. Перші роки правління литовських

князів на Волині переконали патріотичну українську громадськість у реальності *відновлення національної держави*. Цьому сприяло визнання литовськими властями національних особливостей державного устрою України-Русі та прав української знаті на чільне місце в новому суспільстві. Перебуваючи на значно нижчому рівні суспільного й культурного розвитку, *Литва запозичувала кращі зразки соціально-політичного устрою Київської Русі* й тим самим привертала на свій бік і білорусів, і росіян, і українців. Почалася відверта українізація литовських князів. Вони одружувалися на українських бояринах і княгинях, переходили у православну віру, вводили в діловодство і повсякденну практику руську (українську й білоруську) мову, запозичували місцеві звичаї та обряди. Через три-чотири покоління вже не можна було розібрати, хто з них литвин, а хто русин. Такі дії литовських князів були до вподоби й тій українській знаті, яка знемагала під монголо-татарським ігом та мріяла здобути політичні привілеї й матеріальні статки, суттєво обмежені азійськими формами залежності України від Золотої Орди. Їй протистояла частина місцевих князів і бояр. Заможна українська верхівка у визначенні своєї долі поступово розколювалася на дві ворогуючі групи.

З середини XIV ст. визволенню України від монголо-татарського ярма *сприяла й зовнішня обстановка*. Позбавлена історичного підґрунтя, консолідуючої етнічної основи й прогресивної економічно-адміністративної системи, *Золота Орда у цей час почала невпинно розпадатися*. Після вбивства хана Бірдибека в 1359 р. загострилася збройна боротьба між претендентами за владу. Посилилися відцентрові устремління ханів і мурз окраїнних територій Золотої Орди, що багато в чому зумовило *успіх визвольного руху пригноблених народів*. Частину військової сили Монгольської держави відтягло на себе міцніюче Московське князівство. Зростаюча небезпека з боку Тевтонського ордену й Польщі спонукала Ольгерда на тісніший союз з українськими можновладцями. На Литву тисли із заходу, й вона розширювалася на схід та південь.

Зайнявши в 1359 р. Брянськ, Ольгерд вийшов на кордони Чернігово-Сіверщини й Київщини. Велику допомогу у визволенні Подніпров'я подали Ольгерду місцеві бояри, київський князь Федір і митрополит Роман, якого він нещодавно призначив своїм ставлеником у Києві. Наприкінці 1361 — на початку 1362 р. *київський князь і місцеве боярство добровільно визнали владу Ольгерда*. Поповнені київськими воїнами українсько-литовські війська влітку 1362 р. виру-

шили визвольним походом на схід. Паралельно їм сунула орда кримського хана Мамає, який виступив проти тих претендентів на ханський престол у Сараї, чиї володіння лежали поміж Дніпром і Доном. У боротьбі із Золотою Ордою литовський князь, українські бояри й кримський хан *стали союзниками*. З допомогою місцевої знаті українсько-литовські війська швидко визволили територію колишнього Чернігово-Сіверського князівства до Дону з містами Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ. На зворотному шляху переможці звільнили землі Переяславщини й рушили на Правобережжя проти невеликих татарських орд Кутлубаха-султана, Качибєя-карея й Дмитра-султана, які підтримували Польщу в її протистоянні з Литвою. У битві при Синіх Водах (притока Південного Бугу р. Синюха) *українсько-литовські війська восени 1362 р. наголову розгромили татарські загони й звільнили Поділля від загарбників*. Союз литовських і українських можновладців *дав Україні довгоочікувану свободу*. За межами союзницької держави опинилися тільки окремі регіони — Галичина в складі Польщі, Північна Буковина — Молдавського князівства, Закарпаття — Угорщини. Кримський півострів перетворився на окремий татарський улус, який щодалі більше відділявся від Золотої Орди.

Визволена спільними силами *Україна об'єдналася з Литвою в одній державі як рівна з рівною*. Самі литовці називали її Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське, що найповніше відповідало національному й територіальному складу нової держави. Українські, білоруські й частково російські землі становили 9/10 загальної площі князівства. *У складі спільного державного утворення Україна відновила адміністративно-територіальний устрій*, типовий для її попередниці Київської Русі. Давня мрія української знаті здійснилася. *Вся територія України була поділена на удільні князівства, що являли собою автономні державні утворення*. На чолі князівств були поставлені представники переважно великокнязівської литовської родини. Це була своєрідна дяка української аристократії литовському князю за видатну роль у визволенні українських земель. Київське князівство разом з Переяславщиною припало сину Ольгерда Володимирі, Чернігівське й Новгород-Сіверське — другому синові Корибуту (в християнстві Дмитро), Брянське й Трубчевське — старшому сину Дмитру, Стародубське — племінникові Патрикю Наримуновичу. В чотирьох уділах на Поділлі воцарилися племінники Ольгерда — Юрій, Олександр, Костянтин і Федір Коріатовичі. У невеликих уділах до влади прийшли українські князі, далекі нащадки Володимира Свя-

тославича. Національна знать залишилася відсунутою від влади тільки на вищих щаблях управлінської системи.

Удільні князі перебували у васальній залежності від великого князя, присягали йому на вірність, давали щорічну данину, дружно виступали у походи. Разом з тим вони складали великокнязівську раду й брали участь у вирішенні найважливіших державних питань. *Удільні князі мали фактично необмежену владу на місцях* — на власний розсуд розпоряджалися землями й доходами, привласнювали мито, карали й милували. Кожен удільний князь мав своїх васалів з місцевих князів і бояр. Для поповнення вояцького стану князі переводили в бояр представників інших станів, у тому числі й заможних міщан та селян. При цьому вони звільнялися від різноманітних повинностей і були зобов'язані відбувати військову службу. За це бояри діставали земельні наділи як на помісному, так і на вотчинному праві.

Боротьба знаті за перетворення удільних князівств на незалежну Українську державу в 70—90-х роках XIV ст. З одержанням автономних прав українські князі й найбільше боярство почали відверто претендувати на повну незалежність від литовської правлячої верхівки. Їх підтримували й литовські удільні князі. На чільне місце в державотворчому процесі з початку 70-х років висунулося *Київське князівство, яке стало центром консолідації української народності*. За короткий час воно приєднало до себе Переяславщину, значну частину Чернігово-Сіверщини й простяглося від водорозділу Південного Бугу, Тетерева й Случі на заході до притоки Сіверського Дінця р. Тихої Сосни на сході. Київський князь Володимир Ольгердович поділяв прагнення місцевої знаті до самостійності, чимдалі настійливіше виводив її з підпорядкування великому князю литовському, ігнорував розпорядження центральних властей, а то й протидіяв їм. Князь організував карбування власної монети, що фактично зробило князівство фінансово незалежним від Литви.

Перспектива виходу українських князівств з-під влади литовського центру й створення самостійної національної держави не влаштувала правлячі кола Литви. Прийшовши до влади, великий князь Я г а й л о (1377—1392) доклав чимало зусиль до *послаблення визвольного руху в Україні*. З цією метою він почав тасувати удільних князів, давати їм землі в різних місцях. Становище Литовської держави ускладнювалося. Вона не змогла відстояти цілісність своїх володінь на заході. В 1377 р. угорсько-польські війська захопили Холмщину та Белзщину. Спочатку вони належали

польській короні. Але наступного року угорський король відібрав у Польщі всю Галичину разом з окупованими територіями Західної Волині та приєднав їх до своїх володінь. Почалась заміна місцевих урядовців чиновниками-угорцями. Вища влада в регіоні перейшла до королівського намісника й була підкріплена введенням у галицькі міста угорських гарнізонів. Посилилося соціальне гноблення. У 1382 р. в Галичині спалахнуло народне повстання проти окупантів. Але власними силами повстанці не могли подолати угорське військо, і їхні зусилля були приречені на поразку. Дедалі більшу активність проявляв Тевтонський орден. Зі сходу Велике князівство Литовське зазнавало зростаючого тиску з боку Московського князівства, яке помітно зміцніло після перемоги над татарами в 1380 р.

Внутрішні й зовнішні обставини спонукали литовських і польських феодалів до об'єднання. В 1385 р. феодали підписали *Кревську унію*, за умовами якої *Литва й Польща об'єднувалися в одну державу*. Королем після шлюбу з польською королевою Ядвігою ставав *Ягайло* (1386—1434). Литва мала прийняти католицизм, віддати казну Польщі, заплатити 200 тис. флоринів Вільгельмові австрійському за відмову від Ядвіги, повернути захоплені території й приєднати до Польщі як литовські, так і українські землі.

Кревська унія значно зміцнила Польщу. З допомогою литовсько-українського війська вона в 1387 р. остаточно відвоювала в Угорщини Галичину й встановила владу над Молдавським князівством. Під тиском польських панів Ягайло приєднав Галичину не до Литви, а до Польщі, зобов'язавшись навечно зберігати її «собі, Ядвізі, дітям і короні польській». Зовсім не однозначно сприйняли Кревську унію литовські та українські можновладці. Вже перші дії Ягайла щодо виконання її умов зустріли рішучий збройний опір литовської феодальної верхівки на чолі з Вітовтом Кейстуовичем. Та й удільні українські князі, змушені присягнути на вірність польському королю, дедалі більше виявляли невдоволення, *не бажаючи втрачати здобуту, хоч і обмежену, самостійність.*

Київський князь *Володимир Ольгердович* відмовився прийняти католицьку віру, його приклад наслідувало й київське боярство. Хоч Володимир Ольгердович і мусив взяти участь у боротьбі Ягайла проти Вітовта, але в інших питаннях *проводив самостійну політику*. Князь *вів переговори з московським князем про допомогу у боротьбі з Вітовтом*, відмовлявся виконувати його накази. Ведення незалежної політики щодо Литви й Польщі не на жарт

стурбувало польського короля й литовського князя. Вони примушували Володимира Ольгердовича ще двічі присягати Ягайлу, але приборкати його так і не змогли. *У своїх діях київський князь спирався на місцеве боярство, життєво зацікавлене в державній незалежності.* Протистояння між центром і периферією закінчилося компромісом. У 1392 р. Ягайло визнав Вітовта довічним правителем Литви. Так литовські й українські феодали домоглися відстрочення повної інкорпорації Литви й України до Польщі. Централізація князівства зміцнила великокнязівську владу, створила передумови для успішної відсічі іноземній агресії й водночас для обмеження автономних прав удільних князівств. Вже перші дії уряду в цьому напрямі викликали адекватну реакцію в Україні.

На початку 90-х років *більшість українських князівств відмовилися визнати Кревську унію*, а разом з нею владу як польського короля, так і великого князя литовського. Тобто була зроблена спроба *добитися державної незалежності автономних князівств.* На чолі патріотичних сил стали київський князь **Володимир Ольгердович**, новгород-сіверський — **Дмитро Корибут** і подільський — **Федір Кориатович**. Але діяли вони розрізнено, неузгоджено й тим самим прирекли визвольний рух місцевої людності на невдачу. Наступ військ Дмитра Корибута на Литву в 1392 р. закінчився поразкою. Почався контрнаступ литовських загонів на Україну. Протягом 1392—1395 рр. Вітовт відібрав у повсталих князів найбільші удільні князівства й передав їх своїм прибічникам. Українська знать поставилася до них вороже. Коли на місце усунутого Володимира Ольгердовича до Києва в 1394 р. прибув Скиргайло, то боярство відмовилося йому коритися. Князь мусив відмовитися від обмеження прав місцевих можновладців і почав підтримувати їхнє прагнення до незалежності від центру. Однак така лінія поведінки київського правителя не влаштувала Вітовта, й Скиргайло був отруєний. У 1399 р. до Києва приїхав намісник Вітовта, його племінник Іван Гольшанський. *Удільний устрій України було ліквідовано.*

Поразка українсько-литовських військ на р. Ворсклі (1399) й успіхи та невдачі визвольного руху першої третини XV ст. Позбавлення удільних князів управлінських прав *завдало відчутного удару визвольному рухові.* Опальні можновладці, хоч і не наважувалися на відкритий збройний опір, дедалі більше виявляли опозиційність до дій великого князя. Військових сил литовських й опозиційно настроєних україн-

ських князів вистачило, щоб підкорити дрібних татарських ханів півдня Правобережної України і вийти до Чорного моря. Але їх виявилось замало для протистояння з усією Монгольською державою, до якої вдався Вітовт, маючи на меті оволодіти всією Руссю й Московським князівством. Принаймні, таку обіцянку дав йому за допомогу оволодіти золотоординським престолом хан Тохтамиш, скинутий з нього Тимуром. Вітовт пожалував ханові Південну Київщину, здійснив кілька походів на Дон, Крим та в інші місця, вивів звідти тисячі полонених татар і віддав їх Тохтамишу. Для забезпечення свого тилу Вітовт відступив Тевтонському ордену Жмудь, видав дочку заміж за московського князя Василя Дмитровича й намагався помиритися зі своїм внутрішнім супротивником князем Свидригайлом.

На початку літа 1399 р. військо Вітовта рушило вниз уздовж Дніпра. В його складі переважно більшість становили ополчення київського правителя Івана Борисовича, подільського — Спитка Мельштинського, волинських князів Острозьких, а також татари Тохтамиша, 100 хрестоносців, 400 поляків, загін валаського господаря, дружини смоленського князя Гліба і брянського — Дмитра. Сил було явно замало. Чи не вперше припинила Україна побачила масу воїнів, озброєних вогнепальною зброєю — пищаллями, самострілами й гарматами. Ворожі армії зішлись в гирлі Ворскли. 12 серпня 1399 р. добре озброєна, але не згуртована спільною метою українсько-литовська армія зазнала нищівної поразки від 100-тисячної армії хана Тимур-Кутлука. У битві загинули 18 князів і тисячі простих воїнів. Сам Вітовт ледве врятувався втечею. Переслідуючи відступаючих, ординці сплюндрували й спустошили Переяславщину, Київщину, Поділля, Волинь, повсюдно зустрічаючи мужній опір місцевого населення. Зруйнувавши Поділ, Тимур-Кутлук так і не зміг захопити всього Києва, а взяв з міста викуп і відступив. Вистояли також Кам'янець-Подільський, Кременець і Луцьк. Пізньої осені ординці повернулися в причорноморські та прикаспійські степи, залишивши по собі руїни й згарища.

Після поразки на Ворсклі похитнулися позиції власне Литви та й самого князя. Смоленськ відокремився від князівства, німці знехтували мирним договором і активізували напади на литовські землі, загострилися відносини з Новгородом. Все це разом узяті і невдоволення удільних князів та бояр змусило Вітовта йти на дальше зближення з Польщею. За умовами *Вільненської унії 1401 р.* литовські князі визнали васальну залежність Литви від Польщі. Після смерті Вітовта всі руські землі, в тому числі й українські, мали

перейти під владу корони польської. Одночасно литовським панам надавалась можливість брати участь в обранні польського короля після смерті Ягайла.

Зростаюче незадоволення української й литовської знаті політикою Вітовта переросло на початку XV ст. у черговий *спалах національно-визвольного руху в Україні*. Спочатку він охопив тільки Чернігово-Сіверщину й набрав форму *відходу незадоволених українських князів і бояр до Московщини*. На початку литовсько-московської війни 1406—1408 рр. за Псковську землю до цього вдалися стародубівський князь Олександр Патрикеевич і син київського намісника Олександра Іван Гольшанський з групою місцевих бояр. На чолі невдоволеної чернігово-сіверської знаті став молодший брат Ягайла подільський і сіверський князь Свидригайло. Його боротьба за великокнязівський престол і державну незалежність Литви органічно поєднувалась з визвольним рухом української аристократії. Не добившись бажаного з допомогою Тевтонського ордену та Золотої Орди, Свидригайло в 1408 р. від'їхав до Москви разом із звенигородським, путивльським, перемишльським князями, а також з багатьма чернігівськими, стародубськими й сіверськими боярами. Це змусило Вітовта припинити воєнні дії, укласти мир з Московським князівством і владнати стосунки з Псковом і Новгородом. Сам Свидригайло, хоч і був обласканий у Москві й одержав у володіння шість міст, повернувся до Вільно. Тут він почав готувати таємну змову проти Вітовта, але її було викрито, двох змовників страчено, а самого Свидригайла запроторено до кременецької фортеці.

Патріотично-визвольне піднесення української знаті на початку XV ст. збіглося із загостренням відносин Литви й Польщі з Тевтонським орденом. На початку 1410 р. 100-тисячна литовсько-польська армія увійшла до Пруссії. Крім польських і литовських загонів та незначної кількості татарської кінноти, у її складі рухалися львівська короґва під блакитним з жовтим левом знаменом, перемишльська — під блакитним з жовтим двоголовим орлом, холмська — під зеленим з білим ведмедем між трьома соснами, три подільські — під білими з сонячними ликами, галицька — під білим з чорною галкою посередині знаменами. Участь у поході взяли також стародубська, київська, кременецька, мельницька, дорогичинська, берестейська та інші українські короґви. 14 липня 1410 р. під Грюнвальдом *союзницька армія слов'янських народів уцент розгромила хрестоносців*. Збройній експансії Тевтонського ордену на слов'янські землі було покладено край. Однак визначна перемога не зняла напруження між Польщею та Литвою.

Після Грюнвальдської битви посилилося прагнення литовських князів до державної незалежності від Польщі. Щоб остаточно не втратити Литву, Ягайло мусив піти на суттєві поступки Вітовту. В 1411 р. він передав великому князеві литовському відібране у Свидригайла в 1402 р. Західне Поділля й домігся відмови угорського короля від претензій на Галичину й Поділля. На сеймі в м. Городлі а 1413 р. між Литвою й Польщею було укладено нову унію. Городельська унія визнавала існування великокнязівського престолу в Литві. Але обрання великого князя мало контролюватися і затверджуватися польським королем. Литовські феодали-католики зрівнювалися в правах з польськими у вирішенні державних справ, у тому числі й обранні великих князів литовських і королів польських.

Городельська унія значно зміцнила становище Литви й Вітовта на міжнародній арені. Литовський князь знову звертає свій погляд на золотоординську проблему. При його підтримці до влади в Золотій Орді прийшла династія Тохтамиша, після чого Вітовту було неважко закріпитися на Півдні України і в Криму. Узбережжя Чорного моря між Дністром і Дніпром князь укріпив системою замків і міст: Хаджибей (нині Одеса, 1415), Каравул на Середньому Дністрі, Білгород і Чорногород на Дністровському лимані, Дашів (нині Очаків, 30-ті роки XV ст.), св. Івана й митницю поблизу о. Тавані в пониззі Дніпра та ін. Зміцнювалися фортеці й в глибинних районах України. Здобуті землі Вітовт заселяв не тільки українським людом, а й насильно чи добровільно виведеними з місць проживання татарами, а також кабардинцями, черкесами та іншими вихідцями з Кавказу. Племянник Вітовта Сигізмунд Корибутович з 5-тисячним загоном руських бояр мужньо воював на боці гуситів. Литовські війська руйнували Рязанське й Тверське князівства, безпосередньо загрожували Московському князівству.

Разом з тим Городельська унія фактично *позбавила українську аристократію сподівань на здобуття державної незалежності мирними методами*. Тривало її відсторонення від вищих адміністративних посад та основних джерел збагачення.

На перше місце в управлінській системі висуваються крупні бояри. Зростала кількість середнього боярства за рахунок князівських дружинників та їхніх нащадків, а також багатих міщан і навіть селян. У цьому випадку вони звільнялися від різноманітних повинностей і зобов'язувалися від-

бувати військову службу. За це їм надавали різні за розмірами земельні ділянки, які мали назву земель-служб. Кожен з таких бояр мав виступати «оружно й кінно» на війну за першим покликом властей. У противному разі в нього відбиралися земельні наділи. Власник невеликої за розміром землі-служби вирушав у похід тільки «парсуною власною» без помічників, зате на бойовому коні й в лицарському обладунку. Хто мав більше восьми земель-служб, той виставляв вісім озброєних вершників, які називалися почтом. Бояри справляли прикордонну службу, охороняли порубіжні землі від нападників — невеликих татарських загонів, брали участь в обороні місцевих замків тощо. Крупні бояри щодалі більше відсували князів від управлінського керма. До привілейованого стану наполегливо рвалися також зем'яни, що тільки посилювало невдоволення знаті.

Ініціатором нового виступу проти Вітовта стали князь Дашко Острозький і Олександр Ніс. У 1418 р. вони зі своїми людьми напали на Кременецьку вежу й звільнили з ув'язнення Свидригайла. Повсталі оволоділи кількома замками на Волині, у тому числі й Луцьком. Але маса подільських і волинських князів та бояр не підтримала повсталих. І при наближенні литовських військ Свидригайло відійшов під захист угорського короля. Сигізмунд помирих Свидригайла з його братами й добився для нього чернігівських земель. Кілька років сидів непокірний князь на далекій Чернігівщині, очікуючи свого часу. З ним чекала українська й православна литовська знать.

«Велике княжіння Руське» (1430—1435). Реставрація удільного устрою та його остаточна ліквідація (1440—1471). Смерть Вітовта в 1430 р. пробудила у православних сил Литви й України сподівання на зміни до кращого. Вони пов'язувалися насамперед з обранням нового князя литовського. Всупереч положенням Городельської унії литовські та «руські» феодала обрали без згоди польського короля великим князем литовським **С в и д р и г а й л а** (1430—1432). Новий князь одразу взяв курс на *державну незалежність Литви, а з нею й України в її складі*. Його апарат перестав підкорятися розпорядженням польського короля, почалася заміна польських гарнізонів литовськими. На ці заходи литовської адміністрації та вимогу Свидригайла повернути Литві захоплене поляками Поділля Польща відповіла воєнними діями. В листопаді 1430 р. її війська захопили кілька подільських замків. У відповідь прихильники Свидригайла з місцевої знаті оволоділи Збаражем, Кременцем, Олеськом та іншими містами. Виступи подільської й

волинської людності проти польських властей набирали дедалі ширшого розмаху. Для їх придушення Ягайло влітку 1431 р. повів на Україну сильне польсько-шляхетське військо. Ламаючи опір місцевих жителів, військо просувалося вглиб Волині. Захист українських земель очолили князь Федір Несвізький, Богдан Рогатинський та інші феодалі. Міщани Луцька під проводом мужнього воєводи Юрші відстояли замок і шкодили полякам в його околицях. Староста Іван Преслужич перетворив Олеський замок на неприступний форпост визвольних сил на Волині. Тут розбилась наступальна міць польського війська. Повстанці мали успіх і в Галичині. *Головною запорукою успіху визвольних змагань в Україні влітку 1431 р. стала єдність дій патріотично настроєних кіл українського й литовського суспільств. Перед ними відкривалась реальна перспектива здобуття незалежності для двох держав.*

Однак орієнтація Свидригайла переважно на українську знать викликала занепокоєння й протест литовських феодалів. Не бажаючи миритися з реальною перспективою втрати українських земель, литовські князі й бояри організували змову, скинули Свидригайла і проголосили великим князем литовським **Сигізмунда Кейстутовича** (1432—1440). Сигізмунд відновив унію між Литвою та Польщею 1401 р., повернув Польщі Західне Поділля й прикордонні міста Олеськ, Ратне, Лопатин та ін. Литва визнала зверхність Польщі. *Україна ж відділилась і від Польщі, і від Литви й пішла самостійним шляхом розвитку.* Цей період в історії дістав назву «**Велике княжіння Руське**».

До Східного Поділля, Волині, Київщини й Сіверщини приєдналися Смоленщина, Вітебщина й Полоцька земля. *Почалася розбудова Української держави.* На місцях виганялися ставленики польського короля і приборчники великого князя литовського, владу щодалі повніше перебирала до рук українська аристократія. Краківський біскуп з цього приводу писав кардиналу, що Свидригайло в усьому слухається «русських схизматів» і роздав їм найважливіші замки й уряди. Значні успіхи мала українська знать на Поділлі та Волині, де на чолі визвольних сил став брацлавський намісник Несвізький і луцький — Ніс. Свидригайло спільно з німецькими рицарями почав воєнні дії проти Литви. «Велике княжіння Руське» поступово брало гору над метрополією.

Щоб позбавити Свидригайла підтримки національної знаті, Ягайло в 1432 р. видав привілей, яким зрівнював у

майнових і особистих правах тих «руських» бояр, що перейшли на бік Сигізмунда, з литовськими боярами-католиками. Іншим привілеєм луцькі феодалі зрівнювалися в правах з польською шляхтою. Якщо ці привілеї якоюсь мірою влаштовували руських бояр, то князів аж ніяк, і вони продовжували боротьбу до переможного кінця. 6 травня 1434 р. Сигізмунд обнародував новий документ, який значно розширював права й привілеї литовських і руських феодалів. Привілеї 1432 р. поширювалися й на князів. Великий князь зобов'язувався нікого з феодалів не карати без суду, тобто запроваджував елементи правової держави. Після привілею 6 травня 1434 р. руські феодалі почали переходити на бік Сигізмунда спочатку поодинці, а потім і групами. Такі переходи активізували жорстокі розправи Свидригайла з невдоволеними, його намагання укласти церковну унію й союз з німецькими рицарями.

Ослаблення патріотичних сил незабаром далось взнаки. У вересні 1435 р. під Вількомиром відбулась вирішальна битва між руськими військами в союзі з рицарями Лівонського ордену князя Свидригайла та польсько-литовськими військами Сигізмунда. Руські загоны очолював герой гуситських воєн, близький до Яна Жижки князь Сигізмунд Корибутович. У жорстокій січі руське воїнство та його союзники зазнали нищівної поразки. Тільки князів у ній загинуло 13, у тому числі й їхній проводир, 42 потрапило в полон, а сам Свидригайло із загоном «в 30 муж» втік. Незабаром після цього від князівства Руського відколовся Смоленськ, наступного року Полоцьк і Вітебськ. Ослаблена Україна залишилася віч-на-віч з двома могутніми, вороже настроєними державами. Свидригайло відмовився від подальшої боротьби, зрікся титула великого князя «Великого княжіння Руського» й від'їхав на Волинь. Його приклад наслідувала більшість брацлавських, київських і сіверських можновладців.

Патріотично настроєна меншість руських князів не поступилася національною ідеєю й продовжила боротьбу за незалежність України. Волинські князі Іван і Олександр Чарторийські організували змову руських патріотів і в 1440 р. вбили Сигізмунда. Одразу ж на білоруських, російських і українських землях спалахнули повстання проти Литви. Вони набрали такого загрозливого характеру, що новообраний великий князь литовський **К а з и м и р І V** (1440—1492) мусив визнати відновлення Київського й Волинського князівств. Київським князем став син усунутого Вітовтом київського князя Володимира Ольгердовича **О л е л ь к о** (Олександр, 1440—1455), волинським — **С в и д р и**

г а й л о (1440—1452). Десятирічна визвольна боротьба українських князів і бояр завершилася перемогою. *Україна в черговий раз відновила свою національну автономну державність.*

В історії удільної України чітко визначилися протилежні тенденції. Перша — прагнення українських князів здобути Україні повну державну незалежність. І друга — намагання литовських правителів ліквідувати українське автономне утворення. Все залежало від сили й єдності як української громади, так і польсько-литовської унії, яка поступово почала відроджуватися. Після загибелі польського короля Владислава III у битві з турками польська шляхта в 1445 р. обрала своїм королем литовського князя Казимира IV. Незатухаюча боротьба руських князів змусила короля в 1447 р. видати новий привілей, який поширював шляхетські вольності й привілеї на шляхту усіх земель Великого князівства Литовського. Волинь і Східне Поділля закріплювалися за Литвою. Влада Великого князівства Литовського над українськими землями посилилась.

Утворилася коаліція литовських магнатів на чолі з Казимиром IV, яка виступала за негайну ліквідацію автономії українських князівств. Скориставшись із смерті Свидригайла, великий князь литовський зайняв волинські міста гарнізонами й в 1452 р. *ліквідував Волинське князівство.* Краєм став управляти литовський намісник. Князі й бояри Звягеля, частини Мозирщини та Брацлавщини відмовилися підкоритися владі намісника і перейшли під протекцію київського князя. Те ж саме зробила українська знать й інших порубіжних з Київським князівством волинських і подільських земель. *Київське князівство знову перетворювалося на консолідуючий центр українського народу.* Князь Олелько Володимирович продовжував батьків курс на зближення з місцевим боярством і найповніше задоволення його інтересів. Він широко закріплював за боярами вотчини, вивів їх з-під юрисдикції великокнязівських чиновників, дав ряд привілеїв київським міщанам. Його син Семен Олелькович (Олександрович, 1455—1470) активно підтримував опозиційне польському королеві магнатське угруповання й вважався реальним претендентом на великокнязівський стіл. У своїх діях київський князь використав автономістські устремління південно-західних улусів Золотої Орди й створення в 1449 р. незалежного, дружнього Україні **К р и м с ь к о г о х а н с т в а.** *Влада київського князя поширилась на південні й південно-західні українські землі.* В 50-х роках XV ст. Київське князівство займало величезну територію від гирла Дністра, понад р. Мурафою й на Північну Київщину. Пів-

денний його кордон простягався північніше Очакова до гирла Дніпра, дніпровської фортеці Тавань і далі річками Овеча Вода, Самара, Тиха Сосна й до Сіверського Дінця.

Визрівав тісний союз Кримського ханства й України, що було явно небажаним як для Литви, так і для Польщі. *Київське князівство перетворювалося на загальноукраїнську державу з тенденцією до самостійності. Литва й Польща з цим не могли миритися.* Тому після смерті Семена Олельковича в 1470 р. литовські правителі відмовилися задовольнити прохання киян визнати князем брата померлого Михайла й прислали до Києва воєводу Мартина Гаштовта. *Це означало повну ліквідацію Київського князівства й зведення його до стану звичайної литовської провінції, з чим не збиралась миритися київська знать, яка двічі не пускала Гаштовта в Київ, і тільки на третій раз воєвода в 1471 р. силою захопив місто.* Ліквідацію Київського князівства українська громадськість розцінила як приниження національної гідності, відсторонення від влади місцевої знаті й ще довго бідкалася за тими часами, коли Литва через свою бідність платила Києву данину березовими віниками.

Запровадження воєводського адміністративного устрою. Встановлення іноземного панування супроводжувалося *зміною адміністративно-управлінської системи.* Правда, на перших порах власті мусили рахуватися з давньоруськими адміністративними традиціями. В Галичині власті навіть дозволили тимчасово карбувати власну монету. Однак у 1414 р. монетний двір у Львові був закритий. Ліквідовувалися й інші елементи національного адміністративного устрою. *Замість колишнього Галицько-Волинського князівства в 1434 р. утворено Руське воєводство із центром у Львові в складі п'яти земель (округ) — Львівської, Перемишльської, Галицької, Сяноцької та Холмської. Землі, в свою чергу, поділялися на повіти, які в основному збігалися з межами колишніх удільних князівств і волостей.*

З проникненням Польщі вглиб України *воєводський устрій поширюється на нові українські землі.* Протягом 1434—1447 рр. остаточно утворилося Подільське воєводство з центром у Кам'янці. Спочатку воно складалося із семи, а з 1565 р. з трьох повітів — Кам'янецького, Летичівського й Червоногородського. Воєводство займало частину західної території сучасної Вінницької, південну частину Хмельницької та Тернопільської областей. У 1462 р. уряд створив Белзьке воєводство із центром у Белзі, до якого входили Бузький, Белзький, Городельський та інші повіти. Після Люблінської унії 1569 р. з'явилося Волинське воєводство

із центром у Луцьку. В різний час воно займало межиріччя Стирі та її правої притоки Слопівки, північні частини сучасних Тернопільської, Хмельницької, південно-західну частину Житомирської, а також території Волинської (без її північно-західних і північних районів) та Рівненської (без північно-східних і північних районів) областей. Приблизно в цей самий час на Східному Поділлі виникло Брацлавське воєводство з центром у Брацлаві. Воно розташовувалося на території сучасних Вінницької й частини Хмельницької областей. Після ліквідації удільного устрою створено Київське воєводство в складі Київського, Житомирського, Овруцького, Черкаського, Канівського та інших повітів. Тільки на Чернігово-Сіверщині ще залишалися старі адміністративно-територіальні одиниці.

Із запровадженням нової адміністративно-територіальної системи змінювався й управлінський апарат. Воєводства очолювали воєводи й старости, які зосереджували в своїх руках всю повноту влади. За своїм статусом вони небагато чим поступалися удільним князям. Нижчу ланку управлінського апарату становили хорунжі, городничі, мостівничі та підстарости. Хорунжі командували збірним військом своїх повітів, яке разом з корогвами магнатів виступало на війну. Городничі відповідали за будівництво й ремонт замків, а мостівничі — мостів. Підстарости були найближчими помічниками воєвод і старост у судових справах.

Господарство й населення. У XIV ст. на підвладних Польщі українських землях почала складатися **ф і л ь в а р к о в а с и с т е м а** господарювання, яка базувалася на експлуатації залежної робочої сили. Її існування передбачало неминучий розвиток панщини. В 20-х роках XIV ст. селянин Сяноцької землі мав відробити на пана 14 днів протягом року. З Галичини панщина почала поширюватися й на інші українські землі. Жадоба до збагачення не знала кордонів і була властива як польським, так і литовським панам. До панщинних робіт притягалися челядь, данники, тяглі люди. Вони й становили категорію **з а л е ж н и х с е л ь я н**. Якщо на початку XV ст. селяни великокнязівських чи королівських маєностей могли вільно переходити з місця на місце, давши господарю відступне натурою чи грошима, то з розвитком фільваркового господарства вони поступово втрачають це право. В 1435 р. галицька шляхта прийняла ухвалу, за якою селянин міг піти від пана тільки на Різдво, попередньо заплативши копу грошей, велику міру пшениці, дві колоди вівса тощо. Привілей 1447 р. прив'язував селянина

ще не до наділів, а до феодалних володінь, тим самим залишаючи хлібороба напіввільною людиною.

Більшість селян вважалися особисто вільними людьми, хоч у податному відношенні підпорядковувалися державі. Волосні старости розподіляли податки на сільські общини, а ті, в свою чергу, на окремі дворища. Вільні селяни Волині та Київщини в першій половині XV ст. давали з одного лану по одному-двоє відер меду, по колоді (бл. 310 л) вівса або жита та 20—30 грошів. У другій половині XV ст. вони мушили платити з лану вже по 20—50 грошів, давати більшу кількість натуральних податей. В одних регіонах переважала грошова, а в інших — натуральна рента.

На погіршення матеріального становища люди відповідали по-різному. Вони писали скарги польському королю й литовському князю на дії панів, просили від них захисту й допомоги. У більшості випадків скарги залишалися без відповіді. Більш ефективною формою боротьби селянства за свої права були втечі. Незважаючи на різні заборони й перешкоди, частина селян відходила в міста або на південь Брацлавщини, Київщини, Лівобережної України та в Карпати. В окремих випадках селяни вдавалися до збройного опору.

Одним з перших антифеодалних виступів цього періоду було повстання селян Ужанського комітату (повіту) на Закарпатті в 1320—1321 рр. під проводом Петруні. Одночасно воно мало й визвольний характер, оскільки спрямовувалося в основному проти угорських феодалів. Значні виступи селян проти панства відбувалися в Галичині в 1349—1352 рр. під час польсько-угорської інтервенції, а також у 1376—1378 рр. проти панування угорських панів. Найбільш відоме в XV ст. селянське повстання на Покутті під проводом Мухи. В ньому взяли участь жителі Галичини, Північної Буковини та Молдавії. В 1490—1492 рр. повстанці оволоділи Снятином, деякими іншими містами, багатьма селами й загрожували Галичу. Однак встояти перед регулярним військом мирні трударі не могли, зазнали кількох поразок у відкритих боях і були розігнані, а частина з них відійшли в гори та в Молдавію.

Найпомітнішим явищем міського життя XIV ст. стало надання містам *магдебурзького права*. За ним міста виводились з-під юрисдикції князівських чи королівських намісників і *діставали право на самоврядування*. На чолі міста ставав призначуваний урядом вїйт, який очолював магістрат. В окремих випадках він міг складатися з двох колегій — лави (суд у кримінальних справах) і ради

(управлінський орган і суд у цивільних справах). Частина натуральних податків замінялася справлянням грошей з ремесел і торгівлі. Магдебурзьке право дістали Львів (1356), Кам'янець (1374), Луцьк (1432), Житомир (1444) та інші міста. В окремих випадках його добивалися й приватно-власницькі міста. Магдебурзьке право сприяло розвитку промисловості та торгівлі.

Основу міського населення складали українці. Але з другої половини XIV ст. збільшується чисельність іноземних колоністів. Причому в містах осідали переважно багаті бюргери, відтісняючи на задній план національне бюргерство. Особливо це відчувалося у Львові, Володимирі та інших галицько-волинських містах. Поряд з ними існували колонії поляків, вірмен, татар, євреїв, сарацинів.

Поступово позбавляючись сільських рис, міста дедалі більше перетворювалися *на центри ремесла й торгівлі*. У них працювали кравці, кушніри, шевці, чоботарі, ковалі, зброярі та інші майстри. Продукція призначалася не безпосередньому замовникові, а на внутрішній та зовнішній ринки. Професійний поділ уже був досить значним. У Львові, наприклад, наприкінці XIV — на початку XV ст. налічувалося не менше 36 ремісничих спеціальностей. Для захисту власних інтересів і встановлення монополії на виробництво товарів десь у XIV ст. створюються цехи. Найдавніші відомості про них є по Львову та Перемишлю за 80-ті роки XIV ст. Кількість цехів зростала й вони поступово з'являлися в інших містах. Поряд з ремеслами *розвивалися також промисли й торгівля*.

Лекція
6

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ
ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ**
(70-ті роки XV — перша
половина XVII ст.)

- Останні спроби аристократії відновити Українську державу
- Поширення влади корони польської на більшість українських земель. Люблінська унія 1569 р.
- Україна й Крим. Відсіч турецько-татарським вторгненням
- Соціальні та економічні зміни

Останні спроби аристократії відновити Українську державу. Україна втратила державність, але прагнення народу до державного самовизначення не зникло. Форми боротьби залишились ті ж самі, однак *орієнтація на зовнішні сили змінилася*. Переконавшись у нездатності Литви задовольнити вільнолюбні устремління українців і власні претензії, феодална верхівка почала дедалі частіше звертати погляд на православну Московщину. *На кінець XVI ст. Московське князівство завершило об'єднання навколишніх земель і перетворилося на Російську централізовану державу з тенденцією до всебічного територіального розширення*. Розглядаючи білоруські та українські землі як вотчину предків московського князя, Іван III заявив литовському князю Казимиру: «Наші міста, і волості, і землі, і води король за собою тримає». Тим самим на всю Європу була продемонстрована *експансіоністська політика російського уряду*. Територіальні претензії московських правителів проявились й в привласненні титулу князів «усієї Русі». В експансіоністській Московщині частина української знаті сподівалася знайти захисток від наступу литовських властей, зміцнити свої позиції й відновити Українську державу.

На усунення від влади українські феодали відповіли організацією змови. Брат останнього київського князя Михайло Олелькович мав намір скинути Казимира з престолу й оволодіти великокнязівським столом. У разі невдачі змовники передбачали «відсісти» від Литви й приєднати до Московського князівства «руські» землі вздовж р. Березини. Але задум не здійснився. В 1481 р. змову було викрито, керівників — Михайла Олельковича

та Івана Гольшанського — схоплено й страчено в Києві, а Федір Бельський втік до Москви, де був з пошаною прийнятий московським князем, його приклад наслідували й інші аристократи.

Дії українських князів загострили й без того напружені відносини між Литвою і Російською державою. Після смерті Казимира у 1492 р. і обрання одного його сина Олександра великим князем литовським, а іншого — Яна Ольбрехта польським королем *російські війська почали наступати на прикордонні смоленські й чернігово-сіверські землі*. Такий же похід вони здійснили й в 1493 — 1494 рр. У ході воєнних дій на бік московського князя перейшли нащадки давніх чернігово-сіверських князів Новосельських, Одоєвських, Воротинських, Білевських та ін. За мирним трактатом 1494 р. Литва мусила визнати їхні землі складовою частиною московського князівства. Литовський князь одружився з дочкою Івана III Оленою. Однак стосунки між тестем і зятем не налагодилися. Московський князь і надалі претендував на інші «руські» землі, мотивуючи свої дії необхідністю захисту українців і білорусів від релігійних переслідувань і насадження католицизму серед православних. У 1500 р. до Москви відійшли нащадки московських втікачів у Литву князі Семен Можайський, Василь Шемячич та інші, яким належали великі міста Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський та багато волостей. Вся Чернігово-Сіверщина *опинилася під владою московського князя*. Територіальні придбання Московщина закріпила військовою силою, завдавши серйозної поразки литовським військам під Дорогобужем. За умовами перемир'я 1503 р. Литва визнавала за Росією всю Чернігово-Сіверщину з 19 містами й всіма волостями. *Росія майже вийшла до Дніпра й давнього Києва*, однак цим не задовольнилася і в 1507 р. *почала війну проти Великого князівства Литовського за нові «руські» землі*.

З початком воєнних дій *активізувався визвольний рух української знаті*. Його очолив князь М и х а й л о Г л и н с ь к и й. Походячи з аристократичної родини українізованих татарських ханів, він здобув ґрунтовну освіту в університетах Західної Європи, служив при дворах правителів кількох держав, воював у Голландії, Італії, Іспанії. На початку XVI ст. повернувся в Литву й швидко став одним з найвпливовіших людей при дворі князя Олександра. Використовуючи становище, Глинський значно розширив свої маєтки, добився для одного брата місця київського воеводи, для іншого — намісника Берестейщини. Новому литовському князю Сигізмунду I Старому (1506 — 1548) стало відомо про наміри Глинського відновити незалежне Київське

князівство. Глинського було усунуто з посади маршалка, відібрано значну частину земельних володінь і заподіяно великих матеріальних збитків його родичам.

Глинський у 1508 р. від'їхав до своїх турівських володінь, встановив зв'язки з московським князем та кримським ханом і домовився з ними про спільну боротьбу проти Литви. Щоб підняти народ на повстання, прибічники князя поширювали чутки про неминуче покатоличення всіх православних і фізичне знищення непокірних. Навесні Глинський розправився зі своїм особистим ворогом троцьким воєводою Яном Заберезинським, заволодів кількома населеними пунктами, у тому числі містами Турів і Мозир. Успішно діяли його війська у Копильському та Слуцькому повітах. Глинський мав намір через одруження з вдовою князя Семена Михайловича Анастасією законно претендувати на Київ, яким до того володіли князі Слуцькі. На українських землях активно діяв **В а с и л ь Г л и н с ь к и й**, котрий закликав київських бояр підтримати брата в намаганнях відібрати велике князівство з рук Литви й *відновити Київську державу*. Чимало місцевої знаті підтримало князя, присягнуло йому на вірність. Фактично вся Київщина стала на бік Глинського. Складніше проходило повстання в інших місцевостях. Діючи на Житомирщині, невеликі повстанські загони так і не змогли оволодіти ні Житомиром, ні Овручем, зайнятими урядовими гарнізонами. Акція Глинського не знайшла підтримки й на Волині. Українські князі й бояри вже адаптувалися в системі Великого князівства Литовського, завоювали певні позиції й не збиралися ними ризикувати заради ідеї незалежної Київської держави на чолі з Глинським. Найкрупніші з них самі претендували на благодатні київські землі й не хотіли ні з ким ділитися ними.

Глинський не одержав належної допомоги іззовні: Кримський хан обмежився обіцянками, а московський князь прислав Глинському нечисленний загін воїнів, який взяв участь у воєнних діях повстанців на території Білої Русі. У квітні 1508 р. польсько-литовські війська почали наступати на зайняті повстанцями райони. Під їхнім тиском Глинський мусив зняти облогу Менська й відступити до Борисова, Друцька й далі за Дніпро під захист російських військ. У *липні 1508 р. повстання української знаті на чолі з Глинським було придушено. Так закінчилася остання спроба української аристократії силою завоювати Україні державну незалежність*, а собі місце в її уряді. Надалі вона обстоювала вже лише власні інтереси в складі Литви й Польщі.

До слідства у справі повстання власті притягнули таких відомих у Великому князівстві осіб, як новгородоцький воєвода Ольбрехт Гаштовт, великокнязівський конюший Мартин Хребтович, маршалок Олександр Ходкевич та ін. Це свідчить про те, що ідеї Глинського про утворення «Київської держави» поділяла й частина знаті з найближчого оточення князя. Сам Глинський з деякими найближчими прихильниками від'їхав до Москви, де був радо прийнятий князем Василем Івановичем і брав активну участь у політичному житті Московського князівства, двічі потрапляв до в'язниці й в 1534 р. там помер.

Поширення влади корони польської на більшість українських земель. Люблінська унія 1569 р. У другій половині 50-х років XVI ст. відносини між Великим князівством Литовським і Російською державою значно загострилися і в 1558 р. переросли в Л і в о н с ь к у в і й н у. Невдачі литовської армії в Прибалтиці й Білорусії та пожвавлення визвольних настроїв руського населення поставили Литву на межу воєнної катастрофи й державного існування. З іншого боку, польська шляхта настійливо добивалася інкорпорації Литви, не припиняючи при цьому свого проникнення на українські землі. З допомогою підкупів офіційних посадових осіб, шлюбів, успадкувань маєтків і офіційних наділів польська шляхта й магнати розширювали земельні володіння й займали щодалі більше посад на Підляшші, Волині й Поділлі. Відбувалося неконтрольоване властями *проникнення польського панства в глиб України*. Неминуче мало постати питання про офіційне затвердження шляхетських надбань. Всі скарги місцевих магнатів на порушення привілею Казимира 1447 р., яким заборонялося роздавати землі в Литовському князівстві іноземцям, залишалися без відповіді. Щодо приєднання українських земель та інкорпорації Литви до Польщі українська знать займала неоднозначну позицію. Дрібна й середня шляхта підтримувала цю ідею, сподіваючися таким чином обмежити диктатуру магнатів і зрівнятися в правах з польською шляхтою, а магнати — ні, побоюючись втратити свої статки й вплив на вирішення державних справ. Литовські магнати виступали проти інкорпорації Литви, але були зацікавлені в унії з Польщею для боротьби проти Російської держави й зміцнення власного становища в незалежній Литві.

У січні 1659 р. в Любліні почав роботу *польсько-литовський сейм, який мав вирішити питання про унію двох держав*. Великі литовські та руські магнати вирішили зірвати сейм, роз'їхалися по своїх латифундіях і почали ратувати за підготовку до воєнних дій проти Польщі. Тим часом, спира-

ючись на підтримку польської й волинської шляхти, польський король Сигізмунд II Август у березні 1569 р. видав універсал про приєднання Підляшшя й Волині до Польського королівства. Місцева шляхта зрівнювалася у правах з польською. Посольство литовських і руських магнатів, поспіхом відправлене на сейм, лише несміливо просило про скасування рішення короля й скликання нового сейму. У відповідь польський король і сейм оголосили посполите рушення й нахвалялися відібрати маєтки у тих панів, які не присягнуть на вірність короні польській. Прибулі на сейм брацлавські магнати на чолі з князем Романом Сангушком склали таку присягу. А потім разом з волинськими магнатами почали домагатися приєднання й Київщини, де багато з них мали великі володіння. 5 червня їхні наполягання були задоволені. Спеціальним актом було проголошено приєднання Київщини до польського королівства. Більшість українських земель опинилася під владою Польщі.

Після втрати України литовські магнати мусили розпрощатися із сподіваннями на державну незалежність. 1 липня 1569 р. послі Великого князівства Литовського підписали акт про *унію між Литвою і Польщею*. За умовами унії обидві держави зливалися в єдину Річ Посполиту. Передбачалося, що її очолюватимуть виборний король, спільний сейм і сенат, а договори з іноземними державами укладатимуться від імені Речі Посполитої. Пани обох держав діставали право на володіння маєтками на всій території Речі Посполитої. Митні кордони ліквідовувалися, запроваджувалася єдина монетна система. За Литвою зберігалася лише обмежена автономія у вигляді власного права й суду, адміністрації, війська, фінансового скарбу й державної мови.

Об'єднання в одній державі військового й економічного потенціалу Польщі, України та Литви поставило Річ Посполиту в один ряд з наймогутнішими країнами Європи, й вона почала здобувати перемогу за перемогою в Лівонській війні з Росією. Однак за умовами перемир'я з нею 1582 р. Україна нічого не одержувала: її чернігово-сіверські території продовжували залишатися у складі Росії. Однак *поступово зростає невдоволення широких кіл населення кріпосницькою та централізаторською політикою російського царизму*. Йшло до загального повстання. Його початок прискорили й ініціювали правлячі кола Речі Посполитої, підтримавши в 1604 р. претензії Лжедмитрія I на царський престол. Почався «смутний час» в історії Росії, в якому не останню роль відіграло чернігово-сіверське населення. Розпалена на Чернігово-Сіверщині «смута» звела на російський престол Лже-

дмитрія I, потрясла Росію селянською війною під проводом Івана Болотникова й поставила її на межу самостійного існування при спробі Лжедмитрія II стати російським царем. Активна участь українського населення в подіях «смутного часу» змусила російський уряд відступитися від чернігово-сіверських земель. За умовами Деулінського перемир'я 1618 р. Чернігово-Сіверщина відійшла до Речі Посполитої й так приєдналася до староруського ядра.

У відриві від українських земель перебували Північна Буковина й Закарпаття. Північна Буковина під назвою Шипинської землі тривалий час зберігала автономію в складі Молдавського князівства, яке вважалося васалом Польщі. У 1514 р. ці землі захопила султанська Туреччина, запровадивши на них жорстокий окупаційний режим. Українське Закарпаття опинилося під владою Угорщини, а з 1526 р. — султанської Туреччини й австрійських Габсбургів. Зміна влади суттєво не позначилася на традиційному курсі мадяризації й покатоличення українського населення.

Україна й Крим. Відсіч турецько-татарським вторгненням. Після втрати Київським воєводством незалежності кардинально змінилися відносини України з південним сусідом. Якщо *київські князі підтримували з кримськими ханами добросусідські відносини*, то литовський князь Казимир встановив союз з непримиренним ворогом Кримського ханства — Золотою Ордою й тим самим *підставив під удар найближчі до Криму українські землі*. До того ж у боротьбі проти генуезців кримський хан Менглі-Гірей дедалі більше потрапляв у залежність до свого союзника турецького султана. Саме тоді експансія Туреччини на північ тільки-но набирала сили. Завоювавши Константинополь (1453), поставивши в залежність Молдавію й Валахію, Туреччина в 1475 р. перетворила Кримське ханство на свого васала й *авангард експансії на землі східних слов'ян*. Та й Московське князівство підштовхувало Кримське ханство до нападів на свого політичного супротивника — Велике князівство Литовське.

Основу татарського війська становили прості скотарі та землероби, для яких обов'язковою була повинність брати участь у воєнних походах. Вони самотужки опановували військову справу, вміли чудово їздити верхи, стріляти з луків і добре переносили холод, голод і спрагу. Їхні коні були привчені знаходити собі корм не лише влітку, а й взимку під снігом. Відправляючись у похід, кожен татарин вів у поводі ще двох-трьох коней і, пересідаючи з одного на іншого, за день міг подолати п'яти-шестиденну норму єв-

ропейського вершника. Протягом століть виробилася й своєрідна тактика нападів на противника. На певному етапі походу татарська орда розділялася на кілька загонів, ті, в свою чергу, знову ділилися й так невеликими силами несподівано з'являлися перед селами, хуторами, містечками. Брالی їх, грабували, нищили й так само несподівано, як з'явилися, зникали. Згодом в умовному місці збиралися разом і відходили до Криму. У походах брала участь різна кількість вершників, 80-тисячним військом командував сам хан, 60-тисячним — калга-султан, 40-тисячним — нуреддін-султан, 10-тисячним — туман-баша, одностисячним — мінк-баша, сотнею — юз-баша, десятком — он-баша. Татарські загони були сильні своєю чисельністю, мобільністю, рухливістю й раптовістю дій.

Передусім впали під ударами татар і турок українські міста-фортеці Північного Причорномор'я — Дашів, Хаджибей, Тягиня та ін. Південні кордони України посунулися на північ. Перший великий напад на центральні українські землі татари вчинили 1479 р. Орда Менглі-Гірея з Чорного лісу несподіваним наскоком спустошила Брацлавщину та інші регіони Поділля й благополучно відкотилася до Криму. В 1482 р. на прохання московського князя хан захопив Київ, спалив замок і міські будівлі, взяв велику військову здобич. У полон потрапили не тільки тисячі простих киян, а й сам київський воєвода Іван Ходкевич. На знак перемоги хан відправив московському князеві частину здобичі, в тому числі золоту чашу й дискос із Софійського собору. Потім татари спустошили Житомирщину та інші землі й, обтяжені трофеями та тисячами полонених, не поспішаючи, відійшли на південь. Зупинити їх було нікому. Дрібні, розпорошені загони місцевої шляхти не могли нічого вдіяти проти в ст разів переважаючих сил ворога.

Першу успішну відсіч татарським вторгненням дали державні війська влітку 1489 р. Об'єднавшись із загонами подільських феодалів, військо сина польського короля Казимира Ольбрехта перехопило татарський загін під Куперштином (нині с. Копестирин на Вінниччині) й повністю знищило його. В битві загинуло 15 тис. татар. Така доля спіткала й другий 10-тисячний татарський підрозділ. Але цим справа не закінчилася. Взимку того самого року королівські корогви й надвірні загони волинських та подільських панів розгромили третю експедицію татарських ханів чисельністю 9 тис. чоловік. 1489 р. став роком трауру і Кримському ханству.

Проте це був тимчасовий успіх об'єднаних сил польського й українського воїнств. Після закінчення трирічного перемир'я між Туреччиною і Польщею навесні 1497 р. 60-тисячне турецьке військо стало під Білгородом. Під його прикриттям татарські загони вдерлися на Київщину й взяли великий ясир в Олевській і Мозирській волостях. У травні татари знову пограбували Київщину. Правда, частину полону в них відбили слуцький і острозький князі. Наступного року те ж сталося з іншими українськими та польськими землями. У травні 1498 р. загони татар і турок, руйнуючи на своєму шляху села й містечка, пронеслися Поділлям, Галичиною і спустошили польські землі аж до Вісли. Взявши 100-тисячний ясир у Польщі та Україні, вкривши землю тисячами трупів, нападники відійшли. В липні татари безперешкодно пограбували те ж саме Поділля, а також Волинь і Чернігівщину. Турки й татари почували себе переможцями в стані переможених.

На створення в липні 1498 р. антитурецької коаліції у складі Польщі, Литви, Угорщини й Волощини турецький султан і кримський хан відповіли ударом небувалої сили. Восени 1498 р. 70-тисячна турецька армія повністю сплюндрувала українські галицькі землі. І тільки тривалі хурделиці та морози зупинили подальше просування нападників на північ. 40 тис. турок і вся захоплена ними худоба померзли на дорогах і в полях. Зате влітку 1499 р. татарські війська стерли з лиця землі не тільки села й невеликі містечка, а й такі міста, як Володимир, Берестя, Белз, Красин, Люблін та ін. У вересні того ж року нечуваних руйнувань зазнали Київщина, Чернігівщина та білоруські уділи Великого князівства Литовського.

Виявившись безсилим зупинити татарську агресію, великий князь литовський вирішив відкупитися від Кримського ханства. Він дозволив хану збирати по три гроші з чоловіка на волинських, подільських і київських землях. Кримський хан став вважати ці регіони напіввласними володіннями. Такі поступки тільки підігріли апетити нападників, і на початку XVI ст. загони кримчан неодноразово досягали Слуцька, Несвіжа, загрожували столиці князівства Вільно, руйнували Ярослав, Белз та інші польські міста.

Деяко послабилася агресія Кримського ханства після рішення польського сейму в Петрикові 1511 р. про введення на Поділля 5-тисячного найманого війська й сплату ханов щорічних «упоминків» у розмірі 15 тис. золотих. Наймане військо й загони українських магнатів М. Каменецького, М. Острозького, О. Чарторийського та інших завдали декількох поразок татарським загонам під Вишневецем тощо

Це змусило кримського хана підписати з урядами Польщі й Литви мир, за яким обидві держави мали платити Кримському ханству щорічні «упоминки». Однак чи то «упоминки» надходили до ханської казни нерегулярно, чи з інших причин, але кримський хан навесні 1514 р. знову відновив напади як на українські, так і на власне польські та литовські землі. Окремі перемоги над татарами мужніх воєначальників Я. Творовського з Бучача у Тереховлі в 1515 р., С. Лянцкоронського, М. Каменецького на Поділлі та Вишневецького під Вишневцем у 1516 р., В. Шемячича з Київщини на р. Сулі в 1517 р., К. Острозького на Волині та О. Дашкевича під Черкасами в 1518 р. були тільки яскравими спалахами героїки й військової вправності українців і поляків на фоні приреченості України. *Без добре організованої системи оборонних споруд і регулярної армії Україна не могла справитися з татарами.* Ні Литва, ні Польща не могли дати їй ні того, ні іншого. Вони тільки зв'язували підспудні могутні сили українського народу.

Весь тягар оборони краю ліг на плечі українського люду. Україна поступово перетворювалася на військовий табір. Землероб і ремісник одночасно ставали воїнами. Поряд з мирними знаряддями праці завжди наготові стояла й зброя. Серед пишних ланів зводилися невеликі фортеці, навколо яких гуртувалися мирні трударі. Кожний магнат мусив тримати в себе надвірні війська для захисту себе й своїх селян від нападників. І це дало свої результати. У 1527 р. військові загони І. та О. Вишневецьких, О. Дашкевича, К. Острозького, А. Немирича, Ю. Радзівілла, Ф. Сангушкевича та Ю. Семеновича наздогнали між Каневом і Черкасами переобтяжене здобиччю 25-тисячне татарське військо, що поверталось з Польщі. Із запеклої битви українські воїни вийшли переможцями, визволивши з полону 40 тис. чоловік. У 1532 р. черкаський староста О. Дашкевич відстояв Черкаський замок від татар. У 40—50-х роках жителям Волині, Поділля, Київщини й Чернігівщини неодноразово доводилося братися за зброю, щоб захиститися від ворогів. Напади Кримського ханства на Україну не припинялися і в першій половині XVII ст. Тільки в 1616 р. його війська знищили 200 подільських сіл і міст, а кожен татарин привів з собою до Криму по сім і більше невольників. Відкуповуючися від татар грошима й українським людом, Річ Посполита так і не наважилася вступити у вирішальне протиборство із султанською Туреччиною, наймогутнішою державою середньовіччя. За таких тяжких умов і розвивалася Україна.

Соціальні та економічні зміни. Після ліквідації удільного устрою в українському суспільстві відбувалися значні зміни. Почате в XIV ст. формування шляхетського стану тривало в XV і завершилося у XVI ст. Щоб очистити шляхетство від випадкових людей, великокнязівська влада в 1522 р. прийняла спеціальну ухвалу про «вивід шляхетства». За нею до шляхетського стану належали нащадки тих осіб, що стали боярами за правління князів Вітовта, Сигізмунда й Казимира. Наступним кроком у цій справі став «попис земський» 1528 р. В ході його проведення списки шляхти після затвердження сеймом переоцінено на основний документ належності до шляхетського стану. Перший Литовський статут 1529 р. перетворив імунітетні грамоти шляхтичів (мали щораз підтверджуватися новими князями) в стабільні правові норми. Він закріплював усі попередні, а також нові права, якими шляхта фактично користувалася. Проведені в 40—50-х роках XVI ст. люстрації (ревізії) замків і староств в Україні уточнили склад шляхти та її слуг. «Устава на волоки» 1557 р. відносила до шляхти лише «бояр стародавніх», а решту повертала до станів селянства й міщанства. Нарешті, грамота великого князя литовського 1563 р. затверджувала в межах всієї країни зрівняння православної шляхти з католицькою. Консолідація правлячої верхівки в шляхетський стан відбилася і в назвах окремих груп населення. На середину XVI ст. майже зникає термін «бояри», а вживання терміна «зем'янин» значно зростає. Водночас істотно поширилася назва «шляхтич».

Головним обов'язком шляхти була військова служба за власний кошт і сплата невеликого грошового збору. Натомість їй надавалися широкі політичні та економічні права й привілеї, які різко відділяли шляхту від решти населення. Поступово шляхта завоювала собі право свободи, недоторканості особи й окремого суду. *Фактично з цього й почалася побудова правової держави.* Шляхтич входив до шляхетських корпорацій, так званого лицарського кола, що вирішувало різні питання життя повіту, міг обирати й бути обраним до складу повітових органів управління, а також послів на загальнодержавний (польний) сейм. Його життя цінувалося дорожче за будь-чیه. Винному в образі шляхтича дією міщанину чи селянину просто відрубували руку. Шляхта дістала право вільно розпоряджатися своїми землями, мала великі привілеї в торгівлі. Виробився своєрідний кодекс шляхетської честі. Слово шляхтича вважалося таким правдивим і твердим, що у суді прирівнювалося до незаперечного

доказу. І горе було тому, хто його порушував. Якщо шляхтич починав займатися ремеслом чи крамарювати або був причетний до крадіжки, його позбавляли «честі» й «привілею шляхетського». Те ж саме загрожувало й шляхтянкам, які виходили заміж за простолюдинів. Великі неприємності чекали на шляхтича, котрий втік з поля бою. Виняткові політичні й особисті права виробили у шляхти високе почуття власної гідності й разом з тим зневажливе ставлення до нижчих за себе. Стосовно селян, міщан чи купців з вуст шляхти дедалі частіше зривалися зневажливі слова «хлоп» і «хам».

При всьому цьому шляхетство було аж ніяк *не однорідним за своїм матеріальним становищем*. Умовно його можна поділити на три основні соціальні групи — дрібна шляхта, середня й магнати. На Брацлавщині їхнє співвідношення в 1629 р. мало такий вигляд:

Група землевласників	Всього власників	Процент	Всього дворів	Процент	Середня кількість дворів на одного власника
Дрібна шляхта	127	59	2 368	4	18
Середня шляхта	70	32	10 525	16	150
Магнати	18	9	51 918	80	2 884
Всього	215	100	64 811	100	301

Приблизно таке ж співвідношення шляхти було й в інших місцевостях. Якщо дрібні шляхтичі мали у власності від одного до п'ятдесяти селянських дворів, то магнати — значно більше. На початку 40-х років XVII ст. гетьману Станіславу Конєцпольському в різних воєводствах належало 18,5, Галині Калиновській — 2,8, Томашу Замойському — 3,9, Яремі Вишневецькому — понад 7 тис. селянських дворів. *Українські магнати не тільки багатіли, а й поступово ополучувалися та ополячувалися*. Найдовше трималася родина найкрупніших українських князів Острозьких. Її найвпливовіший представник Костянтин Іванович у різний час обіймав посади литовського гетьмана, воєводи троцького, старости луцького, брацлавського, вінницького та ін. До самої смерті в 1530 р. він захищав православну церкву від наступу католицизму, організовував захист українських земель системою міст і замків, водив свої війська на татар. Його син Костянтин наполегливо відстоював православ'я, намагався спрямувати виступи народних мас проти польського шляхетства і войовничого католицького духовенства. Йому на

лежить заслуга у заснуванні перших антиуніатських гуртків, а також у відкритті шкіл і друкарні в Острозі. Тільки останній з Острозьких — Януш Костянтинівич — відступився від батьківської віри й на початку XVII ст. покатоличився.

Досить впливовим станом українського суспільства було *д у х о в е н с т в о*. Його становище протягом XVI — першої половини XVII ст. змінювалося залежно від ставлення правлячих кіл до українського питання. *Православне духовенство* у складі Великого князівства Литовського підтримувалося великокнязівською владою й справляло значний вплив на консолідацію українського народу навколо православної церкви. Після Брестської церковної унії 1596 р. *панівною ідеологічною силою стало католицьке й уніатське духовенство*, яке відіграло далеко не однозначну роль у житті українського суспільства. З одного боку, воно сприяло денационалізації українського народу, насаджуючи католицизм, з іншого — зробило помітний внесок у національну культуру України, збагативши її кращими досягненнями європейської науки та суспільно-політичної думки. Духовенство кожної конфесії мало свою матеріальну базу у вигляді феодальних маєтностей. Але перерозподіл матеріальних благ на користь католиків і уніатів, що активізувався на початку XVII ст., до краю загострив конфесійну обстановку в Україні.

Абсолютну більшість українського народу становило *с е л я н с т в о*. У XV—XVI ст. в його середовищі відбувалися кардинальні зміни. Насамперед, ліквідовувалися залишки напіврабського становища дворової челяді князів і бояр. «Раби», «челядь дворова», «челядь невольна» та інші *д в о р о в і х о л о п и* мешкали у дворах панів, працювали під наглядом панських слуг, фактично безправні й беззахисні. Власник мав право продавати, дарувати, закладати й карати їх. Єдине, чого феодал не міг зробити з холопом, так це безкарно вбити. Дістати свободу холоп міг або втечею, або тоді, коли в голодну пору поміщик, щоб не годувати зайвого рота, виганяв його з двору. Той, хто не вмирав з голоду, не замерзав на морозі або уникав пазурів звірів, ставав вільною людиною. *Праця позбавлених найпростіших знарядь людей ставала не вигідною для феодалів*, і вони почали поступово дозволяти, а то й допомагати їм заводити майно, реманент, халупи, сім'ї. Спочатку все це залежало від підприємливості та доброї волі пана. Тільки третій Литовський статут 1588 р. у масштабах всієї країни узаконив наділення холопів землею й перетворення їх на розряд *з а л е ж н и х с е л я н* під назвою *о т ч и ч і в*. Матеріальне ста-

новище й соціальний статус колишніх напіврабів поліпшилися.

По-іншому складалася доля вільних селянобщників. Вони жили окремими господарствами — димами. Кілька таких «димів» родичів або сторонніх людей утворювали дворища, а ті, в свою чергу, — волосну общину. Їй належало верховенство у розпорядженні угіддями общинної території. *Вільні общинники мали право на успадковані або наділені общинні землі.* В общині існувала кругова порука при виплаті данини й відбутті загальних повинностей, що робило общинників зацікавленими в успішному веденні господарства й збереженні сталої кількості «димів». Поряд з волосними общинами існували й інші общинні об'єднання. На Волині — це сотні й десятки навколо центрів волостей, міст і містечок а на Київщині — нєділі, що склалися з кількох сіл.

Волосні общини поступово розпадалися на сільські на чолі з виборними старостами, отаманами, вїттами, тївунами. Але дедалі частїше фєодали на власний розсуд самі призначали сільську адміністрацію, ставлячи її таким чином у подвійне підпорядкування. *Община жила за звичаєвими нормами, що склалися віками і широко використовувались у судовій практиці.* Майже в незмінному вигляді вони перекочували в Литовські статuti й стали основою їхніх правових норм. На початку XVI ст. общинні суди дістали назву копниць (від «копи» — сход сільської громади). Правосуддя вершили на спільному засіданні голови дворогосподарств. До їхніх послуг вдавалися не тільки селяни, а й міщани, бояри зем'яни й князі.

Особисто вільні й економічно незалежні селяни-общинники називалися данниками. Велика кількість «пустошей» (вільних земель) давала змогу умілому й працьовитому хліборобу розширити рілля й успішно господарювати. Коли ж він через якісь причини не міг вносити сплату податків свій пай чи відбувати повинності, то община виганяла його зі свого складу. При цьому звільнений надї передавався іншому общиннику. Винуватцеві залишалось право переселитися в іншу місцину й там з дозволу сільського сходу та волосного старости завести нове господарство. Переселенець на кілька років звільнявся від податків і повинностей, що давало йому змогу стати на ноги. Після закінчення пільгових років селянин мусив брати участь у сплаті общиною державі данини натурою чи грошима. Внаслідок роздачі фєодалам сіл кількість «данних» селян ско

рочувалася, погіршувалося й їхнє становище. За своїм соціальним статусом від них відрізнялися т я г л і селяни. Вони були приписані до королівських чи великокнязівських фільварків і виконували на їхню користь «тяглу» повинність. Вона зводилася до оранки землі, засіву зерна й збирання врожаю на панських ланах, а також ремонту доріг, мостів, насипання гребель та інших робіт, яких чимало є у сільському житті. Великі князі литовські й польські королі захоплювали самі й передавали «тяглих» селян у підданство іншим землевласникам. Внаслідок цього їхня чисельність зменшувалася, і в другій половині XVI ст. вони практично зникли.

В напівзалежному становищі перебували так звані п о х о ж і селяни. Вони вже втратили землі, але ще користувалися особистою свободою. Щоб звести кінці з кінцями, «похожі» селяни йшли в кабалу до пана, беручи в борг зерно, гроші, реманент, і так втрачали особисту свободу. Таким самим шляхом потрапляли у панську залежність «підсусідки», «городники», «загородники», «коморники» тощо.

Феодална залежність селянства поступово переростала на залежність кріпосну. Вона проявлялася в дедалі більшому обмеженні особистої свободи хлібороба й прикріпленні його до землі. Ці процеси почалися ще в першій половині XV ст. насамперед у Галичині, захопленій Польщею. Радомський сейм 1505 р. позбавив галицького селянина права залишати свого пана без його згоди. І таких селян ставало чимдалі більше. Аналогічні процеси, правда, дещо повільніше відбувалися й на українських землях у складі Литовської держави.

Важливим кроком у з а к р і п а ч е н н і селян став «Судебник» 1468 р., за яким посилювалось покарання підданих за непослух, а суд над ними міг вершити сам власник. На початку XVI ст. селянинові було заборонено скаржитися на своїх можновладців. Закони першого Литовського статуту 1529 р. не дозволяли залежному селянину («кметю») при відході до іншого хазяїна забирати із собою майно, худобу, реманент тощо. І це прив'язувало підданого до свого пана більше від усяких інших урядових заходів. *Третій Литовський статут 1588 р. завершив юридичне оформлення кріпацтва в Україні. До 10 років перебування під владою феодала «похожий» селянин взагалі не мав права відходу. Через 10 років воно було обставлене такими умовами, що робили його фактично неможливим. Щоб дістати відповідний дозвіл, підданий мав відробити стільки років*

панщини, скільки користувався панською землею, заплатити 10 кіп грошей відхідного (вартість трьох волів або п'яти корів), повернути борги, засіяти землю й залишити своє господарство у справному стані. Строк розшукування втікача збільшувався з 10 до 20 років. Однак, незважаючи на всі намагання властей, *значна частина селянства України, особливо придніпровських та лівобережних земель, продовжувала зберігати особисту свободу й в першій половині XVII ст.*

Населення українських міст *поділялося на різні соціальні групи*. Його верхівку становила міська аристократія — п а т р и ц і а т, який складався з найбільших багатіїв. Нечисленний, але впливовий патриціат фактично зосереджував у своїх руках всю владу. Другу групу міщанства за заможністю й впливом на вирішення міських справ становило б ю р г е р с т в о — цехові майстри й торгівці середньої заможності. Внизу ієрархічної драбини перебував міський п л е б с — прості ремісники, дрібні торгівці та селяни. На їхні плечі й лягав основний тягар податкового гніту. Міщани залежних міст платили натуральні податки, працювали на панських ланах, ремонтували дороги, чистили стави, будували греблі тощо. Крім того, міщани сплачували церковну десятину й мусили виставляти певну кількість озброєних воїнів. Становище міського населення ускладнювалося й погіршувалося у випадках передання міст в оренду і введення військ на постій.

На економічний розвиток України XV — першої половини XVII ст. визначальний вплив справила *зміна економічної ситуації в Європі*. На XVI ст. виробничі можливості країн Центральної та Південної Європи були суттєво підірвані. Зникли великі масиви лісів, сільське господарство житниці Європи — Іспанії — занепало. Одночасно з відкриттям Америки й морського шляху в Індію небувало *зростає попит на сільськогосподарську та промислову продукцію*. Втягуючися в торгівлю із Західною Європою, шляхта проявляла щодалі більшу зацікавленість у багатих українських землях. Найкращі можливості для розвитку товарного господарства мали магнати. Щоб поширити фільваркову систему й підвищити продуктивність панських господарств, у 1557 р. була проведена *аграрна реформа, відома під назвою «Устава на волоки»*. Спеціально призначені ревізори переміряли землі й поділили їх на так звані в о л о к и, ділянки землі розміром 16—21 га. Під фільварок відводилися кращі землі й в одному місці. Селянам виділялися три смуги на різних полях; передбачалося ведення трипільної системи господарювання.

Володільник волоки мав відробити два дні на тиждень у фільварку, платити щорічно грошовий чинш у розмірі 12 грошів, давати данину продуктами не менш як на 18 грошів. За селянами залишалися також «мостова», «візницька», «сторожова» та інші повинності.

За своїми соціально-економічними наслідками «Устава на волоки» мала двоїсте значення. Вона остаточно ліквідувала залишки прав власності вільних селян на землю і перетворювала їх на володільників панських наділів. Запровадження панщини зв'язувало ініціативу та підприємливість працівника, вело до занепаду селянського господарства. В той же час *використання праці залежного селянина, забезпеченого тягловою силою й сільськогосподарським реманентом, супроводжувалося піднесенням фільваркового господарства. Помірна панщина й фільварок перетворили Україну в другій половині XVI ст. на годувальницю всієї Європи.* Якщо спочатку фільварки існували переважно в Галичині, Волині та Поділлі, то після Люблінської унії поширилися на Подніпров'я. Лани заколосилися хлібами, поля наповнилися кіньми, волами, коровами, стави й озера — рибою, а ліси — стукотом сокир і голосами людей. У небі постійно висіли клуби диму від спалюваних на поташ і дьоготь дерев. Залежно від розміру фільварків окремі шляхтичі в різні роки збирали від трьох до 50 тис. пудів зерна. В 1615 р. лише з Костянтинівського й Степанського ключів спадкоємців Острозьких надійшло 300 тис. пудів пшениці, жита, ячменю, вівса, гречки, проса й гороху. Успіхи в зерновому землеробстві сприяли розвитку тваринництва. Магнату Ружинському лише в с. Вчорайшому на Київщині в 1609 р. належало щонайменше 100 дійних корів, 60 ялівок, 40 волів, 300 овець, 250 свиней, 500 вуликів. Приблизно таку саму структуру мало тваринництво й інших магнатів та шляхти.

Складову частину панського господарства становили **п р о м и с л и**. Досить активно велося видобування поташу в магнатських і шляхетських лісах Волині, Житомирщини, Київщини та Чернігівщини. Протягом другої половини XVI — першої половини XVII ст. у різний час діяло 140 поташних буд, які істотно знищили лісові масиви. Магнати й шляхта засновували чимало рудень, особливо в поліських районах Волині, Житомирщини, Київщини та Чернігівщини. Ручна праця при виготовленні заліза почала витіснятися водяним колесом. У першій половині XVII ст. на Правобережному Подніпров'ї та Лівобережжі активізувалося виробництво селітри. На Прикарпатті досить вигід-

ним, а відповідно й поширеним, стає добування солі, яке провадилося більш як на 358 соляних варницях. Майже в кожному панському господарстві на берегах річок чи потоків стояли водяні млини на одне, а то й на одинадцять водяних коліс. Тут мололося зерно, виготовлялися крупи, валялось сукно тощо.

Найважливішою рисою промислів XVI — першої половини XVII ст. стало зародження в середині них мануфактурного способу виробництва — попередника великої машинної індустрії. Як і західноєвропейські, українські м а н у ф а к т у р и характеризувалися об'єднанням робітників для виробництва товарів, пануванням ручної праці, її розподілом на окремі виробничі процеси. Робоча сила могла бути як залежною, так і вільнонайманою. Почалося вкладання торгового капіталу у виробництво, внаслідок чого активізувалося первісне нагромадження. Все це разом узятє знаменувало перші кроки генезису капіталізму на українських землях.

Поряд з промислами в сільській місцевості розвивалося й ремісництво. Дедалі більше сільських майстрів займалися переважно ремеслом, не поєднуючи його з веденням сільського господарства. Окремі села (Дубечне на Волині, Високе на Перемишльщині та ін.) перетворювалися на спеціалізовані ремісничі центри по виготовленню тих чи інших товарів.

Однак основна маса ремісничої продукції вироблялася у містах. До кінця XV ст. вони розвивалися повільно. Всього на той час налічувалося не більше 35 міських поселень, більшість з яких виникла ще в давньоруський період. У XVI — першій половині XVII ст. з'явилися Брусилів (1574), Чигирин (1589), Кременчук (1590), Крилів (1616) та десятки інших міст. Тільки в одному Волинському воєводстві їхня кількість зростає з 68 до 114. Найбільше міст і містечок стояло в Київському та Брацлавському воєводствах, однією з причин чого була гостра необхідність захисту регіонів системою міських укріплень. Найбільшими містами стали Львів (15 — 18 тис. жителів), Київ (15), Меджибіж (12), Біла Церква (10,7). В більшості ж міст і містечок проживало по 2-3 тис. чол. За своїм юридичним статусом вони поділялися на королівські, приватновласницькі та церковні. Але дедалі більше міст виборювали самоврядування на основі магдебурзького права й ставали незалежними від феодалів. Окремі квартали або угіддя королівських міст спеціальним указом короля передавалися під юрисдикцію власників і в цьому

випадку називалися ю р и д и к а м и. Ремісники, купці та селяни «юридик» не підлягали компетенції міського самоврядування й сплачували податки та виконували різні повинності на користь їхніх власників.

Найбільшого поширення в містах набули ремісничі спеціальності пекарів, м'ясників, різьбярів, пивоварів, медоварів, ткачів, кравців, чинбарів, ковалів, кушнірів тощо. Для утвердження монополії на виготовлення тих чи інших товарів, захисту корпоративних інтересів, регламентування виробництва й збуту продукції дедалі більше ремісників об'єднувалися в цехи. Наприкінці XV — на початку XVI ст. вони з'явилися в містах Волині та Київщини, а пізніше й на Лівобережжі. У Львові, Луцьку та Києві діяло по 15—30 цехів. З розвитком промислів і ремесла збільшувалася й кількість товарної продукції.

Фільваркове господарство на кріпосній праці й елементи мануфактурного виробництва прискорили економічний розвиток України. Частина одержаної продукції йшла як на внутрішній, так і на зовнішній ринок. Магнати й шляхта вивозили свої товари переважно до Західної Європи, де вони коштували значно дорожче. Крім власної продукції, шляхта торгувала також товарами своїх підданих, скупленими в них за безцінь. Головну статтю українського експорту в Західну Європу становив хліб. Його кількість увесь час зростала. В середині XVI ст. вона становила 17, у другій половині — 78, а в першій половині XVII ст. — до 84 тис. лаштів (лашт — приблизно 2 т). Влітку шляхами до Гданська брели нескінченні стада волів і коней. Протягом червня—липня 1534 р. тільки через Городок пройшло 4 тис. волів з найближчих українських земель. Найбільшими експортерами українського скоту стали магнати. Лише Олександр Конецпольський у 1644 р. відправив до Ярославля 500 голів з Корсунщини, а Суходольський в 1646 р. — 220 голів з Житомирщини. До Європи вивозилося багато ванчосу — дубових колод і клепок, а також поташу, дьогтю, смоли тощо. В окремі роки експортувалось до 2 тис. лаштів кожного із цих товарів. Про загальне захоплення шляхти торгівлею на шкоду лицарству з жалем писав один з польських публіцистів того періоду: «Тепер у нас нема вояків..., зате є корчмарі, гендлярі й посередники... Найбільшим подвигом у нас вважається знати дорогу, якою женуть биків з маєтку до Гданська, бо всі заможніші торгують...».

Найбільші вигоди від торгівлі природними багатствами України мали польські магнати й шляхта. Хижацька експлу-

атація природних надр виснажувала землі й робила їх малопродуктивними. Ліси значною мірою були вже винищені в Галичині та Волині, й шляхта добиралася до лісових масивів Лівобережної України. *Одержувані кошти йшли переважно на розкішне життя панства, частково вкладались в економіку Литви й Польщі, а Україна дедалі більше перетворювалася на сировинний придаток європейських країн.* За рахунок українського народу зміцнювалися інонаціональні феодали, а національні поступово відсувалися від основних джерел збагачення.

ЕТНІЧНА КОНСОЛІДАЦІЯ Й НАЦІОНАЛЬНО-ДУХОВНЕ ПІДНЕСЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ У XV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

- Населення й територія
- Уніфікація матеріальної культури
- Кристалізація нової національної свідомості
- Зміни в національній мові
- Національно-духовне піднесення
- Реформаційний рух. Братства
- Конфесійна боротьба
- Україна в ув'язненні іноземців

Населення й територія. Золотоординська неволя загальмувала етнічний розвиток українського народу. Істотно зменшилася його чисельність, послабилася почуття національної свідомості й прагнення до національної незалежності. Але вже з першими перемогами над поневолювачами у народі *почав відновлюватися національний дух*. Ідея визволення від чужоземного панування стала одним з визначальних чинників *підвищення національної свідомості населення українських земель*. Толерантне ставлення уряду Великого князівства Литовського до української мови, культури, релігії, запозичення кращих їхніх здобутків пробудили в народі почуття власної гідності та переконаність у можливості відродити становище й славу Київської Русі-України, але, звичайно, з урахуванням нової політичної ситуації.

Після входження більшості українських земель до складу Речі Посполитої після 1569 р. перед місцевим населенням відкрилися нові можливості для етнічного розвитку. Кращі надбання народу в культурі, побуті та мові могли безперешкодно поширюватися на території всієї країни, внаслідок чого прискорилося кристалізація національних особливостей українського етносу. Правда, з посиленням влади іноземних панів та їхнім намаганням нав'язати місцевим жителям власні духовні цінності етносоціальний розвиток українського народу гальмувався.

Приблизно з XV ст. чисельність населення етнічних українських земель невпинно зростала. У 1400 р. на них проживало 3,7, 1500 р. — 4,4, 1550 р. — 5,2, у 1600 р. — 5,3 млн чол. Переважну більшість жителів українських земель становили українці (руси). На окраїнних землях України

мешкало чимало представників інших народностей: на заході — поляків, угорців, волохів, словаків, на півночі — білорусів, литовців, на північному сході — росіян, на півдні — татар, нащадків половців, печенігів та інших тюркомовних народів. У багатьох населених пунктах жили євреї. Характерною особливістю етнічної ситуації стало подальше проникнення поляків углиб українського регіону.

Не претендуючи на зміну сучасних кордонів різних країн і етносів, зазначимо, що протягом багатьох століть вони помітно деформувалися: розширювалися, скорочувалися чи залишалися незмінними тривалий час. З переходом Закарпаття до складу Угорщини, а з 1526 р. — Туреччини культура місцевих русів-українців, давніх нащадків білих хорватів та інших праукраїнських племен, зазнавала великого інонаціонального впливу. Те ж саме відбувалося на давньоукраїнських землях, що колись входили до складу Київської Русі-України: Холмщини, Підляшшя, Перемишльщини, Берестейщини. На Буковині, особливо в її північній частині, поряд з українським населенням зростала кількість волохів і турків.

У XV — першій половині XVI ст. територіальні межі української народності розширювалися на південь і схід. Населення Галичини, Волині та Поділля з різних причин переселялося чи тікало в степи Правобережної України, крок за кроком відвойовуючи її від татарських орд. Народ поступово відновлював південні кордони українського етносу періоду Київської Русі-України. На Середньому Подніпров'ї формується *територіальний центр української народності* в межах Київщини й Полтавщини. Саме сюди наприкінці XVI — на початку XVII ст. перемістився *центр етнополітичного життя України*. Український етнос активно освоював також слобідські землі, на яких його інтереси стикалися з інтересами російського етносу.

Уніфікація матеріальної культури. Етнічна консолідація українського народу проявлялася в уніфікації його матеріальної культури. Незважаючи на регіональні особливості, зняряддя праці та побутові речі населення, технологія виробництва різних товарів стають дедалі подібнішими одне до одного.

Найтиповішим орним зняряддям у лісостеповій і степовій зонах поступово стає плуг, багато в чому схожий на свого попередника домонгольського періоду. Він витісняє у лісові райони сохи й рала, більш придатні для оранки піщаних і супіщаних ґрунтів. Поряд з косою-горбушею населення почало користуватися довгою косою, яку в Росії називали

литовкою. Колосові культури збирали серпами, вигнуте лезо яких істотно підвищувало продуктивність праці женця. Зжате збіжжя складалося в скирти та копи й після закінчення основних сільськогосподарських робіт молотилося ціпами. Перша згадка про них зафіксована в «Слові о полку Ігоревім». У різних регіонах ще існували архаїчні сільськогосподарські знаряддя праці. Але вони не визначали технічну озброєність селянина. Зерно, як і раніше, зберігалося в ямах, глиняних корчагах або дерев'яних кадовбах, що стояли в сінях чи коморах. Мололи переважно жорнами, у водяних млинах, а з XVII ст. і у вітряках.

З сухопутного транспорту найбільш популярним був чотириколісний віз, відомий ще в докиївську добу. Проте і в його конструкції сталися істотні зміни: з'явилися колеса зі складеними частинами, спицями, ободом і маточиною. Саме тоді українці сконструювали мажу — віз для перевезення вантажів на далекі відстані. Взимку люди їздили саньми, а в Карпатах — і на волокушах. Для пересування по воді користувалися стругами, дубасами тощо, знаними ще в Київській Русі. Але в XIV—XVI ст. українські майстри винайшли нові плавальні засоби — дуби й байдаки (чайки). Останні були добре пристосовані для плавання в різну погоду як річками, так і морем.

Українське житло мало зрубну, стовпову чи каркасну конструкцію. З XVI ст. замість староукраїнської назви «ізба» поширилася назва «хата». Дедалі більшало хат з димарями, хоча ще залишалося чимало курних. У внутрішньому плануванні житла зберігалися загальнослов'янські риси, але формувалися й національні особливості. Як правило, піч ставилася ліворуч або праворуч при вході, а по діагоналі від неї розміщувалося покуття зі столом, лавами й образами на стінах. Багаті хазяї споруджували сараї, комори, кухні, пекарні та інші господарські будівлі, а саме подвір'я огороджувалося плетеним з хмизу тином або парканом з дощок. Поселення мали одно-, дво-, трирядову, безсистемну чи гніздово-вуличну забудову. В багатьох містах, як писали очевидці, «кожен сідає як у лісі, кожному вольно будувати де хоче й як хоче».

Важливим компонентом матеріальної культури був народний одяг. На його формування визначальний вплив мали природно-географічне середовище, стан економіки та матеріальна спроможність сімей. Він відображав етнічну належність народу, його окремих етнічних груп й акумулював багатовіковий досвід людей. Народний одяг українців пізнього середньовіччя генетично пов'язувався з раннім пе-

ріодом слов'янської культури і багато в чому був подібний до білоруського та російського. На його пошиття йшли тканини домашнього й зарубіжного виробництва — полотно, сукно, сатин, адамашка, атлас, оксамит, китайка тощо. Обов'язковим вбранням чоловіків і жінок були кошулі (рубашки, які вдягалися на сорочку й часто мали вишивку). Вони нагадували сорочки Середнього Подніпров'я VI—VII ст. З поясного жіночого одягу найпоширенішою була плахта, вбрання з двох зшитих до половини полотнищ, які або вільно опускалися, або заправлялися за пояс. Міщанки носили також сукні та сукмани. Чоловіки вбиралися в штани, які в різних регіонах називалися по-різному: гачами, портами, портяницями. Якщо на Подніпров'ї досить поширеними були шаровари, то в Східній Галичині, Північній Буковині, Закарпатті та окремих місцях Полісся — вузькі, прикриті рубашками й підперезані ремінцем. Верхній одяг складався переважно з кожухів, сермягів, кептарів, жупанів і кунтушів. Чоловіки носили круглі баранячі або оксамитні шапки, баранячі шлики чи ковпаки із сукна. Найбільш популярним видом жіночого головного убору були рантух — довгий платок, що обмотував голову, брамка, рубок, тканиця, очіпок. Люди взувалися у черевики, чоботи, боти.

Найстабільнішим компонентом матеріальної культури була їжа, яка багато в чому нагадувала давньоукраїнську. Щоденно українці вживали житній хліб, вівсяний кисіль, пшоняну кашу, а приблизно з XV ст. і звичний для наступних поколінь борщ. Досить поширеними не пізніше XVI ст. стали кваша, варене кисле тісто з житнього чи гречаного борошна. З м'ясних страв найуживанішою була варена, смажена чи інакше приготовлена свинина. Традиційною їжею українців стало сало. Не пізніше середини XVII ст. люди навчилися робити ковбаси, багато різних овочевих страв, споживали рибу, солили капусту, огірки, пили узвар, квас, а з хмільних напоїв — пиво, мед, брагу, горілку.

Кристалізація нової національної свідомості. У духовності населення відбувалися важливі зміни, які проявлялися насамперед у прискоренні *формування нової національної свідомості*. Одним з показників цього процесу стала своєрідна еволюція топонімів і етнонімів, що стосувалися як окремих земель і груп населення, так і всієї території України та всього етносу. Після розпаду Київської Русі Галицько-Волинська держава перейняла її славу й почала гордовито іменувати себе «М а л а Р у с ь». Вперше така назва зустрічається в титулі князя Юрія Львовича (бл. 1301 — бл. 1315). У грамоті Царгородського патріарха 1303 р. про утво-

рення окремої Галицької митрополії Галицько-Волинську державу названо «Малою Руссю». Болеслав (Юрій II, 1340—1342) носив титул «природженого князя Малої Русі». Отже, Центральна Україна спочатку дала Галицько-Волинській державі назву «Русь», а та, в свою чергу, Україні — «Мала Русь».

Майже одночасно на північно-східних руських землях з'являється назва «Велика Русь», запозичена місцевими правителями від Русі-України. Об'єднані навколо Московського князівства землі спочатку іменувались «Руссю». Московський князь Семен Іванович (1340—1353) називав свої володіння «Вся Русія». Близька схожість у назвах різних територій спричиняла серйозні незручності. Якщо у внутрішніх справах з ними можна було якось миритися, то в міжнародних — ніяк. Особливо це стосувалося Константинопольської патріархії, під владою якої перебувала православна митрополія Литви й Московщини. Щоб не плутатися в назвах, церковники-греки почали називати землі Руської держави «Велика Росія», а українські в складі Великого князівства Литовського і Польщі — «Мала Русь». Такі назви вжиті в рішенні патріаршого собору 1354 р. З подачі великоруського митрополита Алексія в ньому також було записано, що в «найсвятішій Російській митрополії, разом з іншими містами й селами, підвладними їй, було ще й у Малій Русі місто... Київ». Тим самим Московська митрополія підтримала імперські устремління князівської влади. Відтоді в офіційних, переважно церковних, документах стосовно українських земель утверджується назва «Мала Русь». Спочатку вона не мала відтінку зневаги і національного приниження українців, а лише підкреслювала належність України до колись могутньої Київської Русі. Отже, українська людність зберігала усвідомлення свого походження від давнього етнічного кореня. Гіркий присмак термін «Мала Русь» почав набувати з активізацією шовіністичної політики російського царизму в XVIII—XIX ст. в Україні. *Але найчастіше до українських земель застосовувалася назва «Русь».*

Поступово відновлювалася також назва «У к р а ї н а». Якщо в XIV—XV ст. вона стосувалася лише окремих місцевостей і вживалася не часто, то згодом поширилася на всю територію України. Так називалися в різний час галицькі, подільські землі, Лівобережжя, Подніпров'я і, нарешті, вся етнічна територія України в складі Речі Посполитої. Топонім «Україна» досить часто трапляється в документах XVI — першої половини XVII ст. У грамотах польського короля Стефана Баторія придніпровські, подільські та інші

землі часто називалися «українськими», а інколи поруч вживалися назви «Польща» і «Україна», що свідчить про різнозначність цих двох географічних понять. Автор Львівського літопису з 12 згадок про Україну в дев'яти випадках застосовував термін «Україна», а в решті — «Військо Запорізьке». У «Хроніці з літописів стародавніх» Феодосія Софоновича про події на етнічних українських землях з кінця XVI по 60-ті роки XVII ст. згадуються 20 різних географічних назв. З них 15 — «Україна», три — «Руська земля», два — «Русь». На карті французького інженера Боплана першої половини XVII ст. «Україною» названі землі від «Московії до границь Трансильванії», хоч у самому тексті цей термін сусідить з назвами окремих українських земель.

Взагалі, топонім «Україна» на середину XVII ст. *набув загальноукраїнського значення*, хоч і не витіснив інші, а існував поруч з ними. Люди вкладали різний зміст у термін «Україна». Польські урядовці вбачали в ньому окраїну Речі Посполитої, російські — окраїнні землі Московської держави, а чиновники литовської адміністрації та передові діячі культури — край, країну, землю.

Тривалий час населення України іменувалося *р у с с ю*, або *р у с и н а м и*, що відповідало назві країни. Після поширення слави козацтва по всій Європі його дедалі частіше називали *к о з а к а м и* або *ч е р к е с а м и* (від адигейського «чере кес» — люди зброї), а пізніше — *х о х л а м и*. За однією версією «хохол» походить від «оселедця» (хохла) на голові запорожця, за іншою — від монгольських слів «хох» (синій, голубий) і «улу» (жовтий). З часом голосна «у» трансформувалась у звичне для нас «о». Поширювався й етнізм «малороси». Щодалі більше населення почало зватися *у к р а ї н ц я м и*. Поряд із загальними етнізмами з'являються й місцеві. На зміну старим назвам приходять нові. Жителів Бойківщини стали називати бойками, Лемківщини — лемками, Гуцульщини — гуцулами, Закарпаття — крайниками, або українцями, Волині — волинянами, Поділля — подолянами, Сіверщини — северянами, Слобожанщини — слобожанами, Таврії — тавричанами, Полісся — пінчуками, поліщуками тощо.

Розмаїття нових топонімів і етнізмів свідчить про істотні зміни в національній свідомості українського народу XV — першої половини XVII ст. Мінялося бачення населенням свого місця серед слов'янських і насамперед східнослов'янських етносів. Жителі українських земель *почали вирізнятися серед загальнослов'янського етнічного масиву*, вбачати відмінність від білорусів, росіян та поляків. Дедалі більшої ваго-

мості й загальнонаціонального характеру в свідомості українського населення набуває топонім «Україна» й похідні від нього етноніми. Інші нові назви населення типу «черкаси», «козаки», «рутенці» мали тимчасовий, перехідний характер.

Самосвідомість українського народу формувалася в якісно нових умовах. З XVI ст. у промисловості *почали створюватися мануфактури*, зародки спадкового робітництва й капіталістів. Це знаменувало *генезу капіталістичного способу виробництва*, що відповідним чином впливало й на етносоціальні процеси. З входженням абсолютної більшості українських земель у 1569 р. до складу Речі Посполитої з'явилася можливість кристалізації кращих регіональних культурних досягнень у загальноукраїнські надбання.

Приблизно з XVI ст. на самосвідомість українського народу значний вплив почало справляти **к о з а ц т в о**. На прикладі внутрішнього устрою Запорізької Січі люди побачили реальну можливість вирішити пекучі проблеми існування. З появою запорізької вольниці дух козацтва поширився по всій Україні, серед людей посилилось прагнення до особистої свободи й кращого життя. *З'явився ідеал*, який найповніше відповідав природі людини й більшості суспільства. В особі козацтва народ вбачав захисника волі, щастя й добра.

Змінювалося бачення шляхів створення власної держави. Після виступу Глинського стало зрозуміло, що національна аристократія відійшла від державотворчої ідеї і всі свої зусилля спрямувала на захист власних інтересів. За такої ситуації *державотворчі функції перебрало на себе козацтво*. Його незгасаюча боротьба за політичні й соціальні права та незалежнення козацького краю одночасно була й стихійною *боротьбою за національну державність*.

Формування національної самосвідомості українського народу проявлялося у дедалі більшому усвідомленні окремими субетносами своєї належності до одного етносу й етнічної та релігійної відмінності від сусідів, пошуках свого етнічного й державного коріння в минулому, засудженні відступу від національної мови, звичаїв, обрядів і традиційного віровчення, відторгненні невластивих національній ментальності нововведень, всенародній підтримці козацтва, збройній боротьбі за розширення козацьких прав і підвладної козакам території, епізодичних спробах козацьких ватажків запровадити на визволеній території полково-сотенний адміністративний устрій і приведення до присяги місцевого

населення, визнанні окремими урядовцями права українців на власну державу й навіть у проектах її створення тощо.

Зміни в національній мові. Однією з головних ознак етносу є м о в а. Український етнос у цьому плані не становив винятку. На XV ст. мовна ситуація на українських землях змінилася. *Давньоукраїнська мова* періоду Київської Русі-України збагатилася елементами національних говірок, частково увібрала в себе словниковий запас інших мов і *стала загальновизнаною*. Приблизно із середини XIII ст. вона *перетворюється на староукраїнську* й продовжує розвиватися далі. Тривалий час староукраїнська, або, як тоді її називали, *руська, мова функціонувала на двох рівнях — розмовному і книжному*. Вони мали між собою суттєві відмінності. Розмовна мова використовувалася переважно в побуті простого люду, книжна — в літературі, церковних справах, спілкуванні привілейованих верств населення. З часом народна говірка щодалі активніше проникала в книжну (церковнослов'янську) мову, ламаючи її закостенілість і певну відособленість від народного мовного середовища.

Офіційною мовою Великого князівства Литовського вважалася руська мова. У збірнику законів 1565 р. було записано, що «писарь меський, по-руськи маєть літерами і словами руськими всі листи і позови писати». *Руська мова існувала у двох варіантах — північному (білоруському) й південному (українському)*. Нею писалися законодавчі акти, розпорядження, судові присуди, листи до українських магнатів, що стосувалися місцевих справ.

Не пізніше першої половини XV ст. староукраїнська й старобілоруська мови починають розвиватися самостійно, хоч при цьому і продовжували зберігати чимало загальнослов'янських подібностей. Жива, розмовна мова починає активніше витіснити з ужитку церковнослов'янську. Розширюється сфера її використання. Найзнаменнішою подією у мовному житті стала *поява книг українською мовою*. Найтиповішою з них вважається Пересопницьке євангеліє, переклад якого був здійснений у 1556—1561 рр. У ньому чітко виявлені фонетичні, граматичні, лексичні риси живої народної української мови XVI ст. Виходили й інші аналогічні видання. Розвиткові української мови сприяли прийняті під тиском української знаті Люблінським сеймом 1569 р. положення про її застосування в польському діловодстві.

Українська мова XVI — першої половини XVII ст. набула чіткішого загальнонаціонального характеру й стала визначальним фактором етнічного розвитку населення України на

новому історичному етапі. Дедалі більше офіційних осіб зарубіжних країн і мандрівників розуміли її відмінність від мов інших слов'янських народів. Це визнавали, зокрема, у XVII ст. шведський посол Готрад Веллінг, мандрівники італієць Божо, німець Вердум, турок Євлія Челебі та ін.

Національно-духовне піднесення. Національно-духовне життя українського народу зазнавало помітних впливів різноманітних факторів. Серед них чільне місце належало політиці офіційних властей щодо народу, який населяв українські землі. Уряд Великого князівства Литовського загалом займав у цьому відношенні *толерантну позицію*, не перешкоджаючи руському населенню у розвитку національних особливостей.

Значний вплив на національно-духовне піднесення української народності справили ідеї Гуманізму та Реформації. Всупереч світоглядній системі середньовічного суспільства, в основі якої був бог, гуманісти переносять увагу безпосередньо на людину, її місце в сьогобічному світі. Людське щастя гуманісти вбачали в особистій свободі й освіченості людини, справедливому устрої суспільства. Одночасно пробуджується інтерес до рідної мови, культури, історії, з'являється гостра потреба в освіті та наукових знаннях.

Гуманістичні ідеї та тенденції проникають і в Україну. Їхніми носіями стали насамперед ті українські інтелектуали, які здобули освіту в польських та західноєвропейських університетах. У Сорбоннському університеті в 1353 р. підвищували освіту магістр Петро Кордован і його «товариші з Рутенії», вчилися у 1369 р. Іван «з Рутенії», у 1397 р. — Герман Вілевич «рутенської нації з Києва» та ін. З XV ст. при Краківському та Празькому університетах існували спеціальні бурси (гуртожитки) для студентів з України. Тільки в одному Краківському університеті в 1510—1560 рр. дістали освіту 352, а протягом XV—XVI ст. — 800 вихідців з України. Вчилися вони також у Болонському, Падуанському, Базельському (Італія), Гейдельберзькому, Лейденському (Німеччина) та інших університетах. Абсолютна більшість випускників західноєвропейських університетів повернулася на Батьківщину, несучи з собою ідеї Гуманізму й Реформації. Чимало їх стало вчителями, поетами, визначними громадськими й політичними діячами.

Частина українських студентів залишалася працювати в Західній Європі, й деякі з них стали видатними представниками західноєвропейської гуманістичної культури. Серед них одне з помітних місць по праву належить Ю р і ю

Котермаку (бл. 1450 — 1494), більш знаному як Юрій Дрогобич. Син українського ремісника з Дрогобича після закінчення Краківського і Болонського університетів послідовно здобув звання бакалавра, магістра і, нарешті, доктора філософії та медицини. Викладав у Болонському університеті й одночасно був його ректором. За великий внесок у національну культуру дістав титул довічного громадянина Болоньї. Своїми працями, енциклопедичними знаннями з астрономії, філософії, математики Дрогобич став на рівень з іншими гуманістами. Він є першим українським автором друкованої книги, що побачила світ в Італії.

Павло Русин з Кросна (п. бл. 1517) деякий час працював у Німеччині та Угорщині. Викладав римську літературу в Краківському університеті, де очолював поетичний гурток краківської молоді. Своєю діяльністю справив помітний вплив на формування плеяди відомих латиномовних поетів Польщі, започаткував гуманістичний напрям в польській та власне українській поезіях. Характерно, що, перебуваючи за межами України, Русин завжди підкреслював своє русинське походження, тим самим пропагуючи інтелектуальну силу свого народу.

Уродженець с. Оріхівців з-під Перемишля Станіслав Оріховський (1513—1566) почерпнув різноманітні знання в Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському й Болонському університетах. Більшу частину життя прожив в Італії, але слава про нього поширилася по всій Європі. Праці Оріховського з філософії, історії, публіцистичні твори й промови добре знали в Польщі, Угорщині, Франції, Німеччині, Італії та інших країнах. Особливо прославився він своїми промовами проти турецько-татарської агресії. Оріховського вважали неперевершеним оратором і прозвали українським Демосфеном. Він пишався своїм «рутенським» походженням і завжди підкреслював це у виступах.

Відомі й інші яскраві постаті гуманістів українського походження, які своєю діяльністю збагачували європейську культуру, примножували досягнення гуманізму епохи Відродження й тим самим звеличували свою Батьківщину в очах європейської громадськості.

Під впливом загальнослов'янського Відродження приблизно з XV ст. *викристалізуються національні особливості української культури*. Зароджується національний епос у формі історичних пісень і дум. Він базувався на місцевих тра-

диціях південних слов'ян попередніх століть і епох. В усній народній творчості відбивалися як загальнолюдські моральні цінності, так і ті пекучі проблеми, що стояли перед українським етносом. Серед них чільне місце займала боротьба проти турецько-татарської агресії. Головною особою в народній героїчній поезії виступав козак-воїн, патріот, непереможний в бою і поєдинку, в степу на волі і в турецькому полоні. Такими героями ставали в піснях і думках Байда, Мамай, Самійло Кішка, Федір Безрідний та багато інших. Разом з тим народна творчість засуджувала порушення громадянської й родинної моралі, одночасно прославляла почуття патріотизму, вірності православної вірі й обов'язку перед своїм народом.

Приблизно у другій половині XVI ст. зародилася нова українська література. Вона увібрала в себе кращі традиції Київської Русі-України та ідеї Відродження й Реформації, що й визначило її наступний розвиток. Найяскравішою сторінкою літературного життя України стала полемічна література. Відродившись у відповідь на запровадження католицизму й уніатства, вона наприкінці XVI ст. почала бурхливо розвиватися. Боротьба велася між католиками й уніатами, з одного боку, та православними — з іншого, й мала довести переваги своєї віри. Перший ректор Острозької школи Герасим Смотрицький став одночасно й автором першого друкованого полемічного твору «Ключ царства небесного» (1587), в якому висміював папу римського і єзуїтів, відстоював право українського народу на православну віру. В свою чергу, пристрасний єзуїт Петро Скарга у книзі «На захист Брестської унії» (1597) захищав об'єднання католицької й православної церков, доводив благодійність цього історичного акту для православного люду. Навпаки, острозький шляхтич Марцін Броневський (Христофор Філает) в «Апокрисисі» польською (1597) й українською (1598) мовами захищав правомірність рішення Брестського собору православної церкви 1596 р. і засуджував унію.

Найяскравішою статтю серед греко-католицьких полемістів став один із засновників уніатської церкви в Україні Іпатій Потій. В своєму творі українською мовою «Антиапокрисис» (1599) він гостро полемізує з Броневським. А невідомий автор, що друкувався під псевдонімом Кліри Острозький, у трактаті «Пересторога» (1605) робив наголос на егоїстичних мотивах греко-католицьких єпископів при реорганізації церков.

Завзятістю й безкомпромісністю відзначалися полемічні твори Івана Вишенського. У своїх послан

нях з Афону (п-ів у Егейському морі в Греції) кінця XVI — початку XVII ст. він різко критикував суспільний лад Речі Посполитої, виступав проти покатоличення й ополячення українського народу, відстоював рівноправність людини перед богом і законом. Вишенський написав не так вже й багато праць, але вони справили значний вплив на сучасників. Гучний резонанс мали також полемічні твори Мелетія Смотрицького, Стефана Зизанія, Захарії Копистенського та ін. Полемічна література позитивно впливала на розвиток національної свідомості українського етносу, його виділення зі слов'янського загалу.

Духовній консолідації народу сприяло винайдення й поширення д р у к а р с т в а. Через друковані видання населення різних земель знайомилося з останніми досягненнями суспільно-політичної й наукової думки, відчувало свою належність до одного етносу. І чим більше видавалося книг, тим сильнішим був їхній вплив на уми та свідомість людей. Першу відому нам друкарню у 1573 р. відкрив у Львові втікач з Москви І в а н Ф е д о р о в. Пізніше друкарні з'явилися в Острозі, Стрятині (поблизу Рогатина), Крилосі (поблизу Галича), в Києво-Печерській лаврі м. Києва та інших містах. Всього у 1574—1648 рр. їх налічувалося понад 20. *Навколо друкарень зосереджувалися кращі інтелектуальні сили, які готували й видавали навчальні посібники, біблії, книги церковного та полемічного змісту. У виданнях поряд з церковнослов'янською дедалі частіше використовувалася українська мова, що робило їх доступнішими для широких верств населення.*

Важливі зрушення відбулись у л і т о п и с а н н і. На зміну стислим літописним оповіданням приходять щорічні записи про найважливіші події та явища. У такому ж ключі в Густинському літописі викладено історію України з часів Київської Русі-України до 1597 р. можливого автора Копистенського. Твір складено між 1623 — 1637 рр. У тексті зроблено посилання на давньоукраїнські, польські, литовські, візантійські та інші літописи й хроніки, що надало праці ґрунтовного наукового характеру. Багатьма фактами й подіями насичені Львівський літопис (1498 — 1649) та Острозький літопис (1500 — 1636).

В Острозькій та Львівській братських школах вперше на українських землях у другій половині XVI ст. з'явився ш к і л ь н и й т е а т р. Пізніше такі театри почали працювати і в інших навчальних закладах, залучаючи широкі кола людей до духовних надбань людства. Театральні дійства відбувалися у вигляді декламацій і діалогів. Не пізніше другої

половини XVI ст. виник вертепний театр. Відомою вертепна скринька зроблена місцевими майстрами у Ставищах 1591 р. Вертепний театр був надзвичайно популярним серед народу і майже в незмінному вигляді проіснував до 30-х років XX ст.

З другої половини XVI ст. почався *новий етап у розвитку української музики*. Серед населення поширюється музична освіта, з'являються нові музичні осередки. Започатковуються багатоголосий спів з нот без музичного супроводу, а також різновид нотнолінійного письма, що дістав назву «київські знамена». У 1578 р. в Кам'янці виник перший музичний цех — професійне об'єднання для захисту своїх інтересів. Українські наспіви й танці стають модними у Західній Європі. Мелодії гопака й козачка часто звучали при дворах і на весіллях королів та інших європейських вельмож. Відомий виконавець Себастьян з Фельшина (під Перемишлем) вважається «батьком» польської музики.

Реформаційний рух. Братства. Реформаційний рух почався на українських землях тоді, коли в Західній Європі після рішення Тридентського собору у Ватикані 1545 — 1563 рр. розгорнувся наступ контрреформації. Ідеї реформації були спрямовані проти основ феодального ладу, засилля церковників у суспільному житті й на підпорядкування церкви світським властям.

Боротьба з контрреформацією і визначала найбільшу *особливість суспільного життя України* другої половини XVI — першої половини XVII ст. Одним з проявів цього руху стала діяльність кальвіністів, які дотримувалися протестантської віри. Основу кальвінізму становило вчення про «абсолютне напередвизначення» богом долі людини. За ним одні люди були приречені на вічне блаженство, інші — на вічні муки й поневір'яння. Кальвіністи відстоювали тезу про те, що успіхи в практичній діяльності та особистому житті є доказом «богообраності» людини. Таке вчення ідеологічно обґрунтовувало підприємницьку діяльність шляхти й тому було нею з радістю прийняте. Родини Воловичів, Сапег, Ходкевичів, Радзивілів та інших магнатів перейшли у кальвінізм і пропагували його у своїх маєтках. Поширювалися протестантські варіанти Біблії та релігійних проповідей, з яких робилися переклади на українську мову. Однак протестантські ідеї не знайшли відгуку серед селянства й почали поволі вщухати. На початок XVII ст. більшість феодалів-відступників повернулася до католицької віри. Значні успіхи мала контрреформація і в боротьбі з радикальною течією в антиринітаристському русі (відкидала догму про троїстість

бога). Переслідувалися також представники поміркованого крила антитринітаризму, соціани, які піддавали критиці церковні догми й відстоювали свободу совісті людини як головну умову її духовного вдосконалення.

Найбільша заслуга в національно-культурному піднесенні кінця XVI—початку XVII ст. належала б р а т с т в а м. Вони увібрали в себе кращі традиції давньоруських братчин та організаційні елементи цехів і гільдій і найповніше відображали інтереси міщанства та інших верств населення. Наприкінці 1585 р. оформилося Успенське братство у Львові, Рогатині та Красноставі (1589), Бресті та Городку (1591), Комарні (1592), Києві (1615), Луцьку (1617), а також у ряді менших міст та містечок. Засновниками братств у Львові стали міщани, у Луцьку й Києві поряд з ними активну роль відігравало духовенство та шляхта. Київська шляхтянка Гальшка Гулевичівна подарувала братству свій маєток під школу й шпиталь. Організаційну роботу по створенню братства виконали ченці Захарія Копистенський, Тарас Земка, Курцевич-Булига. Колективним його членом стало Військо Запорізьке на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Братства існували на членські внески братчиків і добровільні пожертвування православних шляхтичів, церковників і міщан.

Українські братства виступали проти засилля духовенства в суспільному житті, за право міських громад брати участь в управлінні церковними справами й контролі за діяльністю єпископів. Львівські братчики активно протидіяли намаганням львівського православного єпископа Гедеона Балабана підкорити собі товариство, обмежити доступ міщан до освіти. У 1598 р. вони вийшли з-під влади єпископа й домоглися участі в призначенні й зміщенні священиків. Але боротьба на цьому не припинилася й тривала до 1602 р., коли Балабан був змушений визнати братський статут і відмовитися від наміру передати єпархію у спадок своєму племінникові. Братство протестувало проти обмеження прав православних ремісників вступати до цехів, тяжкого становища міщан і закликало до єднання в боротьбі за існування українського народу. Таку саму боротьбу вели Рогатинське, Городоцьке та інші братства, поступово відвойовуючи у духовенства дедалі більше позицій у суспільному житті.

Братства підтримували між собою тісний зв'язок і намагалися поширити ідеї на інші регіони, для чого обмінювалися статутами й виряджали до інших міст найкращих проповідників. У 1593 р. до Вільно відправилися один з організаторів Львівського братства Юрій Рогатинець та його

визначний ідеолог вчитель Стефан Зизаній. Рогатинець незабаром повернувся до Львова, а Зизаній повів, як писали сучасники, «запеклу й велику війну з римчанами (католиками. — *Авт.*)». Незважаючи на королівські та єпископські заборони, Зизаній продовжував ідеологічну боротьбу з католиками до 1599 р.

Значний внесок зробили братства і в розвій українського шкільництва, яке об'єктивно протистояло лінії властей на покатоличення українського народу. Основоположним принципом в освітній діяльності братств стала теза, що з науки «все добре приходить», а занедбання її викликає «неряд і все зло». Хоча навчальні заклади існували й до цього, але з появою братських шкіл *підвищується рівень викладання й поглиблюється зв'язок освіти з національним життям*. Вже перша львівська братська школа, відкрита наприкінці 1585 р., мала елементи вищої освіти. Школа мала всестановий характер, у ній вчилися діти як заможних, так і бідних батьків, сироти. Хоч школа і називалася греко-слов'янською, але навчання у ній зводилося, за тодішнім виразом, до «українських студій», що визначало її національно-освітній характер. У 1615 р. на кошти Гальшки Гулевичівни відкрилася братська школа у Києві. До її організації чимало праці й хисту доклали перший ректор Іов Борецький, а в 1620 — 1624 рр. — Касіян Сакович. Архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила визнавав надзвичайно високий авторитет братської школи й після свого вступу до братства та відкриття школи при Києво-Печерській лаврі об'єднав їх у 1632 р. в київську колегію. Так українські братства *започаткували вищу освіту в Україні*.

Конфесійна боротьба. У XVI ст. дедалі більша кількість православної шляхти та магнатів переходила в католицизм і ополячувалася. Одні робили це за покликом душі, інші під тиском. Загострилася конфесійна боротьба, яка часто набирала насильницьких дій, у тому числі фізичних розправ з неугодами. Католицьке віросповідання стало офіційною релігією на всіх землях Речі Посполитої й всіляко підтримувалося властями.

Головною метою правлячих кіл у конфесійній справі стало покатоличення українського населення й підпорядкування православної церкви Ватикану. Після Тридентського собору в конфесійну боротьбу активно втрутився орден єзуїтів. З'явившись в Польщі в 1566 р., єзуїти поширили свою діяльність і в Україні. Для досягнення мети, або, як було записано в настановах ордену, «для збільшення слави божої» єзуїти не гребували нічим. Разом з тим вони орга-

нізували мережу єзуїтських шкіл, де виховували українську молодь в єзуїтському дусі. Школи мали висококваліфікованих учителів, які давали вихованцям ґрунтовну освіту й особливо вміння дискутувати. Єзуїтські заклади закінчило чимало видатних громадських діячів, і не всі вони стали переконаними католиками чи єзуїтами.

Незабаром після появи в Україні єзуїти почали пропагувати ідею об'єднання православної та католицької церков. Вона знайшла широку підтримку серед католиків і частини православних ієрархів, які вагалися у своєму виборі, але заради зміцнення власних позицій й православ'я в цілому ішли на компроміс з католицькою церквою. В 1695 р. православні єпископи (володимирський Іпатій Потій і луцький Кирило Терлецький) почали таємні переговори з польським королем Сигізмундом III і римським папою про унію католицької й православної церков. У зверненні до папи вони погоджувалися визнати верховенство Ватикану, догматів католицизму й одночасно просили зберегти церковну обрядність та церковнослов'янську мову в богослужінні, зрівняти уніатів у правах з католиками. 6 — 10 жовтня 1596 р. у Бресті відбувся собор для прийняття унії. З самого початку він розколовся на православний і уніатський. Православний — відкинув унію, уніатський — прийняв її. Відповідну грамоту підписали митрополит, п'ять єпископів і три архімандрити. Уніатський собор визнав владу папи римського й догмати католицької церкви, зберіг православні обряди й церковнослов'янську мову в богослужінні. Уніати діставали великі привілеї — церковники звільнялися від податків, шляхтичам відкривався доступ до державних посад, міщани зрівнювалися в професійних правах з католиками.

Православна релігія була поставлена у складні умови. Православні ієрархи замінювалися уніатськими, у монастирів відбиралися маєтності, а самі вони перетворювалися на уніатські. Православні купці, ремісники та шляхтичі обмежувалися в правах. Проти Брестської церковної унії виступили православне духовенство, частина православної шляхти, магнат Костянтин Острозький і просте населення. Якщо шляхта й духовенство діяли переважно шляхом скарг, прохань, відстоювань своїх прав на сеймиках, то прості віруючі вдавалися до активного опору покатоличенню. Київські міщани у 1599 р. не впустили до міста призначеного польським королем архімандритом Києво-Печерської лаври Потія. У 1618 р. втопили в Дніпрі намісника уніатського митрополита Антонія Грековича. Виступи православного населення проти

уніатського духовенства відбувалися пізніше й в інших містах.

Тим часом в Україні визрівала думка про самовільне відновлення православної церкви. У 1620 р. були обрані православні владики, з чим влада мусила примиритися, щоб дещо зняти конфесійну напругу. Але зробити це не пощастило. *Церковна боротьба переросла на визвольну* й загрожувала існуванню польсько-шляхетської влади в Україні. Під тиском конфесійно-визвольного руху польський король Владислав у 1632 р. затвердив «Статті для заспокоєння руського народу», які офіційно визнали існування православної церкви. Їй поверталася частина захопленого майна, поряд з уніатськими дозволялися православні єпархії. При цьому польський уряд мав широкі можливості впливати на обрання православних митрополитів. Одні з них виявилися угодовцями й не залишили помітного сліду в історії православ'я. Інші сприяли розвитку української національної культури й православної віри. Серед них найчільніше місце займав киево-печерський архімандрит, а з 1632 р. митрополит київський і галицький **Петро Могила**. Він виступав проти унії, домагався повернення православної церкви Видубицького монастиря, Софійського собору в Києві, інших монастирів та маєтностей, сприяв письменникам і художникам, розвиткові книгодрукування та освіти, писав полемічні твори проти унії. Однак попри всі дії патріотично настроєної української громадськості наступ уніатства на релігійно-національні права українського народу не припинявся.

Україна в уявленні іноземців. Українські землі здавна перебували в полі зору урядів, учених, релігійних діячів зарубіжних країн. З татаро-монгольською навалою і втратою Україною державності їхній інтерес до неї слабшав, а з пожвавленням визвольного руху й перетворенням українського питання на епіцентр міждержавних відносин Польщі, Литви, Угорщини, Криму й Московщини знову посилювався. В свідомості іноземців українські землі залишалися окремим регіоном, що мав етнічні кордони, особливості в побуті, культурі та мові місцевого населення.

У надрукованій в 1487 р. в Італії книзі посла Венеційської республіки для правителя Західного Ірану Амброджо Контаріні чітко визначається кордон між власне Польщею й Малою Руссю. За описом посла, він пролягав на відстані одного дня дороги від Любліна, що за нинішніми вимірами могло бути приблизно 40 км. Східний кордон Малої Русі Контаріні не визначав, але вважав, що Київ лежав уже за

її межами. Засновник Римської академії Помпоніс Лето приблизно у цей же час занотував у своїх подорожніх записках, що місцеве населення розмовляє «рутенською» (українською) мовою. У книзі німецького дипломата й мандрівника Сигізмунда Герберштейна «Записки про московитські справи» (Відень, 1549) чітко розрізнялося населення Московщини й України. Перше дипломат називав «московитами», а друге — «черкасцями-руськими». Важливі відомості про українські землі були вміщені у праці французького вченого та історика Блеза де Віженера «Опис Польського королівства і суміжних з ним країн» (Париж, 1573). Західноукраїнські та правобережні українські землі у ній названі «Штатами польського королівства», а «Червона Русь» — складовою частиною Русі. Вчений вважав, що жителі Галичини, Волині та Поділля належали до одного етносу, а «їхні мова, побут і звичаї майже тотожні...». Чимало різноманітних матеріалів про українські землі та їхніх жителів подано у «Хроніці польській, литовській, жмудській і всієї Русі» польського історика і поета Мацея Стрийковського. Вона вперше була надрукована у Кенігсберзі 1582 р. і мала значний вплив на формування уявлень європейської громадськості про Русь-Україну. Наприкінці XVI ст. в Італії вийшли друком дві книги, в яких, крім іншого, описані та змальовані вбрання і одяг «рутенців». А кардинал Цезар Бароній (1538—1607) у семитомній праці «Церковні аннали» познайомив читачів з проблемою походження «рутенців».

Знали про Україну й на півночі Європейського континенту. У 1591 р. з'явився твір англійського посла при московському дворі Джильса Флетчера «Про Російську державу, або спосіб правління російського царя (якого звичайно називають московським царем)». У ньому поряд з відомостями про Московську державу містяться дані й про Україну. Зокрема, автор чітко розрізняв населення Московської держави й України. Називаючи українців «черкесцями», він зазначав, що вони живуть на південно-західному пограниччі Литви. Швед П. Петерсон серед опису «смутного часу» 1608 р. визнавав важливу роль українських козаків у діях польського претендента на московський престол.

Інтерес європейської громадськості до України помітно зріс на початку XVII ст. у зв'язку з активізацією боротьби козацтва з турецько-татарською агресією й польсько-шляхетським наступом на національно-культурні та релігійні права українського народу. В щотижневику французького уряду «Cazette France» з перших же його номерів 1631 р. регулярно публікувалися матеріали про події в Україні. Ін-

терес до неї був настільки великим, що книжка Гійома Левареса де Боплана «Опис України...» видавалася у Франції чотири рази — у 1650, 1651, 1660 і 1661 рр. Зацікавленість європейського читача українською тематикою була повсюдною. В одній з італійських комедій, виданій у Венеції 1639 р., жінка картала чоловіка за те, що той мало буває вдома. Виявляється, що чоловік багато часу проводив у таверні за читанням різних реляцій з «країни козаків». І хоч сюжет мав гумористичне спрямування, він відображав і реальний стан справ.

- Час і причини появи козацтва. Природно-географічні умови козацького краю
- Заснування Запорізької Січі
- Створення реєстрового козацького війська
- Державний устрій козацтва
- Боротьба козацтва проти татарсько-турецької агресії
- Козацько-селянські повстання у другій половині XVI ст.

Час і причини появи козацтва. Природно-географічні умови козацького краю. Одну з найславніших сторінок в історію України вписало козацтво. Вчені по-різному визначали час появи цього соціального феномена нашої історії. Переважна більшість радянських істориків зародження українського козацтва виводила з першої згадки про нього на Поділлі під 1489 р., інші (Грушевський) вбачали його ще в давньоукраїнських бродниках і берладниках. Ще польський хроніст другої половини XVI ст. Мацей Стрийковський у праці «Хроніка...» (1582) писав про волинських та інших козаків XII—XIII ст. На глибинне національне коріння запорізького воїнства вказували в 1621 р. ієрархи української православної церкви: «Це ж бо те плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цїсарство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносилах по морю і по землі плавало і Константинополь штурмувало. Це ж вони за Володимира, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Лїрік». Таке усвідомлення людьми національної основи козацтва забезпечило йому всенародну любов і шану, хоч для цього й потрібне було не одне столїття.

Термін «козак» на письмі вперше вжито в «Таємній історії монголів» під 1240 р. для означення людини самїтньої, не зв'язаної ні з домівкою, ні з сім'єю. У словнику половецької мови це слово під 1303 р. трактувалося як «страж», «конвоїр». У збірці коротких житій святих під 1308 р. розповідалося про вбивство козаками якогось Альмачі. Тобто в термін «козак» вкладався різний зміст. Така вже доля слів і понять. Як і люди, вони з'являються на світі, живуть і відмирають.

З'явившись в пратюркській мові, слово «козак» поступово набуло в українського народу значення особисто вільної, мужньої й хороброї людини, незалежної від офіційних властей, захисника України, оборонця православної віри.

Поява козацтва мала під собою два основних взаємопов'язаних чинники: *природне прагнення людей до особистої, політичної, господарської й духовної свободи та необхідність захисту краю від татар*. Щоб дістати повну свободу дій і уникнути податкового ярма, найсміливіші і найпідприємливіші селяни й міщани Волині, Поділля та Київщини почали дедалі частіше тікати на прикордонні зі степом українські землі. Ще здавна на них чи не щоліта відходники-промисловики добували рибу, шкури, мед та інші дари природи. Втікачі та відходники осідали й заводили господарство на благодатних землях Поділля й Південної Київщини, які вражали сучасників своїм багатством. По Україні ширилися чутки про величезні на них врожаї зернових, трави ростом з людину, ріки, повні риби, яка своїми тілами не давала навіть веслу впасти на воду, ліси, переповнені бортними деревами з медом. У полях і лісах водилося стільки диких коней, оленів, кіз та іншої дичини, що на неї полювали заради шкур і хутра, а не м'яса. Зрозуміло, що таке багатство не могло не приваблювати людей. І ніщо не могло втримати сміливців у їхній жадобі до багатства й волі.

Але життя в цьому благодатному краї проходило на грані смертельного ризику. Майже щорічні вторгнення татарських орд завдавали непоправної шкоди насамперед господарству й життю мешканців пограничної зі степом території. Тому вони воліли займатися тими видами господарства, які не так терпіли від ворожих нападів, насамперед мисливством, рибальством і бортництвом. У другій половині XV ст. збільшується кількість зимівників і слобід на Південному Бузі, Синюсі, Дніпрі, Трубежі, Сулі. З поодиноких жителів і втікачів *утворюється соціальна група людей під назвою «козаки»*, яка починає відігравати помітну роль на пограниччі України зі степом. Вперше на центральних українських землях козаки згадуються під 1489 р., коли вони допомагали війську сина польського короля Яна Ольбрехта наздогнати татарський загін на Брацлавщині. В 1492 р. козаки захопили татарський корабель під Тягинею, а в 1499 р. мали віддати київському воєводі десятину зі своєї здобичі, взятої під Черкасами. Тобто ареал поширення козацтва наприкінці XV ст. сягав Середнього Подніпров'я. Хоча, можливо, козаки мешкали тут і раніше.

Слідом за козаками ішло й панство. Шляхта випрошувала в королів грамоти на освоєні козаками землі, захоплювала їх і намагалася встановити владу над людьми, які цього не хотіли. Одночасно пани ставали старостами королівських маєтностей або намісниками великих магнатів, починали будувати замки для наступу на козаків і захисту володінь від татарських вторгнень. Деякі з них знайшли спільну мову з козаками й використовували їх у боротьбі зі степовиками. Тому офіційні власті й вважали їх ватажками свободолюбивого козацького люду. Гучної слави своїми звитяжними подвигами разом з козаками набули намісник канівський і черкаський Остафій Дашкевич (1514 — 1535) і хмельницький староста Предслав Лянцкоронський (1506 — 1512). Вони дбали про оборону краю, в окремі роки були гетьманами козацтва, неодноразово переймали татарські чамбули й визволяли ясир. Барський староста Бернард Претвич у 1540 р. зі своїми «служебниками» й козаками відігнав татарський загін з-під Бара й Хмільника, визволив 50 полонених і захопив багато коней. У 1542 р. він переслідував обтяжених трофеями ординців аж до Очакова. Менше відомі подвиги козаків на чолі з Карпом Маслом з Черкас, Яцьком Білоусом з Переяслава, Андрушком з Брацлава та іншими обраними на козацьких радах отаманами.

Незважаючи на виняткову роль козацтва в обороні краю, власті відмовлялися визнати особливе місце козаків у суспільстві, змушували їх працювати на державців і платити податки. Спочатку козаки відповідали на це повстаннями, як це трапилось в 1536 р. у Канівському та Черкаському старостах, а потім почали відходити на південь, куди не діставали панські руки. Обітованою землею для них стала місцевість нижче дніпровських порогів. Тут козаки й стали осідати, прилаштувавшись до нових умов існування.

Заснування Запорізької Січі. Для захисту від ворожих нападів козаки будували «городці», робили засіки або «січі» з повалених дерев. Таких укріплень було чимало, але жодне з них не могло витримати натиску значних сил противника. *Перша велика січ* з кам'яним замком з'явилася на о. Хортиця між 1552 — 1556 рр. Її спорудили козаки з ініціативи **Д м и т р а В и ш н е в е ц ь к о г о**. Сам Вишневецький, хоча й походив з великокнязівського роду Гедиміновичів, мав великі маєтності на території сучасної Тернопільщини й обіймав високу адміністративну посаду, відзначався великою любов'ю до України. Він захищав Волинь і Поділля від татарських набігів, брав участь у багатьох сутичках і битвах

з нападниками. Ставши наприкінці 40-х років XVI ст. катівським і черкаським старостою, Вишневецький майже без допомоги польсько-литовського уряду збудував на о. Хортиці замок, який став не тільки фортифікаційною твердиною, а й відкрив нову, *козацьку сторінку в історії України*. Є й інші точки зору на місце побудови першої січі.

Поставивши на Хортицькій Січі гарнізон, Вишневецький перетворив її на плацдарм для подальшого відвоювання південних українських земель. Але на заваді цьому стало небажання польсько-литовського уряду починати широкомасштабну війну з Кримським ханством, за спиною якого стояла могутня Порта. Це змусило українського князя вступити в переговори з російським царем Іваном Грозним щодо спільних дій проти Криму. Переговори були успішними, і в 1556 р. українські козаки Вишневецького й російські ратники намісника чернігівського Ржевського здійснили похід у пониззя Дніпра. Вони завдали руйнувань татарським фортецям на Дніпрі, а також Очакову й визволили чимало бранців. Під час другого походу того самого року козаки здобули фортецю Аслам-Кермен, знищили гарнізон і вивезли на Хортицю всю артилерію. Майже одночасно Криму завдали удару донські козаки і п'ятигорські черкеси, з якими Вишневецький узгодив свої дії. Спробу Кримського хана Девлет-Гірея захопити Хортицю восени 1556 р. козаки успішно відбили.

Але встояти проти повторного наступу на острів восени 1557 р. татар, турків і волохів козаки не змогли й тому мусили залишити Хортицю. Небажання польського короля Сигізмунда-Августа надати козакам допомогу у боротьбі з татарами і настійні вимоги турецького султана видати Вишневецького змусили того в листопаді 1557 р. перейти на службу до Івана Грозного. Перебуваючи при дворі російського царя, український князь не припиняв боротьби за визволення українських земель. Він скоординував її з черкесами й донськими козаками, здійснив успішні походи на Перекоп (1558), під Азов (1559), а також невдалу спробу оволодіти спільно з народами Північного Кавказу Кримом (1560). Намагання російського царя порозумітися з кримським ханом, щоб розв'язати собі руки на Заході, йшло врозріз із планами Вишневецького, і в 1560 р. він повертається з Північного Кавказу на Дніпро. Оселившись на о. Монастирському, Вишневецький знову організовує походи козаків на татарські улуси. Він набув на Запоріжжі такої сили, що в 1562 р. втрутився в боротьбу за молдавський

престол. Але союзники-волохи підступно полонили князя й видали його султанові. Вишневецького відправили до Царгорода й там стратили. Про його смерть народ складав легенди й думи, уособлюючи його з казковим героєм Байдою. Так закінчив своє життя «найвеличніший ворог Блискучої Порти», як назвали Вишневецького самі турки.

З діяльністю Вишневецького *Запорізька Січ виходить на міжнародну арену й перетворюється на лідера боротьби східного слов'янства проти Кримського ханства й султанської Туреччини*. Причому в очах сучасників вона постає як своєрідне державне утворення, без якого європейські країни вже не могли обходитися в міждержавних відносинах. Зовнішньополітичні зв'язки Запорізької Січі цього періоду мають переважно військовий характер, зумовлений потребами часу. Козацтво хоч і жило на підвідомчій Польщі території, але досить часто проводило самостійну зовнішню політику.

Спроби польського уряду навести між запорожцями лад на зразок регулярного війська наштовхувались на рішучий опір. Козаки відмовлялися визнавати владу центральних властей, а замість призначуваних старших обирали власних отаманів. Запорожцям заборонялося самовільно «лупити чабанів татарських», та вони на власний ризик вируджалися на військовий промисел у найдальші закутки Криму й Туреччини. Власті вимагали не приймати на Січ утікачів, а козаки зробили її надійним пристанищем всіх скривджених і знедолених. Уряд не визнавав за січовиками жодних прав, а вони шаблею відвойовували собі краще місце під сонцем. Українське козацтво ставало реальною загрозою існуванню польсько-шляхетської влади в Україні.

Створення реєстрового козацького війська. Щоб приборкати непокірну запорізьку вольницю, польський уряд вдався до випробуваного віками принципу — розділяй і володарюй. Саме для цього він задумав перетягти на свій бік частину козаків і протиставити їх решті як офіційне вояцтво. При цьому ставилася також мета посилити власні військові сили на українсько-татарському порубіжжі. Ще в 1524 р. король Сигізмунд I Старий доручив київському наміснику Сеньку Полозовичу й чорнобильському державцю Криштофу Кмитичу створити в Середньому Подніпров'ї наймане з місцевих жителів військо чисельністю до 2 тис. чол. Вони мали служити переважно на перевезеннях і охороняти литовські володіння. Але з різних причин це розпорядження короля не було виконано. І тільки в 1572 р. король Сигізмунд-Август видав універсал про формування найманого загону з 300

чол., які мали перебувати на державному утриманні. Зареховані на службу козаки вписувалися до реєстру (списку), звідки й дістали назву *реєстрових*. Так було покладено початок *реєстровому козацькому війську*. Відтоді польський уряд визнавав козаками лише тих чоловіків, котрі були внесені до реєстру. А переважна більшість людей, що вважала себе козаками, потрапила у становище невизнаної маси й тим самим була поставлена поза законом. Старшим реєстру король призначив шляхтича Яна Бадовського, одночасно надавши йому й вищу судову владу. Правда, загін проіснував недовго й незабаром розпався.

Але невдачі в Лівонській війні й загрозлива обстановка на Подніпров'ї знову змусили уряд повернутися до ідеї відновлення реєстрового козацького війська. У 1578 р. король Стефан Баторій взяв на державну службу 600 козаків і надав їм певні права і привілеї. Реєстровці звільнялися від різних податків і поборів, одержували землю на правах рангового володіння, військово-адміністративну незалежність від місцевої влади, судовий імунітет. В і й с ь к о З а п о р і з ь к е р е є с т р о в е розташовувалося на території вище Січі, від Чигирина до Трахтемирова включно. Реєстровці дістали військові клейноди — корогву (прапор), бунчук, печатку, інші атрибути влади, а також кілька гармат, труби, литаври тощо. Військо Запорізьке реєстрове було зобов'язане тримати на Січі постійну залогу, чисельність якої чітко не визначалася. Поза тим реєстрове військо опинилося у скрутному становищі. З одного боку, воно мусило коритися уряду й виконувати його накази, з іншого, — складаючися з місцевих жителів, не могло стояти осторонь тих проблем, які стосувалися як невизнаного властями козацтва, так і всього українського народу. Таке двоїсте становище позначилося на всій подальшій долі реєстрових козаків.

Знаючи утисків від державців, реєстровці мали *утримувати в покорі запорожців і широкі селянські маси*. З цією метою уряд у 1590 р. збільшив реєстр до тисячі чоловік і розпорядився збудувати в урочищі Кременчук фортецю для недопущення зв'язку Запоріжжя з іншими українськими землями. В ній планувалося розташувати залогу, утримання якої покладалося на довколишніх селян. Начальником реєстру було призначено снятинського старосту Миколу Язловецького, комісаром при ньому — старосту теребовлянського Якова Петровича, а безпосереднім командиром залишався Іван Оришевський. Щоб заручитися підтримкою

козацької старшини, король того ж року подарував їй містечка Бориспіль, Володарку й Рокитне. Подібними заходами й поступками уряд Речі Посполитої прагнув утримати реєстровців на своєму боці й використати у власних військових і політичних цілях.

Однією з них були війни з Російською державою. Українське козацтво ставилося до них досить неоднозначно. Українців і росіян здавна зв'язували близькість походження, єдина віра й потреба захисту від Кримського ханства й Туреччини. Але після монголо-татарської навали сусідні народності пішли різними шляхами розвитку. З допомогою Великого князівства Литовського Україна швидше, ніж північно-східний сусід, визволилася від золотоординського гніту, але заплатила за це втратою власної державності. Поки Україна знемагала в кровопролитній боротьбі з татарами й спробах відновити національну державу, Московське князівство перетворилося в XVI ст. на сильну централізовану державу з чіткою тенденцією до територіального розширення. Але її експансія на захід наштовхнулася на сильний опір Литви й Польщі, які не бажали поступатися українськими землями. В ставленні козацтва до Росії органічно суміщалися прагнення до *об'єднання сил для визволення й захисту України від зовнішньої агресії та участь у війнах Литви й Польщі проти Росії.*

Союзицькі відносини козаків з Росією за часів гетьманування Вишневецького пізніше переросли у ворожі. Під час Лівонської війни уряд Речі Посполитої активно використовував козацькі підрозділи у воєнних діях проти Росії. В 1579 р. він послав на Стародубщину козацькі загони отаманів Матвія Самоватого і Миколи Козака. Наступного року реєстровці Івана Оришевського зруйнували декілька сіверських міст. Одночасно під Полоцьком у війську польського короля Стефана Баторія воювали козаки на чолі з Борисом Жабою, Гаврилом Бірулею та іншими ватажками. А загін М. Черкаського перейшов на бік російської армії й прославився в обороні Пскова від поляків. Воювали реєстровці й запорожці проти Росії і в наступні роки.

Зовсім інші відносини склалися в запорожців з донськими козаками. *Бойове побратимство дніпровського й донського козацтва стало нерозривним* після того, як у 1570 р. 5 тис. запорожців перебралися на Дон і заснували майбутню столицю Війська Донського місто Черкаськ. Відтоді у своїх великих походах проти Кримського ханства й Туреччини вони діяли спільно.

Державний устрій козацтва. Запорізьке козацтво виробило власну суспільну організацію, яка найповніше відповідала національному характерові українців і потребам часу. Вона мала форму демократичної республіки з найширшою участю в управлінні козацьких мас. Народоправство гарантувало життєвість козацької держави в екстремальних умовах існування. *Верховна влада на Січі належала козацькій раді, яка вирішувала найголовніші питання внутрішнього життя й зовнішніх відносин. Рада обирала кошового отамана, або, як ще його називали, старшого чи гетьмана. Йому надавалася вся повнота влади, що органічно поєднувалося з високою відповідальністю.* Французький інженер Боплан у першій половині XVII ст. писав про це так: «Гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради. Неласка, якої може зазнати гетьман, примушує його бути надзвичайно розважливим у військовому поході, аби не трапилась якась невдача, а при зустрічі з ворогом чи в непередбачених ситуаціях виявляти увесь свій хист і сміливість. Бо коли трапиться йому виявити свою малодушність, то його вбивають як зрадника і відразу ж обирають іншого гетьмана».

Поступово формувався *командно-управлінський апарат Запорізької Січі.* З'явилися різні військові посади. С у д д я чинив суд над порушниками козацьких законів, видав кошторисом і міг виконувати обов'язки кошового отамана. П и с а р очолював військову канцелярію й письмово оформлював найголовніші січові справи. О с а в у л видав організацією військових загонів та їхнім вишколом. О б о з н и й командував артилерією, дбав про її розташування й забезпечення усім необхідним. Нижчу ланку командного апарату становили *курінні отамани.* *Всі командні посади були виборними, що забезпечувало високу військову вправність командного складу козацтва.*

Територія, яку займали запорожці, змінювалася залежно від політичної ситуації. Столицею дніпровської вольниці була Січ. У різні часи вона розташовувалася у різних, але завжди добре захищених природою місцях. Після Хортиці (1552—1557) Січ розташовувалась на о. Томаківці (60-ті роки XVI — 1593), на р. Базавлук (1593—1638) і Микитиному Розі (1638—1652). Кожна з них мала надійні укріплення — високі й міцні вали з дерев'яним частоколом зверху, а також башти з бійницями для гармат. У середині стояли курені (великі приміщення для козаків), канцелярія, церква, склади, арсенали, торговельні лавки тощо. У центрі знаходився майдан, де відбувалися загальні ради та інші громадські заходи. Влада січового товариства поширювалася

на значну територію. Берегом Дніпра, нижче Хортицької Січі, простягався Великий луг — низинна місцевість, вкрита соковитою травою й кущами, багата на різну дичину й невеликі озера та річки, вщерть заповнені рибою. Січова вольниця освоювала землі й далі від Дніпра. На середину XVII ст. вони вклинювалися вглиб Дикого поля на Правобережжі, а на Лівобережжі сягали Сіверського Дінця. Вся територія жила за козацькими правами й народними звичаями. Козацький край залишався національним оазисом серед українських земель, які дедалі більше полонізувалися і втрачали національні риси.

Чисельність січового товариства не була сталою. Взимку на Січі перебував невеликий гарнізон, який охороняв майно, військові припаси, артилерію, а також виконував сторожову службу. Але з настанням весни Січ перетворювалася на людський мурашник. До неї звідусіль, долаючи різні перешкоди, стікалися козаки, що зимували «на волості» і в зимівниках, а також охочі до лицарської слави. До них приєднувалося також безліч промисловиків, котрі протягом коротких літніх місяців намагалися взяти якнайбільше від торгівлі, рибальства, бортництва й мисливства. До козацького гурту приймали всіх бажаючих. Після ствердної відповіді на питання «У бога віруєш?» і накладання на себе хреста новачок ішов до будь-якого куреня. Більшість прагнула потрапити до земляків, які жили в Батуринському, Верхньостеблівському, Калниболоцькому чи будь-якому іншому курені. Всі запорожці були рівними як у житті, так і в смерті. Жили, воювали й гинули разом з українськими козаками покозачені поляки, білоруси, росіяни, євреї, татари, грузини, вірмени, турки, перси, молдавани та вихідці з інших народів. Причому багато хто з них були освіченими людьми й у себе на батьківщині посідали високе соціальне становище.

Своєрідним устроєм відзначалося й **реестрове козацтво**. Поступово воно зводилося в полки й сотні. Реестровики мали володіння у королівських маєтностях в Середньому Подніпров'ї. Спочатку полки називалися за ім'ям полковників. У 1625 р. уряд офіційно затвердив військово-адміністративний устрій Війська Запорізького реестрового. За ним реестрові козаки ділилися на шість адміністративно-військових полків по тисячі чоловік у кожному. Залежно від розквартирування вони іменувалися за назвою найбільшого міста — Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський, Київський і Переяславський. Хоч на їхній території вища влада належала старостам, але й вплив

козацької старшини поступово зростав. Реєстровики чимдалі голосніше заявляли про своє право на участь в управлінні краєм. Незважаючи на підлеглість урядові, реєстрові козаки відстоювали право на власне самоврядування, у тому числі на обрання своїх старшин. Уряд неодноразово призначав на старшинські посади вірних йому людей, а козаки так само часто зміщували їх і обирали власних.

За умов польсько-шляхетського панування козацька держава не набула остаточної довершеності й перебувала то у відкритому, то в прихованому протиборстві із центральною владою. Але за різних колізій чітко простежувалася тенденція до незалежності козацького краю від Речі Посполитої.

Внутрішній устрій козацтва став *зародком нової Української держави*. Вона не могла постати раптово й в готовому вигляді. Для цього були потрібні час, відповідні умови й соціальна сила, здатна консолідувати народ навколо національно-державницької ідеї. Цю роль і перебрало на себе козацтво після того, як національна аристократія здебільшого відмовилася від боротьби за створення незалежної Української держави й пішла на співпрацю з урядами Литви та Польщі.

Відомо чимало козацьких повстань, які поряд з руйнівними мали також *державотворчі цілі*. Вже під час виступу козаків під проводом Криштофа Косинського особливе занепокоєння польських властей викликали спроби запорожців закріпити за собою визволену територію. На ній козаки почали запроваджувати козацький устрій, міняти владу, приводити до присяги місцеве населення, у тому числі й шляхту. Державотворчі ідеї ширилися, розвивалися, охоплювали дедалі більше населення й ставали небезпечними для державної єдності Речі Посполитої. Особливо відчутною стала ця небезпека для польського уряду під час повстання Северина Наливайка. Повстанці мали намір створити незалежну від Речі Посполитої Українську республіку на чолі з князем. Вона мала охоплювати запорізькі й лівобережні українські землі. З'явилися навіть проекти її устрою. Але в тогочасних умовах вони не могли здійснитися.

Боротьба козацтва проти татарсько-турецької агресії. З початку свого існування Запорізька Січ перебрала на себе державну *функцію захисту України*. Здебільшого це здійснювалося не тільки без допомоги, а навіть всупереч волі уряду Речі Посполитої, який тим самим підставляв під постійні удари татарських орд Україну. Недалекоглядно татари плундрували українські, а козаки — татарські землі.

У 70-х роках XVI ст. Запорізька Січ боролася переважно за визволення Молдавії від турецького поневолення. Всупереч урядовій забороні Кіш Запорізький у березні 1574 р. спорядив на допомогу повсталому молдавському народові 12 сотень козаків на чолі з гетьманом Іваном Свирговським (Сверчевським). Прибуття запорожців активізувало визвольний рух молдаван. Спільно з козаками вони розгромили велике турецьке військо під Фокшанами, визволили столицю Волощини Бухарест, фортеці Бреїла й Бендери. Але у битві під Кагулом 10 червня 1574 р. молдавсько-козацьке військо зазнало поразки. Тяжко поранений Свирговський потрапив у полон і був страчений турками. Майже одночасно з цими подіями козацький загін отамана Покотила захопив Акерман і кілька менших придністровських замків. Успішніше діяв запорізький отаман, молдаванин за походженням, Іван Підкова, який раніше не знав поразок від «нечестивців». Разом з патріотично настроєними молдаванами він у 1577 р. розгромив військо султанського ставленика Петра Мірчича і 31 листопада взяв Ясси й став молдавським господарем. Але наступного року під натиском турецьких військ Підкова почав відступати на Запоріжжя, у Немирові потрапив до рук польської шляхти й на вимогу султана був прилюдно страчений у Львові. Побратими перевезли його прах на Запоріжжя й поховали у Канівському монастирі.

З другої половини 70-х років XVI ст. активізуються морські походи козаків проти Кримського ханства й Туреччини. Запорізька Січ *створила власний чорноморський флот*, який успішно протистояв флоту наймогутнішої на Чорному морі держави. Умілі майстри за два тижні видовбували з колод човен завдовжки приблизно 45 стіп і завширшки 10 — 12 стіп з нарощеними бортами. З обох кінців човна прилаштували стерна, що дозволяло йому рухатися назад і вперед, не розвертаючися. Щоб човен добре тримався на плаву, обабіч прикріплювали в'язки очерету. Ставили щоглу для вітрил, 10 — 12 пар весел, і човен під назвою «чайка» був готовий до плавання. Кожна чайка вміщала 50 — 70 чоловік, які поперемінно веслували. Її навантажували сухарями, борошном, в'яленим м'ясом, салом, боеприпасами й невеличкими гарматами. Козацькі чайки легко маневрували й могли вільно долати морський простір. Запорожці використовували також трофейні турецькі галери та інші плавальні засоби. Виробилася ефективна тактика ведення морських боїв з турецькими галерами.

Січовики на чолі з відважними проводирями здійснювали успішні комбіновані походи сушею й морем у татарські та

турецькі володіння. Легендарною славою було овіяне ім'я Богдана Ружинського. Він походив з великокнязівської родини Гедиміновичів, мав чималі маєтності у Ружині Волинського воеводства, міг жити безтурботно й розкішно. Але, уболіваючи за Україну та її людей, молодий княжич залишив хорони й пішов захищати Батьківщину. В 60-х — на початку 70-х років XVI ст. він не раз відбивав татарські загони від Поділля й Волині, визволяв з полону бранців, стояв насмерть у прикордонних містах-фортецях. У балансуванні між життям і смертю Ружинський зблизився з козаками, переконався у животворній силі бойового побратимства, мужності й лицарстві славного січового товариства. Він залишає державну службу, відправляється на Запоріжжя, здобуває тут визнання прославлених запорізьких рубак, стає кошовим отаманом і заслуговує загальнонародне визнання й шану. Саме на Запоріжжі його военний талант розкривається з повною силою. Народ, напевне, недаремно з любов'ю називав його «Богданко».

Дізнавшись про похід кримських татар на Русь і Польщу, Ружинський у жовтні 1575 р. завдав нищівного удару Кримському ханству. Запорожці прорвалися за Перекоп, вогнем і мечем пройшлися усім Кримським півостровом. Ніхто не міг їх зупинити. Козаки руйнували все на своєму шляху, без жалю розправлялися з чоловіками й жінками, зі старими й малими. Потім дісталися малоазійського узбережжя Чорного моря, взяли Трапезунд, Синоп, настрахали Константинополь і повернулися на Запоріжжя. Тут вони дізналися про намір турків блокувати козацький край від Чорного моря системою оборонних споруд і рушили вниз по Дніпру прорубувати шлях на Південь. Запорожці зруйнували фортецю Іслам-Кермен, але від вибуху в зробленому ними підкопі загинув і їхній уславлений ватажок.

Про причини лютої ненависті Ружинського до татар і турок сучасники нічого не говорять. Тільки народна дума трохи піднімає завісу над цим:

Ой Богдане, запорозький гетьмане,
Та чому ж ти ходиш в чорнім оксамиті?
Гей, були ж у мене гості, гості татарове,
Одну нічку ночували,
Стару ньеньку зарубали,
А миленьку собі взяли.

Таких героїчних вояків зі зламанною долею було безліч. І діяли вони не за холодним розрахунком, а за покликом зраненого серця й болю душі, не вагаючися жертвували власним життям заради кращої долі свого народу.

У 1576 р. козаки разом з ратниками А. Верьовкіна знову штурмували Іслам-Кермен. Потім самостійно промишляли під Козловом (нині Євпаторія) і Кафою, ходили до Трапезунда та Синопа. В 1586 р. січовики розгромили татарські чамбули в пониззі Дніпра, наблизилися до Очакова й захопили місто. Морем дісталися до Козлова, спалили фортецю й чимало турецьких галер, витримали запеклий бій з татарами, потім попливли до Білгорода, знищили турецький загін і з тріумфом повернулися на Томаківську Січ. Успішні дії запорожців на півдні привернули увагу російського уряду, і на початку 90-х років він неодноразово робить спроби залучити їх на свою службу. Однак далі координації спільних дій проти татар справа не пішла. Це не завадило козацтву в його подальшій боротьбі з Кримським ханством.

Козацько-селянські повстання у другій половині XVI ст. У другій половині XVI ст. польська й литовська шляхта посилила експансію на українські землі, особливо ті, які почали колонізувати у так званому Дикому полі «уходники» і запорожці. Але тут їхні інтереси зіткнулися з інтересами як маси козацтва, так і вільних поселенців, добре озброєних, загартованих у безперервних сутичках з нападами й завжди готових захищати свої землі й права зброєю. Навіть реєстрові козаки, покликані душити народне невдоволення, й ті включалися в боротьбу українського народу проти надмірних податків, експлуатації й свавілля урядовців. У 1582 р. реєстровці скаржилися польському королю на те, що місцеві воєводи й старости вигадували їм часті «шарварки» і «коляди», стягували великі податки, захоплювали майно померлих, без видимих причин заарештовували й кидали до в'язниць багатьох козаків. Неодноразово реєстровці самі розправлялися з такими можновладцями, а потім відправлялися на Запоріжжя. Поступово такі виступи набули масовішого й загрозливішого характеру.

У березні 1586 р. загін з кількох сотень козаків під проводом Лук'яна Чернинського напав на м. Кодню та сусідні маєтки й захопив у них багато панського майна, коштів та коней. Неодноразово козаки разом із селянами нападали на володіння подільської шляхти у 1587 р. Повставали проти своїх гнобителів і самі селяни. У 1590 р. відбувся значний виступ реєстровців і самовільних козаків, козацьких прав яких уряд не визнавав. Загони повстанців Якова Осовського, Андрія Рогачинського й Федора Поло зруйнували маєток магната Ходкевича у Бихівській волості й вивезли з собою багато селітри, сірки й олова, необхідних для виготовлення

пороху та куль. Політична обстановка в козацькому краї загорювалася.

Перше велике повстання козацтва проти польсько-шляхетського володарювання в Україні почалося у 1591 р. Його спричинили земельний конфлікт між гетьманом Криштофом Косинським і магнатами Острозькими, незгода козацтва з обмеженням його дій на пограниччі й умовами найму на службу. У відповідь на загарбання білоцерківським старою Янушем Острозьким козацьких земель на Росі Косинський із загоном козаків у грудні 1591 р. напав на Білоцерківський замок і захопив його. Протягом наступного року повстанці успішно діяли на території Київського й Брацлавського воєводств. Вони здобули чимало містечок і міст, зокрема Трипілья і Переяслав, штурмували Київський замок. На визволеній території старшина приводила до присяги Війську Запорізькому селян, міщан і шляхту та вводила форми козацького устрою. Тобто боротьба одночасно велася за соціально-економічні права й розширення козацької держави на нові землі. Коли повстання почало перекидатися на Волинське воєводство, оплот магнатсько-шляхетського всевладдя в Україні, магнати перейшли в рішучий наступ.

Князь Костянтин Острозький зібрав шляхту, своє надвірне військо, найняв загін німців і наприкінці січня 1593 р. розбив повстанців під містечком П'яткою на Житомирщині. Повернувшись з частиною козаків на Запоріжжя, Косинський безуспішно просив допомоги в російського царя Федора Івановича. Влітку 1593 р. двотисячний козацький загін оточив Черкаси, де зачинився черкаський староста Олександр Вишневецький. Він запросив до себе на переговори Косинського й наказав його вбити. За народним переказом, тіло бунтівного гетьмана пахолки старости замурували в стінах католицького монастиря. Водночас Вишневецький мусив піти на поступки повстанцям і підписати з ними мирний договір. За ним реєстровцям дозволявся вільний вихід на Запоріжжя й волость, поверталися захоплені шляхтою угіддя й визнавалося право передання земель у спадщину.

Виступ реєстровців під проводом Косинського показав українському народові можливість поліпшити своє становище тільки через *визволення України від польсько-шляхетського панування*. Одночасно виявилася й соціальна сила, здатна вирішити цю проблему. Нею стало визнане й невизнане властями **к о з а ц т в о**, яке мало всенародну підтримку. Для зростання його військової могутності склалася

сприятлива обстановка. У першій половині 90-х років народи Південно-Східної Європи для боротьби проти султанської Туреччини об'єдналися у Священну лігу. Але реальною силою в ній виявилось тільки козацтво. На свій бік козаків намагалися перетягти австрійський двір, римська курія, трансільванський князь, молдавський господар, російський цар та інші правителі. Уряд Речі Посполитої фактично не забороняв запорожцям воювати проти Туреччини й Кримського ханства. Тому з літа 1594 р. козаки й добровольці почали робити часті походи в Молдавію. З ними розширилася й підвладна козакам територія. Середнє Подніпров'я перетворилося на глибокий тил, а безпосереднім плацдармом для нападів на Молдавію стало Поділля. Оскільки уряд не давав козакам платні, то вони збирали на свою користь податки з місцевого населення, навіть заводили свої порядки.

Особливо відзначався такими діями проводир 2 — 3-тисячного загону селян, путних та панцерних бояр Северин Наливайко. Повернувшись з успішного походу в Молдавію, він влітку 1594 р. розмістив своїх людей на постій у маєтках брацлавської шляхти. Щоб загладити свою участь у придушенні повстання Косинського, Наливайко надіслав запорожцям 1,5 тис. коней і запропонував об'єднати сили для спільної боротьби проти польського панства. У жовтні 1594 р. наливайківці й брацлавські міщани прогнали місцевого старосту Струся, захопили Брацлав і обрали війтом Тиковича. Наступного місяця Наливайко взяв Бар, тим самим поширивши свою владу на значну територію Поділля. Особливе занепокоєння у польського уряду викликали наміри наливайківців створити на визволеній території незалежну від Польщі Українську республіку на чолі з князем.

Тим часом обстановка змінилася. Уряд Речі Посполитої посадив на молдавський престол свого ставленика Єремію Могилу й у серпні 1595 р. увів до Молдавії військо. Відхід польського війська з України був вигідним повстанцям. Наливайко навесні 1595 р. повів своїх людей на Волинь, взяв контрибуцію з Луцька й зробив рейд по білоруських містах Слуцьку, Могильову, Річиці, Турову. Потім знову повернувся на Волинь і став на постій у містечку Степані. Одночасно запорожці гетьмана Григорія Лободи захопили ряд населених пунктів на Північній Київщині. Частина козаків на чолі з отаманом Матвієм Шаулою рушила в Білорусію на з'єднання з повстанцями Наливайка, але там їх не застала.

Повстання набрало такого розмаху, що вже загрозувало самому існуванню польської влади в Україні. Тому поль-

ський уряд, розв'язавши молдавську проблему, кинув на його придушення військо польного гетьмана Станіслава Жолкевського. Під його тиском Наливайко в лютому 1596 р. почав відходити через Поділля на Подніпров'я. Під Білою Церквою він з'єднався із запорожцями Шаули, обраного козаками гетьманом замість нерішучого Лободи. Повстанці мусили й далі відступати до Дніпра. В урочищі Гострий Камінь Жолкевський 23 березня 1596 р. наздогнав відступаючих і ледве не розбив їх. Повстанці вночі залишили бойові позиції й рушили на Трипілля. Тільки доставши допомогу, Жолкевський повів свою кінноту на Подніпров'я. Полякам не вдалося перешкодити повстанцям переправитися через Дніпро і відійти до Переяслава з наміром перебути за російським кордоном. Але просування повстанців гальмував величезний обоз приблизно з 7 — 9 тис. жінок, дітей, старих, який прикривали 3 тис. боєздатних козаків. До того ж серед повсталих не було єдності, точилися постійні чвари між наливайківцями та запорожцями. Відірватися від переслідувачів повстанці не змогли. Під Лубнами в урочищі Солониця польські війська зупинили відступаючих і після двотижневої облоги 28 травня змусили капітулювати. Наливайко, Шаула, Шостак були перед тим вночі заарештовані запорожцями, видані Жолкевському й згодом страчені у Варшаві. Лише незначна частина козаків на чолі з Кремпським пробилася на Запоріжжя.

Польсько-шляхетські війська жорстоко придушили повстання. Тисячі людей були страчені, уряд скасував козацькі права і привілеї, оголосив козаків «ворогами держави». В Україні запанували польсько-шляхетське всевладдя й терор. Тих, хто не погоджувався з урядовою політикою, власті нещадно карали. Але частина урядовців і громадських діячів бачила безперспективність такої політики й пропонувала задовольнити *прагнення українського народу до створення власної держави*. Київський католицький єпископ Йосип Верещинський наприкінці XVI ст. висунув ідею створення на Лівобережній Україні, а також частині білоруських і російських земель козацької республіки на чолі з місцевим князем. Вся повнота влади мала належати князеві з резиденцією у Переяславі, а територія ділитися на полки. За тих умов ця ідея не могла бути втілена у життя, але її вплив на державотворчі устремління народу безперечний. Вони відбилися навіть у появі на цей час герба Війська Запорізького у вигляді печатки, на якій зображено озброєного козака.

● Наступальні дії козацтва проти Кримського ханства і Туреччини ● Козацько-селянські виступи проти Речі Посполитої в першій чверті XVII ст. Марко Жмайло ● Козацько-селянське повстання 1630 р. під проводом Тараса Федоровича (Трясила) ● Козацько-селянські повстання 1635 р. під проводом Івана Сулими і 1637 р. — Павлюка ● Продовження козацько-селянського повстання у 1638 р. під проводом Якова Острянина й Карпа Скидана ● Запорізька Січ у міждержавних відносинах країн Європи та Азії

Наступальні дії козацтва проти Кримського ханства і Туреччини. Розгром повстання під проводом Северина Наливайка завдав відчутного удару реєстровому, запорізькому й невизнаному урядом козацтву. Але обставини склалися вже так, що ні Україна, ні Річ Посполита не могли обійтися без такої могутньої суспільно-політичної сили, яку репрезентувала на початку XVII ст. козацька маса. Ворожа політика Кримського ханства і Туреччини щодо Речі Посполитої, а відповідно й України, зумовлювала необхідність перебування на кордоні зі степом могутньої військової сили, здатної успішно протистояти агресії південного сусіда. Такою силою на той час саме й було самовільне й запорізьке козацтво. Але в боротьбі з агресорами козаки не обмежувалися тільки обороною, а й застосовували *активну наступальну тактику*.

Спалах воєнної активності запорожців пов'язаний з іменем гетьмана **С а м і й л а К і ш к и** (1599 — 1602). Потрапивши під час одного з морських походів у полон, він 25 літ промучився на турецькій каторзі. У 1599 р. неподалік від Козлова підняв повстання на судні, визволив невільників і повернувся на Запоріжжя. «Низове лицарство» одразу обрало його гетьманом. Того самого року Кішка очолив похід козаків на Чорне море, а в 1600 р. водив їх на Волощину. Протягом 1603 — 1604 рр. запорожці зробили кілька сухопутних і морських походів, зруйнували не менше трьох ту-

рецьких міст і визволили з полону сотні слов'янських бранців. Широкий резонанс у світі викликало взяття січовиками у 1606 р. заможного й добре укріпленого міста Варна. На цю знаменну подію український народ негайно відгукнувся піснею: «Була Варна здавна славна, славніш Варни козаки». Одночасно вони спалили передмістя Кілії та Акермана, захопили на морі 10 галер з усім вантажем і без великих втрат повернулися на Січ. Спроба турецького уряду наступного року розгромити козаків на морі не вдалась. У морській битві під Очаковом запорожці знищили кілька турецьких галер, решту розігнали, а самі висадилися на берег і штурмували турецькі фортеці.

У цей час своїми подвигами широко прославився кошовий Михайло Найманович. П'ять років він успішно водив побратимів за море й на Крим. Слава про нього рознеслася по всій Європі й Малій Азії після воєнного триумфу в 1608 р., коли у відповідь на хвастощі кримського хана Салятмет-Гірея щороку доставляти султанові українських бранців Кіш Запорізький вирядив на море 3 тис. козаків. Висадившись під Перекопом, звитязці розгромили загін з 1400 яничарів і, незважаючи на шалений гарматний обстріл, увірвалися до міста. Переможці забрали з собою всі гармати, визволили сотні полонених християн, а на честь перемоги відправили польському королю узятого в полон намісника хана у Перекопі.

Проте в цілому активність запорожців на початку XVII ст. підупала у зв'язку із залученням їх Польщею до війни з Росією. Однак, повернувшись з Росії й не добившись внесення до реєстру, тисячі покозачених селян і міщан спрямували свої удари на Кримське ханство й Туреччину. Влітку 1614 р. 2 тис. сміливців навпростець перепливли Чорне море й почали пустошити околиці Трапезунда. Козаки здобули Синоп, знищили арсенал, спалили кораблі в гавані й подалися додому. Щоб перехитрувати турків, запорожці висадилися на берег і почали перетягати чайки в Дніпро вище від стоянки турецьких галер. Але невдовзі на них напала татарська орда. Втративши багато побратимів і майже всю здобич, залишки січовиків з великими труднощами пробілися на Запоріжжя. Відчутні втрати не зупинили козаків. На загальній раді було вирішено не тільки повторити похід, а й «обкурити димом» сам Царгород. Навесні 1615 р. 4 тис. запорожців висадилися між Царгородом і Мізвною й почали палити поселення. Невдовзі турецький султан, який саме тоді полював у тих місцях, дізнався про появу козаків. Страшенно розгнівавшись, він наказав будь-якою ціною

знищити зухвальців. Поки збирався турецький флот, козаки спустошили узбережжя й попливли понад берегом на захід. Поблизу Дунаю козаки вщент розбили турецьку ескадру й навіть полонили пораненого адмірала. Під Очаковом вони на очах у турків демонстративно спалили кілька захоплених галер і провалилися в Дніпро.

Переможні походи надихнули козаків на нові ратні подвиги. Ретельно підготувавшись, запорізька флотилія під началом Сагайдачного у 1616 р. вступила в бій з турецьким флотом у гирлі Дніпра й розгромила його. Потім флотилія рушила на Крим. Козаки взяли головний невірницький ринок у Криму— місто Кафу й визволили з полону тисячі невірників, чим знову прославили себе в слов'янському світі. Повернувшись на Запоріжжя, Сагайдачний вирішив скористатися з ослаблення морських сил Туреччини. Поповнивши свої ряди й запаси, козаки восени того ж року здійснили морський похід на малоазійське узбережжя Чорного моря. Вони штурмом здобули Трапезунд, розтрощили вислану проти них ескадру Цікалі-баші й затаїлися в безлюдному місці. Дізнавшись, що головні сили турецького флоту пішли їм навперейми до Очакова, козаки кинулися до незахищеного з моря Константинополя. Вони спалили в гавані турецькі кораблі, а також передмістя столиці, взяли велику здобич і зробили те, чого турки від них аж ніяк не чекали. Замість того, щоб іти в дельту Дніпра, козацька флотилія увійшла в Азовське море, а з нього в р. Молочну. Перетягнувши волоком найлегші чайки в Конку, запорожці незабаром дісталися Січі. Січовики не припиняли походів і в наступні десятиліття. Своїми діями запорожці підривали військову могутність Кримського ханства й Туреччини, але у відповідь зазнавали їхніх набігів на українські землі. *Без всієї України боротьба Запорізької Січі з двома могутніми противниками не мала перспектив на перемогу.*

Козацько-селянські виступи проти Речі Посполитої в першій чверті XVII ст. Марко Жмайло. Потреба Речі Посполитої у військовій силі змусила польський уряд на початку XVII ст. послабити репресивний тиск на козацтво й повернути йому скасовані раніше деякі права та привілеї. Неабияка заслуга в цьому належала й гетьману Кішці, який вміло використав загострення відносин Речі Посполитої з Туреччиною та Швецією для відвоювання втрачених запорожцями позицій після поразки повстання Северина Наливайка.

Новий виток визвольної боротьби козацтва проти Речі Посполитої почався під час «смутного часу» в Росії й намагання польських магнатів захопити з допомогою своїх

ставлеників царський трон у Москві. У цих подіях активну участь узяли як запорожці, так і тисячі селян і міщан. У 1605 р. запорожці розіслали по Україні універсали із закликом до населення збирати кошти для купівлі зброї й виступати проти польських магнатів і шляхти. Активізувалося самовільне покозачення жителів багатьох сіл, міст і містечок Поділля й Брацлавщини, в ході якого вони у 1606—1607 рр. масово відмовлялися коритися розпорядженням місцевих і центральних властей, самі обирали собі отаманів і суддів. Коли ж старости спробували силою придушити виступи, то місцеве населення взялося за зброю. Зокрема, корсунці у 1607 р. відмовилися видати панам таких людей і одночасно вигнали з міста осіб, котрі не захотіли визнати себе козаками і взяти участь у повстанні. Польський сейм у 1601, 1606, 1609 та інших роках приймав постанови проти запорожців і самовільних козаків, але влада на місцях не могла їх виконати й придушити народні виступи. Приборкані в одному місці заворушення спалахували в іншому з новою силою. Тільки поставивши у 1614 р. військові залоги від Києва до Черкас, київському воєводі Станіславу Жолкевському вдалося оволодіти ситуацією в Середньому Подніпров'ї.

Проте досить було наступного року вивести ці війська у Валахію, як визвольний рух у Східній Україні спалахнув з новою силою. Маса селян і міщан оголосила себе козаками, відмовилася визнати польську адміністрацію й почала самостійно формувати власні органи влади. Загальна кількість покозачених людей на вересень 1616 р. досягла 40 тис. Існування польсько-шляхетської влади на Поділлі, Південній Київщині та Запоріжжі опинилося під загрозою. На придушення визвольного руху у вересні 1616 р. рушило військо Жолкевського, надвірні загони Острозького, Збарзького й Даниловича. Під Павлолчю і Трилісами збиралася шляхта Київського воєводства. Однак Жолкевський замість силових методів обрав дипломатичні. Він встановив зв'язки з керівниками повстання, зацікавив частину козаків участю в поході польської армії на Москву, вніс розбрат між реєстровцями і покозаченими селянами й тим самим відвернув збройне повстання. Але напружена обстановка продовжувала зберігатися в районі Білої Церкви, Канева і Черкас ще майже протягом року. В жовтні 1617 р. справа мало не дійшла до воєнного конфлікту між повсталими й урядовими військами. Однак Жолкевському вдалося замінити керівника повстанців. Замість представника рядового реєстрового козацтва Дмитра Барабаша гетьманом було обрано Петра Сагайдачного, скинутого перед тим з гетьман-

ства. В урочищі Суха Ольшанка під Білою Церквою 28 жовтня 1617 р. реєстрова старшина підписала з Жолкевським угоду, за якою зобов'язувалася розігнати покозачених селян, утримувати залогу біля дніпровських порогів і карати на смерть «свавільників». Старшині надавалося право звертатися до сейму з проханням про збільшення реєстру та з інших питань.

Значний виступ козаків відбувся у 1619 р. Повернувшись з московського походу 1618 р., 10 тис. добровольців зібралися під Білою Церквою й почали вимагати за свої заслуги належну платню і включення до козацького реєстру. Підписаний 7 жовтня 1619 р. між старшиною і гетьманом Жолкевським договір про збільшення козацького реєстру лише до 3 тис. чол. викликав повстання не визнаних урядом козаків. Вони скинули з гетьманства Петра Конашевича-Сагайдачного й обрали на його місце Яцька Бородавку. Дальшому розгортанню повстанського руху перешкодила війна з Туреччиною.

Велике козацько-селянське повстання відбулося в 1625 р. під проводом **М а р к а Ж м а й л а**. Безпосереднім приводом до нього стало небажання учасників Хотинської війни повернутися на вимогу властей до стану селянства. Зібравшись на Південній Київщині, вони відмовилися підкорятися місцевим урядовцям і без дозволу користувалися угіддями. Повстанців підтримувала й та частина козацтва, яка обрала своїм гетьманом Жмайла. Восени 1625 р. польські війська розпочали наступ у напрямку Білої Церкви, де зосереджувалося чимало самовільного козацтва. Повстанці мушили відступати на Запоріжжя через Канів і Черкаси. Під містечком Криловим до них приєдналися запорожці, і загальна кількість повсталих зросла до 20 тис. чол. Запеклий бій між повстанцями й коронним військом 25 жовтня 1625 р. не дав переваги жодній зі сторін. Під прикриттям ночі Жмайло відвів своїх побратимів до Курунового озера (неподалік Кременчука). Командуючий польським військом Конєцпольський кинув на прорив козацького табору передові частини. Але гусари та іноземна піхота загрузли в мочарах і майже всі полягли під згубним гарматним і мушкетним вогнем.

Різде похолодання змусило Конєцпольського почати переговори з повстанцями. Їх прискорила незгода між реєстротроїками й не визнаними урядом козаками. 26 жовтня угодовськи настроєна частина повстанців скинула Жмайла, а замість нього обрала Михайла Дорошенка. У той же день новий гетьман підписав з Конєцпольським **К у р у к і в**

с ь к у у г о д у. За її умовами повстанцям оголошувалася амністія, козацький реєстр збільшувався до 6 тис. чол., за козаками зберігалось право обирати старшого, якого мав потім затверджувати король або від його імені коронний гетьман. Одночасно реєстровикам заборонялося робити походи на Крим і Туреччину, а козацькій старшині наказувалося не приймати до реєстру «виписних».

Козацько-селянське повстання 1630 р. під проводом Тараса Федоровича (Трясила). Куруківська угода задовольнила інтереси лише старшини й незначної частини козацтва. Вона не влаштувала десятки тисяч нереєстрових козаків, які мусили повернутися у підданство до панів. Тому більшість з них відійшла на Запорізьку Січ і там промишляла. До них приєднувалися тисячі селян-втікачів з центральних земель, і на 1629 р. їх загальна кількість досягла 40 тис. Становище покозаченого люду значно погіршало після того, як замість вбитого у кримському поході Дорошенка гетьманом став угодовськи настроєний до Польщі Григорій Чорний. Він прийняв унію, жорстоко карав незадоволених політикою Польщі, намагався посилити контроль уряду за Січчю, не визнавав прав самовільного козацтва. Нереєстрові козаки обрали гетьманом Тараса Федоровича (Трясила) і відмовилися коритися Чорному.

Чашу терпіння козацтва переповнили відмова Чорного записати до реєстру 300 учасників кримського походу та свавілля польських жовнірів в Україні. У березні 1630 р. Федорович повів 10 тис. запорізьких козаків на «волость». Викраденого повстанською розвідкою Чорного керівники повстання засудили до страти й ухвалили рішення наступати вгору вздовж Дніпра. Найближчими помічниками Федоровича стали відомі своїм звитяжництвом на Січі Андрій Діденко, Данило Білоцерківець, Іван Гирия та ін. Можливо, серед прибічників гетьмана був і Богдан Хмельницький. Завдавши поразки польсько-шляхетським військам, повсталі оволоділи Корсунем, Каневом, Баришівкою, іншими селами та містами й зупинилися в Переяславі. Дії запорізького козацтва підтримало й селянство. Селянські загони вигнали польських урядовців з Обухова, Білогородки, Музичів, Бузової, Димера. Все *Середнє Подніпров'я піднялося на «ляхів».*

6 квітня на придушення повстання з Бара виступило кварцяне військо гетьмана Конєцпольського. В авангарді рухалася короґва бузувіра Самуїла Лаша, відомого своєю жорстокістю і невизнанням ніякої влади над собою. Жовніри винищили жителів Лисянки, Івниці, Плесецького, Димера та інших населених пунктів. У другій половині травня по-

чалися безперервні сутички між каральними частинами й повстанцями під Переяславом. Військовий успіх схилився на бік повсталих. У ніч на 20 травня загін пробився до шатра Конецпольського й знищив всю «золоту роту» з 150 синків крупних шляхтичів і магнатів. Наприкінці травня в одному з боїв поляки втратили до 10 тис. вояків. Великих втрат зазнавало кварцяне військо й в сутичках з повстанцями в інших місцях. *Перемога була близькою й жаданою.* Але на перешкоді їй знову стали незгоди й чвари між повстанцями. Частина старшини і реєстровців, що стояла на поміркованих позиціях, домоглася обрання гетьманом замість Федоровича А. Конашевича-Бута. Разом з 10 тис. своїх прихильників Федорович відійшов на Запоріжжя, а прибічники Бута 29 травня 1630 р. уклали з Конецпольським Переяславську угоду. Вона зберігала умови попередньої Куруківської угоди, але реєстр збільшувався до 8 тис. чол. Нереєстровим козакам оголошувалася амністія, й вони мали повернутися під владу шляхти. Залога на Січі збільшувалася до 2 тис. козаків, повстанці були зобов'язані повернути полякам усі захоплені гармати.

З підписанням Переяславської угоди повстанський рух на Подніпров'ї дещо згас, але повністю не припинився. Він проявлявся у відмові місцевого населення коритися розпорядженням властей, а також у збройних виступах. У 1631 р. тільки під Ніжином поляки втратили майже 1,5 тис. вояків. Не припинялися заворушення у Канівському, Черкаському старостах та в інших місцях. При поразках повстанці відходили на Запоріжжя й знаходили там надійний прихисток.

Козацько-селянські повстання 1635 р. під проводом Івана Сулими і 1637 р. — Павлюка. Щоб ізолювати Запоріжжя від України, польський уряд протягом березня—липня 1635 р. збудував біля Кодацького порогу Кодацьку фортецю. Сильний гарнізон не пропускав по Дніпру човнів на Січ, а кінні роз'їзди ловили в степу втікачів і відправляли їх на земляні роботи або в тюрми. Кісткою в горлі стала для запорожців Кодацька фортеця. Без припливу свіжих сил Запорізька Січ не могла існувати. У ніч з 11 на 12 серпня 1635 р. 3 тис. запорожців гетьмана Івана Сулими захопили фортецю й винищили гарнізон. Зібравшись на одному з дніпровських островів, повстанці готувалися до рішучих дій. Але підіслані властями вивідачі підбурили реєстровиків і з їхньою допомогою заарештували Сулиму та його найближчих помічників. У Варшаві гетьмана і трьох його побратимів стратили, а Павлюка (Павла Бута) відпустили на поруки магната Томаша Замойського.

Чергова поразка повстанців на деякий час вгамувала найнепокірніших противників Речі Посполитої. Тим більше, що й зовнішні обставини відволікали увагу запорожців від внутрішніх справ. На початку 1637 р. обраний гетьманом Павлюк повів частину запорожців на допомогу кримському ханові Інает-Гірею, який знемагав у боротьбі проти султанської Туреччини. Повернення січовиків з походу збіглося з черговою чисткою козацтва, внаслідок чого в реєстрі залишилися лише ті особи, за яких поручилися старости й підстарости. У відповідь «виписники» у травні 1637 р. захопили гармати реєстровців у Корсуні й вивезли їх на Запоріжжя. Тим самим було продемонстровано готовність козаків до рішучих дій проти влади. У серпні козацький загін Павлюка рушив на Південну Київщину. Його полковники Карпо Скидан і Семен Биховець увійшли в Переяслав, полонили старшого реєстрового війська Саву Кононовича з прибічниками й припровадили їх до Чигирин. Врятувався тільки Ляш Караїмович. Скидан підняв на повстання чи не все Лівобережжя. Майже всі селяни Подніпров'я покочалися. Пани тікали зі своїх маєтків, віддаючи перевагу «ликового життя шовковій смерті».

Тільки в листопаді 1637 р. коронні війська й надвірні загопи шляхти навальним маршем вдерлися на Черкащину. Це змусило Павлюка й Скидана спішно об'єднати свої сили. Загопи Яцька Острянина і Богдана Кизима забарилися на Лівобережжі та під Києвом. Загальна кількість повстанців сягала 10, а поляків— 15 тис. чол. Наступ Павлюка й Скидана на табір поляків під Кумейками в Миколин день (6 грудня) завершився поразкою козаків. Залишки розбитих відступили до Боровиці під Черкасами й закріпилися в ній. Почалася облога, безперервні обстріли й штурми містечка. Розраховуючи на прощення, реєстровці видали польському командуванню Павлюка, Томиленка та ще кількох старшин. Дізнавшись про це, Скидан і Дмитро Гуня відійшли з Чигирин на Запоріжжя. 14 грудня *повстанці капітулювали*. Переможені підписали документ про виконання розпоряджень коронних гетьманів, зобов'язались вигнати з Запорізької Січі «чернь», спалити човни тощо.

Гетьман Микола Потоцький замінив усе командування реєстрового війська. Старшим над реєстровцями став Ляш Караїмович, військовим писарем Богдан Хмельницький. Призначаючи на посади учасників повстання, Потоцький ішов на певний компроміс з козацькою старшиною, прагнучи таким чином перетягти її на бік Речі Посполитої. Одночасно його війська чинили жорстоку розправу над жи-

телями Київщини й Ніжинщини. Щоб уникнути тортур і смерті, чимало селян і міщан втекло на Запоріжжя або в Росію. Козацький реєстр скорочувався до 5 тис. чол. Однак спроба Караїмовича розгромити Січ наприкінці 1637 р. на-штовхнулася на рішучу протидію реєстровців, які не хотіли воювати з січовиками. Польський уряд ще раз переконався в тому, що «легше вовком орати, ніж козаками проти їхнього ж народу воювати». Так закінчився перший етап повстання.

Продовження козацько-селянського повстання у 1638 р. під проводом Якова Острянина й Карпа Скидана. Другий етап повстання почався у березні 1638 р., коли самовільно обраний козаками гетьман Острянин звернувся до народу із закликом до повстання проти гнобителів. Селяни й міщани повсюдно заготовляли зброю, різні припаси і обіцяли козакам всіляку підтримку. В другій половині березня кілька козацьких загонів виступили із Запоріжжя. Скидан зі своїми звитязцями оволодів Чигирином і тим самим прикрив Запоріжжя від польських військ. Флотилія Гуні зайняла перевози в Кременчуці, Бужині та Черкасах. Але основні події розгорнулися на Лівобережній Україні. Для розгрому польських військ Острянин направив на Лівобережжя головні сили повстанців. Вони взяли Кременчук, Пиви, Хорол, Омельник і зупинилися у Говтві, очікуючи на інші загони. Козаки перетворили невелике містечко на неприступну фортецю, прикриту з трьох боків річками Говтва, Псьол та їхніми заплавами, а з четвертого — земляним валом і редутом.

Бої під Говтвою почалися 25 квітня спробою кількох тисяч реєстровців Караїмовича й двох полків німецької піхоти оволодіти містечком. Але повстанці влаштували засідку і майже всіх їх перебили. Безуспішно закінчилися й інші штурми повстанської твердині. Втративши до 3,5 тис. вояків, Стефан Потоцький 1 травня *почав відступати*. Його переслідували запорожці, поповнюючи свої ряди добровольцями у кожному містечку й селі. Кількість повстанців зросла до 12 тис. 6 травня під Лубнами відбувся запеклий бій, який не дав переваги жодній з сторін. Потоцький замкнувся в Лубенській фортеці, а Острянин пішов на переформування і за припасами до Миргорода. Поповнивши запаси пороху й провіанту, гетьман повів військо під Лубни. В бою під Сліпородом він зазнав поразки і Сулою відійшов до Жовнина, а 31 травня поляки почали штурм повстанського табору. Вважаючи бій програним, Острянин з частиною війська переправився через Сулу й відступив у Слобідську Україну під захист Російської держави.

Залишені Острянином повстанці обрали гетьманом Гуню й продовжували мужньо боротися. Щоб зайняти вигідні позиції, Гуня 11 червня відвів свої частини до гирла р. Старець (мабуть, поблизу сучасного с. Градизька) й там заклав укріплений табір. Але сили були нерівні. До поляків надійшли зі своїми загонами Микола Потоцький, Ярема Вишневецький та інші магнати й щільно оточили повстанців. Спроба козацького полковника Філоненка пробитися до обложених із запасами харчів і боеприпасів бажаних результатів не мала. Потерпаючи від нестатку їжі й боеприпасів, повстанці до кінця липня мужньо захищалися. Козаки не бажали жодних компромісів з Потоцьким. Але втративши останню надію на допомогу, змушені були почати переговори з польським гетьманом. 29 липня угода між ними була підписана. Частина козаків на чолі з Гунею та Філоненком все ж пробилася крізь вороже оточення і відійшла на Запоріжжя. Над повсталими почалася жорстока розправа.

24 листопада 1638 р. в урочищі Маслів Став польське командування нав'язало козакам ухвалену польським сеймом у березні 1638 р. «Ординацію Війська Запорізького». Вона скасовувала виборність старшини й козацький суд, встановлювала реєстр у 6 тис. чол., усі «виписники» мали стати кріпаками панів. Замість гетьмана призначався обраний сеймом з числа шляхти комісар. Військові осавули й полковники теж призначалися з відданих Речі Посполитій шляхтичів. Реєстрові козаки могли жити лише в Черкаському, Канівському, Корсунському староставах та інших пограничних селищах. Реєстрова залога на Січі мала розганяти самовільні зібрання людей на островах. Польський уряд оновив командування реєстровим військом. В Україні *запанував шляхетський терор*. Козацтво принишкло, наче ліс перед бурею.

Запорізька Січ у міждержавних відносинах країн Європи та Азії. Започаткована у попередній час практика використання урядами різних країн запорожців тривала і в першій половині XVII ст. У 1604 р. за намовою російського царя 3,7 тис. козаків, очолюваних гетьманом Семеном Скалозубом, своїм походом на Чорне море відвернули вторгнення в Австрію турецького війська. Подібні акції запорожців здійснювалися і в наступні роки.

Українське козацтво брало активну участь у Тридцятилітній війні (1618—1648) в Європі. На запрошення австрійського імператора Фердинанда II на Закарпаття 30 жовтня 1619 р. прибуло майже 10 тис. українських добровольців на чолі з полковниками Кличковським та Русиновським.

22 листопада вони розбили під с. Стрипкою війська семигородського господаря Юрія Ракоція. До козаків пристали закарпатські селяни й почали визволяти села від ворожих загонів. Разом із ними запорожці наприкінці листопада взяли в облогу Кошице, Пряшів та інші міста, де перебували гарнізони противників австрійського імператора. Але відмова австрійських правителів виплатити козакам обіцяну платню змінила ситуацію. Вони відмовилися воювати, обрали старшим Адама Липського і 16 грудня 1619 р. вирядилися додому. Однак їхні успіхи в Закарпатті луною відгукнулися під Віднем. Дізнавшись про поразку військ Ракоція, противник Фердинанда II князь Габор Бетлен не наважився штурмувати австрійську столицю й відступив. Окремі козацькі підрозділи діяли на території Південної Австрії в 1620—1622 та інших роках.

Після вступу Франції у війну з Іспанією у 1635 р. австрійський імператор знову запросив на *допомогу українських козаків*. Вони успішно діяли в тилу французьких військ, громили загоны фуражирів і частини, що відстали. Запорожці сприяли успіхові союзницьких військ, внаслідок чого французька армія була змушена залишити Бельгію. Наступного року загальна чисельність українських легіонерів на європейському театрі воєнних дій зросла до 6 тис. чол. Їх очолював досвідчений у воєнних справах Павло Носковський. На початку 1636 р. вони змусили французькі підрозділи залишити частину Люксембургу. Розквартирувавшись на визволеній території, українські козаки спільно з хорватами робили регулярні рейди у французьку провінцію Шампань, громили ворожі загоны й брали військову здобич.

У середині червня українські найманці разом з хорватами вдало прикривали відступ австрійських військ під Ландау. В липні 1400 поранених і хворих козаків відправили в Україну. 3 тис. запорожців Носковського влилися в армію фельдмаршала Геца й відзначилися при взятті Варсбурга, Падерборна, Дортмунда та інших міст. А 2 тис. козаків-кавалеристів у складі корпусу генерала Верта здобули кілька великих фортець, у тому числі Корбі, неподалік від Ам'єна, Руа і Модідьє. Ця частина козаків і надалі залишилась у складі австрійської армії, а вояки Носковського захотіли повернутися додому. Зупинившись в Саксонії, вони зажадали від імператора обіцяного жалування. Не дочекавшись його, почали реквізувати в населення фураж і харчі. У відповідь на це австрійське військо розгромило козацький загін, а його залишки вигнало за межі імперії.

На полях Франції українські козаки примножили свою лицарську славу. Навіть їхні колишні противники мусили визнати мужність і високу військову вправність українських найманців. Граф де Брежі у 1644 р. писав кардиналу Мазаріні, що вони «дуже відважні вояки, непогані вершники, у них досконала піхота, особливо вони здатні до захисту фортець». Тому після початку війни з Іспанією французький уряд у 1645 р. запросив на службу до 2,5 тис. запорожців. Серед істориків немає єдиної думки щодо командирів цих найманців. Одні стверджують, що ними були Хмельницький, Сірко й Солтенко, інші з цим не погоджуються. Але немає сумніву, що українські козаки брали активну участь в облозі та взятті фортеці Дюнкерк. Однак французький уряд не виплатив їм належної платні, і частина з них повернулася в Україну, інша перейшла на бік Іспанії й воювала проти Франції.

Неоднозначними були стосунки запорожців із зарубіжними країнами через зовнішню політику Речі Посполитої. В польсько-турецькій (хотинській) війні 1620—1621 рр. Запорізька Січ виступила на боці Речі Посполитої. Зазнавши нищівної поразки на Цецорських висотах у 1620 р., Польща всі сподівання на порятунок пов'язала із запорізьким козацтвом.

Почалися загравання з ним у вигляді обіцянок різних пільг і привілеїв, у тому числі й надання козацьких прав учасникам війни. 5—7 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва відбулася козацька рада, яка мала визначити позицію запорожців у війні. На неї прибуло до 50 тис. чол. У тяжку годину козацтво припинило чвари, суперечки й заради майбутнього вирішило подати Польщі максимальну допомогу. Гетьман Бородавка повів добровольців назустріч туркам — у Молдавію, а Сагайдачний очолив посольство до Варшави, де мав відстоювати права козацтва й православ'я в Україні. Щоб розпорошити сили турок, рада вирішила активізувати воєнні дії на Чорному морі. Козаки спустошили морське узбережжя в районі Кілії, потім заманили турецьку ескадру на мілководдя й розгромили її. І в другій битві перемога також була за ними. З того часу на різних ділянках моря постійно діяло до 10 тис. запорожців. Вони потопили 13 суден з гарматами і, як писав літописець Величко, «самому Цариграду превелике сум'яття і жах учинили...». Своїми діями козаки відтягли значні турецькі сили з головного театру воєнних дій.

Тим часом польський уряд ледве зібрав до 40 тис. вояків і розташував їх на вигідних позиціях під Хотином. Коронний

гетьман Карл Хоткевич з нетерпінням чекав прибуття війська Бородавки, яке вело виснажливі бої з турками в Молдавії. Зазнаючи великих втрат, воно повільно наближалось до Хотина. Сагайдачний у цей час перебував у таборі після безуспішної поїздки до Варшави. Щоб прискорити рух війська Бородавки, Сагайдачний вирушив йому назустріч і в сутичці з татарським роз'їздом був поранений стрілою в руку. З прибуттям Сагайдачного до козацького війська його прибічники почали відверто виступати проти гетьмана. Вони звинуватили його в невиправданих втратах, невмінні вести війну, зібрались на раду й присудили до страти. Замість нього козаки обрали гетьманом Сагайдачного і 22 серпня дісталися польського табору.

Другого дня до Хотина наблизилась турецька армія на чолі з султаном Османом. Сили противників були нерівними. Турецька армія налічувала, за одними даними, до 200 тис., за іншими — до 500 тис. чол. з багатьма гарматами, у тому числі й облоговими. Чисельність польсько-козацької армії не перевищувала 80 тис. українців, поляків і приблизно 700 донців. Козацьке військо було поділено на 11 полків — Федора Білобородька, Івана Гордія, Яцька Гордієнка, Данила Дерекала, Івана Зискаря, Богдана Куреші, Мойсі Писарка, Адама Підгурського, Цецюри Севрука, Петра Сагайдачного, Тимофія Федоровича. 24 серпня турки почали безупинно штурмувати укріплення союзників. Вівся безперервний гарматний обстріл їхнього табору. Але обложені вчинили активний опір. Вночі 30 серпня кілька козацьких полків і польських корогов зненацька увірвалися до турецького табору. Серед турків почалася паніка. Сам Осман втік за три милі від небезпечного місця.

Після цього майже три тижні воєнні дії обмежувалися незначними сутичками, вилазками й гарматними дуелями. Тільки з прибуттям підкріплення турки пішли на рішучий штурм польсько-козацького табору. Але він був відбитий. Супротивники знемагали від великих втрат, нестачі продовольства, фуражу, води, а також від епідемій. Почалися переговори нового польського гетьмана Станіслава Любомирського й турецького султана Османа про мир. 29 вересня 1621 р. Польща і Туреччина *підписали мирний договір*. За його умовами Польща мала заборонити козакам нападати на турецькі володіння й зобов'язувалася регулярно виплачувати кримському ханові щорічні «упоминки». Туреччина обіцяла припинити набіги татар на українсько-польські землі й призначати на молдавський престол лояльних до Польщі правителів.

Перемога Польщі та Запорізької Січі в Хотинській війні внесла відчутні зміни в міждержавні стосунки. Позиції Польщі на міжнародній арені зміцніли. Туреччина вступила в період *затяжної політичної кризи*. Яничари скинули з престолу Османа, а на його місце посадили слабоумного Мустафу I. Посилилася боротьба слов'янських народів, а також населення Молдавії, Валахії за незалежність від колись «Блискової Порти». Персія почала війну з Туреччиною. Тільки Запорізька Січ фактично нічого не дістала від здобутої перемоги. Прохання козаків про збільшення реєстру й платні, інші соціально-економічні «вольності», права православної церкви польський король Сигізмунд відхилив. Реєстр встановлювався в 3 тис. чол., а решта переможців над турками мала повернутися під владу панів.

Одним з найголовніших результатів хотинської перемоги стало *усвідомлення козацтвом своєї сили* в міждержавних стосунках. Маючи на озброєнні 40—50-тисячне військо, Запорізька Січ могла на рівних розмовляти з урядами інших країн. І хоч певна частина учасників війни розійшлася по домівках, але 20 — 30 тис. самовільних козаків, що відійшли на Запоріжжя, дозволили Запорізькій Січі кілька років проводити самостійну політику на підвладній території. У свідомості українського народу *Запорізька Січ дедалі більше перетворювалася на малозалежну від центральних властей козацьку державу*. Потрібен був тільки вождь, який би повів людей на боротьбу за державну незалежність. Реально оцінюючи сили й передбачаючи всю її складність, Сагайдачний не наважувався на активні дії проти Речі Посполитої. До того ж здоров'я гетьмана після одержаної в Хотинській війні рани увесь час погіршувалося. 10 квітня 1622 р. Сагайдачний помер при великій жалобі всього народу й був похований у київському Братському монастирі. Після його смерті відносини запорізького козацтва з урядом Речі Посполитої різко загострилися.

Запорізька Січ *активно втручалася* в непрості відносини між Кримом і Туреччиною. Заміна турецьким султаном у 1623 р. на кримському престолі Мехмет-Гірея Джанібек-Гіреєм викликала спалах міжособної боротьби між претендентами на ханський престол. Прибулі на запрошення Шагін-Гірея 300 запорожців взяли участь у розгромі турецьких частин під Кафою й відвоюванні ханського престолу братами Мехмет-Гіреєм і Шагін-Гіреєм. Між козаками і Шагін-Гіреєм у грудні 1624 р. був укладений союз про взаємодопомогу в боротьбі з Портою. Вірні союзницькому договору, запо-

рожці в березні 1625 р. на 370 чайках *прикривали Крим* від атак турецького флоту і ходили громити турецьке узбережжя Чорного моря. І надалі в протиборстві зі своїми противниками кримський хан користувався підтримкою запорізького лицарства.

Після поразки у війні з Кантемир-мурзою в 1627 р. Мехмет і Шагін Гіреї попросили в Запорізькій Січі військову допомогу. 4-тисячний козацький загін гетьмана Михайла Дорошенка влітку 1628 р. вирушив на підмогу обложеному у Бахчисараї Гіреям. За Перекопом він потрапив в оточення Буджацької орди, зазнав великих втрат (загинув і Дорошенко), але пробився до Бахчисарая і зняв з нього облогу. Та це не врятувало Гіреїв, і вони втратили ханський престол. Оселившись на Запоріжжі, Гіреї робили неодноразові спроби знову повернути собі з допомогою козаків владу. В квітні—травні 1637 р. понад 5 тис. українських козаків допомагали кримському хану Інает-Гірею в його боротьбі з претендентом на ханський престол мурзою Кантемиром. Активний вихід Запорізької Січі на міжнародну арену додавав авторитету українському козацтву й *стимулював його подальшу боротьбу за національно-державне незалежнення України.*

Складними залишилися відносини українського козацтва з Російською державою. З одного боку, перебуваючи у складі Речі Посполитої, воно мусило брати участь у її зовнішньополітичних акціях, з іншого — запорожці й покозачене населення часто проявляли повну самостійність у ставленні до північно-східного сусіда. Тисячі українських добровольців брали участь у повстанні Івана Болотникова та походах Лжедмитрія I і Лжедмитрія II на Москву. Частина з них не захотіла повертатися в Україну й осіла в російських містах. Своєрідним піком боротьби українського козацтва проти Росії став 1609 р., коли на російській території одночасно діяло 40 тис. запорожців. І в розгромі військом короля Сигізмунда III російської армії й оволодінні царським престолом вони відіграли одну з провідних ролей.

В подальших воєнних конфліктах Речі Посполитої з Росією українські козаки виступали на боці поляків, зокрема й у польсько-російській війні 1617—1618 рр. У вересні 1618 р. Сагайдачний повів на допомогу королеви Владиславу 20-тисячне військо. Паралельно йому рухалися полки Михайла Дорошенка. Козаки взяли Путивль, Лівни, Єлець, зазнали невдачі у штурмі невеличкого містечка Михайлів на Рязанщині й 20 вересня з'єдналися біля Донського монастиря з військом Владислава. Протягом майже всього

жовтня запорожці й поляки безуспішно штурмували Москву. Після настання холодів обидві сторони пішли на переговори, а Сагайдачний відвів своє військо в Україну. Частина козаків не захотіла повертатися на батьківщину й осіла в Росії. Деякі з козаків були взяті на царську службу й вірою та правдою служили цареві, поступово русифікуючися. Бойовий козацький отаман Михайло Скиба після переселення до Сибіру став Скибіним, а вже його син Федір Скибін вважався росіянином і відомим сибірським мандрівником. Подібні переходи козаків до Росії були зумовлені зневірою в тому, що польський уряд визнає їхні козацькі права. Під тиском покозачених селян Сагайдачний у 1620 р. пропонував російському цареві взяти на службу все Військо Запорізьке. Однак такої потреби в російського уряду не виявилось. Запорожці допомагали полякам і в російсько-польській війні 1632—1633 рр.

Зовсім інші відносини підтримували запорожці з донськими козаками. Між дніпровським і донським козацтвом зберігались *традиційні добросусідські відносини і воєнний союз*. Вони майже завжди координували свої великі воєнні акції проти Кримського ханства й султанської Туреччини. Наприкінці XVI—на початку XVII ст. донці й запорожці неодноразово спільно нападали на купецькі судна на Азовському і Чорному морях та на татарські і турецькі міста. Особливо активізувалися вони у 20-х роках XVII ст., коли в Україну повернулися десятки тисяч учасників походу в Росію, яких польський уряд не визнав за козаків. Навесні 1621 р. побратими здійснили похід на турецьке місто Різу. Через рік 300 запорожців вирушили на з'єднання з півторатисячним загоном донців для спільного нападу на південне узбережжя Азовського моря. У 1625 р. 2 тис. донців і 10 тис. запорожців спустошили містечка й села навколо Трапезунда. Побували бойові побратими і в інших місцевостях неозорої Турецької імперії. Неодноразово козаки робили спроби зруйнувати турецьку фортецю Азов, наймогутнішу твердиню Туреччини на східнослов'янських землях. Після двомісячної облоги запорожці та донці влітку 1637 р. оволоділи нею. П'ять років козаки утримували фортецю й тільки після того, як у 1642 р. російський уряд наказав залишити Азов, відступили з міста, зруйнувавши перед тим усі його укріплення.

Приблизно з початку XVII ст. встановлюються сталі міждержавні зв'язки *Запорізької Січі із Західною Грузією*. Вони базувалися на спільних економічних інтересах і боротьбі проти султанської Туреччини. Правителі Західної Грузії й

грузинські купці неодноразово послуговувалися запорожцями для охорони торгових караванів між Закавказзям і Центральною та Західною Європою. А січовики часто використовували територію Західної Грузії як плацдарм для нападів на турецьке узбережжя Чорного моря. В будь-яких випадках вони знаходили допомогу, притулок і захист на грузинській землі, хоч не завжди це відбувалося без ексцесів. Грузини почали брати участь в акціях запорожців і навіть селилися на Січі. В свою чергу, козаки обирали місцем свого проживання Грузію. Міждержавні відносини Січі і Західної Грузії доповнювалися економічними й родинними зв'язками.

Через грузинських правителів Кіш Запорізький у 1618 р. *встановив дипломатичні відносини з шахом Персії Аббасом*. Почалися тривалі переговори про союз між Військом низовим Запорізьким та Персією, спрямований проти Туреччини. Але внаслідок турецько-іранського замирення переговори не дали очікуваного результату. Подібні переговори велися і в 1637 р.

Запорізька Січ *мала певні відносини і з далекою Швецією*. У 1601 р. 4-тисячний загін запорожців легендарного Кішки брав участь у поході польського війська в Лівонію. Козаки воювали проти шведів і справляли сторожову службу на дерптських, фелінських і пернавських шляхах. В одному з боїв у 1602 р. Кішка загинув. Його прах козаки відвезли чи то в Канів, чи то в Київ і там поховали. Запорожці діяли в Лівонії до кінця року під проводом Гаврила Крутневича, а потім Івана Куцковича. Уряд Речі Посполитої робив спробу схилити українських добровольців до воєнних дій проти Швеції і в 1626 р. Однак козацька рада відмовила йому в цьому. Приблизно в той же час і Швеція намагалася використати «низове товариство» у війні з Річчю Посполитою. І хоч цього не сталося, шведський посол у Трансільванії та Туреччині Павло Страсбургер постійно зондував ґрунт для налагодження шведсько-запорізьких відносин і пропонував королю залучити на свій бік запорожців. У 1631 р. на Запоріжжя прибуло шведське посольство з пропозицією піти на службу до шведського короля. Однак гетьман Іван Петражицький не наважився на самовільні дії й відправив посольство до польського гетьмана Конєцпольського.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ 1648 р. І СТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

● Підготовка й початок повстання. Богдан Хмельницький ● Перемоги під Жовтими Водами й Корсунем та поширення повстанського Руху ● Воєнний триумф під Пилявцями й визволення західноукраїнських земель ● Створення нової Української держави

Підготовка й початок повстання. Богдан Хмельницький. «Ординація Війська Запорізького» 1638 р. ліквідувала чимало прав козацтва і на певний час принесла полегшення польській шляхті. Але вже за кілька років козаки подолали заціпеніння, згадали про свою лицарську славу й *почали збирати сили для нового виступу проти польського панства*. Хоч реєстровиків було лише 6 тис., але вони спиралися на маси невизнаного урядом козацтва й пригнобленого поспільства. *Головними причинами* зростаючого незадоволення народних мас України політикою Речі Посполитої стали посилення гніту селян і міщан, наступ на права козацтва й небажання надати козацькі права значній кількості покозачених селян і міщан, незахищеність православної шляхти від свавілля польських магнатів, переслідування православного духовенства й національно-релігійні утиски інших груп населення.

Перші звістки про підготовку козацтва до повстання польний гетьман Станіслав Конецпольський одержав у 1646 р. Умови для повстання були сприятливими. Король Владислав IV готувався до війни з Туреччиною, але після відмови сейму ратифікувати її початок вирішив діяти самостійно. Він дозволив запорожцям зробити морський похід на Туреччину й дав їм королівську грамоту на спорудження човнів. Під цим прикриттям козаки почали збиратися на Запоріжжі, згуртовуватися й виробляти план спільних дій.

Одним з організаторів повстання став **Б о г д а н** (3 і н о в і й) **М и х а й л о в и ч** **Х м е л ь н и ц ь к и й** (27.XII.1595—27.VI.1647). Він народився в Чигирині, за іншими даними в Переяславі чи на Львівщині, в сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького й

козацьки з Переяславського полку. Закінчив спочатку, напевне, одну з київських шкіл, потім Львівську єзуїтську колегію, де дістав ґрунтовні знання з історії, географії, юриспруденції. Крім рідної української, добре володів польською, латинською та турецькою мовами, розумів по-татарськи. З молодих літ опанував військову справу. Брав участь у козацьких повстаннях 30-х років, займав посаду писаря реєстрового війська, але в 1637 р. був розжалуваний у сотники. Як і інші православні шляхтичі, Хмельницький зазнавав усіляких утисків і переслідувань з боку польської шляхти. Зі схвалення чигиринського та корсунського старости Олександра Конецпольського у нього відбирали то млин, то коня, поки не дійшла черга й до батьківського хутора Суботова. Підстароста Данило Чаплинський в 1646 р. звичним для шляхти «наїздом» захопив Суботів, а молодшого сина Хмельницького наказав побити мало не до смерті. І це тоді як Хмельницький мав великий авторитет серед козацтва, його добре знали при дворі польського короля, а також в урядових колах Франції.

Навколо Хмельницького ґуртувалася група незначної козацької старшини, яка добивалася відновлення козацьких прав і привілеїв. Серед неї виділялися сотники Чигиринського полку Федір Вешняк і Кіндрат Бурляй, колишні полковники Корсунського полку Максим Нестеренко, Білоцерківського — Яцина Люторенко і Яцько Клиша та військовий суддя Іван Гиря. Найближчими сподвижниками Хмельницького стали також учасники багатьох морських походів на турок і татар Іван Ганжа та Максим Кривоніс.

Перший варіант знищення польських військ на Наддніпрянщині восени 1647 р. чомусь не здійснився. І Хмельницький та його однодумці зібралися на таємну раду під Чигирином для вироблення нового плану. Але про зібрання стало відомо польському комісарові і той наказав чигиринському полковнику Михайлу (Станіславу) Кричевському заарештувати Хмельницького для проведення слідства. Та Вешняк і Бурляй переконали полковника, що він не винен, й умовили відпустити Хмельницького до Трахтемирова — резиденції комісара Яцека Шамберга, аби він зміг виправдатися. Кричевський співчував змовникам і відпустив Хмельницького. Проте він разом із старшим сином Тимошем та 16-ма однодумцями за околицею Чигирини повернув на Запоріжжя. Дорогою до них приєднувалися різні люди, й на Січ прибуло 300, за іншими даними — 500 чол. Спочатку вони оселилися на о. Томаківка, за милю нижче від Микитиної Січі, де стояв польський гарнізон. Тут же перебували

козаки сотника Федора Линчая, які нещодавно зазнали поразки у боротьбі проти ставлеників Речі Посполитої Івана Барабаша та Ляша Караїмовича. Хмельницький з побратимами перебрався на ближчий острів Бучки. У січні 1648 р. козаки вже були готові до штурму Січі. Але полковник Гурський не прийняв бою і завчасно втік. Залога з Черкаського полку впустила повсталих у Січ і сама приєдналася до них. На загальній раді 30 січня, за іншими даними — на початку лютого 1648 р., козаки обрали *Хмельницького гетьманом і підтримали його курс на загальне збройне повстання проти Речі Посполитої.*

Перемоги під Жовтими Водами й Корсунем та поширення повстанського руху. 8 — 10 лютого 1648 р. повстанці відбили спроби карателів оволодіти Микитиною Січчю й відкинули їх до Черкас. Почалася жвава підготовка до збройного виступу проти регулярних польсько-шляхетських військ. Відправлені до Криму посольства Бурляя і Клиші заручилися обіцянкою хана Іслам-Гірея III допомогти у майбутній війні. Одночасно заготовлялися зброя, харчі, фураж, формувалися полки й сотні. Звістка про повстання запорожців швидко поширилася по Україні. Кобзарі та спеціальні гінці протягом лютого розповсюдили від Слобожанщини до Польщі гетьманські універсали із закликом до українців спільно виступити проти поляків. Україна завирувала. На Січ потяглися запорожці, що зимували «на волості», а також втікачі з панських маєтків. Селяни, міщани й козаки на місцях озброювалися, розправлялися з панами й орендарями, захоплювали їхнє майно. Вже в березні шляхта почала тікати з Середнього Подніпров'я. Але і в інших місцях не було спокійніше. Головну причину швидкого поширення повстання польний гетьман Микола Потоцький справедливо вбачав у «змові з усіма козацькими полками і з усією Україною». Організована ним блокада Запоріжжя не дала бажаних результатів. Татарська орда, що наспіла, відігнала польські сторожові загони до Черкас і Білої Церкви. Це дало змогу Хмельницькому завершити приготування до воєнних дій.

Вони розпочалися наступом польського війська з Черкас 21 квітня. Суходолом рухалися 10 тис. кінноти, обоз і артилерія на чолі з сином гетьмана Стефаном Потоцьким і комісаром Шембергом, а Дніпром на човнах — 5 тис. реєстровців і 1,2 тис. німецьких наймитів-піхотинців під командуванням Барабаша і Караїмовича. Вони мали завдання пробитися на Запоріжжя й атакувати Запорізьку Січ з суші та Дніпра, оволодіти нею й придушити повстання. Роз'єднанням ворожих сил вдало скористався Хмельницький і

вирішив розгромити їх поодиноці. Основне військо чисельністю 8 тис. козаків і 16 тис. татар гетьман повів проти польської кінноти. Противники рухалися назустріч один одному Микитиним шляхом. 29 квітня Тугай-бей атакував поляків на лівому березі Жовтих Вод і змусив їх відійти на правий берег річки. Наспілі повстанці Хмельницького перекрили шлях відступу й взяли в облогу польський табір.

Тим часом флотилія Барабаша і Караїмовича побувала на Січі і, не заставши там козаків, повернула назад. У районі Кам'яного Затону її зустріли повстанські гінці, які розповіли про оточення війська молодого Потоцького й намовили козаків приєднатися до повстанців. Реєстровики розправилися з Барабашем, Караїмовичем та іншою старшиною, обрали старшим Філона Джеджалія й за два переходи подолали 60 км до місця битви. Прибуття загону Джеджалія посилило повстанців. Крім того, на їхній бік перейшла частина драгунів із числа українців, а також кілька корогов козаків. За таких умов коронний гетьман не наважився ризикувати своїм військом і не надав допомоги синові. 5—6 травня повстанці майже безперервно штурмували польський табір. Спроби поляків відступити не вдалися. В урочищі Княжі Байраки їх наздогнали татари Тугай-бея та козаки Хмельницького й довершили розгром. Стефан Потоцький мужньо бився, але був двічі поранений, взятий у полон і помер від ран. У полон потрапили також Шемберг та інші воєначальники, у тому числі й благодійник Хмельницького полковник Кричевський. Гетьман викупив свого кума з татарського полону. Той незабаром відмовився від католицької віри, перейшов у православ'я і очолив Київський полк, ставши одним з найближчих сподвижників Хмельницького. За двох коней Хмельницький викупив у татар також Івана Виговського і 17 червня призначив його генеральним писарем.

У перших переможних битвах важливу роль відіграли татари, їхня кіннота блокувала противника з усіх боків, не давала йому змоги відірватися від основних повстанських сил і переважала ворожу піхоту у відкритому бою. Крім того, їхня присутність справляла деморалізуючий вплив на противника. У ході спільних дій зав'язалася особиста дружба Хмельницького і Тугай-бея, вони побраталися й зберегли найкращі почуття один до одного на все своє життя.

Дізнавшись про поразку під Жовтими Водами, гетьман Потоцький відвів свої війська з-під Чигирина до Корсуня й мав намір відступити на Богуслав і Паволоч. Але провідник Самійло Зарудний вчасно попередив Хмельницького, і за

його наказом Максим Кривоніс влаштував засідку в Гороховій Діброві. 16 травня татари й козаки довершили розгром польської армії на Середньому Подніпров'ї. 8,5 тис. полонених, у тому числі польного гетьмана Потоцького й коронного гетьмана Мартина Калиновського, Хмельницький віддав татарам. Козаки взяли 41 гармату й знамена. Ніколи Річ Посполита не знала такої поразки у боротьбі з українським козацтвом. Її довершив напад 87-тисячної армії союзника Хмельницького кримського хана Іслам-Гірея на Білоцерківщину і Південну Брацлавщину. Окремі татарські чамбули рушили далі на захід, набрали багато полону й Чорним шляхом повернулися до Криму.

Успіхи повстанців у Середньому Подніпров'ї багато в чому були зумовлені повстанським рухом на Лівобережній і Правобережній Україні. Він скував надвірні війська місцевих магнатів і не допустив їх з'єднання з регулярною армією. Масова конфіскація магнатом Яремою Вишневецьким у березні 1648 р. в лівобережних селян, козаків і міщан мушкетів дещо послабила їхній виступ. Однак в боротьбі з місцевими повстанцями Вишневецький згаяв дорогоцінний час. Його військо кількістю 6 тис. драгунів і надвірних козаків з великими труднощами пробивалося з Лубен до Дніпра. Тільки у 20-х числах травня воно вийшло до Переяслава й кинулося шукати переправ. Але повсюди їх контролював 10-тисячний загін Кривоноса. Дізнавшись про поразку польської армії під Корсунем, Вишневецький почав відступати до Лубен. При цьому він жорстоко розправлявся з невинними селянами, міщанами й козаками. Проте його військо поступово тануло. Переконавшись, що відсидітися в Лубнах неможливо, князь із залишками війська, обозами шляхтичів, управителів маєтків, орендарів і євреїв ледве-ледве пробився через Чернігів до Лосєва й переправився на Правобережну Україну.

Тим часом *повстання на Лівобережній Україні ширилося*. До нього приєдналися жителі Прилуччини, Миргородщини, Полтавщини. Наприкінці травня до Лубен підійшли 10 — 15 тис. повстанців і почали облогу міста. Перебивши захисників, вони захопили Лубни й зрівняли його укріплення з землею. Почали створюватися великі повстанські загони. Протягом кількох днів до них вступило майже 7 тис. озброєних мушкетами й шаблями селян. Те ж саме відбувалось і на Чернігівщині та Стародубщині.

Найсильніший опір повстанцям вчинила шляхта в Чернігові. Наприкінці травня козацькі полки почали штурм міста. Увірвавшись до нього з допомогою тамтешніх міщан,

повстанці відтиснули рештки шляхтичів до замку, де зберігалися великі запаси пороху, свинцю й харчів. Не сподіваючись на милість своїх підданих, шляхтичі три тижні зятато відбивалися, аж поки всі не полягли в нерівній січі. На такий же опір нашттовхнулися повстанці в Новгороді-Сіверському. Жорстокі бої точилися за Погар. Кілька разів повстанці безуспішно штурмували міські мури, поки оволоділи містом. Селянсько-козацькі загони визволили також Глухів, Любеч, Лоев та інші українські міста. Повстання перекинулося й на Гомельщину, де зібралося чимало втікачів з України. Лише в Гомелі під шаблями повстанців полягло 600 шляхтичів і 800 євреїв. Після відходу повстанців шляхта відновила у місті свою владу.

На кінець червня 1648 р. повстанці звільнили від польських магнатів і шляхти всю Лівобережну Україну. Лівобережні землі стали найнадійнішою і найстабільнішою базою повстанських сил. З них Хмельницький черпав людські ресурси, озброєння, порох, зерно, фураж. Одночасно Лівобережжя було надійним притулком для повстанців в разі воєнних невдач.

Досить швидко було визволено Правобережне Подніпров'я. Ще в березні — квітні найпередбачливіша шляхта відійшла на Волинь і в Західну Україну. Масова втеча подніпровської шляхти почалася після битв під Жовтими Водами і Корсунем. «Тільки-но шляхта, київські обивателі дізналися про розгром гетьманів і коронного війська, — писав очевидець тих подій шляхтич Йоахим Єрлич, — одразу, тієї ж години, почали укладатися на вози з жінками й дітьми, залишаючи господарство і все, хто що міг, ледь не з душами своїми, покинувши свої оборонні замочки по містечках і селах та укріплені двори». Сильні повстанські загони утворилися на Фастівщині. В 20-х числах травня вони почали просуватися до Києва, виганяючи шляхту з насиджених місць, зокрема з Новосілок, Білогородки. Поряд з ними діяли повстанські загони з Бузової, Гурівщини та інших сіл. Ліси та переліски кишіли озброєним людом, і не одна сотня шляхтичів зі своїми домоцадцями лягла кістьми на степових дорогах і лісових стежинах. На визволення Києва Хмельницький направив 3-тисячний загін на чолі з О. Теплушкіним. Наприкінці травня 1648 р. повстанці при підтримці міщан без бою увійшли в Київ. Хмельницький оголосив Київ своєю столицею і збирався приїхати до нього. Але нагальні справи завадили зробити це найближчими місяцями.

На всьому Середньому Подніпров'ї продовжувала триматися тільки Кодацька фортеця. Після Жовтоводської би-

тви за наказом гетьмана її взяли в щільну облогу козаки Ніжинського полку Прокопа Шумейка. У серпневих штурмах полягло 4 тис. повстанців, і Хмельницький надіслав сюди додатково козаків на чолі з полковниками Максимом Нестеренком і Яковом Вовченком. Тільки 1 жовтня комендант Криштоф Гродзіцький разом з гарнізоном капітулював.

Після Корсунської перемоги військо Хмельницького дійшло до Білої Церкви й тут зупинилося. Разом із татарами козаки відсвяткували перші успіхи, а воєначальники приступили до реорганізації війська й розробки планів подальших дій. У Білій Церкві виявились найближчі задуми Хмельницького й вищої козацької старшини щодо перспектив повстання. На пропозицію брацлавського воєводи Адама Кисіля козацьке командування погодилося на двотижнєве перемир'я з поляками для улагоджування конфліктів. Самому Кисілю козаки не довіряли й основну надію покладали на сейм. Дійсно, Кисіль походив із знатної української родини, дотримувався православної віри, часто перебував у опозиції до польської шляхти, але послідовно відстоював перебування України в складі Речі Посполитої. Знаючи це, Хмельницький пише до польського сейму листа з викладом мотивів і мети повстання. Головну причину народного виступу гетьман вбачав у посиленні гноблення козаків. Він вимагав збільшити козацький реєстр до 12 тис. чол., сплатити затримане жалування, відмінити ухвалу «Ординації Війська Запорізького» 1638 р. про заміщення старшинських посад лише поляками, а також не утискувати православну церкву і повернути їй захоплені храми. Тобто на початковому етапі повстання плани Хмельницького *не виходили за межі економічних і політичних інтересів козацтва та прав православної конфесії*. Козацька територія на заході, на думку гетьмана, мала доходити до Білої Церкви. На цьому наполягав і кримський хан, вимагаючи від короля, «щоб до Білої Церкви воєвод і старост не було, і тільки вільне козацьке князівство...». Однак національно-визвольна боротьба народу вносила істотні корективи до планів козацької старшини. Однією із заслуг Хмельницького стало те, що він чуйно вловлював настрої мас і втілював їх у державну політику.

Тим часом *хвиля народних повстань прокотилася* Правобережною Україною. У червні повстали жителі Уманщини. Для керівництва ними Хмельницький направив Івана Ганжу. Загін Ганжі взяв штурмом Умань, швидко розрісся до полку й рушив на польську шляхту Брацлавщини. Паралельно з ним діяли загони Кривоноса. Сформувавши з селянства

численне військо, народний ватажок невдовзі здобув Бершадь, Ладижин, Тульчин. Не встояли перед повстанцями також міста-фортеці Брацлав, Райгород, Немирів, Погребище та ін. Повстання перекинулося на Волинь, давнє гніздо магнатського всевладдя.

Повстанський рух пожвавився після 12 червня, коли на Житомирщину вступив зі своїми недобитками Вишневецький. Намагаючись будь-якою ціною придушити «реbelію» й захистити свої маєтності, князь вдавався до найжорстокішої розправи над винними й безвинними. Шлях його війська був позначений шибеницями, палями, тисячами осліплених, обезручених і обезножених людей. Нехристиянська жорстокість князя змусила взятися за коси навіть найсмирніших і слабких, переповнила ненавистю і жагою помсти серця сильних. Об'єднавши під своїм командуванням майже 40 тис. повстанців, Кривоніс повів їх проти Вишневецького. На допомогу Кривоносу прийшло 5 тис. козаків Білоцерківського полку Гирі. Перші великі бої розгорілися між противниками під Махнівкою на Волині. Переслідуючи шляхту, загопи повстанців відкинули Вишневецького за р. Случ і захопили сильну фортецю Полонне. Вирішальні бої зав'язалися під Старокостянтинівом 16—18 липня і точилися з перемінним успіхом. Долю перемоги вирішили полки Ганжі та Гирі. Польсько-шляхетське військо відступило за Горинь.

Українська людність масово піднялася проти шляхти. Протягом липня — першої половини серпня повстанці визволили Заславль, Рівне, Клевань, Луцьк, Чарторию та інші міста. *Повстання перекинулось у Білорусію* й велось під керівництвом посланців Хмельницького. Військо Кривоноса рушило на допомогу повстанцям, які штурмували наймогутнішу на Правобережжі фортецю Кам'янець-Подільський. Але незабаром його відкликав Хмельницький. Насувались події, які мали вирішити долю України.

Воєнний тріумф під Пилявцями й визволення західноукраїнських земель. Під час перепочинку Хмельницький створив 100-тисячну армію, поділену на полки й сотні. На чолі повстанців стали Іван Богун, Матвій Гладкий, Філон Держалій, Мартин Пушкар та інші талановиті полководці. Дізнавшись про підготовку польської армії до походу на Подніпров'я, Хмельницький наприкінці липня повів повстанське військо на захід. На початку вересня воно зупинилося під Пилявцями (за 25 км на південний схід від Старокостянтинова) і почало готуватися до зустрічі з противником. Не всі повстанці мали вогнепальну зброю, але кожен рвався

до бою з шляхтою. Бойовий дух війська був надзвичайно високим. 8 вересня почалися перші сутички з окремими загонами 60-тисячної польської армії. Всі спроби поляків прорватися до козацького табору виявилися марними. Наступаючі втратили чимало вояків. Польські регіментарі Домінік Заславський, Микола Остророг і Олександр Конєцпольський були далекими від військової справи людьми (їх Хмельницький іронічно називав «перина», «латина» і «дитина»), діяли розрізнено й невміло. Дисципліна у війську була слабкою.

Вирішальні бої почалися 11 вересня. Польські корогви пішли на штурм греблі через р. Пилявку (Ікву), намагаючись пробитись до козацького табору. Зазнавши великих втрат, поляки врешті захопили греблю і перейшли на правий берег р. Пилявки. Надвечір 12 вересня до козаків наспіла білогородська орда, що викликало сум'яття у ворожому стані. 13 вересня козацькі полки в бойовому порядку вийшли з табору в поле. Почалася генеральна битва. Польсько-шляхетська армія *зазнала нищівної поразки*. Рештки розбитої армії панічно тікали, подолавши 300 км до Львова за дві доби.

У результаті перемоги під Пилявцями *активізувався селянський рух* у Галичині. Найпершими піднялися проти польського панства жителі Кам'янки-Струмилової і Сокаля. Але їхній повстанський рух був придушений. Успішніше діяли повстанці в околицях Рогатина і Княгинич. Вони повністю звільнили свої райони від шляхти й почали запроваджувати місцеве самоврядування. Опорним пунктом повстанців стало містечко Отиня (нині Івано-Франківська обл.), де успішно діяв Семен Височан. Він зібрав 15-тисячне військо, поділив його на полки, сотні й оволодів майже всіма містами і селами Галичини.

Через кілька днів після Пилявецької битви відбулася старшинська рада. Дехто із старшини пропонував припинити воєнні дії, укріпитися на р. Случі й домагатися від уряду Речі Посполитої задоволення козацьких вимог. Однак перемогла радикальна партія, яка наполягла на продовженні наступу. Головні сили козацької армії рухалися по лінії Старокостянтинів—Базалія—Збараж—Тернопіль—Зборів—Глиняни—Львів. Побіч просувалися окремі полки, допомагаючи повстанським загонам громити панські маєтки.

26 вересня Хмельницький почав облогу Львова. Доля міста була фактично вирішена після того, як Кривоніс зі своїми козаками й донцями захопив Високий Замок. Проте гетьман не схотів руйнувати старовинне місто, натомість узяв викуп 200 тис. талярів і зняв облогу. З більшістю сил

Хмельницький протягом 27 жовтня — 14 листопада вів облогу Замостя. Окремі козацькі загони діяли під Равою-Руською, на Холмщині, Підляшші, досягли Люблінщини і Вісли. Річ Посполита *стояла на межі воєнної катастрофи*. Але українське військо було стомлене, погано забезпечене боєприпасами, порохом, теплим одягом і взуттям. Покладаючи великі надії на претендента на польський престол Яна Казимира, Хмельницький пішов на перемир'я. Це спричинило серйозні непорозуміння між гетьманом і частиною козацької старшини, зокрема з Кривоносом і Головацьким, які наполягали на доведенні війни до переможного кінця. Та епідемія чуми змусила і найбільш незговірливих старшин погодитися на відступ.

Ряди переможців порідшали. Чимало їхніх побратимів загинуло від куль і шабель польської шляхти та епідемії чуми. Серед них був і улюбленець селянських мас, непримирений ворог панства, вірний сподвижник і одночасно суперник гетьмана полковник Кривоніс. Козаки поверталися додому з перемогою, як герої. Найпишнішу зустріч Хмельницькому влаштували кияни. 23 грудня до Золотих воріт вийшов увесь Київ разом з єрусалимським патріархом Паїсієм і київським митрополитом Сильвестром Косовим. Безперестанку салютували гармати, студенти читали похвальні вірші Хмельницькому, називаючи його «українським Мойсеєм», визволителем від «лядської неволі» й богом даним проводирем. Україна тріумфувала. Віковічна мрія народу здійснилася.

Створення нової Української держави. Результативність повстанського руху 1648 р. змушує висловити сумнів щодо трактування радянською історіографією цієї події як початку визвольної війни. Окремі вчені (Микола Костомаров і Михайло Покровський) називали боротьбу українського народу в середині XVII ст. «козацькою революцією». Погляньмо на подію 1648 р. з точки зору революційності тих змін, що тоді відбулися. Революція — це докорінна зміна в житті суспільства мирними чи військовими засобами. Залежно від спрямованості вона могла мати або соціальний, або національно-визвольний чи змішаний характер.

У ході всенародного повстання 1648 р. в Україні відбулися докорінні зміни в державному устрої українського суспільства. Було повалено польсько-шляхетське панування й розпочато створення *Української національної держави республіканського типу*. Верховним органом молодій державі стала загальнокозацька рада. Хоча в її роботі могли брати участь лише козаки, але в умовах вільного доступу в ряди козацтва інших верств

населення *рада мала загальнонародний характер*. Вона вирішувала найважливіші питання життя України. *На чолі держави стояв гетьман, який обирався козаками*. До його рук поступово переходила військова, адміністративна, фінансова й судова влада. *Дорадчі права при гетьмані мала рада генеральної старшини*, до якої входили обозний (керував поставанням армії), суддя (очолював генеральний суд, вищу судову інстанцію), писар (займався діловодством і зарубіжними зв'язками), підскарбій (відав фінансами, скарбом і податковою політикою), осавул (відповідав за організацію і боєздатність військових частин), хорунжий (частково відав військовими справами і відповідав за збереженість головного військового прапора), бунчужний (оберігав гетьманський бунчук). Вищі урядові посади з'явилися в ході вирішення назрілих проблем й інколи могли заміщатися одночасно двома особами.

Головною запорукою успішного будівництва Української держави стало *створення національної армії* на організаційних принципах запорізького козацтва. Армія формувалась із добровольців, відзначалася високим бойовим духом, мужністю та суворою дисципліною, її основну ударну силу становили запорожці й реєстрові козаки Білоцерківського, Чигиринського, Черкаського, Корсунського і Переяславського полків. У ході боротьби невеликі повстанські загони об'єднувалися в нові полки, які приймали назву найбільшого міста. З'явилися Полтавський, Прилуцький, Миргородський, Ніжинський, Борзнянський, Ічнянський, Кропивнянський, Київський, Уманський та інші полки. Бойове ядро полку становили 1 — 2 тис. записаних у реєстр козаків, але при необхідності до них приєднувалися ще десять, а то й більше тисяч добровольців. Чисельність української армії доходила до 100 — 150 тис. чол. Це набагато більше, ніж в будь-якій іншій європейській державі. Як правило, полчани самі обирали полковника з-поміж найталановитіших організаторів, мужніх і хоробрих ватажків. Те ж саме відбувалося й при формуванні полкової старшини — писаря, судді, обозного, осавула, хорунжого. Разом з тим гетьман призначав полковників і на власний розсуд з числа непримиренних ворогів польської шляхти. Прискіпливий відбір кращих з кращих забезпечив перевагу військової майстерності командирських кадрів української армії над професійною вправністю польських воєначальників. У відносинах між полковниками й вищою старшиною органічно поєднувалися воєнна ініціатива з суворою дисципліною. Наказ гетьмана виконувався незаперечно, негайно й точно. В цьому армія чітко дотри-

мувалась правил, вироблених запорожцями у їхній безперервній борні то з татарами, то з турками, то з ляхами, а то й з усіма разом. Полки склалися з сотень, чисельність яких була неоднаковою. Часто вони налічували до 500 — 700 козаків кожна на чолі з сотником, писарем, осавулом і хорунжим. У більшості випадків сотенна старшина обиралась на відкритих козацьких радах.

Поступово формувалася територія держави. На неї переносився традиційний військовий устрій козацтва, що найповніше відповідало головній меті — визволенню України від поневолювачів. Звільнена територія почала ділитися на полки й сотні на чолі з полковниками та сотниками. На кінець 1648 р. вона простягалася від Слобожанщини на сході до Галичини на заході. Україна відроджувалася в старокіївських межах на новій національно-соціальній основі. Радикальні зміни відбулися і в становищі українських міст. Вони визволилися з-під залежності короля, магнатів, шляхти, католицького духовенства й стали юридично самостійними. Вся повнота влади перейшла до магістратів і ратуш. Більшу свободу дістали сільські старости.

Революційні зміни сталися в *національно-соціальному складі* військових і адміністративних органів. Повстанці поклали край пануванню польських магнатів, шляхти й католицького духовенства у владних структурах суспільства. Більшість з них загинула в перші місяці війни або втекла до Польщі. До влади прийшла національна за складом козацька старшина. Досить впливову її частину становила православна українська шляхта. З шляхтичів походили гетьман Богдан Хмельницький, полковники Данило Нечай, Іван Богун, Михайло Кричевський, Станіслав Мрозовецький та ін. Хвиля всенародного повстання винесла на командні посади представників із народних низів. Полковники Максим Кривоніс, Іван Тиша, Мартин Небаба та інші вийшли з ремісників, Степан Пободайло — з драгунів, Матвій Гладкий — з козацтва. Сотниками Ясногородської, Бузівської та Гурівської сотень на Київщині стали війт Гапон, коваль Андрій, мельник Фока, бондар Герасим і кравець Сидір. Приблизно те ж саме відбувалося по всій визволеній території. Козацьку старшину згуртовувала ідея визволення України й створення незалежної держави. Але стосовно внутрішньої політики її роздирали серйозні суперечності. Однак у цілому вона проводила прогресивнішу політику, ніж польська шляхта. У такому ж напрямі діяли сільська й міська адміністрації, позбавлені жорсткої опіки польських властей.

Розпочалося формування *національної судової системи*. Вона відповідала особливостям державного устрою й будувалася на становій основі, коли для кожного стану призначались окремі суди. Щоправда, ця тенденція ще не була чітко виражена. З'явився Генеральний суд на чолі з генеральним суддею. До його компетенції входило судочинство над вищою козацькою старшиною та розгляд спірних справ державної ваги. Одночасно він виступав апеляційною інстанцією для інших судових органів. У полках почали створюватися полкові суди на чолі з полковими суддями. Продовжували діяти окремі суди для міщан і селян. Але на їхню роботу дедалі посилювався вплив козацької старшини. Козацькими судами поряд з суддями керували й полковники та сотники. Судочинство базувалось на старих юридичних кодексах законів, зокрема на Третьому литовському статуті 1588 р., і велося «за давніми правами і за давніми вольностями».

Докорінні зміни сталися у *соціально-економічних відносинах*. Повсталі маси ліквідували велику земельну власність польських магнатів і шляхти, а також полонізованих українських феодалів. Залишені ними рухоме майно і скот перейшли до рук повстанців. Селяни, козаки й міщани почали засівати панські лани різним збіжжям. Звільнені землі хлібороби вважали своїми, відвойованими, як вони говорили, козацькою шаблею. Економічні підвалини традиційного феодалізму були істотно підірвані.

Свої володіння зберегли тільки православні монастирі й та українська й польська шляхта, що стала на бік повсталих. Однак владу над підданими вони втратили. Частина православних монастирів одразу визнала законність нової влади й почала шукати в неї захисту від селян. Вже з червня Хмельницький став видавати охоронні й жалувальні універсали Густинському, Печерському жіночому, Флорівському та іншим монастирям. Майже одночасно охоронні універсали дістають Себастьян Снітинський з Коростенщини та, напевне, й інші шляхтичі з числа учасників боротьби проти Речі Посполитої. Ці універсали захищали від наїздів військових команд, але не закріплювали владу поміщика над селянином,

Одним з найголовніших завоювань народу бурхливого 1648 р. стала *ліквідація кріпосного права*, найненависнішої й найтяжчої форми експлуатації селянства. Хлібороби завоювали особисту свободу й широкі можливості для занять сільським господарством, різними промислами. Основними господарськими одиницями на визволеній території стали

дрібні господарства, які базувалися на сімейній та вільно-найманій праці.

Для налагодження зв'язків з іноземними державами й створення антипольського союзу Хмельницький почав формувати *дипломатичну службу*. У квітні 1648 р. у Бахчисараї гетьман уклав угоду з ханом Іслам-Гіреєм III, умови якої були вироблені попередніми посольствами Кіндрата Бурляя і Яцька Клиші. За цією угодою хан мав подавати Хмельницькому допомогу кіннотою, а гетьман — віддавати татарам військову здобич і не чинити опору при набиранні ними ясиру в маєтках польської шляхти. Як гарантію вірності угоді гетьман залишив у Бахчисараї заложником свого 16-річного сина Тимоша.

Після Корсунської перемоги Хмельницький 8 червня 1648 р. направив російському цареві листа з повідомленням про успіхи козацької зброї і проханням підтримати Україну в її боротьбі з Польщею. Однак російський уряд тільки приглядався до подій в Україні, і це змусило Хмельницького використати єрусалимського патріарха Паїсія, що перебував у Києві проїздом до Москви, аби той схилив російського царя до воєнних дій проти Польщі. Значно кращі успіхи мала козацька дипломатія у відносинах з Трансільванією (Семигородям). Князь Юрій Ракоцій I у серпні прохав Хмельницького через кальвініста-магната Юрія Немирича підтримати його кандидатуру на польський престол. Між Чигирином і Феєрваром вівся жвавий обмін посольствами і грамотами. Однак союз проти Польщі між Україною і Трансільванією так і не був укладений. Те ж саме сталося й у відносинах з Молдавією. Перебуваючи у васальній залежності від Туреччини, воєвода Василь Лупул разом з тим мав тісні, навіть родинні зв'язки з магнатом Янушем Радзивіллою і тяжив до Польщі. У жовтні він приймав посольство Хмельницького й погодився не пропускати на свою територію втікаючу з України польську шляхту. Але далі цього у відносинах з молодого козацькою республікою не пішов. До України придивлялися Бранденбургія, Венеція та інші країни, виношуючи при цьому кожна свої плани. Визнаючи перемоги козацтва у війні з Річчю Посполитою, уряди зарубіжних країн почали зондувати ґрунт для встановлення зв'язків з Україною.

Національно-визвольна революція 1648 р. мала виразні елементи революції буржуазної. Вони полягали у ліквідації великої земельної власності польських і ополячених українських феодалів, а також станового устрою суспільства, поваленні кріпосницького ладу, завоюванні селянами осо-

бистої свободи, встановленні дрібної земельної власності селян, козаків і міщан, масовому використанні вільнонайманої робочої сили тощо. З'явилася реальна можливість для *переходу до буржуазного суспільства*. Тим більше, що подібне вже сталося в Нідерландах і відбувалося в Англії. Все залежало від сили народних мас і політики правлячих кіл.

Проте завоювання українського народу не були закріплені законодавчо. Уряд молодої республіки *відстав від реального ходу подій* і в своїй більшості перебував у полоні традиційних середньовічних уявлень про державну форму організації суспільства. На одне з центральних місць у державотворчому процесі він ставив затвердження особливих пільг для козацтва як своєрідну платню за повалення польсько-шляхетського панування в Україні. Фактично козацтву відводилося те соціальне місце в суспільстві, яке раніше належало шляхті. Тобто *започатковувалася реставрація колишнього станового ладу, але вже на національній основі*.

- Дипломатичні переговори взимку 1649 р.
- Війна на два фронти. Битва під Зборовом
- Дипломатичні та воєнні успіхи у 1650 р.
- Поразка під Берестечком та її наслідки
- Воєнні дії у 1652—1653 рр. ● Переяславська рада 1654 р. Березневі статті

Дипломатичні переговори взимку 1649 р. Створення Української держави у 1648 р. докорінно змінило тактичні й стратегічні плани Хмельницького. Найрельєфніше вони проявилися під час переговорів з польськими послами у лютому 1649 р. у Переяславі. Польську депутацію очолював київський воевода Адам Кисіль. Він представляв ту частину патріотично настроєної української аристократії, доля якої склалась трагічно. Кисіль щиро бажав добра своїй Вітчизні, але всі конфлікти між Україною і Річчю Посполитою хотів розв'язати мирним шляхом, відстоюючи єдність Речі Посполитої, яку вважав взірцем демократичної держави.

Польські дипломати привезли Хмельницькому згоду короля на збільшення реєстру до 12 тис. козаків і скасування унії. Цим самим уряд Речі Посполитої сподівався ублажити козацтво й знову поставити його в свою залежність. Однак ситуація вже докорінно змінилася. Хмельницький перетворився з проводиря козацтва на *вождя всієї української народності*, що завоювала свободу й власну державність. На висловлені посольством пропозиції гетьман відповів коротко, але експресивно: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський (український. — Авт.)... Поможет мі то чернь всяя по Люблін і Краков, которой я не отступлюсь, бо то права рука наша». Хмельницький визначив *кордони Української держави* по Віслу, де могла жити лише та польська шляхта, що визнавала владу Війська Запорізького. Ні козацька старшина, ні польський уряд не бажали йти на компроміси, а тому не могло бути й мови про стабільний мир між державами, одна з яких шойно вирвалася з колоніальних лабет, а інша намагалася її знову туди повернути. Єдине, про що

змогли домовитися обидві сторони, так це про перемир'я до весни й встановлення кордону по р. Горині.

Одночасно Хмельницький розгорнув жваву *дипломатичну діяльність*. Він вів переговори з молдавським господарем, трансільванським князем і кримським ханом. Ранньою весною до Чигирина прибуло російське, а до Москви від'їхало українське посольство Вешняка. Український гетьман будь-якою ціною намагався створити *антипольську коаліцію* держав і спільними силами завдати поразки Речі Посполитій. Однак уряди зарубіжних країн ще з недовірою ставилися до молоді держави й ухилялися від конкретних зобов'язань. Єдиним винятком став кримський хан Іслам-Гірей. Дбаючи насамперед про власні інтереси, він зголосився надати Хмельницькому істотну військову допомогу.

Війна на два фронти. Битва під Зборовом. Польська шляхта не збиралася виконувати умови переяславського перемир'я і виводити свої війська за р. Горинь. Навпаки, князь Корецький і кам'янецький каштелян Станіслав Лянцкоронський захопили на Волині Межиріч і на Брацлавщині Бар. Подібні акції вчинили й інші польські магнати. По всій Речі Посполитій збиралося військо. На літо 1649 р. воно складалося з трьох армій. Одна під командуванням Адама Філрея, Лянцкоронського і Вишневецького зосереджувалася на межі Галичини й Волині у верхів'ях Південного Бугу, друга — короля Яна II Казимира складалася з посполитого рушення шляхти і йшла їй на допомогу, третя — литовського гетьмана Януша Радзивілла мала наступати на Україну з півночі. У травні передові загони польської армії перейшли в наступ і завдали поразки загонам Івана Донця і Таборенка під Любаром і Сульжином, Кривоносенка — під Красиловом, Старокостянтинівом і Острополем. Основні сили цієї армії зосередилися під Старокостянтинівом для дальшого наступу.

Влітку 1649 р. Україні довелося вести воєнні дії і в Білорусії. Війна на два фронти ослабила ударну міць козацької армії, але одночасно й прикрила її північний фланг від загрози з боку литовської армії. У квітні Хмельницький направив на Прип'ятщину й Гомельщину Чернігівський полк Мартина Небаби і полк Іллі Голоти. Козаки не обмежилися пасивною обороною, а допомогли місцевому населенню у боротьбі проти литовської та польської шляхти. Українські полки зайняли північну Прип'ятщину, Гомельщину і прийняли на себе удар литовської армії. Війна велася з перемінним успіхом.

Тим часом Хмельницький зібрав майже 360 тис. добровольців, закликав на допомогу татар і на початку травня зосередив війська під Бердичевом. Щоб розпорошити ворожі сили, він наказав брацлавському полковнику Данилу Нечаю вдарити на Меджибіж. План цілком вдався. Лянцкоронський зі своїми драгунами поспішив на допомогу меджибізькому гарнізону, а гетьман з головними силами рушив на Старокосянтинів. Несподівана поява козаків і татар внесла сум'яття й паніку в дії польського командування. Та й рядова шляхта розгубилася, почала звинувачувати своїх регіментарів у бездарності й вимагати обрання нових полководців. Нарешті магнатам удалося навести такий-сякий порядок у війську й наказати відступати до Збаража. Відступ скоріше нагадував втечу. Відступаючих переслідувала кіннота Вінницького й Київського полків, її підтримували головні сили під командуванням самого Хмельницького й татарські чамбули. В ар'єргарді рухався Миргородський полк Матвія Гладкого. Нарешті польське військо дісталось Збаража. У невеликому містечку всі розміститися не могли, і Вишневецький наказав будувати під самим замком укріпленій табір.

30 червня наспіли передові загони козаків і татари й з маршу атакували табір. Знищивши до двох тисяч німецьких найманців і захопивши чимало військового спорядження, вони відійшли назад і отаборилися за чверть милі від поляків. Незабаром до них приєдналися й головні сили української армії. Повстанці зайняли всі навколишні села й хутори, так ізолювали Збараж від світу, що, як говорили учасники тих подій, і пташка не могла вільно пролетіти.

Тим часом литовський гетьман Радзивілл після тривалих вагань за наказом короля вирішив ударити з півночі в тил українській армії, на Київ і Задніпров'я. Розпорошені сили повстанців на півдні Білорусії були неспроможні стримати литовську армію. 17 липня 7-тисячний полк Іллі Голоти потрапив у оточення під містечком Загалля і майже увесь був винищений. Загинув і Голота.

Загроза прориву литовських військ гетьмана Януша Радзивілла на Київ і Лівобережжя була настільки небезпечною, що для її відвернення Хмельницький направив з табору одного з найкращих своїх полководців — Кричевського. У Чорнобилі до київських козаків пристали кілька сотень Чорнобильського полку, Овруцький полк, полк Григора Голоти, кілька тисяч шляхтичів, чимало добровольців. Військо Кричевського збільшилося до 30 тис. кіннотників. Переправившись через Прип'ять під Бабичами, козаки рушили на

Річицю, а потім за ворожим військом під Лоев, де Чернігівський полк Степана Пободайла прикривав переправи через Дніпро. О дев'ятій ранку 31 липня козаки у кінному строю атакували ворожий табір з боку Брагіна, але зазнали великих втрат, не витримали натиску тяжкої гусарії та рейтар і мусили перейти до оборони в таборах. Під прикриттям ночі козаки залишили укріплення, забрали поранених і непомітно для противника відійшли. Тяжкопоранений Кричевський вчинив за давнім козацьким звичаєм — «нехай твоя, гетьмане, голова буде за всі наші голови» — й попросив залишити його вмирати на ношах у чистім полі. Привезений у ворожий табір, він відмовився від повернення в католицьку віру й засмучений загибеллю 30-тисячного козацького війська помер в оточенні шанобливо схилених до нього недавніх противників — тих противників і самого Радзивілла, котрі за декілька років перейдуть на бік шведського короля й разом з козаками будуть воювати проти Речі Посполитої. Ціною власного життя козаки Кричевського виконали завдання гетьмана. Зазнавши великих втрат і вистрілявши увесь порох, Радзивілл *не наважився наступати далі і відійшов на північ*. Це дало змогу Хмельницькому заспокоїти козаків під Збаражем і довести справу до кінця.

Козацька піхота посилила штурм укріпленого табору, в якому козаки не шкодували ні сил, ні життя. Не одна козацька мати заплакала за своїм сином, що поклав голову під Збаражем. Серед них був і славний лицар Станіслав Мрозовицький (Морозенко), смерть якого відізначалася глибокою тугою серед людей. Вже того грізного літа кобзарі співали по всій Україні:

Ой, Морозе, Морозенку, ти славний козаче!
За тобою, Морозенку, Україна плаче.

Сильне поранення дістав вінницький полковник Іван Богун. Але козацькі лави дедалі щільніше оточували польський табір. 27 липня почався генеральний штурм. Козаки штовхали поперед себе «гуляйгороди» (рухомі вежі), дорвалися майже до польських укріплень, насипали вали заввишки у два списи, поставили на них «гуляйгороди» й почали з гармат та мушкетів впритул розстрілювати польських воєнків. Облога наближалася до завершення.

Дізнавшись про підхід армії короля Яна Казимира, Хмельницький залишив під Збаражем генерального обозного з частиною військ, а сам з основними силами рушив назустріч полякам. Козаки потайки зайняли вигідні позиції

на р. Стрипі, і коли 5 серпня польські війська розтягнулися довгою колоною вздовж річки й грузили в розкислій від рясних дощів низині, напали на них з тилу і флангів. Не битва це була, а справжня різанина, згадували пізніше її учасники. В сутичках було знищено 4 тис. жовнірів і драгунів, у тому числі й «цвіт польської шляхти». Нашвидкуруч збудований поляками табір мало зарадив справі. Як писав очевидець тих подій, козаки, немов сліпі, летіли на стрілянину й вогонь, сіючи смерть і паніку серед шляхти. Тільки настання ночі врятувало польську армію від нищівного розгрому.

Вранці 6 серпня козаки перейшли в рішучий наступ. Одні з них кинулися на штурм Зборова, а інші — на греблю й мости над Стрипою, аби відрізати оборонців міста від польського табору. Після кількох атак переправи вже були в руках козаків, а Миргородський полк оволодів Зборовом. Військовий табір короля Яна Казимира опинився в щільному оточенні. З міських валів по ньому вела вогонь козацька артилерія, а піхота відновила штурм. Польська шляхта була повністю деморалізована. Сам король мусив ходити обозом і виганяти вояків з-під возів на бій. Шляхта забула свою колишню славу й готувалася до найгіршого.

Порятунок прийшов несподівано, звідки його не чекали. Кримський хан Іслам-Гірей, не бажаючи остаточного розгрому Польщі й зміцнення на її руїнах України, вивів татар з бою і поставив перед Хмельницьким вимогу замиритися з польським королем. Переговори між воюючими сторонами завершилися 8 серпня підписанням **З б о р і в с ь к о г о д о г о в о р у**. За його умовами кількість реєстрового війська доводилася до 40 тис., визнавалася влада гетьмансько-старшинської адміністрації в Брацлавському, Київському та Чернігівському воеводствах. Польським військам було заборонено перебувати на їхній території. Не вписані в реєстр селяни мали повернутися в підданство до панів. Київському митрополитові було обіцяно місце в сенаті, а питання про унію переносилося на загальнопольський сейм. Підтверджувалися права козаків на власний суд, але за умови, що вони не втручатимуться в економічні привілеї польської шляхти. Цим шляхта не збиралась добровільно поступатися за будь-яких соціальних катаклізмів. Зборівська угода виявила бачення козацькою старшиною майбутнього устрою України, яке полягало у висуненні на чільне місце в суспільстві *привілейованого стану козацтва*. Саме воно діставало *найбільші права й привілеї за рахунок ущемлення соціально-економічних і політичних здобутків селянства*. Тим самим

українське суспільство поділялося на два соціальні табори, далеко не однозначні за своїм становищем.

Більшість українського суспільства розцінила Зборівську угоду як невиправдану поступку Речі Посполитій. Найбільше підстав для незадоволення мали мільйонні маси селянства, над якими нависла реальна загроза повернення в кріпацтво. 300 тис. озброєних селян— учасників походу, які не зазнали поразки, не збиралися відмовлятися від здобутої волі. Обстановка загострилася під час складання козацького реєстру й повернення польської шляхти в свої українські маєтності. Селяни не пускали шляхту в села, а на її спроби пробитися відповідали збройним опором. Десятки стихійно створених повстанських загонів діяли на Волині, Брацлавщині, Київщині, Полтавщині. В багатьох випадках їх підтримували як козаки, так і старшина, зокрема брацлавський полковник Нечай і миргородський полковник Гладкий. На Січі запорожці повстали проти Хмельницького, оголосили скинення його з гетьманства й обрання гетьманом якогось Худолія. Якщо із заворушенням «на волості» Хмельницький якось мирився, то для придушення повстання запорожців направив збройний загін, який у лютому 1650 р. захопив Худолія і стратив його.

У Польщі шляхта, в свою чергу, виявляла обурення поступками Україні. Під її тиском загальнопольський сейм хоч і затвердив угоду, але відмовився надати їй силу закону і внести до конституції. Особливо активізувалась антиукраїнська діяльність польської шляхти після того, як, повернувшись з татарського полону на початку 1650 р., Микола Потоцький очолив те вельможне панство, котре виступало за продовження війни з Україною. Коронний гетьман зосередив на лінії Ямпіль— Вінниця— Коростишів значні військові сили й використовував їх для тиску на Хмельницького. Мир між Україною і Польщею був нетривким і кожної миті міг перерватися війною.

Дипломатичні та воєнні успіхи у 1650 р. Завдяки різноманітній дипломатичній діяльності Хмельницького Польща в 1650 р. опиняється в політичній ізоляції. Наполегливі пропозиції гетьмана цареві про спільні воєнні дії проти Польщі дали свої результати. У березні 1650 р. російський уряд ультимативно зажадав від польського короля повернення Росії Смоленська, інших міст і виплати компенсації в розмірі 500 тис. золотих. Бурхливі дипломатичні переговори Хмельницького з Іслам-Гіреєм завершилися обіцянкою хана надалі надійно допомагати козакам у війні з польською шляхтою. Дипломатичні зв'язки з Молдавією виявили групу

молдавського боярства, яка не підтримувала орієнтацію господаря Василя Лупула на Польщу й прагнула до тісніших зв'язків з Україною. Оскільки Лупул проводив відверто пропольську політику, козацька старшина вирішила діяти силою.

У серпні 1650 р. Хмельницький з військом кількістю 70 тис. козаків і татарами здійснив похід у Молдавію. Два козацьких полки залишилися на лівому березі Дністра для прикриття тилу від можливого нападу польських військ, а основні сили під командуванням Данила Нечая фактично без бою увійшли до столиці Молдавії — Ясси. Господарю нічого не залишилось як запропонувати українському гетьманові мир. Згідно з підписаною у вересні угодою між Україною і Молдавією встановлювалися союзницькі відносини. Лупул зобов'язався не підтримувати Польщу, виплатити контрибуцію в сумі 500 тис. талярів, скріпити цей союз династичним шлюбом сина Хмельницького Тимоша зі своєю донькою Розандою. Скориставшись із цієї перемоги й спираючись на військо, Хмельницький примусив Потоцького відвести польські корогви від демаркаційної лінії і тим самим ослабив антиукраїнську діяльність польської шляхти в Україні. Турецький султан Мухамед спеціальним листом запевнив Хмельницького у тому, що татари більше не перейдуть на бік Речі Посполитої, а будуть вірними союзом з козаками.

Поразка під Берестечком та її наслідки. Успіхи козацької зброї в Молдавії стимулювали антишляхетські виступи українського селянства. На Брацлавщині й Київщині у вересні 1650 р. діяло до 15 тис. повстанців і щомісяця їхня кількість збільшувалася. Радикально настроєна старшина щодалі голосніше гомоніла про необхідність відновлення війни з Польщею. Під тиском цих обставин Хмельницький у листопаді направив листа польському сейму з вимогами виконувати умови Зборівської угоди, повернути православним захоплені в них церкви, скасувати унію, припинити підготовку до війни й покарати порушників миру. Окремо порушувалося питання про присягу чотирьох світських і духовних польських сенаторів на дотримання рішень Зборівської угоди, встановлення демаркаційної лінії та заборону шляхті мститися українцям за їхню участь у козацькому війську. Обидві сторони активно готувалися до війни.

Польський король оголосив посполите рушення, зібрав 50-тисячну армію й поставив на чолі її магната Калиновського, котрий також повернувся з татарського полону і горів бажанням змити свою ганьбу козацькою кров'ю. Порушивши Зборівську угоду, Калиновський з драгунами вночі

9 лютого 1651 р. несподівано напав на сотню Шпаченка у Ворошилівці й усю її винищив. Пізно ввечері 10 січня поляки тихцем знищили козацьку стежу під Красним й увірвалися до міста, де перебував полковник Данило Нечай. Жителі міста й козаки вчинили нападникам відчайдушний опір. Нечай дістав смертельну рану і 12 лютого помер. Третього дня Калиновський оволодів замком. Розвиваючи наступ, шляхетські війська захопили Мурафу, Шаргород й оточили Вінницю. З 28 лютого по 11 березня вінницькі козаки полковника Івана Богуна мужньо боронили місто, робили вилазки і громили нападників. Під час однієї з них Богун заманив польську кінноту на притрушені соломою ополонки й знищив багатьох віцїлілих вершників. Послані Хмельницьким на допомогу оточеним Уманський і Полтавський полки на чолі з генеральним осавулом Дем'яном Многогрішним наголову розгромили передовий польський полк під Липівцем і змусили Калиновського відвести свої загони спочатку під Кам'янець-Подільський, а потім під Сокаль.

У травні 1651 р. головні сили української армії зосередилися в Білій Церкві. 29 травня загальна козацька рада *ухвалила рішення про генеральний наступ на Польщу*. Причому козаки були сповнені рішучості або перемоги, або всім загинути. Хмельницький розіслав універсали до галицького селянства із закликом до повстання проти польської шляхти. В Підгаллі повстанців очолив Костка Наперський, а у Великій Польщі — П. Гижицький. Посланий Хмельницьким 4-тисячний полк Івана Шохова з дозволу російського уряду перейшов через російський кордон у Білорусію й розгорнув там активні дії проти литовської шляхти. За короткий час козаки взяли Рославль, Кричів, Дорогобуж і зв'язали сили армії Радзивілла, не давши їм змоги наступати на Україну. Північні українські землі захищали Київський полк Антона Ждановича і Чернігівський — Небаби.

На початку червня 1651 р. 150-тисячна польська й 100-тисячна українська армії зустрілися під Берестечком. Хмельницький розташував свої війська на західному березі р. Пляшівки серед боліт. Табір мав форму квадрата довжиною і шириною на 7 верст. За три версти від нього стали 50 тис. татар Іслам-Гірея. Битва почалась 18 червня з традиційних рицарських поєдинків і невеликих сутичок.

19 червня козацьке військо й татари пішли в рішучий наступ. Поляки втратили майже 7 тис. вояків. Значних втрат зазнали й козаки. Бої відновилися о 8 годині ранку 20 червня наступом поляків і шквальним гарматним обстрілом бойових порядків козацьких полків і татарського табору на

невеликому узвишші. Чимало татар було вбито, в тому числі й з найближчого оточення хана. Іслам-Гірей залишив поле бою і почав відступати. Хмельницького, котрий разом зі своїми охоронцями кинувся їх затримати, Іслам-Гірей силою забрав з собою.

Зоставшись без Хмельницького, козаки обрали гетьманом кропивнянського полковника Філона Джеджалія, а згодом Гладкого й продовжували боротьбу. Спроби короля Яна Казимира дипломатичним шляхом змусити козаків капітулювати були марними. Гладкий, знаючи бойовий настрій козацтва, погоджувався на мир лише на умовах Зборівської угоди. Він так організував оборону табору, що всі спроби поляків взяти його штурмом закінчилися безрезультатно. 10 діб оточені мужньо оборонялися. За цей час поляки впритул наблизилися до козацького табору, артилерія обстрілювала його з боку Пляшівки майже безупинно. Рада старшини вирішила вивести військо з оточення й відступати разом із усім табором. Вихід з ворожого кільця очолив Богун. Під його командуванням козаки вночі 30 червня збудували з возів, повстин, наметів, різного посуду й шмаття три переправи через р. Пляшівку та ближні болота. Вранці кіннота почала виходити з оточення. Однак в обозі пішла чутка, що козаки залишають селян напризволяще. Почалась паніка, люди кинулися до переправ і розтоптали їх. До того ще й вдарила польська артилерія, пішли в атаку драгуни. Частина козацьких полків організовано відійшла на схід. Але багато козаків і селян потрапили в оточення окремими загонами й мужньо оборонялися до останнього подиху. На полі бою і в околицях Берестечка загинуло 50 тис. козаків. Слава про них лунала по всій Україні. Ще й зараз співають пісню:

Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили.

Тоді як козаки билися під Берестечком, перейшли в рішучий наступ литовські війська гетьмана Радзивілла. Вони розігнали повстанців на Гомельщині, відтіснили загін Шохова і 26 червня завдали поразки Чернігівському полку під Ріпками. Полковник Небаба мужньо бився в перших лавах, втратив руку, але продовжував оборонятись, аж доки не впав під шаблями двох литвинів. Не захотівши втягуватися в тривалу облогу добре укріпленого Чернігова, Радзивілл повів війська на Київ. Київський полковник Антон Жданович безуспішно намагався зупинити наступаючих між

Вишгородом і Києвом, але під тиском київської аристократії не наважився обороняти місто й відвів полк униз по Дніпру. 25 липня литовське військо вступило до Києва й понад місяць утримувало його, аж доки обстановка в Україні не почала змінюватися.

Поразка під Берестечком і втрата Києва завдали серйозного удару Україні. Але ні серед старшини, ні серед рядових воїнів та мирного населення не відчувалося зневіри чи розгубленості. Гладкий, Джеджалій і Богун не тільки відводили козацькі полки на схід, а й громили авангардні частини польської армії. На початку серпня 2 тис. козаків і 500 татар завдали поразки передовим частинам поляків під Таборівкою, відкинули їх і оволоділи Павлолчю. Такий планомірний відступ армії дав змогу старшині організувати оборону придніпровських міст і містечок, яка вимотувала сили противника й завдала йому відчутних втрат. Жителі невеличкого містечка Триліси під Фастовом вчинили опір усій польській армії. 600 козаків три доби відбивали штурм за штурмом. Удершись до міста, вороги не залишили живими ні жінки, ні дитини, а захопленого в полон непритомного від ран сотника Богдана посадили на палю. Вночі жителі викрали труп сотника й поховали його за християнським обрядом.

Однак Хмельницькому й старшині не пощастило перешкодити з'єднанню польського та литовського військ під Васильковом і зупинити їхнє просування. Козацькі полки зосередилися під Білою Церквою, яка була добре укріплена й забезпечена всім необхідним для тривалої оборони. Перші напади польсько-литовського війська на початку вересня козаки відбили. Тим часом до Білої Церкви прибували нові й нові загони добровольців. Штурмуючи Білу Церкву, 70-тисячна польсько-литовська армія не зчулась, як сама опинилася в оточенні 100-тисячної української армії і татар. Припинилася доставка харчів і фуражу, почалися хвороби й епідемії, від яких померло чимало вояків, у тому числі й Вишневецький. Одночасно активізувалися повстанці на Волині та Поділлі. Вони визволили частину Брацлавщини, здобули сильну фортецю Бар, штурмували Кам'янець-Подільський, увійшли у Фастів та інші населені пункти. Склалася ситуація, яку гумористи оцінювали так: «Ляхи наших облягли від Дніпра, а наші ляхів від Вісли». І в цьому не було перебільшення. Польсько-литовське військо *опинилося в катастрофічному становищі.*

Однак Хмельницький і його найближче оточення несподівано для всіх 5 вересня почали переговори з польським

командуванням про мир. Дізнавшись про це, селяни обурилися. Вони 6 вересня оточили білоцерківський замок, де велися переговори, й почали його штурмувати. Козацька старшина з великими труднощами відбила напад, але не змогла захистити польських комісарів, коли вони виїхали з Білої Церкви. Повстанці перебили челядь і захопили дипломатів. Хмельницький силою придушив повстання, визволив бранців і нещадно розправився з призвідцями заворушення. Після того відновив переговори з коронним гетьманом Миколою Потоцьким, котрий вже збирався відводити війська. 18 вересня був підписаний Б і л о ц е р к і в с ь к и й д о г о в і р. За його умовами козацький реєстр скорочувався до 20 тис. чол. Козаки могли жити лише в Київському воєводстві. Польсько-шляхетським військам заборонялось дислокуватися на його території. Не вписані до реєстру козаки мали повертатись у підданство шляхти, яка перший час обмежила свої панські апетити збиранням податків лише з млинів і корчем. Гетьман підпорядковувався польському королю та позбавлявся права зносин з урядами зарубіжних країн. Виборність гетьмана була скасована. Оголошувалася амністія українській шляхті, поновлювалися права православної церкви. Однак договір не влаштував жодну із сторін: кожна з них розуміла хиткість миру й плекала надію надалі розв'язувати конфлікти за допомогою зброї.

Воєнні дії у 1652—1653 рр. Протягом жовтня—листопада 1651 р. Хмельницький вивів війська з Чернігівщини і Брацлавщини, склав реєстр і направив його на затвердження до Варшави. Проте польський сейм відмовився його схвалити. З часом Хмельницький переконався у власній неспроможності змусити народ прийняти тяжкі умови миру. Повернення шляхти до своїх маєтків супроводжувалося масовими виступами селян, міщан і козаків проти своїх недавніх ворогів. На гетьманські універсали про припинення свавільних дій мало хто звертав увагу. Полковники замість того, щоб їх виконувати, почали збирати під свої знамена всіх незадоволених. Страта Хмельницьким найбільш радикально настроєного полковника Лук'яна Мозирі мало зарадила справі. Почався масовий відхід української людності на Слобожанщину. Лише полковник Іван Дзиковський відвів на Слобожанщину понад 2 тис. козаків Чернігівського полку. Їхній приклад наслідували також сотні сімей з Ніжинського, Миргородського, Полтавського та інших лівобережних полків, одержуючи на нових місцях всілякі пільги й привілеї. Це, в свою чергу, стимулювало нові хвилі переселення укра-

їнців у межі Російської держави, що значно ослаблювало воєнну могутність України.

На березень 1652 р. обстановка в Україні настільки загострилася, що могла перерости в загальне повстання як проти польської шляхти, так і українського гетьмана. Необхідні були термінові заходи, і Хмельницький вжив їх. 24 березня він розіслав по Україні універсали із закликом до полковників, осавулів і сотників готуватися до війни. Ініціаторів негайного виступу проти Речі Посполитої полковників М. Гладкого, С. Герасимова та кількох сотників старшинська рада присудила до смертної кари, і в березні вони були страчені. На чолі Переяславського, Черкаського, Чигиринського і Корсунського полків Хмельницький форсованим маршем непомітно наблизився до польського табору під горою Батіг між Південним Бугом і Собом, 22 травня козаки оточили, а вночі наступного дня *наголову розгромили 20-тисячне польське військо*. Сам гетьман Калиновський і його штаб полягли у битві. Це одна з найвидатніших перемог Хмельницького, яку сучасники порівнювали з перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римською армією під Каннами. Одна частина козацького війська рушила на Кам'янець-Подільський, а інша на чолі з Тимошем Хмельницьким — на Молдавію. Наляканий таким розвитком подій, Лупул погодився виконати умови договору 1650 р. про видання Розанди заміж за Тимоша Хмельницького й розірвав зв'язки з Польщею. Щоб уберегтися від неминучої польської агресії, господарі Молдавії та Валахії направили у Москву посольства з проханням приєднати свої країни до Російської держави. Гетьман Хмельницький готував сили до повного визволення України.

Лише на кінець 1652 р. Польща оговталася від поразки. Проведене посполите рушення дало армії кілька десятків тисяч вояків, і в березні 1653 р. вона перейшла в наступ. Загони Стефана Чарнецького напали на Погребище, Немирів, Кальник, Коростишів та інші міста й захопили їх. Зустрівши організований спротив, Чарнецький відвів свої загони з контрольованої гетьманською адміністрацією території.

Одночасно в Молдавії підвело голови пропольськи настроєне молдавське боярство. Воно організувало змову, закликала на допомогу своїх однодумців з Валахії і Трансільванії й скинуло з престолу Лупула. На допомогу тестеві Хмельницький направив сина Тимоша з Вінницьким, Брацлавським і Уманським полками. 21—22 квітня 1653 р. козаки завдали поразки противникові і увійшли до Ясс. Але намір

Тимоша Хмельницького вторгнутися у Валахію закінчився невдачею. 17—20 травня козацькі полки зазнали поразки під Тарговицею й мусили відступити в Україну. Наприкінці літа Хмельницький знову направив Тимоша з кількома тисячами козаків на допомогу Лупулу, який знемагав у боротьбі з опозиційним боярством. Козаки з запеклими боями пробилися до Лупула в Сучаву і взяли участь в обороні міста. 2 вересня Тиміш Хмельницький дістав поранення ядром у ногу й за декілька днів помер. Потерпаючи від нестатку продовольства і боєприпасів, козацьке військо 30 вересня капітулювало. При цьому воно вийшло з оточення зі зброєю та тілом сина гетьмана, яке пізніше було поховано в Ільїнській церкві в Суботові.

На осінь 1653 р. польський уряд мобілізував 80 тис. шляхтичів і селян. У вересні король Ян Казимир зосередив своє військо під Жванцем на Поділлі. Звідси окремі загони розходилися по найближчих селах, змушуючи населення кривитися польській владі. Козацьке військо Хмельницького також вирушило на Поділля й отаборилося під Гусятином. Почалися швидкоплинні, але жорстокі сутички між окремими підрозділами обох сторін. Козацькі частини рейдували по Волині й Галичині, виганяючи польську шляхту з насиджених місць. Польська армія знову опинилася в оточенні. Противники готувалися до вирішальної битви. Однак тут знову відіграв свою не кращу роль кримський хан Іслам-Гірей. Діставши «упоминки» від Яна Казимира, він втретє відступився від союзу з українським гетьманом і уклав з польським королем мирний договір на умовах Зборівської угоди 1649 р. Хмельницький не брав ніякої участі в цій акції й активно готувався до прийому російських послів.

Переяславська рада 1654 р. Березневі статті. Під кінець визвольної війни *відносини між Україною та Росією зміцнилися*. Вони охопили різні сторони міждержавних зв'язків. Ідея об'єднання двох держав для подолання спільного ворога ставала реальною й була підтримана широкими масами населення. 1 жовтня 1653 р. у Москві відбулося нове засідання Земського собору, в роботі якого взяли участь патріарх Никон, митрополити, архієпископи, старшини монастирів та представники інших соціальних кіл населення. Собор постановив розпочати війну проти Польщі, а Олексій Михайлович, писалося в постанові, «ізволив того гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорізьке з містами і землями прийняти під свою государеву високу руку». Через кілька днів для підписання договору з Москви в Україну виїхало

посольство боярина Василя Бутурліна. Українське населення повсюди радо зустрічало його.

8(18) січня 1654 р. у Переяславі відбулася всенародна рада. На ній були присутні Богдан Хмельницький, генеральний обозний Федір Коробка, судді Самійло Зарудний і Федір Лобода, осавул Михайло Лученко, писар Іван Виговський. Для участі в раді прибули полтавський полковник Мартин Пушкар, миргородський — Григорій Лісницький, ніжинський — Іван Золотаренко, переяславський — Павло Тетеря, прилуцький — Яків Воронченко, чернігівський — Степан Пободайло, канівський — Федір Стародуб, київський — Євтихій Пішко, корсунський — Іван Гуляницький, черкаський — Яків Пархоменко, чигиринський — Карпо Трушенко, а також наказний полковник Кальницького полку Іван Федоренко. В раді брали участь представники київських, переяславських та інших міщан. Не прибули на раду полковник Уманського полку Й. Глух, Брацлавського — М. Зеленський, Кропивненського — Ф. Джеджалій, Білоцерківського — С. Половець і Вінницького — І. Богун.

Учасники ради стали в коло, на середину вийшов Хмельницький і заговорив. Він нагадав присутнім про ті злигодні та нещастя, що їх зазнав український народ від поляків, турок і татар. З усіх правителів гетьман вважав найближчим до українців за їхньою православною вірою і зовнішньополітичними інтересами російського царя. Наприкінці промови гетьман сказав: «Крім його царської високої руки, спокійнішого пристановища не знайдемо. А хто з нами не погоджується, тепер куди хоче — вільна дорога». На що учасники ради відповіли: «Волимо під царя східного, православного». Три рази осавул звертався до учасників ради з таким запитанням і тричі була відповідь: «Щоб вовік всі єдині були». Бутурлін передав Хмельницькому царську грамоту про взяття України під «монаршу» руку з обіцянкою захищати її від ворогів і в «ласці тримати». Після обіду козацька старшина й деякі інші делегати попрямували до церкви Успення складати присягу. Гетьман зажадав від Бутурліна, щоб той від імені царя заприсягся *не порушувати прав і привілеїв українського населення*. На що Бутурлін заявив, що в Росії присягають не царі, а їхні піддані, й *відмовився задовольнити прохання гетьмана*. Проте сам таку обіцянку дав. Це одразу ж спричинило напруження між учасниками ради й московським посольством. Однак після короткої наради Хмельницький і генеральна старшина, полковники, близько 100 сотників і представники від козацтва та мі-

щанства *склали присягу на вірність союзу з царем*. Всього присягали, за деякими даними, близько 200 чоловік. Після цього Бутурлін вручив Хмельницькому атрибути гетьманської влади — булаву, бунчук, хоругву, а також дорогі фези і шапку. Переяславські міщани, не доставши гарантій збереження своїх прав, присягли лише під загрозою побиття киями.

Протягом січня — березня московські посланці приймали присягу від жителів 177 населених пунктів. Не скрізь вона проходила гладко й безперешкодно. Київський митрополит спочатку взагалі відмовився її складати. З різних причин не присягали козаки Уманського й Брацлавського полків. У кількох селах Полтавського й Кропивненського полків царські стольники були побиті місцевими жителями. Чорнобильські міщани «Москву неохоче прийняли». Подібні випадки траплялися і в інших місцях. Але більшість із 127 тис. приведених до присяги міщан і козаків *зробила це добровільно, з щирою вірою в те, що при дотриманні обома сторонами умов договору Україна збереже завоювання козацької революції 1648 р. і здобуде незалежність від найненависнішого на той час противника, яким була Річ Посполита*.

Одночасно козацька старшина виробляла умови *державного статусу України*. 17 лютого 1654 р. генеральний суддя Зарудний і переяславський полковник Тетеря повезли до Москви на затвердження царя «Просительні статті» з 23 пунктів. У них містилися прохання про збереження прав, привілеїв і маєтностей Війська Запорізького та української шляхти, про 60-тисячний козацький реєстр, плату старшині та козакам, збереження місцевої адміністрації й збирання нею податків для царської казни, право обрання гетьмана і надання йому на утримання Чигиринського староства, а також права зносин з урядами зарубіжних країн, невтручання царських воєвод та інших урядовців у внутрішні справи України, козацькі й шляхетські вольності та залишення селян у феодальній залежності, збереження прав київського митрополита, направлення царського війська проти польської армії під Смоленськ, утримання російських залог на кордонах України з Польщею, оборону України від нападів татар і матеріальне забезпечення козацького гарнізону в Кодяку. В скороченій редакції *більшість статей була затверджена царем і боярами*. Однак гетьману заборонялися прямі зносини з урядами Туреччини й Польщі, що значно обмежувало права України. Велику настороженість у козацької старшини викликало явне небажання царя та його

оточення визнати повне самоврядування України, змиритися з відстороненням царських урядовців від збору податків і заборонаю російським воєводам втручатися у внутрішні справи українського суспільства. «Просительні статті», царські укази до них та інші аналогічні документи пізніше дістали назву «*Березневих статей 1654 р.*». Оригінали цих документів не знайдені, відомі тільки чернетки та копії з них.

Вчені по-різному оцінювали *Переяславський договір* між Україною та Росією 1654 р. Одні вбачали у ньому унію двох держав (Василь Сергеевич), другі — угоду характеру васальної залежності (Венедикт Мякотін, Михайло Грушевський), треті — військовий союз (Василь Липинський), четверті — акт возз'єднання (абсолютна більшість радянських вчених). Існували точки зору й про об'єднання двох держав, входження України до складу Російської держави. Але справа не у назві цього державного акту. Головне — це *невизначеність державного статусу України в нових умовах*. Підписуючи договір, кожна з сторін вклала в нього свій зміст: російська вважала його узаконеною *формою залежності України*, українська, визнаючи зверхність Росії, сподівалася *зберегти в нових умовах найширшу державну автономію, що межувала з незалежністю*. Багатовікова відсутність національної держави, досвіду державотворення й тяжкі обставини штовхнули Україну на об'єднання з державою, в складі якої вона *не мала перспектив для самостійного розвитку*. Надто різними були внутрішні суспільні устрої та економічне становище обох країн.

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ У
ПЕРШІ РОКИ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
(1648—1654)**

- Зміни в становищі шляхти
- Перетворення козацтва на привілейований стан суспільства
- Місце козацької старшини в соціальній структурі країни
- Посилення ролі православного духовенства
- Соціальні завоювання селянства
- Розширення прав і привілеїв міщанства та купецтва

Зміни в становищі шляхти. Соціально-економічні та політичні наслідки війни проявлялися на різних землях неоднаково. Найглибшими вони були на Лівобережній Україні, де *успіхи в економіці, суспільних відносинах підкріплювалися створенням нової системи військово-адміністративних установ і запровадженням самоуправління.* За таких обставин відкривалися можливості якщо не для послідовного прогресування, то принаймні для тривалого збереження завоювань народних мас.

У роки війни найвідчутнішого удару зазнали магнати і шляхта — панівний стан на українських землях. Переважна більшість з них як польського, так і українського походження була знищена або вигнана, а їхні маєтності розгромлені. Такої участі зазнали Ієремія Вишневецький, Станіслав Конецпольський, Потоцькі та чимало інших. Уже в перші воєнні місяці більшість чернігівської шляхти повтікала на Волинь і власне польські землі. Таке ж саме відбувалося й пізніше. На Лівобережжі, Правобережжі, частині Поділля й Волині шляхта фактично втратила панівні позиції в економічній та політико-правовій сфері життя, хоча й тут соціально-економічна та політична її вагомість в соціальній структурі суспільства варіювалася в залежності від політичної ситуації. З поразками селянсько-козацької армії під Зборовом і Берестечком вона зростала, а з перемогами — зменшувалася. Але внаслідок короткочасних невдач повсталого народу шляхта не встигла відновити свою колишню владу повною мірою.

Незважаючи на розмах антифеодальної боротьби, шляхта як стан не була знищена. І це стало однією з передумов

збереження старих порядків. Залишалася певна частина шляхти, зокрема православної, яка взяла участь у боротьбі повсталого народу проти польсько-шляхетського панування. Причому вона складалася переважно з дрібних і середніх землевласників, змушених зважати на гострі антифеодальні настрої широких селянських мас, а відповідно йти їм на певні поступки всупереч власним інтересам.

Загальну кількість такої шляхти встановити на сьогодні неможливо. Російський посол у Польщі Г. Кунаков у 1649 р. повідомляв царя, що у козацькому війську налічувалось 6 тис. шляхтичів. В інших джерелах називаються — 2500 і 1500 чол. У 1654 р. до присяги російському царю приведено 188 шляхтичів, найбільш заможних землевласників, які брали безпосередню участь у воєнних діях. Насправді їх було значно більше.

Стосовно шляхти Хмельницький проводив чітку політику, розглядаючи її позицію за ставленням до очолюваної ним війни. Гетьман брав під свій захист тих шляхтичів, які перебували у складі селянсько-козацького війська. Це закономірно, оскільки Хмельницький в умовах загострення соціальної боротьби мусив зважати на сильні антипанські настрої селянства і не доводити його до конфлікту з шляхетством, котре воювало проти іноземних загарбників. На нараді з польськими комісарами у 1649 р. він чітко виклав свою позицію з цього питання: «На всій Україні не лишиться в мене жодного князя і жодного шляхтича, а коли який з них хоче їсти хліб з нами, — той користь запорізькому війську». В Зборівському та Білоцерківському договорах за шляхтичами закріплювалося панівне становище в суспільстві. Але в реальній обстановці привілейований стан не завжди міг скористатися своїми правами повною мірою.

Склалося своєрідне становище, коли власники, маючи право на експлуатацію залежних селян, не могли його реалізувати на практиці. Через те вони мусили вдаватися до вільнонайманої праці. Таке невизначене становище не могло довго тривати й мало завершитись набуттям шляхтою звичних феодальних рис господарювання або ж незвичних, нових для неї рис капіталіста. Оскільки гетьмансько-старшинське управління взяло курс на забезпечення привілейованого місця в суспільстві для панівних верств населення, мав перемогти перший шлях розвитку. Відчуваючи всебічну підтримку вищого адміністративно-військового апарату, шляхта була зацікавлена у зміцненні його влади в суспільстві, її влаштувало й об'єднання України з Росією за умови збереження свого привілейованого становища, що було зафіксовано в Березневих статтях 1654 р.: «И кто был шляхтич,

или казак и мещанин, и кто в каком чину наперед сего и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть по-прежнему». На переговорах старшини з російськими послами у Переяславі в 1654 р. шляхта зробила спробу ви-торгувати собі найпривілейованіше становище навіть на шкоду інтересам козацької старшини. В приватній розмові з Василем Бутурліним її представники просили передбачити в майбутніх договірних статтях положення про вибори на найвищі урядові посади лише шляхтичів. Діставши відмову, представники прохали посла не розповідати про їхні дії Хмельницькому, котрий про це нічого не знав.

Після об'єднання України з Росією гетьманське управління взяло курс на практичну реалізацію виняткових прав і привілеїв шляхти. Паростки буржуазної безстановості не знаходили простору для розвитку. Повільна реалізація на практиці власницьких прав стала однією з причин незадоволення шляхти діями гетьманського управління й царського уряду на території Лівобережної України.

Стабільнішою і помітнішою була роль шляхти в суспільному житті Волині та Західної України. Панівне становище серед неї залишалося за польськими магнатами, які силою зброї відстоювали свої феодальні права. Їхню всебічну підтримку мала також дрібна шляхта, виробничі відносини в господарствах якої не виходили за межі феодальних порядків. Тому елементи капіталістичного підприємництва серед шляхти Волині й Західної України були менш виразними, ніж це мало місце на Лівобережжі.

Перетворення козацтва на привілейований стан суспільства. Кардинальні зміни сталися в становищі козацтва, яке з невеликої соціальної групи почало перетворюватися в роки війни в окремих стан суспільства. Процес цей розпочався з масового покозачення селянства й міщанства, котрі таким чином намагались позбутися феодальної залежності, завоювати особисту свободу і навіть соціально-економічні та політичні привілеї. Піднявшись на боротьбу з поневолювачами, селяни й міщани масово оголошували себе козаками і відмовлялися виконувати феодальні повинності. Козаками вважала себе значна частина селянства й міщанства Лівобережжя, Правобережжя і Західної України, яка брала участь у боях селянсько-козацького війська проти армії Речі Посполитої. Навіть при поверненні польського панства до своїх маєтків поспільство не бажало визнавати свою залежність і відстоювало завойовану свободу. Так чинили жителі Княгинина, Біловиць, Смольчинець, Сухої Волі, Луцька та багатьох інших пунктів Волині й Західної України.

Відносно козацтва правлячі кола займали двоїсту позицію. З одного боку, вони проявляли зацікавленість в участі у воєнних діях якомога більшої кількості населення, а з іншого — не визнавали за всіма учасниками війни козацьких прав. У їхньому уявленні *козацтво* — це кількісно обмежений привілейований стан суспільства, який посідав особливе місце у соціальній структурі населення. Така позиція гетьмансько-старшинського управління яскраво виявилася під час складання реєстру козацького війська 1649 р., коли до нього були записані лише ті козаки, які «служат старо и со всякую службу их будет». Зрозуміло, що до 40-тисячного реєстру ввійшла тільки незначна частина поспільства, що брала участь у війні. В основній своїй масі це були колишні реєстровці, а також багаті селяни і міщани, здатні не лише відбувати військову службу, а й сплатити певну суму грошей, аби потрапити до списків привілейованого стану. Таке саме відбувалося і при складанні реєстру 1651 р., коли бажаючі потрапити до нього давали старшині по 30—40, а то й більше золотих «червоних». Згідно з Березневими статтями 1654 р. козацький реєстр розширювався до 60 тис. чол., але й він не міг вмістити всіх, хто вважав себе козаками. Під час присяги російському цареві сотники Дрокова, Мглина, Попогір'я, Почепа, Ропська, Стародуба й Топольська заявили переписувачам, що всі міщани записалися в козаки. Подібне спостерігалось повсюдно. Загалом до присяги було приведено десь 63 тис. козаків. Насправді їх було набагато більше. Небажання правлячих кіл загострювати ситуацію відмовою тисячам міщан і селян визнати за ними козацькі права й стало головною причиною того, що вони *не наважилися складати відповідний реєстр*.

Значення феномена козацтва в історії українського народу виходило за межі феодальних порядків. *Панівній соціально-економічній системі була невластива наявність переважної більшості особисто вільних виробників*. Козацтво, з його особливим становищем у суспільстві, було незручним об'єктом для закріпачення, принаймні порівняно з селянством і міщанством. Якщо врахувати, що козаками в окремих випадках вважало себе до 80 % всього населення, то *можливості для зміцнення феодальних відносин були досить обмежені*. Абсолютної ваги феодалізм набував тоді, коли феодалі підпорядковували собі переважну більшість виробників. Козацтво хоч і виконувало свою головну феодальну повинність — військову службу власним коштом, але це була повинність, яка не створювала додаткового прибутку, тобто не працювала на феодалізм, не зміцнювала його еко-

номічний базис. *Тогочасна держава могла миритися з козацтвом лише в обмеженій кількості заради виконання ним військових функцій і, як правило, намагалася не допустити його надмірного кількісного зростання. Тільки у виняткових випадках вона йшла на поступки поспільству, дозволяючи, а то й заохочуючи його переходи до цього служилого стану феодального суспільства. Саме так і відбувалося в роки визвольної війни, коли на карту була поставлена головна ідея — визволення України від польсько-шляхетського панування.*

Визвольна війна не викликала кардинальних змін у становищі слобідського козацтва. Вона сприяла його поширенню на нові землі й підвищенню ролі у виробництві сільськогосподарської та промислової продукції. Збільшення особисто вільного населення серйозно не впливало на соціальну структуру феодального суспільства Російської держави.

Місце козацької старшини в соціальній структурі країни. У ході війни відбулися важливі зміни в становищі соціальної групи козацтва — с т а р ш и н и. *Розширилися соціальні джерела її формування й соціально-політичний статус.* Якщо раніше вона походила переважно із заможних кіл козацтва і дрібної шляхти, то в роки війни ситуація дещо змінилася. Певна річ, серед старшини продовжувала залишатися частина землевласників, котрі до війни дістали невеликі хутори, земельні угіддя, ставки, пасіки. Такі володіння мали Хмельницький, Кричевський, Лісницький, Вешняк, Джеджалій, Тетеря та інша старшина, яка раніше займала командні посади в реєстровому козацькому війську. Хоча вони й вважалися привілейованим станом, але насправді цілком залежали від польсько-магнатської верхівки, а за економічною спроможністю *небагато чим відрізнялися від заможного козацтва.* Така старшина не мала кріпаків, а тому й *не належала до феодалів.* Її господарство було натуральним за своїм характером або ж не виходило за межі дрібнотоварного виробництва.

Іншу групу старшини склали *вихідці з народних низів, яких хвиля повстання винесла на командні посади в повстанському війську.* Такими були полковники Кривоніс, Тиша, Небаба, Пободайло та ін. Чимало представників народних низів опинилося серед сотенної старшини.

Економічне виділення старшини з маси козацтва відбувалося традиційними для переломних моментів історії способами. Насамперед, це перерозподіл земельних і майнових багатств колишніх власників. Подібна картина спостеріга-

лася в Україні вже в перші воєнні роки. У серпні 1649 р. брянський воєвода повідомляв до Малоросійського приказу, що «черкаські» полковники й сотники «ныне владеют теми городаы и уезды и всеми шляхетскими домаы и животы». Безперечно, воєвода перебільшував процес переходу маєтностей польських магнатів і шляхти до рук козацької старшини. Тут може йтися про земельні угіддя, різні підприємства, але ж ніяк не про населені пункти, тобто не про людей. Обстановка на той час була настільки напруженою, що найменша спроба адміністративного апарату відродити колишні порядки неминуче викликала б збройний опір народних мас, які щойно позбавилися кріпосницького гніту. Загальнонаціональні інтереси визволення України від польсько-шляхетського панування диктували гетьмансько-старшинській адміністрації необхідність *відмовитися на певний час від нагального перетворення козацької старшини на традиційних феодалів*.

Власне, ми не маємо даних про земельні пожалування гетьмана старшині в перші роки визвольної війни. У 1651 р. полковник Чернігівського полку «пожалував» О. Силичу ниви Тополівщина, Кондратівщина й Сеньківщина на тій підставі, що вони тривалий час не оброблялися й на них ніхто не заявляв прав. І. П. Крип'якевич вважає, що Хмельницький видав приблизно 20 універсалів старшині на володіння старими або ж новими селами. Але, по-перше, абсолютна більшість їх датована 1654—1657 рр., коли обстановка істотно змінилася, і, по-друге, вони не давали землевласникам змоги відновити найближчим часом господарство на основі експлуатації залежної робочої сили.

Хоч гетьмансько-старшинська адміністрація й не наважувалася на законодавче закріплення власницьких прав козацької старшини, але в окремих випадках реальна дійсність ішла врозріз з офіційною політикою правлячих кіл. *Феодалізація козацької старшини* почалася раніше, ніж були прийняті відповідні законодавчі акти. І це закономірно, якщо врахувати, що вони, як правило, фіксували відносини чи явища, які вже встановилися в суспільстві. Не чекаючи гетьманських пожалувань, окрема заможна старшина *почала обережно виказувати власницькі устремління відносно селянства*. В цьому проявлялися одвічні традиції стосунків між власником засобів виробництва й безпосереднім виробником, а також вплив панівних феодальних відносин із сусідніх України земель.

Кількість найманої робочої сили в старшини визначалася розміром її господарств. За умов частих воєнних походів,

відірваності від домівок, а також відсутності залежної робочої сили використання наймитів становило важливу передумову їхнього стабільного, безперервного функціонування. Той же Хмельницький не міг обходитися без наймитів, оскільки мав орні землі, луки, сіножаті, млини, 4 ставки й приблизно 130 коней турецької породи. Челядників, напевне, як напівзалежних, так і вільних, використовувала козацька старшина, котра в 1651 р. переселилася з Чернігівщини на Слобожанщину, зокрема полковник І. Дзиковський. Звичайно, переселення внесло свої корективи до співвідношення робочої сили в господарствах козацької старшини, але наявні дані фіксують ті відносини, які склалися в них під час визвольної війни. До того ж такі господарства були неспроможні забезпечувати швидкого нагромадження вільних капіталів, що дало б можливість їхнього розширеного відтворення. За своїм характером вони являли дрібнотоварне виробництво, в якому існували елементи буржуазних виробничих відносин. Сама старшина постає на соціальній арені не як феодал, а як підприємець нового типу, представник служилого стану. Такою вона підійшла і до об'єднання України з Росією.

Відповідно до «Березневих статей» 1654 р. маєтності з залежним населенням одержував тільки Б. Хмельницький, якому передавалось у володіння Чигиринське староство. Решта козацької старшини мала одержати або грошове жалування, або млини — найдоходніші на той час підприємства. Тобто основний документ, котрий визначав умови перебування України у складі Росії, юридично не закріплював створення старшинської земельної власності феодального типу. Таке явище стало можливим лише в результаті сильних антифеодальних настроїв трудящих мас, з якими мусили рахуватися правлячі кола. Але об'єктивний розвиток соціально-економічного і політичного життя зумовив появу старшинської феодальної земельної власності навіть поза волею гетьмана. Так, перебуваючи у березні 1654 р. у Москві, генеральний суддя С. Зарудний і переяславський полковник П. Тетеря випрохали собі в царя відповідно Старий Мліїв і Смілу з їхніми жителями й землями. Показово, що зроблено це було таємно від Б. Хмельницького і всього Війська Запорізького. Побоюючись розправи і гетьмана, і народу, С. Зарудний і П. Тетеря закопали щойно одержані царські грамоти в землю, так і не наважившись їх обнародувати.

Посилення ролі православного духовенства. Послідовну підтримку гетьманської адміністрації мало п р а в о с л а в н е д у х о в е н с т в о. Селяни масово від-

мовлялися виконувати повинності на користь духовних ієрархів, тим самим підриваючи економічну спроможність їхніх господарств.

Зміцненню позицій православного духовенства об'єктивно сприяла історична обстановка в середині XVII ст. Національне піднесення в Україні в цей період стало закономірним результатом розвитку української народності, коли її досягнення в усіх сферах співжиття повинні були утвердитися в безкомпромісній боротьбі з чужим, інонаціональним. А православна церква в очах українського населення залишалася надійним оплотом усього національного, українського. Таке становище відповідало інтересам широких народних мас, хоч кожен стан розглядав їх по-своєму. Якщо прості люди вбачали у вигнанні чужоземних поневолювачів, за що активно виступала православна церква, можливість поліпшити своє матеріальне становище, то заможні кола — зайняти місце іноземних феодалів і таким чином зміцнити свої позиції в суспільстві. *Православ'я стало універсальним ідеологічним вченням, яке об'єднало національні сили України в боротьбі проти іноземного панування.* Боротьба за національне визволення України набувала релігійного забарвлення, прийнятного для найрізноманітніших патріотично настроєних сил українського народу. Під гаслом «за віру християнську» билися з ворогом і селяни, і козаки, і міщани, і частина шляхти, старшини та духовенства.

Закликаючи народ до боротьби із загарбниками, православна церква водночас *відстоювала від посягань і свої інтереси.* Необхідне було тільки визнання й підтвердження особливих прав духовенства на засоби виробництва. Власницькі устремління духовних ієрархів становили серйозну перешкоду для збільшення кількості особисто вільного селянства, що при масовій його експропріації вело до появи сільськогосподарського передпролетаріату. Войовнича непримиренність православного духовенства до спроб монастирських селян перетворитися із залежних на вільних виробників різко проявилася вже у перші воєнні місяці й викликала всіляку підтримку з боку гетьмансько-старшинського апарату. Це не могло не позначитися на зародженні нових соціальних сил, які б стояли поза межами феодальної структури суспільства.

Вже у червні 1648 р. монахи Густинського монастиря звернулись до Б. Хмельницького зі скаргою на місцевих селян, котрі захопили монастирське майно. У відповідь гетьман видав універсал, яким забороняв селянам такі дії під

загрозою суворого покарання. Подібні універсали стали звичайним явищем політичного життя України середини XVII ст. і базувалися на панівній ідеї, що монастирі і шляхта мали «добра свої вольно обіймать». У різний час охоронні гетьманські універсали одержало чимало інших православних монастирів, у тому числі Мгарський, Києво-Печерський, Михайлівський Золотоверхий. Спільним у них було зміцнення феодальної основи монастирських господарств.

Соціальні завоювання селянства. У роки визвольної війни відбулися кардинальні зміни і в соціально-економічному становищі основної продуктивної сили суспільства — с е л я н с т в а. Відводячи йому одну з провідних ролей у воєнних діях, Хмельницький намагався *заручитися підтримкою наймасовішої і найбільш експлуатованої частини населення*. Під час облоги Замостя в 1648 р. він писав шляхті, що вона раніше добивалася перемоги над повсталими тільки завдяки відділенню старшини від «черні» й що він не повторить помилки своїх попередників. Коли на переговорах з польською делегацією в Києві у 1649 р. А. Кисіль запропонував гетьманові вивести з повстанського війська «чернь» (селян), Хмельницький відмовився це зробити, заявивши, що «то права рука наша, люди, которые холопства не витерпів, ушли в козаки». Гетьман розумів, що утримати на своєму боці масу селянства він зможе лише *за умови задоволення його інтересів*. До того ж Хмельницький бачив, яку грізну силу становило озброєне й загартоване в боях селянство не тільки у війні проти польських магнатів і шляхти, а й в протистоянні спробам українських панів відновити старі порядки. Він намагався не допустити дій, які б спричинили селянські виступи й порушили спільний фронт у боротьбі з загарбниками. Тому гетьман не наважувався на дії, які б викликали загальне незадоволення всього селянства. При виробленні умов перебування України в складі Росії Хмельницький не випускав цю проблему з поля зору. Навздогін відрядженим у лютому 1654 р. до Москви Зарудному й Тетері він надіслав спеціальну інструкцію, де наказував: «И то усмотрите, чтоб на потом какое безправие посполству не деялось...»

У запеклій боротьбі *селянство завоювало особисту свободу й право земельної власності*. Селянське право вільно розпоряджатися землею було визнано й гетьмансько-старшинською адміністрацією. В одному з гетьманських універсалів 1651 р. з цього приводу писалося так: «...вольно каждому свое добро яко власное дать, даровать й легковать, кому

хотечи». Таким чином був підірваний економічний базис панування феодалів над селянськими масами. Вийшовши з-під залежності від панства, вони потрапили в пряму залежність від молододержави, яка реалізовувала своє право верховного землевласника через одержання всіляких видів ренти. Селянство, навіть коли змінили відношення його до землі, *продовжувало залишатися податним станом*. Тимчасова ліквідація проміжної земельної власності крупних світських феодалів відкривала можливість концентрації землі в руках окремих виробників і одержання прибутку за рахунок використання праці наймитів. Після завоювання селянами права земельної власності *виникли економічні передумови для розвитку селянських господарств капіталістичним шляхом*.

Навіть при пануванні натурального господарства вже перше розширення господарської самостійності як залежного, так і особисто вільного селянства неминуче *супроводжувалося його соціальним розширенням*, виділенням елементів, що за своїми соціальними ознаками не вкладалися в рамки середньовічного суспільства.

На всіх українських землях *змінилося співвідношення форм ренти*. Найрадикальніші зміни сталися на території, яка стабільно підлягала владі гетьмансько-старшинської адміністрації. Домінуючі раніше в Чернігівському, Київському, Брацлавському й частково Волинському воєводствах натуральна і відробіткова ренти поступилися місцем ренти грошима. Крім того, абсолютна більшість особисто вільного селянства сплачувала в казну грошовий чинш, рішуче опираючись найменшим спробам властей або окремих землевласників запровадити відробітки. В порівнянні з довоєнними роками такі платежі в загальній системі поборів помітно зменшилися, що *сприяло зростанню економічної спроможності селянських господарств*. У цьому й проявлялося одне з важливих завоювань трудящих мас у роки війни.

До Військового скарбу Війська Запорізького в 1649 р. з кожного господарства стягнуто по 4 таляри. Наступного року податок справлявся натурою (по півосьмачки зерна). Можливо, податки збиралися паралельно в обох формах. Є дані про те, що в Ніжинському та інших полках з кожного двору на потреби селянсько-козацького війська бралось по 2—3 золотих. Ймовірно, що розміри таких платежів залежали від конкретної ситуації й були неоднаковими, хоч автор схильний вважати, що в своїй масі вони становили в середньому 4 таляри з господарства. На користь цієї версії свідчить і той факт, що в 1651 р. полковник Яцько (напевне,

це полковник Воронченко) наказав зібрати з жителів ряду сіл Гомельщини на потреби козацького війська по 4 талюри з двору. Мабуть, така норма була узвичаєна в Україні, і полковник переніс її на білоруські землі. Можливо, по стільки ж заплатили того ж року й жителі Мглинської волості, зібравши всього 50 кіп грошей.

Видаючи православним монастирям і шляхті підтверджувальні універсали на маєтності, гетьман *не наважувався на відновлення панщини*, а лише в загальних рисах наказував селянам відбувати повинності «ведлуг звичаю». За 1648 р. відомі три такі гетьманські універсали, два з них стосувалися селян Великих і Малих Дмитровичів, Вишеньок і Підгірців, що належали київським монастирям, а один — селян маєтностей шляхтича Снігинського в Коростишеві та Городку. Тільки під 1652 р. гетьманський універсал визначав конкретні розміри й види податків підданих Пустиномикільського монастиря: десятину врожаю, покотельщину й очкове. Але за тих умов домогтися цього було непросто. Селяни найчастіше відмовлялися коритись монастирям, а тим більше сплачувати податки або виконувати будь-які повинності.

Так само чинили піддані світських землевласників. Те, що вони не відбували панщини, — безперечний факт. В реальному житті *найпоширенішою формою підневільності стала продуктивна рента* (насамперед збіжжям) такого ж розміру, як і в монастирських маєтностях. Інакше й не могло бути, бо за особистої свободи селяни переходили б до тих землевласників, де експлуатація була слабшою. У 1650 р. Хмельницький наказував полковнику Ніжинського полку Шумейку зобов'язати селян, котрі захопили панські землі, віддати їхнім власникам десятий сніп. Таку ж плату мусили вносити Мужилівському й посполиті м. Талалаївки Ніжинського полку.

В неоднозначному становищі опинилося селянство українських земель, які перебували під відносно стабільною владою Речі Посполитої. Успіхи повстанського війська послабили владу магнатів і шляхти, а отже, сприяли поліпшенню на певний час становища трудящих мас Західної України. Найвідчутніше послаблення податкового гніту виявилось у зменшенні панщини, яка прив'язувала до поля й сковувала господарську підприємливість селянина. Навіть після поразки селянсько-козацької армії під Зборовом у 1649 р. селяни Батятич, Дернова, Купичволі на Львівщині та багатьох інших сіл *відмовлялися відбувати панщину*. В разі застосування землевласниками сили вони чинили збройний

опір, а потім відходили на Північ. Таким діям трудящих сприяли заклики Хмельницького, в яких йшлося про те, що вони будуть «тільки на самих чиншах, у всяких вільностях, так як шляхта була. Тільки щоб ви нам додержали віри, як наші руські піддані, щоб ви кидали своїх панів, повставали проти них і громадилися до нас в якнайбільших купках». Все це змушувало шляхту стримувати до певної міри свої податкові апетити, які, порівняно з апетитами козацької старшини, були значно більшими.

Після Зборівського договору варшавський сейм ухвалив зібрати з «обивателів» Волинського, Київського і Чернігівського воєводств подвійне подимне й чопове, на що селяни відповіли масовими виступами. У цілому в роки війни польсько-шляхетській адміністрації не вдалося відновити податки у попередніх формах і розмірах. Але найближча перспектива встановлення сильної централізованої влади на цих територіях *прирікала місцеве селянство на повернення до залежності від магнатів і шляхти*, що, в свою чергу, спричинило зниження рівня розвитку продуктивних сил.

Розширення прав і привілеїв міщанства та купецтва. У ході війни в становищі міщанства відбулися зміни, які сприяли створенню передумов для *зародження нових соціальних груп населення*. Абсолютна більшість ремісників і торговців взяла активну участь у боротьбі українського народу проти польсько-шляхетського панування. Патріотичне піднесення домінувало серед жителів не тільки королівських, панських, церковних міст (в Україні приватновласницькі міста становили понад 80 % усіх міст), а й міст, на які поширювалося Магдебурзьке право. Навіть, «де в городах были и права Майдебурськіє, — писав Самовидець, — и присягліє бурмистрове, и райци свої уряди покидали, и бороди голили, и до того (повстанського. — Авт.) войска ишли...». У війську воювали міщани багатьох міст, у тому числі Києва, Полтави, Лубен, Фастова, П'ятигор, Умані, Брацлава, Вінниці та ін. Таку ж активність проявляли й міські жителі Західної України.

У результаті визначних перемог селянсько-козацького війська міщани Лівобережжя, Київщини, Поділля й частково Волині звільнилися з-під влади магнатів і шляхти. Вони позбулися свавілля колишніх власників, яке обмежувало їхню ремісничо-торговельну діяльність і політичні права. В містах цього регіону з'явилися нові можливості для прояву підприємницької ініціативи ремісників і торговців, що спричинило *зміни в соціальній структурі міщанства*. Навіть фор-

мальне збереження цехового устрою не означало незмінності порядків у промисловому виробництві. Проголошувана в цехових статутах регламентація виробничих процесів за умов загального ослаблення феодальної системи постійно порушувалась майстрами, зацікавленими у виробництві більшої кількості продукції. Ми не маємо даних про притягнення до судової відповідальності цехових майстрів за використання слуг при виробництві того чи іншого товару, як це було до війни, хоч документи й свідчать про застосування найманої праці. Від її поширеності й стабільності багато в чому залежав характер ремесел і промислів.

На визволеній від польсько-шляхетського панування території послабився податковий тиск. Міщани платили податки до Військового скарбу, але їхні розміри були значно меншими, ніж до війни. До того ж вони не так потерпали від постоїв військ, що раніше оберталося справжнім лихом для міських жителів. Гетьмансько-старшинська адміністрація з метою задоволення інтересів міщан підтверджувала колишні права й привілеї та надавала нові. Вона забороняла козакам захоплювати міські землі, займатися винокурінням і шинкуванням горілкою. Хоч основну вигоду від реалізації цих заборон мала міська верхівка, але безсумнівний їхній позитивний вплив і на становище основної маси міщанства. Започатковані позитивні зрушення *створювали передумови для посилення економічної спроможності міщанських господарств* навіть в умовах воєнного лихоліття.

Заохочувальна політика гетьмансько-старшинської адміністрації стосовно міщанства, його права й привілеї стали важливим спонукальним мотивом *переходу селянства до стану міщан*. Під час присяги українського населення російському царю в 1654 р. *всі жителі України були поділені на дві основні соціальні групи — козаків і міщан*. До тих 62,5 тис. міщан, що присягли на вірність цареві, віднесено значну кількість селянства.

У ході війни сталися значні зміни в структурі, соціально-економічній та політичній вагомості найбагатшої частини міщанства — *к у п е ц т в а*. З вигнанням або знищенням польських і єврейських купців купецтво України стало національно одноріднішим. Хоч торговельний капітал не має національності, але його вплив на національну економіку й соціальну структуру суспільства безперечний. Відчутних людських втрат зазнало у війні й українське купецтво, а його капітал розпорошився по кишенях різних власників. Натомість збільшилася кількість торгових людей, які за-

Ймалися переважно дрібною торгівлею й мали в майбутньому посісти звільнене в суспільстві місце. Але для цього були потрібні капітали, професійне вміння і зв'язки в торговельному світі, те, чого дрібні торговці не мали. У роки війни *українське купецтво було слабким*, нездатним ні повести за собою на боротьбу з польськими магнатами і шляхтою міське населення, ні навіть самотійно протистояти козацькій старшині в її узурпації військово-адміністративної влади.

**ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ МОЛОДОЇ
РЕСПУБЛІКИ (1654—1660)**

● Воєнні успіхи й перші непорозуміння України з Росією ● Пошуки нового союзника й заго-стрення відносин з Росією ● Смерть Богдана Хмельницького й боротьба Івана Виговського за зміцнення своєї влади ● Спроба Виговського добитися незалежності України від Росії ● Обрання гетьманом Юрія Хмельницького. Переяславські статті 1659 р. ● Розкол України на два військові табори. Слободищенський трактат 1660 р.

Воєнні успіхи й перші непорозуміння України з Росією. Союз України з Росією змінив розстановку політичних сил в Європі. На політичному горизонті з'явилася коаліція двох держав, здатна на рівних протистояти будь-якому супротивникові. Колишній союзник України, Кримське ханство пішло на зближення з Річчю Посполитою. Загроза війни з Кримським ханством була настільки реальною, що Хмельницький кілька місяців не наважувався на генеральний наступ проти Польщі. Навіть на її агресію у березні 1654 р. гетьман активно не відреагував. І тільки військовий талант полковника Богуна, героїзм козаків, а також міщан міст Мішурова, Немирова, Умані та інших зупинили просування польських військ углиб України. Дії окремих козацьких полків і невеликих загонів російських рейтарів на Волині влітку 1654 р. не мали великого значення. Тим часом обстановка в Криму почала змінюватися. Після смерті Іслама-Гірея у червні до влади прийшло угруповання Мелді-Гірея та Артеміра, що орієнтувалося на союз з Україною.

Набагато рішучіше діяв Хмельницький на північному театрі війни. Вірний союзницькому обов'язкові, гетьман у в травні 1654 р. направив 20-тисячне військо наказного гетьмана Івана Золотаренка *на допомогу російській армії в Білорусії*. До його складу входили козаки Ніжинського, Стародубського, Чернігівського полків. За активної участі білорусів українські козаки протягом червня—серпня повиганяли польські гарнізони з Гомеля, Чичерська, Нового Би-

хова, зайняли Кричевський і Могильовський повіти. Одночасно російські війська до жовтня 1654 р. оволоділи Вітебськом, Оршею, Полоцьком, а після тримісячної облоги і Смоленськом. Успіхи українсько-російської зброї були безсумнівними. Але одразу ж виявилися й розбіжності в стратегічних планах гетьмана Хмельницького і царя Олексія Михайловича. Перший створив на визволеній території Білоруський (Чауський) полк, поділив його на Могильовську, Мстиславльську, Бихівську та інші сотні й приєднав до України. Другий вважав ці землі російськими і наказав приводити місцеве населення до присяги цареві. Це викликало різке заперечення як українських властей, так і білорусів, які вже багато років спільно з козаками воювали проти польсько-литовського володарювання й встигли запозичити їхній устрій і порядки. Були випадки, коли взяті козаками міста російське командування наповнювало своїми загонами й оголошувало російськими. Командири козацьких полків давали рішучу відсіч спробам російського командування підкорити їх своїй владі. Справа дійшла до того, що Хмельницький направив до Білорусії спеціальну комісію для розслідування таких непорозумінь і залагодження конфлікту.

Успішно діяли українські та російські війська у 1655 р. Влітку вони перейшли у рішучий наступ. Козацькі полки взяли Свислоч, Менськ, Гродно і вийшли до кордонів Великого князівства Литовського. Спільно з російськими військами Якова Черкаського вони захопили столицю Литви Вільно. Згодом Золотаренко водив свої полки на Троки, за р. Німан, переслідував і громив литовську шляхту в інших регіонах. Під час облоги Старого Бихова Золотаренко в жовтні 1655 р. загинув, а на його місце став спочатку брат Василь, потім зять Хмельницького полковник Іван Нечай.

Драматичніше розгорталися події в Україні. Восени 1654 р. 30-тисячна польська армія Станіслава Потоцького вторглася на Поділля, повсюдно зустрічаючи запеклий опір населення. Невмирущою славою вкрили себе захисники містечка Буші на Брацлавщині. Коли більшість козаків загинула й поляки вдерлися до міста, оборону фортеці очолила вдова сотника Зависного Олена. Аби не потрапити до рук шляхти і не здати їй фортецю, мужня жінка висадила в повітря пороховий погріб. Від вибуху загинуло чимало жінок, старих і дітей. Серйозної поразки зазнали козаки під Брацлавом. Вся Брацлавщина лежала в попелі й руїнах, 200 тис. подолян опинилися у татарському полоні.

Під Уманню шляхетські війська й 30-тисячна татарська орда наштовхнулися на нездоланий опір місцевого гарні-

зону й козаків Богуна. На допомогу обложеному з Білої Церкви вирушили українські й російські полки на чолі з Хмельницьким та Василем Шереметьєвим. 19 січня 1655 р. вони зішлись під Охматовом зі знятими з-під Умані польськими корогвами Чарнецького й Лянцкоронського. Три доби при лютих морозах точилися кровопролитні бої. Пізніше це місце народ влучно прозвав Дрижиподем. Поляки показали себе нестримними у нападі, українці — нездоланними в захисті. Коли 20 січня драгуни прорвалися до козацького табору, то козаки «не стільки стрільбою, — писав очевидець, — як голоблями поляків били». В бою загинуло стільки вояків, що козаки викладали з їхніх трупів високі бруствери й за ними боронились. У вирішальний момент Богун зробив вилазку і всім полком ударив у тил ворога. Польсько-шляхетські війська зазнали великих втрат, мусили зняти облогу з Умані й відступити.

Навесні 1655 р. *почався генеральний наступ українсько-російських військ на західноукраїнські землі*. Знищуючи невеликі залоги противника, козаки й ратники повільно просуvalися на захід. Залишивши під Львовом частину сил, Хмельницький і Григорій Ромодановський рушили далі. Під Городком (на захід від Львова) українсько-російські війська розгромили армію Потоцького. У битві відзначилися козаки Миргородського полку Григорія Лісницького, які мушкетним вогнем знищили відбірні частини противника. Загони Данила Виговського і Петра Потьомкіна прорвалися на польські землі й оволоділи Люблінном. Місто присягло на вірність цареві. З різних причин Хмельницький не став розвивати наступ на Варшаву, оскільки, мабуть, вважав головне завдання виконаним. Гетьман не приховував своєї радості від *визволення всіх етнічних земель України* і заявляв, що став «господарем всієї Руської землі». А старшина вторила йому: «Доки козацька шабля зайшла, доти козацька влада має бути».

Діставши повідомлення про рух татарської орди на Поділля, союзники наприкінці жовтня мусили залишити Львівщину й виступили їй назустріч. Під Озірною 10—11 листопада 1655 р. відбулися бої між союзниками й татарами, які не дали переваг жодній із сторін. *Між Україною і Кримським ханством був підписаний взаємовигідний мирний договір*. За ним татари зобов'язувалися не допомагати Польщі у війні з Україною й не виступати проти Росії, а козаки обіцяли не воювати з татарами. У цілому цей мир завершував багатомісячні зусилля Криму піти на дальше зближення з Україною й заручитися її підтримкою у протистоянні з Річчю

Посполитою та Росією. Одночасно він міг значно ускладнити відносини України з Росією, а то й привести до їхнього остаточного розриву, чого так домагався кримський хан.

Пошуки нового союзника й загострення відносин з Росією. Воєнні успіхи України і Росії у 1655 р. викликали серйозне занепокоєння в урядів ряду європейських країн. Щоб не дати Росії посилитися в Прибалтиці, шведський король Карл Густав оголосив війну Речі Посполитій і влітку 1655 р. зайняв значну територію Литви та Польщі. Польський король Ян Казимир емігрував за кордон. *Постало питання про розподіл земель Речі Посполитої.* Через свого посла Юрія Торквата шведський король запропонував Хмельницькому повернути західноукраїнські землі польському панству. Крім того, Карл Густав планував передати трансільванському князю Юрію Ракоцію Львівщину, частину Покуття й Поділля, а собі залишити Белзьку, Сяноцьку, Перемишльську і Холмську землі. Такі наміри шведського короля не знайшли підтримки в Хмельницького, котрий присвятив життя визволенню всіх українських земель. Однак договірно оформлених союзницьких зв'язків із шведським королем він не припинив. *Україна залишалась у партнерських відносинах зі Швецією.* Хмельницький вів також переговори з послами Туреччини, Трансильванії і Бранденбурга, спрямовані проти Польщі. Хоч вони не дали реальних результатів, але були надзвичайно важливими в ситуації, коли Росія почала змінювати свій зовнішньополітичний курс.

Вважаючи західну проблему в основному вирішеною і не бажаючи посилення Швеції, *російський уряд наприкінці 1655 р. пішов на політичне зближення з Польщею.* В цьому досить важливу роль відіграла обіцянка частини шляхти обрати російського царя після смерті Яна Казимира польським королем. Відкривалася перспектива розв'язати затяжний конфлікт мирними засобами, і Росія, природно, не могла її проігнорувати. Але для цього вона мала насамперед захистити свою майбутню територію від шведської навали. Тонкий хід польської дипломатії ледве не призвів до розриву українсько-російських зв'язків і мав далекосяжні наслідки.

У травні 1656 р. Росія оголосила війну партнерові України по боротьбі з Річчю Посполитою— Швеції, що викликало справдливие незадоволення козацької старшини. Воно переросло у відкрите обурення, коли царський уряд не допустив українську депутацію на переговори з Польщею про мир. Вирішення українського питання без українського представника й підписання Росією в жовтні 1656 р. з Польщею

сепаратного Віленського перемир'я Хмельницький розцінив як *відхід від зобов'язань про допомогу Україні в протиборстві з Польщею* і заявив про необхідність «відступити від руки царської величності». Це питання гетьман виніс на розгляд старшини. Три бурхливі старшинські ради у вересні, жовтні та листопаді 1656 р. хоч і ухвалили дотримуватися рішень Переяславської ради 1654 р., але висловили й рішимість *захистити інтереси України від будь-яких посягань*.

Не пориваючи з Росією, ради *вирішили шукати й інших союзників у боротьбі з Польщею*. Ними потенційно залишилися Швеція, Молдавія, Валахія й Трансільванія. Українські дипломати Данило Грек, Силуян Мужилівський та Іван Ковалевський розгорнули активну діяльність. У вересні 1656 р. Україна підписала з Трансільванією союзницький договір, де однозначно заявляла про свої права на «всю Русь до Вісли». В листопаді Трансільванія уклала аналогічний договір зі Швецією, і так Україна опинилася в коаліції держав, одна з яких перебувала в стані війни з Росією. Самостійна політика українського гетьмана викликала сильне невдоволення російського уряду. Всі запевняння Хмельницького царя у тому, що союз спрямований проти Польщі, а не проти Росії, не знаходили розуміння. Зовнішньополітичний курс українського уряду вступав у явну суперечність із задумами російської дипломатії.

У грудні 1656 р. гетьман направив на допомогу трансільванському князю Юрію Ракоцію, котрий розпочав воєнні дії проти Польщі, 20-тисячне військо київського полковника Антона Ждановича. Незабаром до нього приєднався полк Івана Богуна. Разом з трансільванцями й шведами козаки розгромили польську армію під Замостям, брали Краків, Сандомир, Люблін, Варшаву та інші польські міста. Козацька старшина домагалася від польського й шведського королів визнання своїх прав «на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж по Віслу». До визнання Української держави в таких межах почала схилятися й частина шляхетства західних земель. Шляхта Турово-Пінського повіту заявила про своє приєднання до Української держави «на віки вічні». Гетьман підтвердив усі її права та вольності, зокрема й рівноправність римокатолицького віросповідання. З аналогічним проханням до Хмельницького звернулися шляхта Волині, а також відомий магнат Степан Четвертинський. Почалося поступове запровадження козацького адміністративно-територіального устрою в західноукраїнському регіоні. *Ніколи позиції Української*

держави не були такими сильними й визнаними місцевою владою, як взимку та навесні 1657 р.

Розгром Польщі, грабунки та розбої різноплемінного війська пробудили в польському народі нечувані патріотичні почуття. Героїчна оборона від шведів монастиря в Ченстохові надихнула населення на масові виступи проти загарбників. На чолі патріотичних сил Польщі став талановитий воєначальник Стефан Чарнецький. Допомогли Польщі й сусідні держави, котрі не хотіли порушення політичної рівноваги в Європі. Австрійський імператор Фердинанд III вирішив на допомогу королю Яну Казимиру свої війська. Данія оголосила війну Швеції й тим відволікла її армію на себе. Залишені напризволяще трансільвансько-українські війська мусили відступити з Польщі. Жданович і Богун з великими втратами відвели полки до місць постійного розквартирування, а Юрій Ракоцій у липні 1657 р. був розгромлений поляками й татарами. Польща постала з попелу, а Україна зазнала чергової поразки.

Смерть Богдана Хмельницького й боротьба Івана Виговського за зміцнення своєї влади. Події 1657 р. відбувалися за тяжкої хвороби Хмельницького й загострення суперечностей між різними угрупованнями козацької старшини. Гетьман ще приймає іноземні посольства, контролює внутрішні справи, але без колишньої рішучості й ентузіазму. В квітні йому ще вдається добитися затвердження старшинською радою своїм спадкоємцем 16-річного сина Юрія. Тим самим він порушив старий козацький звичай виборності гетьмана і спробував *започаткувати принцип престолонаслідування*. Але на більше в хворого гетьмана не вистачило сил. 27 липня 1657 р. Богдан Хмельницький помер у Чигирині. 25 серпня його тіло було перевезено до Суботова й поховано в Іллінській церкві поруч з могилою сина Тимоша. Відійшов у небуття геніальний син українського народу, який втілював у життя споконвічні сподівання людей на волю, добро й державну самостійність. *Богдан Хмельницький заклав фундамент величної споруди Української держави, а завершити її мали нащадки та однодумці.*

Після поховання Хмельницького генеральна старшина у зв'язку з малолітством Юрія обрала гетьманом України генерального писаря **Івана Виговського** (1657—1659). Пізніше це рішення підтвердила козацька рада й визнала Запорізька Січ. Дотримуючись політичного курсу Хмельницького, Виговський уклав мир з Кримським ханством, продовжив переговори з польським і шведським по-

слами. Він визнає підписане ще Хмельницьким перемир'я з Польщею, дає згоду на укладення 16 жовтня 1657 р. Корсунської угоди зі Швецією. Угода передбачала дотримання Україною союзу з Росією, але одночасно закріплювала союзницькі відносини зі Швецією. Щоправда, на той час Швеція зазнала поразки й не відіграла помітної ролі в Європі.

Дії гетьманського правління не залишилися поза увагою ні полкової старшини, ні російського уряду. В Малоросійську канцелярію на Виговського посипалися доноси старшини із звинуваченнями в намаганні повернути Україну під владу Польщі й зрадити Росію. Підвело голову і Запоріжжя, роль якого була зведена Хмельницьким нанівець аж до позбавлення власного голосу при вирішенні загальноукраїнських справ. Кіш Запорізький не визнав обрання гетьманом Виговського й повів боротьбу за його усунення. Не визнав Виговського гетьманом і полтавський полковник Мартин Пушкар. Їм протистояла група козацької старшини у складі ніжинського полковника Григорія Гуляницького, миргородського — Григорія Лісницького, переяславського — Павла Тетері та деяких інших. *У міжусобній боротьбі найближчі сподвижники Хмельницького забули про Україну, розділилися на ворогуючі табори й тим самим прирекли український народ на горе і страждання.*

Восени 1657 р. почалися відверті сутички між прихильниками Виговського й Пушкаря. Спочатку російський уряд підтримував гетьмана. Але самостійна зовнішня політика Виговського насторожила його і викликала побоювання за можливий відхід України від рішень Переяславської ради 1654 р. Російський уряд швидко переорієнтувався й почав розпалювати міжусобну боротьбу старшини і підтримувати Пушкаря. Полковник перестав підкорятися Виговському і готував сили до вирішальних боїв за гетьманську булаву.

Спроба Виговського добитися незалежності України від Росії. Щоб приборкати непокірних, Виговський влітку 1658 р. організував похід на Лівобережну Україну. Воєнні дії гетьмана проти Пушкаря означали одночасно і виступ проти його покровителя — російського уряду. Кілька козацьких полків, найняті серби і 40-тисячна орда 1 червня розгромили військо Пушкаря під Полтавою. Сам полковник мужньо бився в перших рядах і поліг серед останніх своїх побратимів. Полтавщина зазнала нечуваних руйнувань. Були сплюндровані Багачка, Баранівка, Миргород, Полтава, сотні сіл і містечок, загинуло понад 40 тис. чол. Ще більше потрапило в полон до татар. Безчинства татарської орди, масові вбивства й пограбування викликали обурення у війську Ви-

говського. Частина полковників звинуватила його в потуранні татарам і пригрозила збройним виступом проти ординців, якщо ті не відпустять полонених. Союз із кримським ханом відштовхнув від Виговського багатьох його однодумців. Але це не завадило гетьману кинути війська свого брата Данила Виговського на взяття Києва, де стояв сильний російський гарнізон. Протягом 16—26 серпня Данило Виговський при активній підтримці козаків Київського полку Павла Яненка-Хмельницького безуспішно штурмував Верхнє місто. Для багатьох козаків дії гетьмана були незрозумілими і не знайшли широкої підтримки. Київ залишився в руках воеводи, що дало російському урядові підставу направити йому на допомогу додаткові військові контингенти.

У боротьбі з Росією Виговський зробив основну ставку на Річ Посполиту. Наприкінці літа 1658 р. спеціальна комісія розпочала переговори з польськими комісарами щодо умов українсько-польського зближення. Українська сторона добивалася визнання польським урядом створення на всіх етнічних українських землях Великого князівства Руського й надання йому таких же прав, як і Великому князівству Литовському. Чисельність козацького війська пропонувалося встановити в 60 тис. чол. Висувалися й інші пропозиції загальнодержавного значення. Однак більшість з них польська сторона відхилила або прийняла значно урізаними. В остаточному варіанті підписана 6 вересня у Гадячі угода проголошувала, що Чернігівське, Київське та Брацлавське воеводства утворювали Руське князівство й входили до складу Речі Посполитої на правах автономії. Гетьман ставав воеводою з правом першого сенатора. Передбачалося створення власного суду, монетного двору, введення посад канцлера, маршала, підскарбія, а також існування 30-тисячного козацького й 10-тисячного найманого війська. Перебування польських частин на підвладній воеводі території заборонялося, а при нагальній потребі вони підпорядковувалися йому. Визнавалася конфесійна рівноправність при одночасній забороні поширення уніатської церкви. За козаками зберігалися їхні давні права й привілеї, 100 козакам з кожного полку надавалася можливість дістати шляхетство. Київська колегія зрівнювалася в правах з краківським університетом, дозволялося вільне відкриття початкових шкіл. Велика заслуга в розробці угоди належала одному з найосвіченіших людей України Юрію Немиричу.

У відповідь на підписання Гадяцької угоди російський уряд оголосив Виговського зрадником і закликав українсь-

кий народ не виконувати його розпоряджень. Козацька старшина в свою чергу звернулася до європейської громадськості зі спеціальним маніфестом, де виклала *основні причини зміни зовнішньополітичного курсу України*. Росія звинувачувалася в невиконанні взятих на себе раніше зобов'язань, зближенні з Польщею за рахунок українських земель, розв'язанні війни з союзником України Швецією, уведенні в Київ гарнізону, підтримці «бунтів» проти гетьмана, намаганні знищити Військо Запорізьке тощо.

Восени 1658 р. козаки *почали витіснити російські частини з міст*. Не скрізь їхні дії проходили гладко й безболісно. Частина населення виступала за присутність російських військ для захисту від татарських орд. Зібравши 150-тисячну армію, російський уряд навесні 1659 р. розгорнув наступ на Україну. 5 тис. козаків Ніжинського й Чернігівського полків закріпилися в Конотопі й на три місяці прикували до себе основні сили російської армії. Це дало змогу Виговському зібрати козацькі полки, найняти сербів, німців, волохів, загін поляків, закликати на допомогу татарську орду Мехмет-Гірея й рушити на допомогу обложеним. 28—29 червня на р. Соснівці під Конотопом українська армія *завдала нищівної поразки російській армії*. Десятки тисяч російських ратників полягли в битві, чимало потрапило в полон до татарів. Росія втратила армію. Конотопська катастрофа викликала справжній шок у Москві. Тим більше, що недавно вся Москва тріумфувала з приводу перемог російської та української зброї над Великим князівством Литовським. Москвичі ще добре пам'ятали кавалькади полонених литовців на чолі з великим князем і захоплені у ворога гармати на вулицях столиці. Три дні Москва німувала, а на четвертий Олексій Михайлович наказав готувати місто до оборони. Однак Виговський не став розвивати наступ у глиб Росії.

Його становище різко ускладнилося. Союз з Кримським ханством настроїв проти гетьмана чи не увесь народ. *Переорієнтація на Річ Посполиту не знайшла підтримки в суспільстві*. В очах козаків, селян, міщан, православного духовенства і більшості козацької старшини *польська шляхта продовжувала залишатись основним ворогом*. І всілякі спроби *вирвати їх з полону традиційних уявлень наштотувалися на нерозуміння й спротив*. Обнародування на початку літа 1659 р. затвердженої сеймом в урізаному вигляді Гадяцької угоди викликало незадоволення навіть серед прибічників Виговського. Лівобережні полковники Тимофій Цицюра, Василь Золотаренко, Яким Сомко в серпні заявили *про перехід на*

бік Росії й почали воєнні дії проти вірних Виговському частин. Багато прихильників Виговського, в тому числі й Немирича, було вбито, чимало їх потрапило в полон, серед них Данило Виговський та Іван Нечай. Воєнна акція кошового Запорізької Січі Івана Сірка проти союзника Виговського Кримського ханства змусила Мехмет-Гірея з ордою залишити Гетьманщину. Правобережні полковники Богун, Іван Іскра та інші також *виступили проти гетьмана*. Скрізь лунали голоси про усунення Виговського від влади. На жовтневій раді 1659 р. під Германівкою розлючені козаки не стали слухати ніяких виправдань і пояснень. Зарубали послів на польській сейм Сулиму та Верещаку, котрі не відстояли повної редакції Гадяцької угоди, й приступилися до гетьмана. Виговський мусив покласти булаву до ніг козаків і рятуватися втечею.

Обрання гетьманом Юрія Хмельницького. Переяславські статті 1659 р. Гетьманську булаву старшина вручила Ю р і ю Х м е л ь н и ц ь к о м у (1659—1663), в якому хотіла бачити гідного продовжувача справи свого батька. Через нього старшина мала намір відновити державний статус України та її колишні відносини з сусідніми країнами. Але і російський уряд відчув свій вплив в Україні й прагнув використати його якомога повніше. Наприкінці жовтня 1659 р. у Переяславі були підписані договірні статті між гетьманським і царським урядами. Вони відновлювали основні пункти Березневих статей 1654 р. й одночасно *суттєво обмежували автономні права України*. Нові пункти зобов'язували гетьмана посилати козацькі частини в розпорядження царських воєвод, забороняли їм самостійні військові дії. Крім Києва, російські гарнізони вводилися в Переяслав, Чернігів, Ніжин, Брацлав, Умань. Козакам заборонялося обирати гетьмана без дозволу царя, а гетьману, в свою чергу, призначати на посади генеральних старшин. Передбачалося застосування смертної кари до осіб, що боролися проти Росії, а також обмін втікачами. Прийняті в оточенні російських військ Переяславські статті розчарували навіть ту старшину, котра дотримувалася проросійської орієнтації.

Розкол України на два військові табори. Слободищенський трактат 1660 р. Незважаючи на незадоволення умовами Переяславських статей, українське козацтво в союзі з Росією продовжило боротьбу проти шляхетської Польщі. Влітку 1660 р. у глиб Правобережжя направилися 20-тисячне російське військо воєводи Василя Шереметьєва й 20-тисячний козацький корпус наказного гетьмана Тимофія Цицюри. Позаду рухався Юрій Хмельницький з основним українсь-

ким військом. Під Любаром на р. Случ війська Шереметьєва й Цицюри зіткнулися з польською армією і татарською ордою й мусили відступити до Чуднова на р. Тетерів. Ставши табором, козаки й ратники успішно відбивали навальні штурми противника. Майже одночасно поляки атакували і військо Ю. Хмельницького під Слободищами. Після нетривалого бою польське командування припинило військові дії та запропонувало українському гетьманові розірвати союз з Росією й підписати нову угоду з Польщею. Ініціатором цієї пропозиції став Виговський, котрий таким чином хотів завершити розпочату ним раніше справу. Пропозиція впала на благодатний ґрунт обурення частини старшини обмеженням Росією автономних прав України. Її настрої поділяв і молодий гетьман, що мав особисті підстави для незадоволення політикою російського уряду. Чимало близьких до нього людей російське командування й старшина стратили. Чоловік однієї його сестри (Данило Виговський) був закатований по дорозі в столицю Росії, а другої (Іван Нечай) мучився у московських казематах.

Після наради з київським митрополитом Діонісієм Балабаном, полковниками Григорієм Лісницьким, Григорієм Гуляницьким та іншими Юрій Хмельницький 17 жовтня 1660 р. підписав *Слободищенський трактат*, за яким Україна поверталася під владу Речі Посполитої на автономних засадах. Україна фактично позбавлялася політичної незалежності, права зовнішньополітичних зносин і мала подавати Польщі військову допомогу в її боротьбі з різними противниками. *Підписанням Слободищенського трактату завершилася багатолітня боротьба всього українського народу проти шляхетської Польщі.* Після нього почалися війни між окремими регіонами України з активною участю іноземних держав, кожна з яких дбала про свої інтереси.

Щоправда, деякі сучасні дослідники вважають, що визвольна війна закінчилась у 1657 р. чи в 1676 р.

**НАЦІОНАЛЬНИЙ РОЗБРАТ І АНАРХІЯ.
БОРТЬБА ЗА ВІДВОЮВАННЯ
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
(1660—1699)**

● Останні спроби Польщі спільно з частиною козацької старшини оволодіти Лівобережною Україною ● Повстання правобережного населення проти польської шляхти та її прибічників у 1664—1665 рр. ● Боротьба Петра Дорошенка та інших старшин за об'єднання і незалежність Української держави ● Відсіч Чигиринським походам турецької армії ● Передання Росією українських земель Туреччині й Польщі та його наслідки ● Спроби України та Росії відвоювати південноукраїнські землі у 80-х роках ● Намагання частини козацької старшини переорієнтуватись на Кримське ханство. Петро Іваненко (Петрик) ● Перехід Росії та України в рішучий наступ проти Кримського ханства у 90-х роках

Останні спроби Польщі спільно з частиною козацької старшини оволодіти Лівобережною Україною. Слободищенський трактат 1660 р. викликав неоднозначну реакцію українського народу. Одна частина старшини, козацтва й духовенства визнала його, інша — ні. Особливо багато противників трактату виявилось на Лівобережній Україні, населення якої ще не втратило останньої віри в благодійність українсько-російського союзу. *Україна поділилася уздовж Дніпра на Лівобережну й Правобережну*, з протилежною орієнтацією на зарубіжні держави. Лівобережжя більше орієнтувалося на монархічну Росію, Правобережжя — на республіканську Польщу. Але в кожному регіоні існували *різні орієнтаційні групи населення, що надавало національно-визвольній боротьбі особливої трагічності й складності*. Кожна з політичних сил бажала Україні добра, хотіла об'єднання українських земель в одній національній державі, але тільки після своєї перемоги. Безкомпромісність народних вождів з домішкою корисливості дедалі більше *заводила Україну в глухий кут*, вихід з якого був можливий лише через надзвичайні соціальні потрясіння і втрати.

Наприкінці 1660 р. польські та правобережні українські війська, а також татари вступили на Лівобережну Україну. Серйозний опір їм вчинили міста з російськими гарнізонами, у тому числі Батурин, Ніжин і Переяслав. Ніжинський і Переяславський полки на чолі з Василем Золотаренком і Якимом Сомком мужньо боронили свої землі. Зустрівши організований опір, об'єднані сили наступаючих мусили відійти за Дніпро. Однак ні король, ні Юрій Хмельницький не залишили наміру встановити свою владу над Лівобережною Україною. Влітку 1662 р. вони знову вирядили війська на Лівобережжя. Багато сіл і міст без опору піддалося загонам Хмельницького. Під Переяславом затяжні позиційні бої не дали переваг жодній із сторін. Під натиском російських військ Григорія Ромодановського Ю. Хмельницький почав спішно відступати. При переправах через Дніпро під Ржищевом і Каневом більшість його 12-тисячного війська потонула або була перебита. Після цього він відійшов від політичної діяльності й в січні 1663 р. постригся в ченці під іменем Гедеона.

Замість Юрія Хмельницького правобережне козацтво обрало гетьманом П а в л а Т е т е р ю (1663—1665). Щоб усунути потенційного суперника, Тетеря звинуватив Ю. Хмельницького у зраді й домігся його ув'язнення в Марієнбурзьку фортецю. Згодом Юрій потрапив у полон до татар, був виданий ними туркам і перебував у стамбульській фортеці Єдикуле. Влада Тетері поширювалася лише на Правобережну Україну, а на Лівобережжі розгорнулася боротьба за гетьманську булаву. Найбільші шанси на неї мав спочатку переяславський полковник й одночасно наказний гетьман Яким Сомко, котрий у зовнішній діяльності орієнтувався на Росію. *У своїх діях він спирався на підтримку місцевої старшини, заможних міщан і козаків.* Знаючи самостійність і незалежність Сомка, російський уряд поставився до його кандидатури досить стримано.

Несподівано для багатьох у боротьбу за владу на Гетьманщині втрутилося Запоріжжя. Претендентом на гетьманство запорожці висунули кандидатуру свого кошового Івана Брюховецького, який колись був слугою гетьмана Богдана Хмельницького, а після його смерті перебрався на Січ. Основну ставку Брюховецький зробив на бідне козацтво й так звану *чорнь*, найбільш незадоволених лівобережною старшиною. У хід пішли досить звабливі для бідних мас обіцянки збагатити їх і покарати «золотожупанників». Збіднілі козаки, міщани, а також селяни повірили кошовому Запорізької Січі, в якій вбачали ідеал справедливого устрою суспільства.

Тому на «чорній раді» під Ніжином 17—18 червня 1663 р. вони не стільки голосами, скільки шаблями й киями звели на гетьманський престол Брюховецького. Російський воевода Данило Великогагін визнав вибори правильними і видав новому гетьману на смерть Сомка, Золотаренка, Силича та ще кількох старшин. Інші багаті поплавилися «добрами» й посадами. До влади на Гетьманщині *прийшли переважно малоїмущі люди, які в жадобі збагачення перевершили своїх попередників і швидко забули передвиборні обіцянки*. З перших же кроків своєї діяльності Брюховецький зарекомендував себе як вірний прислужник російського монарха.

Таким же прислужником, тільки польського короля, став правобережний гетьман Тетеря. Зібравши під свої знамена полки Богуна, Гуляницького, Тополя та інших полковників, він умовив Яна Казимира на новий похід на Лівобережжя. 2 листопада 1663 р. польські корогви, козацькі полки й татари переправилися під Ржищевом на Лівобережжя. Одна частина військ наступала на Полтавщину, інша — на Переяславщину й Чернігівщину. Без особливих зусиль нападники взяли Вороньків, Бориспіль, Гоголів, Баришівку та інші містечка й села. Серйозний опір вони зустріли тільки в Ніжині та Салтиковій Дівиці. Але становище наступаючих поступово ускладнювалося. Кошовий Іван Сірко у грудні 1663 р. розгромив під Перекопом орду й тим самим не дав хану змоги направити на допомогу польському королю значні військові сили. Потім запорожці розгорнули наступ на резиденцію правобережного гетьмана Чигирин та Поділля. Через це Ян Казимир мусив відправити Тетерю з частиною козаків на Правобережжя, внаслідок чого його армія зменшилася.

Чим далі просувалося польське військо до російського кордону, тим запекліший опір зустрічало на своєму шляху. Незадоволене руйнуванням осель і господарств, вбивствами і грабунками *лівобережне населення схилилося до Росії*. При облозі Глухова в січні 1664 р. міщани не підтримали спробу Василя Уманця заарештувати київського полковника Василя Дворецького і здати місто полякам. На захист Новгород-Сіверського піднялося населення чи не всієї округи. На бік захисників міста мав намір перейти і Богун. Дізнавшись про це, польське командування заарештувало і 27 лютого розстріляло його. Однак страта козацького полковника не зарадила справі. Під натиском армії Григорія Ромодановського, Брюховецького і повсталого населення знекровлені й голодні польсько-козацькі війська Яна Казимира панічно відступали на Правобережжя. Так невдало закінчилася

остання спроба частини козацької старшини спільно з Польщею звільнити Лівобережну Україну від російських гарнізонів. Лівобережжя лежало з руїнах. Тисячі людей загинули, чимало потрапило в полон або сховалося в майже недоступних місцях.

Повстання правобережного населення проти польської шляхти та її прибічників у 1664—1665 рр. Основні воєнні дії перекинулися на Правобережну Україну. Відступаючим довелося воювати з жителями Бородянки, Боярки, Лисянки та інших населених пунктів, які виступили проти правобережного гетьмана й польського короля, їхні дії особливо активізувалися навесні 1664 р. після вступу на Правобережну Україну лівобережних українських і російських військ. На боротьбу проти поляків піднялося до 30 тис. жителів Київщини на чолі з Вареницею та Іваном Сулимкою. Населення Уманського, Брацлавського, Торговицького та інших правобережних полків виявило готовність піддатися Росії. В цьому більшість правобережної людності вбачала можливість уникнути тяжких військових поборів, розорення своїх господарств, зажити в мирі, злагоді та достатку. Для придушення повстання Тетеря й польські воєначальники Стефан Чарнецький та Стефан Маховський кинули значні сили. Вони розбили повстанські загони, а захоплених у полон Сулимку й 500 козаків стратили. Справжню різню вчинили карателі в Ставищах, Корсуні та Черкасах. За підтримку повстанців і небажання воювати на Лівобережжі Тетеря й Маховський стратили Виговського. Чарнецький, в свою чергу, наказав викинути з домовини прах Богдана Хмельницького та його сина Тимоша, що викликало новий спалах антипольських настроїв на Подніпров'ї.

Взимку 1665 р. повстання проти Польщі й Тетері розгорнулося з новою силою. На Північній Київщині його очолив овруцький полковник Іван Децик, на Південній — Іван Сербин, Іван Сірко та інші ватажки. Їм допомагали й лівобережні козаки. У квітні 1665 р. повстанці Василя Дрозденка завдали поразки загонам Тетері під Брацлавом. Тетеря відмовився від гетьманської булави й від'їхав до Польщі.

Боротьба Петра Дорошенка та інших старшин за об'єднання і незалежність Української держави. Гетьманом Правобережної України було обрано генерального осавула П е т р а Д о р о ш е н к а (1665—1676). Ставлячи своїм головним завданням визволення та об'єднання всіх українських земель в одній незалежній державі, Дорошенко все життя безуспішно шукав надійного союзника. Спочатку він визнавав залеж-

ність від Польщі, що дало йому змогу розправитися із претендентом на гетьманську булаву брацлавським полковником Дрозденком. Потім встановив союз з кримським ханом, а навесні 1666 р. — дружні стосунки з турецьким султаном. З допомогою татарської орди Дорошенко 19 грудня розбив на Брацлавщині польське військо полковника Маховського. Дізнавшись про польсько-російські переговори в Андрусові й намір Росії визнати владу Речі Посполитої над Правобережжям, гетьман намагається якомога швидше визволити правобережні землі від польської шляхти і тим самим поставити уряди обох країн перед фактом існування незалежної від них території. Але для цього гетьман не мав сил.

Зате перед ним відкрилася можливість усунути від влади Брюховецького й вигнати російські гарнізони з Лівобережної України. На цей час Брюховецький повністю скомпрометував себе в очах переважної більшості української громадськості. Автономістично настроєна козацька старшина дедалі сильніше проявляла незадоволення підписаними гетьманом у 1665 р. *Московськими статтями*, які суттєво обмежували самобутні права України. За ними українські міста визнавалися володінням російських монархів, збільшувалася чисельність російських гарнізонів, вони вводилися до нових міст, воєводи дістали змогу втручатися в дії місцевої адміністрації. Брюховецький запропонував царю ввести в Гетьманщині воєводське управління, що викликало справжній шок у правлячих колах Росії. Вважаючи подібні нововведення передчасними, російський уряд не пішов на зміну державного устрою України. Патріотично настроєна старшина не могла примиритися з наданням Брюховецькому чину боярина, а його наближеним — дворянства.

Сильне незадоволення в неї викликав і перепис населення у 1666 р., оподаткування поспільства та збирання податків російськими чиновниками. В цьому вона справедливо вбачала пряме порушення Березневих статей 1654 р. і усунення себе від одного з головних джерел збагачення. Духовенство чимдуж протестувало проти згоди Брюховецького на підпорядкування Київської митрополії московському патріархові. А міщани повели боротьбу проти спроб гетьмана позбавити міста магістратських прав і підкорити їх владі козацької адміністрації. При підтримці старшини влітку 1666 р. *почалися селянсько-козацькі виступи* в Миргородському, Лубенському, Переяславському та Ніжинському полках проти царських збирачів податків і адміністрації гетьмана. Тільки за допомогою російських стрільців йому вдалося придушити повстання, але заворушення не припинялись

і надалі. Жоден стан суспільства не підтримував Брюховецького.

Останньою краплею у всенародному незадоволенні політикою лівобережного гетьмана стала його позиція щодо переговорів Росії та Речі Посполитої в Андрусові. Знаючи про них, Брюховецький не вжив ніяких заходів для відстоювання інтересів України. 30 січня 1667 р. Росія в односторонньому порядку підписала з Річчю Посполитою Андрусівське перемир'я на 13,5 років. За його умовами Україна була поділена між двома державами. Польща повертала Росії Смоленськ, Сіверщину й визнавала входження Лівобережної України до складу Російської держави. Київ на два роки залишався за Росією, Білорусія і Правобережна Україна — за Польщею. Запорізька Січ мала перебувати під владою обох держав. Андрусівським перемир'ям Росія остаточно відмовилася від свого зобов'язання 1654 р. про допомогу Україні в боротьбі з Річчю Посполитою. Багатолітня й тяжка боротьба українського народу за волю і державну незалежність не дала очікуваного результату.

Передання Росією Правобережної України Польщі викликало обурення українських патріотів. Гнів багатьох людей спрямувався як проти Росії, так і проти Брюховецького. Національна трагедія об'єднала прогресивні сили України в прагненні усунути допущену несправедливість. Чимало правобережних жителів відмовилися визнати умови перемир'я і почали масово переходити на Лівобережну Україну. Дорошенко запропонував царському уряду надати допомогу у визволенні всієї України, але за умови гарантування їй широкого автономного статусу та визнання його загальноукраїнським гетьманом. Однак царський уряд не зважився на такий крок. Надто великим був ризик. Тоді Дорошенко власними силами у вересні 1667 р. перейшов у наступ проти Польщі. За короткий час його війська і союзницька татарська орда навальним маршем досягли Галичини й оточили польське військо Яна Собеського під Підгайцями. Двотижневі бої не дали переваги жодній із сторін. Калга Керім-Гірей одержав повідомлення про напад запорожців на Крим і в односторонньому порядку підписав мирний договір з польським королем. За таких обставин Дорошенко мусив визнати владу короля й відвести війська на Подніпров'я.

Замирення з поляками правобережний гетьман використав для встановлення зв'язків з повсталими донськими козаками Степана Разіна. У вересні 1667 р. він прийняв у Чигирині посольство донського отамана й вів з ним переговори про спільні дії проти російських військ на Лівобе-

режжі. Прихильники Дорошенка і Разіна перетворили Південну Полтавщину на плацдарм майбутнього наступу на Лівобережжя. На її території розташувалися на зимівлю 3 тис. запорожців, готових до рішучих дій. Кременчуцький сотник Михайло Карачевський став таємним посередником між двома вождями й чимало зробив для того, щоб ослабити вплив лівобережного гетьмана в краї. Посланці Разіна й Дорошенка взимку 1668 р. закликали жителів Полтави, Седнева, Конотопа та інших міст і містечок до повстання. Але виробити спільний план виступу проти царських військ Дорошенкові й Разіну не вдалося. Зате їхні дії *активізували повстанські настрої лівобережного населення.*

На Лівобережжі у цей час почастишали виступи населення проти Брюховецького і царських воевод. Втрачаючи ґрунт під ногами, лівобережний гетьман на початку 1668 р. спробував очолити народний рух і спрямувати його виключно проти російської присутності на Лівобережжі. Щоб утриматися при владі, Брюховецький та його однодумці погодилися передати Україну під протекторат Туреччини й звернулися по допомогу до кримського хана і донського козацтва. Але ніякі політичні комбінації вже не могли врятувати скомпрометованого гетьмана. Його становище різко ускладнилося після того, як на початку літа 1668 р. Дорошенко з військом переправився на Лівобережну Україну. Міста й села без опору піддавалися під владу Дорошенка. При наближенні правобережного війська до Опішні в таборі лівобережного гетьмана 8 червня спалахнуло повстання. Козаки витягли Брюховецького з намету й розправилися з ним. *Дорошенко став гетьманом всієї України.*

Лівобережні та правобережні козаки швидко зайняли Котельву, Гадяч і витіснили російські гарнізони до Путивля. Об'єднані під владою Дорошенка українські землі опинилися віч-на-віч з Росією та Польщею, кожна з яких вважала їх своїми й не бажала втрачати. За таких обставин Дорошенкові *довелося воювати на два фронти* — проти Росії та Польщі — без відчутної допомоги зовнішніх сил. До того ж Запоріжжя зайняло щодо гетьмана ворожу позицію, висунувши писаря Петра Суховія претендентом на гетьманство. Дізнавшись про загострення обстановки на Правобережжі, Дорошенко призначив на Лівобережжі наказним гетьманом чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного, а сам з військом поспішив до Чигирина.

Роз'єднання козацьких сил одразу ж далося взнаки. На лівобережжі заврушилися проросійськи настроєні козацька старшина й духовенство на чолі з чернігівським архієпис-

копом Лазарем Барановичем. На Сіверщину почали наступати російські війська Ромодановського. Більшість місцевого населення заявила про необхідність відновлення влади російського царя як основного гаранта захисту від татарських вторгнень і зловживань української адміністрації. Не одержуючи допомоги від Дорошенка й враховуючи настрої людей, Многогрішний мусив піти на переговори з російським урядом. Діставши запевнення царя про обов'язкові корективи російсько-українських відносин, Многогрішний припинив опір і впустив російські гарнізони в чернігово-сіверські міста.

У грудні 1668 р. на вузькій старшинській раді гетьманом Лівобережної України обрано **Многогрішого** (1668—1672). Щоб вгамувати Україну, російський уряд дотримався своїх обіцянок. За умовами Глухівських статей 1669 р. підтверджувалися основні положення Березневих статей 1654 р., російські гарнізони залишалися тільки в Чернігові, Острі, Ніжині, Переяславі та Києві, воеводам заборонялося втручатись у внутрішнє життя міст і сіл, податки мали збиратися старшиною до гетьманської скарбниці. Одночасно вводилися й додаткові пункти, зокрема про зменшення козацького реєстру до 30 тис. і створення тисячного найманого війська.

Многогрішний разом з нечисленною старшиною послідовно й наполегливо *обстоював широку автономію України в складі Російської держави*. Він різко протестував проти наміру царя віддати Київ полякам, висловлював незадоволення Андрусівським перемир'ям і небажанням Росії допомогти Україні визволити всі свої землі від польської шляхти. Гетьман вимагав надійного захисту України від ворожих вторгнень. Коли ж на його листи Малоросійський приказ не відреагував, Многогрішний *почав діяти всупереч офіційній політиці російського уряду*. Він наказав не пускати польських урядовців за р. Сож і самовільно увів до Гомеля козацький гарнізон. Тим самим гетьман претендував на землі, які за Богдана Хмельницького входили до складу Української держави. Многогрішний відновив зв'язки з Дорошенком і в 1671 р. направив йому на допомогу козацькі частини.

У своїх діях гетьману довелося переборювати сильний опір частини козацької старшини, яка не хотіла загострення відносин з царським урядом. При цьому він діяв рішуче, наполегливо й брутально, чим нажив немало ворогів. На початку 1672 р. царський резидент у Батурині дістав дані про те, що Многогрішний послав найманий полк Ворошила вигнати російський гарнізон з Лубен, а деяких старшин

змусив присягати на вірність ідеї визволення України від «москалів». Резидент організував змову козацької старшини і руками Дмитрашки Райчі, Костя Мокрієвського й Петра Забіли заарештував гетьмана. Після суду в Москві Многогрішного відправлено на заслання до Сибіру.

Гетьманування Многогрішного на Лівобережжі розвіяло сподівання Дорошенка на об'єднання України під своєю зверхністю власними силами. До того ж йому довелося відстоювати гетьманську булаву від зазіхань різних претендентів. До літа 1669 р. Дорошенко вів боротьбу із ставлеником кримського хана Петром Суховієм, котрого якийсь час підтримувала Запорізька Січ. Тяжкі обставини змушували гетьмана шукати опори в турецького султана. В березні 1669 р. козацька рада в Корсуні обговорювала перспективи українсько-турецьких відносин. Частина дослідників вважає, що вона прийняла рішення про перехід України під протекторат Туреччини. Але є свідчення й протилежного змісту. Присутні на раді вивідачі київського воєводи писали, що більшість козаків рішуче висловилися проти переходу «під султанську руку». Найімовірніше рада прийняла рішення про якийсь військовий союз України з Туреччиною. До того ж турецький султан хотів бачити на гетьманському престолі не Дорошенка, а Юрія Хмельницького, якого він тримав про всяк випадок біля себе.

Усунути Дорошенка від гетьманства прагнув і польський уряд. Різними обіцянками він розколов правобережне козацтво й домогся обрання гетьманом Правобережної України уманського полковника **М и х а й л а Х а н е н к а** (1670—1674), котрий у своїй політиці чітко орієнтувався на шляхетську Польщу. 1671 р. проминув для Дорошенка у безперервних сутичках із загонами Ханенка й корогвами гетьмана Яна Собеського. Дорошенко втратив у них майже все Поділля й мусив шукати дієвої підтримки з боку султанської Туреччини.

На цей час Туреччина розв'язала собі руки на західному театрі воєнних дій. Завдавши поразки Венеції, вона в травні 1672 р. почала війну з Польщею. До її армії приєдналися й війська Дорошенка. У серпні турки взяли найпотужнішу фортецю на Правобережжі — Кам'янець-Подільський. Турецькі й українські війська оволоділи Поділлям, Волинню і частково Галичиною до Львова й змусили польського короля 18 вересня 1672 р. підписати Бучацький мирний договір. За його умовами Польща віддавала Туреччині Поділля, визнавала владу Дорошенка на Брацлавщині та Південній Київщині й зобов'язувалася сплатити велику контрибуцію. Але

польський сейм наступного року не ратифікував договір, і обидві країни продовжували перебувати в стані війни. У той час як коронний гетьман Собеський завоював собі гучну славу видатного полководця, політична зірка Дорошенка потьмяніла. Народ не зрозумів його хитань від одного союзника до іншого, звинувачував у всіх тих бідах і нещастях, що їх принесли з собою в Україну «бусурмани». *Ніякі жертви в ім'я національної ідеї та щасливого майбутнього вже не влаштовували людей, котрі не мали нормальних умов для існування, до кінця виснажились у постійному балансуванні між життям і смертю.* Правобережне населення почало масово переселятися на відносно політично стабільні Лівобережну Україну та Слобожанщину. Жорстокі розправи гетьмана з непокірними, спроби силою втримати їх на місцях нічого не давали. Дорошенка залишали навіть найближчі однодумці.

Зміною політичної ситуації на Правобережжі вміло скористалися російський уряд і новообраний гетьман Лівобережної України І в а н С а м о й л о в и ч (1672—1687). Не порушуючи умов перемир'я з Польщею, вони на початку 1674 р. кинули проти Дорошенка лівобережних козаків і російських ратників. Більшість місцевого населення не захотіла воювати з ними. Тільки під Лисянкою брат гетьмана Григорій Дорошенко намагався чинити опір, але був розбитий і потрапив у полон. Десять правобережних полків (Канівський, Корсунський, Черкаський, Уманський, Білоцерківський, Кальницький, Брацлавський, Подільський, Паволоцький і Могилівський) відступилися від Дорошенка й визнали зверхність московського царя. На раді у Переяславі Самойловича проголошено гетьманом усієї України. Ханенко добровільно передав гетьманські клейноди Самойловичу, а Дорошенко у цей час сидів майже всіма покинутий в неприступному Чигирині. В наступні місяці він намагався спільно з татарами й запорожцями Сірка відновити владу над втраченою територією. Але сил для перемоги йому явно бракувало. Тільки наближення татарської орди змусило російські та українські війська відійти на Лівобережжя. З їхнім відступом активізувалася польська шляхта.

Обраний у листопаді 1673 р. королем Ян Собеський зайняв Могилів, Рашків, Бар, Брацлав та інші подільські міста. Підвладна Дорошенкові територія скоротилася до Чигирини і його найближчої округи. У вересні 1676 р. російсько-українські полки обложили правобережного гетьмана в Чигирині. Дорошенко мусив капітулювати. Цар повісився з гетьманом милостиво. Спочатку направив воєводу

до В'ятки, потім пожалував йому с. Ярополче Волоколамського повіту, де гетьман у 1698 р. і закінчив свій життєвий шлях. Частина Правобережжя возз'єдналася з Лівобережжям.

Відсіч Чигиринським походам турецької армії. Туреччина не збиралась миритися з територіальними втратами в Україні і в 1677 р. кинула на їх відновлення 100-тисячну армію Ібрагім-паші. Замість Дорошенка султан призначив «князем малоросійської України» Юрія Хмельницького (1677—1681). Його іменем турецький уряд хотів заручитися підтримкою козаків і старшини. В умовах загрози агресії в Києві, Черкасах, Ніжині, Чигирині та інших містах спішно ремонтувалися старі й зводилися нові укріплення, завозилися боеприпаси і харчі, йшла мобілізація військ. Гарнізон Чигирини був посилений трьома стрілецькими полками, а також козаками Київського, Ніжинського, Прилуцького, Стародубського й Чернігівського полків на чолі з наказним гетьманом Григорієм Коровченком. Чисельність гарнізону сягала 30 тис. чол. Із 3 по 24 серпня 1677 р. стрільці й козаки мужньо відбивали штурм за штурмом, робили вилазки, підривали облогові гармати, руйнували підкопи, винищували яничарів і спагіїв. 25 серпня до Бужинської пристані на Дніпрі підійшло з Лівобережжя 50-тисячне російсько-українське військо Ромодановського і Самойловича. На Бужинському полі вони 28 серпня завдали поразки знятим з-під Чигирини татарам, боснійським полкам і анатолійським яничарам. У битві особливо відзначилися солдати Григорія Косагова й козаки полковника Іллі Новицького. Поразка була настільки відчутною, що Ібрагім-паша наступного дня зняв облогу з Чигирини й почав відводити армію до Дністра.

У 1678 р. Туреччина здійснила другий похід на Чигирин. Цього разу її армія налічувала до 200 тис. чол. з 117 гарматами. 9 липня вона почала штурмувати Чигирин, який обороняв невеликий гарнізон на чолі з талановитим воєначальником Іваном Ржевським. Поки гарнізон відбивав штурм, йому на допомогу пробивалися 70-тисячна армія Ромодановського і 40-тисячна армія Самойловича. Як і минулого року, козаки й ратники розгромили турок і татар на Бужинському полі, 30 липня зігнали з Кувачинських висот сильну залогу й 4 серпня наблизилися на відстань 2—3 верст до Чигирини. На цей час фортеця зазнала великих руйнувань, загинуло багато захисників, у тому числі й Ржевський. 11 серпня турецькі сапери підірвали у трьох місцях фортечні мури нижнього міста. Зав'язалися бої на вулицях. 12 серпня командування наказало гарнізону залишити місто й відступити на лівий берег Тясмину. Почався організований

відхід російсько-української армії до Дніпра. Поблизу Бужинської пристані відбулися позиційні бої, які не дали переваг жодній із сторін. 21 серпня Кара-Мустафа наказав турецькій армії відходити до Дніпра. Втрати противника в другому поході становили 30 тис., а російсько-української армії— 10 тис. чол. убитими й пораненими. Дивна пасивність російсько-української армії під Чигирином та інші дані дали підставу деяким вченим (М. Грушевський) висловити припущення про готовність царського уряду віддати Туреччині Правобережну Україну без серйозного опору.

Передання Росією українських земель Туреччині й Польщі та його наслідки. Не бажаючи втягуватися з Туреччиною в тривалу війну, царський уряд *припинив воєнні дії в Україні*. Це дало змогу Туреччині відновити владу на Південній Київщині, Поділлі й призначити на них гетьманом Юрія Хмельницького. Зробивши Немирів своєю резиденцією, той *встановив на підвладній території жорстокий режим*. Безперервні побори й свавілля татар змусили багатьох жителів тікати світ за очі. Гетьман спробував поширити свою владу і на Лівобережну Україну, але наразився на організований опір місцевого населення й мусив залишити Південну Київщину та Брацлавщину. Знущанням з мирного населення й своїх прибічників Хмельницький викликав до себе загальну ненависть. Нарешті, і в турків урвався терпець. При черговій його розправі з членом родини заможного єврейського купця турки у 1681 р. стратили Юрія Хмельницького в Кам'янці-Подільському. Так безславно завершив життя безталанний син Богдана Хмельницького, всіма зневажений і покинутий.

Росія пішла на поступки Туреччині за рахунок українських земель і в 1681 р. підписала з нею *Бахчисарайський мирний договір*. Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля залишалися під владою Туреччини. Остання визнавала за Росією Лівобережну Україну з Києвом, Васильковом, Дідівщиною, Ставищами, Трипіллям, а також Запоріжжя. Територія поміж Південним Бугом і Дністром мала залишатися незаселеною. *Бахчисарайським мирним договором царський уряд зв'язав руки значній частині українського суспільства в його боротьбі за визволення правобережних земель*.

З відмовою Росії від Правобережної України її продовжували роздирати на шматки Туреччина і Річ Посполита. Польські війська локальними, але ефективними ударами поступово оволоділи більшістю захоплених турками міст. У боротьбі з турецькими окупантами польський уряд планував

використати правобережне козацтво і тому пішов на відновлення його прав. Король Ян Собеський дозволив козакам заселяти незайняті землі на північ від р. Росі й призначив їм гетьмана Степана Куницького. Під його командуванням правобережні козаки зробили кілька вдалих походів у турецькі володіння, а в 1683 р. брали участь у розгромі польською армією Яна Собеського турецьких військ під Віднем.

Не наважуючись самотійно протистояти Туреччині, Польща намагалась якомога швидше стабілізувати відносини з Росією. Таку ж мету і з тих же причин ставила собі й Росія. Їх тільки стримувала можлива негативна реакція українського народу на прийнятті рішення. Такі побоювання були небезпідставними. У 1685 р. розвідники повідомляли лівобережному гетьману й Малоросійському приказу про загальне бажання правобережного населення звільнитися від влади польської шляхти і возз'єднатися з населенням Лівобережної України. Та й серед козацької старшини *наростала тенденція до об'єднання усіх українських земель*. Під тиском громадської думки адміністрація лівобережного гетьмана у 1685 р. надіслала царю листа про необхідність визволення й об'єднання в одній державі Волині, Поділля, Підгороддя та Червоної Русі. Російський уряд у черговий раз проігнорував природне бажання українців.

Всупереч волі українського народу Росія і Польща в 1686 р. підписали «Т р а к т а т п р о в і ч н и й м и р», який закріплював основні положення Андрусівського перемир'я. Тим самим російський уряд продемонстрував перед світовою громадськістю свій *остаточний відхід від зобов'язань 1654 р. щодо України*. У трактат додатково був введений пункт про визнання Росії гарантом свободи православного віросповідання на території, що відійшла до Польщі. Це дало змогу Росії в майбутньому втручатися у внутрішні справи сусідньої держави. «Вічний мир» позбавив останньої надії населення різних українських земель на об'єднання в єдиній загальнонаціональній державі. Але коли більшість впала духом і зневірилася в можливості національного відродження, то патріотично настроєна меншість продовжила нерівні вивольні змагання з Річчю Посполитою та Росією.

На чолі патріотичних сил, незадоволених умовами «Вічного миру», став Палій. Сформувавши Фастівський полк, він *повів рішучу боротьбу за визволення Правобережної України*. Його дії підтримали правобережні полковники Самійло Самусь, Остап Гоголь, Захар Іскра та ін. Козацькі підрозділи звільнили частину Правобережної Київщини, По-

ділля, Волині, Полісся й почали запроваджувати тут полково-сотенний адміністративний устрій. Розуміючи неможливість успішного протистояння Речі Посполитій тільки власними силами, Палій великі надії покладав на допомогу Росії. В серцях козаків ще теплилася надія на солідарність російського уряду з їхньою визвольною боротьбою. З 1689 р. полковник неодноразово звертався до російського царя з пропозиціями приєднати Правобережну Україну до Росії. Співчуваючи повсталим, російський уряд надавав їм незначну матеріальну допомогу, але рішуче відмовлявся задовольнити основне прохання. Він вважав українське питання вирішеним остаточно й не збирався розв'язувати нову війну з Річчю Посполитою. Тому *увесь військовий тягар ліг на плечі тієї частини населення, яка не хотіла миритися з розчленуванням українських земель*. Влітку 1692 р. Фастівський полк при підтримці запорожців відбив наступ польсько-шляхетського війська на Фастівщину. Восени 1693 р. польські корови витіснили козацькі гарнізони з Бородянки, Радомишля, Брусилова, інших містечок і облягли Фастів. Під містом наступаючі зазнали поразки й мусили тікати на захід. Становище Палія зміцніло. *Він контролював значну територію і мав силу, здатну захистити її від зовнішньої агресії*.

«Вічний мир» між Росією і Польщею рикошетом ударив по авторитету й престижу лівобережного гетьмана. Та й сам Самойлович зробив чимало для того, щоб їх підірвати. Старшина виявляла незадоволення його користолюбством, пихою, самовладдям, призначенням трьох синів та найближчих родичів полковниками, роздачею їм великих земельних угідь, козацтво — наступом на давні права й привілеї, селянство — збільшенням податків і різних поборів. Значна частина православного духовенства протестувала проти ліквідації в 1686 р. автономії київської митрополії та підпорядкування її московському патріархатові.

Спроби України та Росії відвоювати південноукраїнські землі у 80-х роках. Своім вістря «Вічний мир» між Росією та Польщею спрямовувався проти Порту. Польща в союзі з Австрією і Венецією мала воювати на південному, а Росія — на східному театрах воєнних дій. Перший удар Росія спрямувала проти союзника Туреччини Кримського ханства. Навесні 1687 р. 150-тисячна армія боярина Василя Голіцина й 50-тисячна армія Самойловича рушили на південь. Але за Великим Лугом татари підпалили степ і тим самим зробили неможливим їхнє дальше просування. Через нестачу якісної води і харчів серед козаків та солдатів почалися

епідемії й хвороби. Не зазнавши поразки, вони мусили в липні повернутися на територію Полтавського полку.

Незадоволена Самойловичем старшина організувала проти нього змову. Генеральні судді Іван Кочубей і Михайло Вуяхович, писар Семен Прокопович, полковники Кость Солонина, Григорій Гамалія та інші подали Голіцину листа, в якому звинувачували Самойловича у прагненні відірвати Гетьманщину від Росії, зв'язках з татарами, підпаленні степу та в інших «гріхах». Голіцин радо сприйняв ініціативу старшини, оскільки вона відводила від нього звинувачення у невдачі Кримського походу. Самойловича було заарештовано і згодом відправлено з сином Яковом на заслання до Сибіру. Україною прокотилася хвиля виступів проти прибічників Самойловича. Незважаючи на невдачу, перший Кримський похід мав велике значення в боротьбі союзників проти Туреччини. Скувавши сили Кримського ханства і Білогіродської орди, росіяни й українці дали можливість Австрії й Венеції здобути ряд блискучих перемог у Греції, Словенії та Сербії.

При підтримці Голіцина гетьманом Лівобережної України було обрано генерального осавула І в а н а М а з е п у (1687—1708). Головну роль в цьому відіграли належність Мазепи до тієї групи козацької старшини, котра була незадоволена політикою Самойловича, а також його давні зв'язки з Голіциним. Були підписані К о л о м а ц ь к і с т а т т і, які далі врегульовували українсько-російські відносини. Вони затверджували основні пункти попередніх статей і містили ряд нових. Скасовувалися оренди, проти яких виступала більшість населення. *Автономні права України обмежувались у черговий раз.* Гетьману заборонялося без дозволу царського уряду замінювати на посадах полковників і генеральну старшину, а старшині — самовільно усувати гетьмана. Проголошувалася непорушність старшинських маєтностей, одержаних від царя. Цими пунктами влада гетьмана суттєво підривалася. Для захисту України й Росії від татарських вторгнень передбачалося спорудити ряд фортець на річках Самарі, Орелі й Орчику.

У відповідь на Кримський похід хан вчинив декілька набігів на українські землі. Велика заслуга в їх відсічі належала гетьману Мазепі. Виставлені ним по Дніпру лівобережні полки не допустили орду на Лівобережжя взимку 1688 р., а кількатисячне військо під командуванням полковника Новицького розгромило авангардні загони татар і змусило їх відступити. Але врятувати слобідські землі від

погрому не вдалося. У червні—жовтні татари кілька разів нападали на Охтирський, Харківський та Ізюмський полки, спалили чимало сіл і містечок, захопили багато ясиру, а також худобу. У вересні—жовтні 1688 р. полк Новицького й Переяславський полк зробили спробу взяти Очаків.

Одночасно готувався другий похід на Крим. Заготовлялися зброя, припаси, фураж, у гирлі р. Самари було збудовано Новобогородицьку фортецю. У квітні 1689 р. 112 тис. російських ратників і 50 тис. українських козаків під командуванням Голіцина та Мазепи рушили у Кримський похід. На кизикерменській дорозі в Зеленій долині козаки й ратники витримали запеклий бій з Ногайською ордою. Атаки татар були особливо навальними і відважними, але й захист був вмілим і мужнім. Зелена долина перетворилась «на квітник червоних тюльпанів, чи, вірніше, на море крові», — писав згодом учасник цього бою. Врешті татари відступили, й російсько-українська армія підійшла до Перекопу. Тут на неї вже чекало 150 тис. готових до активних дій татарських вершників. Враховуючи чисельність ворога, відірваність армії від основних баз постачання, нестачу продовольства й фуражу, Голіцин 21 травня наказав відступати. Татари знову підпалили степ і дошкуляли відступаючим до р. Самари.

Невдача двох Кримських походів стала однією з причин дворцевого перевороту в Москві. Молодий цар Петро Олексійович у серпні 1689 р. усунув з регентства сестру Софію і фактично прибрав усю владу до своїх рук. Розправа з фаворитом Софії князем Голіциним могла мати сумні наслідки і для його протеже Мазепи. Однак при особистій зустрічі з царем гетьманові пощастило переконати Петра I у своїй відданості, викликати в нього повагу й людську симпатію. Відтоді Мазепа мав цілковиту довіру російського царя. Заручившись підтримкою Петра I, гетьман *почав зміцнювати своє становище в Україні*. Основну ставку він зробив на лояльні до нього козацьку старшину, шляхту й духовенство. Жоден з гетьманів не був таким щедрим на роздавання земель і сіл своїм прихильникам, як Мазепа. Тисячі селян вільних військових сіл опинилися в руках нових панів. Щоб зняти соціальне напруження в суспільстві, Мазепа зробив чергову спробу відмінити оренди, які непосильним тягарем лягли на плечі простих людей, обмежити насильницьке оселяння козаків і непомірне збільшення власниками маєтків панщинних днів. Активною меценатською діяльністю Мазепа завоював прихильність значної частини українських інтелектуалів.

Намагання частини козацької старшини переорієнтуватися на Кримське ханство. Петро Іваненко (Петрик). На початку 90-х років внутрішнє становище в Україні несподівано ускладнилось. Канцелярист Генеральної військової канцелярії Петро Іваненко (Петрик) втік на Запоріжжя й почав схиляти козаків до виступу проти «панів-кармазинників» і визволення Лівобережної України від російських військ. Заклики канцеляриста впали на благодатний ґрунт. Чимало запорізької сіроми походило з Гетьманщини, відчувало на собі злигодні життя й виявляло готовність до силового перерозподілу матеріальних благ.

Ставши січовим писарем, Іваненко розгорнув активну діяльність щодо створення антиросійської коаліції держав. При цьому він скористався досвідом Богдана Хмельницького й пішов на зближення насамперед з урядом Кримського ханства. За всіх колізій обидві країни в тяжкі критичні періоди шукали опори одна в одній, сподіваючися спільними зусиллями вирішити назрілі проблеми. Як в Україні, так і в Криму здавна існували певні кола населення, зацікавлені в союзі двох близьких територіально і здавна пов'язаних між собою різноманітними інтересами держав. Активність і рішучість дій досить знаної людини в Генеральній канцелярії вказують на те, що Іваненко діяв не тільки від свого імені. Ймовірно, він репрезентував ту групу козацької старшини, котра перебувала в опозиції до гетьмана Мазепи. До неї входили колишні полковники Переяславського полку — Дмитрашко Райча, Київського — Кость Солонина, Полтавського — Федір Жученко, генеральний писар Василь Кочубей, небіж попереднього гетьмана Михайло Самойлович, батько й син Полуботки та ін. Напевне, ця група і виробила основні умови українсько-кримського зближення.

26 травня 1692 р. між Україною та Кримом був підписаний мирний договір, який закріплював союз двох незалежних держав. Договір був укладений від імені «Держави Князівства Выделнаго Київського, Чернігівського і всього Війська Запорізького низового й Народу Малоросійського». Уже перша з 16 статей визнавала незалежність майбутньої держави і підтверджувала всі «вільності» народу. Кримське ханство й Україна зобов'язувались разом захищатися від агресії «поляків і Москви» тощо. Першочерговим завданням ставилося відвоювання «Малоросійської України» у Росії. Територія нової Української держави мала складатись із земель колишніх Чернігівського та Київського воєводств, Сумського та Охтирського полків і тих правобережних регіонів, що були визволені за часів Богдана Хмельницького й пе-

ребували у складі Речі Посполитої. За допомогу в цій справі Україна мала відкрити татарським ордам «муравські шляхи» на Росію. Для цього передбачалося переселити жителів Харківського, Острогозького й Чернігівського полків на Чигиринщину. Територія Харківського і Рибинського (Острогозького) полків залишалась незаселеною. Південний кордон України мав проходити по р. Самарі. Сторони зобов'язувалися створити взаємовигідні умови для торгівлі, занять рибним та мисливським промислами, а також добування солі. Крім того, чи не вперше в українсько-кримських відносинах бралось зобов'язання про припинення руйнівних і кривавих нападів козаків на кримські володіння, а татар на українські землі. Передбачався обмін резидентами, посольствами, гінцями, влаштування регулярного поштового зв'язку. Договір підписав кизикерменський мурза Кемен.

У липні Іваненко й татарська орда рушили з Криму на Гетьманщину. Запорізька Січ поставилася до задумів Іваненка неоднозначно. Кіш Запорізький не дав згоди на участь усіх козаків у поході. Зате сірома за допомогою татар проголосила Іваненка гетьманом України й підтримала його дії. Це одразу ж відштовхнуло від нового гетьмана ту козацьку старшину на Гетьманщині, котра хоч і підтримувала його, але не хотіла бачити на гетьманському столі. Обстановка ще більше ускладнилась, коли Іваненко почав активніше закликати козаків і селян до збройного виступу проти «панів-кармазинників». Можливі партнери відвернулися, народ не підтримав нікому не відомого гетьмана, і походи його на Полтавщину в 1692—1694 і наступних роках не знайшли підтримки серед місцевого населення. У народній пам'яті ще надто свіжими були трагічні сліди великої розрухи, і люди не хотіли її повторення.

Перехід Росії та України в рішучий наступ проти Кримського ханства у 90-х роках. Новий етап боротьби України проти Кримського ханства *характеризувався переходом воєнної ініціативи до України й перетворенням проблеми визволення південних українських земель на державне завдання.* Причому до цього підключалися військові сили інших українських регіонів, а також міцніючої з року в рік Російської держави. У 1690 р. козаки Фастівського і Гадяцького полків розгромили татарський загін на р. Гнилий Тікич поблизу Білої Церкви. Потім разом з козаками Лубенського, Переяславського, а також компанійського полків вчинили похід на татарську фортецю Кизикермен і після вдалого воєнного промислу в її околицях повернулися назад. У наступні роки лівобережні та правобережні козаки громили татарські чам-

були під Очаковом, Кизикерменом, на Буджаці та в інших місцях. Значного успіху добилися козацькі війська у 1694 р. Чернігівський, Прилуцький, Ніжинський, Лубенський, Переяславський і Фастівський полки під командуванням полковників Якова Лизогуба і Семена Палія восени завдали серйозної поразки Буджацькій орді, взяли сильну фортецю Гінкушлі, захопили 10 гармат, багато інших трофеїв та полонених і відійшли на Подніпров'я.

У середині 90-х років Україна та Росія *об'єднаними силами перейшли одночасно в наступ проти Туреччини і Кримського ханства*. Російська армія протягом липня — серпня 1695 р. безуспішно штурмувала турецьку фортецю Азов. Тим часом 120-тисячна армія на чолі з Борисом Шереметьєвим і Мазепою спрямувала удар на татарські укріплення у гирлі притоки Дніпра Кінські Води. 30 липня козаки й стрільці взяли штурмом ключову фортецю Кизикермен. За нею здалися гарнізони Асламкермена, Таванська і Мубереккермена. Була зруйнована остання перешкода на водному шляху України до Чорного моря. Надалі українські козаки й російські ратні люди не дозволили кримському хану відбудувати систему укріплень на Дніпрі.

Українські збройні сили надавали Росії відчутну допомогу у відвоюванні північноприазовських земель у 1696 р. В облозі та штурмі Азова активну участь взяли 15 тис. козаків Гадяцького, Лубенського, Прилуцького, Чернігівського і двох охотницьких полків. Тривалий час вони успішно блокували Азов з моря і суші, не допускали до нього ні підкріплень, ні військових і продовольчих припасів. Намір турків і татар 17 липня 1696 р. збити козаків із зайнятих позицій закінчився для них катастрофою. Відбивши навалу супротивника, розпалені азартом козаки без команди кинулися на міські вали й захопили їх, і жодними силами яничари вже не могли вибити їх звідти. 19 липня азовський гарнізон капітулював. Пальму першості в перемозі над противником Петро I віддав козакам, щедро нагородивши їх грошима й продовольством. *Остаточна перемога об'єднаних сил України й Росії над Кримським ханством і відвоювання південних земель були близькими*. Але на заваді стала переорієнтація зовнішньополітичного курсу Росії. *Залишивши напризволяще Україну з її багатівковою південною проблемою*, Росія в 1700 р. уклала з Туреччиною Константинопольський мир і розпочала боротьбу за вихід до Балтійського моря.

- Державний устрій ● Демографічна ситуація
- Зміни у сільському господарстві та промисловості ● Еволюція соціальної та національної структури населення

Державний устрій. Соціально-економічний розвиток багато в чому залежав від державного устрою. На різних українських землях він був різним. Лівобережна Україна (Гетьманщина) майже в незмінному вигляді зберігала ті атрибути національної держави, що склалися в роки національно-визвольної війни. Вища влада продовжувала залишатися за гетьманом. Він обирався козацькою радою з числа осіб, яких раніше визначила старшина. Дорадчі права при гетьмані мала Рада генеральної старшини. Вона ж складала найближче оточення гетьмана. Генеральний обозний командував артилерією козацького війська, суддя очолював суд, писар вів діловодство і займався зовнішніми зв'язками, підскарбій наглядав за фінансовою і податковою системами, бунчужний видав військовими справами, виконував окремі гетьманські доручення й відповідав за охорону гетьманського бунчука, осавул і хорунжий формували військові частини, забезпечували їх усім необхідним, навчали військової справи, організовували сторожову службу тощо.

Військово-адміністративний устрій стабілізувався. Територія Лівобережної України поділялася на 10 полків: Гадяцький (з 60-х років). Київський, Кропивнянський, Лубенський (з 1658 р. замість Кропивнянського), Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Прилуцький, Стародубський (з 1663 р.) і Чернігівський. Полковник обирався козаками або призначався гетьманом на власний розсуд. До складу полкової старшини входили обозний, писар, суддя, осавул і хорунжий. Полки ділилися на сотні, кількість яких інколи досягала 20. На чолі сотні стояли сотник, писар, осавул і хорунжий. Сотні склалися з куренів, до складу яких уходило населення кількох невеликих сіл чи

хуторів. Справами козаків у них займався отаман, а селян — староста.

Аналогічний *полково-сотенний адміністративний устрій* склався й на Слобідській Україні. Його перенесли на Слобожанщину переселенці з Правобережної та Лівобережної України. Не існувало тільки гетьмана і генеральної старшини. Вища військова влада належала белгородському воеводі. Одночасно Слобожанщина підпорядковувалась Розрядному, а з 1688 р. і Посольському приказам. Територія краю поділялася на п'ять полків: Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський (з 1685 р.) і Острогозький.

Самобутнім устроєм відзначалося Запоріжжя, його адміністративним центром була Запорізька Січ у гирлі р. Чортотлик. Вищим органом влади виступала **к о з а ц ь к а р а д а**. Вона вирішувала найголовніші питання — вибори кошового отамана та січової старшини, ведення воєнних дій, межування земель, рибних та інших угідь. Справи вершили кошовий отаман, а також січова старшина — військовий суддя, писар, осавул. Неабиякий вплив мали також старі, заслужені козаки та власники багатих зимівників. Січове козацтво поділялося на **к у р е н і**, очолювані курінними отаманами. Почав запроваджуватися поділ запорізьких земель на **п а л а н к и**. Формально за умовами Переяславської угоди 1654 р. Запоріжжя разом з Гетьманщиною об'єднувалося з Росією. Але при всьому цьому на відміну від Лівобережжя запорізький край завжди залишався незалежним від царських властей. За умовами Андрусівського перемир'я (1667) Запоріжжя підпорядковувалося ще й Речі Посполитій. Але ніякої реальної влади на Запоріжжі Річ Посполита не мала.

На об'єднаних з Росією українських землях зберігалася власна **с у д о в а с и с т е м а**. Вона найповніше відповідала потребам часу й внутрішнього устрою кожного з регіонів. Вища судова влада на Лівобережжі належала гетьману, який уособлював останню апеляційну інстанцію для всіх судів. Водночас вищою судовою установою був **Г е н е р а л ь н и й в і й с ь к о в и й с у д**. Він розглядав апеляції на рішення нижчих судів, цивільні та кримінальні справи генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів (почесне старшинське звання, що надавалося, як правило, родичам генеральної старшини). До компетенції **п о л к о в и х с у д і в** входив розгляд справ полкової старшини, сотників і значкових товаришів (почесне старшинське звання, що надавалося представникам заможних старшинських родів. Підпорядковува-

лися безпосередньо полковникам). Під час походів полковий суд виконував функції військово-польового. На території сотні суд вершив сотник з участю отамана, війта чи бурми́стра.

Судовими справами селян і міщан займалися відповідно р а т у ш н і та магістратські суди, що склалися з вищих посадових осіб та народних засідателів. Поступово відновлювали роботу домініальні суди, ліквідовані в ході революції 1648 р. Юрисдикцію над залежними селянами встановлювали монастирі й козацька старшина. Судова система зазнавала дедалі більшого впливу з боку козацької старшини. Чимало міських судів злилися з полковими і сотенними. Тільки найбільші магістратські міста — Київ, Ніжин, Переяслав, Погар, Чернігів і Стародуб — зберігали право на самостійний суд. Судочинство велось за нормами Литовських статутів, особливо Третього, інших законодавчих актів, а також звичаєвих прав, що витримали перевірку часом.

На Слобожанщині судова система будувалася на зразок лівобережної. На Запоріжжі судові справи входили до компетенції курінних отаманів, військового судді, кошового отамана і ради. Судочинство будувалося на звичаєвих нормах, які мали силу законів.

Лівобережжя, Слобожанщина й Запоріжжя зберігали власні з б р о й н і с и л и. На Лівобережжі вони склалися спочатку з 60 тис. реєстрових козаків, потім їх кількість скоротилася до 30 тис. У 70-х роках з'явилось о х о т н и ц ь к е в і й с ь к о з добровольців к о м п а н і й с ь к и х (кінних) і с е р д ю ц ь к и х (піхотних) полків. Слобідське військо формувалося з місцевих козацьких полків, а запорізьке — з добровольців. Слобідське козацьке військо не мало стратегічної самостійності й підпорядковувалось белгородському воеводі.

На державно-адміністративний устрій Лівобережної України та Слобожанщини щодалі більше впливала російська адміністрація. Для цього російський уряд у грудні 1662 р. перетворив спеціальну канцелярію Посольського приказу в окремий М а л о р о с і й с ь к и й п р и к а з. У своїй діяльності щодо українських земель він діяв заодно з Посольським, Розрядним, Стрілецьким, Іноземним, Сибірським та іншими приказами. Малоросійський приказ проводив політику, спрямовану на координацію зусиль Росії та України у боротьбі проти іноземної агресії, *зміцнення російської присутності на українських землях і послідовне звуження компетенції місцевих органів влади.* Малоросійський приказ став головним знаряддям уряду для

наступу на автономію України. Від імені царя він давав дозвіл на проведення виборів гетьмана. Царський уряд через Малоросійський приказ вже в Переяславських статтях 1659 р. поставив перед гетьманом умову коритися царським указам, йому заборонялось без царського дозволу призначати генеральну старшину і полковників, а тим — самовільно обирати гетьмана. Ці заборони й обмеження повторювались у різних варіантах і в усіх наступних договірних статтях старшинської адміністрації з російським урядом. У 90-х роках лівобережні полковники вже звільнялися за прямою вказівкою з Москви.

Через Малоросійський приказ послідовно *обмежувалися дипломатичні зв'язки гетьманського уряду із зарубіжним світом.* Приказне чиновництво перебрало на себе й вищу судову владу. Уже в 1672 р. приказ дав дозвіл Івану Самойловичу судити прибічників опального гетьмана Дем'яна Многогрішного. Попереднє дізнання у державних справах вів Генеральний військовий суд, він же ухвалював і відповідний вирок. Але остаточне рішення приймав Малоросійський приказ. До його функцій входив також розгляд справ про зловживання царських воевод в українських містах, матеріальні претензії до них місцевих жителів тощо.

Представниками російського уряду на Гетьманщині були в о є в о д и. За життя Богдана Хмельницького вони призначалися лише у Києві й мали досить обмежені функції — захист міста від ворогів і дотичні до цього обов'язки. Але після смерті творця нової Української держави Богдана Хмельницького царський уряд, використовуючи нечіткість Березневих статей 1654 р., послідовно вводив свої гарнізони в найбільші міста Лівобережної й частково Правобережної України та розширював їхні функції. У різний час вони з'явилися у Переяславі, Ніжині, Умані, Брацлаві, Лубнах, Миргороді, Полтаві, Чернігові, Погарі, Новгороді-Сіверському, Стародубі та інших містах. Таке стало можливим лише за відсутності єдності суспільства та внаслідок пошуків частиною міщанства, духовенства, старшини та представниками інших верств населення захисту своїх інтересів у московського царя. Посилаючись на прохання окремих осіб та груп населення, *царський уряд зміцнював свою присутність в Гетьманщині й крок за кроком обмежував її права.* За таких умов потрібні були героїчні зусилля патріотично настроєної громадськості, щоб зберегти автономні права України.

Інші українські землі мали дещо відмінний державно-адміністративний устрій. На Правобережній Україні органічно переплітались адміністративні устрої Речі Посполитої

та Української козацької держави. Протягом другої половини XVII ст. поміж ними точилася безперервна боротьба. Полково-сотенний адміністративний устрій існував на території до р. Случ, куди стабільно поширювалася влада Української держави. Навіть після входження Правобережжя в 1660 р. до складу Речі Посполитої полково-сотенний поділ на цій території певний час продовжував функціонувати поза волею польського уряду. В цьому виявилася живучість атрибутів української державності, випробуваних у горнилі національно-визвольної боротьби. У різний час на правобережній території діяли Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Придністровський (Могилівський), Паволоцький, Брацлавський, Вінницький та інші полки. Вони, в свою чергу, поділялися на сотні. Військово-адміністративні органи мали таку ж саму структуру й виконували такі ж функції, як на Лівобережжі. Водночас Правобережжя продовжувало поділятися на воєводства (Київське, Брацлавське, Подільське і Волинське), староства й повіти. Західноукраїнські землі перебували у складі Руського воєводства.

Устрій Північної Буковини суттєво відрізнявся від устрою інших земель. Її територія входила до складу Хотинської райії, яка поділялася на повіти. У складі Молдавського князівства Північна Буковина перебувала під владою Туреччини. Не поширювався український адміністративний устрій на ті південні українські землі, що також перебували у складі Туреччини. Крим і степові простори поміж річками Берда й Дніпром займали Джамбуйлутцька (Перекопська), між Дніпром, Південним Бугом і Дністром — Едисанська (Очаківська), між Дністром і Дунаєм — Білгородська (Буджацька, Добрудзька), а також Єдичкульська орди. Їхній внутрішній устрій найповніше відповідав способу життя татарського народу. Західні татарські орди перебували у васальній залежності від Кримського ханства.

Внаслідок панування іноземних держав давньоукраїнський адміністративний устрій Закарпаття фактично зник. Після визволення у другій половині XVII ст. з-під гніту Османської імперії Угорщина, а за нею й Закарпаття потрапили в залежність від Австрійської монархії. На Закарпатті запроваджувався загальнодержавний адміністративний устрій. Територія краю поділялася на чотири жупи (комітати) — Березьку, Марамороську, Угочанську та Ужанську — на чолі з жупанами. Жупи склалися з доміній, куди входило кілька сіл.

Демографічна ситуація. Національно-визвольна війна, наступні майже безперервні воєнні дії з їх неминучими су-

путниками — вбивствами, голодом, епідеміями, хворобами, полоном — *негативно позначилися на демографічному становищі українських земель*. Кількість населення зменшилась, загальмувався його приріст, відбулися переливи людей з одних регіонів до інших. Найспокійніше пристанище в розбурханій війною Україні було на Лівобережній Україні, Запоріжжі та Слобожанщині. Сюди й потяглися поодиноці, групами та цілими селами переселенці та втікачі з Галичини, Волині, Поділля й Київщини. На лівий берег Дніпра перебралися тисячі жителів Корсунського, Канівського, Уманського, Торговицького, Паволоцького та інших полків. Особливо активізувалася м і г р а ц і я правобережної людності на східні землі під час турецько-татарських вторгнень у 70-х роках. Вражений цим літописець Самійло Величко зазначав, що «залишок народу в містах і повітах тамошніх на сюю Дніпра сторону перебирався і де сподобав, по різних сьогобічних полках україно-малоросійських для свого прожиття вибирав і засідав місця...». На початку 80-х років на Лівобережжі зібралось 120 тис. втікачів. Серед них були люди різних національностей — українці, поляки, білоруси, волохи, молдавани, серби та ін.

Відсутність кріпацтва, вільні землі та свобода господарської діяльності нестримно притягували в Гетьманщину російських селян, посадських і ратних людей. Переважно на Стародубщині й Чернігівщині оселялися вихідці з Брянська, Севська, Путивля, Москви, Переяславля-Заліського, Солі Вичегодської та інших російських міст і місцевостей. Незважаючи на всі заборони царського уряду, козацька старшина й прості люди, вірні козацькому принципу «з Запоріжжя видачі нема», давали притулок втікачам і переховували їх від царських властей. Крім того, контингент росіян поповнювався кримінальним елементом. Саме в другій половині XVII ст. російський уряд почав висилати на заслання у Київ різних злочинців. Усього протягом цього періоду в Україну прибуло майже 40 тис. росіян. За рахунок міграції й приросту кількість населення Лівобережної України протягом другої половини XVII ст. збільшилася з 1,2 до 1.8 млн чол.

Міграційні потоки з різних регіонів спрямовувалися й на Слобожанщину. *Зацікавлений у колонізації слобідських земель і захисті своїх південних кордонів російський уряд надавав українським переселенцям різні пільги та привілеї*. За ними визнавалося козацьке звання, дозволялося вводити козацький устрій, виділялося по 10—16 десятин на душу, зерно для посіву, гроші для заведення господарства. Тільки в

1663 р. у гирлі Балаклійки осіло 200 чол. з Чернігівщини. Наступного року на Слобожанщину прибуло 1100 «черкас» на чолі з полковником Іваном Федоровим. Переходили на Слобожанщину й невеликі партії переселенців та одинаки. Українці заснували Харків, Білки, Біловоддя, Гуляй-Поле, Стару Водолагу, Шебелинку, Каменку та інші міста й села. Переважно за рахунок українських мігрантів кількість населення Слобожанщини на кінець XVII ст. зроста майже в три рази й становила 250 тис. чол. Переселення російських селян обмежувалося властями й не набрало значних розмірів.

Незважаючи на несприятливі зовнішньополітичні фактори, збільшувалося населення й Запоріжжя. Те ж саме відбувалося в Криму й Північному Причорномор'ї. Крім татар, турок, волохів, караїмів, євреїв, представників інших народів, зростала чисельність і українців. Це відбувалось за рахунок трьох факторів — добровільного переселення, природного приросту й полонених. За деякими даними, кількість українців на Північному Причорномор'ї становила приблизно 200 тис. чол. Ціною величезних зусиль українці продовжували зберігати мову, православну релігію, національні звичаї та обряди.

Тоді як на Лівобережжі та Слобожанщині кількість людності збільшувалась, на Правобережжі й Східній Галичині — зменшувалась. Багато жителів переселилося на східні землі, загинуло в ході майже безперервних воєнних дій або потрапило в неволю. Були роки, коли татари відводили у Кримське ханство по 20—40, а то й по 300 тис. полону. Містечка і села Київщини, Волині й особливо Поділля спустіли, поля позаростали травою, під ногами валялися людські кістки. На Правобережній Київщині чисельність жителів скоротилася на 200—250, Волині за 1673—1683 рр. — на 217, Поділлі за 1659—1667 рр. — приблизно удвоє. Тільки з 80-х років ці регіони поступово починають підніматися з руїн, заселяться козаками Семена Палія, Самійла Самуся, Іскри та інших полковників. За рахунок втеч на Закарпаття та в інші регіони, загибелі у боях та смерті від хвороб, епіdemій зменшилася кількість лемків Сяноцької землі. Протягом півстоліття тут не зареєстровано появи жодного нового населеного пункту. Населення Перемишльської землі почало кількісно збільшуватися тільки в останнє десятиріччя XVII ст.

Жорстокий визиск і свавілля турецьких властей змусили багатьох жителів Буковини тікати світ за очі. Тяжким лихом впали на буковинців неврожаї, голод та епіdemії. Очевидець писав, що у 80-х роках «вся країна розбрелася... На дорогах

лежали знесилені й померлі, і було людоїдство». Багато сіл і міст, у тому числі й Чернівці, збезлюдніло. Щоб заселити вільні землі, молдавські господарі закликали людей на слободи, звільняли їх від податків і повинностей на 8 місяців. Але це не допомагало, і Північна Буковина продовжувала залишатися малозаселеною.

Зміни в сільському господарстві та промисловості. Національно-визвольна революція 1648 р. й наступні воєнні дії *підірвали економічну основу суспільного ладу*. Була знищена земельна власність польських магнатів, а також значної кількості як польської, так і полонізованої української шляхти. На території Української держави земля стала власністю Війська Запорізького. Одночасно *завоювали право власності на землю селяни, козаки та міщани*. З'явилася розщеплена *земельна власність держави і безпосередніх виробників*. Кількість землі у козацтва, селянства й міщанства значно збільшилася за рахунок привласнення звільнених угідь, освоєння пустищ на правах вільної займанщини. Існувало також *обширне сярбринне* землеволодіння. Община мала право перерозподіляти різні угіддя, продавати й використовувати їх. Під впливом різних обставин общинне землеволодіння зазнавало значних змін. У власності общин залишилися переважно різні угіддя, а орні землі перейшли у приватне володіння. На общинні землі претендували всі, хто міг їх зайняти, внаслідок чого общинне землеволодіння зменшувалося. Поряд з общинним існувало сярбринне (від литовського «себрас» — співучасник) землеволодіння. Але на відміну від першого члени сярбринних союзів вважалися власниками не земель, а земельних паїв. На їхній основі вони діставали наділи й володіли ними. Чимало сярбрів розорялося й мусило продавати свої паї заможним людям або монастирям. Внаслідок продажу і дроблення наділів під час сімейних поділів сярбринне землеволодіння поволі зникло, поступаючись місцем подвірному.

Відроджувалася й зростала земельна власність православних монастирів. Київські монастирі мали в Київському полку 88 сіл і кілька населених пунктів у інших полках. Печерський монастир володів тільки на Стародубщині трьома волостями з 5 селами і 11 слободами. Всього на початку XVIII ст. монастирям належало в Гетьманщині майже 300 сіл і хуторів.

Чітких форм набрала *земельна власність козацької старшини*. Вона існувала у вигляді *рангових і приватних* володінь. Перші формувалися з гетьманських і царських пожалувань старшині на час зайняття посад «на ранг», «на уряд», другі — з пожалувань на «вспартя дому»,

«на підпору дому» тощо. Зі зміцненням позицій старшини чітко простежувалася тенденція до перетворення тимчасових (рангових) пожалувань на довчні. Власниками латифундій стали лівобережні гетьмани й полковники. Івану Мазепі належало 120 тис. українських і російських селян, Дмитрашці Райчі — 40 тис. десятин землі з містечком Березань і 11 селами. Не дуже відставали від нього своїм багатством Михайло Міклашевський, Ілля Новицький, Леонтій Свічка та інші полковники. Так само розвивалася земельна власність і слобідської козацької старшини. Охтирському полковнику Івану Перехресту в той час належало до 40 тис. десятин землі. Великі маєтності мали родини Шидловських, Донців, Кондратьєвих, Ковалевських та ін. На Запоріжжі землі належали власникам зимівників. Їхні розміри залежали від спроможності господаря обробити зайняту ділянку. Забезпеченість різних груп населення землею створила сприятливу економічну базу для швидкого економічного розвитку Української козацької держави, частково Слобожанщини й Запоріжжя.

Економічною основою розвитку України традиційно залишалося сільське господарство, а його провідною галуззю — зернове землеробство. Прискореними темпами розвивалося сільське господарство Гетьманщини, Слобожанщини й Запоріжжя. Причому в старшинських і монастирських маєтностях воно базувалося на використанні переважно найманої робочої сили, а не кріпаків, як це було до війни. Високопродуктивна праця наймитів, досконала техніка й технологія обробітку ґрунтів вивели панські господарства на досить високий рівень сільськогосподарського виробництва. Багато зерна вирощувалося в господарствах гетьманів, полковників, шляхти й монастирів. Більшість його у чистому або переробленому вигляді надходила на внутрішній і зовнішній ринки. Київський полковник Василь Дворецький у 1659 р. продав казні 96,6 т хліба, а наступного року ще більше. Генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський щорічно засипав до своїх комор не менше 400 осьмачок (приблизно 104 т за лубенськими мірами) збіжжя. Охтирський полковник Іван Перехрест у 1684 р. захопив серед іншого майна свого попередника 2 тис. кіп жита, які були зібрані з 125 десятин посівів. Менші обсяги зерна одержували рядові козаки й селяни. Наприклад, у селян Обтівки Ніжинського полку на початку XVIII ст. на кожен двір припадало від 0,4 до 18 десятин. Поряд з тим існували великі козацькі та селянські господарства на 50—80 десятин землі. Переважала трипільна система землеробства. Врожаї зернових досягали в середньому «сам» — 4.

Розширювалися посіви під *технічні культури*. Коноплі вирощувалися в усіх полках, але найбільше у Чернігівському, Стародубському й Сумському. Започатковувалася спеціалізація у вирощуванні цієї культури, яка дала поштовх розвитку капіталістичних мануфактур в текстильному виробництві. Значні зміни спостерігались у садівництві та городництві. Вони поступово набирали рис товарного характеру.

Важливе місце у господарстві різних груп населення займало *тваринництво*. Тисячні отари овець, багато великої рогатої худоби й коней мали Іван Забіла, Василь Кочубей, Іван Мазепа та інша старшина. Велася селекційна робота, виводилися нові породи худоби. На кінному заводі полковника Федора Шідловського на Харківщині розводили коней української, польської, молдавської, перської та «рибинської» порід. Меншою кількістю живності володіли рядові козаки й селяни. Але досить часто зустрічалися господарства з 20, 30, а то й більше волами, кількома коровами й кіньми. Полтавські козаки Микола Коваленко і Назар Деркаченко мали відповідно по 20 і 26, Роман Сахно з Деркачів — 100, а Григорій Семенов з с. Лозової на Слобожанщині — 300 овець. Великі тваринницькі господарства *виходили за межі звичного феодального виробництва, оскільки базувалися на використанні переважно найманої робочої сили*. Розвинуте тваринництво України відіграло важливу роль у становленні суконних мануфактур і накопиченні багатства в руках підприємливих старшини, шляхти, заможних козаків і селян.

Запоріжжя спеціалізувалося на веденні скотарства. У численних зимівниках козаки розводили овець, коней, корів, волів, свиней та іншу худобу й багато птиці. Зерно для січового товариства доставлялося переважно з Гетьманщини й Правобережної України. Не поривали з традиційними заняттями також українці, що проживали у Північному Причорномор'ї та Криму.

У складних умовах перебувало сільське господарство правобережних і західноукраїнських земель. Польський уряд послідовно захищав земельну власність шляхти силою. У той же час місцеві селяни, козаки й міщани, часто виганяючи або знищуючи польське панство, вважали звільнені землі своїми з повним правом розпоряджатися ними. З часом земельна власність польських магнатів і шляхти ставала домінуючою на Правобережній Україні. Панівні позиції земельна власність інонаціональних феодалів займала також у західноукраїнському й північнобуковинському регіонах.

Значної шкоди сільському господарству завдавали майже безперервні воєнні дії, а також свавілля іноземних магнатів і шляхти. Скорочення чисельності селянства *негативно позначалося на рівні розвитку продуктивних сил*. Але незважаючи на всі труднощі, селяни, козаки й міщани піднімали з руїн господарства і давали їм друге життя. Системи землеробства на визволеній від польської шляхти території були такими ж, як і на Лівобережжі. Місцеві жителі, завоювавши особисту свободу й землю, у 80-х роках перетворили Богуславщину, Фастівщину і Білоцерківщину на регіон з високопродуктивним сільським господарством. Подорожніх вражали неоглядні поля жита, пшениці, ячменю, великі отари овець, кіз, кінські табуни й стада волів та корів. На зайнятих польськими властями Північній Київщині, частково Волині й Поділлі почали відроджуватися фільварки. Але нездатність властей зобов'язати селян відбувати регулярні відробітки змусила польських панів перевести своїх селян на грошовий чинш або панщину за межами фільварків.

Зернове землеробство становило основну галузь сільського господарства навіть у гірських районах Карпат. Щоправда, тут застосовували застарілі системи землеробства, гірші знаряддя праці. Відповідно і врожаї зернових культур були нижчими. Навіть наприкінці XVII ст. вони не перевищували жита «сам» — 3 і вівса «сам» — 4. Важливе значення в господарстві мало тваринництво, особливо вівчарство. Більшість селян Бітлів, Красного, Радичева та інших населених пунктів мала по декілька штук, меншість — по декілька десятків овець. Підприємливі господарі скуповували овець у місцевих жителів та в Молдавії, випасали їх на полонинах, а потім продавали. Вівчарство у таких господарствах мало товарний характер.

Занепад продуктивних сил у сільському господарстві спостерігався на Закарпатті. Скорочення майже наполовину північних площ спричинило значне скорочення виробництва продукції землеробства й тваринництва. Приблизно те ж саме мало місце і на Північній Буковині. Господарське життя краю перебувало в глибокому занепаді. Панівною системою землеробства залишалося двопілля, а основним орним знаряддям — дерев'яний плуг і мотика. Відповідно й врожаї зернових культур були низькими.

Національно-визвольна війна справила значний вплив і на *розвиток української промисловості*. Склалися сприятливі умови для розвитку м і с т тих українських земель, що були визволені від польсько-шляхетського володарювання. На великі промислово-торговельні центри перетворювалися

Київ, Ніжин, Переяслав, Прилуки, Лубни, Миргород, Чернігів, Полтава, Стародуб, Новгород-Сіверський. Всього на Лівобережній Україні налічувалося 38 міст, ремісники й торгівці в яких становили від 29 до 73 % усіх міщан. Найбільші міста розвивалися за м а г д е б у р з ь к и м п р а в о м. Воно гарантувало незалежність міст від старшинських органів влади й закріплювало особливі права *купецтва та міщанства*. З посиленням влади козацької старшини Гоголів, Лубни, Миргород та інші міста втратили магдебурзьке право і перейшли до розряду р а т у ш н и х. Останні мали обмежене право на самоуправління. На них щодалі сильніше впливала козацька старшина. Кількість міст на Слобожанщині протягом другої половини XVII ст. зростає. З'явилися Суми і Зміїв (початок 50-х років), Лебедин (1652), Харків (1654—1656), Мерефа (1658) та інші міські поселення. На Запоріжжі міст не було.

Р е м е с л о на Лівобережжі та Слобожанщині розвивалося в межах цехової системи з її суворою регламентацією виробничих процесів. Але національно-визвольна війна послабила, а то й скасувала різні, в тому числі й цехові, заборони та обмеження. Нехтуючи ними, окремі ткачі, чоботарі й інші майстри дедалі частіше *послугувалися в своїх майстернях працею вільних наймитів*. Вони застосовували нові прийоми та інструменти в своїй роботі. *Ремесло перетворювалося на дрібнотоварне виробництво*. Таким було чоботарювання (шевство) в Києві, Полтаві, Острі, виробництво посуду в Чернігові, Печенігах, Чугуєві, Новому Осколі, виготовлення продуктів харчування в Києві, Ніжині, Стародубі тощо. Але на шляху цього об'єктивного процесу стояли корпоративні інтереси цехових об'єднань, на захист яких виступали й правлячі кола. Полковники Полтавського полку в 1667 і 1709 рр. спеціальними універсалами закріплювали право цеху шевців м. Кобеляк на пошиття чобіт і обмежували збут виробів позацеховими майстрами. Полковник Стародубського полку в 1689 р. заборонив позацеховим ткачам вільну торгівлю своїми товарами. Захищав застарілі цехові порядки й російський уряд. Незважаючи на це, ремесло поступово переростало у свою вищу форму — дрібнотоварне виробництво.

Швидкими темпами розвивались п р о м и с л и. У текстильному виробництві створювалися розсіяні (децентралізовані) м а н у ф а к т у р и. Цим видом підприємства займалися козак П. Гончаренко з с. Сокілки Полтавського полку, старшина К. Фрідрикевич Ніжинського полку, довірені особи гетьмана Івана Самойловича. У су-

княрстві широко застосовувався гідравлічний двигун у вигляді водяного колеса. Він надавав промислу виробничої стійкості та здатності до подальшого розвитку. Виробництво базувалося на використанні переважно вільнонайманої робочої сили й поділу праці. Розсіяні мануфактури другої половини XVII ст. підготували ґрунт для виникнення централізованих полотняних і суконних мануфактур на початку XVIII ст. Мануфактурний характер мав завод полковника Шидловського з пошиття кожухів під Чугуєвом. Він складався з кількох амбарів, 40 чанів для квасіння шкір, двох поварень, приміщення для розгладжування шкір, сараю для товчіння деревної кори. Влітку цю роботу виконував млин з чотирма товкачами. На заводі працювало кілька десятків чоловік.

На великих селітроварнях, гутах, руднях і винокурнях також широко застосовувалися водяне колесо, вільнонаймана робоча сила й поділ праці. Висока прибутковість таких підприємств призвела до того, що дедалі більше їх переходило від багатих майстрів до рук козацької старшини й монастирів. Нові власники намагалися поставити в залежність вільних працівників або замінювали їх залежними селянами з відповідними професійними навичками. *Загалом промисли зберігали риси капіталістичної мануфактури, основи індустріального суспільства.*

Розвивалися ремесла й промисли також на Запоріжжі. На Січі та в зимівниках працювали різні майстри, в тому числі з виробництва холодної зброї, куль, ядер. У середині 70-х років тільки на Січі перебувало не менш як 100 ковалів, котрі виробляли різні залізні речі. Запоріжжя *славалося своїми майстрами кораблебудування*. На Дніпрі існували корабельні верфі, де запорожці *будували річковий і морський флоти*. Хоч за розмірами суден Чорноморський козацький флот поступався турецькому, але створював йому найсильнішу конкуренцію на Чорному морі. Запорізьких майстрів неодноразово запрошував царський уряд до Росії для використання їхнього досвіду в кораблебудуванні. Ремісники-українці жили й в Північному Причорномор'ї та Криму.

У неоднакових умовах перебували ремесла й промисли Правобережної і Західної України. Безперервні воєнні дії та панування інонаціональних феодалів серйозно перешкоджали розвиткові національної промисловості. Це напряду позначилось на становищі міст. Нападники неодноразово руйнували й спалювали доценту Білу Церкву, Брацлав, Корсунь, Немирів, Умань та інші міста і містечка, Чимало ремісників загинуло, потрапило в полон або переселилося на Лівобережжя й Слобожанщину. Ремісничо-торговельне

життя занепало. Навіть наприкінці XVII ст. так зване Нове місто Вінниці залишалось пустим, а Старе — нічим не відрізнялось від навколишніх сіл. Але творча енергія народу відроджувала сплюндровані міста, вдихала в них нове життя, робила їх більшими й розвинутішими. Жителі Студеників відбудовували містечко після турецького погрому 1663 р., польського — 1664 і 1672 рр. Навіть жахлива чума 1669 р. хоч і завдала містечку страшного лиха, але не зупинила його життя.

На відміну від Лівобережної та Слобідської України багато правобережних і західноукраїнських міст перебувало у власності окремих магнатів і шляхти. У Брацлавському воєводстві вони, наприклад, становили 94 % усіх міських поселень. Кращі умови для розвитку мали міста, наділені маґдебурзьким правом. Найбільшими ремісничими центрами залишалися Львів і Кам'янець-Подільський. У Львові діяло 30 цехів з виробництва різних товарів. Велосся навчання ремісничим професіям вихідців з різних українських земель. Дедалі більше цехів об'єднували майстрів різних спеціальностей — бондарів, гребінників, сідлярів, столярів, стельмахів тощо. В цеху з обробки дерева їх кількість перевищувала 70 чол. Цехові майстри всупереч цеховим правилам послуговувалися найманою робочою силою, не дотримувалися статутних вимог щодо розмірів і форм виготовлюваної продукції. Частина ремісників тікала з цехів і поповнювала ряди позацехових майстрів (партачів). Окремі ремесла занепали. У Львові, наприклад, скорочувалось виробництво сукна, посуду, золотих прикрас, сідел тощо.

У промислах провідні позиції продовжували займати польські пани. Лише один С. Конецпольський мав на р. Тереві 18 рудень. Те ж саме спостерігалось у виробництві скла, поташу, горілки тощо. Тільки незначною кількістю промислових підприємств володіли власники значних капіталів з числа українського православного духовенства, козацтва й міщанства. Частина заможних українців виступала в ролі орендарів і суборендарів промислів, які належали польським магнатам і шляхті. Але така участь у підприємстві гальмувала накопичення капіталів у руках українських підприємців. У млинарстві, винокурінні, гутництві та інших промислах спорадично використовувалася наймана робоча сила. Аналогічні процеси відбувалися й у промисловості Північної Буковини.

Еволюція соціальної та національної структури населення. Революція 1648 р. та наступна національно-визвольна війна спричинили значні зміни в соціально-національній структурі

населення України. На різних українських землях вони виявлялися по-різному. На визволеній території народні маси ліквідували соціальні перепони між різними групами населення. Це відкрило широкі можливості для переходів людей з однієї верстви до іншої, що підривало основу середньовічного суспільства.

Створювалося нове українське суспільство. Місце вигнаного чи знищеного польського панства намагались зайняти козацька старшина, дрібна українська шляхта, а також вище православне духовенство. Соціальною опорою Української держави стала *к о з а ц ь к а с т а р ш и н а*, яка поступово *перетворювалася на окремий стан*. Причому вона формувалася на ширшій і демократичнішій основі, ніж довоєнна шляхта, і повніше враховувала інтереси різних верств суспільства. Звідси її прогресивніший характер порівняно з попередніми панівними колами.

Старшина формувалася з різних кіл населення. Але головним її соціальним джерелом залишалось козацтво. З нього походила більшість полковників, сотників та іншої старшини. В основному старшинство склали українці, частина ж старшини була інонаціонального походження: полковник Райча — волох, Іван Сербин — серб, Іван Донець — росіянин, Томара — грек і т. ін. Загальна кількість старшини становила на Гетьманщині 540 чол. Це була невелика, але мобільна політична сила, котра прагнула юридично виділитися з маси населення.

Перетворення козацької старшини на панівний стан суспільства відбувалося шляхом середньовічної імунізації. Цей процес відзначався суперечливістю, уповільненістю, але водночас і незмінним прогресуванням. Від надання привілеїв окремим особам в економіці, судочинстві, фінансах і адміністративних правах уряд переходив до імунізації всього стану. Якщо в Березневих статтях 1654 р. право володіння маєтностями надавалося лише гетьману, то в наступних — всій старшині. Володіючи селами, вона наполегливо домогалася звільнення своїх маєтностей від державного оподаткування. До 80-х років такі пільги одержували окремі полковники й генеральні старшини. І тільки в Коломацьких статтях 1687 р. був записаний пункт про звільнення від податків всієї вищої козацької старшини. Вона дістала широкую можливість для дальшого економічного відособлення від решти населення. Поступово старшина виділилася з маси козацтва і в політико-адміністративному праві та судочинстві, добивалася зрівняння у правах з російським дворянством. До козацької старшини за своїм соціальним стано-

вищем наближалися окремі групи осіб: бунчукові товариші, значкові товариші, знатні військові товариші.

На Гетьманщині збереглася та українська шляхта, що взяла участь у боротьбі проти польсько-шляхетського панування. Присягу на вірність російському цареві склали 188 шляхтичів, переважно з Білоцерківського полку. Насправді їх було більше. Під час вироблення у січні 1654 р. умов перебування України в складі Росії шляхта зробила спробу домогтися собі особливих прав. За спиною Богдана Хмельницького її представники передали керівникові російського посольства Василю Бутурліну прохання, аби «шляхта була між козаками знатна і судилась би за своїми правами» і щоб лише з-поміж неї призначалися вищі урядовці. Діставши відмову, шляхта просила Бутурліна нічого не говорити гетьману, побоюючись його гніву. Такі побоювання були небезпідставними. Перебравши владу до своїх рук, козацька старшина не збиралася ні з ким її ділити. Шляхті не залишалось нічого іншого, як завойовувати привілейоване місце в суспільстві через старшинські посади.

З шляхти походили Антон Жданович, Василь Дворецький, Григорій Гуляницький, Павло Тетеря та інші полковники. Березневі статті 1654 р. закріплювали за старшиною її особливі права та вольності. Вони й стали юридичною підставою для панівного становища шляхти в суспільстві. З часом вона розчинилася в масі козацької старшини й заможного козацтва. Але пам'ять про привілейоване походження вона зберігала надійно і при першій-ліпшій нагоді намагалася матеріалізувати його на практиці. Поступово старшинська адміністрація почала звільняти маєтки шляхти від сплати загальнодержавних податків і залучати її підданих до виконання різних повинностей. У цьому відношенні українська шляхта дедалі більше зближувалась з козацькою старшиною, складаючи панівну верству населення.

Православне духовенство Гетьманщини перетворилося з переслідуваного на привілейований стан суспільства. Українська держава гостро потребувала ідеологічної сили, яка б обґрунтовувала її право на існування, давала відсіч католицькій експансії та підтримувала соціальний спокій у суспільстві. Останнє було особливо актуальним в умовах, коли, як з прикрістю зазначав видатний культурно-освітній діяч Антоній Радивилівський, «у минулі віки на слова проповідничі мертві вставали і слухали, а тепер живі слова божого слухати не хочуть». Гетьманська адміністрація всіляко підтримувала намагання духовенства зайняти відповідне місце в суспільстві. Спочатку

вона захищала інтереси монастирів— кожного зокрема, а згодом почала надавати привілеї духовенству в цілому як визначеному стану. Глухівські статті 1669 р. звільнили монастирські маєтки від загальнодержавних податків. Лівобережне духовенство поступово відновлювало юрисдикцію над залежними селянами. Тільки ухвалення смертних вироків залишалося в компетенції місцевих полковників і вищої судової влади.

Зміцнення станових прав дало змогу українському духовенству тривалий час *протистояти спробам московського патріархату підкорити собі Київську митрополію*. Остання здавна підлягала константинопольському патріархові, контроль якого обмежувався фактично висвячуванням київського митрополита без втручання у внутрішні справи митрополії. Таке становище ієрархи намагалися зберегти і в складі Російської імперії. Влітку 1654 р. вони звернулися до російського царя з клопотанням визнати їхнє підпорядкування виключно константинопольському патріархату. Прохання залишилось незадоволеним. Відносини між вищим українським духовенством і російським урядом загострилися після смерті у 1657 р. київського митрополита Сильвестра Косова. Українські ієрархи бажали висунути кандидатуру на посаду нового митрополита зі свого середовища, а російський уряд наполягав визнати владу московського патріарха. Однак загалом серед українського духовенства не було єдності щодо свого підпорядкування. Це типове явище для суспільства, коли між окремими групами населення існують політичні суперечності. Тоді як більшість церковних ієрархів відстоювала своє право на підпорядкування константинопольському патріархові, рядові священники, протопопи, дяки і дячки намагалися добитися обмеження влади своїх владик. Зробити це вони сподівалися з допомогою московського патріарха. Їхнім лідером став ніжинський протопоп Максим Филімонович, досить популярний в Україні громадський діяч.

За наполяганням нижчого духовенства й козацької старшини до проекту Переяславських статей 1659 р. було внесено пункт щодо висвячення київського митрополита московським патріархом. Але навіть така половинчастість не влаштуувала царський уряд, і він не був затверджений. Втім уже за два роки царизм без згоди константинопольського патріарха призначив блюстителем Київської митрополії Филімоновича. Невдоволення декого з ієрархів та козацької старшини не завадило московським властям і оточенню гетьмана Івана Брюховецького записати в Московські статті 1665 р. пункт про те, що на посаду київського митрополита

призначається російський духовний чин. Усі спроби ієрархів відновити церковну незалежність виявились марними. У 1687 р. залишки автономії Київської митрополії були ліквідовані, й вона підкорялася московському патріархату.

Особливе місце в структурі правлячих кіл Гетьманщини займав міський п а т р и ц і а т, що зазнав значних втрат в роки війни. Феодалізована частина міського патриціату не становила якоїсь значної суспільної сили й не могла успішно конкурувати з козацькою старшиною чи духовенством. Основна маса міського патриціату *віддавала перевагу промислового підприємництва й торгівлі* як головному джерелу збагачення. Лівобережне купецтво другої половини XVII ст. перебувало на стадії перетворення на окремий стан. Цей процес гальмувала конкурентна торговельно-підприємницька діяльність козацької старшини, яка стримувала темпи накопичення купецького капіталу, а відповідно і його вплив на розвиток товарних відносин.

Ще на першому етапі національно-визвольної війни гетьманська адміністрація взяла курс на поступове *відновлення відособленості податних станів*. У Березневих статтях 1654 р. місце с е л я н с т в а в соціальній структурі населення визначалося так: «Хто пахотний селянин, той буде повинність звичну... віддавати, як до цього». Але швидко перетворити селянство на залежну податну масу за тих умов було неможливо. Надто сильним залишалося селянство, надто свіжими були його епохальні завоювання, здобута в боях свобода.

Тому намагання властей *відновити колишню залежність селян викликало загострення соціальних суперечностей*. Досить виразно воно проявлялось у небажанні підкорятися властям і в самовільному покаянні. Доводячи особисту участь у національно-визвольній війні чи військових діях наступних літ, селяни переходили до стану козаків. Кількість селянства в 1665 р. скоротилася порівняно з 1654 р. у Миргородському полку на 43,9, у Полтавському та Ніжинському полках на 74 % у кожному. Тільки з 90-х років під тиском власницьких устремлінь козацької старшини, шляхти й монастирів чисельність лівобережного селянства почала швидко зростати. У Прилуцькому полку, наприклад, за 1666—1713 рр. його приріст становив 136,3 %, що майже в 5,7 рази більше від можливого природного. Таке могло статися лише за рахунок оселяння козацтва. Кількісне зростання селянства наприкінці XVII — на початку XVIII ст. свідчило про повернення старих порядків і перетворення маси вільного населення на залежне.

Селянство Гетьманщини поділялося на декілька розрядів з різним рівнем особистої залежності. Найчисленнішу групу населення становили селяни «вільних» військових сіл. У 1666 р. в них налічувалось 24604 двори. *Особисто вільні селяни* перебували у віданні Військового скарбу й становили основний фонд для пожалувань козацькій старшині, шляхті й монастирям. Протягом 1666—1741 рр. кількість дворів у «вільних» військових селах зменшилась до 4695.

Групу *залежних селян* становили піддані старшини, монастирів і шляхти, кількість яких незмінно зростала переважно за рахунок селян «вільних» військових сіл. Усі вони ще не були закріпачені, зберігали можливість переходу від одного власника до іншого. Не існувало жодного законодавчого акта, котрий би запроваджував кріпосну залежність цієї категорії сільського населення. За Глухівськими статтями 1669 р. селяни частини старшинських і монастирських маєтностей, одержаних від царського уряду, потрапили в судову залежність від власників. Це був один з кроків на шляху обмеження особистої свободи виробників. Кількість залежних селян зростала. Якщо в 1657—1672 рр. старшина, шляхта і монастирі одержали у своє володіння 275, то в 1673—1709 рр. — вже 480 сіл і хуторів. Одночасно зменшувалася кількість магістратських і ратушних сіл. Відбувався вплив селянства з однієї сфери підпорядкування до іншої, з розвинутішими феодальними відносинами.

Характерною особливістю соціальних відносин на Лівобережжі стало *переростання особистої залежності селянина на залежність кріпосницького характеру*. Почалося так зване *повторне закріпачення селянства*. Воно виявлялось у прагненні адміністрації дедалі міцніше прив'язати підданих до наділів. Місцева влада забороняла їм продавати наділи стороннім особам без дозволу власника села, у порушників забиралися ниви, врожаї або їх взагалі виряджали з села. Існували також заборони продавати залишені землі. Обмеження особистої свободи сільськогосподарського виробника і запровадження наприкінці XVII ст. одно- або дводенної панщини *започаткували тенденцію до еволюції соціальної залежності в залежність кріпацьку*. На цьому шляху Гетьманщина наздоганяла Росію, де кріпосне право було юридично оформлене в 1649 р. Проте законодавчому утвердженню кріпацтва перешкодила складність політичної обстановки, незавершеність процесу формування великої земельної власності й ліквідації соціально-економічних здобутків революції 1648 р., сила і антикріпацькі настрої селянства.

Другим за чисельністю станом суспільства вважалося козацтво. Його привілеї були узаконені ще в перші роки національно-визвольної війни. Козацтво звільнялось від загальнонародних повинностей і поборів, мало право власності на землю і ряд пільг в торговельно-промисловій діяльності. Судити їх могли тільки козацькі суди різних рівнів. Права козаків передавались у спадок. Причому спочатку вони зберігались як за дітьми, так і за козацькими вдовами. Але вже за Московськими статтями 1665 р. козацька вдова після виходу заміж за посполитого їх втрачала. В окремі роки царські воєводи намагалися заборонити козакам одружуватись із селянками і міщанками, що викликало спалах обурення всього місцевого населення.

Кількість козаків після об'єднання України з Росією визначилась у 60 тис. чол. Але в умовах ліквідації штучних перепон між станами гетьманський уряд так і не наважився скласти реєстр, який би відділив козацтво від інших соціальних груп населення. Його кількість коливалася від 100 до 300 тис. чол. Незважаючи на всі спроби правлячих кіл ізолювати стани, лави козаків повсякчас поповнювались. І це незважаючи на те, що до козацьких списків дозволялося вписувати мігрантів, міщан і лише в окремих випадках вільних селян.

Заможні верстви суспільства вели потужний наступ на права козацтва. Одержавши у володіння село, мало хто дотримувався гетьманських чи полковницьких вказівок не чіпати козаків, що в ньому жили. Дівицький сотник Михайло Шендюх у 1679—1685 рр. почав притягати до виконання різних робіт і козацьке населення сіл Буди, Дроздівки, Жуківки й Куликівки Ніжинського полку. В 1654 р. у с. Попівці того ж полку мешкало 150 козаків і 153 вільних селянина. Через деякий час абсолютну більшість жителів села становили вже піддані старшини.

Те ж саме практикували й монастирі. Густинський монастир активно збільшував чисельність своїх селян за рахунок місцевих козаків. Прилуцький полковник Лазар Горленко з цього приводу писав гетьману в 1680 р., що всі вони добровільно пішли на службу до духовного власника села. В дійсності козаки не «відкинулись з реєстру», а були насильно виписані з нього старшиною за домовленістю з архімандритом. Чернігівський Єлецький монастир у 80-х роках відмовився визнати козацькі права жителів Копачів, Надинівки, Серединки й Сіножатського Чернігівського полку. Застосовувалися й інші методи наступу можновладців на лівобережне козацтво.

Старшина, шляхта й монастирі різними шляхами *перетворювали козаків на своїх підданих*, змушували їх відбувати різноманітні повинності. Причому цей процес часто супроводжувався насильствами і зловживаннями. Перетворення козаків на залежних селян активізувалося в 90-х роках, коли влада козацької старшини зміцніла. Внаслідок наступу українського панства кількість козаків зменшувалася. Вже у 70-х роках серед козацтва *з'явилася помітна майнова нерівність*. У 1698 р. гетьманський уряд спеціальним універсалом наказав полковникам поділити усіх козаків на **в и б о р н и х** (несли військову службу) і **п і д п о м і ч н и к і в** (допомагали виборним при спорядженні на службу).

Козацтво Слобожанщини мало багато спільного з лівобережним. *Юридично воно поділялось на полкових і міських козаків*. До міських козаків дозволялося записувати всіх бажаних, а до полкових — лише заможних і сімейних. Збіднілі полкові козаки переставали відбувати військову службу й переходили до розряду міських. Відповідно до майнового становища слобідське козацтво у 1700 р. також поділилося на виборних і підпомічників.

Змінилося становище й українських **м і щ а н**. Їхній соціальний статус визначався царськими грамотами й нормами магдебурзького права. Міщани магістратських міст мали податковий і судовий імунітети, ремісничі та торговельні пільги. Міщанство Гетьманщини еволюціонувало в тому ж напрямі, що й селянство. *Посилювалося соціальне розмежування*. У залежності від економічного становища воно поділялось на три соціальні групи: **м і с ь к а в е р х і в к а** (багаті купці й власники майстерень), **с е р е д н і к о л а** (дрібні ремісники й торговці), **м і с ь к і н и з и** (незаможні ремісники й торговці). Між ними не існувало штучно створених бар'єрів. Кожен міг опинитися у тій чи іншій групі.

У другій половині XVII ст. боротьба міщан за свої права набуває антистаршинської спрямованості. Міста рішуче виступили проти спроб гетьмана Івана Брюховецького підкорити міщан старшинській адміністрації, заборонити їм звертатись із скаргами безпосередньо до царя, провести новий перепис міського населення з метою додаткового оподаткування. Незважаючи на сильну протидію козацької старшини, *міщани зберегли за собою самоуправління, політичні права й економічні привілеї*.

Як і раніше, існували окремі соціальні групи *неїмущих людей* — підсусідки, бобилі та городники.

У соціальній структурі українського суспільства відбулися докорінні зміни. *Частина представників різних верств населення перетворювалася на господарів буржуазного типу.* Їхні господарства базувалися переважно на використанні *вільнонайманої робочої сили.* Лівобережні купці почали активно вкладати капітали не тільки в торгівлю, а й у виробництво. Київські купці Скорупи ще в роки війни мали великі прибутки від своїх паромів, корчем, шинків та сінокосів. Новгород-сіверський купець Кость Пригара активно займався винокурінням і виробництвом поташу. Те ж саме практикував стародубський купець Дмитро Скорупа та ін. Поступово на буржуазних підприємств перетворювалися заможні майстри й підприємливі ремісники. Вони засновували майстерні, організовували виробництво селітри, поташу, скла, руди та інших товарів на базі виключно вільнонайманої робочої сили. За браком коштів підприємці об'єднували свої капітали для спільного ведення виробництва. Заможні козаки й селяни масово скуповували землі і тяглову силу. Окремі з них мали до 60 волів, іншої великої, а також дрібної худоби. Такі господарства обслуговували не тільки члени родин, а й наймити.

Але паростки нового стикалися з активною протидією козацької старшини. Вона витісняла дрібних підприємців з винокуріння, селітроваріння, металургії та інших прибуткових виробництв і намагалася замінити наймитів своїми підданими. Новоявлені буржуа в промисловості, сільському господарстві й торгівлі зрощувалися з козацькою старшиною і тим самим феодалізувались, так і не вийшовши із зародкового стану. Соціальна структура населення Гетьманщини еволюціонувала в напрямі тих соціальних відносин, що існували в кріпосницькій Росії.

Одночасно намітилася втрата основних засобів виробництва селянством, козацтвом і міщанством. Їхні соціальні здобутки, які дала революція 1648 р., швидко танули. *Дедалі більша кількість людей перетворювалася у наймитів, змушених жити за рахунок продажу власної робочої сили.*

Важливим наслідком революції 1648 р. стало *послаблення податкового тиску на народні маси, внаслідок чого їхнє становище суттєво поліпшилось.* Розглядаючи свій колишній кріпосний стан як далеке минуле, лівобережні селяни масово відмовлялися не тільки працювати на власників сіл, а й сплачувати державні податки в попередніх розмірах. В умовах сильних антипанських настроїв поспільства й козацтва, озброєних і загартованих у горнілі багатолітньої боротьби

з польсько-шляхетським пануванням, правлячі кола були безсилі відновити колишні податки й повинності. Селянство, козацтво і міщанство відвоювали приблизно півстоліття для накопичення економічного потенціалу. Тому податки й різні повинності другої половини XVII ст. ще не підривали економічної спроможності дрібних господарств.

Головною формою податкових зобов'язань селян «вільних» військових сіл були державні податки й повинності, що мали назву загальнонародних. Найбільш тяжкою для селян виявилася візницька повинність: перевезення військових вантажів, гінців і чиновників. Далекі й часті поїздки надовго відривали чоловіків від домівок, оберталися втратою волів та коней і занепадом селянських господарств. Місцева влада залучала жителів до ремонту гребель, мостів і доріг, що забиало чимало сил і часу. Спочатку на утримання війська збирався подимний податок, а з 60-х років його замінила так звана стація (податок продуктами). У 1666 р. царський уряд намагався запровадити в Гетьманщині свої грошовий і натуральний податки, але зазнав невдачі. Податковий тиск на посіпльство посилювався після створення у 1669 р. охотницького війська чисельністю одна тисяча козаків. Крім того, справлялися податки за заняття різними ремеслами й промислами. Зловживаючи своїм становищем, старшина змушувала селян «вільних» військових сіл працювати у своїх маєтках і давати різні продукти у вигляді подарунків до свят.

Офіційно козаки звільнялися від сплати податків і виконання різних «роботизн». Але глибинні процеси, що відбувалися, вимагали суттєвих коректив у ставленні до привілейованого стану суспільства. З середини 70-х років власті почали оподатковувати ту частину козацтва, яка не могла відбувати військову повинність. Погіршувалося матеріальне становище й основної маси міського населення. Міщани брали участь в утриманні гетьманської та міської адміністрацій, сплачували торговельне мито, показанщину, осінщину тощо.

У набагато гіршому становищі перебували залежні селяни. У монастирських маєтках існували всі види ренти — відробіткова, продуктова й грошова. Дедалі помітніше місце серед них займала відробіткова рента. Кількість панщинних днів не була чітко визначена, а встановлювалася залежно від сили й потреб монастирського господарства. У старшинських маєтках рента існувала та ж сама, що й в монастирських. У багатьох випадках піддані старшини пра-

цювали на свого господаря й одночасно платили державні податки, а також залучалися на допоміжні сільськогосподарські роботи — заготівлю сіна, дров, толоку тощо. Наприкінці XVII ст. розрізнені та епізодичні відробітки *склались у регулярну панщину на основних сільськогосподарських роботах*. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. панщина становила один-два дні на тиждень. Платили різні податки й виконували повинності також селяни магістратських і ратушних сіл. *Запровадження регулярної панщини заклало передумови для розорення селянських господарств, підриву відтворюючих можливостей маєтків старшини, шляхти й мастирів та гальмування темпів розвитку продуктивних сил регіону*.

На Правобережжі й в Галичині польський уряд намагався відновити стару соціальну структуру населення, де б головні позиції належали магнатам і шляхті. Тому власті почали відроджувати насамперед владу над залежними селянами приватновласницьких і королівських маєтностей. Їхнє становище погіршувалось. Селянські землі переходили до рук панів. У Жидачівському повіті безземельні селяни становили 22,5, малоземельні — 50,8, а забезпечені землею — 26,7 % загальної кількості. Приблизно в такому ж становищі перебували селяни і в інших місцевостях. Чимало селян втратило тяглову силу і для обробітку ґрунтів мусило об'єднуватися з іншими господарями. Тільки в Галицькій землі 33 % селян не мали волів і коней. З відновленням влади феодалів посилювався податковий тиск на селянство. В окремих повітах панщина досягала 3—4 дні на тиждень. Посилювалося кріпацтво. На Закарпатті наприкінці XVII ст. кріпаки становили 88,8% усіх селян. Крім панщини, селяни давали натуральну данину й сплачували грошовий чинш.

Більшість правобережних міщан жила у приватновласницьких і королівських містах. Основні позиції тут належали міському патриціату, який дедалі більше зливався зі шляхтою. На протилежному полюсі перебував міський плебс — дрібні ремісники й торговці. Проміжне місце займали середньої заможності майстри і торговці. Міщани сплачували власникам міст різні податки. Тривалий час на Правобережній Україні існувало козацтво. Але польський уряд послідовно наступав на його права з допомогою військової сили. У 1699 р. вийшов королівський указ про ліквідацію правобережного козацтва.

● Використання Росією потенціалу України при відвоюванні прибалтійських земель у 1700—1703 рр. ● Боротьба козацтва в 1700—1704 рр. під проводом Семена Палія за незалежність Правобережної України ● Воєнні дії України і Росії проти Речі Посполитої та Швеції в 1704 — першій половині 1708 рр. Позиція гетьмана Мазепа ● Повстання під проводом Кіндрата Булавина 1707—1708 рр. і Україна ● Вступ шведських військ в Україну і перехід гетьмана Мазепа на бік шведського короля Карла XII ● Воєнні дії в Гетьманщині в листопаді 1708 — червні 1709 рр. Битва під Полтавою ● Успіхи й невдачі першого українського уряду в екзилі ● Обмеження прав України і перша ліквідація гетьманства. Павло Полуботок

Використання Росією потенціалу України при відвоюванні прибалтійських земель у 1700—1703 рр. На кінець XVII ст. міждержавні відносини України з Росією суттєво змінились. Україна втратила чимало автономних прав, наданих Березневими статтями 1654 р., і дедалі більше перетворювалась на залежну від метрополії країну. Особливу надію російський уряд покладав на козацькі збройні сили при вирішенні зовнішньополітичних проблем, насамперед у здобутті виходу до Балтійського моря. Якщо раніше зовнішні інтереси двох держав багато в чому збігалися, то в новій ситуації кардинально різнилися. Вперше Україна мала воювати не просто за чужі, а навіть за не вигідні для неї інтереси. Наміри Петра I «прорубати вікно в Європу» в Прибалтиці й через нього спрямувати потоки товарів на європейський ринок означали для України розрив традиційних економічних зв'язків із Заходом і переорієнтацію їх на Північний Схід. Така перебудова господарства зачіпала інтереси підприємливої старшини, шляхти, купецтва й не могла відбутися безболісно.

Козацьке військо брало активну участь у воєнних діях перших років Північної війни далеко від Батьківщини. Підписавши з Туреччиною Константинопольський мир, Росія 18 серпня 1700 р. оголосила війну Швеції. На цей час її партнери по антишведському Північному союзу, Саксонія і Данія зазнавали в Лівонії поразки за поразкою. Данія підписала зі Швецією сепаратний мир і вийшла з війни, а саксонські війська після невдалої спроби оволодіти Ригою відступили до Курляндії. Їм на допомогу були споряджені два козацькі загони, але на вирішальні бої вони не встигли. 3 тис. полтавських і 4 тис. слобідських козаків у складі російської армії безуспішно штурмували Нарву протягом вересня — жовтня 1700 р. Козацька кіннота контролювала маршрут можливого наступу шведів на позиції російської армії. 17 листопада вона розгромила під с. Піагіоги шведський авангард і на два дні затримала шведську армію. 19 листопада російська армія й українські загони зазнали під Нарвою нищівної поразки. Виняткову роль на заключному етапі битви відіграла козацька кіннота. Під командуванням фельдмаршала Бориса Шереметьєва вона протягом кількох годин прикривала відступ головних сил.

Після нарвської поразки козацька кіннота залишилася чи не єдиним боездатним військовим підрозділом. Козаки не допустили прориву шведських військ на Новгород і Псков і тим самим дали можливість реорганізувати російську армію. Причому їхня чисельність увесь час зростала. В грудні 1700 р. під Печерським монастирем стояло наготові 14 тис. козаків Ніжинського, Чернігівського, Київського, Полтавського, Миргородського й Прилуцького полків, кілька тисяч запорожців і козаків чотирьох охотницьких полків. Наказним гетьманом над ними був ніжинський полковник Іван Обидовський. Козаки не обмежувалися пасивною обороною, а робили кінні рейди на зайняту шведами територію. Протягом грудня 1700 р. вони розгромили під Кезарицькою мизою шведський полк полковника Шліппенбаха, завдали поразки противникові під Юр'євом і здобули містечко Си-ренець.

На початку січня 1701 р. козаки наказного гетьмана Якова Лизогуба, який замінив померлого Обидовського, відбили масований наступ шведських військ на Псков і Печерськ. У січні — лютому відбулась заміна козацьких полків. Замість відпущених додому прийшли Гадяцький і Київський полки, компанії й сердюки полковників Пашковського, Степанова, Шульги, Чечеля, запорожці отаманів Сухова й Рубанова, а також слобідські козаки. Загальна чисельність

українських військ перевищувала 11 тис. чол. Вони справляли сторожову службу, займалися розвідкою, вступали в сутички зі шведськими роз'їздами й гарнізонами. Служба в незвичних умовах була для українців надзвичайно тяжкою. Чимало їх загинуло, обморозилось або померло від різних захворювань. Козаки дуже ремствували й ледве дочекалися заміни з кількох городових полків на чолі з миргородським полковником Данилом Апостолом.

На початку вересня свіжі козацькі сили завдали поразки шведському корпусу під Ряпіною мизою й оволоділи містечком Ревга. Найбільший успіх випав на долю українського воїнства в битві під Ерестфером 29 грудня 1701 р. Разом з російськими солдатами українські козаки одержали визначну перемогу над шведами. Майже весь Юр'ївський повіт був визволений від противника. Після цього частина козаків залишилась у Прибалтиці, а більшість повернулася в Україну. Головним підсумком воєнних дій козацьких полків у Прибалтиці в 1700—1702 рр. стало забезпечення умов для реорганізації російської армії.

Війна в Прибалтиці *важким тягарем лягла на плечі народу*. В боях і від хвороб полягли тисячі вояків, господарства багатьох козаків і селян зубожіли, населення скаржилось на додаткові побори й податки. Козаки не поривались воювати за чужі Україні інтереси. Частина з них взагалі ухлялася від служби або самовільно поверталась до своїх дімонок. Активні дії українських і російських військ у Прибалтиці на деякий час відволікли шведську армію від Польщі. Польська ж шляхта почала вимагати від Петра I повернення Польщі Трахтемирова, Стайок, Трипілля та інших придніпровських міст, закріплених за нею «Вічним миром» 1686 р. Лише різко негативна реакція гетьмана Івана Мазепи на ці претензії утримала царя від поступок Речі Посполитій. Зате при особистій зустрічі з польським королем Августом II у Біржах у лютому 1702 р. він пообіцяв надати Польщі додаткову військову, грошову й матеріальну допомогу. Для Польщі це було найнеобхіднішим.

У 1702 р. шведська армія завдала кількох поразок польським військам і захопила обидві столиці країни — Краків і Варшаву. В ставленні до загарбників польська шляхта розділилася на два табори. Одне шляхетсько-магнатське угруповання перейшло на бік Карла XII, погодилося на детронування Августа II і обрання королем ставленика шведів Станіслава Лещинського. Інше — не визнало цих рішень і спільно з Росією продовжило боротьбу зі шведською агресією. Такий же розкол намітився й серед українського

козацтва. Траплялися випадки переходу козаків на бік шведської партії польсько-литовських магнатів. При поверненні з походу під Ригу 150 запорожців у 1702 р. пристали в Бихові до прибічників Станіслава Лещинського. Проти них лівобережний гетьман вирудив 12-тисячне козацьке військо під командуванням стародубського полковника Михайла Міклашевського, яке й захопило місто. Вперше в Північній війні українські козаки підняли зброю один проти одного. Відбулася прелюдія майбутньої великої драми, що мала для України тяжкі наслідки. Козацькі полки брали участь у воєнних діях Північної війни і в 1704 р.

Боротьба козацтва в 1700—1704 рр. під проводом Семена Палія за незалежність Правобережної України. За умовами польсько-турецького договору 1699 р. Туреччина відмовилась від претензій на правобережні українські землі й повернула їх Польщі. Через це для польської держави відпала необхідність у правобережному козацтві, котре прикривало її землі від турецько-татарських вторгнень. У 1699 р. польський сейм *вирішив скасувати козацчину на Правобережжі*. Це означало відміну традиційного козацького устрою, ліквідацію всіх соціально-економічних і політичних завоювань місцевого населення й реставрацію польсько-шляхетської влади на залежній від Польщі українській території.

Показачені жителі Правобережної України *не збиралися добровільно поступатися своїми надбаннями*. Вони відмовлялися виконувати розпорядження польських властей, не допускали шляхту в міста і села, чинили їй всілякий опір. Мирними методами польський уряд не міг нічого вдіяти проти козаків Самійла Самуся на Богуславщині, Семена Палія на Фастівщині, Захара Іскри на Корсунщині та Андрія Абазина на Брацлавщині. Коронний гетьман восени 1700 р. з метою захопити Фастів вирудив 4-тисячне військо. Але воно зустріло організовану відсіч населення, що зібралось під захист Фастівського полку. Бої під Фастовом завершилися перемогою козаків і відступом нападників. Відносини між правобережним козацьким краєм і Річчю Посполитою *набрали відверто воєнного характеру*.

Козацтво Київщини й Брацлавщини почало готувати сили для вирішальних боїв з польською шляхтою, яка захопила на їхній території важливі стратегічні центри. Зовнішня обстановка для цього була сприятливою. Основні збройні сили Речі Посполитої вели кровопролитні бої зі шведськими військами на території Польщі й не могли взяти участі у воєнних діях в Україні. Взимку 1702 р. у Фастові відбулася розширена нарада козацьких полковників, а також пред-

ставників селянства й міщанства. У ній брав участь і відомий український поет Данило Братковський, непримиренний борець проти уніатів і єзуїтів, поборник єдності й незалежності України. Учасники наради виробили *план загального збройного повстання проти Речі Посполитої* й почали діяти. До літа 1702 р. козаки й селяни вигнали польську шляхту з насиджених місць на Черкащині, Київщині та Поділлі.

Головний удар козацькі полки спрямували на Білу Церкву, найсильніший форпост польсько-шляхетського панування на Правобережній Україні. На початку вересня 1702 р. повстанські загони почали штурмувати білоцерківську фортецю. Одночасно спалахнули селянські виступи в інших місцях. На придушення визвольного руху пішло 2-тисячне регулярне польське військо. Воно завдало поразки повстанцям під Немировом, Слободищами, Котельнею та іншими населеними пунктами. Йому на допомогу збиралося шляхетське ополчення Київського, Волинського й Брацлавського воеводств. Не припиняючи облоги Білої Церкви, Палій спорядив проти ворога козацькі загони. Деякі з них успішно громили шляхту на Подністров'ї й 7 жовтня здобули сильну фортецю Немирів. Полки Самуся та Іскри 16 жовтня під Бердичевом завдали поразки головним силам поляків і оволоділи містом. З поверненням переможців під Білу Церкву штурмування фортеці активізувалося. Проте тільки 10 листопада 1702 р. гарнізон капітулював. З падінням Білої Церкви повстанський рух пожвавився. На Поділлі повстанці вигнали польсько-шляхетські залоги з Бара, Калюса, Жванця, Могилева та інших населених пунктів. Повстання почало ширитися на Волинь і Північну Київщину. Польська шляхта втратила контроль над ситуацією і розв'язала справжній терор над повстанцями. Їх масово вішали, садовили на палі, рубали шаблями. Захопленому Братковському суд м. Луцька 26 листопада 1702 р. ухвалив смертний вирок. Влада Речі Посполитої на Правобережній Україні захиталася. Польща знемагала в боротьбі зі Швецією, правобережним козацтвом та від внутрішньої міжусобиці. Захист державних устоїв випав на долю самої шляхти.

У листопаді 1702 р. шляхетські сеймики Подільського й Волинського воеводств ухвалили скликати посполите рушення проти повстанців. Сформувавшись під Бережанами, воно в січні 1703 р. розпочало наступ на Поділля, де діяли повстанські загони загальною чисельністю до 12 тис. чол. Прохання польського командування до Мазепи допомогти придушити повстання залишилося без відповіді. Громлячи

розрізнені загони повстанців, карателі відновили польську владу в Летичеві, Барі, Вінниці, Меджибожі та інших містах. Полковник Самусь зі своїм полком намагався зупинити противника під Старокостянтинівом, але зазнав поразки й мусив відступити. Мужній опір чинили повстанці на Брацлавщині. Полковник Абазин на кілька днів затримав наступаючих під Немировом, а потім Брацлавом. Зазнаючи тяжких втрат, козаки вступили у вирішальний бій з карателями під Ладижином. Але 2 тис. відважних і мужніх вояків не могли протистояти в декілька разів переважаючому противникові. Повстанці були розбиті, а поранений Абазин посаджений на палю. Протягом січня — лютого 1703 р. польсько-шляхетські війська відновили владу Речі Посполитої у Подільському та Брацлавському воєводствах. Шляхта вдалася до жорстоких репресій, що викликало нову хвилю народних повстань.

За таких обставин шляхта не наважилася наступати на головний плацдарм козацького краю — Фастівщину, Богуславщину, Корсунщину та Черкащину. Лави місцевого козацтва значно поповнили втікачі розбитих повстанських загонів. Тому польний гетьман Сенявський погодився з ініціативою царського дипломата І. Паткуля примирити обидві сторони. Під час особистої зустрічі в Білій Церкві Паткуль нібито від імені російського й польського урядів запропонував Палію спочатку віддати Білу Церкву полякам, а після відмови полковника — укласти з ними перемир'я. Однак жодна з пропозицій не влаштувала Палія, котрий поставив собі за мету добитися незалежності Правобережної України. У боротьбі з ослабленою, але ще сильною Польщею фастівський полковник зробив основну ставку на Росію і Лівобережну Україну. Як і раніше, він неодноразово звертався до Петра I з проханням приєднати Правобережну Україну до Росії. Але царський уряд використовував правобережне козацтво тільки як козирну карту у великій політичній грі. Не задовольняючи прохання Палія, уряд Петра I таємно подавав повстанцям допомогу, використовуючи визвольний рух для тиску на Польщу. Але дії повстанців об'єктивно спрямовувалися проти визнаного Росією уряду Августа II, і Палій мимоволі ставав союзником Карла XII, Станіслава Лещинського, а отже, й супротивником Росії.

Визвольні змагання правобережної людності з Річчю Посполитою увійшли в явну суперечність із зовнішньополітичними планами Росії. Щоб не втратити останнього союзника по антишведській коаліції, Росія вирішила пожертвувати життєвими інтересами населення Правобережної України.

За наказом Петра I лівобережні полки в травні 1704 р. переправилися на Правобережну Україну для боротьби з загонами прибічників Станіслава Лещинського. Їхній вступ на Правобережжя Палій розцінив як братню допомогу у війні з Польщею й активізував свої дії. Його козаки, а також повстанці під проводом сотників Григорія Борисенка, Федора Шпака та інших ватажків відновили козацьку владу на значній території Брацлавщини, Поділля й Київщини. У відповідь на численні скарги польської шляхти Мазепа видав спеціальний універсал, в якому пояснював, що лівобережні полки прийшли не на виручку повстанцям, а для допомоги королю Августу II в наведенні порядку у країні. Повстанцям було наказано припинити самовільні дії та підкоритися польським властям. Але народ слухав не прийшлого, а свого ватажка — Палія, котрий і знати не бажав про збереження влади Польщі на Правобережній Україні, й повстання тривало. Тому, запросивши Палія на нараду до свого табору під Бердичевом, Мазепа 31 липня 1704 р. наказав заарештувати його. Після річного перебування в батуринському казематі він був засланий спочатку до Верховур'я, а потім до Тобольська. Лівобережні полки зайняли гарнізонами Білу Церкву, інші міста, й повстання самі собою припинилися. Польська шляхта з числа прибічників Августа II поверталась у свої маєтки.

Воєнні дії України і Росії проти Речі Посполитої та Швеції у 1704 — першій половині 1708 рр. Позиція гетьмана Мазепи. Після арешту Палія гетьман Мазепа перебрав на себе управління Київщиною, значною частиною Волині та Брацлавщини. Залишивши 3-тисячний загін на Правобережжі, гетьман відрядив на допомогу Августу II 17-тисячний козацький корпус під командуванням полковників Данила Апостола та Івана Мировича. Козаки Мировича не встигли першими увійти до Львова, і шведські війська 6 вересня 1704 р. зайняли місто. Під тиском противника козаки відступили під Броди, а потім у складі польського війська Ревуського подалися до Варшави. Похід відбувався в складних умовах: місцеве населення вороже ставилось до козаків, командування не забезпечувало їх провіантом і фуражем, не враховувало думки старшини й діяло на власний розсуд. Найменші прояви самостійності Мировича у воєнних діях і забезпечення загону всім необхідним нещадно каралися. При цьому Ревуський наголошував, що козаки передані Петром I у його повне розпорядження, і він може робити з ними що завгодно. Почалися погрози взагалі не випустити козаків

з Польщі й усіх винищити. Під Любліном Мирович у листопаді повернув свій загін на Полісся і з великими труднощами дістався України.

Не краще склалася доля й загону полковника Апостола. Правда, у складі військ генерала Брандта він у вересні — жовтні успішно діяв на території Польщі, брав участь у взятті кількох міст, у тому числі й Варшави. Але становище змінилося після того, як командування за наказом Петра I взяв на себе генерал Паткуль. Постачання козаків продуктами майже припинилось, і вони мушили самі турбуватися про це. Почалися сутички з мирним населенням. З ініціативи царя Паткуль у Познані завів у козацькому загоні пруські порядки й навіть муштру. Винних, у тому числі й старшин, нещадно били шпіцрутенами, а сотника Родзянку Паткуль навіть був готовий стратити. Вільних і незвичних до такого поводження з ними козаків це вкрай обурило, і вони почали вимагати повернення додому. Саксонські війська оточили козацький табір і відібрали усіх коней. Дорогою до Кракова на козаків напали шведські війська та загони їхніх прибічників-поляків і майже всіх перебили. Врятувалися лише полковник, два сотники та 80 козаків Ніжинського та Прилуцького полків, яким пощастило пробратися на Правобережжя. Звістка про поневіряння козаків Мировича й Апостола швидко поширилась по Україні й викликала *обурення старшини політикою російського командування щодо українського війська.*

У січні 1705 р. Мазепа разом з генеральним осавулом Іваном Скоропадським і п'ятьма знатними військовими товаришами побував у Москві, був обласканий царем за вірну службу й дістав наказ готуватися до нових походів. У червні 1705 р. 40-тисячне козацьке військо на чолі з Мазепою вирушило вглиб Правобережжя, руйнуючи маєтки, знищуючи посіви і майно прибічників шведського короля, магнатів Потоцького, Лещинського, Любомирського та ін. Наприкінці серпня воно дійшло до Львова, на початку жовтня взяло Замостя й стало на зимові квартири у Белзькому воеводстві. Вся Правобережна Україна і Галичина опинилися під владою лівобережного гетьмана. Залишивши половину війська на квартирах, Мазепа з рештою повернувся на Волинь і зупинився в Дубно.

У Литві протягом літа — осені 1705 р. діяв майже 5-тисячний загін наказного гетьмана прилуцького полковника Дмитра Горленка. Він брав участь у багатьох операціях російського корпусу генерала Рона. Частина козаків була відряджена під Ригу відбувати поштову службу. Велике за-

непокоєння та обурення Горленка, його сина Андрія, київського полковника Мокієвського, гетьманського племянника Андрія Войнаровського та інших старшин викликали масове привласнення російськими офіцерами козацьких коней, нещадні фізичні розправи й особливо копія царського указу про спорядження козаків до Пруссії для навчання пруському строю. Фактично йшлося про ліквідацію традиційного військового устрою козацьких загонів і перетворення їх на регулярні частини за зразком російських. Подібні повідомлення надходили Мазепі й з інших місць. Вони свідчили про наростаюче невдоволення козацької старшини й змушували гетьмана шукати виходу з цього непростого становища.

Взимку 1705 р. обстановка на сусідніх з Україною землях ускладнилася. Шведські війська наприкінці 1705 р. розпочали наступ на білоруські й власне литовські землі. Місцева знать Новгородського, Слонімського і Волковиського воеводств масово переходила на бік Станіслава Лещинського й вступала в боротьбу з прибічниками Августа II. За наказом царя Мазепа в першій половині березня 1706 р. з 14-тисячним військом прибув на допомогу російській армії в Білорусії та зайняв гарнізонами Менськ, Слуцьк, Несвіж і Ляховичі. Тут українські козаки зазнали декількох серйозних поразок. У Несвіжі шведи захопили сплячими козаків і майже всіх перебили. Серед інших загинув і стародубський полковник Міклашевський. На початку квітня шведи почали облогу Ляховичів, що були під захистом козаків Мировича. Всі спроби Мазепа визволити оточених були марними. Більшість козаків загинула, чимало разом із полковником потрапило в полон і відправлено до Стокгольма. Шведські війська пішли на Саксонію і остаточно розгромили загопи Августа II. Польський король 18 вересня 1706 р. відмовився від польської корони на користь Станіслава Лещинського й припинив зв'язки з російським царем. Росія, а з нею і Україна втратили останнього союзника, опинилися в політичній ізоляції й мали самотужки воювати з найсильнішою в Європі шведською армією.

Гетьман Мазепа перебував у zenіті слави. Здавалося, багатолітня вірна служба російському монархові дала очікувані плоди. Лівобережний гетьман зміцнив свій авторитет в очах Петра I і розправився з опозиційно настроєною козацькою старшиною. Всі українські землі об'єдналися в одній державі й визнали його владу. Потрібно було приступати до реорганізації управлінської системи й зміцнювати свої позиції на Західній та Правобережній Україні. Але в цей час уряд Станіслава Лещинського почав наполягати на виведенні ро-

сійських військ із західноукраїнських та правобережних земель і повернення їх Польщі згідно з умовами «Вічного миру». *Зміна політичної ситуації вимагала внесення коректив в українсько-російські відносини.*

На це спонукали гетьмана й внутрішні обставини. Війна виснажувала Україну. Населення зубожіло й стиха протестувало. З'явилася реальна загроза перетворення козацьких полків на регулярні частини російської армії. Козацька старшина обурювалась обмеженням її прав у командуванні полками й сотнями. *В Україні зріло загальне незадоволення, і гетьман добре розумів, що воно буде спрямоване насамперед проти нього.* Як досвідчений політик Мазепа мусив враховувати розстановку політичних сил, ситуацію і наявність умов для політичних кроків. Обставини диктували гетьманові шукати союзника у ворожому стані на випадок воєнної поразки Росії. В свою чергу, шведський король Карл XII і Станіслав Лещинський докладали всіляких зусиль, щоб ослабити Росію. Потенційного союзника у війні з нею вони вбачали в Україні, перш за все в тій її старшині, котра виявляла незадоволення своїм становищем і була готова боротися за його поліпшення. Сторони, що шукали одна одну, неминуче мали зустрітися.

Під час перебування Мазепи в Західній Україні польська шляхта робила неодноразові спроби встановити з ним прямі контакти. Але отримані від неї листи гетьман пересилав Петру I з відповідними коментарями. Так само вчинив він і з листом Станіслава Лещинського, пересланим йому шляхтичем Вольським у жовтні 1706 р. під Замостя. Кілька листів надіслала йому і княгиня Анна Дольська. На початку липня 1707 р. вона від імені короля пропонувала гетьманові виступити проти російського царя, обіцяючи допомогу польських і шведських військ. Зі змістом листа Мазепа ознайомив свого генерального писаря Пилипа Орлика, але самого листа до Москви не відправив. Гетьман вичікував дальшого розвитку подій, всіляко *стримуючи незадоволення козацької старшини діями російського командування стосовно українських козаків.* Особливе обурення її викликало підпорядкування козацьких загонів російським офіцерам, брутальне поводження з козаками, відбирання коней та запровадження солдатської муштри. Та й сам гетьман у липні 1707 р. дістав царський указ виконувати всі розпорядження Олександра Меншикова, що викликало спалах його гніву. Волею царя *Україна дедалі більше позбавлялась автономних прав і перетворювалась на повністю залежну від центральних властей країну.* Під час перебування Петра I у Києві влітку того

ж року виявилися наміри царя та його найближчого оточення змінити внутрішній устрій Гетьманщини й управління нею. Серед старшини визрівала думка про необхідність відновлення статусу України за умовами Березневих статей 1654 р. Старшина шукала вихід із становища, в якому опинилась Україна.

З осені 1707 р. таємні зв'язки польського короля з лівобережним гетьманом активізувалися. Щоб привернути Україну на свій бік, Станіслав Лещинський обіцяв козакам повернути їхні давні права та вольності й закликав визнати його владу й повалити «московське іго». У ці зв'язки Мазепа втаємничив своїх найближчих однодумців: генерального обозного Івана Ломиковського, прилуцького полковника Дмитра Горленка, лубенського — Данила Зеленського і мигородського — Данила Апостола. Вони й склали найближче оточення гетьмана в реалізації його *зовнішньополітичного курсу, спрямованого на зміну відносин України з Росією*. За деякими даними, влітку 1708 р. Мазепа доручив якомусь розжалуваному болгарському архієрею підписати від його імені договір з Лещинським. За умовами союзу лівобережний гетьман нібито просив Карла XII визволити Україну від «московської тиранії» і, в свою чергу, зобов'язувався забезпечити шведські війська всім необхідним та зимовими квартирами у Стародубі, Малині, Новгороді-Сіверському та інших містах. Крім того, гетьман обіцяв залучити на бік шведів калмиків і донських козаків, явно незадоволених обмеженням їхніх традиційних прав і привілеїв. Україна входила до складу Речі Посполитої на тих умовах, що й підвладні курляндському герцогові території. Сам гетьман діставав титул «князя і Вітебське та Полоцьке воєводства». Вірогідніших даних про цю сторінку діяльності Мазепи історія не зберегла.

Незважаючи на всі запобіжні заходи, чутки про закулісні переговори гетьмана просочувались назовні й про них стало відомо Петру I. Кілька разів писав про це і генеральний суддя Василь Кочубей, з дочкою якого Марією (Мотроною) Мазепа завів свій останній любовний роман. Кочубея підтримував і колишній полковник Полтавського полку Іван Іскра. Щоб особисто передати царю компрометуючі Мазепу матеріали, вони, після тривалого переховування від гетьманських властей, наприкінці квітня 1708 р. прибули до царської резиденції у Смоленськ, а потім у Вітебськ. У 27 пунктах свого листа Кочубей звинувачував Мазепу в намірах зрадити Росію й повернути Україну під владу Польщі. Сновники не повірили донощикам, піддали їх тортурам і вирвали визнання Кочубея, що він написав на гетьмана

неправдивий донос і не знає за ним ніякої «невірності». Знаючи віру Петра I в Мазепу, канцлер Головкін відпровадив заарештованих Кочубея та Іскру до гетьмана. Військовий суд засудив їх обох до страти, і в липні 1708 р. Кочубею й Іскрі було відтято голови поблизу с. Борщагівки під Білою Церквою.

Повстання під проводом Кіндрата Булавіна 1707—1708 рр. і Україна. Ці драматичні події відбувалися за умов загострення відносин на Лівобережній Україні, Слобожанщині та Дону в зв'язку з повстанням Кіндрата Булавіна. Більшість вчених розглядає його як війну 1707—1708 рр. Хоч основні події війни відбувалися на російських землях, але зачіпали й територію України. У відповідь на спробу князя Юрія Долгорукого вивести з Дону втікачів з панських маєтків донські козаки на чолі з Булавіним на початку вересня 1707 р. вщент розгромили загін князя в Шульгиному городку. Однак наступного місяця повстанці самі зазнали поразки від вірних урядові козаків і мусили переховуватись у віддалених місцях. Сам Булавін з 12 побратимами в листопаді 1707 р. прибув на Запоріжжя й просив допомоги. Запорізька Січ поставилась до його прохання неоднозначно. Сірома одразу виявила готовність підтримати донців і йти громити дуків та царські гарнізони, більш поміркована частина козацтва — ні. Рада дозволила Булавіну зимувати в Кодаці й набирати собі добровольців. Водночас вона відмовилася видати донського отамана властям, як того вимагав лівобережний гетьман.

Наприкінці лютого 1708 р. Булавін зі своїми прибічниками зробив спробу розпочати активні воєнні дії на Запоріжжі. Його загони мали намір знищити Новобогородицьку фортецю й захопити гармати, які були необхідні повстанцям для подальших дій. Проти повсталих гетьман Мазепа вивірив козаків Полтавського полку Івана Левенця й охотницького полковника Кожуховського. Булавін мусив відійти на р. Хопер.

На заклик Булавіна відстояти свободу взялося за зброю населення понад Хопром, Битюгом, Сіверським Дінцем та іншими річками, котре в своїй більшості складало втікачі з панських маєтків. Повстанці оволоділи Черкаськом і 9 травня обрали Булавіна отаманом Війська Донського. Наприкінці травня він був уже в Бахмуті й звернувся до запорізьких козаків із закликом йти до нього. Під Ямпіль на р. Сіверський Донець прибуло до 4 тис. запорожців. Поки 5 тис. повстанців діяли під Азовом, загони отаманів С. Драного і Н. Голого рушили в глиб Слобожанщини. Поблизу

Валуїок вони розгромили Сумський полк і зайняли навколишні села. Трагічно склалася доля загонів С. Драного і С. Безпалого. Царські загони Федора Шідловського, полковника Кропотова, Полтавський і компанійський полки перехопили 5 тис. донців С. Драного і 1,5 тис. запорожців С. Безпалого наприкінці червня неподалік від Тору. В урочищі Крива Лука 5-годинний кровопролитний бій завершився повною перемогою урядових військ. Залишки повстанців засіли у Бахмуті й згодом майже всі були перебиті. Полтавський і охотницький полки відігнали передові загони Булавіна на р. Деркул. 5—6 липня повстанці зазнали поразки й під Азовом. Здобуття 17 липня загонами Івана Некрасова та Івана Павлова Царицина було тимчасовим успіхом. 22—23 вересня в Єсауловому городку повстанці 16-ти козацьких станиць були розбиті. В Черкаську козаки під проводом Зерщикова організували змову, в сутичці з ними Булавін загинув чи застрелився. Заворушення на Слобожанщині не припинялися до кінця 1708 р.

Вступ шведських військ в Україну і перехід гетьмана Мазепи на бік шведського короля Карла XII. У такій неспокійній обстановці війна стала на порозі України. У вересні 1708 р. Карл XII зі Смоленщини повів армію не на Москву, як гадало російське командування, а в Україну. Проте російські війська і Стародубський та Чернігівський полки випередили авангард шведів Лагеркрона й першими вступили в Стародуб. Головні сили шведів зупинилися за 50 верст від міста в очікуванні допомоги. Тут шведський король дістав повідомлення про розгром 28 вересня 1708 р. під Лісною в Білорусії обозу з великою кількістю військових припасів, фуражу й харчів. Левенгаупт привів з собою лише 6,7 тис. солдатів, набагато менше, ніж розраховував король. Після невдалої спроби взяти Стародуб шведська армія продовжувала просуватися на південь. Під Новгородом-Сіверським їй довелося вести зтяжні бої з російськими частинами, українськими козаками й озброєним місцевим населенням.

У цей час гетьман Мазепа встановив зв'язок з королем Карлом XII і, обіцяючи всіляку допомогу, просив якомога швидше переправитись через Десну, щоб відрізати російську армію від Гетьманщини. Не знаючи про плани Мазепи, Петро I наказав йому йти з козацькими полками на з'єднання з російською армією. Всіляко ухиляючись від виконання цього наказу, гетьман нарешті робить остаточний вибір. 24 жовтня 1708 р. Мазепа залишив у Батурині сильний гарнізон під командуванням полковника Чечеля і гарматного осавула Фрідріха Кенігсена: а сам з 4—5-тисячним військом вирушив

назустріч шведській армії. Козаки й більшість старшин не знали справжніх намірів свого проводиря. Тільки переправившись через Десну під Оболонням, гетьман зібрав усіх на раду й відкрив свій задум. Більшість присутніх стояла, ніби громом вражена, не вірячи, що гетьман міг зважитись на такий крок. У повній тиші Мазепа обґрунтував необхідність переходу на бік шведів постійними утисками прав і привілеїв українського народу московськими правителями й закликав разом зі шведами скинути ненависне ярмо, зробити Україну вільною і незалежною країною. У відповідь не пролунало жодного слова. Козаки мовчки розходились, а під прикриттям ночі почали тікати по домівках.

Умови шведсько-українського договору, укладеного Мазепою і Карлом XII, точно не відомі. Можливо, саме про них пізніше писав Орлик таке: «Україна обох боків Дніпра з Військом Запорізьким і народом малоросійським має бути вічними часами свобідна від всякого чужого володіння». Ні Швеція, ні будь-яка інша держава не мали претендувати на владу над Україною, на її прибутки чи податки. Нікому не дозволялося ставити в українських містах військових гарнізонів. За Україною зберігалися цілісність територій, недоторканість вільностей, законів і прав місцевого населення. Таким чином, Україна з автономії могла перетворитись на самостійну державу з самобутнім внутрішнім устроєм.

Перехід Мазепи на бік шведів викликав занепокоєння серед російських властей. Через кілька днів Петро I наказав Меншикову захопити гетьманську резиденцію Батурино, де стояла майже вся козацька артилерія й зберігалися великі запаси продовольства і фуражу. 2 листопада 1708 р. солдати й драгуни заволоділи Батурином і вчинили нещадну розправу над його захисниками та жителями. Одночасно по Гетьманщині поширювались грамоти Петра I і Меншикова, в яких вчинок Мазепи тлумачився як зрада, містилися заклики боротися проти його прибічників і обіцянки захистити від ворога. 6 листопада у Глухові відбулася видимість обрання нового гетьмана України. На раду прибули тільки стародубський полковник Іван Скоропадський, полтавський — Іван Левенець, ніжинський — Лук'ян Журахівський, чернігівський — Павло Полуботок і охотницький полковник Антон Танський. Старшина, а за нею й козаки обрали гетьманом **С к о р о п а д с ь к о г о**, на якого їм вказав перст царя. Власті вчинили символічну розправу над Мазепою, а церковники проголосили йому анафему.

Народ у своїй масі *не підтримав наміру Мазепи здобути Україні державну незалежність з допомогою Швеції*. Споді-

вання на об'єднавчу силу національної ідеї виявились марними. Надто далеко відірвався лівобережний гетьман від народу, його життєвих потреб. Козаки, селяни й міщани більше дбали про захист власних економічних інтересів, ніж про державну незалежність від Росії. До того ж головного винуватця у погіршенні свого становища прості виробники вбачали у козацькій старшині, насамперед у гетьмані та його оточенні. А далекий російський цар в очах багатьох з них продовжував залишатися справедливим суддею й захисником усіх неімущих. Не останню роль при цьому відіграв і страх перед жорстокими покараннями за прикладом Батурина. До царя почали надходити чолобитні від жителів Лохвиці, Лубен, Новгород-Сіверського, Прилук, а також Варвинської, Ічнянської, Срібненської та інших сотень і населених пунктів із запевненнями у відданості. Мазепу залишала й та старшина, котра обурювалась наступом російського уряду на автономні права України, але не хотіла порушувати політичної рівноваги і захищати їх силою. Тільки бунтівлива Січ Запорізька стала на бік Мазепи, проти якого неодноразово виступала в попередні роки. На початку 1709 р. кошовий Кость Гордієнко прибув до табору шведського короля й домовився з ним про спільні дії проти Росії.

Воєнні дії в Гетьманщині в листопаді 1708 — червні 1709 рр. Битва під Полтавою. Переправившись через Десну в листопаді 1708 р., шведський король переконався у ворожості місцевого населення. Воно не хотіло продавати його фуражирам продовольство й фураж, ховало їх у лісах, нападало на окремі загоны й не бажало впускати шведів у міста й містечка. Шведські війська несподівано зустріли не тільки мужній, а й вмільний опір людей, котрі досконало володіли зброєю, мали її вдосталь і знали найпередовіші методи військового мистецтва. Мужньо й відважно захищалися жителі Сміли, Тернів, Недригайлова, Ромен, Веприка та інших міст. Протягом зими 1708—1709 рр. дошкульних ударів шведам завдавали партизанські загоны на території Чернігівщини, Слобожанщини й Полтавщини. Щоправда, під впливом авторитету Мазепи жителі окремих сіл заявляли про свою підтримку шведської партії й навіть влаштовували шведам урочисті зустрічі. Окремі добровольці поповнювали загоны прибічників гетьмана. Але в цілому таких випадків було мало. Населення Гетьманщини в своїй масі відвернулося від Мазепи. У березні 1709 р. шведська армія надовго застрягла під Полтавою, яку обороняли російський гарнізон полковника Олексія Келіна й рішуче настроєні місцеві жителі.

Найбільшу допомогу подало шведам Запоріжжя. У березні 1709 р. воно розпочало воєнні дії проти російських військ у південних містах Полтавщини. Запорожці знищили російські гарнізони в Кобеляках, Царичанці, захопили багато полонених і доставили їх у табір шведського короля. Вздовж Орелі та Ворскли діяло до 15 тис. січовиків. Вони звільнили місцевість від російських військ і переконали жителів поставляти шведам продукти й фураж для коней. Значний успіх мали запорожці в битві під Нехворощею, де розбили великий загін російських солдатів і захопили в полон кілька сот росіян. 27 березня 1709 р. при посередництві Мазепи Гордієнко й Карл XII підписали у Великих Будищах договір. Король зобов'язувався не ухвалювати з російським царем миру доти, поки Україна не дістане незалежності від Москви. Запорізька Січ зайняла чітку антиросійську позицію, схилиючи на свій бік нові й нові маси населення. Запоріжжя перетворювалось на міцніючого з дня на день противника Російської держави, котра не могла не реагувати адекватним способом. Лише частина запорожців воювала в складі російських військ.

Для розгрому Запорізької Січі російське командування на початку 1709 р. вирядило з Києва три драгунські піхотні полки під командуванням полковника П. Яковлева. Спускаючись Дніпром, вони розгромили запорожців у Келеберді та Переволочній, зайняли Старий і Новий Кодак і вступили у Кам'яний Затон. На початку травня солдати розпочали штурм Січі, але облога затягнулась. Тільки з допомогою колишнього запорожця полковника Гната Галагана солдати вдерлися всередину Січі й перебили багатьох козаків, а решту розігнали по степу. Частина запорожців втекла й заснувала Січ спочатку на р. Кам'янці, а потім в урочищі *О л е ш к и*, на території, підвладній Кримському ханству.

Тим часом головні сили шведської армії знемагали в кровопролитній облозі Полтави і частих сутичках з місцевим населенням. 27 червня 1709 р. під *П о л т а в о ю* відбулася генеральна битва між 30-тисячною шведською і 42-тисячною російською арміями. Участь у битві на боці шведів брали не менше як 3 тис. українців, які спокусилися на обіцянку надати їм козацькі права, а також запорожці. У складі російської армії діяли козаки під командуванням повернутого із заслання полковника Палія. Головні козацькі полки стояли наготові в районі Решетилівки, приблизно за 30 км на захід від Полтави. До полудня *битва закінчилась розгромом шведів і прибічників Мазепи*. Їхні залишки здалися

російським військам під Переволочною на Дніпрі. Карлу XII й Мазепі з невеликою кількістю своїх наближених, драбантів і запорожців пощастило переправитися на правий берег Дніпра й після кількадечного походу степом дістатися володінь турецького султана. Втікачі зупинилися в околицях Бендер. Почалося життя вигнанців.

Перехід гетьмана Мазепи на бік шведського короля викликав і викликає суперечливе ставлення як сучасників, так і їхніх нащадків. У оцінці цього акту російський уряд пішов звичним шляхом — оголошувати всі невігідні Росії дії українських гетьманів зрадницькими, а їх самих зрадниками. Такий ярлик був наклеєний майже на всіх наступників Богдана Хмельницького, що вже само по собі є ненормальним і одночасно свідчить про сталу тенденцію в їхній діяльності здійснювати ту політику, яка відповідала інтересам України, а не Росії. До того ж ця оцінка суперечить тим політико-правовим нормам, якими керувались у відносинах між собою сюзерени й васали або країни середньовічної Європи. Той договірний політико-правовий принцип виражався у звичаєвій формулі: «Ми маємо служити нашим монархам, оскільки вони охороняють нас, але якщо вони більше не охороняють нас, то ми більше не повинні служити їм».

У ці усталені в Європі правила вписувались і відносини України з Росією, визначені Березневими статтями 1654 р. Однак вже в перші роки після Переяславської ради 1654 р. російський уряд почав порушувати взяті на себе зобов'язання подавати Україні допомогу в боротьбі з Річчю Посполитою й не змінювати її державного ладу. За таких обставин гетьман Мазепа мав усі політико-правові підстави для зміни свого зовнішньополітичного курсу й пошуку нових геополітичних орієнтирів.

Успіхи й невдачі першого українського уряду в екзилі. У Бендерах Мазепа майже не вставав з ліжка і 22 серпня 1709 р. помер при великій жалобі однодумців. Свій останній притулок гетьман знайшов у Святоюрському монастирі в Галаці. На загальній раді старшина та Військо Запорізьке під головуванням кошового отамана Гордієнка 5 квітня 1710 р. обрали гетьманом України П и л и п а О р л и к а.

Рада прийняла «Пакт і Конституцію законів та вольностей Війська Запорізького». В літературі цей документ відомий під назвою «К о н с т и т у ц і ї» О р л и к а. Це — договір між гетьманом і Військом Запорізьким про

державний устрій України після визволення її від московського панування. Протектором України визнавався шведський король. Основна ідея документа полягала в уникненні тих прорахунків і помилок гетьманського правління, що призвели до втрати незалежності України. В його 16-ти пунктах затверджено найголовніші права й привілеї, а саме: панівне становище православної церкви, повернення її в лоно Константинопольського патріархату; поширення освіти поміж синами України, навчання дітей «вільним мистецтвам»; цілісність і недоторканість української території по р. Случ; повернення українських полонених з Росії та Швеції; відновлення військового союзу з Кримським ханством, звільнення земель Війська Запорізького від усіх «московських» фортець і укріплень, передання їх у власність виключно запорожцям; розширення козацької території від р. Ворскли до Очакова; обмеження влади гетьмана «публічною радою» генеральної старшини, полковників і генеральних радників-козаків від кожного полку; заборона таємної дипломатії; відповідальність гетьмана за порушення встановлених порядків і недопущення утиску простого люду; недоторканість особи, її відповідальність тільки перед судом; передання справ державної скарбниці, оподаткування, стягування прибутків у відання генерального скарбника і підвідомчих йому полкових скарбників, обраних від козаків і селян; обов'язок гетьмана захищати «рядовий і простий народ» від незаконних податків, утисків і вимог старшини; виборність усіх посадових осіб з наступним затвердженням їх гетьманом; звільнення господарств козаків, їхніх вдів, жінок і дітей-сиріт від усіх податків; реставрація колишніх маєтностей міст, розмірів і видів податків з жителів; звільнення купців від податків; надання «справедливо отриманих законів» та привілеїв містам, у тому числі й столиці України Києву; введення у містах посад присяжних скарбників, а також державних гінців за казенний кошг; ліквідація податків на утримання охотницьких полків; обмеження свавілля й зловживання ринкових комісарів при обкладанні товарів митом, створення умов для вільної торгівлі тощо. Орлик присягнувся на дотримання усіх пунктів, а Карл XII скріпив документ своїм підписом.

Потрібні були півстоліття відступу від національної ідеї, службової катастрофи правлячої верхівки, щоб козацька старшина зрозуміла згубність для держави й суспільства попереднього політичного курсу й намітила шляхи побудови нового, справді демократичного устрою України. Документ був складений під великим впливом запорізького козацтва,

яке давно виступало за обмеження влади козацької старшини, розширення політичних та соціально-економічних прав нижчих верств населення. «Конституція» України ставила на перше місце людину, гарантувала їй широкі права й недоторканість особи.

Перший український уряд в екзилі складався з гетьмана, генеральних обозного, бунчужного й осавула, а також полковників та старшин. Головну військову силу становило те запорізьке козацтво, яке перейшло у володіння кримського хана після розгрому Січі. Уряд Орлика визнали Швеція, Кримське ханство, Туреччина, підтримували Австрія, Франція і Англія, незадоволені посиленням Росії на європейському континенті. Головним завданням уряд Орлика ставив *створення антиросійської коаліції держав і визволення України*. Укладений з кримським ханом союз передбачав допомогу гетьманові у визволенні українських земель від російських військ. Наполягання Орлика прискорило оголошення Туреччиною в листопаді 1710 р. війни Росії. Кримські татари Девлет-Гірея до березня наступного року безуспішно намагалися вигнати російські гарнізони зі Слобожанщини, завдавши при цьому значної шкоди місцевому населенню.

Тим часом Орлик готував військові сили. У березні 1711 р. гетьман повів на визволення України 16-тисячне козацьке військо, посилене загонами поляків і татар. Визвольні наміри й плани Орлика щодо суспільного устрою майбутньої Української держави знайшли підтримку правобережної людності. Без великих зусиль наступаючі розгромили посланий проти них загін генерального осавула Бутовича і з допомогою місцевих жителів увійшли в Умань, Богуслав, Корсунь та інші придніпровські міста. Найсильніший опір Орлику вчинив гарнізон Білої Церкви, що складався переважно з російських солдатів. Поки тривала облога, білогородські, буджацькі та ногайські татари стали палити містечка й села, грабували, нищили і брали в полон людей у межиріччі Росі, Тетерева і Дніпра. Козаки Орлика кинулися рятувати людей, майно і оселі, польський загін попрямував до Польщі. Військо розпалося, а його залишки відійшли до Бендер.

Нова можливість здобути Україні незалежність з'явилася влітку 1711 р., коли величезна турецька армія під Яссами оточила російську армію фельдмаршала Бориса Шереметьєва. Перед неминучою поразкою Росія пішла на мир з Туреччиною. 12 липня 1711 р. між двома державами була підписана Прутська угода, за якою Росія повертала Туреччині Азов, зобов'язувалася зруйнувати збудовані фортеці на

Азовському морі та Дніпрі. Доля українських земель визначалась нечітко, й кожна зі сторін трактувала відповідний пункт у вигідному для себе світлі. Уряд Орлика вважав, що Росія мала вивести війська з усієї української території, в тому числі й Запоріжжя. Російський же уряд не збирався цього робити. Спеціальне посольство Орлика звернуло увагу султана на цю проблему, і під загрозою нової війни Росія в квітні 1712 р. пообіцяла залишити Правобережну Україну протягом трьох місяців. З відходом російських частин Правобережжя почали займати польські війська, які перешкодили Орлику встановити свою владу на цій території України. З підписанням Росією і Туреччиною в 1713 р. Адріано-польського миру плани Орлика на визволення України відсунулися на далеку перспективу.

Перебравшись до Швеції, Орлик докладає величезних зусиль, щоб створити антиросійську коаліцію держав. Він агітує султана почати нову війну з Росією, підтримує зв'язки із запорожцями й обнадіює їх допомогою європейських держав. Переїжджаючи зі Стокгольма до Ганновера, Салонік, Криму, Орлик аж до самої смерті в 1742 р. не припиняє листування з урядами різних держав і закликає запорожців до виступу проти Росії. Справу Орлика продовжували син Григорій, Мирович і Нахимовський. Завдяки таким подвижникам ідея визволення України з-під залежності Росії продовжувала ще довго жити в урядових колах Європи й використовувалася ними при вирішенні східноєвропейських проблем.

Обмеження прав України і перша ліквідація гетьманства. Павло Полуботок. Під час Північної війни посилюється наступ царизму на автономні права України. На початку XVIII ст. в Україні почав запроваджуватися *губернський адміністративний устрій*. У 1708—1709 рр. Лівобережна Україна ввійшла до складу Київської, Слобожанщина — Азовської губерній на чолі з призначуваними царем губернаторами. Одночасно насаджувалися *невластиві для України органи управління*, що складалися переважно з російських чиновників. Але поділ території на полки й сотні, місцеві органи влади, військо, судочинство, фінансова система ще зберігались. Найсуттєвіших обмежень зазнавала влада гетьмана. У 1709 р. царський уряд призначив до нього свого резидента — Ізмайлова. Він мав слідкувати за переміщенням запорожців, контролювати зовнішньополітичну діяльність гетьмана, не дозволяти йому звільняти й призначати на посади старшину без згоди на те царя. В таємній інструкції від 27 липня резиденту наказувалося слідкувати за настроями

народу, не допускати «шатості до зради», контролювати фінансову політику. Згодом він дістав право самостійно проводити слідство й суд над особами, запідозреними у відході від союзу з Росією. Одним з головних завдань резидента стало нав'язування людям думки, що все погане робиться тільки українською старшиною, а російський цар є їхнім захисником. Всіляко заохочувалося доносительство. Цар наказав перенести гетьманську резиденцію з Батурина до Глухова, ближче до російського кордону, й оточити її двома російськими полками. За таких умов не могло бути й мови про здійснення українським гетьманом самостійної політики в інтересах України. Та й характер у Скоропадського був м'яким і податливим, на здатним на рішучий опір. Державні справи поступово перебирали до своїх рук його найближчі родичі й насамперед молода дружина. Недаремно сучасники зловтішалися за спиною Скоропадського, що Настя носить булаву, а Іван — плахту. Державний організм роз'їдали корупція й зловживання.

За Скоропадського почалося призначення російських офіцерів на полковницькі уряди, активне роздавання українських земель царським вельможам і одночасно перенесення в Україну панівних у Росії соціально-політичних відносин. Дедалі частіше російський уряд використовував економічний і людський потенціал України у власних цілях. Справжнім лихом для козацтва став обов'язок брати участь у виконанні тяжких робіт далеко від Батьківщини. В 1716 р. 10 тис. козаків копали канал між Доном і Волгою під Царицином, у 1718 р. кілька тисяч їх зводили укріплення вздовж Тереку, а в 1721 р. 12 тис. українців рили Ладозький канал. Каторжні роботи, суворі природні умови, голодування, епідемії та хвороби забрали не один десяток тисяч життів українських чоловіків. Царський уряд залучав козацькі полки до участі у війні з Персією. В 1721 р. під Дербент виряджено 10 тис. козаків під командуванням миргородського полковника Данила Апостола. Наступного року під Сулак вирушило таке ж військо під проводом лубенського полковника Андрія Марковича. Подібні висилки не припинялись і в наступні роки. Людські втрати, тривалі відриви працездатних чоловіків від господарських робіт були справжньою трагедією для українського народу й свідчили про дальшу втрату Україною автономних прав.

Після перемоги в Північній війні й підписання в 1721 р. Ніштадтського миру в урядових колах Росії точилися розмови про скасування гетьманства в Україні. Поїздка до Петербурга в квітні 1722 р. лише підтвердила найгірші пе-

редбачення Скоропадського й прискорила його кончину. Наказним гетьманом України став чернігівський полковник Павло Апостол (1722—1723). Російський уряд не визнав його прав і в липні 1722 р. призначив для управління Україною Малоросійську колегію (1722—1727). Головною мотивацією нововведення стала декларація захисту народу від постійних зловживань козацької старшини владою. Серйозні політичні прорахунки, карколомне збагачення правлячих кіл за рахунок нижчих верств населення стимулювали дальше втручання російського уряду у внутрішні справи України й спробу змінити її державний устрій. Такі намагання повністю відповідали політичному курсу російського уряду, спрямованому на жорстку централізацію влади в межах всієї Російської імперії. Скасування гетьманства суперечило умовам «Березневих» і всіх наступних договірних статей України з Росією, було протиправним, одностороннім актом.

В Україні утворилося двовладдя, коли одночасно функціонували Генеральна військова канцелярія і Малоросійська колегія. Спочатку їй надавалися тільки контрольно-касаційні функції в галузі політико-адміністративної влади й розпорядчі — у сфері фінансів. Колегія почала роботу зі звернення до населення подавати їй скарги на зловживання козацької старшини та інших посадових осіб. І скарги посипалися. Тільки в серпні 1722 р. Малоросійська колегія надіслала Генеральній військовій канцелярії 34 розпорядження про заборону обертати козаків на панських підданих, позбавлення старшинських маєтків імунних прав при розквартируванні російських військ, направлення податкових зборів до царської казни тощо. Порушувалися судові справи про зловживання ряду полковників, інших старшин, а також судових чинів. Старшинські маєтки оподатковувалися, чого раніше старшина не допускала, вводилися нові податки.

Реакція козацької старшини на перші дії Малоросійської колегії була різною. Полковники Григорій Галаган, Яків Маркович, генеральний осавул Яків Лизогуб та інші можновладці зайняли лояльну позицію щодо нововведення російського уряду. Цим самим вони сподівалися зберегти за собою владу й нажите багатство. Нечисленна партія українських автономістів стала в опозицію до Малоросійської колегії. Спираючись на традиції, договірні статті та царські обіцянки, вона легітимним способом намагалася відстояти автономний статус України. Очолив автономістів наказний гетьман Полуботок, людина віддана національній ідеї, рішуча, енергійна і впливова в козацьких колах. Щоб нейтралізувати втручання Малоросійської колегії у внутрішні

справи Гетьманщини й зняти напругу в суспільстві, Полуботок почав активно усувати недоліки державного життя. Було введено інститут асесорів Генерального військового суду, проведено формалізацію судового процесу, старшині рекомендовано добровільно задовольнити справедливі претензії-позивачів і наказано полковникам нещадно карати призвідців різних «бунтів».

Одночасно Полуботок рішуче виступив проти втручання Малоросійської колегії у внутрішні справи Гетьманщини. Але всі його дії в цьому напрямі аж ніяк не сприймалися абсолютною більшістю вищої козацької старшини. Складену ним у вересні 1722 р. петицію до царя підписали лише 17 незначних урядовців і жоден з полковників та генеральних старшин. У петиції висловлювався рішучий протест проти вимог колегії давати їй на ознайомлення всі рішення Генеральної військової канцелярії, приймання нею до розгляду справ, що не пройшли попередньої апробації в нижчих судових інстанціях, оподаткування нових видів господарської діяльності, ліквідації податкового імунітету козацької старшини та знатного військового товариства. Крім того, Полуботок добивався дозволу на обрання гетьмана України. Під тиском автономістів Сенат у листопаді 1722 р. скасував оскаржені укази Малоросійської колегії, в тому числі про нові податки й оподаткування козацької старшини.

У листах до Сенату Полуботок знову скаржитися на зловживання президента колегії С. Вельямінова, клопочеться про повернення привласнених податків і обрання нового гетьмана. Рішучий спротив Полуботка викликало введення в українських містах посад комендантів і їхнє втручання у внутрішні справи полків. Тим часом і Вельямінов не сидів склавши руки. 31 березня 1723 р. він подав Петру I «Дванадцять пунктів», зміст яких зводився до необхідності зміни державного устрою України й збільшення прибутків казни за рахунок українських платників податків. Полуботок звинувачувався в протидії реформам. У відповідь на них цар вчинив резолюцію: «Бути сюди Полуботку, Савичу і Чернишу». Сенатським указом Малоросійська колегія 16 квітня була перетворена з контролюючої на владну адміністративну структуру. Законодавчо закріплювалися рішення колегії про повернення козацьких прав шукачам козацтва, ліквідацію незаконних стягнень й низки інших актів Генеральної військової канцелярії. Й цього разу спроби Полуботка організувати масову відсіч діям уряду не вдалися.

З від'їздом Полуботка у червні 1723 р. до Петербурга опозиційна діяльність майже припинилася. Її продовжував

тільки миргородський полковник Д. Апостол. Роздратований Петро I 23 червня 1723 р. видав указ, який забороняв українцям порушувати питання про гетьманство. Однак це не зупинило загартованого, скаліченого в січах і добре знаного Петром I полковника. Він надіслав імператорові «Коломацьку чолобитну», де знову порушував питання про вибори нового гетьмана. Майже одночасно до Петербурга надійшли ініційовані Вельяміновим скарги стародубських козаків на дії старшини з проханням призначити їм полковника з числа російських офіцерів. У відповідь імператор наказав кинути до Петропавлівської фортеці Полуботка з 15-ма старшинами. Їх звинуватили в зловживанні владою, ігноруванні розпоряджень Малоросійської колегії й наказів царя. Крім того, проти Полуботка була порушена судова справа про зв'язки з урядом Орлика. Призначений в Україну резидент Рум'янцев з командою приступив до «викорінення смути». Протягом грудня 1723 — січня 1724 р. з посад були звільнені явні прихильники Полуботка. Їхні місця зайняли прибічники Малоросійської колегії.

Після розгрому опозиції верховним органом влади в Україні стала Малоросійська колегія. Генеральна військова канцелярія була перетворена в дорадчий орган, її розпорядження набували сили тільки після візування в Малоросійській колегії. Російські чиновники провели фінансову реформу й розширили оподаткування різних верств населення. Ліквідувався податковий імунітет російських вельмож, а також козацької старшини й монастирів. Це була позитивна спроба колегії більш-менш справедливо розподілити податковий тягар «між великими і малими, убогими і багатими». Збирання податків колегія зосередила в своїх руках, чим відсунула козацьку старшину від одного з основних джерел збагачення. Зібрані податки відправлялися в царську казну, внаслідок чого відбувалося неприховане пограбування України.

Значні зміни були внесені в судову практику. Малоросійська колегія почала самостійно вирішувати судові справи, активно запроваджувати в місцеве судочинство російські правові норми й кодекси законів. Традиційний принцип процесуального судочинства, що сягав своїм корінням «Руської правди», замінявся інквізиційним методом із застосуванням тортур. Судова влада Малоросійської колегії поширювалась і на духовенство. Шукачі козацтва дістали можливість відновити втрачені козацькі права.

Серйозних змін зазнало місцеве самоврядування. Коменданти були наділені правом перевіряти укази Генеральної

військової канцелярії, не допускати спілкування населення із запорожцями, слідкувати за неухильним виконанням царських указів про торгівлю «заповідними товарами» тощо. Встановлювався прискіпливий контроль за діяльністю місцевих органів влади. Активізувалася заміна полковників-українців російськими офіцерами. Обов'язки призначати на старшинські посади російський уряд перебрав на себе. *Почалася політична реакція в Україні.* Вона негативно позначилась і на становищі української національної культури, що зачіпало інтереси українських інтелектуалів. Козацька старшина, шляхта, міський патриціат, а також інтелектуальна еліта висловлювали незадоволення різкою зміною державного статусу України.

Тільки після смерті Петра I у січні 1725 р. почався курс на лібералізацію державних і суспільних порядків у державі. Він торкнувся й України. Вже в лютому 1725 р. Верховна таємна рада розглядала проект контрреформ в Україні, насамперед відновлення гетьманства. Зміна політичного курсу Росії щодо України зумовлювалася кількома чинниками, у тому числі загрозою війни з Туреччиною, незадоволенням серед українських верхів, а також прагненням Меншикова та інших російських можновладців позбутися оподаткування своїх українських маєтностей. Російський уряд замінив українським козакам Низовий похід виплатою трьох карбованців з кожного, а Катерина II звільнила з ув'язнення козацьку старшину. Полуботок до цього часу помер у в'язниці. Звільненням заборонили повертатися в Україну. Виняток був зроблений тільки для Апостола, від якого перед від'їздом взяли присягу бути «вірним рабом російських монархів», охороняти їхні інтереси, не мати зносин з турками, кримцями, поляками, запорожцями та іншими «народами сторонніми». Вперше вільнолюбива старшина трактувалася як раб, холоп російських імператорів. Син Апостола залишився заложником у Меншикова.

Верховна таємна рада переглянула запроваджені Вельяміновим статті й деякі з них відмінила, а потім знову відновила. Після приходу до влади Петра II навесні 1727 р. скасовувалися всі податки, введені Малоросійською колегією, що найбільш відповідало інтересам козацької старшини і російських землевласників. Верховна таємна рада після обговорення відповідного проекту з козацькою старшиною 20 червня 1727 р. прийняла рішення про *реставрацію українського гетьманства*. В «таємних пунктах» вказувалося, що, незважаючи на декларовані українському народові права на обрання нового гетьмана, це написано «для лиця», щоб

заспокоїти його. Насправді імператор призначив гетьманом України миргородського полковника Апостола. Спеціальному посланцю Наумову наказувалося провести рішення імператора в життя. Якби козаки були проти нав'язуваної їм кандидатури, тоді посланець мав зупинити раду й не дозволити обирати іншу кандидатуру. Офіційне повідомлення про згоду на обрання нового гетьмана надійшло до Глухова в липні 1727 р. Царський кур'єр при цьому прямо заявив, що гетьманом призначено миргородського полковника Данила Апостола. Козацтво з наївним ентузіазмом зіграло відведену йому царським урядом роль при обранні Д а н и л а А п о с т о л а гетьманом України (1727—1734). Протягом серпня — вересня 1727 р. Малоросійська колегія припинила своє існування. Однак автономні права України знову обмежувалися. Російський уряд залишив за собою контроль за фінансами, підпорядкував козацькі полки російському командуванню, запровадив нову систему контролю за діяльністю гетьмана та козацької старшини.

- Спроби гетьмана Данила Апостола реформувати Україну. Друга ліквідація гетьманства
- Заснування Нової Січі. Наслідки російсько-турецької війни 1734—1739 рр.
- Останнє відновлення гетьманства. Кирило Розумовський

Спроби гетьмана Данила Апостола реформувати Україну. Друга ліквідація гетьманства. Відновлення гетьманства пробудило в народі сподівання на повернення Україні давніх автономних прав і поліпшення соціально-економічного становища. Особа Апостола найкраще відповідала потребам лідера нації. 73-річний гетьман добре знав життя й запити людей, мав високий авторитет в Україні, на нього зважав і російський уряд. Ім'я Апостола було овіяне славою і романтикою, втілювало в собі козацьку мужність і відвагу в боротьбі із зовнішніми ворогами. Ставши гетьманом, Апостол виступив поборником тих політичних прав, які виборів український народ під проводом Богдана Хмельницького й які в різний час були скасовані імперським урядом.

Зрозуміло, що добитися повного відновлення для України автономних прав Апостол не міг. Але він не грав роль звичайного статиста, яку відводив йому російський уряд, і почав, по можливості, *проводити власну політику*. В підписаних у 1727 р. «Пунктах» гетьману, як і його попередникам, заборонялися самостійні дипломатичні зносини з урядами зарубіжних країн, що не стосувалися прикордонних проблем з Польщею та Кримським ханством. У військовій справі гетьман підпорядковувався російському генерал-фельдмаршалу. Кандидатів на старшинські посади мав затверджувати цар. До складу Генерального суду поряд з трьома українцями вводилося стільки ж росіян. Передбачалася перевірка старих і створення нових законів. Знімалися обмеження з торгівлі іноземних купців. Мито за імпортовані товари мало надходити до російської казни. Не дозволялося відбирати в козаків і посполитих придбані ними раніше землі. Планувалася перевірка законності придбання маєтків козацькою старшиною, шляхтою, монастирями й містами. Документ

мав суперечливий характер. Поряд з обмеженням автономії України в ньому намічались шляхи виходу з політично-соціальної кризи, законодавчо закріплювалися земельні права нижчих верств населення.

Гетьману Апостолу *дісталася тяжка спадщина*: відсутність вищого державного апарату, розладнані управлінська система на місцях, фінанси й торгівля, а також судочинство, хаос у землеволодінні та суцільні хабарництва і зловживання чиновництва. Апостол сформував уряд переважно зі своїх прихильників. Посади зайняли: генерального обозного — Яків Лизогуб, генеральних суддів — Андрій Кандиба та Михайло Забіла, генеральних осавулів — Іван Мануйлович і Федір Лисенко, генерального хорунжого — Яким Горленко, генерального бунчужного — Іван Борозна, генеральних підскарбіїв — Андрій Маркович та Іван М'якінін. Гетьман призначив гадяцьким полковником Григорія Грабянку, а лубенським — свого сина Петра.

За короткий час гетьман навів порядок у фінансах, насамперед у податковій системі, сформував державний бюджет у розмірі 144 тис. крб. річних і в розвитку економіки зробив ставку на підприємливу буржуазну верству суспільства. Тим більше, що й власне багатогалузеве господарство розвивав у такому ж напрямі.

З гетьманського відома у Глухові в 1728 р. відбулася розширена нарада українських купців, на якій *обговорювалися питання торговельної політики* уряду Гетьманщини й розв'язання нагальних купецьких проблем. Купці склали колективне прохання до уряду Російської держави про дозвіл вивозити за кордон заборонені раніше товари, насамперед лій, віск, прядиво, шкіру, селітру. Крім того, купці просили Колегію іноземних справ зменшити торговельне мито, дозволити їм торгувати за кордоном тільки за українськими, а не російськими паспортами, давати відкуп на індукту (ввізне мито) лише українцям. Рядом універсалів гетьман оберігав українських купців від конкуренції іноземних, у тому числі й російських. Було організовано кредитування купців, відстрочено сплату за векселями, підготовлено проект вільної торгівлі в Гетьманщині.

У 1729—1730 рр. власті *провели генеральне слідство про маєтності*, яке виявило неконтрольоване роздавання сіл у приватне володіння й катастрофічне зменшення кількості особисто вільних селян. Всі маєтності були поділені на шість категорій — рангові, надані за заслуги, ратушні, вільні, спірні та монастирські. Незаконно одержані старшиною, шляхтою, монастирями, містами і російськими чиновниками

села й хутори поверталися до свого попереднього статусу. В зв'язку з цим значна частина селян *поліпшила своє матеріальне й суспільне становище*. Права землевласників на маєтності й підданих, визнані генеральним слідством, зміцнювалися. Була зроблена спроба покінчити із землеволодінням російських вельмож і чиновників. Гетьман видав старшині спеціальний універсал, щоб вона спонукала російських землевласників спродувати свої маєтки в Україні за прийнятною ціною.

Апостол добився передання судових справ у відання місцевих судів. Генеральному суду поверталися функції вищої судової інстанції, хоч нею фактично продовжував залишатися російський монарх. Тим самим підривалась незалежність українського судочинства й посилювалася влада центру. Гетьманська інструкція 1730 р. чітко визначила компетенцію різних судових установ та їх чисельний склад. Гетьман планував звести до купи різні законодавчі акти та звичаєві норми й *створити новий єдиний кодекс законів* для всієї Гетьманщини.

При всій своїй реформаторській діяльності гетьману не вдалося вберегти козаків, селян і міщан від примусових робіт і виконання військового обов'язку далеко від домівок. Справжнім лихом для них на початку 30-х років стало будівництво укріпленої лінії поміж Дніпром і Сіверським Дінцем. У 1731 р. на її зведення вислано 30, у 1732 р. — 20, у 1733 р. — 10 тис. селян і козаків. Роботи велися в літні місяці, коли в господарстві особливо були потрібні чоловічі руки. За їх відсутності основний тягар утримання сім'ї та ведення робіт лягав на жіночі плечі, а господарства занепадали. Становище українського народу погіршувалося ще й внаслідок зовнішньополітичних акцій російського уряду, в яких мусили брати участь збройні сили України. Тільки в 1733 р. він відправив у Польщу на підтримку сина померлого польського короля Августа II в його боротьбі проти претендента на королівський престол Станіслава Лещинського 11-тисячний козацький корпус під команду Якова Лизогуба. Але в цілому *за гетьманування Апостола внутрішнє життя України стабілізувалося*. Прості люди відчували себе захищенішими від зловживань властей і багатих землевласників, старшина отримала підтвердження на старі маєтності, а торгівці дістали нові можливості для занять ремеслами, промислами й торгівлею.

Після смерті Апостола в 1734 р. російський уряд не дозволив обирати нового гетьмана під приводом пошуку відповідного кандидата. Для управління Україною було за-

проваджено «П р а в л і н н я г е т ь м а н с ь к о г о у р я д у» (1734—1750). Воно складалося з трьох російських і трьох українських чиновників на чолі з князем Олексієм Шаховським. Останній був наділений фактично необмеженою владою, міг на власний розсуд міняти українських представників у правлінні й навіть виступав за повне відсторонення козацької старшини від влади. Послідовно посилювався вплив російських чиновників у всіх сферах внутрішнього життя України. Правління проводило обережнішу політику, ніж його попередниця Малоросійська колегія.

Але найбільша небезпека для українства полягала в поширенні сфери впливу «Правління гетьманського уряду» й на Слобожанщину. Тобто перед царизмом відкривалася можливість одночасної зміни місцевих порядків на всій території України, що входила до складу Російської імперії. І новий орган влади зробив перші кроки в цьому напрямі. Створена ним «Канцелярія комісії запровадження слобідських полків» перебрала на себе чимало функцій козацьких полковників. Полкові канцелярії прирівнювалися до російських губернських канцелярій. Судочинство переводилось на російське законодавство. Заборонялося надалі займати землю на правах «займанщини», козацтво поділялося на виборних і підпомічників, останні обкладалися державними податками, тобто прирівнювалися до селян. Антиукраїнські дії «Правління гетьманського уряду» викликали незадоволення місцевих землевласників. За наполяганням слобідської старшини російський уряд у 1743 р. мусив відмінити нововведення. Слобідська Україна *відстояла своє право на національний політико-адміністративний устрій*. Дві перші спроби російського уряду ліквідувати регіональні особливості внутрішнього устрою України виявилися марними.

Заснування Нової Січі. Наслідки російсько-турецької війни 1734—1739 рр. Життя запорожців на Олешківській Січі було «не з маком». Хоч кримський хан і надав їм широкі права в землеволодінні, промислах, торгівлі та внутрішньому устрої, але вони постійно порушувались і обмежувались. Ханська адміністрація змушувала козаків воювати на її боці, виконувати різні роботи, ремонтувати перекопські укріплення, які вони неодноразово самі брали штурмом і руйнували. Нічого гіршого не можна було вигадати для гордої козацької душі. До того ж татарські мурзи та беї забирали необережних у полон і продавали їх на невільницьких ринках. Запорожцям заборонялося будувати фортеці, мати артилерію, і вони почували себе беззахисними в іноземному оточенні. Але найболючішою була туга за Батьківщиною,

рідними й близькими, за так любими козакові волею, мовою, національним укладом життя, звичаями та обрядами.

У визначенні своєї долі запорізьке козацтво поділилося на два табори. Один з них на чолі з кошовими отаманами різних часів Іваном Малашевичем та Іваном Гусаком виступав за те, щоб випрохати в цариці прощення й повернутися до обжитих місць. Інший, очолюваний Костем Гордієнком, виступав за продовження війни з Росією до повного визволення України. Між ними точилася то явна, то прихована боротьба за визначення зовнішньополітичного курсу Війська Запорізького. Кіш Запорізький *неодноразово звертався до царського уряду з проханням дозволити йому повернутися на Середнє Подніпров'я*. Але на всі ці звернення уряд відповідав відмовою, не бажаючи загострювати відносини з Туреччиною і Кримським ханством. Запорожці поодиночі й гуртом почали самовільно повертатися до своїх домівок на Гетьманщині й Запоріжжі. Власті дозволяли переселенцям оселятися поблизу російського кордону, щоб здійснювати над ними прискіпливий контроль.

Відновлення гетьманства подало надію козакам Олешківської Січі повернутися додому. Вони зав'язали листування з гетьманом і, не чекаючи офіційного дозволу, в травні 1728 р. висадились у гирлі Чортомлика. Звідси вони знову звернулися до російського уряду з клопотанням прийняти їх під «високу руку» й подати військову допомогу в можливому військовому конфлікті з Кримським ханством. У відповідь уряд наказав фельдмаршалу Михайлу Голіцину «запорожців багатолюдством і з рушницями» не приймати, а силою відбивати від кордонів з Росією. Запорожці мусили відійти вниз Дніпром на р. Кам'янку й заснувати **К а м' я н с ь к у С і ч у** безпосередній близькості від російсько-турецького кордону. Тут у 1733 р. закінчилося життя непримиренного ворога російського абсолютизму і незламного борця за незалежність України Гордієнка.

Кіш Запорізький не припиняв *добиватися дозволу на повернення в козацький край*. Позитивному вирішенню запорізької проблеми сприяли події в Польщі. Після смерті польського короля Августа II в 1733 р. російський уряд всіма засобами, у тому числі й військовою силою, зводив на звільнений престол свого ставленика Августа III. За таких умов незадоволені поляки звернулися до кримського хана з проханням відрядити їм на допомогу в боротьбі проти царських військ олешківських козаків. Щоб не допустити можливої участі запорожців у польських подіях на боці

антиросійських сил, уряд Росії дав дозвіл на їхнє повернення. Але для цього козаки мали письмово визнати свій «злочин» перед Росією і присягнути назавжди бути її вірними підданими. У 1734 р. майже 30 тис. козаків Олешківської Січі та членів їхніх сімей повернулися на Середнє Подніпров'я й заснували на р. Підпільній Н о в у С і ч (1734—1775). Але вона мало чим нагадувала Січ часів Івана Сірка чи Костя Гордієнка. Зникли безоглядність задумів і дій, романтика і лицарство, почали запроваджуватися напіввійськова дисципліна й всілякі обмеження. Над головами козаків дамокловим мечем висіла загроза повторення трагедії 1709 р., і вони мусили коритися новим порядком.

Навколо Січі розташовувалися землі Запоріжжя. Вони простягалися від р. Синюхи на Правобережжі до р. Кальміуса на Лівобережжі та р. Самари на півночі й майже до гирла Дніпра на півдні. Вся територія спочатку поділялася на п'ять, пізніше на вісім п а л а н о к — Бугогардівську, Протовчанську, Орельську, Кодацьку, Інгульську, Прогноїнську, Самарську й Кальміуську. Адміністративним центром і найважливішим оборонним пунктом паланки була укріплена слобода. У ній стояв гарнізон, розташовувалися полковник і старшина. На Січі господарськими й одночасно військовими одиницями були 38 к у р е н і в — Батуринський, Брюховецький, Васюринський, Величківський, Верхньостеблівський, Джерелівський, Дерев'янківський, Донський, Дядківський, Іванівський, Ірклівський, Калниболочський, Канівський, Кисляківський, Конелівський, Куренівський, Корсунський, Крилівський, Кушівський, Левушківський, Ведмедівський, Мінський, Мишастівський, Нижньостеблівський, Незамайківський, Пашківський, Переяславський, Пластунівський, Платнірівський, Полтавський, Поповичівський, Рогівський, Сергіївський, Тимошівський, Титарівський, Уманський, Шкуринський і Щербинівський. Вищим виконавчим органом залишався к і ш, колективний орган у складі кошового отамана, писаря, судді, осавула й довбиша. Роль загальнокозацької ради занепала. Натомість підвищилася роль старшини. Збираючись на вузькі ради, вона часто самотійно вирішувала поточні справи Запоріжжя.

Зі зміцненням позицій в Україні перед Росією відкривалися широкі перспективи для виходу до Азовського і Чорного морів. Головну роль у цих планах російський уряд відводив економічним і людським ресурсам України, яка також була життєво зацікавлена у вирішенні південної проблеми. Україна на своїх плечах винесла основний тягар

російсько-турецької війни 1734—1739 рр. У жовтні 1735 р. майже 20 тис. лівобережних, слобідських і запорізьких козаків та 19 тис. російських солдатів завдали чимало поразок ногайським татарам. Навесні наступного року приблизно така ж кількість козаків та 38 тис. російських солдатів оволоділи Перекопом, Козловом (Євпаторія), Бахчисараєм, Ак-Мечеттю (Сімферополь), а також фортецею Кінбурн на Чорному морі. У військових і допоміжних діях 1737 р. брало участь вже 65 тис. козаків. У наступні роки вони успішно діяли в складі російської армії на території Північної Буковини та Молдавії.

Але сепаратний вихід з війни Австрії змусив Росію в 1739 р. підписати з Туреччиною Белградський мирний договір. За його умовами Росія закріпила за собою Запоріжжя, дістала інші території. Головне ж завдання виходу до Азовського і Чорного морів залишалося невирішеним.

Війна завдала Україні страшного лиха. Протягом 1737—1739 рр. турецько-татарські війська неодноразово нападали на правобережні, лівобережні та слобідські полки, руйнували міста й села, винищували і полонили людей, забирали худобу, майно, спалювали те, що не могли вивезти. Центральні й північні землі Гетьманщини і Слобожанщини страждали від постоїв російських військ. На їхнє утримання командування фактично реквізувало сотні тисяч голів великої рогатої і дрібної худоби, величезну кількість зерна та інших продуктів. Саме тоді з'явилася в українських селах гірка приказка:

Москалики, соколики, поїли ви наші волики,
А вернетесь здорові — поїсте й останні корови.

Занепад господарства негативно позначився навіть на фізичному стані козаків. Вони йшли в похід виснажені, без необхідної зброї та спорядження. Особливо це впадало у вічі на фоні ситих, хвацьких і озброєних до зубів запорожців. Населення страждало також від бруталного поводження й різних зловживань армійських чинів. Ніякого захисту у вищих інстанціях воно не знаходило.

Останнє відновлення гетьманства. Кирило Розумовський. Війна мала два важливих наслідки. По-перше, переконала російський уряд у неможливості вирішити свої південно-західні проблеми без економічно сильної України з власним устроєм. По-друге, ще раз показала українській громадськості життєву необхідність відновлення гетьманства як запоруки захисту від наступу імперських структур. Зміна політики російського уряду щодо України настала після зве-

дення на престол цариці Єлизавети (1741—1761). На формування її проукраїнських настроїв великий вплив справив Олексій Розумовський. Він народився у козацькій родині у с. Лемеші Чернігівського полку, за свій красивий голос був взятий до придворної капели в Петербурзі й там звернув на себе увагу Єлизавети Петрівни. Між козаком і царицею спалахнуло кохання, яке то розгорялось з новою силою, то затухало. У 1742 р. Розумовський та Єлизавета Петрівна таємно обвінчалися. Вплив Розумовського на державні справи став необмеженим. Одночасно він не поривав з Україною, приймав козацьку старшину й поділяв її настрої щодо відновлення гетьманства. Україною зацікавилася й цариця. Під час подорожі до Києва у 1744 р. Єлизавету зачудували золото київських церков і монастирів, гостинність, привітність і доброзичливість киян. Цариця пройнялася симпатією до українців і тому прихильно поставилась до петиції старшини про вибори нового гетьмана. Протягом кількох наступних років у правлячих колах точилася то явна, то прихована боротьба навколо старшинських клопотань.

Лише у 1750 р. царський уряд, зважаючи на різні обставини, *відновив гетьманство*. Новим гетьманом України було призначено молодшого брата фаворита цариці К и р и л а Р о з у м о в с ь к о г о (1750—1764). У Глухові проведено формальне його обрання, яке викликало патріотичне піднесення й *сподівання української громадськості на відродження автономії України*. Новий гетьман мав ґрунтовну європейську освіту. Він спочатку опанував знання в сільській українській школі, потім у Кенігсберзькому, Берлінському, Геттінгенському та інших європейських університетах. У 18 років став президентом Російської Академії наук і всіляко підтримував видатного російського вченого Михайла Ломоносова в його боротьбі за розвиток національної науки. Ставши гетьманом, Розумовський тільки в липні 1751 р. прибув в Україну, зробив з глухівської та батуринської резиденцій мініатюрну копію петербурзького царського двору й приступив до управління Гетьманщиною.

Замість «Правління гетьманського уряду» вища влада перейшла до *ради старшини на чолі з гетьманом*. До її складу входили члени Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду. У роботі ради брали участь також полковники та представники полкової й сотенної адміністрацій. Загальнокозацькі ради вже не збиралися. Діставши у рангове володіння значні маєтності, Розумовський пороздавав старшині чимало сіл і навіть сотенних містечок. Водночас молодий гетьман ініціював царський указ 1752 р.

про заборону будь-кому перетворювати українців на холопів. У 1760 р. він же видав універсал про заборону залежним селянам переходити від одного пана до іншого. Заборонялося заарештовувати українців, крім карних злочинців, без спеціального на те гетьманського дозволу. Царський уряд у 1754 р. заблокував спробу гетьмана призначати полковників на власний розсуд, взяв під невсипний нагляд фінансову політику, підтвердив заборону дипломатичних зовнішніх зносин з урядами зарубіжних країн і призначив до нього свого радника Григорія Теплова.

Протягом 1760—1763 рр. гетьманське управління здійснювало судову реформу. Її суть полягала в поверненні до старої судової системи, що існувала до революції 1648 р. Територія Гетьманщини поділялась на 20 судових повітів. У кожному полку створювалися по два земські, два підкоморські суди й по одному гродському. Вищою судовою інстанцією ставав не російський монарх, а Генеральний військовий суд на чолі з двома суддями. Кількість засідателів від кожного полку збільшувалась від одного до 10 чол. Нижчі судові інстанції й окремі особи дістали право подавати апеляції прямо до Генерального військового суду. Скасовувалися судові функції Генеральної військової канцелярії.

Таким чином, за гетьманування Розумовського було відновлено й удосконалено головні атрибути автономної Української держави. Але її дальший розвиток був неможливим в умовах централістських устремлінь Російської імперії.

Відновлення гетьманства спричинило неабиякий спротив правлячих кіл Росії. І тільки воля цариці й неабиякий вплив Олексія Розумовського стримували їхнє намагання уніфікувати національно-державні особливості всіх українських земель. Сильне незадоволення російської знаті викликала заборона гетьмана мати в Гетьманщині гуральні й шинки, які давали великі прибутки. Хоч Розумовський і брав участь у двірцевому перевороті 1762 р. і зведенні на престол Катерини II, але конфлікт з фаворитом нової цариці Григорієм Орловим скінчився для нього відлученням від царського двору. Одночасно змінилося ставлення уряду до державного статусу України.

Повернувшись у 1763 р. до Глухова, Розумовський розпочав добиватися для України спадковості гетьманства, що гарантувало б їй дальше збереження державності, а Розумовським — фактично монархічну владу. Цей задум неминуче мав супроводжуватися в майбутньому виходом України зі складу Російської імперії. Плани Розумовського та його однодумців підтримало чимало старшин. Чолобитну про

встановлення спадкового гетьманства для роду Розумовських підписали генеральний суддя Олександр Дублянський, підскарбій Василь Гудович, писар Василь Туманський та деякі інші, а також майже всі полковники (за винятком чернігівського), полкова й сотенна старшина. Плани гетьмана вище духовенство не підтримало. Царський представник при гетьмані Григорій Теплов надіслав у Петербург записку про різні непорядки в Україні й про те, що українці — це ті ж самі росіяни і їх необхідно взяти «під руку імператриці». Викликаного до Петербурга Розумовського змусили в жовтні 1764 р. подати прохання про відставку. *Україна втрачала державність і перетворювалась на одну з окраїн Російської імперії.* Але ідея автономії України не вмерла, вона продовжувала зберігатись у свідомості як простого народу, так і частини знаті. Більшість козацької старшини відступає від національної справи й переймається тільки економічними інтересами.

- Скасування полково-сотенного устрою Слобідської України
- Ліквідація Запорізької Січі
- Знищення залишків національної державності на Лівобережній Україні
- Приєднання Росією Криму і Північного Причорномор'я
- Включення до складу Російської держави Правобережної України й Західної Волині

Скасування полково-сотенного устрою Слобідської України. Ліквідація української державності на Гетьманщині мала тяжкі наслідки для внутрішнього устрою інших українських земель. Найшвидше їх відчула на собі Слобідська Україна, ця бліда копія Лівобережної України. Її національні особливості у вигляді козацького війська й полково-сотенного устрою зазнавали дедалі сильнішого централізаторського і русифікаторського тиску царських властей. Найперше царський уряд планував реорганізувати козацькі полки в регулярні військові частини. Дізнавшись про це, полковник Ізюмського полку Федір Краснокутський у 1764 р. спробував підняти слобідську старшину на масовий протест проти намірів правлячого двору. Але козацька старшина не відгукнулася на його пропозицію подати цариці колективну петицію. Кожен із старшин боявся втратити нажите багатство, посади й сподівався знайти тепле місечко в нових структурах. Уряд провів слідство й покарав ініціаторів опозиції нововведенню. Краснокутського було заслано до Казані, над кількома старшинами влаштовано принизливу екзекуцію. Протягом 1763—1764 рр. власті перетворили Сумський, Охтирський, Харківський, Острогозький та Ізюмський полки на регулярні гусарські. Всі вони формувались на добровільних засадах і склалися переважно з колишніх козаків.

У 1765 р. царський уряд скасував полково-сотенний устрій Слобожанщини, а натомість створив Слобідсько-Українську губернію. У 1780 р. її реформовано у Харківське намісництво. *Адміністративні реформи супроводжувалися наступом на культуру, мову й національні традиції українців, котрі становили більшість населення Слобожанщини.*

Ліквідація Запорізької Січі. Одночасно російський уряд вів наступ на самобутній державний устрій Запоріжжя. Козацька республіка не мала жодної перспективи не тільки для розвитку, а навіть для збереженості в складі монархічної держави, якою була Російська імперія. *Демократичний устрій Січі становив смертельну небезпеку існуванню освіченого деспотизму і вже тим був приречений на знищення.* Серед інших причин ліквідації Січі були також небезпідставне побоювання російського уряду можливого союзу Козацької республіки з Кримським ханством, спрямованого проти Росії; небажання мати в себе під боком державне об'єднання, яке у відносинах з своїми південним і західним сусідами часто не дотримувалось офіційної загальнодержавної лінії; реальність небажаного унезалежнення Запоріжжя; недоцільність існування на шляху Росії до чорноморських портів державного утворення з власною митною системою; зазіхання на багаті чорноземи Запоріжжя, його надра й тваринний світ; загроза перетворення Січі на ядро визвольного руху всього українського народу проти російського володарювання, як це сталося у XVII ст. з Польщею; зосередження на Запоріжжі втікачів з багатьох російських і українських місцевостей.

У своїй політиці стосовно Запоріжжя уряд діяв за випробуваною схемою: контроль — обмеження — ослаблення — ліквідація. Царизм спробував взяти під свій контроль насамперед *формування вищих органів влади* й через них впливати на внутрішнє життя запорізького козацтва. Ще в 1753 р. він заборонив запорожцям самостійно обирати кошового отамана. Однак нововведення так і не прижилося серед волелюбного козацтва. Кілька разів запорожці всупереч волі цариці обирали кошовим отаманом Петра Калнишевського, що було розцінено як зухвала непокора й свавілля. Але примусити січовиків відмовитися від споконвічної традиції уряд не міг і мусив до часу з цим миритися.

Набагато успішніше ішов *наступ на державну територію* і економічне становище Запоріжжя. Щоб ослабити економіку й ізолювати запорізький край від центральних регіонів, царський уряд оточив його адміністративно-територіальними й військовими округами. У 1752 р. на запорізьких землях між Синюхою і Дніпром він утворив Нову Сербію, а наступного року на території південної Полтавщини, Донеччини і Луганщини — Слов'яно-Сербію. Відторгнуті простори були віддані для розміщення втікачів від османського іга — сербів, угорців, молдаван, греків, болгар. Поселили тут також кілька тисяч росіян і українців, звівши їх у нові

полки. Значну частину Кальміуської паланки уряд передав Війську Донському. Населення нових округів захоплювало запорізькі ниви, лісові та рибні угіддя. Подеколи справа доходила до жорстоких сутичок. Козаки проганяли прибулих зі своїх земель, відбирали плуги, волоки для рибальства, інші знаряддя праці, спалювали цілі поселення зухвальців. Поряд з тим запорожці неодноразово просили царський уряд припинити наступ на землі, знести поселення й фортецю св. Єлисавети. З відповідними рішеннями Коша Запорізького в цариці часто бували отаман Петро Калнишевський, писар Іван Глоба та ін. Проте уряд не звертав на це жодної уваги. Більше того, Катерина II наказала відомому історику, німцю за походженням, Герварду Міллеру підготувати довідку про те, що запорожці не мають ніякого права на землі. Крім цього, Міллер зробив бажаний для цариці висновок про те, що Січ взагалі не має права на існування.

Серйозного удару самостійності Запоріжжя завдало створення в 1764 р. Новоросійської губернії з центром у Кременчуці. До неї увійшли Нова Сербія, дві сотні Миргородського, 12 сотень Полтавського полків, а також Слов'яно-Сербія. Губернське чиновництво ще більше ізолювало Запоріжжя від Гетьманщини й Слобожанщини, призупинило потоки втікачів на Січ і активізувало дальший наступ на козацькі володіння. Значних обмежень зазнала традиційна торгівля запорожців кримською сіллю та іншими південними товарами. Щоб протиставити запорізькій вольниці силу, царський уряд оточив Січ п'ятьма ретраншементами, у тому числі Новосіченським, Усть-Самарським, Новобогородським. Поставлені в них гарнізони були готові до збройного наступу на Січ. Наприкінці 60-х років Запорізька Січ опинилась у своєрідному мішку. Залишалось лише затягти зашморг, що царські власті вже й збиралися зробити.

Тільки початок у 1768 р. війни з Туреччиною відсунув задумане. У війні найактивнішу участь взяли Запоріжжя, Лівобережна Україна і Слобожанщина. У 1769 р. запорожці й місцеве населення не допустили прориву 100-тисячної турецької армії в глиб України. Влітку козаки завдали декількох поразок турецько-татарським загонам у Північному Причорномор'ї, спільно з гусарами ходили глибокими рейдами до Бендер і гирла Дунаю. *Особливою активністю відзначався Чорноморський флот Запоріжжя.* Чорноморська флотилія вступила в бій з турецькою ескадрою на Дніпрі й перемогла її. У 1770 р. козацька флотилія полковника Третяка розгромила іншу турецьку ескадру на Чорному морі й взяла на абордаж 11 ворожих суден. Запорожці, козаки інших українських земель прославилися при облозі й штурмі

Бендер, визволенні Криму, в боях за Журжу, рейдах на Тульчу, Ісакчу та в інших операціях. Військовою вправністю і мужністю запорожці завоювали в діючій армії таку шану, що стати до їхніх лав мріяло чимало вищого російського офіцера. Почесними козаками до різних куренів записалися Михайло Кутузов, командуючі російськими військами П. Панін, О. Прозоровський і навіть сам новоросійський губернатор Григорій Потьомкін під прізвиськом Григорія Нечеси. Вирішальні воєнні дії розгорнулися в 1774 р. Війська під командуванням Олександра Суворова розгромили противника під Базарджиком, Козлуджею, блокували фортеці Сілістрія та Рушук, перевалили Балкани й загрожували Константинополю. Турецький уряд мусив капітулювати.

За умовами Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р. Туреччина і Росія визнавали державну незалежність Кримського ханства. Лише в релігійних справах воно й надалі мало підлягати султанові. До Росії відійшли землі між Дніпром і Південним Бугом, крім невеличкої приморської смуги в районі Очакова. Росія дістала право вільної торгівлі на Чорному морі, а також територіальні придбання в інших місцях північних Причорномор'я і Приазов'я.

На останньому етапі війни російський уряд *узяв курс на повне знищення Запоріжжя*. 23 квітня 1775 р. придворна рада ухвалила рішення про ліквідацію Запорізької Січі. На початку червня регулярні війська під командуванням генерал-аншефа Петра Текелі вступили на Запоріжжя й почали просуватися до Січі. Ні в кого з козаків це не викликало ніякої підозри. Ніхто не міг збагнути, що після шестирічної спільної боротьби проти турок і татар вірні російському урядові війська йдуть нищити Січ. 4 червня вони непомітно зняли вартових, увійшли в передмістя Січі, захопили артилерію, козацький флот і оточили січову фортецю. Старшинська рада за участю духовенства вирішила не починати кровопролитного бою і капітулювати, хоч багато козаків з цим не погоджувалися. Після зачитання указу Катерини II про скасування Січі двотисячний гарнізон склав зброю. Нападники зруйнували курені, пушкарню, корабельні верфі, різні майстерні, вивезли артилерію, боєприпаси, різні цінності, січові регалії та архів. Інші війська також без бою захопили паланкові центри.

Вищу січову старшину заарештували й віддали до суду. Найбільшого покарання зазнали кошовий отаман Калнишевський, суддя Павло Головатий і писар Іван Глоба. Першого заслано до Соловецького, другого — Тобольського і третього — Туруханського монастирів, звідки вони вже не

повернулися. Майже замуrowаний у монастирській келії Калнишевський дожив до 113 літ і помер у 1803 р. Дехто із заporізької старшини, зокрема Пилип Федорів, Сидір Білий, Андрій Білий, Опанас Ковпак та інші, зберегли свої володіння й дослужилися до офіцерських чинів. Почалося роздавання козацьких земель різним вельможам. Запорізький край увійшов до складу Новоросійської та Азовської губерній. Запроваджувались російські органи влади й порядки.

Січ зникла, та січове товариство вижило. Незначна частина запорожців залишилася на місці або повідходила на Правобережжя, Лівобережжя й Слобожанщину. Чимало січовиків повтікало на очаківську територію, підвладну турецькому султанові. Зосередження козацтва в Причорномор'ї не на жарт стурбувало російський уряд. У зв'язку із загостренням російсько-турецьких відносин він наказав новоросійському губернаторові перетягти втікачів на свій бік і створити з них військо. У 1788 р. із заporізьких козаків було сформовано так зване *Військо вірних козаків*, згодом перейменоване у *Чорноморське козацьке військо*. У ньому зберігалися давні заporізькі порядки: виборність старшини, поділ на курені, ради, клейноди, печатка. З дозволу властей козаки обрали кошовим отаманом Сидора Білого, а військовим писарем Антона Головатого. Частина запорожців відійшла у гирло Дунаю й там заснувала *З а д у н а й с ь к у С і ч*. Її внутрішній устрій копіював устрій Запорізької Січі.

Знищення залишків національної державності на Лівобережній Україні. Скасування гетьманства не означало повної ліквідації атрибутів української державності. Ще зберігалися нижчі органи влади, адміністративний поділ, військо, фінансова й судова системи тощо. Царський уряд розпочав широкомасштабний наступ на ці залишки Гетьманщини. У 1764 р. верховним органом влади замість гетьмана і Генеральної військової канцелярії стала *д р у г а М а л о р о с і й с ь к а к о л е г і я* з чотирьох російських чиновників і чотирьох колишніх генеральних старшин. Її очолив президент Петро Рум'янцев. Основне завдання колегії полягало в уніфікації місцевих органів влади й порядків із загальноросійськими та збільшенні збирань у царську казну. Водночас генерал-губернатор Вяземський дістав указ цариці про насильницьку русифікацію Малої Росії, Ліфляндії, Фінляндії і Смоленської провінції, аби вони перестали дивитись, «як вовки в лісі». Щодо України ставилося завдання викоринити з свідомості народу навіть пам'ять про гетьманство, тобто про Українську державу.

Малоросійська колегія не являла собою окремої форми управління Україною, а входила до складу владних структур, очолюваних малоросійським генерал-губернатором і президентом колегії. Вже в перші роки свого існування вона непомітно поглинула Генеральну військову канцелярію, підпорядкувала інші центральні органи Гетьманщини своїм департаментам, прибрала до рук систему комісій, що входили раніше до складу Генеральної військової канцелярії. Діяльність цих установ постійно прилаштовувалася до аналогічних їм форм російських установ, велася уніфікація діловодства. Новостворені департаменти були поставлені під контроль прокурора колегії. Протягом 1766—1767 рр. колегія перейшла на російську геральдику з двоголовим орлом.

Щоб не втратити контроль над українським судочинством, колегія перетворила Генеральний військовий суд на свій департамент. Те ж саме відбулося з Канцелярією малоросійського скарбу та Генеральною лічильною комісією. Це дозволило колегії встановити пильний нагляд за фінансами Лівобережжя. Канцелярія малоросійського скарбу щомісяця рапортувала колегії та щопівроку сенату про прибутки й витрати «грошової казни». З допомогою Генеральної лічильної комісії проведено ревізію прибутків і витрат України за часів гетьманування Розумовського.

Зазнало суттєвих змін управління козацьким військом. Військово-оперативне керівництво ним взяв на себе Рум'янець, а нагляд за станом боєготовності перебрала воєнна експедиція колегії. Канцелярія генеральної артилерії втратила право розпоряджатися виробництвом пороху.

Місцеві адміністративні та судові установи щомісяця мали подавати відомості про вирішені й невирішені справи. Таким чином було покладено край тяганині при розгляді багатьох справ. Влада прокурора поширювалась і на дії полковників. Колегія наглядала за тим, щоб полковники вирішували справи з участю полкової старшини. Було зроблено спробу розмежувати на полковому рівні військову й адміністративну влади. Для цього адміністративні справи передбачалося передати предводителю шляхетства. Але в цілому задумане не вдалося, зате було розмежовано компетенцію різних суб'єктів місцевої влади.

Значну увагу приділила колегія чиновництву. З цією метою вона в 1765—1769 рр. провела ревізію належності «вільних» і рангових маєтків. Запроваджувався контроль за наданням посад і звань, президент зрівняв місцеве чиновництво із столичним у платні. З 1768 р. канцеляристи пе-

реводились у службових справах під дію російського військового статуту. Були зроблені певні поступки козацькій старшині. Їй масово почали надавати звання згідно з «Табелем про ранги». Разом з тим президент вміло розправлявся з проявами старшинської опозиції та невдоволення. Він встановив пильний контроль над виборами депутатів до Законодавчої комісії 1767 р., не зупинявся перед перевиборами, підготовкою лояльних до влади наказів депутатам, арештами й навіть судовими процесами над незадоволеними.

Чимало корисного зробила колегія для врегулювання відносин між українським населенням і військовим командуванням. Вона намагалася не допускати зловживань з боку чинів при ревізіції худоби, зерна, фуражу та інших речей для потреб війська, налагодила відшкодування за них. Невизначені натуральні податки замінили «рубльовим збором». Разом з тим козаки позбавлялися податкового імунітету, далі обмежувалася особиста свобода селянства.

Ставлення українського населення до зміни державного статусу Гетьманщини й введення нових порядків чітко виявилось під час виборів депутатів і перших місяців роботи Законодавчої комісії із складання нового Уложення законів (1767—1774). Обрані депутати представляли інтереси своїх виборців, часто суперечливі один одному. Але виробилася й спільна тенденція. Через комісію українська громадськість парламентським шляхом спробувала повернути Україні автономію, а її жителям— давні права й привілеї. .

Шляхта, до якої були віднесені старшина й поміщики, відстоювала своє панівне становище в суспільстві. Вона домогалася законодавчого закріплення своїх традиційних прав і привілеїв, збереження автономного статусу України, виборності гетьмана, генеральної, полкової та сотенної старшини. Її ідеологом виступив депутат від лубенського шляхетства Григорій Політика, один з можливих авторів «Історії Русів». Шляхта бажала також зрівнятися в правах з російським дворянством, дістати підтвердження спадкового права на маєтності, звільнення їх від «рубльового» податку, відновлення шляхетських судів, створення державного банку для шляхетства тощо. Козаки через своїх депутатів прагнули повернути колишнє привілейоване становище, домогалися зрівняння у правах з шляхетством, закріплення землі на правах приватної власності, захисту від власницьких посягань старшини й залучення до примусових робіт. Міщани ставили питання про закріплення за магдебурзькими містами

їхніх прав і привілеїв, захист від втручання старшини в міські справи, про дозвіл приймати втікачів від поміщиків, справедливий розподіл податків між всіма горожанами, відновлення залежності ремісників від цехів, цехмістрів тощо.

Дещо іншими були наміри дворянства Новоросії. Його представники виступали за пом'якшення кріпосницьких порядків, розширення прав податного населення, надання кріпакам обмежених прав власності й регламентації повинностей, державний контроль над відносинами поміщика з селянином. Взагалі в роботі комісії проблема кріпацтва постала з усією гостротою й висунулася на перший план. Депутат від поміщиків-недворян і купецтва Новоросії Яків Козельський, депутат від козаків В. Алейников та деякі інші виступили проти існування кріпацтва як головного гальма розвитку країни, приниженості й рабського становища селянства. Царський уряд виявився нездатним звести докупи часто протилежні інтереси населення, не хотів змінювати свій внутрішній курс і тому під приводом початку війни з Туреччиною в січні 1769 р. фактично розпустив комісію, хоч формально вона ще існувала до 1774 р.

У боротьбі з прогресивними силами країни уряд Росії здобув перемогу й продовжив наступ насамперед на національні особливості окраїнних земель. У 1781 р. запроваджено поділ Лівобережної України на три **намісництва** — Новгород-Сіверське, Чернігівське й Київське. Намісництва ділилися на **повіти**. Полково-адміністративний устрій перестав існувати. У 1783 р. замість козацьких полків утворено 10 кавалерійських регулярних полків, пізніше перейменованих у карабінерські. Україна *втратила свої збройні сили*, одну з головних ознак національної держави, і була зведена до стану звичайної окраїни Російської імперії. Залишилися тільки пам'ять та незначні відмінності між різними станами й соціальними групами населення.

Щоправда, уряд царя Павла I (1796—1801) зробив видимість повернення Україні її національних особливостей внутрішнього устрою. У 1796 р. замість лівобережних **намісництв** створено Малоросійську губернію з центром у Чернігові й відновлено Слобідсько-Українську губернію. Наступного року почав працювати Генеральний суд. Але зі зміною назв напрям роботи нових установ не змінився. Вони продовжували залишатися загальноімперськими структурами й діяти в інтересах насамперед центральних властей.

Приєднання Росією Криму і Північного Причорномор'я. Відрив Кримського ханства від Туреччини не влаштував значну частину впливової кримської знаті, тисячами ниток зв'язаної з мусульманським світом. У 1775 р. вона звела на ханський престол Девлет-Гірея, котрий в своїй політиці дотримувався протурецької орієнтації. Він відмовився визнати за Росією Кабарду, Керч, Єникале, інші місцевості й повів боротьбу за їх повернення до складу Кримського ханства. Проти політичного курсу Девлет-Гірея виступила та кримсько-татарська знать, яку російський уряд перетягнув на свій бік різними обіцянками й подачками. Загострилася внутрішня боротьба між різними політичними силами Криму, з чого поспішила скористатися Російська держава. І в своїх діях вона не церемонилась, оскільки реальних союзників у жертви не залишилося. Туреччина відмовилась від неї, а Запорізька Січ лежала розтерзана біля ніг Катерини II. З її ліквідацією зник останній форпост Кримського ханства на півночі, і воно було приречене на знищення.

Спираючись на своїх прихильників, російський уряд у 1776 р. вирядив на Кримський півострів війська, які в листопаді оволоділи Перекопом, а в лютому 1777 р. увійшли до Криму й фактично усунули Девлет-Гірея від влади. Під загрозою російських багнетів диван обрав ханом прибічника Росії Шагін-Гірея. Однак виступи проти нового режиму не припинялись, і в боротьбі з ними хан спирався на російські військові контингенти. Почалась етнічна чистка Криму. В 1778 р. російський уряд переселив на пустинне Північне Приазов'я 32 тис. кримських греків, вірмен та представників інших народів, які виступали проти ставленика Росії.

Після виведення в 1782 р. російських військ з Криму патріотично настроєна татарська знать організувала змову й скинула з престолу Шагін-Гірея. Щоб вибити ґрунт з-під ніг опозиції, Катерина II в 1783 р. *видала указ про приєднання Криму до Російської імперії*, хоч раніше й зобов'язувалася не змінювати його статусу. Указ суперечив умовам Кючук-Кайнарджійського миру і був, по суті, *протизаконним актом*. Спочатку Росія при підтримці частини кримсько-татарської знаті завоювала Кримському ханству незалежність, а потім відбрала її і звела Крим до стану звичайної окраїни імперії. Повторилась історія з різними українськими регіонами.

Найпомітнішим наслідком утвердження Росії в Північному Причорномор'ї та Криму стало різке зменшення кількості місцевого населення. Протягом 70 — початку 80-х років XVIII ст. чисельність мешканців у межах колишнього

ханства скоротилася приблизно вдвоє. Не сприйнявши змін, частина татар переселилась до Туреччини, 120-тисячна Ногайська орда майже в повному складі відійшла спочатку за р. Кубань, потім далі в Кавказькі гори, кілька тисяч ногаїв царизм виселив у приуральські степи. Північне Причорномор'я майже зовсім обезлюдніло. В самому Криму на час приєднання до Росії залишилося 140 тис. татар, греків, вірмен, циган, євреїв, караїмів і кримчаків. Крім них, у Криму проживали українці та представники інших народів. Останнього кримсько-татарського хана Шагін-Гірея змусили зректися престолу. Татарська адміністрація замінялась російською.

Захват Криму викликав обурення європейської громадськості. Запевнення російського уряду, що це було зроблено з метою цивілізувати «дикі» місцеве населення, нікого не влаштовували. Навіть подорож Катерини II з коронованими особами Європи до Криму й розставлені на їхньому шляху бутафорські «потьомкінські села» не зняли напруги в чорноморському регіоні. В еміграції кримсько-татарська знать підштовхувала турецький уряд до відвоювання Криму. 13 серпня 1787 р. *Туреччина оголосила війну Росії* й розпочала воєнні дії. У них активну участь взяло Чорноморське козацьке військо загальною чисельністю приблизно 12,5 тис. чол. Особливо вдало діяли запорожці й регулярні козацькі полки в обороні Кінбурна, облозі та взятті Очакова у 1788 р. Восени того ж року козацький флот здобув сильну фортецю на о. Березань, чим сприяв діям сухопутної армії. У вересні 1789 р. шість козацьких полків Чепіги й Головатого та корпус Де Рібаса штурмом оволоділи Хаджибеєм. Через кілька років козаки осіли окремою слобідкою на Пересипі й започаткували планомірну забудову Одеси. Активно діяли козаки на суші й морі під Ізмаїлом. У штурмі Ізмаїла в грудні 1791 р. брало участь 6,3 тис. козаків Єлисаветградського, Катеринославського егерських, Стародубського, Ніжинського, Київського карабінерних, Павлоградського й Сумського легкокінних та інших полків.

У результаті Ясського мирного договору 1791 р. до Росії відійшли давні українські землі між Південним Бугом і Дністром включно з Очаковом. Україна й Росія дістали вихід до Чорного моря. Давня південна проблема була вирішена. Хоч для національної державності цей успіх нічого не давав, але він *відкрив нові можливості для соціально-економічного розвитку українських земель.*

Після переможного завершення війни козаки почали селитися на відвойованих землях. Одночасно на них стали

претендувати й російські вельможі та молдавські поміщики. Обстановка в краї загострювалася. Частина козаків потягнулася за Дунай до своїх побратимів. Через це російський уряд вирішив забрати в козаків відвойовані і вже частково освоєні простори й перекинути їх на захист російсько-турецького кордону вздовж р. Кубань. Влітку 1792 р. перша партія українських козаків висадила на Кубані й започаткувала **Кубанське козацьке військо**. До кінця року кількість переселенців збільшилася до 25 тис., зростала вона й надалі. Кубанське козацьке військо створювалося на організаційних засадах Запорізької Січі, а самі переселенці вважали себе запорожцями.

Включення до складу Російської держави Правобережної України й Західної Волині. Російський уряд посилював свій вплив і на інші українські регіони. Щоправда, за участь союзників у війнах з Туреччиною він розплачувався українськими територіями. Катерина II не заперечувала, коли під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. австрійські війська захопили територію Північної Буковини, крім Хотинської райї. До складу Австрійської монархії потрапило й Закарпаття. У результаті *першого поділу Польщі* в 1772 р. Пруссією, Австрією та Росією до Австрії відійшла також Галичина. При сприянні Росії західноукраїнські землі були відірвані від материнського ядра й опинилися під владою Австрії.

Нейтралізувавши таким чином сильного противника, російський уряд активізував експансію на Правобережну Україну. Цьому до певної міри сприяла й політика польського уряду на правобережних українських землях. Нещадним визиском кріпаків польська шляхта поставила місцеву людину на межу фізичного виживання. Проголосивши католицьку церкву панівною на всій території Речі Посполитої, польський сейм у 1768 р. поставив у нерівне становище православну конфесію. Почалися переслідування православного духовенства, обмеження прав православних панів, відмінявся змішаний суд. Посилилося покатоличення українських дітей у школах. Навчання велося виключно польською та латинською мовами, учням прищеплювалася зневага до української мови, культури, побуту й звичаїв.

Вихід з такого становища частина громадськості *вбачала в приєднанні Правобережної України до православної Росії*. З таким проханням вона неодноразово зверталася до російського уряду. Спираючись на рішення «Вічного миру» 1686 р.

про визнання Росії гарантом православного віросповідання в Речі Посполитій, російський уряд у 1768 р. добився відкриття на Правобережжі та в Білорусії православної єпархії. Однак в умовах війни з Туреччиною Росія не могла більш активно втручатись у внутрішні справи Речі Посполитої.

Серйозне занепокоєння цариці Катерини II викликало прийняття польським сеймом у травні 1791 р. Конституції Польщі, яка багато в чому перегукувалася з ідеями Французької буржуазної революції 1789 р. Змиритися зі зміною державного устрою Польщі російський уряд не збирався. Тим більше, що противники нової Конституції з числа магнатів і шляхти зверталися до нього по допомогу. З липня 1791 р. Росія почала підготовку до силового втручання у справи Польщі, координуючи її при цьому з Пруссією, зацікавленою у черговому відторгненні нових польських земель.

На початку травня 1792 р. російська армія двома колонами почала наступ на Правобережну Україну. Основне 64-тисячне військо наступало через Могилів і Сороки, а допоміжне — через Ольвіополь і Васильків. Для підтримки своїх дій царський уряд ініціював проголошення в Торговиці (сучасна Кіровоградщина) 14 травня 1792 р. конфедерації противників прогресивного реформування державного устрою Речі Посполитої. Рухаючись за царськими військами, «торговичани» ліквідовували запроваджені Чотирирічним сеймом установи й встановлювали свої тимчасові органи влади. *Почалися виступи селян проти польських поміщиків.* Польські війська не чинили опору й відходили на захід. Місцеве населення вбачало в російських військах визволителів від панського ярма і радо вітало їх. До кінця травня *Правобережна Україна й частина Волині були зайняті російськими військами.*

Після приєднання до Торговицької конфедерації короля Станіслава Августа Понятовського в умовах терору відбулися нові вибори до сейму. Він скасував демократичні реформи свого попередника й відновив владу магнатської олігархії. При підтримці «торговичан» Росія і Пруссія 12 січня 1793 р. підписали конвенцію про *другий поділ Польщі*. До Російської держави відходила Правобережна Україна, про що обивателів повідомив царський маніфест від 27 березня 1793 р.

Проти розчленування Польщі й за відновлення прогресивних реформ виступила частина патріотично настроєних польських офіцерів і шляхти на чолі з Тадеушем Костюшком. 24 березня 1794 р. він проголосив початок повстання. Пов-

станці здобули перемогу над російськими частинами під Раславицями, але протистояти всій російській армії не змогли. Регулярні війська завдали поразки повстанцям під Мацейовичами і зайняли Вільно та Варшаву. Колись могутня й величезна Річ Посполита перестала існувати. Росія і Австрія підписали нову угоду про *третій поділ Польщі*. В 1795 р. до неї приєдналась і Пруссія. До Росії відійшли Західна Волинь, Західна Білорусія, Литва й Курляндія. Так на кінець XVIII ст. українські землі були поділені між Австрією і Росією. Почався новий етап у житті українського народу.

На відвойованих українських землях російський уряд почав запроваджувати нові порядки. У 1793 р. Правобережна Україна була поділена на Ізяславську і Брацлавську губернії та Кам'янецьку область. Згодом відбулися нові адміністративно-територіальні зміни, й нарешті в 1797 р. всю територію Правобережної України остаточно поділено на Київську, Подільську й Волинську губернії. Нові адміністративні й судові установи вводилися повільно й почали діяти тільки наприкінці 1796 р. Щоб не нагнітати обстановку, царський уряд залишив у силі старі польські закони, а також юридичні норми Третього Литовського статуту. Через кілька років посади судових урядовців зайняли російські чиновники. Судочинство велося двома мовами — польською та російською.

Землі католицької церкви та опозиційної шляхти були конфісковані й частково роздані як нагорода за заслуги царським генералам і вищим чиновникам. Значні володіння разом з кріпаками одержали генерали М. Кречетников, М. Кутузов, І. Ферзену, а також О. Безбородько, М. Новосильцев, М. Репнін та інші вельможі. Прибічники Росії Браницькі, Жевуські, Потоцькі та інші також примножили свої маєтності, дістали царські чини й звання. Щоб протиставити місцеве селянство, абсолютну більшість якого становили українці, польським панам, царський уряд указом імператриці від 18 квітня 1793 р. на три роки звільнив його від сплати державних податків, постоїв військ і обов'язку безплатного перевезення військових вантажів. На правобережні міста поширювалася дія Жалуваної грамоти містам 1785 р. і окремо дозволялося всі прибутки від торгівлі пускати на потреби міського господарства. Створювалися нові митниці поблизу Могилева, Жванця, Волочиська та інших прикордонних міст, налагоджувався регулярний поштовий зв'язок, школи передавались у відання місцевої адміністрації, а у навчання впроваджувалася російська мова.

● Зрушення в сільському господарстві ● Поширення мануфактурного виробництва ● Формування ринку робочої сили ● Економічні зв'язки ● Еволюція соціальної структури України до загальноросійської ● Зміни в національному складі населення ● Формування національної буржуазії

Зрушення в сільському господарстві. У XVIII ст. економічне становище України суттєво змінилося. На Лівобережжі, Слобожанщині, частково Запоріжжі та в Північному Причорномор'ї відчутнішим ставав вплив економічних і адміністративно-політичних реформ російського уряду. Вони цілеспрямовано *переводили українські землі на загальноросійський шлях розвитку.*

Рангова (тимчасова) форма земельної власності козацької старшини дедалі помітніше еволюціонувала на довічну. Цей процес значно прискорився після першого скасування гетьманства. Спираючись на підтримку російського уряду, гетьмани Іван Мазепа, Іван Скоропадський, Данило Апостол, полковники Павло Галаган, Федір Шидловський та інші за рахунок царських пожалувань, купівлі та привласнення земель і угідь зосередили в своїх руках величезні маєтності, що налічували тисячі десятин орних, лісових, водних та інших угідь і десятки сіл. Меншими маєтностями володіла полкова й сотенна старшина. Наприкінці XVIII ст. половина земельного фонду Слобожанщини належала 250 родинам місцевих поміщиків. Тривалий час невпинно розросталася земельна власність православних монастирів. У другій половині XVIII ст. вона почала серйозно конкурувати зі старшинською і одразу підпала під тиск світських властей. Не бажаючи втрачати економічні важелі влади, царський уряд у 1786—1788 рр. секуляризував монастирські та церковні володіння.

Послідовно збільшувалася земельна власність російських поміщиків. Незважаючи на несміливу протидію козацької старшини, царські вельможі забирали собі кращі землі. Особливо активізувався процес привласнення українських

земель російськими панами під час відвоювання Північного Причорномор'я. Якщо раніше землеволодіння формувалося шляхом «займанщини», то приблизно з 50-х років *перерозподіл земель уряд зосередив у своїх руках*. У 1764 р. він затвердив «План про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель для їхнього заселення». Відповідно до нього землі надавалися всім бажаючим, крім кріпосних селян. Вся територія губернії розбивалася на наділи 26 десятин без лісу й 30 десятин з лісом, які не могли ділитися. Дворянам дозволялося одержувати не більше 48 ділянок. Крупні землевласники звільнялися від сплати поземельного податку строком від 6 до 16 років. Надалі його розмір встановлювався удвоє меншим, ніж для державних селян. Цей закон з невеликими змінами існував до кінця XVIII ст. У результаті такої політики уряду *швидко зросло поміщицьке землеволодіння*. Лише в Катеринославському намісництві поміщикам у 1787 р. належало 41,5 % усіх земельних площ. Невпинно зростала земельна власність російських поміщиків і в Криму. Найбільшими землевласниками в Україні стали Олександр Меншиков, Петро Рум'янцев-Задунайський, Григорій Потьомкін (42,2 тис. дес.) та інші російські вельможі. Вони поступово відтісняли на задній план національних землевласників і тим самим підривали економічну основу благополуччя і сили української знаті. Щоб стати з ними врівень, козацька старшина й шляхта мусили русифікуватися й переходити на службу до російських структур.

Дещо інше спостерігалось в інших регіонах, хоч і в них національні власники були усунуті від земельних багатств. З відновленням стабільної влади зміцнювалася земельна власність польської шляхти на Правобережній Україні. Прискореними темпами розширювалися маєтності корони. У 1765 р. їй належало 332 міста й села. Існували латифундії магнатів. Найбільшими землевласниками на правобережних і західноукраїнських землях залишалися Потоцькі, Замоїські, Яблоновські, Понятовські, Дзедушинські та ін.

Одночасно відбувалися значні зміни в дрібній земельній власності та землеволодінні. На Лівобережжі й Слобожанщині вони зменшувалися внаслідок привласнень козацькою старшиною, шляхтою, монастирями, російськими поміщиками, а також сімейних поділів. На початку XVIII ст. місцеві й центральні власті ще визнавали право селян і козаків на здобуті шляхом «займанщини» землі.

Приватна земельна власність відкривала широкі можливості для купівлі-продажу земельних ділянок, відчужування

їх від одних і зосередження в інших господарів. Це дозволяло дрібним власникам збільшувати рілля, розширювати господарство, вільно розпоряджатися результатами своєї праці й поліпшувати своє становище. Але вже в другій половині XVIII ст. «займанщина» не визнавалася юридичною підставою для володіння земельними багатствами. Вони вважалися незаконно набутими і могли бути відібрані адміністрацією. Тому швидко зростала кількість безземельних і малоземельних селян. У 1751 р. «малосильні» та «злиденні» селяни становили на Лівобережжі 99% всього селянства. Фактично за 100 років майже все лівобережне селянство втратило земельні багатства, здобуті в революції 1648 р., і перетворилося на пауперизовану масу. Занепадає земельна власність общин і сяринних союзів. Певну полегкість українським селянам і козакам принесло відвоювання Північного Причорномор'я. Частина обезземелених виробників переселилась на звільнені землі й таким чином поліпшила своє економічне становище. У Галичині в першій половині XVIII ст. кількість безземельних досягла 41% усіх селян.

Основним заняттям населення українських земель у складі Російської імперії залишалось *сільське господарство*. Ним активно займалися усі прошарки сільського населення. Багато десятин ріллі мали козацька старшина, шляхта, монастирі, а також російські поміщики. Тільки в Бакланській та Шептаківській волостях гетьмана Кирила Розумовського в 1750 р. зберігалось 41247 тис. четвертей зерна, ще 32 тис. було роздано в борг місцевим селянам. З часів Нової Січі починається активне господарське освоєння запорізьких земель. Запоріжжя перетворюється на економічний оазис України. Понад берегами степових річок, у балках та в інших благодатних місцях стояли багатогалузеві зимівники-хутори, своєрідні фермерські господарства. На р. Конка вони розташовувалися за 2—5 верст одне від одного, а їхня господарська площа становила в Протовчанській паланці 17,2, у Бугогардівській — 56,2 кв. км. Заможні зимівники мали дві-три хати, комори, возівні, хліви, пташні, стайні, льохи, кузні, вітряки, що давало змогу не тільки вирощувати, а й переробляти сільськогосподарську продукцію та вивозити її на продаж. У другій половині XVIII ст. на Запоріжжі налічувалося не менше 4 тис. зимівників. Якщо вважати, що в кожному з них проживало по одній сім'ї в середньому з шести чоловік кожна, тоді загальна кількість хуторян становитиме 24 тис. чол. Але існувало ще багато дрібних хуторців, де також мешкало чимало жителів.

На Запоріжжі панувала приватна земельна власність, за-тверджувана Кошем Запорізьким. Вона давала підставу зем-левласникові відчувати себе справжнім господарем на землі, вести планомірну господарську діяльність з використанням кращих агротехнічних досягнень і самостійно розпоряджа-тися виробленою продукцією. Хто не міг обходитися влас-ною робочою силою, вдавався до послуг наймитів. Саме *приватна земельна власність і договірні, буржуазні відносини між власником і наймитом лежали в основі економічного благо-получчя Запоріжжя*. Хutorяни найбільше вирощували жита, пшениці, ячменю, вівса, проса. Важливе місце займало ри-бальство. Запоріжці влаштовували на річках гарди — греблі з великого каміння або перегороджували течію тином, через які вільно проходила вода, а риба затримувалася. У цих місцях і відбувався її масовий вилов. У Дніпрі, Бузі, Інгулі та інших річках, крім іншої риби, ловили чимало стерляді, севрюги, білуги, осетрів. Запоріжці ходили по рибу вниз по Дніпру, до Очакова, а також на Азовське море.

Активізувалася *господарська спеціалізація різних регіонів*. Лівобережжя та Слобожанщина стали зоною активного куль-тивування жита, Північне Причорномор'я — пшениці. До-сить поширеною була пшениця арнаутка, невибаглива до ґрунтів і кліматичних умов. Полісся славалося льоном і коноплями, їх вирощування мало промисловий характер.

Розширювався набір сільськогосподарських культур. З другої половини XVIII ст. на Лівобережжі й Слобожанщині почали вирощувати картоплю. У Чернігівському і Полтавському полках, на Запоріжжі дедалі більше відводили площ під кращі сорти тютюну. Вирощування винограду й кавунів по-ширювалося на Слобожанщині. З другої половини XVIII ст. на Покутті, Східній Галичині, Півдні України землероби почали культивувати кукурудзу, цукровий буряк і соняшник.

Удосконалювалися сільськогосподарські знаряддя праці. Ві-домий здавна плуг став масивнішим, придатним для оранки не тільки легких, а й цілинних ґрунтів Запоріжжя й Півдня. В нього запрягали дві-три, а то й більше пар волів. За день роботи землероб міг зорати приблизно 0,75 десятини землі. Легші плуги застосовували на супіщаних і піщаних ґрунтах. Тягловою силою були як воли, так і коні. Багато землеробів при обробці земель вдавалося до супряги. Поряд з плугом ще існували сохи, рала, борони, в яких дерев'яні зуби по-декуди стали замінити залізними. Внесення органічних до-брив практикувалося переважно під посіви основних зер-нових, технічних і городніх культур. Поряд з трипшлям і

навіть перелогом у передових господарствах почала застосовуватись багатопільна система землеробства. Урожайність зернових культур у порівнянні з попередніми роками дещо підвищилася. На Лівобережній Україні й Слобожанщині вона становила «сам» 4—5. На південних землях часто збирали по «сам» 8—10 зерна з десятини землі.

У багатьох обійстях вирощували яблуни, сливи, грушідуплі, вишні, черешні, терен, тернослив, барбарис, смородину, калину, агрус, малину. Збирали дикі полуниці. На Слобожанщині переважали вишневі сади. Насадження винограду дедалі більше поширювалися на слобідські землі. Майже всі господарі займалися городництвом. Сіяли й садили огірки, редьку, буряки, моркву, різних сортів капусту, ріпу, цибулю, часник, горох, боби, петрушку, кріп, гірчицю тощо.

Сільські жителі часто потерпали від засух, неврожаїв і нападів сарани. Природні лиха завдавали господарствам чималої шкоди. На багатьох українських землях у 1778 р., 1786—1787 рр. лютував голод, від якого померло багато людей.

Другою за значущістю галуззю сільського господарства залишалося скотарство. Ним займалися усі стани й прошарки суспільства. В другій половині XVIII ст. значного поширення набуло *племінне тваринництво*. Один тільки гетьман Розумовський мав кінний завод на 5 тис. коней, з них 800 племінних. У 80-х роках у Чернігівському намісництві налічувалось 39, а на всьому Лівобережжі — до 200 кінних заводів. На Слобожанщині їх мав чи не кожен крупний поміщик. Селекційну роботу з виведення високопродуктивних порід свиней, корів, волів виконували спеціальні майстри з числа місцевих жителів або запрошених іноземців.

Для забезпечення мануфактур високоякісною вовною російський уряд сприяв розвитку місцевого вівчарства й поліпшенню його порід. З цією метою видавалися укази про заснування овечих заводів, закупівлю маточного поголів'я і навчання висококласних вівчарів. Місцеві вівчарі відряджались на стажування до країн Західної Європи, зокрема у Сілезію. В Ізюмському повіті особливо багато діяло заводів з вирощування овець сілезької породи. Крім західноєвропейських, на українські землі завозилися вівці калмицької породи. Районами розвинутого вівчарства ставали Слобідська Україна й Запоріжжя. Останньому кошовому Запорізької Січі Петру Калнишевському належали понад 12 тис. овець, 1000 голів корів і волів, 600 коней та іншої худоби.

Великі господарства вже не вкладались у форми традиційного феодального виробництва. Їх обслуговували переважно вільнонаймані спеціалісти за відповідну плату, хоч обтяжливі роботи виконували й залежні селяни. Вирощувана продукція землеробства й скотарства призначалась як для власного споживання, так і для продажу. Власники великих господарств поєднували в собі риси буржуазного підприємця, слідували за кон'юнктурою ринку й пристосовувалися до ринкових потреб.

Поширення мануфактурного виробництва. Промислове виробництво, як і раніше, розвивалось і в містах, і в селах. Але його головними осередками дедалі більше стають міста. Вони розростаються, наповнюються різноманітними майстернями й робочим людом. Кількість жителів Києва на 1786 р. зросла до 35 тис., Охтирки — 13, Ніжина — 11, Харкова — 11, Сум — 10, Полтави — 7 тис. чол. З другої половини XVIII ст. бурхливо розвиваються південні українські міста. Вони з'являються, як гриби після дощу. Катеринослав, Новомосковськ, Павлоград, Токмак, Таганрог, Тавань, Єлисаветград, Новомиргород, Херсон, Миколаїв, Одеса, Нові Дубосари та інші перетворили сільські запорізькі й причорноморські землі на регіони з досить розвинутою промисловою структурою. Розташовані у вигідному географічному середовищі, на багатих чорноземах, вони швидко надавали запорізьким і причорноморським землям промислового вигляду. На важливі промислово-торгові центри перетворювалися Житомир, Луцьк, Старокостянтинів, Кременець тощо. Пожвавилось промислово-торговельне життя закарпатських міст Ужгорода, Мукачева та Хуста. Але порівняно з центральними містами вони були невеликими й не відігравали помітної ролі в економічному житті краю.

Юридичний статус окремих українських міст змінився. «Грамота на права і вигоди містам Російської імперії» 1785 р. зрівнювала у правах українські міста з російськими. За ними закріплювалися герби, колишні землі, угіддя, право на організацію міського життя та самоправні функції магістратів. Створювалися міські думи. Вони склалися з голови і шести гласних — по одному від кожної групи міщан.

Промисловість була представлена ремеслами й промислами. Найхарактернішою її ознакою стало швидке переростання нижчих організаційних форм виробництва у вищі. Традиційне ремесло хоч і продовжувало розвиватись, але на його базі піднімалося дрібнотоварне виробництво. Воно руйнувало цехову замкнутість ремесла, наближало його до потреб ринку

й сприяло підвищенню якості вироблюваної продукції та її кількісному зростанню.

Дрібнотоварні майстерні й децентралізовані мануфактури, у свою чергу, перетворювалися на централізовані. На базі дрібного виробництва казна у 1719 р. заснувала у с. Глушкові суконну мануфактуру. В 1720 р. почала працювати парусно-полотняна мануфактура у Великому Топалі Стародубського полку. Таке ж підприємство з'явилося 1726 р. у Почепі. Мануфактури продовжували створюватись і в другій половині XVIII ст. У 1782 р. на Лівобережжі та Слобожанщині діяло приблизно 240 мануфактурних підприємств, які належали казні й приватним особам. Серед найбільших були київський «Арсенал» (1764), суконна й панчішна мануфактура в Катеринославі (1788), завод з ремонту зброї в Кременчуці (1789), фаянсова фабрика під Києвом (кінець XVIII ст.) та ін.

У такому ж напрямі розвивалася промисловість і Правобережної України, щоправда, за темпами розвитку, концентрацією підприємств і вільнонайманої робочої сили вона відставала від Лівобережжя. У маєтках корони, магнатів і шляхти створювались панчішні, полотняні та інші мануфактури. Лише на Волині в 1795 р. працювали 18 поташних підприємств мануфактурного типу. На них було зайнято понад 700 робітників з числа панських кріпаків і вільнонайманих людей. У Тульчині та Корці діяли полотняні мануфактури С. Потоцького і Ю. Чарторийського. Остання з них у 1798 р. випустила понад 10 тис. аршин високоякісного сукна.

У промисловості започатковувалися важливі технічні нововведення. Почалася заміна *традиційних гідравлічних двигунів машинами*. Але були вони досить рідкісними й діяли тільки в окремих галузях промисловості. На Лівобережній Україні з 1751 р. почала працювати чи не єдина в лісообробній промисловості «машинна пильниця». Із запровадженням машинної техніки встановлювався безперервний виробничий процес, який не залежав ні від пори року, ні від традиційних видів енергії. Виникла потреба в майстрах з відповідною професійною підготовкою, здатних працювати не сезонно, а постійно.

За характером робочої сили не всі мануфактури належали до підприємств буржуазного типу. До введення кріпацтва в 1783 р. приватні мануфактури на українських землях, що входили до складу Російської імперії, діяли переважно на базі вільнонайманої робочої сили. Праця залежних майстрів і допоміжного персоналу оплачувалась, тобто відносини між

власником і робітником мали договірний характер, що стимулювало розвиток виробництва. Казна й російські поміщики переводили на мануфактури своїх кріпаків і приписних селян, що стримувало продуктивність праці й нарощування виробництва товарів. На правобережних і західноукраїнських землях залежна праця домінувала на мануфактурних підприємствах. Тільки окремі власники робили ставку на вільнонайману робочу силу як першорядну умову власного збагачення.

Зі збільшенням кількості мануфактур і різних майстерень зростала чисельність робітників. Лише на винокурних заводах Лівобережної та Слобідської України у 80-х роках працювало приблизно 10 тис. чол. У Катеринославському намісництві кількість робітних людей протягом 1774—1789 рр. збільшилася в 15 разів. Повільніше формувалися кадри промислових робітників на правобережних і західноукраїнських землях. В Ужгороді за 1764—1785 рр. їхня чисельність зросла у 4,5 раза. Україна набувала дедалі чіткішого індустріального вигляду.

Формування ринку робочої сили. Головною умовою індустріалізації була наявність ринку робочої сили. З утратою основних засобів виробництва формувалися соціальні групи людей, основним джерелом існування яких стала робота за наймом. Замість тимчасового й нетривалого наймитування почався *масовий відхід збіднілого населення на тривалі заробітки*.

На середину XVIII ст. основна маса вільної робочої сили Ніжинщини поглиналася місцевим виробництвом. Зокрема, кравці, шевці, ковалі, обручники та інші майстри працювали за наймом у ближчих селах і містечках. Частина жителів Остерщини в другій половині XVIII ст. епізодично відходила на Дон для роботи на рибних промислах і заготівлі сіна. Те ж саме практикували й жителі Пирятинського, Миргородського, Говтвянського і Городиського повітів. Окремі козаки й селяни влітку наймалися косити траву в Катеринославському намісництві або перевозити товари з Криму в Гетьманщину чи навпаки. Мешканці Чернігівщини, Стародубщини й Полтавщини відправлялися на заробітки в сусідні райони Росії та Слобожанщини. Жителі Харківського намісництва найчастіше *наймалися перевозити вантажі, переганяти худобу* в Росію або йшли на заробітки на Дон і в Катеринославське намісництво.

Значні зміни відбувалися й на річковому транспорті. Пожвавився рух плавних засобів на всій річковій мережі. Вільнонаймана робоча сила здавна використовувалася при

транспортуванні вантажів річками. Але з активізацією у XVIII ст. товарно-грошових відносин і зубожінням людей створювалися необхідні умови для послідовного прогресування процесу *становлення ринку робочої сили на річковому транспорті*. Особливо помітним він був на Дніпрі, головній водній артерії України. Основним постачальником наймитів на судна залишився Київ — найбільший річковий порт Середнього Подніпров'я. Але багато їх було також і у Острі, Чернігові, Переяславі, Крилові, Ржищеві, Стайках, Трахтемирові, Келеберді, Каневі, Корсуні, Черкасах, Кременчуці, Катеринославі, Херсоні та інших містах, що стояли на Дніпрі та його притоках. Кількість наймитів у власників суден і товарів визначалась їхньою потребою у робочій силі й фінансовими можливостями. Житель містечка Крилів Переяславського полку Юрій Митя в 1745 р. найняв для сплаву чотирьох плотів з лісоматеріалами 51 челядника. Козак з Ляшівки Лубенського полку підрядив для транспортування Дніпром різного вантажу до свого села 16 чол. Протягом 6 червня — 6 серпня 1745 р. у портах Середнього Подніпров'я найнялося на роботу не менше 610 чоловік, а в червні 1747 р. — не менше 163 киян. Робота на Дніпрі за наймом ставала звичною справою для тисяч людей.

Окрему групу наймитів становили фурманщики й челядники купців і торгових людей, які користувалися *сухопутними шляхами сполучення*. У 1725 р. у Крим через Переволочнянський форпост разом з купцями проїхало 2718 челядників. Ще більший рух торгових наймитів спостерігався на Васильківській митниці, яка зв'язувала Лівобережну Україну з Правобережною та західноукраїнськими землями. В окремі дні кризь неї проїжджали по 400—800, а то й більше візників і челядників. Чимало з них наймалися на роботу до багатих чумаків.

Складався ринок робочої сили й *в промисловості*. За рахунок наймитів кількість робітників у металургійному виробництві протягом 1700—1740 рр. зросла з 374—425 до 850—884 чол. Якщо спочатку більшість з них були особисто вільними, то пізніше потрапили в залежність від власників підприємств. Існували цілі покоління майстрів, котрі кілька десятків років працювали на одних або різних руднях. Подібне спостерігалось і в інших галузях промисловості. Наприклад, на 58 лівобережних гутах на середину століття працювало приблизно 754 майстри й кількості осіб обслуговуючого персоналу. Третина працівників 17 гут у 1767 р. раніше працювала на інших підприємствах цього циклу. На 44 селітряних майданах у 1768 р. було зайнято принаймні 1232 чол. Причому серед них були вихідці з місцевих сіл

і міст, а також з Правобережжя. Кількість наймитів у винокурінні в 1749 р. обчислювалася десятками тисяч.

У Маріуполі в 1782 р. налічувалося 1149 цехових ремісників, на суконній і панчішній фабриках Катеринослава в 1798 р.—1164 чол. У Миколаїв на тимчасову роботу на початку 90-х років прибувало до 1700 чол. щорічно. У Григорополі в 1799 р. 403 особи працювали за наймом у майстернях і торгових закладах.

Економічні зв'язки. З розвитком товарного виробництва активізувались економічні зв'язки між населеними пунктами, регіонами і країнами. Збільшилася кількість торгів і базарів та днів їх проведення. Сфера економічного впливу міст і містечок поширювалася, втягуючи в товарно-грошові відносини й віддалені села та хутори. Основними товарами на них була продукція переважно місцевих ремісників і селян. Значно ширший асортимент товарів надходив на ярмарки. Їх кількість і тривалість також збільшилися. Якщо в 50-х роках на Лівобережжі діяло 350, то в 1802 р.— 394 ярмарки. Великі ярмарки збиралися на Слобожанщині й Правобережній Україні. На Закарпатті в другій половині XVIII ст. щорічно діяло 70 ярмарків у Мукачевому, Хусті, Ужгороді та інших містах. Ярмарки проводились так, що торгівля велася майже безперервно. Переїжджаючи з одного ярмарку на інший, торговці могли місяцями не бути вдома. Розвиток торгівлі гальмували зловживання властей, високі мита й митні кордони. На Правобережжі до цих перешкод додавалися привілеї магнатів і шляхти в торгівлі й право забороняти селянам торгувати. Однак під впливом товарних відносин російський уряд мусив відмінити митні кордони на підвладній йому території, що *відкривало нові можливості для розвитку внутрішньої торгівлі.*

Надзвичайно важлива роль належала торгівлі в економічному зближенні українських земель. Незважаючи на міждержавні кордони, торгівля між Слобожанщиною, Лівобережжям, Північним Причорномор'ям, Правобережною Україною і Західною Україною ніколи не припинялася. На ярмарки до Кременчука прибували купці з поблиських, а також досить віддалених міст, у тому числі з Катеринослава, Могилева та Пінська. Широко були представлені різні регіони на торгах у Києві. Жоден київський ярмарок не відбувався без слобідських, південних, кримських, подільських, волинських, західноукраїнських та іноземних купців. Перенесення до Києва в 1797 р. Хрещенського контрактного ярмарку перетворило місто на центр паломництва східноєвропейського купецтва й цікавого до всього люду. Торгові

зв'язки між Лівобережною і Правобережною Україною здійснювалися в основному через Васильківську, Стайківську, Сорокошицьку, Кам'янську та інші митниці й форпости.

Економічні зв'язки сприяли нівелюванню місцевих особливостей людей у побуті, матеріальній і духовній культурі та мові, кристалізації рис, властивих для переважної більшості народу України. Важливе значення для *розширення загальноукраїнських економічних зв'язків* мало об'єднання більшості українських земель у складі Російської держави. Незважаючи на шовіністичну політику російського уряду, *єдиний економічний простір сприяв відродженню національної свідомості українців на різних теренах України*. В ході економічного спілкування і закарпатці, і буковинці, і поліщуки, і волиняни, і подоляки, і запорожці, і слобожани переконалися у належності до одного народу із спільною мовою, культурою й традиціями.

Торгівлею займалися різні прошарки населення. Але найбільше, звичайно, купецтво, *кількість якого незмінно зростала*. Відбувалося формування національного купецького стану, започаткованого революцією 1648 р. У Києві, Острі, Прилуках, Полтаві та в інших містах серед купецтва переважали українці. Винятком залишався древній Ніжин, де купці-греки займали домінуюче становище. Почала збільшуватись кількість купців євреїв і росіян. Українські купці неодноразово зверталися до царського уряду з проханням зрівняти їх у правах з російським купецтвом, а також затвердити монополію на торгівлю всіма товарами. Така позиція купецтва знайшла відображення в діяльності його депутатів у Комісії із складання нового Уложення законів. Депутати від погарських і стародубських купців внесли пропозицію заборонити торгівлю в селах і зосередити її виключно в містах. Але її не підтримали ні урядовці, ні інші депутати.

Якщо купці займалися перепродажем товарів і притому у значних масштабах, то торговці часто збували свої вироби, причому в незначній кількості. Як правило, більшість з них спеціалізувалася на продажі певних товарів. Окрему групу торговців становило *ч у м а ц т в о*. Зародившись у попередній час, воно у XVIII ст. переживало піднесення. Чумацтво — це торгово-візницький промисел, який переважно спеціалізувався на перевезенні солі та риби. Сіль завозилася в центральні райони України з Північного Причорномор'я, Криму й частково Коломиї, а риба — з Північного Причорномор'я, Дону і Приазов'я. У ті місця підприємливі чумаки доставляли кустарні вироби місцевих майстрів. Тим

самим кращі надбання української культури ставали відомими в найвіддаленіших місцях України. Валки чумаків досягали 100 і більше возів, найменші з яких могли взяти 60 пудів вантажів кожен.

З'явилися різні прошарки торгового люду — скупники, баришники, перекупники. Користуючись нагодою, вони скуповували товари в безпосередніх виробників і перепродували їх з чималим для себе зиском. Вони відсторонювали селян і ремісників від ринку, диктували їм певні умови й ставили у свою залежність. Скупники почали постачати виробникам сировину й змушували їх здавати товар лише їм. Звідси починалося *перетворення виробника у найманого робітника, а скупника на буржуа*.

З розвитком торгівлі пошавилися старі й з'явилися нові торгові шляхи. З Києва до Харкова дорога йшла через Переяслав, Лубни, Миргород, Сорочинці, Прилуки, Зіньків. Інша — через Бровари, Гоголів, Биків, Прилуки. З Чернігова виходило 10 доріг і виїздів на різні боки. Ними місто зв'язувалося з Глуховом, Новгородом-Сіверським, Березною, Стародубом, Кременчуком, Києвом, Херсоном, Катеринославом. З'явилися дороги, що вели на Південь України: Харків — Валки — Полтава — Кременчук — Катеринослав — Херсон, а також на Дон.

Більшість торгових шляхів перетиналася в Києві. Тут сходились і звідси розходилися дороги, що зв'язували північні та південні, східні та західні українські землі. Через Київ велась транзитна торгівля з країнами Західної Європи та Близького Сходу. Звідси пролягав шлях до древнього Константинополя — через Васильків, Фастів, Паволоч, Брацлав, Бендери, Ізмаїл, Баби, Гаджали, Карабунар, Селіврію і т. д. Другий шлях вів через Васильків, Фастів, Паволоч, Немирів, Брацлав, Сороки, Ясси, Базарчик. Третій шлях ішов Дніпром і Чорним морем. Дніпровські пороги судна проходили під час весняної повені. Купецькі каравани рухалися з різною швидкістю, в залежності від багатьох факторів. За день вони могли долати 15—20, а то й 50 км. Існували й інші сухопутні та річкові торгові артерії. Густа мережа старих і нових шляхів зв'язувала між собою міста і села, українські землі й створювала необхідні умови для дальшого розвитку торгівлі.

Еволюція соціальної структури України до загальноросійської. Самобутній соціальний устрій України не мав перспектив для розвитку в складі Російської держави. Він неминуче повинен був еволюціонувати в тому напрямі, що й російське суспільство. Найшвидше такі зміни почали відбуватися серед панівної верстви населення. Кількість коза-

цької старшини продовжує зростати, посилюється її влада над залежними селянами і зміцнюється економічне становище. Одночасно на її позиції посилюється тиск з боку російського уряду, який намагається усунути з владних структур місцеву знать і замінити її росіянами. Щоб утриматися при владі й зберегти нажите багатство, вища козацька старшина почала масово відмовлятися від національної культури і русифікуватися. Завдяки цьому, а також особистим чиновницьким здібностям та протекції колишній київський полковник Олександр Безбородько став канцлером Російської імперії, секретар Малоросійської колегії П. Завадовський — міністром освіти, Віктор Кочубей — віце-канцлером. Окремі вищі посади в російських органах влади в Україні посіли вихідці з давніх старшинських родів Гудовичів, Милорадовичів, Миклашевських та ін. Однак лише окремі з них, як, наприклад, Безбородько, продовжували підтримувати освіту в Україні.

Великої шкоди збереженню національних особливостей серед старшинських родин завдало зрівняння урядом Катерини II української знаті з російським дворянством у 1785 р. Щоб потрапити до стану дворянства, чимало середньої, дрібної старшини та інших претендентів заходилися перевертати домашні скрині та архіви, вивчати літописи, відшукуючи документи про шляхетство своїх предків. Заради цього підроблялися відповідні королівські грамоти й гетьманські універсали, вербувалися свідки шляхетного походження предків. Шукання дворянства тривало багато років. Водночас на Правобережжі польська шляхта зберегла свої виняткові права, привілейоване місце в суспільстві.

Українське козацтво як окремий стан доживало останні дні. Започаткований раніше процес розорення і розшарування на початку XVIII ст. набрав нових обертів. Дедалі більша кількість козаків втрачала землі, худобу, бідніла й ставала неспроможною відбувати військову повинність. Російський уряд, з одного боку, виявляв занепокоєння ослабленням боєздатності лівобережного козацького війська, з іншого — сприяв перетворенню козаків на панських підданих. У 1700 р. царський уряд затвердив поділ слобідського козацтва на виборних (3,5—5 тис.) козаків і козаків-підпомічників. За першими визнавалися всі козацькі права й привілеї. Другі — мали матеріально допомагати їм у виконанні військової повинності.

Те ж саме відбувалось і в Гетьманщині. Російський уряд у 1728 р. заборонив власникам скуповувати козацькі угіддя. Але повністю припинити обезземелення власті були безсилі.

У 1735 р. уряд знову затвердив поділ козацтва на дві соціальні групи: виборних козаків (20 тис.) і козаків-підпомічників. У другій половині 60-х років була зроблена чергова спроба заборонити розпродаж козацьких земель, а вже продані повернути колишнім власникам. Однак об'єктивні процеси нівелювання соціального устрою в масштабах всієї країни брали своє. У 1765 р. слобідське козацтво переведено в розряд «військових обивателів». Запорожців після ліквідації Січі зрівняно у правах з державними селянами. З лівобережних козаків у першій половині 80-х років утворено окремий стан, близький за своїм становищем до державних селян. Незначна кількість українського козацтва ще залишалася за Дунаєм, у Північному Причорномор'ї, Приазов'ї, а також на Кубані. На кінець XVIII ст. під тиском нових порядків *стан козацтва фактично зник*. Але пам'ять про нього надійно зберігалась серед народу. Саме в становищі козацтва в період його розвитку він вбачав ідеал справедливого устрою суспільства й прагнув до його відновлення.

Невідворотного характеру набрали започатковані раніше *соціальні процеси на селі*. Кількість селян «вільних» військових сіл на 1764 р. скоротилася до 4,2 тис. жителів чоловічої статі. Натомість зростала чисельність підданих, особливо у маєтностях старшини й російських вельмож. Після секуляризації в 1786—1788 рр. монастирських маєтностей на Лівобережжі та Півдні і в 1793 р. на Правобережжі монастирських підданих було передано у відання Колегії економії й переведено в розряд економічних селян. Селян колишніх рангових маєтностей, вільних поселенців, колоністів та деяких інших зрівняно у правах з російськими державними селянами. За структурою українське селянство поступово починало нагадувати російське.

Становище селян у цілому погіршувалось. Центральні райони вирізнялися малоземеллям. У Кролевецькому повіті на Лівобережжі у 1767 р. до одної десятини землі мали 28,2 %, від 1 до 15—45 % і понад 15 дес.—26,8 % усіх господарств. У Дубровицькому повіті на Волині у 1769 р. не залишилося жодного одноволочного господарства. Більшість мала від половини до 1/8 волоки (волока — 16,8—17,3 га) землі. Забезпеченість господарств робочою худобою зменшувалась. Одночасно збільшувалася кількість селян, що не мали основних засобів існування. На Лівобережжі та Слобожанщині — це переважно халупники, комірники, городники, бобилі, підсусідки. На Правобережжі до них додавалися ще поєдинкові, піші та інші категорії незаможних селян. Поступово зростала чисельність заможного селянства,

котре у цілому становило незначний відсоток селянської маси. Важливу роль у його збагаченні відіграв царський указ кінця XVIII ст. про дозвіл купувати незаселені землі. У кращому становищі перебувало селянство Півдня України, хоча й тут значна його кількість потрапляла в залежність від поміщиків.

Поширення панщини набуває загальноукраїнського характеру. Якщо на початку XVIII ст. у Гетьманщині її розмір становив 1—2, то в 1740 р.— вже 2—3, а пізніше й більше днів на тиждень. У такому ж напрямі еволюціонувала *відробіткова рента* й на Правобережжі. Піддани Клеванського маєтку з 18 моргами (морг — 0,6 га) землі працювали на поміщика 220 днів на рік, піші й халупники з 9 моргами наділів — 72—156 днів. В окремих маєтках панщина доходила до 5 днів на тиждень. Незначні відмінності в розмірі панщини спостерігалися на Поділлі. На західноукраїнських землях панщина також була найобтяжливішою для селянських господарств. Австрійський уряд у 1782 р. відмінив деякі повинності й особисту залежність селянина від поміщика, а в 1786 р. обмежив розмір панщини. Але його спроба у 1789 р. встановити всі повинності пропорційно розміру наділу успіху не мала. Підприємливі поміщики почали замінювати панщину грошовим чиншем і за рахунок цього діставали більші прибутки. На користь поміщика селяни виконували й інші повинності.

Селяни платили податки і в казну, розміри й види яких поступово збільшувалися. У 1765 р. царський уряд замінив на Лівобережжі та Слобожанщині податки на утримання військ рубльовим окладом. У 1776 р. на Слобожанщині, а в 1783 р. на Лівобережжі введено подушний податок на всі селянські господарства.

На землях, що входили до складу Російської імперії, *особиста залежність селян набирала виразних форм кріпацтва.* Дедалі більше обмежувалися особиста свобода й розпорядчі права залежних селян. На початку століття селянам-відхідникам заборонялося продавати залишені землі. У 1760 р. гетьман Кирило Розумовський спеціальним універсалом заборонив селянам самовільно переселятися на нові землі з усім майном. Через три роки новий універсал не дозволяв поміщикам приймати до себе чужих підданих. Були й інші форми обмеження особистих прав залежних селян.

Лівобережне та слобідське панство зверталося до російського уряду з проханням *запровадити кріпацтво в Україні.* Лише в ньому частина поміщиків вбачала можливість утриматися на плаву в міцніючому товарному виробництві й

збільшити прибутковість своїх господарств. Царизм поділяв прагнення поміщиків і з допомогою законодавчих актів намагався задовольнити інтереси своєї основної соціальної опори в країні. Водночас він сподівався таким чином стримати зростаюче свавілля поміщиків і зняти соціальне напруження в суспільстві. Спеціальним указом 3 травня 1783 р. Катерина II заборонила селянські переходи на Лівобережній Україні та Слобожанщині і *ввела кріпацтво*. Цей законодавчий акт засвідчив слабкість панівних суспільних відносин, які базувалися на примусовому принципі, і наявність кризових явищ у суспільстві. Введення кріпацтва не могло вирішити проблему економічного розвитку ані поміщицького, ані селянського господарств. На цей час селяни вже втратили багато необхідних засобів для існування, тому не могли плідно працювати на полі поміщика й самі ледве зводили кінці з кінцями. Не зарадило справі й прагнення російського уряду захистити селян від свавілля кріпосників шляхом обмеження панщини трьома днями на тиждень. Поміщики одразу обійшли цей закон. Вони почали встановлювати кріпакам норми денного виробітку, так звані уроки, виконання яких вимагало двох, а то й більше днів. Серйозний соціально-економічний прорахунок уряду прирік селянство на ще більші страждання, призвів до занепаду традиційних форм господарювання та економіки в цілому, загострив соціальні суперечності в суспільстві.

Зміни в національному складі населення. Одночасно з соціальним змінювався й національний склад народу України. Українці становили абсолютну більшість. Проте частина населення, насамперед місцевої знаті, русифікувалась, полонізувалась, мадяризувалась і татаршилась. За таких умов стабільними носіями національної свідомості залишалися середні верстви українського народу. Найхарактернішою демографічною рисою України стало збільшення кількості росіян за рахунок утікачів-кріпаків і офіційно переведених з Росії селян і майстрових людей. Особливо збільшився притік росіян на відвойовані у татар і турок південні українські землі.

Крім них, на запорізьких і причорноморських землях уряд селив втікачів від турецького іга, німецьких, а також шведських колоністів. Але навіть при цьому українці в південному регіоні кількісно переважали всі національні групи населення, разом узяті. У 1763—1764 рр. у Новоросії українців налічувалося 50672 (74,81 %), росіян — 8164 (12,05 %), волохів — 6227 (9,19 %), сербів — 1410 (2,08 %). Решта етнічних груп не досягала одного відсотка кожна від загальної кількості населення. У 1782 р. на Півдні України

проживало 144754 українці (71,5 %), 18426 росіян (9,1 %), 18196 молдаван (8,99%), 8746 греків (4,32 %), 7087 вірмен (3,5 %). Решта населення — поляки, серби, болгари, цигани, татари, калмики, грузини, німці, угорці, євреї — становили не більше одного відсотка кожна група.

Тривалий час на Північному Причорномор'ї кочувала значна кількість татар. Білогородська орда налічувала 20—30, Єдисанська — 40, Єдичкульська — близько 20 тис. кибиток. Чимало населення було і в найбільшій Джамбуїлуцькій орді. Після визнання в 70-х роках російського протекторату орди були ліквідовані як державні формування, а населення зігнане з одвічних земель і вислане на Кубань. На нових місцях татари не прижилися й більшість із них пізніше переселилася до Туреччини.

Серйозні зміни відбувалися серед населення Криму. На 1783 р. на півострові проживало близько 140 тис. населення чоловічої статі, з них — 54 936 татар (78,7 %), 12000 греків і вірмен (17,2 %), 1500 циган (2,1%), 1407 євреїв, караїмів і кримчаків (2,0 %). За рахунок материкових татар кількість татарського населення на 1795 р. зросла до 126 тис., а на 1804 р. зменшилася до 70 тис. чол. Почалося переселення до Криму росіян і українців. У 1796 р. на півострів їх прибуло приблизно 1,5 тис. чол.

Формування національної буржуазії. Започатковане в попередній час формування національної буржуазії у XVIII ст. активізувалося. Дедалі більше власників і орендаторів підприємств організовували виробництво на базі *використання вільнонайманої робочої сили* і таким чином виривалися з кріпосницької системи. На буржуа перетворювалися підприємливі власники капіталів, незалежно від їхнього соціального стану. Прагнення отримувати щонайвищі прибутки спонукало їх до перебудови своїх господарств, максимального *приспособлення виробництва до потреб ринку*. Найбільші можливості для примноження вільних капіталів шляхом довірних відносин з виробниками мала козацька старшина. Вона створювала прибуткові переробні підприємства й за рахунок збуту власної продукції за вільними цінами одержувала величезні прибутки. Такі виробництва розвивалися завдяки переважно найманій робочій силі. На нові соціально-економічні відносини орієнтувалися Ханенки, Марковичі, Політики та інші підприємці з числа старшини.

Значні соціальні зміни відбувалися в становищі купецтва. Купці, крім торгівлі, частіше почали *вкладати капітали у виробництво*. Поповнюючи ряди буржуазії, купецтво поступово відвойовувало в дворянства економічні та політичні

позиції, посилювало свій вплив на вирішення внутрішніх питань. Для консолідації своїх сил і одержання від уряду певних пільг торгово-промислового буржуазія об'єднувалась у компанії. До торгової буржуазії належали також власники торгових лавок і багаті торговці. У 80-ті роки тільки на Чернігівщині і Полтавщині вони тримали понад 2 тис. торгових лавок і 800 корчем.

Однією з основних галузей примноження капіталів було винокуріння (гуральництво). Переробка зерна на горілку давала в 2—3 рази більше прибутків, ніж продаж його у чистому вигляді. Тому нею активно почали займатись як старшина, котра мала відповідну агротехнічну базу, так і заможні козаки. Дехто будував справжні винокурні заводи, які давали щороку до 20 тис. відер спиртних напоїв. Певна частина козацтва швидко розбагатіла й перетворилася на буржуа в селітровому промислі. Серед них найпомітніше місце в першій половині XVIII ст. посідали козаки Гадяцького полку Андрій Тимченко та Іван Кирилів. Лише протягом 1731 р. вони постачили в казну понад 5 тис. пудів селітри вартістю 11 тис. крб. Козаки Іван Корецький, брати Кир'яки, Роман Коростовець та Іван Тимченко щорічно мали від її збуту 6—8 тис. крб. Однією з важливих сфер вкладання вільних капіталів багатих козаків залишалось чумацтво. Перед власниками грошей і кількох маж відкривалися широкі можливості дальшого збагачення шляхом транспортування й продажу різних товарів за допомогою наймитів. Своєрідний поштовх для обуржуазнення цієї категорії населення дало відвоювання приазовських і причорноморських земель та вихід країни до південних портів.

До буржуазії вливалися також і розбагатілі селяни. У жорстокій конкуренції з представниками інших соціальних груп населення вони займалися тими видами промислів, які хоч не вимагали значних капіталів, але швидко давали прибуток. Ними були винокуріння, металургія тощо. У 1761 р. 177 підприємливим селянам містечка Серединна-Буда належало майже 400 винокурних котлів. Окремі з них мали прибуток до 5 тис. крб. на рік. Частина коштів спрямовувалася на розширене відтворення цього або організацію інших промислів, що супроводжувалось обуржуазненням наймасовішої частини населення. Ці процеси зачіпали навіть таку облуптану середньовічними порядками верству населення, як кріпаки. Уряд вже не міг зберегти існуючі в недоторканому вигляді старі, середньовічні відносини з їх суворою регламентацією й обмеженнями особистої свободи виробника. За відповідну плату поміщики із задоволенням відпускали своїх кріпаків на заробітки, дозволяли займатися

підприємництвом. Не дивно, що кріпаки у XVIII ст. володіли руднями, селітроварнями, гутами, а також торгували.

Формування національної торгово-промислової буржуазії спричинило певні зміни й у внутрішньополітичній ситуації в Україні. Новоявлені або ще повністю не сформовані буржуа особливо прагнули відміни кріпосницьких порядків, дальшого розвитку індустріалізації, торгівлі, вільного вкладення капіталів і, нарешті, перерозподілу соціально-політичної ролі багатих прошарків населення в житті країни. Загострюються суперечності між молодого порослю національної буржуазії та місцевим дворянством у галузі економіки й політики. Водночас шлях до нового стану національна буржуазія часто торувала, доводячи належність предків до шляхти, а свою, таким чином, до дворянства.

- Участь закарпатців у визвольній війні угорського народу 1703—1711 рр.
- Гайдамацький рух у першій половині XVIII ст.
- Коліївщина
- Опришківство

Участь закарпатців у визвольній війні угорського народу 1703—1711 рр. З погіршенням економічного становища загострювалися соціальні та національні суперечності в суспільстві. Залежно від обставин вони набирали різних форм і характеру. На Закарпатті такі суперечності найгостріше проявилися під час визвольної війни угорського народу 1703—1711 рр. проти австрійського панування. В ній активну участь взяло населення Закарпаття. У травні 1703 р. закарпатці масово підтримали заклики семиградського князя Ференца Ракоці II, який перебував у Бережанах на нелегальному становищі, виступити «за віру, вітчизну й свободу».

Центрами народного руху стали Берегівщина й Мукачівщина. У травні куруци (повстанці) взяли м. Берегове та інші населені пункти. Повстанців очолювали Іван Беца, Федір Бойко, Іван Пинтя та інші талановиті ватажки, які добре знали життя й потреби народу. Їхні загони протягом короткого часу визволили більшість території Закарпаття, форсували р. Тису, вступили в Угорщину й оволоділи кількома містами, у тому числі й Дебрецем. До кінця 1703 р. куруци звільнили значну частину Угорщини й перенесли воєнні дії на територію Австрії.

Одночасно тривали бої за ті закарпатські міста, де засіли вірні урядові гарнізони. У серпні 1703 р. повстанці Яноша Майаша і Альберта Кіша оволоділи Хустом. Після тяжких, кровопролитних штурмів упав у лютому 1704 р. Ужгород, а пізніше й Мукачів. Визволена територія перетворилась на головну базу повстанців. Тут формувались нові загони, вироблялася холодна та вогнепальна зброя, заготовлялися харчі та військові припаси. З території Закарпаття Ференц Ракоці II вів жваве дипломатичне листування з урядами Польщі, Франції, Росії та інших країн, намагаючись знайти в них підтримку. Почалося створення нових органів влади,

які стали частково враховувати інтереси повсталих закарпатців.

Визвольна боротьба щільно перепліталася з антикріпосницькою. Якщо спочатку переважали визвольні, то пізніше антикріпосницькі настрої народу. Головним завданням податних станів стало звільнення від кріпацтва й надмірних податків. Відповідно загострилися відносини між рядовими повстанцями і мирним населенням, з одного боку, та місцевим дворянством — з іншого. Ференц Ракоці II дедалі більше спирався на закарпатську знать і підтверджував її виняткові права на землю й селян. Фатальною для вождя виявилася заміна обраних повстанцями командирів дворянами. Колишні селяни й міщани відмовлялися коритись їм. Почалися чвари, авторитет Ференца Ракоці II і воєно-моральний дух військ неухильно падали. Становищу не зміг зарадити навіть закон 13 червня 1707 р. про повалення влади Габсбургів й утворення Угорського королівства та входження до його складу Закарпаття. Місцеві власті почали переслідувати учасників визвольної війни, відбирати у них землі, худобу, змушували виконувати різні повинності й платити додаткові податки. У відповідь повстанці залишали військо, тікали в гори й там заводили господарство. Становище загострилося. «Ми втратили любов народу», — з прикрістю визнавав командувач повстанською армією Н. Берчені. Силові дії командування щодо наведення порядку у війську внесли ще більший розлад між рядовими повстанцями й правлячими верхами.

У серпні 1708 р. фактично деморалізована *повстанська армія була розгромлена* під містечком Трендин у Словаччині. Ця та інші поразки змусили уряд Угорщини обнародувати в лютому 1709 р. маніфест про звільнення з кріпацтва учасників визвольної війни. Але він нашттовхнувся на опір значної частини католицького та уніатського духовенства, а також дворянства. Вони відверто виступили проти дальшого ведення визвольної війни, за визнання австрійського імператора Йосифа Кlementsа II законним королем Австрійської імперії. Почався перехід дворянства на бік Габсбургів. У 1710 р. повстанська армія після чергової невдачі під Ромханами почала відступати на схід і покинула Угорщину. Останнім форпостом повсталого народу залишилося Закарпаття з його могутніми Ужгородським і Мукачівським замками. За таких умов Ференц Ракоці II намагався заручитися допомогою Росії у нерівній війні з імперією Габсбургів. Але його переговори з Петром I на початку 1711 р. не дали очікуваного результату. Тим часом командування

увійшло в прямий контакт з австрійським двором, війська розпалились, і 1 травня 1711 р. повстанська армія капітулювала під м. Сатмара. Пізніше здалися також Ужгородський і Мукачівський замки.

За умовами Сатмарського миру народ Закарпаття *не одержав очікуваної свободи*. Власті конфіскували землю в учасників визвольної війни й передали її прихильникам Габсбургів, чинили розправи над повстанцями, збільшували податки і різні побори. Соціальний спокій у краї підтримувався переважно силовими методами.

Гайдамацький рух у першій половині XVIII ст. Центральні українські землі у першій половині XVIII ст. не зазнавали таких соціальних потрясінь, як Закарпаття. Боротьба Семена Палія та інших правобережних полковників була *переважно визвольного характеру* й закінчилася відносно швидко. Не мало значного впливу на Україну і повстання селян та козаків під проводом Кіндрата Булавина у 1707—1708 рр. Стихійні погроми населенням восени і взимку 1708 р. маетків Івана Мазепи, Андрія Войнаровського, Івана Зеленського та інших представників прошведської орієнтації були санкціоновані властями й мали швидше політичний, ніж соціальний підтекст.

Для захисту своїх прав населення Гетьманщини вдавалося до різних методів. Найпоширенішим серед них у першій половині XVIII ст. стало «шукування козацтва». Тисячі селян *самовільно оголошували себе козаками*. Багато з них доводили свою участь у воєнних походах і добивалися козацьких прав. У окремих полках самовільно складали козацькі реєстри. Це змусило Малоросійську колегію в 1722 р. взяти під свій контроль усі реєстри козаків. Рядом указів (1723, 1746) царський уряд зобов'язував місцеву владу визнавати козаками тільки тих осіб, які доводили своє козацьке походження документами або свідченнями односельчан. Не знаходячи полегшення на місцях, багато селян тікали на Запоріжжя, Дон, інколи на Правобережжя.

Масовими й організованими були насильницькі дії частини населення, спрямовані на *перерозподіл матеріальних благ і завоювання ширших політичних прав*. Вони набрали форми гайдамаччини (від тюркського «гайде» — гнати, чинити свавілля). Першу писемну згадку про гайдамаків знаходимо в листі кошового отамана Олешківської Січі Івана Малашевича під 1715 р. У русі брали участь грабіжники, розбійники, а також ті, хто був доведений до відчаю й не бачив іншої можливості поліпшити своє становище, ніж через насильство. На законні, але несправедливі щодо самої природи людини акти властей вони *відповідали насильниць-*

кими діями. Ця категорія людей вважала себе борцями за справедливість, повернення втрачених благ і політичних прав. Гайдамаки діяли наскоками. Несподівано з'являючись, вони нападали на панські маєтки, костьоли, уніатські церкви, забирали коштовності й відходили до місць постійного розташування. Тривалий час ними були Чорний ліс, навколишні урочища, дніпровські острови та ін. Спроби Коша Запорізького вигнати гайдамаків із території Запоріжжя закінчувалися невдачами. Рядове січове товариство вбачало в них борців із польсько-шляхетським засиллям, захисників православ'я та всіляко підтримувало.

Перше велике гайдамацьке повстання відбулося в 1734 р. Його початок спричинив вступ російських військ на Правобережну Україну для підтримки претендента на польський престол Августа III, який суперничав зі ставлеником Франції Станіславом Лещинським. Їхню появу правобережне населення розцінило як приєднання Правобережжя до Росії й початок боротьби проти польської шляхти. Впевненість у цьому посилилася після того, як військово командування дозволило формувати збройні загони з місцевих жителів. Вони мали допомагати російським військам чинити тиск на прибічників Станіслава Лещинського. Організаторами таких загонів стали сотник надвірного війська Верлан, запорожець Матвій Грива та інші ватажки. Не чекаючи команд, загони почали діяти проти польської шляхти й католицького духовенства. Верлан на початку 1734 р. проголосив себе наказним полковником і закликав селян Брацлавщини до виступу проти польських поміщиків. Повстання швидко поширилося майже на все Поділля й охопило інші регіони. Повстанці Верлана взяли Жванець, Кременець, Броди й вигнали шляхту з великої території. Успішно діяли також загони Ведмедя, Рудя, Харка і Сави Чалого. Останній зажив особливої слави й шани своїми молодецтвом і широкою натурою. Він проголосив себе прибічником Пилипа Орлика й претендента на польський престол Станіслава Лещинського й зі своєю ватагою нападав на маєтності їхніх противників. У 1735 р. Кіш Запорізький вирядив у Немирів для його арешту загін козаків, але Чалий завчасно сховався за молдавським кордоном, а потім з новими силами кинувся на польські села й маєтки шляхти.

Нарешті графу Потоцькому вдалося захопити Чалого в Немирові, і він запропонував тому на вибір палю або службу в надвірному війську. Чалий обрав останнє й з нечуваною жорстокістю почав переслідувати й знищувати гайдамаків, добре знаючи їхні звички й місця розташування. Решту гайдамаків, особливо з числа запорожців, це вкрай обурило.

Вони не могли допустити, щоб правнук кошового отамана кінця XVII ст. Якова Чалого і син курінного отамана так ганьбив їхні славні імена. Завзятий гайдамака Гнат Голий зі своїми шибайголовами зненацька захопив Чалого під час бенкету з нагоди народження сина, доставив на Січ і там його забили киями. Так розповідає народна дума.

Зібравши значні військові сили, польський уряд у 1736 р. розгромив повстанські загони. Верлан відійшов до Молдавії, а Гнат Голий, Ведмідь, Грива, Харко — до Тясмина і Дніпра. Гайдамацький рух пішов на спад. Частина керівників зневірилась у боротьбі й почала переходити на бік польської шляхти. Тільки окремі з них продовжували боротися проти правобережного панства та своїх колишніх побратимів. Ця боротьба часто набирала розбійницького і грабівницького характеру, від чого найбільше страждало мирне як польське, так і українське населення. Нестійкі гайдамацькі ватаги почали створюватись у Лубенському, Миргородському полках, а також на Слобожанщині. Але їхні дії в цьому регіоні не сприймалися як визвольні, не знайшли широкої підтримки серед народу й розвитку не мали.

Головним театром гайдамаччини залишалось Правобережжя. У 1750 р. повстання гайдамаків *спалахнуло з новою силою*. Воно почалося 9 травня з розгрому ватагою гайдамаків Олексія Ляха польсько-шляхетської залоги в Корсуні. Вийшовши із Запоріжжя, гайдамаки оволоділи Ржищевом, Чигрином та іншими придніпровськими містами-фортецями. Активно діяв під Києвом загін Івана Кочерги, що дислокувався у Голосіївському лісі. Поступово гайдамаччина поширилась на глибинні правобережні райони. Гайдамаки Марка Мамає, Михайла Сухого, ремісника з Володарки Мартина Теслі, Івана Подоляка та інших ватажків протягом літа—осені 1650 р. захопили Умань, Володарку. Фастів, Вінницю тощо й проникли на лівий берег Прип'яті. Однак узимку того ж року польські та російські війська придушили повстання. Але повністю ліквідувати гайдамацькі ватаги силою власті не змогли. Матеріальні нестатки й католицька експансія штовхали багатьох людей на продовження збройної боротьби за покращання свого становища.

Коліїщина. Найвищого піднесення гайдамацький рух досяг у 1768 р. під назвою **К о л і ї в щ и н а**. Окремі вчені розглядають його як повстання чи селянську війну. Збройний виступ населення був зумовлений певними обставинами. У 60-х роках для багатьох селян закінчилися «слободи», й поміщики почали активно запроваджувати панщину. Пра-

вобережна людність, особливо Середнього Подніпров'я, де досить сильними залишалися волелюбні традиції, намагалася не допустити реставрації порядків, зметених революцією 1648 р. Переорієнтація експорту продукції поміщицьких маєтків із Гданська на Чорне море також супроводжувалася погіршенням становища селянських господарств.

До матеріальних злигоднів додалися й національно-релігійні утиски. Виданий польським королем Станіславом Понятовським під тиском уряду Росії указ про зрівняння в правах протестантів і православних з католиками до краю загострив конфесійну обстановку. Фанатично настроєна шляхта в лютому 1768 р. створила Барську конфедерацію, яка рішуче виступила проти будь-яких поступок православного населенню. Конфедерати вчиняли погроми в селах і містечках Правобережжя, нещадно розправлялися з тими селянами, котрі повертались у православ'я, виганяли православних священників із парафій, карали їх, руйнували й палили православні церкви. Для боротьби проти конфедератів уряд Катерини II увів на Правобережжя війська.

Цей акт правобережне православне населення розцінило як допомогу в його боротьбі проти всієї польської шляхти. Неписьменному селянству було непросто розібратись у перипетіях політичної боротьби, зате воно традиційно вбачало в росіянах справжнього союзника у протистоянні з католицьким чи мусульманським світом. Серед населення поширювалися чутки про «Золоту грамоту» цариці Катерини II з наказом кошовому отаману Петру Калнишевському спільно з російською армією винищувати ворогів православної віри. З'явилися навіть її тексти, написані нібито від імені Катерини II. І без того розтривожений люд завирував. Почалися розмови про організований виступ проти іноземних поміщиків, орендарів, священників як головних винуватців усіх бід і нещасть.

Епіцентром таких настроїв стало те Правобережне Подніпров'я, що примикало до Запорізької Січі й куди фактично не поширювалася влада Речі Посполитої. Навесні 1768 р. вісім запорізьких козаків на чолі з Йосипом Шелестом провели в Мотронинському монастирі кілька таємних нарад. На них було прийнято рішення про *початок масового виступу проти польсько-шляхетського володарювання на Правобережній Україні й вироблено план дій*. Керівником повстання обрали запорожця **М а к с и м а З а л і з н я к а**, який проголосив себе полковником. Його найближчими сподвижниками стали Семен Неживий, Микита Швачка, Іван Бондаренко, Андрій Журба та інші авторитетні серед

народу й досвідчені у військовій справі ватажки, 26 травня 1768 р. загін гайдамаків Залізняка виступив з урочища Холодний Яр у Чорному лісі в похід на Правобережжя. Повсюди до нього приєднувалися запорожці, селяни та міщани. Створювались нові загони, *гайдамацький рух ширився*. Гайдамаки захопили Жаботин, Медведівку, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав і визволили фактично всю південну Київщину. Чимало польської шляхти, євреїв-орендарів, католицьких священників загинуло. З цього приводу Тарас Шевченко писав у поемі «Гайдамаки»:

Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Волинь...

Найбільший успіх гайдамаки мали під Уманню — твердиною польської влади на Поділлі. Тут на бік повсталих перейшов із козаками сотник надвірного війська Іван Гонта. У ніч з 9 на 10 червня гайдамаки здобули Умань, де знайшли останній притулок залишки польської шляхти, орендарів, конфедератів і католицьких священників. Залізняк і Гонта розіслали «партії» на Білоцерківщину, Поділля, Брацлавщину, Волинь. Перелякана шляхта вважала, що почалася «пожежа», як у 1648 р., і тікала в глиб Польщі або в Новоросійську губернію.

Основною метою Коліївщини була *ліквідація панівної верстви суспільства, великої земельної власності та ненависної унії*. Це органічно пов'язувалося зі звільненням Правобережжя від польсько-шляхетського панування. У діях гайдамаків поєднувалися руйнівні й конструктивні елементи. Окремі ватажки намагалися налагодити на зайнятій території нормальне господарське життя, передавали селянам землі, звільняли їх від панщинних робіт, прагнули відновити громадянський мир і припинити міжконфесійні конфлікти.

Спочатку російські війська не втручались у взаємини гайдамаків з противником. Але величезний розмах повстання, його соціальна спрямованість змусили уряд змінити своє ставлення до подій на Правобережжі. До цього додалася ще неприємність із нападом одного з гайдамацьких загонів на м. Балту, яке перебувало під владою Туреччини, що одразу загостило російсько-турецькі відносини. У другій половині червня російське командування дістало наказ придушити повстання. У ніч з 25 на 26 червня підступно були

схоплені Залізняка і Гонта. На початку липня російські частини розгромили загін Швачки та інших отаманів. Командування передало підданих шляхти польській адміністрації. Повстання захлинулось. Але дії окремих дрібних гайдамацьких «партиї» тривали ще в першій половині 1769 р. Польська шляхта влаштувала криваву розправу над учасниками Коліївщини. У містечку Кодня на Волині спеціальний суд засудив до страти сотні людей, їх вішали, четвертували й садовили на палі. Терор однієї сторони викликав дії іншої. Мученицьку смерть прийняв Гонта, а Залізняка російський суд у Києві засудив до заслання у Нерчинськ, такої ж кари зазнали його сподвижники.

За поліпшення свого становища боролися також селяни й міщани на місцях. Найчастіше їхні дії проявлялись у відмовах відбувати панщину, самовільному захопленні поміщицьких земель, пограбуванні панського майна та фізичних розправах з панами. Найбільші та найгостріші селянські виступи відбулися в Чолхові та Фоевичах (1747— 1748), а також у Кулагах Стародубського, Кліщинцях (1769— 1776) Лубенського й Турбаях (1789— 1793) Полтавського полків. Селяни часто добивалися повернення козацьких прав, відібраних раніше властями.

Опришківство. У Галичині, на Закарпатті та Північній Буковині соціальні рухи вилилися в о п р и ш к і в с т в о (від латинського «опресор» — нищівник). Об'єднуючись у невеликі загони, опришки грабували поміщиків, купців, орендарів. На початку XVIII ст. активно діяли ватаги Івана Пискливого, Івана Панчишина, Пинті та інших ватажків. Найбільшого розмаху рух опришків набрав у 30— 40-х роках, коли на чолі однієї з ватаг став виходець із с. Печеніжин на Станіславщині О л е к с а Д о в б у ш (1700— 1745). Своїми нападами сподвижники Довбуша протягом 1738— 1743 рр. тримали в напруженні шляхту Коломийського та інших повітів. Перебуваючи на пограниччі Речі Посполитої, Угорщини й Молдавії, ватага в разі необхідності переходила з однієї країни до іншої й тривалий час була невловимою. У діях Довбуша проглядались елементи середньовічного романтизму, коли частина відібраного майна роздавалася незаможним. У цьому випадку він поставав перед селянами як легендарний Робін Гуд, захисник бідних і знедолених. У 1745 р. Довбуш загинув. Те ж саме сталося з його сподвижниками Василем Баюраком та Павлом Орфенюком. У зв'язку з активізацією каральних дій властей у Галичині Іван Бойчук у 1759 р. перебрався на Запорізьку Січ. Опришківський рух у Галичині тривав.

- Матеріальна культура ● Звичаї та обряди
- Усна народна творчість. Освіта ● Книго-
друкування. Мистецтво

Матеріальна культура. Матеріальна культура багато в чому визначає етнічне обличчя народу. В процесі історичного розвитку відбувається постійна еволюція її складових, у ході якої відмирає старе, несуттєве, а залишається найістотніше. З'являються нові риси, які відбивають ті зміни, що сталися в суспільстві. Це життєвий процес кожної народності чи нації.

З розвитком господарства в період пізнього середньовіччя *вдосконалювалися сільськогосподарські та ремісничі знаряддя праці*. На відміну від попередніх років форма лемеша українського плуга стала асиметричнішою, а регулювання легшим. Він набув звичного для нас вигляду, хоча й мав певні відмінності в тому чи іншому регіоні. Наприклад, на Поліссі з його супіщаними ґрунтами люди широко користувалися легкими плугами. В українців уперше серед слов'ян з'явилось багатозубе бороноподібне рало, набагато продуктивніше за свого однозубого попередника. Поліська соха, хоч і залишалася подібною до білоруської та російської, мала й свої особливості: вона відсувала ґрунт лише на один бік, а не на обидва, як це робила російська соха. На зміну дерев'яним волокушам у центральних районах прийшла дерев'яна борона.

Удосконалювалися також ручні знаряддя обробітку ґрунту. Традиційна в українців мотика почала змінюватися й набула форми сапи різної конфігурації. Масивнішою сапою обробляли землі під виноградники, кавуни й дині, а легкою — під городні культури.

Землю засівали зерном із мішка, взятого на перев'язь через плече. Тільки на Поліссі люди насипали його, як і росіяни, в легкі дерев'яні корзини. Зернові культури жали переважно серпами, а косили тільки гречку й траву. Льон і коноплі «брали» руками. Зерно молотили традиційними ціпами, але почали вже ширше використовувати й каток. Інколи хліб вимолочували кіньми, проганяючи їх кілька

разів по розкиданих на току снопах. Зерно віяли вручну за допомогою дерев'яних лопат, підкидаючи його вгору. Щоправда, деякі умільці вже винайшли для цього дерев'яний млинок — простий, але надійний машинний пристрій. Зерно мололи жорнами, у водяних млинах і вітряках, яких ставало дедалі більше.

Деякі зміни відбувалися й у ремісничих знаряддях праці. Люди частіше використовували для обробки конопель і льону дерев'яні терниці, гребені й веретена для виготовлення тканин. Поряд із вертикальним став застосовуватися горизонтальний верстат. Швидко впроваджувалося водяне колесо, яке значно підвищувало продуктивність праці. З його допомогою мололи зерно, кували залізо, терли й фолювали сукно, навіть пиляли дерево на лісопилках (тартаках). У 1751 р. у Батурині під керівництвом іноземного майстра Гиршбергера почала діяти машинна «пильниця».

Зміни в суспільстві супроводжувалися й змінами в *засобах пересування*. Заможна старшина наслідувала європейців і заводи́ла собі іноземні карети. За їхнім зразком місцеві майстри робили й прикрашали коляски-напівкарети, «будки», «спальні». Для освітлення дороги спереду чіпляли ліхтарі зі слюдяними шибками. В таких каретах можна було подорожувати досить комфортно. Користувалися також бричками, лінійками, таратайками тощо. Для перевезення вантажів виготовляли вози, котрі у разі необхідності можна було подовжувати. Кузови мали різні форми — глибокі й мілкі, довгі та короткі — у вигляді дощаних, драбинчастих і плетених коробів. Удосконалилися чумацькі мажі. Деякі з них були оздоблені, як справжні витвори мистецтва, художньою різьбою й національним розписом. У другій половині XVIII ст. з'явився різновид мажі — хура. У цей час ширше почали використовувати гнуті ободи. Для їх виготовлення будували спеціальні печі, ставили великі котли і різні пристрої. Взимку люди їздили різноманітними саньми — гринджолами, оплетами, глабцями тощо.

Засобами пересування на воді були довбанки, байдаки, липи, обшиванки, баркаси, струги, окренти, шугалії, шкути, дуби, лодьї. Вантажі перевозилися плотами, зв'язаними лозою або мотузками. Переправлялися через річки за допомогою поромів або човнів. Будували також наплавні мости.

Як і раніше, *забудова українських поселень була різноманітною* — вуличною, безсистемною, круговою, рядовою тощо. Якщо на Поліссі, наприклад, переважала вулична забудова, то в лісостеповій та степовій зонах — безсистемна. Однак і тут поступово формуються вулиці, обабіч яких роз-

ташовувалися хати й городи. Жителі часто обкопували села ровами або обгороджували земляними валами. Проте загалом оборонні споруди поступово старіють, осипаються і зникають. На красивих і зручних місцях височіли церкви, а на околицях — вітряки.

Для спорудження житла використовували здебільшого місцеві матеріали. Зі зникненням лісових масивів населення степової та лісостепової зон почало будувати так звані хати-мазанки. Каркас робили з тонкого дерева чи хмизу й обмазували з обох боків глиною. Печі ставили з димарями, і це дивувало подорожніх, котрі відзначали чистоту й акуратність українських жител. Такими особливостями, як глиняні підлоги, відсутність підклітей і погребів українське помешкання суттєво відрізнялося від російського. На Північному Причорномор'ї житла споруджували з черепашнику, а на Буковині, в Карпатах, на Закарпатті та Поліссі основним будівельним матеріалом залишалося дерево. На Запоріжжі незаможні люди копали землянки або бурдюги з оплетеними хмизом стінами й накатом з дерева. У карпатському регіоні населення ставило довгу хату, а під одним з нею дахом — комору, хлів, стайню та інші господарські будівлі. В решті регіонів господарські приміщення заможних людей будувалися окремо.

Хати простих людей були переважно двокамерними (кімната — сіни), а заможних — інколи й трикамерними (світлиця — сіни — світлиця). Козацька старшина, заможні міщани й пани зводили багатокімнатні, інколи й двоповерхові будинки із зашкльованими вікнами. Для кращого обігріву викладали груби й оздоблювали їх високохудожніми кахлями та настінними розписами. У звичайних житлах печі й груби часто розмальовували за близькими й зрозумілими сюжетами.

Значні зміни відбуваються й в одязі. З розвитком мануфактур на зміну домотканим полотнам і сукну приходять фабричні тканини, хоча ще тривалий час чимало цієї продукції виробляли на традиційних верстатах. Якщо багатії носили одяг переважно з дорогих тканин іноземного виробництва (шовку, оксамиту, парчі, тонкого полотна), то звичайні — з дешевих, як правило, місцевого виробництва.

Основним натільним одягом чоловіків і жінок залишалася сорочка. Як і раніше, в ній був вузький комірець переважно з червоним шитвом і двома поворозками для зав'язування. Сорочки носили поверх штанів або заправляли в них. Самі штани шили двох типів: у центральних і пів-

денних районах — широкі, у вигляді шароварів, а в Карпатах — вузькі, в обтяжку.

Жінки на сорочки вдягали запаски, обгортки, плаhti. Поряд з ними у XVIII ст. дедалі частіше почали з'являтися спідниці, корсетки і юпки. Спочатку їх носили заможні, а потім і бідніші жінки. Поверх одягу полюбляли чіпляти прикраси із золотих чи срібних дукатів, хрестиків, намиста тощо. Хто не мав грошей на дорогоцінності, обходився мідними чи скляними прикрасами. Жінка завжди залишалася жінкою і любила красиво вдягатися. Обов'язковим атрибутом убрання заміжньої жінки вважався очіпок, на який пов'язувалися намітка, серпанок або хустка. Дівчата ходили простоволосі або в хустках. На свята дівчата з простих сімей прикрашали голови вінками з квітів, а заможні — так званими корабличками.

Чоловіки вдягали на голови шапки різних форм: в одному випадку — високі із суконним верхом, в іншому — з низьким плоским верхом. Як матеріал використовувалися смушки сивого, чорного чи сірого кольорів. Широку популярність не тільки в Україні, а й за її межами почали здобувати решетилівські смушки (від містечка Решетилівка Полтавського полку).

Звичним для чоловіків і жінок був верхній одяг — свита й опанча. Дедалі частіше населення починало носити, особливо на Лівобережній Україні, кобеняки. На Півдні були поширені повстяні бурки, що захищали людей не тільки від вітру та дощу, а й від легких морозів. Узимку використовували кожухи з овечих шкур. Улітку ходили босоніж, а за холодів в постолах, чоботях, на Поліссі — в личаках.

Характерною ознакою одягу запорожців були різнокольорові верхи шапок у козаків різних куренів, а також шаровари. Вибірні городові козаки вже мали певну уніформу — синій каптан, білі штани, шапки з червоною околицею та чоботи. Козаки-підпомічники не мали форми, а носили повсякденний одяг. За холодів поверх каптана напинали опанчу. Вона опускалася до литок, мала накидні поли та інколи розрізані внизу рукави, які закладалися за плечі.

Старшина, шляхта та інші можновладці брали за взірць зарубіжний одяг із дорогої тканини.

На початок XIX ст. їжа українців урізноманітнилася й стала більш поживною. Як і досі, найчастіше вживалися традиційні каші, лемішки, кваші, кулеші, галушки. Багато споживали хліба. Поряд із ними дедалі частіше на столах з'являвся борщ, заправлений товченим нутряним салом — здоров. Існували різновиди борщу — зелений, з капустою

і буряками, буряковим квасом та іншими компонентами. В приготуванні борщу фантазія українських майстринь не знала меж.

На другі страви подавали локшину, вареники, гречані пампушки, кисіль тощо. Основною калорійною їжею людей стало свиняче сало. Його, як і сьогодні, їли в різному вигляді, й воно не раз рятувало людей у скрутні години життя. З м'ясних страв найчастіше вживали, за І. П. Котляревським, «баранів варених», «ковбаси», «свинячу голову до хрину», «смажені кури, гуси, качки», з «підливою індики», «хляки», «печінку», смажену «ветчину» тощо. Дуже поширеними були рибні страви з карасів, сомів, шук, лящів, линів, тарані, чехоні тощо. Вони подавались у смаженому, вареному, в'яленому, сушеному, соленому виглядах. Люди могли ласувати й осетровими рибами, які водилися в Дніпрі та Чорному морі.

Ласощами вважались бублики, пірники (пряники), маковники, макуха, патока, буханчики пшеничні, коржі, мед, кавуни, дині, фрукти у свіжому та сушеному вигляді. Пили сирівець, квас, узвар. Робили різноманітні горілки — просту, оковиту, тернівку, яблучну, ганусівку тощо.

При достатку харчувалися чотири рази на день. Найситнішими періодами були осінь, коли завершувалось збирання врожаю, та початок зими, коли починався забій худоби. Найголоднішими — кінець зими і початок весни: тоді в їжу йшли трави — лобода, щавель, різні дикоростучі плоди і ягоди. Найкраще харчувалися заможні люди. Їжа в них була більш різноманітною і поживною, ніж в основної маси людей.

Звичаї та обряди. Духовна культура народу вбирає в себе його колективну пам'ять. Найголовніше місце в ній належить обрядам і звичаям, які *визначають норми поведінки людей у суспільстві*. Сімейні обряди та звичаї українців своїм корінням сягають глибокої давнини, часто навіть язичницьких вірувань. Людина переживає три найврочистіші моменти — народження, одруження і смерть. Саме з ними пов'язані найчастіше обряди та звичаї, котрі несуть на собі вплив давніх традицій.

Сім'я в Україні мала *патріархальний характер*, коли її очолювали батько або дід. Вони визначали господарське, економічне, сімейне й духовне життя родини. Але велика роль належала й жінці. Після смерті чоловіка вона ставала головою роду, хоч часто це траплялось і при чоловікові. Життя в Україні другої половини XVII—XVIII ст. склалося так, що чоловіки значну частину року не були вдома. Часті

воєнні походи й торговельні справи надовго відривали їх від домівок, і тоді владу в сім'ї перебирала жінка. Такі обставини змінювали характер української жінки. Вона стала самостійною, заповзятливою, здатною вийти зі скрутного становища, незалежною і твердою за характером, з високим почуттям власної гідності. Дружина Семена Палія Феодосія за відсутності чоловіка керувала життям усього полку, не гірше за козака трималася на коні й видавала полчанам універсали щодо виконання різних військових обов'язків. Дружина гетьмана Івана Скоропадського керувала не тільки господарством, а й своїм чоловіком. І таких прикладів було чимало.

У XVIII ст. велика сім'я, що складалась, як правило, з трьох-чотирьох поколінь, почала розпадатися. Головною причиною цього став дальший розвиток капіталістичних відносин. Він відривав чоловіків та жінок від родини й змушував їх іти в найми як у ближчі, так і у віддалені місцевості. Водночас для них відкривалася можливість розбагатіти й дістати економічну незалежність від батьків. Найшвидше індивідуальні сім'ї почали створюватися в містах, повільніше — в містечках і селах.

Врочистостями були обставлені *родини*. Хрещення вважалося прилученням дитини до справжнього життя. На роль хрещених батьків запрошувалися, як правило, найближчі родичі — брати та сестри подружжя. Однак ними могли бути й найближчі друзі та сусіди, надійні й чесні люди, здатні замінити дітям справжніх батьків на випадок якогось лиха. Дітей виховували в дусі такої ж поваги до хрещених батьків, як і до рідних.

Традиційний *весільний обряд* українців складався з трьох частин — сватання, заручин і весілля. Коли парубок ставав на порі, батьки, за його згодою чи без неї, засиляли поважних людей до дівчини. Ті з хлібом з'являлися в домі потенціальної нареченої і, як правило, в алегоричній формі, з жартами й примовками, сватали дівчину. Після згоди батьків та дівчини, а інколи й без її згоди, відбувалися заручини. Батьки наречених сходилися й домовлялися про придане (посаг) і саме весілля. Серед багатих людей практикувалися шлюбні договори між молодими, де перелічувалися речі посагу й регулювалися майнові відносини між чоловіком і жінкою. На випадок розлучення майно поверталось його власникові.

Головним дійством одруження вважалося весілля. Без нього шлюб був недійсним. Навіть якщо наречених вінчав піп, але не було весілля, то громада його не визнавала. Вінчання могли відбуватися до, під час і після весілля.

До весілля наречена та її сім'я готувалися заздалегідь. Пряли, ткали, вишивали, купляли різні речі. І на весіллі наречена виступала, як правило, «в білій вишитій сорочці, плахті, червоній запасці, червоних чоботях і білій свиті, з вінком на голові». Наречений одягався в сіру свиту й шаровари, підперезані яскравим поясом, червону або чорну шапку, взував чоботи.

Саме весілля відбувалось як урочисте, пишне дійство, веселе й щасливе. На нього збиралися вся родина з обох сторін, найближчі сусіди, друзі. Одружені жінки пекли коровай із найкращого борошна. В неділю наречений імітував викрадення нареченої. При цьому мусив сплатити за неї викуп братові або комусь із близьких родичів-чоловіків. Мати нареченої зустрічала нареченого на символічному коні — вилах або кочерзі. Тут же наречену покривали хусткою чи наміткою, що символізувало її перехід у стан одруженої жінки. Батьки роздавали гостям коровай, а ті обдаровували молодих. Після цього наречена з родичами їхала до хати молодого, де продовжувалося гуляння.

Розлучення відбувалося просто. Досить було заявити про це близьким родичам чи властям і внести невелику суму, щоб шлюб визнавався недійсним. Церква боролася проти розлучень і врешті-решт добилася свого.

Найбільш християнізованим був *похорон*. На XVIII ст. вже утвердилися проповіді-казання, поминки покійних на 9 і 40 день після похорон та через рік.

Свята люди відзначали різними розвагами — піснями, танцями, ігрищами або ж іншими відповідними моменту діями. Серед свят найбільше шанували Різдво, Великдень і день Купали.

Усна народна творчість. Освіта. Життя народу без усяких прикрас відображала усна народна творчість. У переказах, піснях, думах і легендах відбивалися найголовніші події. Серед них чи не на першому місці стояли визвольна війна XVII ст., її герої та проводирі Богдан Хмельницький, Данило Нечай, Іван Богун, Нестор Морозенко та ін. Народні твори цього циклу пройняті героїкою, патріотизмом, ідеєю належності до єдиної етнічної спільноти. Саме такими є думи «Хмельницький і Барабаш», «Корсунська перемога», «Іван Богун», історичні пісні «Розлилися круті бережечки», «Засвистали козаченьки», «Чи не той то Хміль» та ін.

У народній творчості віддзеркалювалась і соціальна тематика. Найболючіше дошкуляла селянам тяжка панщина, і народ у своїй творчості не міг пройти повз неї, тому й склав пісню:

І в неділю пораненько
У всі дзвони дзвонять,—
Отамани з козаками
На панщину гонять.

Крім звичайних переповідних сюжетів, народ підносився до філософського узагальнення свого буття, задумувався над змістом свого життя, нерівністю серед людей:

Зле у світі, зле чувати,
Тепер правди не видати.
Тепер правду б'ють, карають,
А неправду величають.

Багато пісень, переказів і легенд склали народні поети про Максима Залізняка, Івана Гонту, Олексу Довбуша, Івана Бондаренка та ін.

Після повалення польсько-шляхетської влади народ України дістав кращі умови для культурного розвитку, ніж це було за панської Польщі. При багатьох церквах і монастирях Гетьманщини й Запоріжжя діяли приходські школи, де мандрівні дяки навчали дітей читати, писати й рахувати. Грамоту знали не лише заможні люди, а й багато простих селян, козаків і міщан. Антіохійський патріарх Паїсій Алеппський під час свого перебування у Києві був приємно здивований майже поголовною писемністю жителів Києва.

У XVIII ст. початкових шкіл на Лівобережній Україні було не так уже й мало. Принаймні їхнє співвідношення з кількістю сіл було кращим, ніж у XIX ст. У Ніжинському полку в середині XVIII ст. діяло 217, Лубенському — 172, Миргородському — 37 сільських шкіл. Їх кількість вважалася недостатньою, й передові люди заходилися розширювати шкільну мережу. Одним із них став лубенський полковник І. Кулябка. З його ініціативи в 1760 р. у полку почали навчати грамоти і військової справи одну тисячу козацьких та селянських дітей. Незабаром те ж саме вже робили і в інших полках, унаслідок чого кількість письменних людей стала збільшуватися. Однак період освітнього піднесення тривав недовго. З ліквідацією Гетьманщини в 1764 р. чисельність шкіл та учнів у них поступово зменшилась. У 1789 р. на Лівобережній та Слобідській Україні відкрилися, як і по всій Росії, народні училища. З їх появою було покінчено з національною школою України й розпочато насадження чужих за духом навчальних закладів.

Шкільна справа на Правобережжі переживала тяжкі часи. З наступом католицизму почала зменшуватися кількість братських шкіл, які в першій половині XVII ст. вивели Україну в ряд найосвіченіших країн Європи. Закрилися Кре-

менецька й Гошанська, занепали колись знамениті Львівська та Луцька братські школи. Вони були передовими для свого часу навчальними закладами, їхні статuti робили початкову освіту доступною для всіх, навіть для тих, «хто жив з милостині». Учителі мали ставитися з однаковою повагою до дітей як бідних, так і багатих людей. Звичайно, життя вносило корективи у шкільну справу. Братства не завжди могли допомагати матеріально незабезпеченим учням, і ті мусили самотужки дбати про своє існування. Поряд з українськими діяли школи для вірменських, грецьких і єврейських дітей.

Після загарбання Східної Галичини (1772) австрійський уряд почав насаджувати тут школи з німецькою мовою навчання. Проведена урядом Йосифа II шкільна реформа запроваджувала в краї одно- й чотирикласні навчальні заклади німецького типу. В сільській місцевості діяли *приходські школи*. Вони мали давати учням елементарні навички у сільському господарстві та промисловості. На Закарпатті існували однокласні приходські школи, а в містечках і містах — три- та чотирикласні.

Навчання у школах провадилося за підручниками, виданими у різний час і в різних місцях. Учителі продовжували користуватися «Букварем» (1574) Івана Федорова. Згодом з'явилися також інші підручники, зокрема «Букварь языка славенска» (1679), виданий у Москві вихованцем Києво-Могилянської колегії Симеоном Полоцьким. Діти вчилися читати за часословами і псалтирями. Найпопулярнішим підручником із церковнослов'янської мови на українських і російських землях протягом майже двох століть вважалася «Граматики славенския...» (1619) Мелетія Смотрицького. Протягом 100 років головним підручником з історії був «Синопис», виданий у Києві. З виникненням вищих навчальних закладів у Москві та Петербурзі тут почали готувати вчителів і для українських шкіл. Тим самим посилювався наступ на українську мову, навчальну систему й виховання дітей.

Середню освіту в Україні давали колегії. Серед них у другій половині XVII ст. найавторитетнішою не тільки на українських, а й на інших слов'янських землях вважалася Києво-Могилянська колегія. З її стін вийшло чимало відомих діячів науки та культури всього слов'янського світу. Її вихованець Іван Максимович у 1700 р. відкрив у Чернігові Малоросійську колегію, до якої приймали всіх бажаючих. У 1776 р. власті перетворили її на духовну семінарію. Прогресивно настроєна інтелігенція домоглася відкриття в

1738 р. Переяславської колегії. На Слобожанщині з 1727 р. діяла Харківська колегія. Тут уперше в українських школах стали викладатися такі предмети, як інженерна справа, артилерія й геодезія.

Вищих навчальних закладів на території України було мало. В 1701 р. царський уряд визнав *Києво-Могилянську колегію академією*. Вона мала восьмикласний із дванадцятирічним терміном навчання курс. Вивчалися граматики, поетика, риторика, філософія, богослов'я, співи, малювання, катехізис, геометрія, слов'яно-руська (тодішня літературна українська) мова, церковнослов'янська, польська, давньоєврейська та грецька мови. Давалися також певні знання з природознавства, астрономії, історії та географії. В академії дістали освіту багато видатних людей свого часу. Поступово царський уряд насаджував у ній релігійні предмети, й у 1798 р. їй надано статус духовного закладу.

На західноукраїнських землях вищим навчальним закладом у 1661 р. став *Львівський університет*. Після переходу Східної Галичини під владу австрійської монархії уряд створив при ньому Український інститут із кількох кафедр. Але в цілому викладання в університеті велося німецькою мовою. Уряд у 1790 р. фактично ліквідував самостійність університету, підкоривши його владі відповідної урядової установи.

Книгодрукування. Мистецтво. Українські друкарні були не просто місцем виготовлення книжкової продукції. Навколо них групувалися кращі інтелектуали, які займалися наукою та культурою. Однією з найбільших друкарень в Україні залишалася друкарня Києво-Печерської лаври. Незважаючи на заборону Синоду друкувати світські книги, вона продовжувала випускати у світ підручники, різні інструкції, наукові праці. Тільки в 1760 р. з її стін вийшло 2000 букварів. Були й інші видання. Існували приватні друкарні. З 1675 р. почала діяти Новгород-Сіверська друкарня, пізніше переведена до Чернігова. З освоєнням Північного Причорномор'я з'являються друкарні в Єлисаветграді, Катеринославі, Харкові та інших містах.

Чи не найбільшою на західноукраїнських землях була Львівська друкарня, широко відома своєю продукцією далеко за межами Галичини. Швидко нарощувала свою продукцію відновлена в 30-х роках Почаївська друкарня, її видання знали в Болгарії, Македонії, Сербії та інших місцях слов'янського світу.

Царський уряд усіяко намагався перетворити Україну на свою духовну твердиню. Тому він перешкоджав упро-

вадженню громадянського шрифту, який у російських друкарнях був уведений на початку XVIII ст. Тільки в другій половині століття це відбулося в Україні.

Центром науки в Україні залишався Київ з його академією. Тут готувалися й видавалися праці, які принесли славу Україні. З цієї академії вийшов один із найвизначніших українських філософів Г р и г о р і й С к о в о р о д а. Син незаможного козака з с. Чорнухи Лубенського полку, Сковорода (1722—1794) став урівень з видатними мислителями свого часу. Після навчання у Київській академії він працював у Переяславській та Харківській колегіях, учив дітей козацької старшини, багато подорожував, одночасно популяризуючи свої ідеї. У філософії він, як і багато інших вихованців академії, став відходити від релігійної ідеології. У центр своєї системи філософ ставив людину. Показував її залежність від властей, всяких користолобців, кар'єристів та чиновників. Вихід із становища Сковорода бачив у поширенні освіти, вдосконаленні самої людини, а через неї і суспільства.

В Україні в другій половині XVII—XVIII ст. відбувся *перехід від історичних знань до історичної науки*. Перша визначна історична праця того часу «С и н о п с и с» (1674) ймовірного автора Армашенка була видатною подією у житті слов'янського світу. На початку XVIII ст. виходять л і т о п и с и Григорія Граб'янки й Самійла Величка. За своїм змістом вони значно перевершували літописи першої половини XVII ст. і фактично були одними з перших досконалих історичних праць в Україні. У XVIII ст. з'являється «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах...» Петра Симоновського. Вважаючи показання народу головним змістом історії України, Симоновський обґрунтував закономірність виняткових прав козацької старшини в суспільстві, в тому числі й на автономію. Подібні ідеї пронизували й анонімну «Историю Руссов или Малой России», що з'явилася в рукописах наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

Особливого поширення з другої половини XVII ст. набула *п о л е м і ч н а л і т е р а т у р а*. Лазар Баранович, Інокентій Гізель, Іоаникій Галятівський, Феодосій Сафонович та інші обстоювали ідею єдності усіх слов'ян у боротьбі проти Туреччини і Кримського ханства. У творах полемістів проводиться ідея близькості українського та російського народів, схожості їхньої історичної долі.

Відходили в минуле житійні оповідання, паломницька проза, шкільна драма. У другій половині XVIII ст. *релігійна основа літератури поступається місцем світським мотивам*.

Книги стали писатися розмовною українською мовою. *Нова національна українська література почала формуватися на базі народної творчості*. В цьому й була її сила та перспектива розвитку. Першим класиком нової української літератури став **І в а н К о т л я р е в с ь к и й** (1769—1838).

Важливі зміни відбувалися в мистецтві. Художні полотна дедалі більше відображали світські сюжети, людину з її світом. Поширюється олійний живопис. Кращі реалістичні риси простежуються в творах Григорія Левицького, Леонтія Тарасевича, Володимира Боровиковського та ін.

Удосконалюється *містобудування*. Архітектура цього періоду пов'язана з іменами Степана Ковніра (1695—1786), Івана Григоровича-Барського (1713—1785) та інших зодчих України.

Незважаючи на несприятливі політичні умови, культура Гетьманщини досягла свого апогею і визнання всієї Європи. Вихованці та професори Києво-Могилянської академії високо цінувалися в багатьох країнах, насамперед у Росії. **Ф е о ф а н П р о к о п о в и ч** фактично очолив руську церкву і став ідеологом реформ Петра I, спрямованих на зміцнення влади монарха. «Вчена дружина» Прокоповича виступила ініціатором створення Академії наук у Петербурзі й проведення ряду державних реформ. Стефан Яворський у 1701 р. на базі академії братів Ліхудів відкрив у Москві Слов'яно-греко-латинську академію — перший вищий навчальний заклад у Росії. Він же став її президентом. До 1762 р. з 21 ректора і 25 префектів відповідно 18 і 23 були вихованцями Києво-Могилянської академії, а 95 її випускників працювали професорами.

Чимало українців зайняли посади єпископів і митрополитів. Найпомітнішою фігурою серед них був Дмитро Туптало, митрополит Ростовський і одночасно автор знаменитих чотиритомних «Четьів-Мінеїв». Українські інтелектуали відіграли видатну роль в організації шкільної мережі на просторах Росії. Тільки один Варлаам Ієницький відкрив семінарії в Астрахані, Коломії, Пскові, Суздалі. Гедеон Вишневський створив Слов'яно-латинську школу в Смоленську та школи в Дорогобужі. І таких прикладів чимало. Ректорами нововідкритих семінарій призначалися, як правило, вихованці Києво-Могилянської академії. Українські вчені й церковні діячі переносили на російський ґрунт кращі досягнення національної культури й суспільної думки. Вони знайомили російських читачів із драматичною літературою і театром, силабічною поезією. Багато зробили для навер-

нення у християнство монголів, тунгусів, калмиків та інших народів.

З початку XVIII ст. починається своєрідна «українізація» духовного життя російського суспільства. Через впровадження тих елементів українізованої «руської» культури, що вже були досить європеїзовані, Петро I намагався прилучити Росію до передової європейської культури. Але робилося це насильницькими методами, без урахування відмінностей української та російської культур, що викликало природний опір росіян.

Одночасно в Гетьманщині та на Слобожанщині працювали російські архітектори, малярі, інженери, які переносили російську культуру на український ґрунт. *Давши поштовх розвитку російської культури, українська культура з кінця XVIII ст. почала зазнавати на собі дедалі більшого її впливу.* Багато вихідців з України їхали на навчання в російські заклади здобувати професії інженерів, медиків, вчителів, художників й осідали в Росії. Одночасно з кінця XVIII ст. російський уряд масово направляв в Україну вчителів, священників, різного рангу чиновників-росіян. З їхньою допомогою він намагався викоринити в українського народу національний дух, прищепити йому російські культурні цінності. Підтримувана всією державною машиною *насильницька русифікація України набирала сили.*

Чимало українців продовжували освіту в кращих університетах Польщі, Чехії, Угорщини, Німеччини, Австрії, Франції та інших країн Європи. Повертаючись додому, вони збагачували національну культуру високими досягненнями світової цивілізації. Водночас культурно-освітні діячі України працювали в багатьох навчальних закладах Західної Європи, знайомлячи європейську громадськість із культурою України. Паїсій Величківський, ставши настоятелем Нямецького монастиря у Валахії, готував книги, навчав дітей грамоті, займався медициною. Група вихованців Київської академії на чолі з Козачинським у 1733 р. переїхала до Сербії й багато зробила для розширення шкільної мережі, забезпечення її підручниками, літературою. Не припинялися культурні зв'язки з Грецією та іншими країнами.

**КРИЗА СЕРЕДНЬОВІЧНИХ
І РОЗВИТОК НОВИХ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ
ВІДНОСИН У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
XIX ст.**

- Наслідки політико-адміністративних нововведень
- Зменшення кількості поміщицьких і зростання чисельності державних селян
- Суперечливий характер сільського господарства
- Переростання середньовічної промисловості в індустріальну
- Торгівля
- Загострення соціальних суперечностей
- Дальше формування буржуазії та робітництва
- Формування національної інтелігенції

Наслідки політико-адміністративних нововведень. Початок XIX ст. ознаменувався спробами уряду Олександра I реформувати внутрішнє життя Російської імперії. Підтверджувалася «Жалувана грамота дворянству», чим додатково зміцнювалася соціальна база самодержавства, колишні колегії замінювалися міністерствами (1802), увага громадськості концентрувалася на проекті «державних перетворень» Михайла Сперанського та інших ліберальних заходах уряду. Але багато з них залишилися тільки на папері. Після повстання декабристів царський уряд у 1826 р. заснував Третій відділ власної його імператорської величності канцелярії, чим було започатковано *регулярну таємну поліцію*. Посилювалася *цензорська служба* й одночасно свавілля та зловживання чиновництва. Бюрократизація всіх сторін суспільного життя набрала за царювання Миколи I небаченої раніше сили.

Тривала *уніфікація управлінської системи*. У 1802 р. уряд ліквідував величезну Малоросійську губернію і натомість утворив Чернігівську та Полтавську. Новоросійську губернію було поділено на Катеринославську, Таврійську та Миколаївську (з 1803 р. Херсонську). У 1828 р. вони, а також Бессарабія увійшли до складу Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства. Щоб ослабити позиції польської шляхти після повстання 1830 р., царський уряд у 1832 р. утворив Київське генерал-губернаторство у складі Київської, Волинської та Подільської губерній. Через три роки Слобідсько-Українську губернію реформовано в Харківську. Вся

територія України була поділена на дев'ять губерній, які в незмінному вигляді проіснували до початку ХХ ст. Губернії поділялися на повіти.

Реформування адміністративної системи країни мало на меті *посилити владу центру над окраїнами, ліквідувати їхні національні особливості та русифікувати неросійське населення*. Цей процес супроводжувався розростанням адміністративно-чиновницького апарату й посиленням контролю над внутрішнім життям України. Ключові позиції в адміністрації займали переважно російські чиновники. Панування російської мови у канцеляріях, судах і побутовому спілкуванні заможної верхівки змушувало пристосовуватися до неї й ту українську інтелігенцію, котра хотіла зберегти національну культуру.

Україна тяжко переживала спробу уряду перекласти тягар утримання армії виключно на плечі селянства. З цією метою голова департаменту військових справ Олексій Аракчєєв почав із 1817 р. насаджувати військові поселення. До 1825 р. у Слобідсько-Українській, Катеринославській і Херсонській губерніях власті розмістили 16 кінних і 3 піхотних полки. З'явилися вони також у Київській та Подільській губерніях. Україна наповнилась довічними солдатами, з дитинства відірваними від своїх батьків і народу. Військовий статут регламентував усе життя поселенців — військову службу, роботу в полі, особистий час, родинні взаємини, у тому числі й одруження. Однак наміри царизму спертися у своїй політиці щодо України на своєрідне яничарське військо у вигляді військових поселенців зазнали невдачі. Деспотизм, нещадна муштра й жорстока експлуатація перетворили їх із вірних слуг на непримиренних противників режиму. Повстання бузьких поселенців у 1817, чугуївських — у 1819, шебелинських — у 1829 р. та інші стали серйозною пересторогою для царського уряду. Коли військо починає бунтувати, влада хитається. Тому уряд у 1857 р. мусив ліквідувати військові поселення, а поселенців перевести до розряду державних селян,

Зменшення кількості поміщицьких і зростання чисельності державних селян. На початку ХІХ ст. найчисленнішу верству селянства становили кріпаки, їхнє становище порівняно з попередніми роками погіршувалося. Дальше обезземелювання доповнювалося збільшенням різноманітних повинностей і податків. *Найтяжчою формою визиску залишалася панщина*. Хоч царський уряд і обмежував її трьома днями на тиждень, але поміщики навчилися обминати закон. Вони продовжували давати кріпакам такі «уроки», які вимагали значно більше часу для виконання. Панщина надовго відривала

селянина від власного господарства, зв'язувала його ініціативу та підприємливість. Але, доводячи кріпаків до жебрацького стану, поміщики тим самим підривали економіку й своїх маєтків. Розорений працівник був непридатний для панських ланів.

Російський уряд зробив спробу вийти з цього становища. У 1803 р. був виданий закон про так званих «вільних хліборобів». За ним поміщикам дозволялося звільняти селян із землею за викуп. Однак бажаючих дати волю кріпакам виявилось мало, і закон завис у повітрі.

Доведені до відчаю селяни тікали від своїх поміщиків на Південь, Кубань, Дон і там оголошували себе вільними людьми. Відбувався й організований відхід сільської люду з перенаселених регіонів України. Основним районом компактного переселення українців стала Кубань. Воно відбувалося своєрідними хвилями. В 1809—1811 рр. на її землі переїхало 66 тис., у 1821—1825 рр.— 48 і в 1848—1849 рр.— 14 тис. селян і міщан переважно з Полтавської, Чернігівської та частково Харківської губерній. Кубань заповнилася білостінними мазанками, національним українським одягом і говіркою. Зовнішньо вона мало чим відрізнялася від лівобережних українських губерній.

Чисельність поміщицьких селян на 1858 р. зменшилася до 49,9 % усього селянства. Найбільше їх було на Правобережній Україні, регіоні з досить міцними кріпацькими традиціями. Прагнучи звести Україну до загальноросійського рівня розвитку, царський уряд усіяко намагався уніфікувати вільні верстви сільського населення до стану державних селян. До них належали козаки, військові, обивателі, однодвірці, кіннозаводські, частково старостинські, економічні, коронні, виморочні, банківські, відписні селяни, вільні хлібороби, євреї-землероби, колоністи, кантоністи, нижні військові чини та їхні нащадки тощо. Ці верстви мали й певні регіональні особливості. Так, колишні селяни коронних, старостинських і ленних маєтностей Правобережної України, на відміну від своїх сусідів на Лівобережжі та Півдні, продовжували відбувати панщину в господарствах власників-орендарів. На Півдні чисельність державних селян збільшувалася насамперед за рахунок різних воєнізованих груп людей, місцевих мусульман, переселенців і втікачів із центральних українських та російських земель. На Лівобережній та Слобідській Україні переважну більшість цього розряду населення становили колишні козаки та їхні нащадки, які продовжували зберігати якщо не права, то згадки про своє привілейоване становище в минулому.

Кількість державних селян постійно зростала й на 1858 р. досягла 50,1 % усього селянства. Вони мали значно ширші права, ніж поміщицькі. На початку століття власті змушені були припинити передавання державних селян у приватну власність і приписування їх до казенних фабрик і заводів. У 1801 р. уряд дозволив їм купувати землі, що відкрило нові можливості для перетворення підприємливих селян на заможних землевласників. Тривалий час російський уряд забороняв державним селянам переходити до станів купецтва й міщанства, відкривати власні фабрики і заводи, займатися відкупками і підрядами. Але під тиском об'єктивних обставин та опору селян такі заборони з 1818 р. були відмінені зовсім або ж суттєво обмежені. Широкі права розпоряджатися землями мали козаки, однодвірці та іноземні колоністи.

Існувала невелика група удільних селян, що належали царській родині. Вони зосереджувалися переважно на Слобожанщині, Лівобережжі та в Катеринославщині. За своїм соціальним становищем удільні селяни наближалися до поміщицьких. Крім інших платежів, вони щороку сплачували певну суму на утримання царської сім'ї. Тільки в 1858—1859 рр. уряд відмінив їхню кріпосну залежність.

Суперечливий характер сільського господарства. Сільське господарство перебувало в неоднозначному становищі. З одного боку, розширювалися посівні площі під сільсько-господарські культури. Цей процес відбувався переважно за рахунок південного регіону, де вони протягом першої половини ХІХ ст. збільшилися у 25 разів. Удосконалювалися технологія обробітку ґрунтів і знаряддя праці, господарства неминуче *втягувались у товарно-грошові відносини*. З іншого боку, селянські господарства центральних земель України економічно занепадали. Це проявлялося насамперед в обезземелюванні поміщицьких селян, наділи яких дедалі більше переходили у власність поміщиків. Останні на власний розсуд замінювали кращі селянські на свої гірші землі, відводили кріпакам наділи далеко від сіл. Напередодні реформи 1861 р. розміри полів уже не могли вдовольнити мінімальні життєві потреби кріпаків. Господарства поміщицьких селян замість необхідних для прожиття 5 десятин мали в середньому в Подільській губернії по 1,2, а в Чернігівській до 3,6 десятин землі на ревізьку душу.

Погіршувалась економічна спроможність і державних селян. Під тиском товарно-грошових та інших чинників вони часто змушені були продавати власні землі. Особливо активно цей процес відбувався серед козаків, військових обивателів і однодвірців Лівобережної України. Саме тому обез-

земелення державних селян цього регіону проходило швидше, ніж на Півдні. Розміри їхніх земель були більшими за наділи поміщицьких селян, але мало де доходили до рівня прожиткового мінімуму. На Лівобережжі й Правобережжі вони становили 3—4,6, а на Півдні — 6,7—9,6 десятин. Навіть при відносно кращій забезпеченості землею господарства державних селян розорювалися, не могли сплачувати податки й перетворювалися на недоїмочні. Щоб стягнути борги, казна продавала майно, хліб, худобу боржників, віддавала їх на «роботи» місцевим багатіям або ж здавала в рекрути.

Основним заняттям українського селянства залишалось зернове землеробство. Люди вирощували різні зернові культури, але найбільше пшениці, жита, проса й гречки. Зростаюча грошова рента змушувала селян пристосовувати свої господарства до ринкових відносин. Найбільш підприємливі хазяї з цією метою вдосконалювали сільськогосподарські знаряддя праці, застосовували кращі способи обробітку ґрунтів тощо. Козак із містечка Опішня Полтавської губернії Матвій Дугельний винайшов машину для товчіння і віяння проса, яка *вшестеро перевершувала продуктивність звичайних пристроїв*. Козак Стеценко зробив *полегшений плуг*, доступний для господарств з малою кількістю волів чи коней. Народні умільці почали виготовляти невеликі плужки для оранки земель під картоплю, спеціальні катки для закатування насіння ярових культур. Але то була тільки народна творчість, ці вироби не поширювалися далі свого села чи найближчої округи. Більшість селян продовжувала користуватися традиційними плугами, ралами, сохами та іншими знаряддями праці й застосовувала трипільну чи перелогову системи обробітку ґрунту. Розвиток зернового землеробства гальмувався відсутністю в переважній більшості господарств необхідної кількості тяглової сили.

Селянська земля чимдалі виснажувалась і давала щораз менші врожаї. Протягом 1839—1855 рр. вони зменшилися на Лівобережжі та Правобережжі до «сам» — 2,9. Тільки в окремі урожайні роки врожаї зернових забезпечували необхідну норму (3 четверті для дорослого і 1,5 четверті для дитини) споживання хлібної продукції селянської сім'ї. Де-що краще були забезпечені селянські родини хлібом на Півдні з його більшими земельними наділами й досконалішою землеробською технологією. Особливо це стосувалось іноземних колоністів. Однак у цілому по Україні селянські господарства в 50-х роках давали до 10 % всього товарного хліба. Більше зерна надходило на ринок із господарств дер-

жавних селян, іноземних колоністів і значно менше від поміщицьких селян.

Щоб здобути якісь кошти, люди почали надавати перевагу тим видам господарств, які давали більш-менш сталі прибутки. В різних регіонах вони були різними. У Полтавській та Чернігівській губерніях — це вирощування конопель, тютюну, на Півдні — льону, на Правобережжі — цукрових буряків. На Херсонщині та Катеринославщині селяни одержували більше прибутків від продажу кавунів, динь, соняшнику, на Харківщині та Полтавщині — свіжих, сухих і маринованих груш, яблук різних сортів, слив «угорок», «опішнянок» і «мгарок», вишень, на Миргородщині — часнику та цибулі. Ці товари продавалися на українських ринках, вивозилися до російських та білоруських міст, а також на Дон.

Майже в кожній хаті сукали пряжу, готували нитки й ткали полотно чи вовняні тканини. Більшість умільців, які почали професійно займатися різними промислами, одержували сировину від тваринництва, рільництва тощо. У них також з'явилася певна спеціалізація. Селяни-майстри Лохвицького, Кролевецького повітів Чернігівської губернії плели добрі рибальські сіті, Проскурівського, Летичівського (Подільська губернія), Васильківського й Таращанського повітів (Київська губернія) ткали багато мішківини, Харківщини — килимів, Кобеляцького й Миргородського повітів (Полтавська губернія) виготовляли високоякісні смушки, ряду повітів Чернігівщини — вироби з дерева. Надзвичайно поширилося чумакування — перевезення вантажів на далекі відстані.

Товарно-грошові відносини швидко вторгалися в поміщицькі господарства, або руйнуючи їх, або ж змушуючи звикати до нових умов. Підприємливі поміщики активніше застосовували на полях машини та удосконалені знаряддя праці, що сприяло підвищенню врожайності зернових і технічних культур. Плуги, культиватори, борони та іншу сільськогосподарську техніку почали поставляти поміщикам заводи Браницького на Київщині, Шмідта на Катеринославщині, Фалька в Одесі тощо. Одночасно збільшилася кількість імпортної техніки, особливо на Півдні України.

Виробничі відносини між поміщиками і кріпаками вступили в стадію кризи й уже не могли забезпечити стабільного розвитку ні феодальних, ні селянських господарств. Тому кріпаки мусили продавати, а поміщики — купувати їхню робочу силу, незважаючи на те, що вона належала їм офіційно. Щоб одержати прибуток, поміщики за певну плату відпус-

кали своїх селян на заробітки. Найбільше використовували наймитів заповзятливі поміщики й багаті колоністи Півдня України, які мали великі площі під зерновими культурами й травами. Під час жнив у їхніх господарствах наприкінці 50-х років щорічно працювало в середньому до 300 тис. наймитів з різних губерній. Поміщики й селяни дедалі більше переконувались у перевагах договірних відносин між собою.

Переростання середньовічної промисловості в індустріальну. На початку XIX ст. промисловість була представлена переважно дрібними ремісничими майстернями *феодалного типу*. Своєрідними острівцями серед них вивищувалися нечисленні мануфактури, відкриті в попередньому столітті. Більшість із них мала примітивну техніку й залежну робочу силу, тобто за своїм характером це були підприємства змішаного типу. Однак із проникненням купецького капіталу вони набували чіткішого *буржуазного вигляду*, а їхні власники виступали вже чистими підприємцями-капіталістами. Саме їм і належала головна роль у руйнуванні середньовічних і становленні нових *буржуазних відносин у промисловості*.

Купецький капітал глибше проникав і в таку традиційно поміщицьку галузь промисловості, як цукроваріння. Торговельна фірма «К. М. Яхненко та Ф. С. Симиренко» в 40-х роках відкрила три великі цукрові заводи в селах Ташлик, Руська Поляна й Городище Черкаського повіту Київської губернії. На відміну від багатьох інших, виробничі процеси в них велися на базі парових машин (паровиків). Крім К. Яхненка й Ф. Симиренка, цукрові підприємства почали будувати й інші представники української буржуазії, у тому числі брати Болдирєви, Бродський, Гальперін, Хацкель, Терещенко. Кількість купецьких цукроварень щодалі збільшувалась. Але на середину XIX ст. вони становили тільки 3,1 % усіх цукрових заводів.

Сприятливі умови для розвитку купецького капіталу були в сукнарстві, де переважало дрібногосподарне виробництво. Малі підприємства, на яких працювали 10—15 найманих робітників, не могли конкурувати з більшими, з чого й скористалися купецтво та заможне міщанство. Вони почали активно відкривати середні за розміром суконні підприємства на 3—12 ткацьких верстатів, які протягом року давали до 10 тис. аршинів сукна. На підприємствах існував поділ праці, використовувалася наймана робоча сила, й це надавало їм рис буржуазної мануфактури. Такі мануфактури мали у 20-х роках іноземці Гааге і Шмідт на Волині, І. Карбет на Київщині, місцеві купці Берштайн на Волині, В. Лихо-

манов та І. Лихманов на Чернігівщині та ін. Всього ж у 20-х роках в Україні налічувалося 18 капіталістичних суконних мануфактур.

Новий етап у розвитку українського сукнарства почався з 30-х років. У цей час виникають два головні його центри — в Дунаївцях на Поділлі та в Клинцях на Чернігівщині. Але якщо в Дунаївцях суконні підприємства належали переважно іноземним колоністам і були дрібними, то в Клинцях їхніми господарями були як українці, так, частково, й російські підприємці. З впровадженням машин і парових двигунів тут швидше ніж в інших регіонах почалася технічна революція в українському сукнарстві. Перша парова машина на 24 к. с. з'явилася на мануфактурі Д. О. Зубова та Я. В. Степуніна в 1841 р. Але підприємці стали активно їх впроваджувати лише з 50-х років, і це одразу ж позначилося на підвищенні продуктивності підприємств. Причому кількість мануфактур у Клинцях за 1834—1860 рр. зросла на дві одиниці, а робітників — більш як у чотири й сукна — у п'ять разів.

Дещо інша картина спостерігалася в Україні в цілому. Протягом 1823—1860 рр. чисельність капіталістичних суконних мануфактур зменшилася за одночасного збільшення кількості робітників і виробленої ними продукції. Натомість у 1848—1860 рр. вочинні мануфактури почали здавати свої позиції. Напередодні скасування кріпосного права купецькі мануфактури виробляли приблизно 53 % усього сукна. Повільніше відбувалась індустріалізація полотняного виробництва, яке зосереджувалося, головним чином, у селянських і міщанських господарствах.

Виробництво горілчаних напоїв майже повністю перебувало в руках поміщиків. Відносна простота одержання спиртних напоїв, їхня висока прибутковість стимулювали збільшення винокурень у поміщицьких маєтках. У своїй масі це були невеликі підприємства, на яких працювало 7—9 робітників із числа, найчастіше, кріпосних селян і вироблялося до 5 тис. відер горілки на рік. З 20-х років підприємливі власники гуралень для збільшення виходу спирту стали застосовувати парові перегонні апарати й ректифікатори. Крім того, на великих гуральнях впроваджується поділ праці, використовуються машини, що надало підприємствам мануфактурного характеру. Кількість гуралень, переважно дрібних, протягом 1844—1860 рр. зросла з 1,5 до 2,5 тис. Виручені від горілчаного промислу кошти йшли на економічне зміцнення господарств переважно українських поміщиків.

Більшість скляних гут на початок ХІХ ст. перейшла від багатих майстрів у власність українських поміщиків. Останні, як правило, використовували на допоміжних роботах власних селян, а на основних — вільнонайманих майстрів. Гути діяли переважно в центральних і північних районах України, багатих на необхідну сировину. На гутних підприємствах існував поділ праці, характерний для мануфактурного виробництва. Гут було небагато: на 1815 р. їх налічувалося 174, насамперед у Чернігівській, Волинській та Подільській губерніях.

Промисловий капітал швидко підпорядковував собі ті галузі, які не становили особливого інтересу для поміщиків. Ними були вовномийні, цегельні, олійні, салотопні, миловарні, свічкові майстерні тощо. Вони не вимагали великих грошових вкладень і тому були доступні для власників незначних капіталів із числа заможних міщан або дрібних торгівців. На 1860 р. їм належало, наприклад, на Катеринославщині, Херсонщині та Харківщині 128 салотопень проти 5 у 1814 р. Збільшувалася також кількість інших підприємств. Поступово вони укрупнюються й перетворюються на невеликі мануфактури з використанням вільнонайманої робочої сили. У 50-х роках серед них виділялися шкіряні мануфактури купця Серебряникова й міщанина Кобця в Києві, а також інших багатіїв у Сумах та на Чернігівщині. В середині ХІХ ст. у Києві працювали великі цегельні Г. Барського, М. Бубнова, І. Романовського. Досить поширеними на Харківщині, Одещині, Херсонщині та в інших місцевостях з розвинутим вівчарством були вовномийні. За розміром і характером праці вони були різними. На великих вовномийнях працювало по кількасот працівників, переважно жінок, й існував поділ праці.

З'являються нові галузі промисловості. Занепадає традиційне виробництво заліза з болотяних руд на Поліссі. Натомість у Донбасі зароджується плавлення заліза із залізних руд, нове явище в українській металургії. У 1800 р. на Луганському ливарному заводі вперше добуто чавун із місцевої руди на місцевому вугіллі. В 50-х роках у Бахмутському повіті та в Керчі почали працювати доменні печі. Однак виробництво заліза зростало повільно, й потребу в ньому задовольняли російські заводи, насамперед тульські та уральські.

У зв'язку зі зростанням попиту на машини з 30-х років зароджується національне машинобудування. Перше механічне підприємство на українських землях заснував у Катеринославі в 1835 р. купець А. Заславський. Подібні виробництва

почали відкривати українські підприємці й в інших місцях. Заводи харківських купців Р. Плетньова та І. Рижова, київських Дехтярьових виготовляли парові котли, гідравлічні преси та інше устаткування для цукроварень і гуралень. Крім того, українські майстри приступили до створення таких складних машин, як паровики, що приводили в дію різні механічні пристрої. Молотарки та віялки постачав відкритий у 1839 р. завод багатого поміщика Потьомкіна на Полтавщині. При великих цукроварнях створювалися механічні майстерні з виробництва заводського устаткування. З часом вони перетворювалися на самостійні механічні заводи, а їхня продукція розкуповувалася навколишніми підприємливими ділками. Кінні приводи верстатів повсюди замінювалися паровими машинами. Машинобудівні підприємства розташовувалися переважно в Київській, Катеринославській, Херсонській та Волинській губерніях. Усього в Україні напередодні реформи 1861 р. діяло приблизно 20 машинобудівних заводів і майстерень. Зрозуміло, що вони не могли задовольнити потреби краю в машинній продукції. Значна частина машин завозилася в Україну з-за кордону.

У першій половині XIX ст. у технічному оснащенні промислових підприємств відбувалися якісні зміни. *З впровадженням машинного устаткування з 30—40-х років почалася технічна революція в національній промисловості.* Машини й парові двигуни сприяли підвищенню продуктивності роботи фабрик і заводів, заклали підвалини для індустріалізації промисловості. Одночасно технічні нововведення зумовлювали нагальну заміну кріпосної робочої сили вільнонайманою.

Торгівля. Розвиток нових відносин стимулювала широко розвинута мережа торговельних закладів. Жвава щоденна торгівля відбувалась у численних міських крамницях і на недільних торгах і базарах. Лише кількість крамниць протягом 1825—1861 рр. зросла з 3,6 до 15,0 тис. Майже так само збільшився й товарообіг. У крамницях, на торгах і базарах продавалась продукція переважно місцевого виробництва, відповідно й торгівля в них обмежувалася впливом на невеликі місцеві ринки. Істотнішим був вплив на економіку України ярмаркової торгівлі. У першій половині XIX ст. Україна перетворилася на один із найбільших центрів ярмаркової торгівлі Східної Європи. Тільки в 1858 р. на її території відбулося 1953 ярмарки, або 40 % від їх загальної кількості в Росії. Велику популярність серед купецтва здобули Контрактовий у Києві, Хрещенський, Троїцький та Успенський у Харкові, Введенський у Сумах, Іллінський у Ромнах, Онуфріївський у Бердичеві, Георгіїв-

ський у Єлисаветграді та інші ярмарки. Асортимент пропонуваного на них товарів був найрізноманітнішим.

Російський уряд перетворив Україну на сировинний придаток Росії. З України в Росію вивозилися зерно, сало, тютюн, мед, поташ, цукор, горілка, а також сировина для російської промисловості — вовна, прядиво, сирі шкіри. Назад вони повертались у вигляді різноманітних тканин, одягу та взуття. В окремі роки на українських ярмарках продавалося російського текстилю на 22,0 млн крб. при тому, що загальний обсяг ярмаркової торгівлі становив 73,8 млн крб. На українських ринках не було конкуренції російському залізу, чавуну та виробам з них.

Формувався український національний ринок. У його створенні велику роль відігравали як купці, так і чумаки. Причому спостерігалася тенденція до перетворення заможних чумаків на своєрідних підприємців. Розбагатівши, вони обзаводились кількома паровицями, наймали наймитів і перевозили великі партії як своїх, так і чужих вантажів, створювали підприємства, відкривали крамниці. Найбільше чумацьким промислом займалися державні селяни Харківської, Чернігівської, Полтавської та Київської губерній. Тільки в останній із них у 50-х роках налічувалося 17,5 тис. чумаків, котрим належало приблизно 70,0 тис. маж. Ними транспортувалася значна кількість зерна, виробів із дерева, посуду, сухих фруктів, солі, сушеної та в'яленої риби, різних спецій тощо.

Набагато менше значення у розвитку національного ринку мали водні засоби транспортування товарів. Але й у них відбувалися суттєві зміни. Поряд з традиційними парусними суднами й плотами почали застосовуватися пароплави. Перше парове судно для буксирування вантажних барок збудоване в 1823 р. у маєтку князя М. С. Воронцова в с. Мошнах Київської губернії. Через 12 років між Кременчуком і Могильовом почали ходити два пароплави віденського купця В. Розінга. На Дністровському лимані пароплави з'явилися у 1840 р., а на Десні — у 1846 р. У наступні роки вони пробуджують своїми гудками водну гладь Південного Бугу й Дністра. Наприкінці 50-х років Дніпро фактично був поділений на сфери впливу двох пароплавних компаній. На нижньому Дніпрі діяли «Товариство Дніпровсько-Бузького пароплавства» і «Російське товариство пароплавства і торгівлі», а вище порогів — «Товариство пароплавства по Дніпру і його притоках». У 1859 р. їм належало 17 пароплавств.

На українських верфях було започатковано створення морського пароплавства. У 1828 р. миколаївські суднобудів-

ники спустили на воду дерев'яний пароплав «Одеса» з паровою машиною на 60 к. с. Він зв'язав Одесу з містами Криму, а прибулий у 1831 р. із Петербурга пароплав «Нева» — з Константинополем. Поступово кількість парових суден на цих лініях збільшується. Цьому певною мірою сприяла заохочувальна політика царського уряду, який надавав пароплавним товариствам різні пільги та субсидії. Під час Кримської війни більшість пароплавів була знищена. Велику роль у відновленні торговельного пароплавства на Чорному морі та в річках його басейну відіграли «Російське товариство пароплавства і торгівлі», першим директором-розпорядником якого був М. О. Аркас.

Загострення соціальних суперечностей. Криза кріпосницької системи супроводжувалася загостренням відносин між поміщиками та селянами. Незадоволені селяни сподівалися на мирне розв'язання конфліктів зі своїми поміщиками й із цією метою зверталися зі скаргами до вищих органів влади або до царя. Віра у справедливість імператора міцно вкорінилася в свідомості селянства. Подеколи селяни відмовлялися виконувати феодалні повинності, якщо вважали їх несправедливими. Й це могло тривати досить довго. Так, кріпаки з с. Підвисокого Уманського повіту Київської губернії протягом 1811—1826 рр. не відбували панщину на місцевого поміщика. Почастішали й випадки підпалювань поміщицьких маєтків. Не добившись справедливості, найрішучіші селяни тікали до малозаселених регіонів з кращими умовами для життя. Десятки тисяч утікачів, переважно з Правобережжя й Лівобережжя, відійшли в Бессарабію, на Південь, Кубань і Дон. Оселившись на нових землях, утікачі перетворили пустелі на квітучий край і значно розширили ареал українського етносу.

Часом селяни чинили фізичні розправи над поміщиками та управителями. Ціною життя своїх хазяїв кріпаки хотіли завоювати особисту свободу. Інколи вони об'єднувалися в загони для таких розправ. Найвідомішим ватажком кріпосних селян у 1813—1835 рр. на Правобережній Україні став Устим Кармалюк. У 1850—1851 рр. в Україні відбулося 47 великих селянських виступів.

Наймасовішим селянським рухом у першій половині XIX ст. стала так звана **Київська козащина**; її початок спонукав царський маніфест 29 січня 1855 р. про створення державного ополчення для участі у Кримській війні. Серед людей поширилася чутка про волю для тих, хто запишеться в козаки й візьме участь у військових діях. Багато кріпаків кинули панську роботу й ватагами

переходили від села до села, підбурюючи один одного до більш рішучих дій. Вони чіплялися до попів, мордували їх, вимагаючи при цьому зачитати царську грамоту про волю, яку нібито ховали поміщики. Цей рух охопив понад 180 тис. чол. Заворушення почало поширюватися з Київщини на інші українські землі, й царський уряд кинув на його придушення кавалерію, піхоту й саперів. Криваві сутички військових команд із селянами відбулися в містечках Корсунь, Таганча, а також у селах Бикова Гребля й Березна. З обох сторін були вбиті й поранені, а повстання захлинулося.

Не встигло завмерти відлуння Київської козаччини, як збурилося сільське населення Катеринославщини й Херсонщини. Під впливом чуток про заклики царського уряду переселятися до Криму маса людей навесні 1856 р. рушила в «похід у Таврію за волею». 75 тис. чол. цілими селами зняли з насиджених місць і подалися на Південь у пошуках кращої долі. Дорогою мігранти розганяли невеликі загони поліції, стражників або ж військові команди. Тільки регулярні війська після кількох кровопролитних сутичок розігнали волелюбців і змусили їх повернутися назад.

На боротьбу за свої права піднімалися й робітники промислових підприємств. Вони скаржилися властям на погані умови роботи, тікали, підпалювали майстерні або ж відмовлялися виконувати ті чи інші роботи. Виступи робітників відбулися в друкарні Києво-Печерської лаври (1805), на Луганському ливарному заводі (1817—1835), в Писарівській мануфактурі на Харківщині (1817), Машівській суконній мануфактурі (1823) тощо. Тільки з допомогою військової сили підприємці припинили стихійні виступи робітників, навели лад у приміщеннях і відновили роботу підприємств.

Дальше формування буржуазії та робітництва. Криза кріпосницьких відносин супроводжувалась якісними змінами в суспільстві. Вони полягали насамперед у появі й розвитку *нових верств населення*, які не вписувались у традиційну структуру середньовічного суспільства. Серед них важливе місце належало *буржуазії*. Одним із головних джерел її формування залишалось купецтво, чисельність якого нестримно зростала. Протягом 1816—1859 рр. кількість купців збільшилася з 18,2 до 104 тис. Купцями ставали за спадковістю, до них могли належати також дворяни, поміщики, багаті майстри і селяни. Купці переходили до стану буржуа тоді, коли починали займатися підприємницькою діяльністю на основі найманої робочої сили.

Показовим у цьому плані є життєвий шлях кількох українських селян. Кріпаки з Черкащини Федір Симиренко,

брати Яхненки спочатку розбагатіли на дрібній торгівлі, потім викупилися на волю і, об'єднавши свої капітали, організували оптову торгівлю хлібом, худобою, промисловими виробами. Орендували млини у Смілі, Умані, а на початку 40-х років заснували промислову фірму «Брати Яхненки та Симиренки». Вона займалася виробництвом і збутом цукру та машин у великій кількості. Вартість нерухомого майна фірми становила близько 4 млн крб. Син чумака із Сумського повіту Харківської губернії Іван Харитоненко на середину XIX ст. збив великий капітал на спекуляції бакалійними товарами, потім орендував землю, а також промислові підприємства капіталістичного типу. Не цуралися підприємницької діяльності й інші купці, в тому числі київські — Барські, Кобці, полтавські — Хандри, Пошивайли.

Обставини змушували також багатьох поміщиків ставати на буржуазний шлях господарювання. Під впливом товарно-грошових відносин вони мусили відмовлятися від непродуктивної праці кріпаків і запрошувати на роботу наймитів. Досить часто поміщики-капіталісти наймали на роботу навіть власних селян, поєднуючи в собі таким чином риси кріпосника й буржуа. В такому ж подвійному стані перебували й ті поміщики, котрі за відповідну плату відпускали своїх кріпаків на заробітки.

Звичайних буржуа уособлювали власники промислових підприємств, які не мали залежної робочої сили, а використовували працю як особисто вільних, так і кріпосних селян, відпущених поміщиками на заробітки. Ними ставали дворяни, поміщики, багаті представники податних станів, у тому числі й селянства. Зокрема, в 1856 р. останнім належало в Бердичівському повіті Київської губернії 34 винокурні, 36 цегельних заводів, 2 цукроварні, 7 пивоварень та ряд інших підприємств, на яких використовувалася вільнонаймана праця. Подібне спостерігалось і в інших місцевостях. Щоправда, соціальний статус буржуазії з числа податних верств суспільства на початковому етапі її існування був нестійким. Не маючи досвіду ведення виробництва, зв'язків у промисловому й торговельному світі, вони нерідко розорялись і вибували з рядів буржуазії.

За своїм національним складом молода буржуазія України була досить строкатою. До неї належали українці, росіяни, євреї, поляки, вірмени, греки та представники інших націй. Швидко збільшувалася кількість росіян.

Продовжувалося започатковане в глибині віків *формування українського робітництва*. Його основним соціальним джерелом виступало селянство. Для цього склалися відпо-

відні умови. З початком технічної революції, застосуванням парової техніки й збільшенням промислових підприємств потреба в робочій силі стала стабільною і значною. Вона загострювалась і в зв'язку з бурхливим розвитком товарного сільськогосподарського виробництва на Півдні України. Обезземелюючись і розоряючися, хлібороби мусили шукати додаткового заробітку. Значна частина зубожілих селян ще не поривала остаточно з своїм традиційним господарством, а ставала сезонними наймитами. Як правило, у весняно-літній період вони вирушали на садіння і прополку буряків, на жнива, рибальство, стрижку овець та інші роботи, а потім пізно восени чи взимку повертались із заробленими коштами додому з тим, щоб наступного року повторити все спочатку. І таких людей було дедалі більше. Наприкінці 50-х років їх налічувалося близько 200 тис. чол. Чимало сезонників згодом ставали робітниками, для яких постійні найми перетворилися на основне джерело існування.

У першій половині XIX ст. основна маса заробітчан подавалась на Південь України. Тут з'являються досить великі ринки робочої сили. У Березівці Херсонської губернії влітку збиралося до 2, а в Каховці — до 40 тис. бажаючих найнятися на сільськогосподарські роботи. Не менше 40 тис. наймитів щороку працювали теслями, ковалями, вантажниками, візниками тощо. Ходили на заробітки також у Бессарабію, Крим, на Кубань, в Область Війська Донського.

Незначна частина збіднілого селянства працювала по-денно й сезонно на місцевих переробних підприємствах. Цим же займалися представники й інших знедолених груп населення, зокрема відставні та достроково відпущені солдати, їхні дружини, діти, а також ремісники.

Крім тимчасових, неухильно збільшувалась кількість постійних робітників, які зосереджувалися переважно на фабриках і заводах. Постійні робітничі кадри поповнювались особисто вільними, частково кріпосними, приписними і посесійними селянами, вихідцями з робітничих і ремісничих сімей. Використовувалась також праця рекрутів.

Чисельність робітництва неухильно зростала, а відтак змінювалась й ментальність народу. Якщо, за приблизними даними, в 1825 р. налічувалося 15 тис., то в 1859 р.— 95,3 тис. робітників. Найшвидше збільшувалась кількість робітників цукрової і тютюнової промисловості Київщини й Лівобережної України, де у 1859 р. зосереджувалося понад 78 % робітничих кадрів України. Змінювався соціальний статус робітництва. Зменшувалась кількість залежних і одночасно збільшувалась кількість особисто вільних робітни-

ків. Щоправда, відсоткова частка перших іще залишалась в окремих галузях промисловості досить значною. У сукнарстві, наприклад, вона становила 80 %. На поміщицьких скляних, винокурних, селітроварних і паперових заводах майже всі працюючі були кріпаками.

Особливо швидко змінювався соціальний і національний склад населення Слобожанщини й Півдня України. Відповідно до потреби регіонів у робочій силі царський уряд почав масово переселяти жителів сусідніх і віддалених районів Росії. Внаслідок цього відсоток росіян у складі населення України почав швидко зростати. Крім українців і росіян, робітництво України складалося з поляків, білорусів, волохів, угорців та представників інших народів. З кількісним збільшенням робітництва Україна поступово набирала виразного індустріального вигляду.

Формування національної інтелігенції. Тривало формування національної інтелігенції. На відміну від попередніх часів вона у першій половині XIX ст. *дістала окремий соціальний статус*, розширилися соціальні джерела її формування, підвищився інтелектуальний рівень. У межах Російської держави місце інтелігенції в соціальній структурі суспільства визначало Положення про міста 1785 р. Згідно з ним вона звільнялася від тілесних покарань, мала право на володіння фабриками, заводами, могла в третьому поколінні клопотатися про присвоєння чину дворянина. Тобто з маси населення виділялися не окремі особи, а соціальна група людей з чітко визначеним соціальним становищем. Соціологічним же змістом термін «інтелігенція» почав наповнюватись у другій чверті XIX ст. У цей час так називали освічених людей, що займалися інтелектуальною діяльністю, результати якої ставали товаром і мали духовну або матеріальну цінність: письменників, художників, артистів, викладачів, учителів, лікарів, інженерів, агрономів тощо. До рівня інтелігенції своїм інтелектом підносились окремі особи й без спеціальної освіти. Державні чиновники належали до розряду службовців, хоч багато з них мали ґрунтовну освіту.

Кадри української інтелігенції готувалися в основному через навчальні заклади. Високоосвічених спеціалістів випускали два місцеві університети. Якщо в 1805 р. у Харківському університеті навчалось 57, то в 1820 р. — 195 студентів. Усього ж протягом першої половини XIX ст. цей заклад закінчило 2800 чол. У Київському університеті студентський контингент протягом 1834—1841 рр. збільшився з 62 до 651 чол. До 1861 р. з нього вийшло 1500 вихованців.

Серед студентів університету переважали вихідці з дворянства. Незначну кількість інтелектуалів давали Волинський (1818) та Рішельєвський в Одесі (1817) ліцеї, Ніжинська гімназія вищих наук (1820) тощо. Випускників гімназій налічувалося 2000 осіб.

Більшість *інженерної інтелігенції* готували вузи Росії, що не могло не позначитися на її ставленні до української культури. Звідти виходили інженери цукрової, винокурної, паперової та інших галузей промисловості, інженери-картографи тощо.

Однією з елітарних груп української інтелігенції були *викладачі вищих навчальних закладів*. Їхнє місце в соціальній структурі суспільства визначали «Табель про ранги» 1722 р. та інші законодавчі акти. Згідно з ними ректор був дійсним статським радником (IV клас), професор — статським радником (V клас) і т. д. Місцеві власті не довіряли національним кадрам і тому при формуванні педагогічного контингенту віддавали перевагу випускникам петербурзьких і московських вузів або іноземцям. Якщо в XVII — частково XVIII ст. Україна помітно впливала на становлення культури Росії, то тепер ситуація змінилася.

Ініціатор створення Харківського університету Василь Каразін закінчив Гірничий інститут у Петербурзі, а перший ректор Київського університету Михайло Максимович — Московський університет. У 1805 р. з 19 професорів Харківського вузу 13 були іноземними, а 6 — вітчизняними спеціалістами. Після розкриття в Київському університеті таємної польської організації уряд у 1839 р. замінив усіх викладачів-поляків. Із 10 професорів-медиків цього університету протягом 40-х — першої половини 50-х років шестеро захистили докторські дисертації в Дерптському університеті. Педагогічні кадри поповнювались і незначною кількістю випускників місцевих вузів. Абсолютна більшість викладачів походила з дворян, що не завжди адекватно позначалось на їхній соціальній позиції.

Кількість *педагогічно-наукових кадрів* була незначною. У Харківському університеті, наприклад, протягом 1832—1857 рр. працювало в середньому 28 викладачів з високим матеріальним статком. У 1863 р. ординарний професор одержував 3 тис., екстраординарний професор — 2, доцент — 1,2 тис. крб., ще й «квартирні» та «столові» на рік (учитель — 60 крб, а то й менше). Високе соціальне становище й відповідне йому матеріальне забезпечення, поєднання викладацьких і наукових функцій в одній особі забезпечили Ро-

сійській державі небачений в інших країнах злет наукової думки. Видатні досягнення викладачів цього періоду пов'язані з іменами М. Максимовича, професора ботаніки Р. Траутфеттера, хірурга М. Пирогова, зоолога К. Кесслера та ін. Вони були досить популярними не тільки серед інтелігентів, а й серед простого народу. Люди обожнювали хірурга професора Київського університету В. Караваєва. Широко побутувала приказка: «Піду в Київ богу помолюся і Караваєву вклонюся». І таких вчених було немало.

Численний загін інтелігенції становили *вчителі середніх і початкових навчальних закладів*. Їх готували Київська академія до 1817 р., духовні семінарії, педагогічні інститути при Харківському (з 1811) і Київському (з 1834) університетах до їх закриття у 50-х роках. Всього в Україні в міністерських школах у 1834 р. працювало 1459 вчителів. Найменшу їх кількість мали Волинська й Подільська губернії. Частина вчителів з метою русифікації краю направляли в Україну з числа випускників навчальних закладів Петербурга й Москви.

Незначним був прошарок *технічної інтелігенції*. Поряд з освіченими інженерами траплялося чимало талановитих винахідників без спеціальної освіти. Серед них і механік О. Варфоломеєв, який в 50-х роках винайшов парову машину, що нічим не поступалася зарубіжним.

Частина *медичних працівників* поставляли Україні навчальні заклади Москви, Петербурга, а також міста Західної Європи. Медиків з вищою освітою вперше почав готувати в Україні Харківський університет. Професія лікаря була такою популярною, що в окремі роки половина його студентів училася на медичному факультеті. Тільки за 1835—1863 рр. з університету вийшло 717 лікарів. Але основним центром підготовки медичних кадрів з 30-х років став Київський університет. Із 1845 р. він щорічно випускав у середньому по 48 лікарів. Підготовка місцевих лікарів була гіршою, ніж випускників західноєвропейських навчальних закладів.

Підготовку *ветеринарних лікарів* започаткував Харківський університет. Починаючи з 1805 р. при ньому діяла кафедра ветеринарії, а з 1835 р.— ветеринарна школа. До 1873 р. їх закінчило 200 осіб, діставши досить ґрунтовні знання. Майже 80 % випускників походило з дворян, купців і міщан.

Відбувалось активне формування *творчої інтелігенції*. Центром музичної культури став Харківський університет,

де тривалий час працювали талановиті педагоги І. Вітковський та І. Лозинський. Всі врочисті й наукові зібрання супроводжувалися грою на різноманітних музичних інструментах. Композиторами та музикантами виступали переважно самі студенти,

Змінювалося ставлення властей до *музики й музикантів*. Якщо спочатку на них дивилися як на людей, котрі мали тільки розважати аристократію, то приблизно на середину XIX ст. у них почали вбачати й носіїв національної та світової культури. Серед плеяди українських музикантів важливе місце посідав композитор і поет-перекладач Петро Ніщинський, який із 1857 р. працював у Петербурзі. Після здобуття музичної освіти в Києві й стажування в Італії Семен Гулак-Артемівський виступав на сценах Петербурга й Москви. Він став автором першої української опери «Запорожець за Дунаєм» (1862), класичного зразка української музичної культури. Крім них, було чимало інших талановитих композиторів і музикантів, чиє мистецтво пробуджувало в народі прекрасні почуття й любов до національної культури.

Формувалась і *театральна інтелігенція*. Багато акторів, співаків, музикантів не мали спеціальної освіти, але успадкували найкращі професійні досягнення своїх попередників. У 1828 р. уряд заборонив купувати кріпаків для театрів. Соціальне становище акторів не було закріплене законодавчо. Театральну освіту оперні артисти могли здобути тільки в Московській театральній школі та в Петербурзькому театральному училищі. Але відсутність власних театральних закладів компенсувалася добре поставленою художньо-естетичною й музичною освітою в університетах і гімназіях.

У Східній Галичині, Північній Буковині та на Закарпатті не існувало істотних відмінностей у формуванні національної інтелігенції порівняно з аналогічним процесом на тих землях, що перебували в складі Російської імперії. Більшість інтелектуалів була іноземного походження; польського, німецького, угорського тощо. Відповідно їхня інтелектуальна діяльність часто спрямовувалася на нав'язування українському населенню інонаціональних духовних цінностей та одночасно применшення здобутків української культури. До того ж серед освічених людей переважало духовенство з його природним консерватизмом і відданістю властям. Сільські священники за своїм культурно-освітнім рівнем ледве піднімались над масою селянства й не могли виконувати роль духовного лідера народу.

Найкращі сили української інтелігенції перебували в опозиції до царських властей і піддавали їх критиці. Інтелектуали першої половини XIX ст. не одразу відійшли від своїх попередників у ставленні до захисту інтересів народу. На початку століття у їхній діяльності ще спостерігається прагнення відновити місце та роль у суспільстві козацької старшини. Але з плином часу інтелігенція дедалі більше переймалася інтересами не окремих верств, а всього суспільства, хоча на певних етапах переважали інтереси тих чи інших соціальних груп населення. Незважаючи на малочисельність і роз'єднаність, українська інтелігенція першої половини XIX ст. справила визначальний вплив на піднесення національної свідомості українського народу.

- Україна у Вітчизняній війні 1812 р.
- Становлення українознавства як науки
- Перші мовознавчі дослідження в українознавстві
- Формування наукових центрів українознавства
- Популяризація минулого України у творах російських і українських літераторів
- Особливості розвитку освіти й культури
- Національно-духовне піднесення на західно-українських землях

Україна у Вітчизняній війні 1812 р. Значний вплив на піднесення громадсько-політичного життя держави справила Вітчизняна війна 1812 р. У протиборстві з Росією французький уряд важливе місце відводив Україні. Завдяки діяльності Івана Мазепи, Пилипа Орлика та їх однопумців Наполеон і його прибічники вважали Україну державою, що потрапила в залежність від Москви й де неминуче мали існувати антиросійські сили. Ця думка знаходила підтвердження і в донесеннях дипломатів. Військовий аташе французького посольства у Петербурзі після детального вивчення життя петербурзької колонії українців, яка у 1805 р. налічувала понад 132 тис. чол., писав у Париж про її невдоволення режимом і прагнення здобути Україні державну незалежність. Дипломат радив урядові в разі війни відрядити в Україну спеціальних агентів з метою на прикладі героїчного минулого розпалювати серед місцевого населення антиросійські настрої, які могли б перерости в повстання. Такої ж точки зору дотримувався посол Франції у Стамбулі Еміль Годен та інші дипломати. А закинутий на Волинь перед війною шпигун доповідав своєму начальству, що волиняни охоплені антимосковськими настроями, палять магазини й державні споруди в Острозі, Володимирі та Бердичеві.

Чіткого плану повоєнного устрою України французький уряд не мав. Існували загальні прожекти відновлення української державності в межах центральних земель під безпосереднім управлінням Наполеона. Окраїнні землі плану-

валось віддати союзникам як плату за допомогу у війні з Росією: Туреччині — Крим і Чорноморське узбережжя, Австрії — Волинь, а недавно створеному герцогству Варшавському — західноукраїнські землі.

Герцогство Варшавське мало відіграти головну роль у подіях в Україні. Правда, імператор відкинув пропозицію поляків зупинитися на Дніпрі й Двіні, реорганізувати Польщу й чекати наступу росіян з тим, щоб розгромити російську армію на цих рубежах. Французька армія підтримувала свою боєздатність тільки рухом і безперервними воєнними діями, й Наполеон уже не міг зупинитися. В інструкції своєму представникові у Варшаві напередодні війни він наказав приступити до формування повстанських загонів у Литві, Білорусії та в Україні. Вівся пошук лідера з числа колишньої козацької старшини, здатного взяти на себе командування повстанськими силами. Україна розглядалася французьким командуванням як надійний плацдарм наступу на Росію з півдня.

Важливого значення південно-західному напрямку надавало й російське командування. Спішно сформована 3-я Західна армія генерала О. Тормасова дислокувалася на Волині й прикривала західні кордони імперії. Регулярні війська захищали Україну з півночі вздовж Прип'яті, а також з південного заходу й півдня. Були зміцнені фортифікаційні споруди у Києві, Акермані, Тернополі, Севастополі, Одесі та в інших містах. У Житомирі та Мозирі створені укріплені табори, зібрані великі запаси харчів і фуражу, військових припасів.

У ніч на 12 (24) червня 1812 р. французькі війська переправилися черед Німан під Каунасом і *вторглися в межі Російської імперії*. Почалися воєнні дії і на інших ділянках фронту. В них активну участь у складі російської армії брали українські військові формування. Перший і другий Бузькі козацькі полки протягом 12—30 червня прикривали частини 1-ї армії й вели бої з французькими роз'їздами. В ар'єргарді цієї армії відступали Ізюмський, Маріупольський та Сумський гусарські полки. Таку ж роль у складі 2-ї армії виконували Охтирський гусарський, Київський і Чернігівський драгунські полки. І російські, і українські солдати виявляли чудеса героїзму, відважно й мужньо билися під містечком Мир, Красним і Смоленськом.

На Київському напрямку воєнні дії спочатку не велися. Сподівання на вступ у війну Туреччини не справдилися, підняти українське населення на повстання не пощастило. Тим часом 3-я армія Тормасова на початку липня перейшла в наступ. Вона вступила на територію герцогства Варшав-

ського, оволоділа Брестом, а в ніч на 15 липня розгромила 5-тисячний загін саксонців. Об'єднані сили австрійців і саксонців генерала К. Шварценберга, а також польська дивізія генерала Косинського протягом 22—31 липня відтіснили армію Тормасова на схід і зайняли Ковельський, Володимирський і частину Луцького повітів. На зайнятій території почався партизанський рух.

Вторгнення армії Наполеона пробудило в українського населення *глибокі патріотичні почуття*. Хоч як тяжко жилося людям, але вони готові були захищати Батьківщину. Молодь у Кам'янці-Подільському, Києві, Чернігові та інших містах горіла бажанням потрапити в діючу армію і в боях довести свій патріотизм. За розпорядженням уряду почалося *формування добровільних козацьких полків та інших військових загонів*. Населення зустріло це розпорядження з ентузіазмом, сподіваючися після війни дістати за заслуги полегшення в житті, а то й відновлення козацьких прав. Першими сформувалися чотири козацькі полки в Київській та Подільській губерніях, над якими нависла безпосередня загроза вторгнення французьких військ.

Патріотичний ентузіазм панував і на Лівобережній та Слобідській Україні. Пам'ятаючи лицарську славу своїх предків, колишні козаки та їхні сини діставали шаблі, рушниці, списи і йшли на збірні пункти. Серед добровольців було чимало й дворян, у тому числі батько відомого письменника Євгена Гребінки, та вихідців з інших заможних сімей. Багато зробив для створення 5-го козацького полку на Полтавщині письменник Іван Котляревський. До вересня замість запланованих десяти Лівобережжя виставило 15 козацьких полків по 1200 чол. кожен. Крім них, було створено кілька військових підрозділів з лісних сторожів Київської, Подільської губерній та Тернопільської області загальною чисельністю 1067 кіннотників. Поміщик Херсонської губернії В. Скаржинський сформував за власний кошт ескадрон із 144 чол. Козацькі та інші українські добровільні формування налічували 26,4 тис. воїнів.

Після указу Олександра I від 6 липня швидкими темпами почало створюватись і земське ополчення. У добровольці виявила бажання записатися величезна кількість як кріпаків, так і державних селян з різних місцевостей України. Це не на жарт стурбувало уряд і поміщиків, які не бажали втрачати основне джерело прибутків. Тому уряд дав дозвіл на створення земського ополчення тільки в Полтавській та Чернігівській губерніях, які знаходилися в безпосередній близькості від головного театру воєнних дій. Воно налічувало понад 42 тис. ратників. Всього ж Україна виставила понад

68 тис. добровольців, витративши на їхнє спорядження, як писав князь Микола Репнін, «всі свої капітали».

Шість чернігівських і 3-й Бузький козацький полки прикрили північний кордон України після відходу російської армії в глиб Росії. У липні французькі війська спробували оволодіти Києвом з півночі, їхні передові частини з Південної Білорусії та Смоленської губернії проникли на територію Київщини і Чернігівщини. Шлях дальшого просування противника перетнули українські добровольці. Ратники й козаки утворили так званий кордонний цеп, що простягнувся майже на 800 км від с. Осадчини Остерського до с. Клюси Городнянського повітів. Він прикрив північні райони України з великими запасами продовольства, фуражу, а також пороху на Шосткинському пороховому заводі.

У розпалі цих подій під Москвою відбулася славнозвісна Бородінська битва (26 серпня). Кожен з противників завойовував право бути непереможеним. У битві поряд з російськими відзначились і українські формування — Таврійський, Новоросійський, Харківський драгунські, Глухівський, Катеринославський кірасирські та інші полки, в яких було чимало українців. Особливо відзначились рядові Чернігівського драгунського полку М. Власенко, П. Милешко, І. Харченко, Київського — І. Козлюк, Я. Колесник та багато інших.

Перебуваючи у Москві, Наполеон дістав повідомлення про те, що його війська в Україні зазнали поразок від армії Торماسова, залишили Волинь і частину Гродненської губернії. Але імператор не відступився від наміру підняти повстання на Україні й зайняти Київ. За його наказом на початку вересня війська спробували прорватися в глиб України з Південної Білорусії. Наступ вівся двома колонами — з Бобруйська на Чечерськ і Речицю та з Єльні на Рославль, Брянськ, Мглин. На території Суразького й Мглинського повітів він захлинувся в оборонних позиціях козаків і ратників. Прип'яттю і Сожем курсували канонерки Дніпровської флотилії.

Напередодні відходу французів з Москви Україна знову опинилася в центрі уваги Наполеона. Вирішивши пробиватися в Україну, імператор наказав своїм тиловим частинам посилити наступ на Київ з півночі та заходу й тим самим допомогти головним силам армії. На початку жовтня сім днів точилися тяжкі бої з ворожими військами на півночі Чернігівщини. Українські добровольці вистояли й не пропустили противника в глиб України. Водночас російська армія 12 жовтня під Малоюрославцем змусила французьке командування відступитись від попереднього плану й по-

вернути на смоленську дорогу. Героїзм регулярної армії та українських добровольців заступив шлях французам в Україну. *Плани Наполеона щодо України зазнали краху.*

Під час контрнаступу в діючій армії перебувало понад 21 тис. українських козаків. Три київських і один донський полки до грудня 1812 р. робили рейди на територію Польщі. Громлячи невеликі гарнізони й окремі загопи противника, вони полонили кілька тисяч ворожих солдатів, відбили 26 гармат. За видатні заслуги ці полки були нагороджені срібними трубами, досить високими на той час нагородами. 1-й Бузький полк діяв у партизанському загоні Дениса Давидова, 2-й — О. Фігнера, а потім О. Сеславина, 3-й та 9-й Полтавські козацькі полки рейдували в складі загону генерал-ад'ютанта А. Ожаровського.

На початку листопада лівобережне ополчення перейшло в наступ на Південну Білорусію і до середини місяця здобуло Могильов. Тим самим була ліквідована загроза північним районам України.

Важливу допомогу діючій армії подавали українці й в тилу ворога. Чимало українців влились у партизанські загопи або стали їх організаторами. Серед партизанських ватажків організаційним талантом, мужністю та відвагою вирізнявся уродженець с. Нефедівки Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії Єрмолай Четвертак (Четвертаков). Після втечі з полону він у серпні створив з мешканців сіл Басмані й Задкового Смоленської губернії партизанський загін і почав громити ворожі обози та фуражирів. Слава про відважного проводиря поширилася по всій окрузі, й звідусіль до нього потяглися селяни із сокирами, рогатинами, мисливськими рушницями. Зібравши до 3 тис. ратників, Четвертак звільнив від французів Гжатський повіт, інші місцевості й утримував їх до підходу регулярних військ.

Рядовий Єлисаветградського гусарського полку Федір Потапов, потрапивши пораненим у полон, незабаром утік з нього й організував під Колоцьким монастирем партизанський загін з місцевих селян і колишніх полонених. Потапов узяв собі прізвисько легендарного козацького полковника Самуся, котрий наприкінці XVII — на початку XVIII ст. прославився непримиренною боротьбою проти польської шляхти на півдні Київщини. Загін Самуся відзначався мобільністю й оперативністю. Він складався з 3 тис. партизанів, поділених на невеликі загопи. За сигналом церковних дзвонів партизани одночасно нападали на гарнізони французів або виходили на тракти й атакували обози чи військові команди противника. Успішно діяли також інші загопи.

Російське командування високо цінувало дії партизанських загонів, у тому числі й тих, якими командували українці. Головний штаб повідомляв військові частини про героїчні вчинки партизанів і допомагав їм зброєю, військовим спорядженням і продовольством. Четвертак, Самусь та Єремєєнко були нагороджені військовими орденами й дістали перший офіцерський чин.

Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. вплинула на його соціальну психологію. Сподівання людей на поліпшення свого становища не здійснилися. Вони переконалися в тому, що *царський уряд не збирався відновлювати автономію України й повертати старшині, козацтву і міщанству скасовані права та привілеї*. Не справдилися мрії селянства про волю та землю, забрані царизмом у попередні роки. Серед інтелігенції України зароджувалась *ідея необхідності боротьби за зміну існуючих порядків*. Ідеал майбутнього устрою держави вона вбачала або у старих автономних правах України, або в устрої на зразок європейських країн. Учасники закордонного походу російської армії 1813 р. на власні очі побачили переваги європейських форм державності й прагнули наслідувати їх у своїх діях.

Становлення українознавства як науки. На початку XIX ст. посилювався тиск з боку царизму на українську ментальність. Зі свідомості українців чиновники намагалися витравити пам'ять про їхнє походження, національну окремішність, славу предків й одночасно нав'язати уявлення про культурну меншовартісність порівняно з російським народом. Різні прошарки суспільства реагували на такі дії уряду неоднаково. В своїй більшості національна аристократія пішла на співпрацю з царизмом і фактично втратила національну ментальність. Меншість вистояла. За її зовнішньою покірністю й вірнопідданством ховалися патріотизм, гордість за героїчну минувшину і жаль за втраченими правами. І досить було найменшого поштовху, щоб приховані почуття прорвалися назовні й проявились як у помислах, так і в діях конкретних осіб.

Зазнаючи меншого тиску, прості люди хоч стихійно й трималися за традиційну духовність, але через неосвіченість не могли ініціювати й очолити процес національного відродження. Таку функцію взяв на себе середній стан українського суспільства в особі тих його інтелектуалів, які зберігали національну свідомість, прагнули відновити історичну справедливість й одночасно були відсунуті від влади та основних джерел збагачення.

Українській інтелігенції першої половини ХІХ ст. належить історична заслуга у відновленні національної свідомості народу. Відтоді питання національної ідеї стає чи не найголовнішим у розвитку ментальності українського народу нового й новітнього часу. Подібне відбувалось і в інших народів. У діяльності української інтелігенції першої половини ХІХ ст. можна виділити три етапи: збирання історичних документів, фольклору, старожитностей; відродження національної мови, активне впровадження її в літературу, освіту, театр; створення політичних організацій, одним із завдань яких була пропаганда національної незалежності.

Значний вплив на діяльність української інтелігенції у піднесенні національної свідомості народу справили ідеї німецького філософа Йогана Гердера про етнічну культуру селянства. Аналізуючи ментальність українського народу, його духовні надбання, Гердер зробив вражаюче сучасників передбачення: «Україна стане новою Грецією: прийде день і постануть перед усіма це прекрасне небо, цей життєрадісний народний дух, ці природні музичні обдарування, ця родюча земля». Справді, велике краще бачиться здалеку.

Пробудження національної свідомості українців почалося наприкінці ХVІІІ ст. і набрало сили в першій половині ХІХ ст. на Лівобережній і Слобідській Україні, де ще не згасла пам'ять про славні часи Гетьманщини, де жили й творили високоосвічені інтелектуальні сили. На перших етапах національно-духовного відродження аматорський підхід до відтворення історії та культури народу поєднувався з науковим. Але поступово на перший план виходить науковий метод. Якщо спочатку історія, фольклор, побут, звичаї, обряди розглядалися в працях разом, то в першій половині ХІХ ст. започатковуються окремі галузі українознавства. Від загальноісторичних досліджень відгалужуються етнографічні, фольклористичні та мовознавчі праці. З цього почалося поглиблене вивчення тих сторін життя народу, які разом і становили народознавство.

Ним займалися інтелігенти з високою, часто європейською освітою. Серед них наприкінці ХVІІІ ст. найпомітніше місце займав Опанас Шафонський. Закінчивши університети в Галле, Лейдені й Страсбурзі, одержавши диплом доктора права, філософії та медицини, він повернувся на Батьківщину. Найпомітніший слід його діяльності залишила в українознавстві. Шафонський зробив першу серйозну наукову спробу дати читачеві чітке комплексне уявлення про історію та культуру українського народу. Цій меті було присвячено працю «Черниговского наместничества топографическое

описание...» (1786), підготовлену на основі матеріалів, зібраних Д. Пащенком. У першій частині твору розглядалося питання про походження «малоросійського народу», характеризувались його мовні та фізичні особливості, побут, звичаї, обряди, вірування. Автор не виділяв українців з-поміж слов'янства й вважав, що воно походило від племен скіфів. Така точка зору Шафонського в окремих сюжетах перегукується з поглядами деяких сучасних вчених на етногенез українського народу. Про походження українського козацтва Шафонський не мав єдиної думки. В одному випадку він доводив, що запорожці походили від черкес, які нібито переселилися на Подніпров'я з Кавказу, в іншому — пов'язував їхню появу з місцевим населенням, змушеним захищатись від нападів татар.

На реальних фактах, позитивному досвіді й реалізмі базуються описи Шафонським сучасної йому культури України. Вчений вперше ввів стосовно Лівобережної України такі поняття, як «Полісся», «Степ», виділив північно-західну, східну та східно-південну зони. Причому показав явні особливості в матеріальній, духовній культурі та мові їхнього населення. Суттєві відмінності в описах одягу, взуття, побуту українців і росіян не залишилися непоміченими сучасниками.

Колосальний етнографічний матеріал був зібраний в описах Київського і Харківського намісництв кінця XVIII ст. Але в той час вони не побачили світу й були відомі тільки небагатьом дослідникам.

Майже одночасно з Шафонським оригінальну працю «Летописное повествование о Малой России...» підготував (1785—1786) О л е к с а н д р Р і г е л ь м а н. У ній органічно поєднувалися дані як літописів, хронік, мемуарів, так і власні спостереження та документи. Вчений розвивав версію про переселення на Подніпров'я черкесів і про заснування ними м. Черкаси, звідки нібито й пішла назва «черкаси» щодо запорізьких козаків.

Українознавчий характер з поєднанням аматорства й науковості мала праця Я к о в а М а р к о в и ч а «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» (1798). Історик відстоював ідею автохтонності походження східних слов'ян, характеризував епоху Київської Русі як спільний період в історії України та Росії. Разом з тим його твердження про особливе географічне положення України наводили читача на думку й про її суттєві відмінності від сусідніх держав. Маркович детально описав особливості жителів степової зони України у веденні сільського господар-

ства, тваринництві, бджолярстві, садівництві. Одночасно він показував специфіку матеріальної культури, антропології та характеру українців. З подібних праць читачі дізналися про те, що український народ мав власну культуру, яка багато в чому відрізнялася від культур інших слов'янських народів.

Справжнім відкриттям для інтелігенції стала анонімна «Історія Русів». З'явившись наприкінці XVIII — на початку XIX ст., вона тривалий час поширювалася у рукописних списках і лише в 1846 р. вийшла друком, її можливими авторами вважаються батько й син Григорій і Василь Полетики, Григорій Кониський та інші особи. «Історія Русів» є трактатом перехідного періоду, коли публіцистичні твори почали поступатися місцем науковим розвідкам.

В «Історії Русів» простежується прагнення довести, що тільки Україна була прямою спадкоємицею Київської Русі й мала власну, відмінну від Росії історію. Початок етногенезу українського народу пов'язується із сарматськими племенами, а під русами розуміються лише українці. Серед найвидатніших українських князів названо Кия, Аскольда, Діра, Святослава. Ідея про народоправ'я давніх українців різко контрастувала з монархічним правлінням Росії та спонукала передову громадськість до необхідності відновити старі демократичні порядки.

Сторінки твору про героїчну боротьбу українського народу з агресією Кримського ханства й Туреччини *пробуджували в людей глибокі патріотичні почуття*, гордість за своїх предків. Чи не вперше багато з них дізналися про Богдана Ружинського, Михайла Вишневецького, Івана Підкову та інших славних козацьких ватажків, котрі без вагань несли на жертвовник свої чубаті голови в ім'я незалежності й слави України.

Серед причин антипольських виступів запорізького козацтва першої половини XVII ст. автор на перше місце ставив наступ польської шляхти на права українського населення та його прагнення до незалежності. В описах визвольних війн робився наголос на етнічній та релігійній близькості українського і російського народів, що й стало першопричиною об'єднання України з Росією в 1654 р. Головний здобуток цього історичного акту вбачається в успішній збройній боротьбі проти шляхетської Польщі. Різким дисонансом з усталеною традицією стало те, що в праці політичні дії Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Дем'яна Многогрішного та інших гетьманів не трактувалися як зрада Росії. Тобто «Історія Русів» почала реабілітацію

українських гетьманів і відновлення історичної справедливості.

Не могли нікого залишити спокійним сторінки про масову загибель українських козаків на будівництві Петербурга, ритті каналів та на інших роботах далеко від Батьківщини. Тим більше, що поряд з цим показана й боротьба частини козацької старшини за автономні права України. В уста гетьмана Павла Полуботка автор вклав обурення українського народу антиукраїнською політикою царя Петра I. Безіменний автор не приховував і відмови частини козацької старшини від національної ідеї й пристосування до політики царського уряду.

Незважаючи на значні фактологічні неточності, національно-визвольна спрямованість зумовила широку популярність «Історії Русів». Її знали й глибоко шанували Дмитро Бантиш-Каменський, Микола Гоголь, Пантелеймон Куліш, Микола Маркевич, Олександр Пушкін, Тарас Шевченко та багато інших поетів, письменників, вчених. «Історія Русів» започаткувала пробудження ідеї національної самобутності українського народу за допомогою наукового й полемічного методів.

Формуванню національної ідеї сприяла й чотири томна «История Малой России», видана Дмитром Бантиш-Каменським 1822 р. в Москві. Сам автор походив з молдавських дворян, які багато років раніше жили в Ніжині. Тому його інтерес до історії України був не випадковим. На спрямування праці значний вплив справило спілкування Бантиш-Каменського з найближчим інтелектуальним оточенням всемогутнього правителя генерал-губернатора краю князя Миколи Репніна. Василь Капніст, Григорій Квітка, Іван Котляревський і Василь Полетика заклали у свідомість ученого думки про славетне минуле України, її автономію, давнє походження й особливі права козацької старшини. Саме вони дивно уживалися з монархічним напрямом роботи. Науково обгрунтована ідея самобутності України була тим більше своєчасною і важливою, що вона протистояла ідеї великодержавності «Истории государства Российского» російського історика Михайла Карамзіна, томи якої саме тоді друкувалися. Ідейне спрямування праці Бантиш-Каменського не могло залишити спокійною ту частину українського суспільства, яку царизм іще більше денационалізував і відштовхував від джерел збагачення.

Випускник Київської академії, Кенігсберзького, Галльського, Лейпцизького та Празького університетів Петро Симонівський (1717—1809) написав працю

«Краткое описание о козацком малороссийском народе...» (видана лише у 1847 р.). У ній автор хоч і поділяв офіційну точку зору на Київську Русь як спільний період в історії трьох народів, разом з тим висловив чимало нових думок. Початок етногенезу українського народу він пов'язував з часом входження його земель до складу Великого князівства Литовського, виступав прихильником гетьманського устрою, ратував за політичну автономію, яку раніше мала Україна.

Велику популярність серед сучасників здобула п'яти-томна «История Малороссии» М и к о л и М а р к е в и ч а, видана в Москві 1842—1843 рр. Хоч у ній було чимало запозичень з попередніх видань, але читача притягував романтичний опис минулого України та її діячів. На відміну від своїх попередників Маркевич вважав двигуном історії й виразником інтересів всього народу козацьку старшину. Вперше в історичній науці головною дійовою особою історії став не правитель, не одна панівна особа, а панівна верхівка суспільства, яка ратувала за автономію козацької держави. Автономістичне спрямування книги дало підставу Віссаріону Белінському звинуватити Маркевича у прагненні відірвати історію України від історії Росії.

Значний вплив на пробудження національної свідомості народу й пропаганду його поетичного духу справили публікації фольклористичних збірок. Першим дослідником і видавцем українських народних дум став грузинський князь за походженням, уродженець України М и к о л а Ц е р т е л е в. У передмові до виданого у 1819 р. твору «Опыт собрания старинных малороссийских песен» він зазначав, що зібрані ним пісні демонструють геній, звичаї, дух і чисту мораль, яка завжди була властива малоросам. Несподіваною для багатьох була заява Цертелєва про те, що він ставить українську народну думу набагато вище від усіх романсів і пісень.

Видатний внесок у популяризацію українського фольклору зробив випускник Московського університету, пізніше перший ректор Київського університету М и х а й л о М а к с и м о в и ч. У Москві він видав дві пісенні збірки «Малоросійські пісні» (1827) і «Українські народні пісні» (1834), а після переїзду до Києва ще одну. У фольклорі вчений вбачав поетичний вияв народних почуттів і прагнень і таким чином хотів ознайомити широку громадськість з ментальністю українського народу. Максимович став одним з фундаторів української етнографії, організував три випуски (1840, 1841, 1850) історико-літературного альманаху «Киевлянин», де друкувалися літературні, історичні, етнографічні та філологічні праці вчених і любителів старовини.

Водночас Максимович відіграв видатну роль у розвитку історичної науки. Вчений дотримувався панівної на той час концепції про спільність походження українського, білоруського й руського народів. Але разом з тим виступав проти норманістської теорії появи в східних слов'ян давньої держави, заперечував антинаукову концепцію російського історика Михайла Погодіна про те, що українські козаки були окремими племенами, сумішшю слов'янських і тюркських елементів. Максимович був одним з перших істориків, котрі наголошували на історичному значенні визвольної боротьби українського народу під проводом Богдана Хмельницького й почали досліджувати гайдамацький рух в Україні.

Таку саму багатогранну діяльність на ниві українознавства проводив російський і український вчений І з м а ї л С р е з н е в с ь к и й. Будучи студентом, а згодом професором Харківського університету, Срезневський на все життя захопився українською тематикою й своєю науковою діяльністю глибоко вплинув на пробудження й формування національної свідомості українців. Чималий інтерес у країні викликала видана в Харкові кількома випусками протягом 1833—1838 рр. фольклорна праця молодого вченого «Запорожская старина», в якій були вміщені думи, історичні пісні, народні перекази, легенди й літописні дані про заняття і побут, звичаї та ратні подвиги запорожців. Велику наукову цінність мали примітки й коментарі автора до вміщених матеріалів. У харківський період свого життя вчений опублікував ряд історико-етнографічних розвідок з української тематики. Виходили й інші праці з українознавства, в тому числі Миколи Маркевича, Платона Лукашевича та інших вчених.

Перші мовознавчі дослідження в українознавстві. У першій половині ХІХ ст. починається наукове дослідження національної мови, однієї зі складових частин українознавства. Мовознавство виділяється в окрему науку з широкою перспективою для розвитку. На цей час українська мова стала багатшою, виразнішою й витонченішою. Однак нею користувалися переважно селяни, а більшість заможної верхівки, чиновництва та інтелігенції вважала її грубою, селюцькою, непридатною до вираження тонких думок і почуттів. Тому в спілкуванні поміж собою вони вживали переважно російську мову. Тим самим втілювалась у життя офіційна концепція про те, що української мови не існувало, а був лише діалект російської мови.

Щоб змінити традиційне ставлення властей і вищих верств суспільства до української мови, треба було проявити

не тільки громадянську мужність, а й наукову переконаність і професійну вправність. Найкращі сили національної інтелігенції взяли за це нелегке завдання, прагнучи перетворити народну розмовну мову на основний засіб спілкування всіх верств українського суспільства. Національно свідомі інтелігенти захищали її від нападок реакціонерів і невігласів, демонстративно послуговувалися нею в повсякденному житті. Письменник Іван Котляревський у своїх діях пішов далі й започаткував перетворення народного говору на мову літературну. Вже перші частини опублікованої ним у 1798 р. поеми «Енеїда», написаної мовою звичайних селян, продемонстрували світові багатство і мелодійність, виразність і колоритність української мови, її здатність до чіткого і яскравого виразу думок не тільки в розмові, а й на письмі.

Починають з'являтися *наукові мовознавчі розвідки*. Першою з них стала «Грамматика малороссийского наречия...» Олексія Павловського, що вийшла друком у Петербурзі 1818 р. Павловський дотримувався офіційних поглядів на українську мову, але водночас ставив благородну мету «оживити це наріччя» й не допустити його зникнення. Тобто була зроблена серйозна наукова спроба довести самотність мови українського народу. Автор розібрав її граматичну будову, фразеологію, способи віршування, навів приклади літературного й розмовного засобів спілкування. У 1823 р. Іван Войцехович склав невеликий словник української мови з найбільш вживаних народом слів. Відчутний пропагандистський резонанс мала стаття Срезневського «Взгляд на памятники украинской народной словесности» (1834). У ній визначний славіст публічно виступив на захист української мови. Всупереч офіційній концепції Срезневський доводив, що українська мова є справжньою мовою, а не діалектом і пророкував їй велике літературне майбутнє. Правда, у другій половині ХІХ ст. під тиском русифікаторської політики царизму вчений переглянув свої погляди.

Формування наукових центрів українознавства. Серйозні народознавчі праці базувалися на попередніх наукових дослідженнях різних сторін життя народу. До них прилучались як викладачі навчальних закладів, так і широкий загал любителів старовини, національної культури й мови. Вперше в історії України формуються губернські, регіональні та загальноукраїнські наукові центри українознавства.

Одним з перших таких центр почав складатись у Харкові після відкриття в ньому університету. В місті зросла кількість

високоосвічених людей, захоплених національною ідеєю, Серед них, безумовно, був ініціатор створення університету В а с и л ь К а р а з і н. Перебуваючи під наглядом поліції у своєму селі Кручик, він часто приїздив на засідання ради і різних товариств університету, закликав людей вивчати й популяризувати історію, культуру, побут народу, виступав проти розпалювання національної ворожнечі. Помітними фігурами національно-духовного відродження не тільки Слобожанщини, а й всієї України були декани університету Григорій Успенський, Петро Гулак-Артемівський, професор Ізмаїл Срезневський, а також прозаїк Григорій Квітка-Основ'яненко. Навколо них групувалися молоді вчені, студенти, вчителі, дрібні поміщики тощо, котрі їздили Слобожанщиною у пошуках народних дум, пісень, переказів, повір'їв, інших етнографічних матеріалів. Результати етнографічних експедицій обговорювалися на засіданнях різноманітних гуртків. Завдяки ентузіазмові харківської професури пробудився інтерес до україністики у багатьох студентів, у тому числі в Миколи Костомарова.

На базі широких наукових досліджень при Харківському університеті в 1812 р. створюється *перше в Україні Товариство наук*, прообраз сучасної Національної Академії наук, важлива увага приділялась народознавству. Статті про побут, звичаї, усну народну творчість та історію України регулярно друкувались у щойно створених журналах «Харьковский еженедельник», «Украинский журнал». На популяризацію народознавчих студій працювала потужна університетська друкарня. За 10 перших років свого існування вона видала майже половину друкованої продукції царської Росії. Харків у 30-ті роки став регіональним науковим центром відродження й формування нової української ментальності. Помітним був його вплив і на інші регіони.

На 20-ті роки ХІХ ст. *важливий губернський центр формується навколо Полтави*. Центральною фігурою українознавства на Полтавщині став Іван Котляревський. Протягом ряду років він збирав дані про народне життя, а потім широко використовував їх у своїх працях. Котляревський був неперевершеним знавцем народних одягу, їжі, ігор, музики, звичаїв, обрядів, сімейного, громадського побуту, знань тощо. Глибока народність і літературна геніальність зумовили небувалу популярність творів Котляревського. Письменник щедро ділився своїми знаннями із сучасниками. Зокрема він надавав етнографічні матеріали Бантиш-Камєнському для опису українців у третьому томі «Истории Малой России», консультував інших учених.

У Прилуцькому повіті активну збиральницьку народознавчу роботу проводив літератор, фольклорист і етнограф П. Білецький-Носенко. Він підтримував зв'язки з різними науковими товариствами, зберігав багато записів історичних подій, звичаїв та обрядів. Частина їх була видана вже після смерті автора (1856), а більшість залишилась у рукописах. У маєтку з екзотичною назвою Парк-Трудолюб під Миргородом жив і працював великий українолюб Василь Ломиковський. Нашадок старовинного старшинського роду в 1808 р. зібрав і систематизував унікальні матеріали під назвою «О Малороссии. О древних обычаях малороссийских...». Вони стосувалися звичаїв, обрядів, частково матеріальної культури, проблем походження українського народу та запорізького козацтва. Народознавець підготував і ряд інших робіт, які вийшли в світ вже після його смерті. Набагато продуктивнішою була українознавча діяльність управителя полтавської палати державних маєтностей Миколи Арандаренка. Його «Записки о Полтавской губернии» в трьох частинах, видані у Полтаві в 1848, 1849 і 1859 рр., містили цінні відомості з історії Полтавщини, її адміністративного устрою, державних установ, сільського господарства, ремесел, промислів, фольклору, звичаїв, обрядів, казок, приказок.

Важливий регіональний центр народознавства склався в Одесі. Тут відкриваються різні заклади, товариства, в роботі яких важливе місце займали народознавчі студії. Серед них — ліцей (1817) та інститут східних мов при ньому (1828), міський музей старожитностей (1825). Особливо поживавилась українознавча робота місцевих аматорів і науковців після створення Товариства сільського господарства Південної Росії (1823) та Одеського товариства історії і старожитностей (1839).

Даючи дозвіл на відкриття товариств, царський уряд ставив за мету з їхньою допомогою науково обґрунтувати права Росії на південні українські землі й Крим. Але це не завжди виконувалося. Поряд з історичними й археологічними дослідженнями Одеське товариство історії і старожитностей розгорнуло широке вивчення звичаїв, обрядів, занять, побуту та фольклору місцевого населення. З 30-х років результати досліджень регулярно публікувалися в «Одесском альманахе» і «Одесском вестнике», а з 1844 р. — в «Записках» товариства, пропагуючи й зберігаючи для нащадків досягнення багатонаціональної культури Півдня України.

Найпомітнішою фігурою Одеського товариства історії і старожитностей був історик, статистик, економіст, етнограф, публіцист Аполлон Срезневський. Йому належить велика заслуга в збиранні й публікації історичних та етнографічних матеріалів. Він написав тритомну «Историю Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского» (1842, 1846), інші історичні праці, а також розвідки про некрасовців у Бессарабії, болгарські колонії, життя вірмен у Новоросії тощо. Підтримуючи колонізаторську політику російського царизму, вчений трактував гайдамацький рух як відверте розбійництво, за що зазнавав критики з боку Максимовича й Шевченка.

Після відкриття університету *значним науковим центром українознавства став Київ*. Значну роль у цьому відіграв Максимович, навколо якого гуртувалися вчені й аматори старовини. Українознавча робота в Києві активізувалася після створення у 1843 р. при канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Вона мала розшукувати в Україні та за її межами документальні матеріали й друкувати їх. Дещо подібне запланував собі й Тарас Шевченко ще в петербурзький період свого життя. У 1843 р. він здійснив етнографічну поїздку по Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, змальовуючи з натури народне житло й одяг та записуючи народні звичаї, пам'ятки усної народної творчості. У Петербурзі Шевченко організував видання «Живописна Україна», але з усього зібраного матеріалу зміг опублікувати тільки шість офортів. У 1845 р. Шевченко приїздить до Києва з наміром оселитися тут назавжди й починає працювати в Археографічній (Тимчасовій) комісії. Під час історико-археологічних експедицій по Україні він зібрав значну кількість матеріалів про культуру українців, записав ряд пісень і дум, зробив замальовки народного житла. Велику увагу приділив Шевченко родинному й громадському побуту українців. У творчості генія поезія й українознавство органічно поєднувалися, що зробило її близькою і зрозумілою для народу.

У 40-х роках у Києві жив уже тоді відомий своїми народознавчими працями П а н т е л е й м о н К у л і ш. З 1846 р. на кафедрі російської історії Київського університету почав працювати Костомаров. Він підготував, а наступного року видав курс лекцій «Славянская мифология», де розкривалися вірування слов'ян. Українознавством займалися Микола Гулак, Іван Посяда та ін. Шевченко й Ко-

стомаров виношували ідею створення українського журналу. Професори університету почали більше уваги приділяти етнографічній підготовці студентів, пробуджуючи у них інтерес до національної культури.

У 20-х роках започатковується *планомірне археологічне дослідження Києва*. Археолог К і н д р а т Л о х в и ц ь к и й відкрив руїни і фундаменти Десятинної церкви, Золотих воріт, церкви Святої Ірини та інших давніх споруд, зібрав цінну колекцію стародавніх монет. Археологічні відкриття стимулювали розвиток археології в інших українських містах. Глибоким патріотизмом позначені праці київського історика й археолога М а к с и м а Б е р л і н с ь к о г о. Його перу належать «Краткое описание Киева» (1820), «Историческое обозрение Малороссии и Киева» (частково опубліковане в альманасі «Молодик», 1844). Активна народознавча діяльність київських учених захопила й окремих місцевих чиновників. Серед них особливо виділявся київський губернатор Іван Фундуклей. Він підтримував наукові й творчі починання інтелігенції, зокрема Шевченка і Костомарова. Сам написав декілька книг, серед них «Обозрение Киева в отношении древностей» (1847), «Обозрение могил, валов й городищ Киевской губернии» (1848).

Багато зробила для становлення українознавства як науки Комісія для опису губерній Київського учбового округу (1851—1864). Ініціатива створення комісії належала чиновникові для особливих доручень при київському губернаторі Дмитру Журавському. Поряд зі статистично-економічними він писав праці з народознавства, які, на жаль, цензура не дозволила друкувати. Навколо вченого секретаря комісії Журавського й професора кафедри російської історії університету Платона Павлова згурпувалися прогресивні вчені Микола Іванишев, Микола Маркевич, Михайло Максимович, Амвросій Метлинський, викладачі навчальних закладів Зенович, Кітенко, Росковшенко та ін. Вони протистояли монархістсько-охоронному курсу, який проводили помічник попечителя Київського учбового округу Михайло Юзефович та його прибічники.

Вперше в народознавстві у складі комісії було створено відділення етнографії, це започаткувало її відокремлення від географії й *становлення як окремої науки*. Комісія зробила науково-інструктивні матеріали — інструкції, анкети, програми — і розіслала їх на місця. Таким чином до збору етнографічного матеріалу підключалися сотні людей, які діяли за науково розробленими планами. Дві невеликі інструкції Метлинського були надруковані 1853 р. у «Чер-

ниговських губернських ведомостях» і стосувалися збирання, систематизації та підготовки до видання народних пісень та інших творів фольклору. Була розроблена й розіслана в губернії Київського учбового округу програма для етнографічного опису місцевого краю. У ній вперше об'єднувались усі головні компоненти анкетного способу збирання наукових даних. Протягом 1856—1857 рр. до комісії надійшли складені за цією програмою «Описание г. Мглина и его уезда, составленное учителем исторических наук Мглинского уездного училища Карпачевым», «Описание о Переяславе, сочиненное законоучителем Переяславского уездного училища Бутковским», «Медико-топографическое описание государственных имуществ Киевского учебного округа» Д. Деляфліза та ін.

Вперше в історії українознавства комісія організувала й провела ряд спеціальних експедицій з етнографічного вивчення населення у Правобережній і Лівобережній Україні. У 50-х роках цією проблемою займались Опанас Афанасьєв-Чужбинський, Метлинський, Маркевич та інші члени комісії. Зібрані й опубліковані ними матеріали не втратили свого значення й сьогодні. З метою розширення народознавчих досліджень у 1853 р. виникла ідея об'єднання комісії з Російським географічним товариством. Але з різних причин найближчими роками вона не реалізувалась. В цілому комісія стала *науково-організаційним центром народознавства в Україні*, а Київ перетворився на загальноукраїнський науковий народознавчий центр.

Українознавчі центри існували й поза межами України, насамперед у Петербурзі, що став на той час, за словами поета Євгена Гребінки, «колонією освічених українців. Всі громадські місця, всі академії, всі університети переповнені земляками».

Прогресивні кола столиці проявляли велику зацікавленість усім українським. Перебуваючи в Петербурзі, Микола Гоголь просив рідних з с. Василівки на Полтавщині надсилати йому фольклорно-етнографічні матеріали, які він використовував під час створення прозаїчних творів. Письменник друкував українознавчі дослідження в «Отечественных записках», мав намір написати історію України, а видатний російський поет О л е к с а н д р П у ш к і н у 1829 р. навіть приступив до її створення. У різний час у Петербурзі жили й творили Шевченко, Костомаров, Куліш та багато інших українців, котрі популяризували національну культуру. У 30-х роках у ньому навіть

діяв гурток любителів української культури й науки, в роботі якого брали участь як українські, так і російські діячі культури, в тому числі Гребінка, Маркевич, Григорович, Сошенко, Якубович, Даль, Панаєв, Кукольник та ін. Відвідував його вечори й Шевченко.

У Москві сформувалося багато українських народознавців, тут відбулося становлення одного з основоположників вітчизняного слов'янознавства, фольклориста й етнографа випускника полтавської семінарії Осипа Бодяньського. Ставши професором Московського університету, а потім і секретарем Товариства історії та старожитностей російських, він багато зробив для публікацій в московських виданнях матеріалів про історію та етнографію України. Завдяки йому протягом 1846—1848 рр. видано «Летопись Самовидца», «Историю Руссов» та багато інших праць української тематики.

Популяризація минулого України у творах російських і українських літераторів. Відродженню й поглибленню національної самосвідомості народу сприяла українська тематика в творчості письменників та поетів. Багато з них захоплювалися героїкою й славою козацької України, подвигами її мужніх синів. Не стояв осторонь цієї теми й Олександр Пушкін, законодавець моди у вітчизняній поезії. Полюбилася читачам образами Івана Мазепи, Василя Кочубея, Івана Іскри поема «Полтава». І хоч історія відтворювалась з великоімперських позицій, але геніальність митця зробила привабливими як ворогів, так і прихильників царя Петра I з числа української старшини.

Героїка української минувшини була співзвучна настроям прогресивної російської громадськості, яка прагнула до зміни існуючих у країні порядків. Саме визвольні настрої українського народу в минулому вдало накладались на російську дійсність і тим самим підштовхували інтелігенцію до рішучих дій. Особливо чітко цей напрям художніх творів простежувався в творчості декабристів-літераторів або близьких до них письменників і поетів. Вже в першій книзі журналу «Соревнователь просвещения й благотворения» (1819), друкованого органу «Союзу благоденства», був вміщений роман Федора Глінки «Зиновий Богдан Хмельницький...». Його основна ідея закономірності повалення іноземного панування і ліквідації соціального «рабства» в Україні періоду Хмельниччини тісно перепліталася з головним стратегічним завданням декабристів — поваленням самодержавства й кріпацтва в Російській імперії. А заклик у романі до українців:

«Повстаньте і пильуйте: час свободи настав!»,— сприймався багатьма як сигнал до боротьби за свободу Росії.

Найяскравіше героїчне минуле України відображено в творчості поета-декабриста К і н д р а т а Р и л е є в а, його дума «Богдан Хмельницький», поеми «Войнаровський» і «Наливайко» пронизані романтичною героїкою і політичним підтекстом, на них жваво реагувала революційно настроєна молодь. Знамениту «Сповідь Наливайка» вона сприйняла як своєрідний гімн самопожертви в ім'я свободи Батьківщини. Твори Рилєєва знайшли широкий відгук і серед української інтелігенції. До нього надходила безліч листів з щирою вдячністю за те, що в тих умовах поет зумів піднести український народ і опоетизував його героїчне минуле. Такі дії літераторів-декабристів дещо нейтралізували шовіністичну політику царизму, сприяли поглибленню взаєморозуміння й взаємоповаги між російським та українським народами.

Особливе місце у відтворенні історії України належало літераторам-українцям, котрі поділяли погляди безпосередніх учасників декабристського руху. З «петербурзьких українців» цього кола найпомітнішою фігурою був поет і перекладач М и к о л а Г н і д и ч. Він спілкувався з багатьма декабристами, поділяв їхні окремі погляди, але членом таємного товариства так і не став. Зате в розмовах з ними і у своїх записах Гнідич відстоював історичну справедливість боротьби українського народу за своє визволення в середині XVII ст. Одночасно поет доводив особливу ментальність українського народу, яка, на його думку, полягала в щирій любові до незалежності й була найтиповішою рисою «історії малоросійської».

Геніальним популяризатором історії України став письменник М и к о л а Г о г о л ь. У книзі «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1831—1832) він створив поетичний образ України, близький розумінню і українця, і білоруса, і росіянина. У ньому поєднувались реальність з вигадкою і фантастикою, гумор із сарказмом, нестримні веселощі з тихим смутком. По-новому постала Україна перед читачем у повісті «Тарас Бульба». Фактично—це опоетизована героїка українського козацтва, вірного сина і надійного захисника багатостраждальної України. У зображенні письменника запорожець постає в усій красі — мужнім, відважним до самопожертви й люблячим до самозабуття. Образ степової вольниці з її відчайдушністю, лицарством і до смертним побратимством викликав у читача почуття симпатії й бажання наслідувати ці риси.

Особливості розвитку освіти і культури. Значні зміни відбувались у розвитку освіти й культури. Царський уряд через школи намагався задовольнити потреби країни в освічених кадрах і одночасно витравити в українського народу національну свідомість, нав'язати йому почуття меншовартості, враження про месіанську роль російської нації у житті слов'янства. Цій меті підпорядковувалась і реорганізація системи освіти. У першій половині XIX ст. царизм покінчив з національною школою в Україні, яка вивела її свого часу на один рівень з найосвіченішими державами Європи. Почалось насаджування нових типів навчальних закладів.

Освіті надавався чітко виражений становий характер: для нижчих верств населення — парафіяльні двокласні школи; для дітей дворян, купців, службовців і заможних міщан — повітові училища, гімназії, ліцеї; переважно для дітей дворян — гімназії, ліцеї та університети. *Держава монополізувала шкільну справу.* Створене в 1802 р. Міністерство освіти взяло шкільництво під найпильніший контроль. На місцях його здійснювала адміністрація створених протягом півстоліття Харківського, Київського та Одеського учбових округів.

Матеріальне забезпечення нижчої ланки освіти було вкрай незадовільним. Коштів, які виділялися на утримання парафіяльних шкіл і повітових училищ, катастрофічно не вистачало. Часто ці заклади тулились у непристосованих приміщеннях, не мали необхідних навчальних приладь і посібників. Учителі ледве зводили кінці з кінцями. Дещо краще матеріальне забезпечення мали навчальні заклади військового, морського, духовного, гірничого, державних маєтностей та інших відомств. Але їх було обмаль, і вони не могли вдовольнити масових потреб у знаннях. Всього ж на 1856 р. одна школа припадала на 9,5 тис., а один учень — на 188 жителів. Це було значно менше, ніж у попередньому столітті.

Відбувається *становлення мережі закладів професійної освіти.* У 1807 р. почало працювати землемірне училище у Кременці, у 1823 р. — школа чистописців у Полтаві, у 1828 р. — єдина в Росії у с. Пальчики Конотопського повіту на Чернігівщині школа бджільництва, у 1834 р. — училище торговельного мореплавства у Херсоні. Діяли училища виноробства й садівництва в Криму, Катеринославі, Полтаві. Існували й інші професійні школи.

Крім державних, діяли *приватні навчальні заклади.* У Харкові, Києві, Одесі та деяких містах для дітей дворян відкриваються приватні пансіонати й школи, які готували учнів для вступу до середніх та вищих навчальних закладів.

Середню освіту надавали гімназії. Протягом півстоліття в Україні було відкрито 19 таких навчальних закладів, в тому числі в Києві, Одесі, Катеринославі, Чернігові, Сімферополі, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Вінниці та Луцьку. В Одесі з 1804 р. почала функціонувати перша в Україні комерційна гімназія. Загальна кількість гімназистів не перевищувала 4 тис.

Під тиском громадськості створювалися вищі освітні заклади. У 1805 р. з ініціативи Василя Каразіна відкрився Харківський університет. Натомість уряд у 1817 р. заклав Києво-Могилянську академію, напрям діяльності якої не влаштовував власті. У Києві в 1834 р. почав діяти Університет Св. Володимира. Спочатку в ньому функціонували філософський і юридичний факультети з чотирирічним навчальним курсом. Першим ректором університету став професор Михайло Максимович.

Інший тип вищих навчальних закладів становили ліцеї. Вони об'єднували в собі гімназичні та університетські курси. Одним з них став Волинський ліцей, створений на базі Кременецької гімназії. В свою чергу, на його базі згодом було засновано Київський університет. Відкритий в Одесі у 1817 р. Рішельєвський ліцей став центром вищої освіти Півдня України. Пізніше при ньому почав працювати Інститут східних мов. Непересічне значення у розвитку освіти мала відкрита в 1820 р. у Ніжині коштом Іллі Безбородька Гімназія вищих наук. У 1832 р. вона була перетворена на Ніжинський ліцей, де здобули освіту Микола Гоголь, Євген Гребінка та чимало інших світочів національної культури.

Велика заслуга в піднесенні освітнього руху в Україні належала попечителю Одеського (1856—1858) та Київського (1858—1861) учбових округів Миколи Пирогова. За підтримку прогресивних методів навчання й виховання молоді царський уряд звільнив Пирогова з посади і відлучив його від педагогічної роботи.

Багато в чому відмінною від царської була освітня політика уряду Австрійської імперії на західноукраїнських землях. У 1802 р. замість місцевих шкільних управлінь запроваджено шкільні округи на чолі з директорами. З 1805 р. народні школи перейшли у відання церковних консисторій, що супроводжувалося дальшим посиленням контролю за навчальним процесом і збільшенням кількості теологічних дисциплін. У початкових трикласних школах Східної Галичини у 1841 р. навчалось лише 14 % дітей шкільного віку. Українська мова у школах поступово витіснялася німецькою та польською мовами.

Певні зміни в початковій освіті сталися після революції 1848 р. Міністерство освіти й віросповідань Австрійської імперії зосередило шкільну справу в своїх руках. Було створено самостійну нижчу реальну школу, навчальний курс трикласних шкіл збільшувався на один рік. Почалося вивчення основ садівництва, бджільництва та шовківництва.

Відкриваються такі навчальні заклади, як недільні школи для дорослих. Протягом 1848—1849 рр. їх налічувалось у Галичині 60 і на Закарпатті — 9.

Середню ланку освіти репрезентували гімназії, їхня кількість була незначною й не могла вдовольнити потреби місцевого населення у знаннях. До того ж у них інтенсивніше як у початкових школах відбувалось онімечення й покатоличення учнів. Цей процес особливо активізувався після урядового указу 1856 р. про скасування в гімназіях обов'язкового вивчення української мови.

Вищу освіту давали Львівський університет (1661), Реальна (1817), Технічна (1844) академії у Львові та Чернівецький ліцей (1820).

Значних успіхів в Україні досягли *природничі й точні науки*. «Курс математики» професора Харківського університету Т. Осиповського кілька десятиліть був основним підручником з математики в усій Російській імперії. Веліся плідні дослідження в галузі астрономії, географії, фізики, хімії, гідрології, метеорології, ботаніки та інших наук. Значного розвитку набула медична наука. Більшість наукових розробок належали професорам університетів і ліцеїв.

Крім народознавчих, *розвивалися й інші суспільні науки*. Філософська думка першої половини XIX ст. зазнавала відчутного впливу філософських ідей Західної Європи. Це було помітним у працях першого ректора Харківського університету професора Івана Рижського, професора того ж самого університету А. Стойковича, професора Львівського, а потім Петербурзького університетів П. Лодія та ін. Помітним явищем в економічній науці став вихід тритомної праці професора Харківського університету Т. Степанова «Записки з політичної економії» (1837, 1844—1848). Досліджувалися також питання статистики.

Розширювалася *мережа друкарень і розвивалась книговидавнича справа*. У 1807 р. з'явилися друкарні при губернських правліннях у Харкові, Чернігові, Полтаві, Києві, Катеринославі, Херсоні, Сімферополі, Кам'янці-Подільському. В Одесі діяло чотири друкарні — міська й три приватні, у Києві протягом півстоліття — п'ять, з них дві приватні. Гірше було з організацією друкарства на західноукраїнських

землях. Тільки у Львові та Чернівцях діяли друкарні, але вони видавали переважно церковну літературу. Лише під час революції 1848 р. книговидання у цьому регіоні дістало поштовх для розвитку. Але й надалі він відбувався досить повільно.

Реальна дійсність першої половини ХІХ ст. істотно вплинула на тематику усної народної творчості та фольклору. У думах і піснях народ жваво відгукнувся на події Вітчизняної війни 1812 р., посилення кріпацтва, рекрутчину, сваволю панства і чиновицтва, власне безправ'я і злиденність. Прославлялися Устим Кармелюк, Лук'ян Кобилиця та інші керівники народних повстань. Велика заслуга в поширенні усної народної творчості належала кобзарям. В їхньому середовищі особливо виділялися Остап Вересай, Федір Гриценко (Холодний), Іван Крюковський, Андрій Шут. Багатий фольклор, частково опублікований у «Русалці Дністровій» та в інших працях, мало західноукраїнське населення.

Значний вплив справили усна народна творчість і фольклор на становлення нової художньої літератури. У першій половині ХІХ ст. у ній відбуваються ті процеси, що і в другій половині ХVІ ст., коли народний говір дедалі більше входить у літературу. «Батьком» нової української літератури по праву вважається І в а н К о т л я р е в с ь к и й, заслуга якого полягає в тому, що він сміливо ввів у літературу усну народну мову й створив на її базі неперевершені на той час за художніми якостями твори. Першим з них стала поема «Енеїда» (частково вийшла 1798 р., повністю — 1842 р.). Ця поема, а також «Наталка Полтавка» (1838), «Москаль-чарівник» (1841) тривалий час залишалися зразком для наслідування іншими письменниками і поетами.

Поряд з Котляревським розкрився талант інших літераторів. Байкар П е т р о Г у л а к - А р т е м о в с ь к и й (1790—1865) різко таврував такі вади суспільства, як самодурство, аморальність, свавілля та деспотизм панів. Езоповою мовою він критикував реакційні порядки в країні й разом з тим вболівав за долю селян. Різкій сатири піддав недоліки тогочасного суспільства Г р и г о р і й К в і т к а - О с н о в ' я н е н к о (1778—1843) у повістях «Пан Халявський», «Українські дипломати», п'єсах «Дворянські вибори», «Сватання на Гончарівці» та в інших творах, якими захоплювалась публіка. З творчістю Гулака-Артемовського багато в чому перегукувались байки Є в г е н а Г р е б і н к и (1812—1848). Чудові зразки романтичної поезії дав Левко Боровиковський. Його перу належить

багато балад, ліричних поезій, а також байок на побутові теми.

Формування нової української літератури завершилось у творчості Т а р а с а Ш е в ч е н к а (1814—1861). Він як ніхто інший синтезував основні українські діалекти, міські та сільські говірки, надав їм загальноукраїнської форми й став трибуном українського народу. Вже в першій поетичній збірці «Кобзар» (1840) поет постав як неперевершений майстер народної поезії, здатний силою українського слова блискуче передати почуття, думи, прагнення й сподівання свого народу. В його творчості знайшли відображення найболючіші проблеми життя українців і України. Причому геніальність Шевченка проявлялася також і в універсальності поетичних закликів до справедливості та волі незалежно від часу й місця події. Це найяскравіше відбилось в рядках знаменитого «Заповіту»:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!
І мене в сім'ї великій, сім'ї вольній, новій
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Боротьба проти соціальної несправедливості тісно перепліталась у творчості Шевченка з боротьбою проти національного гноблення українського народу. Цим він різко виділявся не лише серед попередників, а й серед сучасників. Але націоналізм Шевченка не був шовіністичним, він органічно вписувався в природне прагнення інших народів до свободи й незалежності, враховував національні особливості людей різних національностей і віросповідань.

Розвивалось і *театральне мистецтво*. Центрами театрального життя в першій половині ХІХ ст. стали Харків та Полтава, де започаткувався національний український професійний театр. У багатьох містах діяли аматорські гуртки. Поряд з ними функціонували поміщицькі театри, оркестри, хори й капели. Їх забезпечували коштами меценати з різних верств населення. Широко відомим серед них був театр із селян-кріпаків с. Качанівки на Чернігівщині. Музикантів навчав грати видатний композитор Михайло Глінка. Розвивались також інші види мистецтва — архітектура, образотворче мистецтво, традиційно-побутова культура й звичаї народу.

Національно-духовне піднесення на західноукраїнських землях. Національне відродження захопило й Східну Галичину. Але проявлялося воно менш помітно, ніж на тих

землях, що перебували у складі Росії. Найчисленніша за кількістю інтелігенція в особі сільських священників у своїй масі не наважувалась не тільки на масовий протест проти австрійського і польського засилля, а й навіть остерігалася виявляти відверту любов до національної мови та культури. Престижність німецької і польської мов була настільки високою, що з ініціативи студентства власті у 1809 р. закрили єдиний україномовний факультет Львівського університету. Однак під впливом національного відродження у Чехії та Польщі західноукраїнська інтелігенція дедалі більше переймалась національною ідеєю.

Одним з найвидатніших українознавців того часу став український фольклорист Зоріан Доленга-Ходаковський. У пошуках народних пісень він протягом 1814—1818 рр. обійшов мало не всю Польщу, Білорусію, Галичину, Поділля, Волинь, Київщину, Чернігівщину, Полтавщину. Записав близько 3 тис. пісенних текстів, з них майже 1400 українських. Не маючи змоги друкувати свої матеріали на Західній Україні, він мусив переселитися до Москви. Частина його наукового надбання була опублікована в пісенних збірках Максимовича та польського історика й художника Броніслава Залеського.

За прикладом східноукраїнських вчених пробуджується інтерес західноукраїнських інтелігентів до української мови. Причому окремі з них займали високі посади серед церковних ієрархів. Митрополит Михайло Левицький був досить відомим прихильником розвитку шкільництва на національній основі. Він звернувся до галицького губернатора з проханням запровадити в школах викладання українською мовою. Але чиновник відкинув цю пропозицію, а митрополита почали звинувачувати в москвофільстві й розпалюванні національної ворожнечі. З його ініціативи помічник у шкільних справах єпископа греко-католицької церкви у Перемишлі Іван Могильницький у 1816 р. заснував перше в Галичині просвітне товариство греко-католицьких священників. Поряд з іншими воно ставило своїм завданням удосконалення мови, друкування нею різноманітних брошур для народу. Однак штучне наповнення галицького діалекту української мови церковнослов'янськими зворотами було невдалим. Народ не сприйняв такого нововведення, і починання Могильницького та його соратників успіху не мало. Більш вдалою виявилась його «Грамматика язика словено-руського» (1829). Набула поширення наукова розвідка Могильницького «Відомості о руськом язичі» (1829), перекладена польською (1829) та російською (1838 і 1857) мовами. В ній учений

спростовував погляди окремих польських вчених, котрі не визнавали самостійності української мови, і доводив, що вона започаткована ще в період Київської Русі. Перемишльський гурток освітян порушив мовну проблему, яка надовго привернула увагу галицької громадськості.

На розвиток національної самосвідомості галичан значний вплив мали розвідки історика Дениса Зубрицького. У 1837 р. він видав польською мовою «Нарис з історії руського народу в Галичині...». Його було обрано членом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві та Археографічної комісії, діяльність яких суттєво позначилася на народознавчих поглядах вченого. У тритомній «Історії древнього Галицько-Руського князівства» (1852—1855) Зубрицький виступив проти тверджень польської історіографії, нібито Східна Галичина і Західна Волинь є одвічними польськими землями. Проте свої погляди він висловлював з позицій російського самодержавства. Виходили народознавчі праці й інших вчених, але, писані польською чи німецькою мовами, вони залишалися маловідомими серед широких мас українського населення Галичини.

Епіцентр народознавчого руху в 30-ті роки переміщується до Львова, де чимало студентів були захоплені ідеєю міжслов'янського єднання і пробудження національної самосвідомості населення Галичини. Визнаними лідерами патріотично настроєної молоді на початку 30-х років стали студенти місцевого університету **М а р к і я н Ш а ш к е в и ч**, **І в а н В а г и л е в и ч** і **Я к і в Г о л о в а ц ь к и й**, влучно прозвані колегами «**Р у с ь к о ю т р і й ц е ю**». У 1832 р. вони згуртували навколо себе однодумців, котрі ставили собі за мету розгорнути культурно-освітню діяльність. Їхня увага зосереджувалася на очищенні мови місцевого українського населення від різних «вишуканостей» (мались на увазі нововведення Могильницького та інших вчених) і перетворенні її на зрозумілу мову, а також пробудженні національної свідомості народу.

З цієї метою «Руська трійця» розпочала велику фольклористично-збиральницьку роботу. Головацький тривалий час записував фольклор, різні побутові сцени з життя селян Галичини, Буковини, а також Закарпаття. Тим самим займався Вагилевич, правда, поряд з дослідницькою роботою він закликав людей до непокори властям, за що й зазнав переслідувань. У 1836 р. Вагилевич зробив перший переклад на живу українську мову «Слова о полку Ігоревім», але цензура не дозволила друкувати твір. Те ж саме сталося і з «Читанкою для діточок...» Шашкевича. Вона побачила

світ лише в 1850 р. Шашкевич займався також підготовкою граматики та словника української мови. В трьох церквах «трійчани» проголошували релігійно-моральні проповіді українською мовою, тим самим підносячи національний дух.

Основне джерело відновлення історичної пам'яті українців «Руська трійця» вбачала в історії. З цією метою вона популяризувала славні сторінки минулого. Діячі «Руської трійці» зображували козацтво як символ національно-визвольної боротьби народу, писали про те, що Богдан Хмельницький розглядав Волинську, Галицьку, Львівську та Белзьку землі невід'ємною частиною всієї України. Наголошуючи на героїчному минулому українського народу, члени трійці показували українській громаді можливий шлях розв'язання національних проблем.

Головацький активно листувався з відомими діячами слов'янського відродження на Заході й насамперед з Павлом Шафариком, автором таких злободенних на той час праць, як «Історія слов'янської мови та літератури всіма наріччями» (1826), «Про походження слов'ян» (1828), «Слов'янські старожитності» (1837). Творчі контакти мала «Руська трійця» також із словаком Я. Коларом, сербами Г. Петровичем і Т. Павловичем, хорватом Ф. Курелацом, чехом К. Гавлічком та іншими західнослов'янськими просвітителами. Через листування з Максимовичем, Бодянським, Срезневським «Руська трійця» запозичувала кращі надбаня національного піднесення на Лівобережжі та Слобідській Україні. Під впливом загальнослов'янського, у тому числі й загальноукраїнського піднесення, «Руська трійця» вперше в суспільному русі внесла в програмні документи ідею возз'єднання всіх українських земель у складі майбутньої федерації. За цим проектом Україна мала стати соборною державою з двох штатів — Східного (Лівобережжя) і Західного (Правобережжя), до якого приєднувалась і Східна Галичина.

На базі своїх фольклорних записів та публіцистичних творів члени «Руської трійці» в обхід львівської цензури у 1837 р. видали в Будапешті альманах «Русалка Дністрова». У ньому були вміщені народні пісні, думи, перекази, історичні документи, що розкривали героїчне минуле, заняття, побут і культуру українського народу. Ці матеріали, а також публіцистичні статті звеличували боротьбу українського народу за своє визволення, опоетизовували народних героїв і проголошували необхідність возз'єднання всіх українських земель. Вихід «Русалки Дністрової» був своєрідним викликом демократичної молоді державній і клерикальній реакції, протестом проти денационалізації і роз-

з'єднання українських земель. Тому не дивно, що власті вороже зустріли альманах, конфіскували й знищили майже увесь тираж (крім 250 примірників), а його авторів притягли до судової відповідальності й тривалий час переслідували. Шашкевич помер у 1843 р.; Вагилевич зазнав нових переслідувань після революції 1848 р. і відійшов від активного громадського життя. Головацький фактично до смерті в 1899 р. залишився вірним справі, яку обрав замолоду.

Бурхливе національне відродження почалося в Галичині під час революції 1848 р. Характерною його особливістю була політизація, що виявлялась у поєднанні як чисто національних, так і політичних вимог, створенні нових організацій, діяльність яких спрямовувалась на задоволення національно-політичних потреб українського народу.

● Опозиційність масонських лож ● Діяльність декабристів в Україні ● Політичний гурток у Харкові й політизоване вільнодумство в Ніжинській гімназії ● Спроби об'єднання польського і українського визвольних рухів у 30-х роках ● Кирило-Мефодіївське товариство ● Вплив революції 1848 р. на суспільну думку центральних українських земель ● Політизація західноукраїнського національно-визвольного руху під час революції 1848 р.

Опозиційність масонських лож. З похваленням національного руху активізувалась діяльність масонських організацій. *Поряд із завданнями духовного самовдосконалення масони прагнули вдосконалити суспільство, зробити його «корисним і приємним для всіх».* Такі людинолюбні плани масонів вступали в суперечність з внутрішнім устроєм країни, з поділом населення на нерівноправні стани, а отже, об'єктивно були *опозиційними соціальній політиці царизму.* За зовнішньою спеціальною обрядовістю й таємничістю ховалися серйозні наміри людей, невдоволених існуючими порядками.

Кількість масонських організацій збільшувалася. З 1817 р. в Одесі почала діяти масонська ложа «Понт Евксинський» на чолі з першою особою краю генерал-губернатором графом Олександром Ланжероном. Головний масон мав глибоку європейську освіту, брав участь у війні Сполучених Штатів Америки за незалежність, бачив відсталість Росії від передових країн світу й не міг не ратувати за визволення кріпаків з соціальної неволі. До складу ложі входило щонайменше 70 осіб — військові, чиновники, поміщики тощо. Певного національного забарвлення масонським зібранням надавали відомі діячі національного відродження Іван Котляревський, який у той час служив у війську в Одесі, та ректор Рішельєвського ліцею Іван Орлай (1826—1829). В іншій одеській масонській ложі «Три царства природи» національні сили представляли онуки останнього гетьмана України Кирило й Петро Розумовські. Вони перебували у місті під наглядом

поліції і, зрозуміло, виявляли невдоволення своїм становищем. На засіданнях обох лож поряд з іншими обговорювалися й політичні питання. Про це властям донесли вивідачі, що стало одразу відомо й масонам. Побоюючися переслідувань, ложі саморозпустилися.

Чіткіше національне забарвлення мала діяльність київської масонської ложі «З'єднаних слов'ян» (1818—1822). У ній основну роль відігравала польська інтелігенція, що проявилось і в масонському символі. По хресту йшов напис польською мовою: «Єдність слов'янська». Ідея слов'янської єдності при досягненні стратегічної мети була близькою прогресивній інтелігенції інших національностей, тому до організації вступило також багато українців і росіян. Всього ложа налічувала 80 членів. Основною темою масонських зібрань була ідея національного визволення слов'янських народів, які страждали під владою Російської і Австрійської імперій.

Зате полтавська масонська ложа «Любов до істини» (1818—1819) основний наголос робила на національні проблеми України, якими пройнялися керівник організації небіж відомого російського просвітителя Миколи Новикова Михайло Новиков та ще понад 20 осіб. Серед них активною позицією виділялися такі відомі діячі національного руху, як Іван Котляревський, Григорій Богаєвський, Семен Кочубей і Григорій Тарнавський. Чутки про ложу дійшли до Петербурга, і цар Олександр I заклав її особистим указом.

Поступово частина масонів переходила від пасивної до дієвої опозиції царизму. Так, зокрема, зробила частина членів полтавської ложі. На її базі у 1821 р. утворилося таємне «Малоросійське товариство», душею якого був предводитель дворянства Переяславського повіту Полтавської губернії Василь Лукашевич. Як і багато його сучасників, Лукашевич поділяв ідеї Французької буржуазної революції й національно свідомої української інтелігенції. Одномумцями Лукашевича стали поміщики й чиновники Олександр Величко, Петро Капніст, Іван Котляревський, Семен Кочубей і Василь Тарнавський. Товариство діяло за умов посиленої активності поліцейських властей після виходу царського указу 1822 р. про закриття всіх масонських організацій на території Російської імперії. Збираючись в різних місцях, члени товариства виступали за пропаганду традицій і славних сторінок минулого України. Лукашевич і його одномумці відстоювали ідеї державної незалежності України як головної передумови вільного розвитку національної культури, відміни кріпацтва й запровадження європейських форм державного устрою.

«Малоросійське товариство» справило помітний вплив на пробудження національної свідомості певного кола української інтелігенції.

Діяльність декабристів в Україні. Вітчизняна війна 1812 р., національне відродження в Росії і небувала популяризація героїки минулих національно-визвольних рухів в Україні *революціонували частину офіцерського корпусу російської армії*. Розчарувавшись у власних сподіваннях на офіційне реформування Росії за західноєвропейським зразком, група армійських офіцерів поставила своїм завданням *силою встановити у Росії конституційний лад*. Причому серед офіцерства не було єдності щодо методів досягнення поставленої мети, внутрішнього устрою майбутньої держави і ставлення до національних окраїн. Це явище в суспільних рухах неминуче, і саме воно негативно позначилося на декабристському русі.

Перша відома нам опозиційна царизму організація офіцерів виникла у Кам'янці-Подільському під назвою «*З а л і з н і п е р с н і*» (1815—1816). Організатор товариства майор Володимир Раєвський дотримувався антикріпосницьких і республіканських поглядів на майбутнє Росії. Цю ідею підтримувало й кілька офіцерів місцевого гарнізону. Однак поширення волелюбних ідей серед офіцерства ставало щодалі небезпечнішим, і організація саморозпустилася.

Подібні настрої пробуджували думки офіцерів у інших місцевостях Російської імперії. У 1816 р. у Петербурзі виникла офіцерська таємна організація «*С о ю з п о р я т у н к у , а б о Т о в а р и с т в о і с т и н н и х і в і р н и х с и н і в В і т ч и з н и*». Вона налічувала близько 30 осіб і ставила за мету з допомогою військової сили зробити державний переворот, встановити в Росії конституційну монархію і відмінити кріпосне право. Проте коли наприкінці 1817 р. постало питання про фізичне знищення царя Олександра I, то поміркована частина офіцерів відкололася від організації, і та розпалася.

Радикально настроєні члени «Союзу порятунку» створили іншу таємну організацію — «*С о ю з б л а г о д е н с т в а*» (1818—1821). Її очолювала так звана Корінна управа (дума), що складалася з 29 осіб. До центрального керівного органу входили Олександр і Микита Муравйови, Сергій та Матвій Муравйови-Апостоли, Павло Пестель, Михайло Орлов, Іван Якушкін, Сергій Трубецькой та ін. Корінній управі підпорядковувалися місцеві управи в Петербурзі, Москві, Кишиневі, Тульчині, Полтаві та в інших гарнізонних містах. До товариства вступило понад 200 офіцерів, чиновників, представників творчої інтелігенції.

Активно діяла Тульчинська управа загальною чисельністю близько 30 чол. Її очолював ад'ютант головнокомандувача Другою армією полковник Павло Пестель. Він брав участь іще в діяльності «Союзу порятунку», був основним автором його статуту і вирізнявся глибокими революційними переконаннями. Управа координувала дії місцевих осередків, створених активними діячами руху в Кам'янці, Києві (Орлов), Яготині (маєток Репніних), Хомутці (маєток Муравйових-Апостолів), Обухівці (маєток Капністів) тощо.

Основним напрямом діяльності «Союзу благоденства» була пропаганда ідей повалення монархії, прийняття конституції й встановлення республіканської форми правління. Ставилося завдання перетворити державу із захисника інтересів окремих станів на гаранта громадського порядку й добробуту всіх громадян. Трирічна робота «Союзу благоденства» не дала бажаних результатів у здійсненні програми й досягненні стратегічної мети. У союзі посилювались відцентрові тенденції, а також суперечності між радикально та помірковано настроєними його членами.

У березні 1821 р. «Союз благоденства» почав розпадатися. Члени Тульчинської управи на своєму засіданні проголосили створення Південного товариства з центром у Тульчині. Керівним органом стала Директорія на чолі з Пестелем і Олександром Юшневським («блюститель»). Для координації дій з іншими членами товариства до її складу було введено Микиту Муравйова. В свою чергу восени 1822 р. члени Північного товариства обрали свій керівний орган Думу в складі Микити Муравйова (голова), Сергія Трубецького і Євгена Оболенського (члени). Обидва товариства швидко розвивалися. На 1825 р. чисельність Північного товариства зросла до 105, Південного — до 101 чол. Активними діячами Північного товариства стали, крім згаданих осіб, Михайло Лунін, Іван Пушин, Микола Бестужев, Петро Каховський, Кіндрат Рилеев, Олександр Якубович та ін., Південного — Сергій Волконський, Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли, Михайло Бестужев-Рюмін, Олександр і Йосип Поджіо та ін. Обидва товариства мали спільну мету — шляхом військового перевороту повалити самодержавний лад і ліквідувати кріпосне право. Але щодо майбутнього устрою держави погляди революціонерів розділилися. Це чітко проявилось в їхніх програмних документах.

Учасники Київського з'їзду Південного товариства 1823—1824 рр. схвалили написану Пестелем програму під

назвою «Р у с ь к а п р а в д а». Вона передбачала ліквідацію кріпацтва, перетворення усіх селян на громадян з однаковими політичними правами, недоторканність приватної власності та особистої свободи громадян, поділ землі на приватну й громадську та право громадян на отримання наділу з громадського фонду для занять сільським господарством, обмеження поміщицького землеволодіння 5 тис. десятин тощо. Росія мала стати республікою з поділом влади на законодавчу (Народне віче), виконавчу (Державна дума) і наглядальну (Верховний собор). В національному плані програма містила як прогресивні, так і консервативні положення. Вона визнавала право на самовизначення лише для польського народу й відмовляла в ньому українському та іншим народам Російської імперії. Проголошувалася месіанська роль росіян у співжитті з іншими народами в межах однієї держави.

Дещо інший підхід до вирішення національної проблеми мала також таємна організація **Т о в а р и с т в о о б' є д н а н и х с л о в' я н**, утворена в 1823 р. у Новограді-Волинському братами-офіцерами Андрієм і Петром Борисовими за активної участі польського шляхтича Юліана Люблінського. Поступово чисельність товариства зростає до 60 осіб. Серед них активною позицією відзначалися Іван Горбачевський, Іван Іванов, Іван Сухинов, Олексій Тютчев, Яків Драгоманов та інші революціонери. У програмних документах товариства «Правила об'єднаних слов'ян» і «Клятва об'єднаних слов'ян» ставилася мета боротьби проти самодержавства, кріпацтва і деспотизму. Передбачалося визволення слов'янських народів і створення федеративного союзу держав у складі Росії, Польщі, Молдавії, Валахії, Сербії, Далмації, Моравії та інших країн. Однак Україна в планах товариства не фігурувала як об'єкт майбутньої федерації народів. Кожен об'єкт федерації повинен був мати власні конституцію й уряд і самостійно вирішувати питання внутрішнього життя. У вересні 1825 р. Товариство об'єднаних слов'ян об'єдналося з Південним товариством.

З ініціативи Пестеля, Бестужева-Рюміна та Муравйова-Апостола з 1823 р. почалося зближення Південного товариства з **П а т р і о т и ч н и м т о в а р и с т в о м** (1821— 1826) польських революціонерів. Його керівник Валерій Лукасінський, а також Маврицій Мохнацький, Северин Крижановський та інші ставили головним завданням відновлення державної незалежності Польщі. До її складу мала ввійти і більшість українських земель. В угоді 1824 р.

про спільні дії поляки зобов'язувалися підняти повстання у Варшаві й заарештувати намісника царя у Польщі Костянтина Павловича.

З програмними документами Південного товариства в державотворчій частині дисонували положення проекту «Конституції» Північного товариства, складеного Муравйовим. Він передбачав установаження конституційної монархії й федеративного устрою майбутньої держави. Під впливом введеного у 1824 р. до складу Думи Рилеева в проекті «Конституції» вперше на державному рівні були сформульовані положення, які *передбачали часткове відновлення прав українського народу на власну самостійну державу*. Планувалося утворити Українську й Чорноморську держави з центрами у Харкові й Києві. Однак ці положення не вдовольнили членів товариства, і проект «Конституції» не був затверджений. Не вдалося також виробити єдину програму, організаційні принципи об'єднання обох товариств.

З великими труднощами *революціонери обрали Україну місцем державного перевороту*. Члени Південного товариства мали заарештувати Олександра I влітку 1826 р. під час військових маневрів в Україні. Але царю не судилося дожити до того часу й побачити, як цвіт російського офіцера, серед якого були і його приятелі, буде заарештовувати законного монарха Російської імперії. 19 листопада 1825 р. Олександр I несподівано помер у Таганрозі. Це відразу ж викликало сум'яття як серед придворних, так і революціонерів. Частина з них вважала, що їхні плани вдовольнить законний наступник царя князь Костянтин Павлович і не потрібно буде робити державного перевороту. Але князь відмовився від престолу, і змовникам не залишалось нічого, як зі зброєю в руках виступити проти претендента на царський трон Миколи I. У день присяги військ і сенату на вірність новому цареві *14 грудня 1825 р. вони організували повстання офіцерів, солдатів Московського і Гренадерського полків, а також гвардійського морського екіпажу*. Але повстання не вдалось, а його керівники були заарештовані.

Напередодні повстання у Петербурзі був заарештований керівник Південного товариства Пестель. Незважаючи на це, повстання в Україні почалося 29 грудня 1825 р., коли кілька офіцерів з Чернігівського полку визволили з-під арешту Муравйова-Апостола в с. Триліси. Того ж самого дня до повсталих приєдналася рота з сусіднього села Ковалівки. Наступного дня повстанці увійшли до Василькова, приєднали до себе ще три роти й оволоділи штабом полку. 31 груд-

ня полковий священник Данило Кейзер зачитав солдатам написану Муравйовим-Апостолом і Бестужевим-Рюміним прокламацію у формі катехізису, і полк рушив на Білу Церкву. Дійшовши до с. Пологи, він повернув на Триліси. 3 січня 1826 р. на висотах між Устимівкою й Ковалівкою полк наштовхнувся на каральний загін, який гарматним вогнем розсіяв повсталих. Розгром довершила кавалерійська атака карателів. Кілька солдатів і офіцерів було вбито, чимало поранено, серед них Муравйова-Апостола. *Декабристський рух зазнав поразки.* Керівників повстання Михайла Бестужева-Рюміна, Петра Каховського, Сергія Муравйова-Апостола, Павла Пестеля і Кіндрата Рилєєва засуджено до страти й повішено у Петропавлівській фортеці. Багатьох офіцерів заслано в Сибір або відправлено на війну з кавказькими горцями. Різноманітних покарань зазнали й рядові учасники повстання.

Політичний гурток у Харкові й політизоване вільнодумство в Ніжинській гімназії. Незважаючи на розгром декабристських організацій, *політизація суспільства продовжувалась.* Вона проявлялась у дальшому поширенні серед освічених верств населення політичних ідей і спробах окремих представників інтелігенції та буржуазії самоорганізуватися для протистояння офіційній політиці царизму. Без конкретної програми дій і чіткої політичної мети члени створюваних таємних гуртків і груп вважали себе продовжувачами справи декабристів, обговорювали уроки 14 грудня й намагалися намітити шляхи політичного оновлення Росії.

Такий характер мав гурток у Харківському університеті, створений В. Розаліоном-Сошальським і П. Балабухою на початку 1826 р. Він складався приблизно з 20 студентів, офіцерів і службовців. На таємних сходках вони обговорювали політичну обстановку в країні, дискутували з приводу можливої зміни суспільно-політичного ладу Російської держави. Члени гуртка переписували твори антицаристського й революційного спрямування й поширювали їх серед знайомих. Особливо популярними були вірші декабриста Кіндрата Рилєєва «К временщику», «К друзям» та інші, де поряд з критикою царя та його придворних містилися заклики до повстання, повалення самодержавства й завоювання свободи народу.

Наслідуючи Рилєєва, Розаліон-Сошальський сам написав памфлет «Рилєєв у темниці», в якому теж закликав сучасників *до боротьби проти самодержавного режиму.* Діяльність гуртка тривала до початку 1827 р., поки поліція не розгромила його. Політичні ідеї будили уми інтелігенції й інших

міст, і зупинити їх поширення навіть найжорстокішими заходами власті не могли.

Волелюбні настрої прогресивної європейської громадськості захопили й гімназію вищих наук у Ніжині. Важливу роль у цьому відіграв її директор Іван Орлай (1821— 1826), людина демократична й високоосвічена. Перебуваючи в масонських ложах Києва, він познайомився з прогресивно настроєними викладачами й після переїзду до Ніжина запросив їх до себе. Викладання в навчальному закладі багатьох предметів велося з урахуванням новітніх досягнень європейської суспільно-політичної думки. Професор природного права Микола Білоусов, зокрема, в своїх лекціях 1825— 1827 рр. проводив ідею недоторканності та непорушності прав усіх громадян, рівності людей перед законом, правомірності їхнього прагнення до створення безстанового суспільства. Причому досягнення цієї мети Білоусов пов'язував зі зміною панівного режиму. Такі висловлювання професора власті небезпідставно розцінювали як наслідування ідей Французької буржуазної революції й заклики до повалення самодержавства в Росії. Гарячий відгук серед гімназистів знаходили думки Білоусова про те, що кожен народ має право на власну державність, історію та культуру.

Професор фізико-математичних наук Казимир Шапалінський всупереч нав'язуваній офіційній тенденції пропагував гуманістичні методи навчання й виховання, дотримувався матеріалістичних поглядів у фізиці та математиці. Значно далі пішов у спілкуванні з вихованцями професор французької літератури Іван Ландражин. Він давав гімназістам читати твори Вольтера, Гельвеція, Монтеск'є, Руссо, інших французьких просвітителів. Розповідав про події у Франції, розучував із студентами «Марсельєзу», переховував їхні волелюбні твори, наголошував на тому, що в Росії немає свободи, а панує деспотизм.

Аналогічні думки висловлювали й інші викладачі. Так, професор німецької літератури Фрідріх Зінгер розповідав слухачам про Нідерландську буржуазну революцію XVI ст., засуджував тиранію, вихваляв свободу й республіканську форму правління. Крім того, Зінгер критикував догмати церкви, пропагував твори Гете, Шіллера, Канта й тим самим наводив гімназистів на думку порівнювати досягнення західноєвропейських країн і Росії. Професор латинської літератури Семен Андрущенко прилюдно висміював релігію і шкільне начальство й взагалі, як писав попечитель Харківського учбового округу, мав «шкідливий спосіб думок».

Чимало гімназистів сприйняло світогляд прогресивних наставників. Серед них був і майбутній геніальний письменник Микола Гоголь. Ненавидячи і зневажаючи шкільний педантизм, запроваджуваний реакційною професурою, він на все життя пройнявся ідеями Білоусова, Шапалінського, Ландражина, Зінгера. Вони серйозно вплинули на формування свідомості молодого Гоголя, вибір суспільної позиції, допомогли визначити критичне ставлення до багатьох явищ кріпосницької Росії й потім нещадно таврувати їх у своїх творах. Разом з тим частина вихованців гімназії не сприйняла прогресивних ідей і стала вірним охоронцем панівних суспільно-політичних відносин і порядків. Серед них чи не найпомітніше місце зайняв майбутній модний белетрист Нестор Кукольник, обласканий за свою вірність самим царем.

Вільнодумство в гімназії виходило далеко за межі Ніжина. Про нього знала молодь, інтелігенція інших міст і сіл Чернігівщини, Полтавщини, Київщини. Одні схвалювали, інші засуджували або ставилися індіферентно до поширюваних у гімназії ідей. За доносами власті провели слідство і в 1830 р. звільнили з посад вільнодумну професуру. Білоусов, Зінгер, Ландражин, Шапалінський, а пізніше й Андрущенко були відправлені на заслання.

Однак зупинити поширення волелюбних ідей було неможливо. Надто сильно вони вкорінились у свідомість інтелігенції, живлячись як західноєвропейською, так і українською дійсністю.

Спроби об'єднання польського і українського визвольних рухів у 30-х роках. У першій половині XIX ст. була зроблена спроба об'єднати прогресивні сили східнослов'янських народів *на боротьбу проти царизму*. З поразкою декабристського руху польські патріоти продовжували таємну діяльність, спрямовану на відродження державності Польщі й завоювання незалежності від Росії. Гурток польських офіцерів у листопаді 1830 р. *підняв народне повстання* у Варшаві проти російського володарювання. Російські війська й царський намісник мусили залишити Польщу. Серед повстанців не було злагоди відносно подальшого розвитку подій. Щоб залучити на свій бік пригноблені народи, польські патріоти висунули гасло; «За нашу і вашу свободу». Щойно створений Національний уряд (Жонд народовий) виробив програму відновлення Польщі у межах 1772 р. і звернувся по допомогу до населення Литви, Білорусії та України. У лютому 1831 р. уряд направив на Правобережну Україну кавалерійський корпус генерала Ю. Дверницького.

Польська шляхта українських земель у своїй масі висловлювала готовність до повстання й сподівалася залучити до своїх дій українське селянство. Однак з меркантильних міркувань польське панство не захотіло дати кріпакам волю, і ті не підтримали визвольних намірів шляхти. Національно свідому українську інтелігенцію відштовхували від повстанців плани Жонда народowego не дати Україні державної незалежності, а включити її до майбутньої Польської держави. Тому польське повстання 1830 р. знайшло відгук переважно серед польського населення Правобережної України— шляхти, поміщиків, частково селян і міщан.

Основні події розгорнулися на Поділлі. У березні 1831 р. подільська й почасти київська шляхта почала формувати повстанські загони з наміром підняти повстання насамперед у повітах між Південним Бугом і Дністром. Головнокомандувачем було обрано відставного генерала Б. Колишка, раніше однодумця Тадеуша Костюшка. До середини квітня до с. Красносілки Гайсинського повіту прибуло близько 1200 дрібних шляхтичів з навколишніх сіл і містечок. Повстанські настрої поширилися і серед шляхти Східного Поділля та Південної Київщини. 25 квітня шляхта Махнівського, Липовецького, Уманського та деяких інших повітів підняла зброю проти місцевих властей і російських гарнізонів, і ті почали відступати. Наприкінці місяця генерал Колишко зібрав у містечку Гранів уже 3 тис. повстанців. На марші між Дашевом і Городком 2 травня їх атакували каральні війська. У п'ятигодинній битві повстанський загін зазнав поразки й розсіявся. Повстання було придушено.

Повстанський рух охопив і волинську шляхту. Однак вона не змогла утворити єдиної конфедерації й діяла розрізненими загонами. Не зарадило справі і прибуття на початку квітня 1831 р. на Волинь корпусу генерала Дверницького. Навіть після приєднання кількох повстанських загонів за чисельністю він значно поступався російським військам і не міг їм протистояти. Повстанці зазнавали невдачі за невдачею, а найсерйозніша з них трапилася під Боромлею. Після кількох безуспішних спроб пробитися на Поділля залишки корпусу відступили в Східну Галичину, де їх інтернували австрійські власті.

З відходом корпусу Дверницького повстання на Волині продовжувалося. Кілька об'єднаних повстанських загонів 19 квітня навіть захопили Ковель, але незабаром мусили залишити його царським військам. Відбиваючись від карателів, що насідали, частина повстанців пробилась у Східну Галичину та на польські землі. На початку травня припинила

опір шляхта Овруцького повіту. Дещо довше тримались повстанці у Луцькому повіті на чолі з графом С. Ворцелем. Але після кількох кровопролитних сутичок з каральними військами й вони відійшли на захід. Не мав успіху й виступ польської шляхти на Житомирщині 17 травня — 12 червня.

Російські війська перенесли воєнні дії на польські землі. 26 серпня вони зайняли Варшаву й придушили повстання. Багато польської шляхти емігрувало за кордон. Через деякий час утворилися нові таємні товариства польської шляхти, які ставили за мету домогтися незалежності Польщі. В 1835 р. у Кракові почала діяти таємна організація «Співдружність польського народу». Її осередки діяли в багатьох містах і містечках Волині, Поділля і Київщини аж до розгрому організації в 1839 р.

Кирило-Мефодіївське товариство. На середину ХІХ ст. у національному відродженні східнослов'янських народів визначилось два основних напрями. У Росії сформувалася теорія слов'янофільства, яка відстоювала самобутній шлях розвитку країни, визначальне місце росіян у житті слов'янства. Фактично вона відповідала офіційній політиці уряду й підтримувалася ним. *Своєрідною реакцією на теорію російського месіанства став національний рух тих слов'янських народів, що перебували у складі Російської імперії й зазнавали національних утисків.* Це була природна реакція народів, спрямована на захист від національно-культурного поглинання панівною нацією через відповідні дії урядових структур. Національний рух польської інтелігенції та панства порівняно з іншими перебував на досить високому рівні, відзначався рішучістю й прагненням силою повернути Польщі втрачену державну незалежність. Причому він базувався на ідеї панівної ролі польського населення й польської культури в житті народів майбутньої держави.

Свої особливості мав національний рух і в Україні. Це досить рельєфно виявилось в діяльності таємного **Кирило-Мефодіївського товариства** у Києві. Його організували у січні 1846 р. чиновник канцелярії генерал-губернатора Микола Гулак, ад'юнкт Київського університету Микола Костомаров і студент того ж самого навчального закладу, а згодом учитель Полтавського кадетського корпусу Василь Білозерський. Символом товариства організатори обрали перстень з написом «Св. Кирило і Мефодій» на честь видатних слов'янських просвітителів. До товариства були причетні також студенти місцевого університету Георгій Андрузький, Опанас Маркович, Олександр Навроцький, Іван Посяда і Олександр Тулуб, полтавський

поміщик Микола Савич, учитель однієї з Санкт-Петербурзьких гімназій Пантелеймон Куліш, художник Тарас Шевченко та ін. За деякими даними, до товариства належало всього 12 чоловік, які тільки зрідка збиралися разом. Шевченко перебував у Києві наїздами, Куліш учителював у Санкт-Петербурзі, Білозерський — у Полтаві, Савич наприкінці 1846 р. виїхав за кордон. Інтелектуальним постійним ядром товариства були фактично Гулак, Костомаров і Навроцький. Відчутний вплив на їхню національно-політичну свідомість справляла поезія Шевченка, добре знана братчиками.

Програмні завдання товариства викладені у двох документах — «Статуті...» і «Книзі буття українського народу» («Закон божий»). У них досить помітні впливи як попереднього національно-визвольного, так і декабристського рухів. У першому з них визначальною лінією в подальшому житті слов'ян визнавалось їхнє *національне й духовне об'єднання при збереженні незалежності, а також гарантування своїм громадянам соціальної та конфесійної рівності*. Окремим пунктом ставилась мета *ліквідації кріпацтва, нерівноправного становища «нижчих класів» і разом з тим поширення грамоти*. Вищим керівним органом слов'янської федерації мав стати представницький Слов'янський собор. Досягнення стратегічних завдань планувалося через відповідне виховання молоді, поширення літератури й залучення до своїх рядів нових членів. Поряд з програмними цілями у статуті визначались і організаційні принципи діяльності товариства.

Програмні положення товариства знайшли подальший розвиток у «Книзі буття українського народу» («Законі божому»), написаній Костомаровим українською та російською мовами. Вона була подібною до аналогічних польських документів. Твір складено з позицій християнського ідеалізму, любові до ближнього, соціальної рівності людей, необхідності добровільного звільнення кріпаків з неволі. Наголошувалось на мирному характері таких перетворень і одночасно засуджувалося кровопролиття Французької буржуазної революції. З цього видно прагнення братчиків врахувати уроки історії.

У програмному документі простежені історичні корені тогочасного становища України, визначались відмінності в історії та соціально-політичному устрої різних народів, а також причини соціальної нерівності серед слов'ян. Початок соціальної рівності в Україні пов'язувався з виникненням козацтва. Об'єднання України з Росією розглядалось як добровільний акт, який через політику російського царизму

перетворився для неї в неволю. Засуджувалися територіальний поділ України між Росією та Польщею, ліквідація козацького устрою та перетворення одних українців на панів, а інших на кріпаків. Негативно оцінювалася самодержавна форма управління як один з видів деспотизму. Підтримувалися національно-визвольна боротьба поляків, виступ декабристів, їхнє прагнення ліквідувати самодержавство й створити федерацію слов'янських народів. У цих перетвореннях Україні відводилась роль державного лідера. Вона мала закликати Слов'янщину до повалення самодержавства й ініціювати встановлення соціальної справедливості в майбутньому вільному суспільстві. У федерації слов'янських народів Україна мала стати на чолі незалежних держав.

У скороченому варіанті основні програмні положення були викладені в прокламаціях «Брати українці» і «Брати великоросіяни і поляки», які призначалися для тиражування в списках і поширення серед східнослов'янських народів.

Члени товариства збиралися на квартирах Гулака або Костомарова, де вели наукові дискусії, обговорювали програмні документи. Вони були також предметом приватних розмов з людьми, яким братчики довіряли. Серед них найбільше було студентської і військової молоді, творчої інтелігенції й дрібного чиновництва.

Тривалий час кирило-мефодіївцям вдавалось діяти таємно від властей. Тільки в березні 1847 р. від донощика-студента вони дізналися про існування товариства, провели арешти й слідство. Найбільше занепокоєння правлячих кіл країни викликали антицаристська спрямованість програмних документів, прагнення членів товариства повалити панівний режим, а також плани національного розчленування Російської імперії, відновлення незалежності України й порядків у ній часів Гетьманщини. Царизм по-різному розправився з кирило-мефодіївцями. Найсуворішої кари зазнав Шевченко. Його було віддано в солдати й відправлено на десять років у заслання із забороною писати й малювати. Для Шевченка це було те саме, що заборонити дихати. Тяжка фізична праця, моральні муки вкоротили життя Шевченкові, і він у 1861 р. передчасно помер. Легших покарань зазнали Костомаров, Куліш, Гулак та інші члени товариства.

Вплив революції 1848 р. на суспільну думку центральних українських земель. Ідеї революції 1848 р. проникали в середовище української інтелігенції й пробуджували її уми. Прогресивні сили суспільства поділяли основні вимоги революційних змагань народів Західної Європи, виступали проти царизму.

Навіть серед певної частини офіцерства відчувались опозиційні настрої до каральних задумів царського уряду. В 1848 р. вони мали місце серед офіцерів кавалерійської дивізії у Пирятинському повіті, що готувалася до виступу на придушення революції. Громадська думка була насичена антицаристськими, антикріпосницькими, волелюбними ідеями і планами.

Одним з представників такої громадськості став виходець з кріпаків, інтелігент Семен Олійничук. Здобувши освіту у Вінницькій гімназії, він тривалий час жив напівлегально. Під впливом страждань народу й революційних подій 1848 р. Олійничук написав книгу «Історична розповідь природних, або корінних жителів Малоросії Задніпровської...». У ній з великим завзяттям автор викривав пороки феодально-кріпосницької системи, висвітлював невимовно тяжке становище селянства, його безправність і повну залежність від самодурів-поміщиків. Характерно, що причину цього Олійничук покладав не тільки на поміщиків, а й на самого царя. Вихід з такого становища Олійничук вбачав у скинненні царя і з цього приводу писав: «Поки Миколайчик буде царювати, не буде добра на світі». Жандарми заарештували Олійничука в Микільській Слобідці під Києвом у листопаді 1849 р. Його було кинуте спочатку до Київської, а потім до Шліссельбурзької фортеці, де він помер у 1852 р.

Політизація західноукраїнського національно-визвольного руху під час революції 1848 р. Революційні події 1848 р. політизували національно-духовне життя Галичини. Львівські українці від імені всього українського населення краю 19 квітня надіслали австрійському цісарю петицію з вимогами кардинальних перетворень у культурній сфері. Наголошуючи на автохтонності й давній державності українського населення Галичини, вони вимагали запровадження в школах української мови, видання законів українською мовою та її знання всіма чиновниками, зрівняння в правах духовенства всіх віросповідань, надання українцям права доступу до всіх державних установ. Тобто всі надії покладалися на добру волю австрійського уряду. Але поступово галицька інтелігенція приходила до розуміння необхідності й власної активної участі в національно-культурних та політичних перетвореннях.

Світська та нижча духовна інтелігенція 2 травня 1848 р. створила національно-політичну організацію Р у с ь к а р а д а. Вона мала представляти й відстоювати в Австрійській імперії інтереси українського населення Галичини. У

виробленій програмі обґрунтовувалася належність українського населення Галичини до єдиного українського народу, наголошувалось на колишній державності краю. Програма закликала українців до національного пробудження, активної діяльності щодо поліпшення становища народу в межах австрійської конституції.

Революційне піднесення охопило й провінцію. За прикладом Львова створюється близько 50 місцевих рад, у тому числі 12 окружних. У їх організації важливу роль відіграли літератори, громадсько-політичні та освітні діячі. Посилився тиск на центральні органи влади. Під впливом масового політичного і національно-культурного руху галичан австрійський уряд 9 травня 1848 р. пообіцяв задовольнити вимоги. Це була *значна перемога патріотичних українських сил*.

До національно-визвольної спрямованості діяльності Руської ради неприхильно поставилася польська Рада народова. Вона виступала проти її самостійності, прагнення виділити національний рух української громади із загальногалицького, в якому брали участь і поляки. У своїх діях Рада народова спиралась на ту ополячену українську шляхту, яка не бажала відокремлюватися від вищої верстви польського суспільства й протестувала проти положень петиції 19 квітня. 23 квітня вона утворила власну організацію «Руський собор», яка була покликана обстоювати ідею незалежності Польщі під егідою Габсбургів. До складу Польщі мала входити й Східна Галичина. *Національне протистояння в краї загострилося й загрожувало перерости на збройну боротьбу представників українського і польського народів*. Воно стало особливо загрозливим, коли пропольски настроєні сили почали створювати власну гвардію, а проукраїнські — загони руських стрільців. Небезпека національного конфлікту виявилася відром холодної води на розпалені голови патріотів як одного, так і іншого таборів.

З метою зняття конфронтації на початку червня у Празі відбувся Слов'янський з'їзд, у роботі якого брали участь представники Руської ради, Ради народової та «Руського собору». З'їзд ухвалив рішення про рівноправність української мови у школах і державних установах, рівність всіх національностей і віросповідань, створення спільної українсько-польської гвардії та керівних органів. Гостру дискусію викликала пропозиція української депутації поділити Галичину на українську й польську адміністративні одиниці. Дискутувалися й інші питання, але під впливом загострення революційних подій з'їзд припинив свою роботу. Місцеві органи влади ігнорували його рішення.

У результаті активних дій українське населення здобуло право на своє представництво в першому австрійському парламенті, що почав роботу 10 липня. Інтереси українців представляли 39 депутатів. Абсолютна більшість з них (27) були селянами. Вони вносили пропозиції щодо поліпшення соціально-економічного становища галицького населення й вдоволення його національно-духовних запитів. Українські депутати запропонували парламентові розглянути питання про територіально-національний поділ Галичини. Пожвавилася практична діяльність Руської ради. Влітку 1848 р. вона затвердила рішення про створення «Галицькоруської матиці», яка мала відати організацією видання шкільних підручників українською мовою. Під тиском національних сил власті наприкінці року відкрили у Львівському університеті кафедру української мови й літератури. Першим її завідувачем став Головацький.

Національно-політичне піднесення в Галичині тривало недовго. Воно пішло на спад після переходу реакції в наступ. 7 березня 1849 р. було розпущено австрійський парламент, потім відмінено конституцію й відновлено колишню централізаторсько-бюрократичну адміністративну систему. Влітку 1851 р. власті заборонили діяльність Головної руської ради, але витравити зі свідомості патріотично настроєної української громадськості пам'ять про свої успіхи в революційній 1848 р. вони були не в силі. Завоювання 1848 р. стали духовною основою для подальшого поступу національно-визвольного руху.

- Україна в Кримській війні 1854—1855 рр.
- Скасування кріпацтва ● Проведення реформи 1861 р. у життя ● Вплив реформи на економіку селянського господарства ● Зміни в політико-правовому становищі селянства
- Конфлікти між селянами й поміщиками
- Демократичні реформи 60—70-х років

Україна в Кримській війні 1854—1855 рр. У середині ХІХ ст. Україна, як і в попередні роки, була знову втягнута у воєнний конфлікт Російської імперії з іншими державами. Прагнучи поширити вплив на Балкани, заволодіти Босфором і Дарданеллами, російський уряд уміло маскував свої справжні плани. Skorиставшись з того, що Туреччина передала ключі від Віфлеємського храму в Палестині католикам, він під благовидним приводом захисту прав православного населення Османської імперії без оголошення війни в червні 1853 р. увів війська в залежні від неї Молдавію і Валахію. Незабаром вони просунулись і в Болгарію. Поява російської армії на Балканах активізувала національно-визвольний рух слов'янських народів. У жовтні Туреччина оголосила війну Росії й почала воєнні дії на морі й на суші. Але в листопаді 1853 р. російська ескадра адмірала Павла Нахімова, в якій служило багато українців, вщент розгромила турецький флот у Синопській бухті. Турецькі війська зазнали поразки й в Закавказзі.

Перші воєнні успіхи Росії викликали занепокоєння союзників Туреччини — Англії та Франції. Їхня ескадра наприкінці грудня 1853 — на початку січня 1854 р. увійшла в Чорне море, що було розцінено Росією як ворожий акт. У лютому—березні 1854 р. Англія та Франція оголосили війну Росії, а Росія — їм. Воєнні дії почалися на Балтійському, Баренцовому морях і Тихому океані. Але головний театр воєнних дій зосередився на Чорному морі. Війна велася фактично за панування на Чорному морі і за Крим, звідки й дістала назву К р и м с ь к о ї (1854—1855).

У квітні 1854 р. англо-французька ескадра почала бомбардувати Одесу. Тривалий час між нею й береговими фор-

тами точилась артилерійська дуель, у якій особливо відзначилася батарея прапорщика Олександра Шоголева. Жителі Одеси й навколишніх сіл підвозили солдатам боєприпаси, харчі, різне спорядження, повідомляли про рейдування ворожої ескадри. Востаннє вороги бомбардували Одесу 1 липня. Але якихось серйозних спроб висадити десант на українські землі командування ескадри не робило.

Зате в червні— липні 70-тисячне англо-французьке військо висадилося під болгарським містом Варною. Становище російських військ у Подунав'ї стало критичним. Сподівання на потенційну допомогу не справдилися. Пруссія ухилилась від допомоги Росії, а Австрія зажадала виведення російських військ з Молдавії та Валахії. У червні— липні 1854 р. російські війська залишили ці князівства, й їх одразу ж зайняли австрійські.

Забезпечивши тили, 62-тисячна англо-французька армія на початку вересня висадилася в Євпаторії й рушила на Севастополь. На річці Альма союзники завдали поразки російським військам, відкинули їх на північ і продовжували просуватись до головної твердині Чорноморського флоту Росії. Почалася героїчна 349-денна С е в а с т о п о л ь с ь к а о б о р о н а (14.IX.1854 — 30.VIII.1855), яка виявила військову, економічну й суспільно-політичну відсталість Росії від передових європейських країн. У січні 1855 р. до держав коаліції приєдналося Сардинське королівство й спорядило в Крим 15-тисячний корпус. 22-тисячний гарнізон Севастополя мужньо протистояв противникові, що значно переважав його чисельно.

Визнаними натхненниками й керівниками оборони Севастополя стали флотоводці Володимир Істомін, Володимир Корнілов, Павло Нахімов і генерал Едуард Тотлебен. Командирський хист і вміння проявляли чимало офіцерів. Серед них, а також солдатів і матросів різних національностей панували патріотичне піднесення й масовий героїзм. Символом солдатської доблесті, слави і честі стали легендарні подвиги матроса Петра Кішки з Вінниччини, увічнені нащадками в пам'ятнику. Прославились також багато інших солдатів і матросів, у тому числі й українці Андрій Гіденко, Дмитро Горленко, Іван Даниленко, Іван Демченко, Федір Заїка та ін. На оборону курганів і бастионів вийшло чимало мирних жителів: жінок, чоловіків і навіть дітей. Захист Севастополя *став справою всього народу*, його гордістю й болем.

5 жовтня 1854 р. союзники випустили по місту 5 тис. ядер, сподіваючися цим деморалізувати гарнізон і змусити його капітулювати. Але захисники трималися мужньо. Та

й російська армія перейшла в наступ і 13 жовтня дала битву союзникам між Севастополем і Балаклавою, яка, проте, не мала бажаних результатів. 24 жовтня її чергова спроба відтягнути на себе противника закінчилася невдачею. У битві під Інкерманом росіяни зазнали відчутної поразки, хоч французькі генерали свою перемогу оцінювали «скоріше вдалою битвою, ніж перемогою». Після цього російська армія в Криму дотримувалася пасивної тактики, а союзники перейшли до тривалої облоги міста, намагаючись зруйнувати його оборонні споруди щільним артилерійським вогнем. За своїми вогневими показниками гармати й рушниці союзників явно переважали російські, і це призводило до великих людських втрат серед захисників міста.

Але гарнізон і жителі Севастополя не тільки захищалися. Матроси і особливо пластуни постійно робили вилазки в розташування противника, нищили живу силу, підривали гармати й руйнували оборонні лінії. Активно велася мінна війна. Кожна зі сторін намагалася зробити підземні підкопи під форти чи батареї, закласти порохові заряди й висадити їх у повітря. Інша сторона не допускала таких підкопів, зривала їх, виймала заряди тощо. На морі активізували свої дії фрегати, хоч кардинально вплинути на хід війни не могли. В ході боїв відбулася докорінна перебудова медичної допомоги. Знаменитий хірург Микола Пирогов започаткував створення воєнно-польової хірургії, коли хірургічна допомога почала подаватися не на полі бою, а в госпіталі. 120 жінок добровільно стали медичними сестрами, а серед них першою Даша Севастопольська.

Під час облоги Севастополя, союзники в травні 1855 р. провели воєнну експедицію в Азовське море з метою знищити склади з військовим спорядженням, продовольством і фуражем, з яких обложені постачались усім необхідним. Ворожа ескадра з 57 кораблів змусила керченський гарнізон залишити місто, бомбардувала незахищені Бердянськ, Генічеськ, інші порти, знищивши при цьому на рейдах значну кількість транспортних суден, а на суші великі запаси провіанту й пороху. Зв'язок Криму з азовськими портами й материком був порушений.

Становище Севастополя погіршало. Починаючи з 25 травня противник посилив наступ на твердиню. Щоденно 600 гармат безперервно обстрілювали оборонні позиції захисників і саме місто. 28 червня на Малаховому кургані загинув Нахімов. Гарнізону не вистачало пороху, ядер, мін, поширилися моральний розклад і казнокрадство. У серпні 1855 р. Севастополь був майже повністю зруйнований гарматним

вогнем. 27 серпня противник захопив Малахів курган, а наступного дня останні захисники залишили бастіони і укріплення й переправилися на Північну сторону, готуючись до нової оборони.

Кримська війна *тяжко позначилася на становищі України*. Основний тягар воєнних дій ліг на плечі українського народу. Тисячі молодих чоловіків були відірвані від домівок і в складі Полтавського, Чернігівського, Житомирського, Подільського, Одеського та інших полків і флотських екіпажів воювали в Криму. Багато добровольців записалися в діючу армію. Переважно в жителів України реквізували або закупували майже за безцінь для армійських потреб продовольство й фураж. В основному з України до Криму надходили різноманітні військові припаси. Луганський завод у цей час збільшив випуск снарядів майже в 4 рази, Шосткинський пороховий завод — виробництво пороху в 6 разів і виробляв його стільки, скільки майже всі заводи Росії. Але чи не найобтяжливим було транспортування військових вантажів. Без залізниць виявилось неможливим своєчасно забезпечити діючу армію всім необхідним. Десятки тисяч чоловіків і жінок у будь-яку пору відривалися від найнагальніших робіт і виряджались на перевезення харчів, фуражу й військових припасів. Дрібні господарства занепадали. Багатіли тільки постачальники та інтенданти, посилилися корупція і гнилість всієї системи.

В країні *наростало масове невдоволення*. Це добре відчував і царський уряд. Зайнявши царський престол після несподіваної смерті Миколи I, Олександр II 30 серпня 1855 р. віддав наказ припинити оборону Севастополя. У березні 1856 р. *Росія підписала в Парижі мирний договір*, за яким втрачала право на власний флот і бази на Чорному морі. Молдавія разом із заселеною українцями Південною Бессарабією, а також Валахія поверталися під владу султанської Туреччини.

Скасування кріпацтва. Поразка в Кримській війні підштовхнула уряд до реформування внутрішнього устрою країни. *Але головними причинами реформи стали нездатність кріпаків низькою продуктивною працею вдовольнити потреби власних і поміщицьких господарств, зuboжіння значної частини поміщиків і маси кріпосних селян, наростання антикріпосницького руху селянства, стихійне зменшення кількості кріпаків, помітне відставання Росії у військовій справі від передових європейських держав, наростаюча критика царизму з боку прогресивних кіл суспільства за відстоювання*

кріпосницьких порядків, осуд європейською громадськістю станового устрою Російської імперії тощо.

Уряд і цар добре розуміли *необхідність проведення кардинальних реформ*, але в своїх діях мусили зважати на ставлення до них різних політичних сил, і насамперед дворянства як опори панівного ладу. Боротьба між урядом і дворянством тривалий час велася на рівні вироблення відповідних законопроектів. З початку 1857 р. їх підготовкою займався Таємний комітет, з 1858 р. перейменований на Головний комітет у селянських справах. Через губернські комітети до вироблення законодавчих актів про скасування кріпацтва залучалося чи не все дворянство. На своїх засіданнях воно висувало пропозиції й проекти, які потім надсилалися до редакційних комісій, Головного комітету, обговорювались у Державній раді. Існували різні, часто протилежні точки зору на розв'язання проблеми. В Україні їх представляли Григорій Галаган, послідовний противник кріпацтва, і Михайло Позен, захисник панівного ладу. Більшість дворян розуміла необхідність скасування кріпацтва, але при цьому намагалася залишити за собою землю й певну владу над селянами. Чимало поміщиків Правобережної України ратували за звільнення селян без землі. Частина їх виступала за звільнення селян з наділом за умови викупу ними своєї волі та землі. Пропонувалось встановити різні розміри наділів, причому настільки малі, що державна комісія мусила їх збільшити, а повинності зменшити. Але й при цьому права поміщиків серйозно не страждали. Уряд балансував між кріпосниками й кріпаками.

Основні положення про скасування кріпосного права викладались у царському маніфесті від 19 лютого 1861 р. і «Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності». У цих документах звільнення селян подавалось як благодійний, добровільний акт дворянства й уряду. Він мав здійснитися шляхом полюбовних угод між поміщиками й селянами. Даючи кріпакам волю, законодавство залишало землю у власності колишніх кріпосників. Селянам надавалося право користування садибами й польовим наділом, за що вони мали відбувати панщину або сплачувати грошовий чинш. Тільки після підписання з поміщиком угоди про перехід на викуп такі особи переводилися в розряд селян-власників. Для залагодження можливих конфліктів між поміщиками й селянами створювались губернські «присутствія» в селянських справах та інститут мирових посередників.

Законодавчі документи передбачали значне розширення особистих прав звільнених з кріпацтва селян, їм надавалося право володіти нерухомістю, займатися промислами, торгівлею й підрядами, створювати промислові підприємства тощо. Крім того, вони звільнялись від поміщицької опіки над своїм сімейним життям, зокрема й над одруженням молодих. Звільнені селяни діставали можливість брати участь у сільському самоуправлінні — роботі сільських сходів і виборах сільських старост та збирачів податків. Кілька сільських общин об'єднувались у волосні на чолі з волосними правліннями, які в межах волості виконували господарські, адміністративні, фінансові, а також обмежені поліцейські функції.

На відміну від інших селяни вважались податним станом, мусили платити державі подушний податок і відбувати рекрутську повинність. «Вільний обиватель» мав право одержати паспорт тільки на один рік і протягом перших дев'яти років з часу проведення реформи не міг відмовитись від наділу. Зберігалися й інші залишки кріпацтва.

При проведенні селянської реформи мали враховуватися насамперед інтереси поміщиків і тільки в окремих випадках — селян. Це проявлялося, зокрема, у встановленні неоднакових розмірів селянських наділів. Там, де земля була родючою, вони мали бути меншими, де ні — більшими. Конкретні розміри селянських земель визначали місцеві положення. Згідно з одним розмір селянських наділів у Херсонській, Катеринославській і частково Таврійській губерніях встановлювався від 3 до 6,5 десятин на ревізку душу. В повітах з переважаючим общинним землеволодінням Харківської та Чернігівської губерній нижчий розмір наділу мав становити 1—1,5, вищий — 3—4,5 десятини. Окреме «Місцеве положення» для поміщицьких селян Харківської, Чернігівської та Полтавської губерній закріплювало за селянином від 2,75 до 4,5 десятин спадкових сімейних ділянок землі. Поміщикам скрізь надавалися права відчужувати надлишки селянських наділів, якщо вони перевищували дореформені, насильно обмінювати свої угіддя, переносити селянські двори тощо.

Певна специфіка передбачалася при реалізації земельної реформи на Правобережній Україні. Згідно з «Місцевим положенням» правобережний селянин мав право одержати той розмір наділу, який закріплювали за ним інвентарні правила 1847—1848 рр. Якщо він був меншим, то селянин міг клопотатися перед сільським сходом і губернським у селянських справах «присутствієм» про доведення його до норми.

Для проведення реформи запроваджувався тимчасовозобов'язаний стан селян, який визначався двома роками, а в окремих випадках і двадцятьма. У цей час селянин мав платити поміщику грошовий чинш і відбувати панщину. Зате натуральна данина відмінялася, що значно полегшувало становище хліборобів. Розмір чиншу встановлювався в одному випадкові з десятини, в іншому — з польового наділу чи садиби і міг коливатись від 1,5 до 9,0 крб. за рік. За кожен десятину польової землі селянин мав відробити протягом року від 12 до 29 днів. Причому більшість з них припадала на літні місяці, коли робочий день цінувався на вагу золота.

Поміщикам за одержану землю платили не селяни, а казна п'ятивідсотковими державними банківськими білетами й викупними свідоцтвами. Причому вони йшли переважно на погашення боргів поміщицьких господарств, що відкривало перед ними певну можливість для дальшого розвитку. Селяни, в свою чергу, мали компенсувати державі позику протягом 49 років з відповідними річними відсотками. Крім того, за її одержання селянин платив казні 20—25 % різниці між викупною сумою й викупною позикою. Характер викупних операцій відповідав насамперед інтересам поміщиків.

Дворові селяни й кріпосні робітники мали звільнитися з кріпацтва за окремими законодавчими актами. Право на польові наділи надавалося тільки тим дворовим селянам, які до указу від 2 березня 1848 р. особисто користувалися польовими землями або, крім своєї основної роботи, виконували ще панщину при обробітку землі. Решта категорій дворових позбавлялася права на одержання земельних ділянок. Протягом двох років тимчасовозобов'язаного стану дворові люди мали продовжувати виконувати свої функції або ж платити відповідний чинш.

Певні особливості передбачались у звільненні селян дрібномаєткових поміщиків. Це були власники 40—75 душових указних наділів різних регіонів України. Одержання ними землі було пов'язане з такими труднощами, що робило його фактично неможливим. А дозвіл безземельним селянам на переселення в казенні села, де на ревізку душу в залежності від регіону припадало від 8 до 15 десятин землі, не вирішував справи, оскільки таких сіл було обмаль.

Селяни поміщицьких або посесійних фабрик і заводів не пізніше двох років з часу оголошення закону про реформу переводилися на грошовий чинш. За ними залишалися попередні наділи та присадибні ділянки, викуплені на загаль-

них підставах. *Безземельні фабричні люди* звільнялися з кріпацтва так само, як і дворові. Гірничозаводські робітники при цьому поділялися на дві категорії — кваліфікованих і некваліфікованих. Перші мали право на одержання садиби й польової землі розміром не більше одного вищого душевого наділу. Тільки в окремих випадках вони могли бути збільшені на одну десятину сінокосу. За одержані наділи такі робітники мали вносити в заводську касу відповідну плату. Другі — протягом трьох років переводилися на грошовий чинш. За тими, хто мав землю чи присадибну ділянку, вони затверджувалися, хто не мав — прирівнювався до стану дворових людей.

Ознайомившись з Положенням від 19 лютого, більшість селянства сприйняла його з незадоволенням. Найбільший спротив викликали відстрочка звільнення від панщинних та інших повинностей, збереження за поміщиками права власності на землю, зменшення наділів тощо. Від невдоволення селяни переходили до відвертого протесту. Подекуди вони відмовлялися відбувати панщину та інші повинності на користь поміщиків, не дозволяли працювати дворовим людям і наймитам, вимагали негайно передати їм землі, не корилися властям. В окремих випадках останні для наведення порядку мусили застосовувати навіть військову силу. Протягом березня—квітня 1861 р. відбулося приблизно 640 таких виступів, у яких взяло участь щонайменше 400 тис. чол. Особливою активністю відзначались хлібороби Правобережної України, де за цей час сталося 73 % усіх виступів.

Проведення реформи 1861 р. у життя. Юридичною підставою для запровадження нових відносин між селянами й поміщиками мали бути уставні грамоти. На період тимчасовозобов'язаного стану селян вони передбачали виплату ними оброку і не влаштовували ні тих, ні інших. Тому їх укладання фактично саботувалося. Протягом другої половини 1861 р. у Харківській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях було підписано лише шість таких угод. Уряд швидко відреагував на це і вніс істотні корективи в законодавство. Всупереч положенню від 19 лютого 1861 р. він 27 червня 1862 р. видав закон про складання викупних угод без попереднього переходу селян на оброк. А липневий 1863 р. указ царя просто переводив усіх селян Правобережної України на обов'язковий викуп. Крім того, щоб відвернути селянство Правобережжя від участі у повстанні, його розмір був знижений на 20 %, і реформа пішла швидкими темпами. На середину 60-х років більшість кріпосних селян України

припинила обов'язкові відносини з поміщиками і перейшла в розряд селян-власників. Причому перехід селян у новий статус супроводжувався конфліктами як з поміщиками, так і з місцевою владою.

Повільніше відбувалося звільнення *удільних селян*. За Положенням 1863 р. їм надавалося право негайного викупу свого наділу, а протягом двох років вони також переводилися на становище селян-власників. Свої особливості мала реформа й щодо *державних селян*. За законом від 18 січня 1866 р. вони вилучалися з відання Міністерства державних маєтностей і підпорядковувались губернським, повітовим і місцевим селянським установам. А згідно із законом від 24 листопада того ж року за ними закріплювалися їхні землі, але не більше 8—15 десятин на душу. За землю ці селяни мали платити оброк, розмір якого збільшувався на 15 %. Закон зберігав общину й общинну форму землеволодіння, що в нових умовах було явним анахронізмом і гальмувало розвиток нових відносин на селі.

Проведені реформи справили неоднозначний вплив на забезпечення селян землею. Якщо на Правобережжі селянське землеволодіння збільшилося на 18 %, то в інших місцевостях істотно зменшилось. За даними сучасної історіографії, по всій Україні понад 220 тис. ревільських душ було обезземелено, 100 тис. одержали наділи до однієї десятини, а понад 1 млн 600 тис. — до трьох десятин. Понад 94 % усіх селян мали наділи до 5 десятин, що явно не задовольняло життєвих мінімальних потреб сімей. До того ж їм відводилися гірші, часто непридатні для ведення зернового господарства землі. На такі ділянки було повністю переселено 266 сіл і понад 7 тис. окремих сімей тільки в Херсонській, Таврійській, Катеринославській та Харківській губерніях. Селяни багатьох населених пунктів втратили громадські ліси, випаси, сінокоси, одержали смуги землі в різних місцях. За таких обставин селянство мусило пристосовуватися до нових умов, одним це вдавалось, іншим — ні.

Вплив реформи на економіку селянського господарства. Після реформи 1861 р. відбувався перехід від станового (дворянського) до безстанового (буржуазного) землеволодіння. *Земля перетворювалась на предмет купівлі-продажу.* В 1863—1902 рр. було продано понад 25,6 млн десятин. Тільки за 1877—1904 рр. майже 6 млн десятин збули поміщики, 4,5 млн з них придбали заможні селяни, збільшивши таким чином свій земельний фонд майже в 4 рази. Такі буржуазні відносини поступово *руйнували економічну основу середньовічного суспільства у вигляді станової земельної власності.*

Розвиток капіталістичних відносин щодалі глибше втягував селянські господарства в *товарно-грошові відносини*. Головну роль у них продовжувало відігравати зернове землеробство, яке поступово набувало капіталістичних рис. Площа орних земель під зернові культури у 1860—1887 рр. збільшилася на Лівобережжі на 131,2, Правобережжі— на 112,7 і Південній Україні — на 207,5 %. Значна частина їх призначалася для основних товарних культур — пшениці і ячменю, котрі мали найбільший попит на ринках. Так само пристосовувалися до ринку й поміщицькі господарства.

Аграрна криза 90-х років внесла певні корективи в динаміку зернового землеробства. На Лівобережжі посіви зерна зменшились на 3,2 млн пудів, на Правобережжі вони збільшились на 0,3, а на Півдні — на 151,1 млн пудів. Розширення посівних площ відбувалося переважно за рахунок надільних земель.

Розвиткові заможних і середняцьких селянських господарств *сприяло застосування удосконалених знарядь праці й машин*. Вони надходили переважно із західноєвропейських країн і частково з вітчизняних заводів. У 70—90-х роках імпорт сільськогосподарських машин зріс у 16 разів, а виробництво їх на Південній Україні збільшилось у 12 разів. Головними споживачами машин і удосконалених знарядь праці стали господарства південних губерній. Лише в Катеринославській губернії поміщики й заможні селяни на початку ХХ ст. закупили їх на 715 тис. крб., величезну на той час суму. Механізація сільськогосподарських робіт — сівби, жнив, віяння і обмолоту — на Півдні та Правобережжі України перевищувала рівень відповідної механізації в інших губерніях від 1,5 до 4 разів. Найбільший попит мали парові двигуни, молотарки, жниварки та віялки. Застосування машин вело до підвищення рівня праці, а відповідно й до товаризації заможних господарств.

У селянському господарстві продовжувала панувати трипільна система землеробства. Поряд з нею існували перелогова та двопільна. Почали впроваджуватися чотирипільна й багатопільні системи. *Серйозного удару прогресивному веденню зернового землеробства завдало зростаюче малоземелля*, яке змушувало селян порушувати співвідношення й черговість сіяння культур, заорювати луки і пастівники, що негативно позначалося на тваринництві селянських господарств.

Під впливом ринкових відносин відбувався перерозподіл зернових культур. Жито поступалося місцем високоврожайній озимій і яровій пшениці. Валова прибутковість десятини

жита у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях та Донській області протягом 1886—1895 рр. зменшилася порівняно з минулими роками на 6,3 %. Це й визначило долю цієї культури на Півдні України. Площі посівів під жито скоротилися в 1895 р. до 34,1 і в 1905 р. до 30,2 % розміру всіх посівів. Подібна картина спостерігалась і на Правобережній Україні. Зате помітно зростали площі посівів під пшеницю і ячмінь, основні експортні культури.

З удосконаленням знарядь праці, застосуванням машин і нових агротехнічних технологій підвищувалася врожайність пшениці, жита і ячменю. У 1881—1889 рр. вона становила на Півдні — 34, Правобережжі — 47, Лівобережжі — 41 пуд з казенної десятини, в 1890—1899 рр. відповідно — 36, 55 і 44 пуди з десятини. Проте врожайність зернових у селянських господарствах була меншою, ніж у поміщицьких економіях.

Україна залишалась *основним регіоном Російської імперії* по вирощуванню пшениці. Тільки у 1890—1894 рр. вона збрала 82,8 і у 1895—1899 рр. — 97 млн пудів пшениці. Це становило відповідно 65 і 68 % її збирання в європейській частині країни.

Зрушення в організації сільськогосподарського виробництва позитивно позначилися на забезпеченні населення зерновою продукцією. Приблизно з 70-х років в Україні почали *стабільно зростати лишки хліба*. У 1870—1872 рр. вони досягли 97, у 1883—1887 рр.— 79,3 і в 1895 р.— 286 млн пудів, або, відповідно,— 19, 26 і 41% усіх зернових лишків європейського регіону Російської імперії. Частина зерна ішла на задоволення власних потреб. Але катастрофічне зниження цін на хліб змушувало селян покривати дефіцит господарського бюджету за рахунок продажу зерна, необхідного для забезпечення сімейних потреб. Погіршення матеріального становища селянства супроводжувалося вимушеною товаризацією їхніх господарств. Землероби мусили продавати не тільки додаткові, а й необхідні для прожиття продукти. Переважна більшість товарного зерна поміщицьких і селянських господарств ішла на експорт. Причому його обсяги невпинно зростали. Якщо у 1876—1880 рр. через південні порти вивезено 31, то у 1895—1898 рр. — 84 млн пудів лише однієї пшениці.

Швидко розвивалося виробництво *технічних культур*, насамперед картоплі та цукрових буряків. Посівні площі під картоплю протягом 1870—1900 рр. зросли з 194 до 541 тис. десятин. Картопля для багатьох селян перетворилась на ос-

новний замітник хліба, що мало неоднозначні наслідки. Одноманітність харчування, його малокалорійність негативно позначалися на фізичному стані, а відповідно й на продуктивності праці селянина. Разом з тим у середніх і заможних господарствах більша частина зернової продукції призначалася на продаж. Одержані прибутки використовувались для сплати податків, внесення інших платежів, а також на розширення сільськогосподарського виробництва. Менш поширеними у селянських господарствах були посіви буряків.

Частина селян вирощувала тютюн для власних потреб і на ринок. Розширювалися ділянки під нього, запроваджувалися нові сорти, зростало виробництво тютюнової продукції. Високоякісним тютюном славилися Полтавська й Чернігівська губернії, де існували давні традиції в його вирощуванні. На Півдні України чимало селян спеціалізувалося на вирощуванні льону-кудрявця для виготовлення олії. Тільки під кінець XIX ст. він почав поступатися місцем новій олійній культурі — соняшнику. Майже кожен селянин займався городництвом. У багатьох господарствах воно стало основне джерело існування селянських сімей.

Важливу роль відіграло *тваринництво*. Воно забезпечувало потреби селян у тягловій силі, м'ясній і масло-молочній продукції, необхідній для нормального існування організму. Змінювалась внутрішня структура галузі. З появою у заможних господарів удосконалених знарядь праці й машин зникала потреба в потужній тягловій силі. Тому кількість волів відносно приросту населення зменшувалась, а коней, навпаки, зростала. На початок XX ст. чисельність коней, у селян Південної України зросла у 3, Правобережної — в 1,7, а Лівобережної — в 1,4 рази. Певною стабільністю відзначалося вівчарство, яке в селянських господарствах було переважно грубошерстим. Якщо кількість тонкорунних овець у поміщицьких господарствах під впливом різних причин істотно зменшилася, то в селянських залишалася відносно стабільною.

Існувала істотна відмінність у характері тваринницької продукції, що надходила на ринок. Якщо поміщицькі господарства спеціалізувалися на збуті переважно елітних порід коней, корів, овець, то селянські — тварин місцевої селекції. Більшість проданих у 1874 р. 248 тис. голів великої рогатої худоби і 454 тис. голів дрібної худоби належала селянам. Вироблялося багато молока та інших молочних продуктів для продажу на ринку. З селянських господарств на ринок надходили також вовна, шкі, щетина та інша продукція

тваринництва. Селянські господарства активно втягувались у товарно-грошові відносини, поступово позбавляючись середньовічних замкнутості й натуральності.

Зміни в політико-правовому становищі селянства. «Кріпосне право відмінено назавжди», — проголошувала перша стаття Положення від 19 лютого 1861 р. Але *декларовані права багато в чому залишалися тільки на папері*. Селянин не міг вільно вийти із сільської громади, змінити місце проживання або перейти до іншого стану. Для цього спочатку було необхідно відмовитися від наділу, що тривалий час заборонялось, ліквідувати особисту й сімейну заборгованість, одержати батьківську згоду і згоду сільської громади. Селяни-власники при цьому мали сплатити половину боргу за викупними платежами і заручитися зобов'язанням громади сплатити решту. Нечіткість і суперечливість багатьох законоположень використовувалися властями для *утримання селянства в правовій нерівноправності*.

Станова відособленість селянства *закріплювалася рядом законоположень*. До сільських громад мали доступ особи тільки з податних станів. Ті селяни, що закінчили середні й вищі навчальні заклади або одержали чин на державній службі, виключались із селянського стану. Збереження різних повинностей і збирань також свідчило про політико-правову нерівноправність селянства. Вона підтримувалася розгалуженим адміністративно-бюрократичним апаратом. Створений у 1861 р. волосний устрій *встановив жорсткий контроль за діяльністю сільських громад*. Вищим його органом виступав схід представників сільських громад і посадових осіб. Але насправді депутатами були в абсолютній більшості заможні особи, ставленики поміщиків. Вияви самостійності на виборах всіляко обмежувались і навіть карались. Зокрема, в 1861 р. Сквирський повітовий суд Київської губернії затвердив рішення про арешт 118 селян с. Голяки за самовільне обрання волосного старшини й сільського старости. Того ж року сімох селян з маєтку поміщика Алексеєва з Полтавської губернії віддано до суду за виступ проти волосної адміністрації.

Суд і розправу над селянами вершили волосні суди, в більшості яких панували хабарництво, безправ'я і насилля. У селян укорінилася думка про те, що «в судах правди немає, хто багатший, той і виграє справу». Найдієвішою формою впливу на селянські маси суди вважали фізичні покарання, які не застосовувалися до представників інших станів. Розгляд 12010 справ судами Подільської губернії в

1901 р. завершився вироками про покарання різками 869 чоловік. Скарги тисяч селян на рішення судів, що принижували їхню людську гідність, залишались без уваги.

Зі зміною адміністративних закладів посилювався нагляд за всіма сторонами селянського життя. Закон від 27 червня 1874 р. ліквідував у земських губерніях інститут мирових посередників і замість нього створював повітові в селянських справах «присутствія» на чолі з предводителями дворянства. Додатково вводилися посади поліцейських справників з широкими правами не тільки стосовно простих селян, а й осіб волосних і сільських управлінь. Все життя селянства опинилося під пильним оком царської поліції.

Ще більше урізувалися права селян з відміною у 1889 р. повітових у селянських справах «присутствій» і запровадженням у 1889 р. інституту земських чиновників (на Правобережжі вони вводились на початку ХХ ст.). Земським начальникам надавалися адміністративна, судова й поліцейська влади, тобто функції, які до реформи виконували поміщики-кріпосники. Селяни розглядали нововведення як реставрацію кріпацької залежності й всіляко протестували проти нього.

На відміну від представників інших станів, селяни були обмежені в праві сімейної самостійності. Намагаючись зупинити подрібнення наділів внаслідок сімейних поділів, уряд дозволив робити їх лише за згодою сільських громад. Проте і цей захід виявився малодійовим. Протягом 1861—1882 рр. по всій Російській імперії 12 % сімейних поділів відбулося за ухвалами сільських громад, а 88 % — самовільно. Приблизно таке ж саме співвідношення спостерігалось і в Україні. Закон від 18 березня 1886 р. значно ускладнив процедуру сімейних поділів, їх мали робити з дозволу не тільки сільських громад, а й установ у селянських справах. Законодавство спрямовувалося на збереження складних сімей як основних податкових одиниць. Станова нерівноправність селянина виявлялась і в одержанні паспортів на вільне пересування. Щоб отримати його, бажаний змушений був іти на різні хитрощі або давати хабаря старості чи писарю. Положення від 3 липня 1894 р. зобов'язувало поліцейських чинів відбирати паспорти й відсилати до місць проживання осіб, котрі своєчасно не сплатили податків. Сільські сходи мали право будь-коли відкликати члена громади для виконання різних повинностей. Фактично відбулося *паспортне закріпачення селянства*, яке перешкоджало не тільки його вільному переміщенню, а й розвиткові капіталістичних відносин.

Конфлікти між селянами й поміщиками. Становлення на селі буржуазних відносин супроводжувалося *загостренням стосунків селян з поміщиками і владою*. Чи не наймасовішими були їхні відмови вносити викупні платежі. Так, на початку 1805 р. селяни кількох сіл Новомосковського повіту на Катеринославщині відмовилися платити не тільки викупні платежі, а й відбувати відробітки. Протягом того ж року таке саме вчинили жителі понад 100 сіл України. В окремих випадках хлібороби відстоювали свої права силою. Населення с. Водолаги Сумського повіту Харківської губернії спочатку відмовилося вносити високі викупні платежі й просило збільшити їм наділи. Коли ж у село прибула каральна команда, то селяни взялися за вила, серпи й коси. В ході сутички було вбито чотирьох і поранено 15 селян. Але на цьому не скінчилося. Сім років власті марно намагалися змусити трудівників прийняти наділи й почати вносити викупні платежі. Врешті-решт ті в 1870 р. забрали своє майно, худобу й самовільно переселилися до сусідньої Курської губернії, де розчинилися серед місцевих жителів.

Досить поширеними були виступи *селян проти несправедливого розмежування угідь*. Особливо цим відзначалася Правобережна Україна, де селяни таким чином відстоювали своє сервітутне право (випас худоби на панських землях, косіння сіна, збирання хмизу, грибів, ягід у поміщицьких володіннях). Оскільки розмежування земель передбачало скасування цього права, селяни активно протестували. Вони масово відмовлялися переселятися з кращих земель на гірші. Всього протягом 70-х років відбулося понад 90 виступів такого характеру.

Непросто проходили земельні реформи й серед державних селян. Вони масово *протестували проти так званих власницьких записів* згідно з законоположеннями 1866—1867 рр., внаслідок яких оброк збільшувався на 10—15 %, а їхнє економічне становище погіршувалося. У травні 1872 р. приблизно 16 тис. чол. з 20 сіл Куп'янського повіту на Харківщині категорично відмовилися від запровадження власницьких записів. А щоб цього не сталося без їхньої згоди, забрали у старост печатки, почали вимагати переобрання сільських і волосних службових осіб, а також права участі у вирішенні земельних питань для усіх селян, а не тільки для виборних. Ці хвилювання перекинулися в сусідній Старобільський повіт і змусили власті застосувати для їх припинення військову силу.

Особливою гостротою відзначалися виступи державних селян на Південній Київщині на початку 70-х років. Хлібороби багатьох сіл Чигиринського повіту вимагали збіль-

шення своїх наділів до 5—8 десятин на душу, що відповідало прожитковому мінімуму середньої за складом сім'ї. Крім того, найбідніша частина селян добивалася зрівняння земельних наділів між домогосподарями. Такі вимоги стали висувати згодом і селяни Черкаського, Звенигородського повітів Київської й окремих місцевостей Подільської та Волинської губерній. Хвилювання були придушені каральними загонами. Але навесні 1875 р. селяни Чигиринського повіту виступили проти насильницького стягнення властями викупних платежів. Хвилювання охопило жителів понад 40 сіл. Відбувалися вони і в інших населених пунктах. Протягом 70-х років по всій Україні сталося 53 таких виступи державних селян.

Боротьба селян за землю й проти податкового тягара не припинялась і в наступні роки. З 1889 р. частина селян почала протестувати проти проведення судово-адміністративної реформи, за якою виборні мирові судді мали замінитися земськими начальниками. У нововведенні селяни вбачали посилення вотчинно-поліцейської влади й відмовлялись обирати кандидатів у волосні судді, не давали коштів на їх утримання або використовували інші форми опору.

У 80—90-х роках у селянсько-поміщицьких конфліктах щорічно брало участь в середньому 85 сіл, або 0,25 % їх загальної кількості. Виступи проти поміщиків проявлялися переважно у потравах поміщицьких посівів і сінокосів, самовільних порубках лісів, захопленні невеликих поміщицьких земель, вимогах скасувати плату за різні релігійні треби, відмовах платити податки й вносити викупні платежі, а також брати участь у несправедливому, на їх погляд, розверстанні угідь. Менш поширеними були погроми й підпали поміщицьких маєтків, страйки, непокора властям і поліції, самочинне переобрання представників місцевої влади тощо. Активні учасники таких виступів зазнавали різних репресій. За неповними даними, протягом пореформеного сорокаріччя різних покарань зазнало понад 20 тис. жителів сіл. Але в результаті скасування кріпацтва й проведення ряду інших демократичних реформ *виступи українського селянства в пореформений період відзначалися в цілому більшою порівняно з попередніми роками цивілізованістю й одночасно зменшенням посягань на людське життя і майно.*

Демократичні реформи 60—70-х років. Скасування кріпацтва супроводжувалося цілим рядом реформ, які мали пристосувати внутрішнє життя країни до нових умов. У 1864 р. уряд здійснив *земську реформу, що запроваджувала місцеве самоуправління на більшості земель Російської імперії.*

В Україні земства не вводилися лише на Правобережжі з остраху на те, щоб польські шляхтичі не захопили всієї повноти влади в місцевому самоуправлінні. З'їзди землевласників, збори міських власників і волосні сходи селян обирали гласних на повітові збори. Ті, в свою чергу, визначали гласних для створення губернських земських зібрань. Між повітовими й губернськими земськими зборами діяли їхні виконавчі органи — земські управи. Земське законодавство передбачало перевагу в земських установах представників заможних кіл населення й насамперед дворян-поміщиків. До компетенції земств передавались організація медичної допомоги населенню, будівництво і фінансова підтримка початкових шкіл, утримання місцевих доріг, налагодження регулярного поштового зв'язку, розподіл державних грошових надходжень, збирання й опрацювання статистичних матеріалів. *Земства відіграли важливу роль у перебудові місцевого життя до конституційних форм.*

Судова реформа 1864 р. ліквідувала становий характер судів, закритість судових засідань і залежність суддів від адміністрації. Судочинство перетворилося на незалежну сферу управлінської системи. Суд засідав відкрито за участю присяжних засідателів. З'явилися посади адвокатів. У кожній губернії утворювався окружний суд. Апеляції на їхні рішення розглядали три судові палати — Харківська, Київська й Одеська. Касаційні функції залишались за сенатом. Дрібні справи вирішували мирові суди на чолі з судьями, що обиралися земськими гласними чи призначалися урядом на три роки. Від старої системи зберігались окремі суди духовенства і військових. Функціонували волосні суди для селян з правом засуджувати винних до покарань різками.

Серйозного реформування зазнала народна освіта. «Положення про народні училища» 1864 р. запроваджувало єдину систему початкової освіти. До неї належали нижчі школи всіх відомств з підпорядкуванням їх Міністерству народної освіти. Лише духовні заклади підпорядковувалися сенатові, В народних училищах могли навчатися діти представників усіх станів. Серйозні зміни відбулися в середній школі. Згідно зі статутом від 19 листопада 1864 р. встановлювалося два типи гімназій: класична (з викладанням латинської і грецької мов) та реальна (без давніх мов і з переважанням природничих і точних наук). Обидві мали семирічний термін навчання. Випускники класичної гімназії могли продовжувати навчання в усіх вищих навчальних закладах, а реальної — тільки в технічних і сільськогосподарських. Гімназії

оголошувались безстановими. Скасовувалися фізичні покарання. Існували також неповні середні школи, так звані прогімназії з чотирирічним терміном навчання. Вони відкривалися найчастіше в невеликих містечках й давали освіту в межах перших чотирьох класів гімназій.

Під тиском громадськості уряд мусив провести досить *прогресивну реформу вищої школи*. Статут 18 червня 1868 р. надавав університетам певну автономію: право вибору вченою радою університету ректора й проректора на чотири роки; обрання за конкурсом професорів; ради факультетів обирали деканів. Збільшувалася кількість кафедр, а з ними й чисельність викладачів.

Однак незабаром уряд перейшов у наступ проти тих прогресивних нововведень, які вирвала в нього хвиля громадського піднесення 60-х років. За статутом 1871 р. всі реальні гімназії ліквідовувались, залишалися тільки класичні гімназії. Основний наголос у викладанні робився на латинську, грецьку й російську мови. Применшувалося знання фізики, хімії та інших природничих предметів. У 1872 р. був обнародований статут реальних училищ — неповноцінної середньої школи з 6—7-річним терміном навчання.

Одночасно з лібералізацією освіти уряд *посилив контроль за видавничою діяльністю*. За новим цензурним законом 1865 р. цензурні установи передавалися з відання Міністерства народної освіти до Міністерства внутрішніх справ. Для цього в ньому відкривалися головне управління у справах друку й центральний комітет іноземної цензури. Одночасно діяла й церковна цензура.

Була удосконалена система міського управління. Згідно з законом від 16 червня 1870 р. у містах створювалися міські думи з числа обраних від міщан гласних. Право обрання надавалось особам віком понад 25 років, власникам нерухомості та російським підданам, які не мали заборгованості з міських податків. За майновим цензом усі виборці поділялися на три курії, кожна з яких в думі представляла рівна кількість гласних. Таке представництво дозволяло досить справедливо враховувати інтереси всіх прошарків міського населення. Виконавчим органом дум були міські управи.

Військова реформа 1864 р. запроваджувала поділ території країни на військові округи. На українських землях створювалися Київський (Київська, Волинська і Подільська губернії), Одеський (Херсонська, Катеринославська, Таврійська губернії та Бессарабська область) і Харківський (Харківська, Полтавська, Чернігівська, Воронежська, Курська і

Орловська губернії) округи. У 1888 р. уряд ліквідував Харківський округ, а чотири перші губернії були приєднані до Київського округу. В кожній губернії та повіті запроваджувалися відповідні військові управління. За військовим статутом 1874 р. строк військової служби скорочувався в сухопутних військах до 6 років і на флоті — до 7 років.

- Розвиток залізничного та іншого транспорту
- Бум у гірничодобувній промисловості
- Становлення металургійної та металообробної індустрії
- Розвиток машинобудування
- Капіталізація харчової та легкої промисловості
- Розвиток міст
- Особливості торгівлі
- Конфлікти робітників з роботодавцями

Розвиток залізничного та іншого транспорту. Одну з важливих передумов індустріалізації господарства становила *модернізація традиційних видів транспорту*. Виникає новий вид перевезення людей і вантажів — *залізничний*. Першою почала працювати 219-верстова залізниця між Одесою і Балтою, відкрита у 1865 р. Майже одночасно залізничне будівництво велося в інших напрямках. До 80-х років ним займалися переважно іноземні акціонерні компанії, яким уряд гарантував 5 % прибутку на вкладений капітал. Досить високий прибуток стимулював швидкий розвиток залізничного будівництва. У 1869 р. стала до ладу Курсько-Харківсько-Азовська залізниця, яка зв'язала багаті на сільськогосподарську продукцію і корисні копалини регіони. Наступного року вступила в дію Курсько-Київська залізниця довжиною 443 версти, а ще через рік пішли перші поїзди по колії Київ—Одеса. У 1873 р. відкрився рух залізницею Київ—Брест. У 1875 р. встановилося залізничне сполучення між Лозовою і Севастополем, Києвом і Фастовом. Окремі відгалуження зв'язували між собою основні залізничні артерії і давали змогу робити перевалку вантажів на інші дороги. На середину 70-х років промисловий переворот на транспорті завершився. Вантажоперевезення на цей час здійснювались уже переважно механізованим транспортом. Загальна довжина залізниць на 1879 р. досягла 4,5 тис. верст.

У зв'язку із загальною кризою і депресією 80-х — першої половини 90-х років темпи залізничного будівництва уповільнились. У 1884 р. почала працювати Катеринославська залізниця. Вона з'єднала Криворізький залізорудний район з Донецькою залізницею (відкрита 1879 р.), що проходила

багатим вугільним басейном. До кінця XIX ст. довжина колій України зросла до 8,41 тис. верст. Розгалужена мережа залізничних шляхів сприяла інтенсифікації промислового й сільськогосподарського виробництва. Паротяг витіснив чумацьку мажу й зблизив між собою віддалені українські землі. Головні потоки товарів спрямовувалися вже не до далеких населених пунктів, а до ближчих залізничних станцій. Обсяги транспортування товарів гужовим транспортом зменшувались, а залізничним — безупинно збільшувались.

Важливу роль в економічних відносинах, як і раніше, відігравав водний транспорт. На Дніпро, а також Десну, Березину, Прип'ять, Сулу та інші його притоки припадав десь 91 % сплавних і судноплавних шляхів України. У другій половині XIX ст. перевезення вантажів у басейні Дніпра зросло в 10 разів. Чимало товарів перевозили Дністром, Південним Бугом, іншими річками та їхніми притоками. Помітно збільшилися кількість пароплавів і обсяги перевезених ними вантажів. Натомість зменшилася чисельність інших плавних засобів.

Виняткове значення в економіці України мав *морський торговий флот*. Уряд усіляко сприяв розвиткові морського пароплавства. Він надав можливість створеному з його дозволу Російському товариству пароплавства й торгівлі протягом п'яти років купувати судна за кордоном без сплати мита, а потім, коли вони вводилися, зменшив його розмір. Створювались акціонерні товариства й компанії судновласників. Зростали обсяги перевезених ними товарів. Проте основна частка у таких перевезеннях належала іноземним суднам. Щоправда, вони курсували тільки на міжнародних лініях. Через азово-чорноморські порти Україна підтримувала торговельні відносини з Японією, Китаєм, Кореєю, країнами Південно-Східної Азії та Західної Європи. Найбільшим портом стала Одеса. Через неї вивозилася значна кількість різноманітної продукції, але найбільше зерна, особливо пшениці, основної товарної продукції Півдня України. Саму Одесу почали називати «пшеничним містом».

Бум у гірничодобувній промисловості. Протягом 60— 80-х років в Україні завершився промисловий переворот. Підприємства з використанням парових машин і верстатів прийшли на зміну середньовічним мануфактурам, що базувалися переважно на ручній праці й частково на простих механічних пристроях. Цей процес чітко простежувався і в Донецькому гірничозаводському басейні. У перше пореформене десятиріччя в ньому переважали дрібні вугільні розробки місцевих

поміщиків, козацької старшини й заможних селян. Зі своїми дрібними капіталами вони не могли підняти вугільну промисловість на той рівень, який би відповідав вимогам часу. Цю роль виконали *акціонерні товариства* із залученням іноземного капіталу. Протягом 1872—1899 рр. у Донбасі з'явилось 20 великих кам'яновугільних акціонерних компаній. Висока прибутковість кам'яновугільної промисловості не наче магнітом притягувала іноземний капітал, особливо французький та бельгійський. Він повсякчас збільшувався, поширюючись на все нові й нові шахти і виробки, його частка у 1900 р. становила 94,2 % всього вуглевидобутку.

Прискорене видобування вугілля здійснювалося завдяки активному *впровадженню парових машин*. Вони широко застосовувалися при механізації загальношахтних споруджень, підйманні, обробці, промивці й вантаженні вугілля, вентиляванні повітря, відкачуванні води тощо. Проте на багатьох шахтах ще тривалий час застосовувалися кінна тяга й ручна праця шахтарів. Але запроваджені нововведення, побудова перших великих металургійних заводів стимулювали швидкий розвиток кам'яновугільної промисловості. Якщо в 1860 р. у Донбасі видобувалося 6 млн, то в 1900 р.— 691,4 млн пудів вугілля. Це становило 69 % загальнодержавного вуглевидобутку. Крім того, Донбас давав країні 100 % коксу.

Розпочалась інтенсивна розробка відомих раніше родовищ залізних, марганцевих та інших руд. Як і в попередньому випадку, французькі, англійські та інші зарубіжні інвестори активно вкладали капітали в гірничодобувну промисловість Катеринославської губернії. Видобуток залізної руди в районі Кривого Рога в 1900 р. становив 210 млн пудів, або 57 % загальнодержавного. Україна в 1899 р. давала 45 % загальноросійського видобутку марганцевої руди. Швидкими темпами розроблялися родовища марганцевої руди в Нікополі, ртуті і соди — в Донбасі, солі — в Катеринославській, Харківській, Таврійській і Херсонській губерніях.

Становлення металургійної та металообробної індустрії. Потреби країни в залізі й чавуні *стимулювали індустріалізацію традиційної металургійної промисловості*. Центр металургії перемістився з Полісся на Донбас і Катеринославщину, де були значні запаси залізної руди й вугілля. Змінилися технологія, розміри й організаційні принципи виробництва. Не маючи коштів на організацію підприємства, уряд на вигідних умовах передав концесію на розробку природних надр України іноземним капіталістам. Англійський

капіталіст Джон Юз створив «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного, сталевого і рейкового виробництва». Маючи значні пільги від держави, він досить швидко збудував великий металургійний завод, навколо якого незабаром з'явилося робітниче містечко Юзівка. У 1871 р. завод дав першу плавку чавуну. Згодом він почав виробляти також залізо й сталь, що призначалися для будівництва підприємств машинної індустрії та залізниць.

Розвиткові металургійної промисловості сприяв і уряд. Насамперед він обмежив ввезення паротягів, металовиробів, а також підвищив митні тарифи на чавун, залізну руду тощо. Така урядова політика створила умови, за яких підприємцям було вигідніше вкладати кошти у переробну галузь, ніж у торговельну чи банківську. З середини 80-х років до кінця ХІХ ст. в Донецько-Криворізькому басейні розвинулася потужна металургійна індустрія, котра посіла перше місце в імперії за обсягом вироблюваної продукції. Незначна кількість металургійних підприємств діяла на Правобережній Україні. Загалом на 17 великих металургійних підприємствах у 1900 р. виплавлено понад половину всього чавуну й трохи менше половини заліза і сталі всієї імперії. Україна давала основну частку рейок для будівництва залізниць не лише в Україні, а й в Росії. У 1900 р. її заводи випустили 23 млн пудів рейок, або понад три чверті загальнодержавного виробництва.

Швидкий розвиток металургії став можливим завдяки впровадженню у виробництво нових прогресивних технологій і устаткування — великих доменних печей, гарячого дуття, використання супутних газів і електроенергії, продуктивних прокатних станів, агрегатів та інших технічних пристроїв. Продуктивність заводів на Півдні України в 1900 р. була в 7,3 раза вищою, ніж на Уралі.

Розвиток машинобудування. Капіталістичні реформи дали поштовх розвитку вітчизняного машинобудування. Майже всі великі заводи цього профілю належали іноземцям: Фільверту і Дедіну в Києві, Гельферіх-Саде і Мельгозе в Харкові, Леппу і Вільману в Олександрівську тощо. Причому окремі з них були досить великими. Завод Грієвза в Бердянську вважався найбільшим в Європі за випуском жнивварок. Його продукція мала необмежений попит не тільки в Російській державі, а й за кордоном. У Києві в 90-х роках діяло вісім машинобудівних заводів, на яких стояло 14 парових двигунів. Приблизно з 80-х років центр сільськогосподарського машинобудування переміщується з привіслянських і прибалтійських губерній в Україну. В 90-х

роках її заводи випускали понад половину сільськогосподарських машин всієї європейської частини Російської імперії.

Повільніше розвивалось транспортне машинобудування. Харківський паровозобудівний і Луганський машинобудівний заводи в 1900 р. випустили 233 паротяги, або 23,3 % їх загальноросійського виробництва. Налагоджувалося будівництво річкових і морських суден. Одним з визнаних центрів суднобудування не тільки України, а й всієї Росії поступово ставав Херсон. У 1861 р. херсонські корабели спустили на воду 10 суден різного типу, а в 1890 р.— вже 7 бригів, 15 шхун, 20 требак, 38 дерев'яних і 2 залізні баржі. У Києві в 1873 р. розпочалося будівництво майстерень «Акціонерного товариства пароплавства по Дніпру і його притоках». З пуском у 1897 р. великого суднобудівного й судномеханічного заводу центр суднобудування поступово почав формуватись у Миколаєві. Крім цих міст, невеликі верфі діяли у придніпровських та інших прирічкових містах.

Капіталізація харчової та легкої промисловості. Після економічної кризи 1873—1876 рр. досить швидкими темпами почала розвиватись *цукрова промисловість*. Головна заслуга в цьому належала місцевим підприємцям, котрі з метою концентрації капіталів для одержання великих прибутків об'єднувались в акціонерні товариства. На їх базі у 1887 р. було створено синдикат цукрозаводчиків, що контролював виробництво й збут цукру в усій Україні. Найбільший вплив на діяльність синдикату справляли крупні цукрозаводчики Бобринські, Браницькі, Береденко та ін. До його складу входив 91 % усіх цукрових заводів. Виробництво солодкої продукції до кінця ХІХ ст. збільшилося майже в'ятеро. У цілому Україна в середині 90-х років давала приблизно 84 % цукрової продукції всієї Російської держави. Цукор у великій кількості вивозився не тільки в Росію, а й за кордон, де часто продавався за свідомо заниженими цінами.

Значні зрушення відбувались у *борошномельній промисловості*. Парові млини приходили на зміну традиційним вітрякам і водяним млинам. Кількість їх безперервно зростала. У 1893 р. в Україні налічувалося 670 млинів, здебільшого в Київській, Подільській та Катеринославській губерніях, де було досить розвинуте зернове землеробство. Причому чимало з них являли собою великі капіталістичні підприємства із значною кількістю робочої сили. Лише у трьох названих губерніях вони на початку ХХ ст. переробляли до 50 млн пудів зерна. Взагалі борошномельна продукція України у 1893 р. становила 26 % виробленого в усій країні борошна.

Дальша концентрація й капіталізація виробництва відбувались у *винокурній промисловості*. Дрібні горілчані підприємства не витримували конкуренції й закривались або об'єднувались, внаслідок чого кількість їх зменшувалася. Зате зростала чисельність горілчаних заводів і обсяги вироблюваної ними продукції. Якщо одне горілчане підприємство в 1862—1863 рр. щорічно випускало в середньому по 5 тис., то в 1899—1900 рр.— вже по 44 тис. відер спирту. Горілчана промисловість була найбільш поширеною в Харківській, Київській і Подільській губерніях.

Розвивались інші галузі харчової промисловості. Серед них важливе місце належало *олійництву*, котре спиралося на досить широку сировинну базу — насіння льону, конопель, соняшнику, ріпака, рижю. Створювались як дрібні олійниці, так і досить потужні олійні підприємства, що забезпечували потреби не тільки власних господарств, а й ринку. Досить розвинутою, особливо в Полтавській і Чернігівській губерніях, залишалась *тютюнова промисловість*. Але поступово кількість тютюнових фабрик і обсяги вироблюваної ними продукції зменшувались.

Найменш розвинутою була *легка промисловість*. Значна кількість текстилю, сукна, полотна вироблялася в домашніх умовах. Кількість бавовняно-прядильних, полотняних і суконних підприємств була незначною. Відповідно вони давали й обмаль тканин. Виняток становив центр суконного виробництва в Клинцях Чернігівської губернії. Сім місцевих фабрик у 1895 р. давали 71,0 % всього суконного виробництва України. Поряд з домашніми промислами діяли невеликі деревообробні підприємства.

Розвиток міст. Буржуазні реформи, помітні зрушення в індустріалізації економіки, будівництва залізничних шляхів сполучення й інші чинники справили значний вплив на становище й географічне розташування українських міст. Зросла кількість міських поселень у Донецько-Криворізькому промисловому регіоні. З'явилися Юзівка, Кам'янське, Нижньодніпровськ, Нікополь, Кривий Ріг та інші досить великі промислові селища, які уряд, правда, не відносив до розряду міст. Чіткішого міського вигляду набирали вузлові залізничні станції — Лозова, Ясинувата, Люботин, Бахмач, Коростень, Козятин, Жмеринка тощо. За загальним переписом 1897 р. кількість українських міст протягом другої половини ХІХ ст. залишалася майже незмінною — 130. За цей час скоротилася кількість невеликих містечок з населенням до 10 тис. чол., зате зросла чисельність більших міст.

Особливо швидкими темпами розвивалися *промислові та торговельно-адміністративні центри*. Зокрема, населення Катеринослава до 1897 р. зросло у 6 разів і досягло майже 113 тис. чол. У Харкові на той час проживало 173,9, Києві — 247,7 і Одесі — 403,8 тис. чол. Однак у цілому урбанізація України відбувалася повільно. Чисельність міських жителів становила в 1897 р. 13,0 % всього населення, що було значно менше, ніж у Росії, не кажучи вже про західноєвропейські країни.

Змінювався *зовнішній вигляд міст*. У них з'являлося дедалі більше кам'яних будинків для міських дум, губернських і повітових земств, дворянських і купецьких зібрань та інших громадських і державних установ. Як правило, вони споруджувались у центрі, їх оточували квартали прибуткових закладів і обслуговуючого персоналу. В затишних місцях стояли особняки фабрикантів, заводчиків, банкірів. Ближче до околиць селився звичайний люд — міщани, дрібні торговці, робітники. У нових міських поселеннях Донецько-Катеринославського промислового регіону окремі безсистемні забудови у вигляді халуп, землянок, казарм зливалися в селища з принизливими назвами — «Собачівка», «Шанхай» тощо. Але основну частину забудови багатьох міст становили типові для України мазанки.

Розвивалося *комунальне господарство*. У великих містах забруковувалися центральні вулиці, здійснювалось їх озеленення, закладалися парки. Протягом 80—90-х років побудовані *електростанції* в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі та деяких інших містах. У 1892 р. в Києві *пущено перший в Росії міський трамвай*. За ним пішли трамваї в Катеринославі, Житомирі, Єлисаветграді, Севастополі. В окремих містах центральні вулиці почали освітлюватися газовими, а згодом і електричними ліхтарями. Розгорнулося будівництво водогонів. На початку 80-х років *вперше запроваджується телефонний зв'язок* в Одесі, дещо пізніше — в Києві, Харкові, Маріуполі. Цими нововведеннями користувалася незначна частина міських жителів. Але й це свідчило про наближення українських міст за рівнем обслуговування населення до міст Центральної та Західної Європи.

Особливості торгівлі. З розвитком промисловості й сільського господарства *активізувався внутрішній ринок*. Він, в свою чергу, підвищив попит на товари, сприяв дальшому нарощуванню їх виробництва й втягуванню індивідуальних господарств, фабрик і заводів у товарно-грошові відносини. Під їх впливом завершилася господарська спеціалізація

Лівобережної, Правобережної та Південної України. Ринкові відносини охоплюють дедалі ширшу масу роботодавців і робітників. З'явився ринок робочої сили, а з ним капіталістичні відносини остаточно вкорінилися у життя суспільства.

Розвиткові внутрішньої торгівлі сприяв ряд чинників. Серед них важливу роль відіграла запроваджена в 60—70-х роках *кредитна система*. Заснований у 1860 р. Державний банк через свої контори в містах України розпочав надавати позики торгівцям для ведення торговельних операцій. Кредитування торгівлі здійснювалося і через інші кредитні установи. Почали працювати Київський приватний комерційний банк, Харківський торговий банк, Одеський комерційний банк та товариства взаємного кредиту. Істотно прискорили товарний обіг і полегшили оптову купівлю-продаж різних товарів *торгові біржі*. Хоч виникли вони ще в попередні часи, але сприятливі умови для їхнього розвитку склалися лише з проведенням буржуазних реформ. Великі за обсягом торговельні операції проводили Київська, Одеська, Єлисаветградська та інші біржі. Ви рішення комерційних справ значно прискорювалось і в результаті використання залізничного транспорту.

Змінювалася структура внутрішньої *торгівлі*. Насамперед зросла кількість дрібних торгівців. У 1882 р. державні органи видали 54 тис. посвідчень на розвізну й понад 1,8 тис. — на розносну торгівлю. Залізницею, гужовим транспортом торгівці добиралися до найвіддаленіших місць і скуповували продукцію, яка мала найбільший попит на ринку. Особливо цікавили їх хліб, коноплі, шкі, сало, щетина та інші товари першої необхідності. Маса дрібних торгівців щодалі більше втягували село в товарно-грошові відносини, збагачуючи одних і розоряючи інших.

Зросла кількість закладів стаціонарної торгівлі — магазинів, крамниць, ларків, палаток тощо. На Херсонщині, Київщині і Харківщині в 1898 р. працювало 31,5 тис. гільдійських торговельних закладів, товарообіг яких становив 2993 млн крб. Особливо багато було лавок, крамничок для продажу горілки, вина, пива й тютюну. Засновувалися численні шинки, горілчані, винні, портерні й пивні лавки та льохи. У 1895 р. уряд запровадив казенну монополію на торгівлю спиртними напоями. Відбувалися помітні зміни в географічному розташуванні закладів стаціонарної торгівлі. Їх кількість зменшувалася в населених пунктах, що втратили своє попереднє торгове значення, і збільшувалась у про-

мислових центрах, на залізничних станціях і річкових пристанях.

Пожвавшали *міські базари*. Збільшилася кількість базарних днів і товарообіг. У Києві в різних місцях щоденно діяли шість базарів, де продавалися продукти харчування, сіно, овес, дрова та інші товари. В Одесі і Харкові щоденно відбувалося по три базари. Окремі з них мали свою специфіку.

Змінювалась *ярмаркова торгівля*. Хоч її питома вага у загальному товарообігу внутрішнього ринку зменшувалась, але вона продовжувала відігравати важливу роль у ринкових відносинах. Через дрібні сільські ярмарки до споживача надходило дедалі більше фабрично-заводської продукції. Розширювався асортимент товарів і географія їх виробництва. Ярмаркова торгівля вдовольняла насущні потреби насамперед сільського населення, й тому воно часто клопоталося перед урядовими структурами про відкриття нових ярмарків. У 1863 р. в Україні відбулося 1064 дрібних, 972 середніх і 76 великих ярмарків. Дрібні ярмарки тривали один-два дні й були більше схожі на великі базари-торги.

Свої особливості мали великі ярмарки. Вони відбувалися протягом кількох днів, а то й тижнів, мали широкий асортимент товарів, що давало можливість застосовувати оптовий продаж-купівлю продукції за зразками. За обсягом торговельних операцій найбільшими на Лівобережній Україні були чотири ярмарки у Харкові (Хрещенський, Троїцький, Успенський, Покровський), Іллінський ярмарок у Полтаві, Маслянський, Вознесенський, Михайлівський у Ромнах, Воздвиженський у Кролевіці. На Правобережній Україні такими ярмарками були: Стрітенський (Контрактовий) у Києві, Петропавлівський у Ярмолинцях і Троїцький у Балті Подільської губернії. На Півдні своїм товарообігом виділялися Петропавлівський ярмарок у Катеринославі, Миколаївський (весняний) і Покровський у Каховці Херсонської губернії. На них продавалися товари як місцевого, так і зарубіжного виробництва. Одночасно оформлялися біржові операції, укладалися контракти на оренду, заставу й продаж нерухомості, наймалися наймити, управляючі тощо. Банківські контори пускали в обіг великі суми грошей.

Поряд із загальними кожна губернія мала спеціалізовані ярмарки, де продавалися ті чи інші товари. В Ізюмі, Слов'янську, Чугуєві, Змієві, Вовчанську торгували переважно кожами, в Білопіллі — прядивом, Сумах — цибулею, Недригайлові — тютюном місцевого виробництва. На Троїць-

кому ярмарку в Харкові основним товаром була вовна, що завозилася сюди з різних українських і сусідніх російських губерній. Третє місце в імперії з торгівлі тонкорунною вовною займав Петропавлівський ярмарок у Катеринославі. Існували ярмарки, де торгували худобою та іншими товарами. У 1896 р. в Україні відбувалося 170 кінних ярмарків, з них 87 — на Лівобережній, 42 — на Правобережній і 41 — на Південній Україні. Найбільші з них проходили в Полтаві, Білій Церкві, Єлисаветграді, Бердичеві та Балті.

Значна частина сільськогосподарської продукції України направлялася до Росії. Лише в 1895 р., за далеко не повними даними, в Московський промисловий, Білоруський, Литовський, Привіслянський та східні райони Росії було відвантажено щонайменше 20 млн пудів українського хліба. Він потрапляв навіть до таких віддалених регіонів, як Крайня Північ і Далекий Схід. Широку географію вивезення мав також цукор. Фактично жоден регіон не міг обходитися без довізної з України солодкої продукції. Білопільський млин, інші подібні підприємства й круподерні збували борошно і крупи в багатьох російських містах. Туди ж надходило чимало тютюну з українських фабрик. Тільки в 1864 р. фабрикант з Одеси Папа-Нікола продав у Петербурзі, Москві, Курську та Нижньому Новгороді понад 17 тис. пудів тютюну. В 1874 р. залізницею з Ніжина до Москви було вивезено 345,3 і до Бреста — 235, а з Конотопського повіту до Менська — 200 і до Вілейок, Вільно й Дінабурга — 526 тис. пудів тютюну.

Багато збувалося на російському ринку городини й фруктів. Щорічно Росія одержувала з України по кілька сотень тисяч голів худоби. У 1874 р. в Москву з України доставлено 56 тис. і в Петербург — 24 тис. биків і корів. Сумський і Богучарсько-Старобільський тваринницько-промислові райони спеціалізувалися на відгодівлі худоби для потреб переважно російських губерній. Туди надходила також значна кількість продукції тваринництва.

Десятки тисяч вагонів українського вугілля щорічно поглиналися промисловістю і залізницями Росії. Більшість виготовлених Олександрівським, Дніпровським заводами й заводом Новоросійського товариства рейок сотнями тисяч пудів відправлялися Закавказькою, Московсько-Брестською, Варшавсько-Тираспольською, Рибинсько-Бологівською, Владикавказькою, Ризько-Орловською, Привіслянською, Московсько-Нижньгородською та іншими залізницями, що обслуговували внутрішні потреби Росії. За межами України опинялась і значна частина місцевого заліза, чавуну, сталі

та інших промислових товарів, яких гостро потребувала власна економіка.

Україна також одержувала з Росії чимало промислової продукції: з Московського і Петербурзького промислових районів — машини, текстиль, метали та хімічні вироби, з Білорусії — лісоматеріали, Прибалтики — текстиль і машини, з Царства Польського — тканини, з Кавказу — гас, мазут, нафту. Але імпортовані товари мали значно нижчу вартість ніж ті, що експортувалися з України. В найближчому майбутньому це не могло не позначитися на природних запасах України.

На характер зовнішньої торгівлі значний вплив справляв уряд. Щоб сприяти національній економіці, він проводив протекціоністську зовнішньоторговельну політику. Скасував вивізні мита, встановив увізні мита на ті товари, що у великій кількості вироблялися в країні. Але якщо спочатку протекціонізм відігравав прогресивну роль у становленні національної економіки на нових засадах, то згодом перетворився на гальмо її дальшого розвитку. Приблизно наприкінці ХІХ ст. протекціонізм почав стримувати конкурентну боротьбу виробників — основну передумову розвитку вільного виробництва, а урядові структури посилили управління ним через митну систему.

Головною статтею експорту сільськогосподарської продукції став хліб. Торгівля хлібом відбувалася в умовах світової аграрної кризи 1875—1896 рр., коли внаслідок надвиробництва ціни на нього впали приблизно вдвоє. Свою частку в цю кризу внесла й Україна, експортуючи хліб до різних країн світу морським і наземним транспортом. Лише через Одесу в 1895 р. експортовано 120,2 млн пудів хліба. Крім того, він вивозився також з Миколаєва, Маріуполя, Бердянська, Севастополя. Значна частина зерна експортувалася через балтійські порти та сухопутні митниці у Волочиську, Гусятині, Дружкополі, Ісаківцях, Радзивіловому тощо. Тільки крізь ці митниці у 1895 р. вивезено 31 млн пудів високоякісного зерна. У 1878, 1880 і 1882 рр. українська пшениця становила 60,5 і жито 31,5 % усього їх загальнодержавного вивезення за кордон. Те ж саме спостерігалось і з іншою зерновою продукцією. Смак українського хліба добре знали в Англії, Франції, Німеччині, Італії, Бельгії, Голландії та інших європейських країнах, а також у Туреччині та Єгипті. З України за кордон пливли також борошно, кукурудза, лляне насіння й тютюн.

Другим за важливістю експортним товаром була продукція тваринництва — коні, велика рогата худоба, вівці, свині,

вовна, шкі, сало, м'ясо, масло. Тільки з одеського порту в 1864 р. відправлено коней з ближніх українських губерній на 201 тис. крб., або 37 % вартості загальноросійського експорту коней. Переважно через Одесу нарощувалося вивезення великої рогатої худоби, вирощеної в основному в Херсонській, Подільській, Бессарабській, а також частково Таврійській і Київській губерніях. Лише в 1885 р. звідси відправлено близько 42 тис. і в 1887 р.— 43 тис. голів великої рогатої худоби. Вона надходила на ринки згаданих вище країн, а також Персії, Греції, Китаю і Гонконгу. Не припинялася торгівля вівцями. Протягом 1886—1890 рр. з одеського порту щороку вивозилося в середньому по 74,3 тис. овець. Українська звичайна і мериносова вовна сягала понад 50 % її загальноросійського експорту. В 1893—1895 рр. з Одеси щорічно відправляли в середньому по 525 тис. штук домашньої птиці, її споживали головним чином Туреччина і Франція. Багато вивозилося з України також цукру, спирту, риби, ікри.

В Україну через морські порти та сухопутні митниці завозилося чимало різноманітних товарів. Серед них найбільше бавовни, бавовняних, шерстяних і шовкових тканин, оливи, заліза, кам'яного вугілля, машин, машинних пристроїв, екзотичних фруктів, чаю, кави, рису, вин, різних прянощів. Вони надходили з США, Єгипту, Персії, Туреччини, Індії, Кореї, Китаю та інших країн. Ці товари значно поповнювали й урізноманітнювали ринок України і всієї Російської імперії.

В історичній літературі давно точиться дискусія стосовно місця України в економічній системі Російської імперії. Переважна більшість істориків радянського періоду відстоювала думку про позитивний вплив на економічний розвиток України її перебування в складі Росії другої половини XIX ст. Окремі з них писали про експлуатацію України Росією, а то й порівнювали її з колонією «європейського» типу.

У другій половині XIX ст. Україна *бурхливо розвивалася* завдяки переважно іноземному капіталові й частково підприємництву місцевих буржуа. Роль царського уряду зводилася фактично до створення умов для плідної роботи виробництва й торгівлі, що теж мало важливе значення. Україна поступово переходила на нові, прогресивні технології й *наздоганяла розвинуті країни за рівнем продуктивності праці та індустріалізацією.*

Але економічний розвиток мав однобічний характер. Майже нічого не вкладаючи в українську економіку, уряд вико-

ристовував результати її роботи на загальнодержавні потреби й розвиток власне російських регіонів. *З одержаних прибутків в Україну мало що поверталось і не працювало на її благо.* Так само діяли й іноземні інвестори, спрямовуючи одержані прибутки у власну економіку. Фактично російський уряд та іноземний капітал по-хижацькому *експлуатували Україну*, викачуючи з її надр природні багатства, мало що залишаючи нащадкам і ще менше вкладаючи в розширене відтворення її господарства. Використовуючи дешеву українську сировину, Росія переробляла її на готову продукцію й продавала за значно вищими цінами. Одержаний таким чином капітал осідав у центрі. *Без власної держави Україна була приречена на роль своєрідного Клондайку для вгамування непомірних апетитів імперії.*

Слабка національна буржуазія виявилася безсилою протистояти імперській політиці центру стосовно України, надати економіці національних рис і забезпечити її розширене відтворення. Але в ході індустріалізації економіки вона поступово набирала сили й рано чи пізно мала вийти на проблему створення національної державності, здатної захистити її інтереси в конкурентній боротьбі з інонаціональним капіталом.

Індустріалізація економіки спричинила й інші негативні процеси. На вільні робочі місця посилювався приплив інонаціональних робітників, насамперед з Росії. Одні з них лояльно ставились до національно-культурних надбань українців, інші — виступали сліпим знаряддям русифікаторської політики царизму. Спираючися на офіційні постанови, вони відверто зневажали українську мову й культуру, намагалися нав'язати корінним жителям свої мову, звичаї, обряди й традиції.

Конфлікти робітників з роботодавцями. Однією з підстав для соціальних конфліктів у містах другої половини XIX ст. була відсутність законодавчого регулювання відносин між робітниками й фабрикантами та заводчиками. Фабрична ж інспекція була не в змозі зарадити справі. Не маючи державного законодавчого захисту, *робітники протестували* проти поганих умов праці, великого травматизму, тяжких захворювань і низької заробітної плати. Вони вимагали задоволення своїх вимог, самовільно залишали роботу й переходили на інші підприємства, ламали обладнання, машини тощо. При цьому в окремих випадках робітники об'єднувались за цеховим принципом, відмовлялися працювати до задоволення їхніх вимог. Приблизно з 70-х років *страйки стали чи не основною формою боротьби робітників за свої*

права й матеріальне благополуччя. У 1870 р. страйкували будівельники харківського залізничного вокзалу, катеринославські лісосплавники тощо. У 1875 р. гучний резонанс серед робітничої маси Донеччини мав страйк понад 2 тис. металургів і шахтарів Юзівки. Незважаючи на допомогу військових команд, власники заводів та шахт мусили піти на поступки страйкуючим і пообіцяти не затримувати виплату зарплати. Страйкували також робітники інших підприємств металургійної й видобувної промисловості, а також кількох цукрових заводів. Всього протягом 60—70-х років в Україні сталося не менше 52 страйків та 20 заворушень робітників. Усі вони мали чисто економічний характер, були неорганізованими і переважно стихійними.

Але через колективістський характер роботи, безправ'я та чи не найтяжче серед усіх верств населення матеріальне становище частина української інтелігенції почала вважати робітників основною силою зміни суспільного ладу й понесла в їх маси національні і революційні ідеї. Та й серед самого робітництва формувалася колективна свідомість своєї особливої значущості в суспільстві та здатності перетворити світ. У різних містах на початку 70-х років виникають робітничі гуртки й групи, які спершу мали переважно культурно-освітній характер і перебували під впливом місцевих інтелігентів. Разом з культурно-освітньою літературою вони мали також і заборонені праці, зокрема «Що робити?» Чернишевського, «Хитра механіка», «Хто з чого живе?» та ін.

Центром політичної консолідації робітників у 70-х роках стала Одеса, місто, через яке йшли інтенсивні зв'язки революціонерів з революційними європейськими центрами і де *активно діяли народники й громадівці*. На середину 70-х років частина одеських груп і гуртків приступила до економічного забезпечення силових дій робітників проти роботодавців. З цією метою на початку 1875 р. на ливарно-механічному заводі Гульє-Бланшарда була створена перша ощадно-позичкова каса для надання своїм членам матеріальної допомоги під час страйків. У основу її статуту самі робітники взяли відповідні положення робітничих кас західноєвропейських країн і Статут I Інтернаціоналу. За пропозицією Євгена Заславського в травні 1875 р. на базі кількох робітничих гуртків була утворена *перша в Російській державі робітнича антиурядова організація «Південноросійський союз робітників»* із власною касою взаємодопомоги. Активними членами союзу стали робітники Ян Рибицький, Микола Наддачин, Федір Кравченко, конторник Михайло Сквері та ін. Своім основним завданням союз ставив визволення

робітників з-під влади капіталу й привілейованих класів через насильницький переворот. Інші пункти статуту регламентували членство в товаристві, дисципліну, представництво різних гуртків в союзі тощо. Ядром організації стали приблизно 60 робітників, котрі мали зв'язки із співчуваючими робітниками. Члени союзу збиралися на щотижневі сходки, обговорювали заборонену літературу й виробляли тактику боротьби проти адміністрації. У серпні група союзу на заводі Гульє-Бланшарда через спеціальні листівки підтримала страйкуючих робітників і тим самим останні домоглися задоволення своїх вимог. Союз направив представників у Ростов-на-Дону, Миколаїв, Харків, Орел та в інші промислові міста з метою залучення місцевих робітників до активної роботи проти фабрикантів і заводчиків. Діяльність союзу тривала недовго. У грудні 1875 р. поліція заарештувала більшість членів союзу, внаслідок чого він припинив своє існування.

Економічна криза 80-х років і погіршення матеріального становища робітників активізували їхні виступи за свої права. До середини 80-х років відбулося 26 страйків, у тому числі в Київських залізничних майстернях (1880), Олександрівську, Крюкові, Полтавських залізничних майстернях (1884), а також на ряді цукрових заводів. Особливою наполегливістю відзначався влітку 1887 р. страйк на шахтах французького товариства в Бахмутському повіті. Робітники протестували проти наміру адміністрації зменшити надбавку до зарплати в літні місяці й домоглися свого. Цього не змогли досягти 1500 шахтарів різних шахт Юзівки у травні того ж року. Поліція змусила робітників вийти на роботу, а ініціаторів і активних учасників страйку притягли до суду або вислали за межі міста. Наприкінці 80-х років у страйковий рух включилися робітники нової, металургійної галузі промисловості. У березні 1888 р. через страйк металурги Кам'янського металургійного заводу домогалися підвищення зарплати, зменшення штрафів і звільнення з роботи жорстоких службовців. Незважаючи на підтримку роти солдатів, адміністрація мусила задовольнити вимоги страйкуючих. У 90-х роках великі страйки пройшли в Юзівці, Києві та інших містах. Загалом протягом 1884—1894 рр. відбулися 71 страйк і 23 заворушення. Деякі з них супроводжувалися сутичками з поліцією, солдатами й мали людські жертви, понад 2 тис. страйкарів зазнали репресій.

- Місце української громади Петербурга в загальногромадівському русі. Журнал «Основа»
- Перший етап громадівського руху
- Польське визвольне повстання 1863—1864 рр. і відгуки на нього в Україні
- Другий етап громадівського руху
- Михайло Драгоманов
- Активізація громадівського студентського руху в 90-х роках
- Опозиційна діяльність земств

Місце української громади Петербурга в загальногромадівському русі. Журнал «Основа». З підготовкою селянської реформи активізувався національний рух, що неабияк занепокоїло охоронців державницьких устоїв Російської імперії. У місцеві й центральні органи влади посипалися доноси про те, що українські інтелігенти зближуються з селянами й робітниками, поширюють серед них грамотність, відроджують колишню славу України як самостійної держави на шкоду цілісності імперії. Повідомлялося, зокрема, що коріння українського «сепаратизму» дісталось навіть столиці держави. Дійсно, Петербург у другій половині 50-х років став чи не найважливішим центром українства. В ньому мешкала чимала колонія українців, значний вплив на яку справляли патріотично настроєні українські письменники й полемісти. Завдяки матеріальній допомозі поміщиків-меценатів батька й сина Тарнавських і Григорія Галагана вони заснували друкарню для видання творів українських літераторів. З її стін вийшли «Записки о Южной Руси», роман «Чорна рада» та інші праці Пантелеймона Куліша, окремі твори Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Марка Вовчка, проповіді Грекулевича тощо. Окремі з них побачили світ українською мовою в альманасі «Хата» (1860).

Помітно пожвавилось духовне життя української громади Петербурга після приїзду до нього колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства Василя Білозерського, Тараса Шевченка і Миколи Костомарова. Почастішали творчі зустрічі й дискусії, діяльність інтелігенції набула чіткішого національно-культурницького спрямування. Значним успі-

хом української громади стало створення громадсько-політичного й літературно-мистецького щомісячного ж у р н а л у «О с н о в а» (1861—1862). Його видавцями були Білозерський (редактор), Куліш і Костомаров. Журнал існував протягом 22-х місяців і виходив українською та частково російською мовами. В «Основі» публікувались художні твори, праці з історії, етнографії, історіографії, історичні джерела тощо. На його сторінках вперше побачили світ багато творів Тараса Шевченка, а також Марка Вовчка, Леоніда Глібова, Степана Руданського та Анатолія Свидницького, наукові розвідки Петра Єфименка, Миколи Костомарова, Олександра Лазаревського, Михайла Максимовича, Тадея Рильського та інших українських вчених. Через них читачі прилучались до української культури, краще розуміли минуле українського народу та його тогочасні запити.

Журнал «Основа» відмовився від радикалізму, властивого окремим тогочасним виданням, і зосередив свою увагу на захисті української мови, літератури, права народу на здобуття освіти рідною мовою, видання навчальної й науково-популярної літератури для простого люду. Навіть така суто культурницька спрямованість журналу не влаштуувала як офіційні кола, так і багатьох шовіністів з числа російської та польської інтелігенції. Вони чинили журналу всілякі перешкоди, звинувачували в пропаганді сепаратизму, скептично й зверхньо ставилися до намагань редколегії відстояти українську мову. Чимало гострих стріл на адресу «Основі» випустили деякі російські революційні демократи за лояльне ставлення журналу до дій уряду, селянської реформи 1861 р. і уникнення будь-якої політизації своєї діяльності. Під впливом різних звинувачень і штучних перепон журнал «Основа» мусив самоліквідуватися. Але за час свого існування він відіграв важливу роль у *піднесенні національної свідомості* розкиданих по всій імперії українців і дав поштовх до розгортання масового національного руху в Україні.

Перший етап громадівського руху. З підготовкою до скасування кріпацтва в Україні *наростала хвиля національно-духовного піднесення*. Патріотично настроєна інтелігенція першою виступила на захист національної гідності українського народу, його права на власну історію, мову, культуру. Їй довелося протистояти як офіційній політиці царизму, так і позиції шовіністично настроєної частини польської та російської інтелігенції, яка не визнавала існування окремої української нації, претендувала на етнічні українські землі й зневажливо називала українців «хлопами» чи «хох-

лами». Найбільшу активність у пробудженні самосвідомості народу виявили студенти Київського університету. На сходках у студентському помешканні, так званій «Месопотамії», в інших місцях з 1859 р. велися жваві дискусії про місце українського народу серед слов'янського світу, ставлення до визвольного руху поляків, висувалися завдання практичної роботи серед народу. В ході дискусій до краю загострилися відносини серед членів польської студентської корпорації під назвою «Українська гміна». Частина студентів-поляків виявляла невдоволення «хлопоманством» та українським «сепаратизмом» членів гуртка українських патріотів. Останніх не влаштовували імперські устремління польських студентів, відмова Україні в праві на власну державу, зневажливе ставлення до української культури тощо. Тому з ініціативи Костя Михальчука навесні 1860 р. до 15 осіб вийшли з гміни й створили правобережну «У к р а ї н с ь к у г р о м а д у», котра ставила за мету повністю віддатися праці на благо рідного українського краю і народу. Очолив громадівців Володимир Антонович, а одним з найвпливовіших серед них став Тадей Рильський.

На таємній генеральній сходці в одній з аудиторій університету під керівництвом Каленика Шейковського група студентів затвердила *програмні положення* своїх дій. Серед них такі: малоруський (український) народ є окремою нацією, кожен свідомий українець має віддавати всі свої сили для розвитку самосвідомості народу, до всіх братів слов'ян українець повинен ставитись дружньо й допомагати їм у боротьбі з гнобителями. Проголошувалася солідарність з політичними й соціальними ідеалами прогресивної російської інтелігенції.

До «Української громади» почали приставати свідомі патріотичні елементи українства як з Правобережжя, так і Лівобережжя, де спочатку до її учасників ставилися недовірко й вважали «недоляшками». Так, на рубежі 50—60-х років *почався масовий громадівський рух*, названий властями «українофільством».

Одну з течій в ньому представляли так звані *хлопомани*. Це були молоді люди польського й українського походження, безмежно віддані ідеї служіння українському народові. Ідеологом і фактичним керівником хлопоманів став студент випускного курсу Київського університету Володимир Антонович, котрий представляв ту частину полонізованої української шляхти, що зберегла генетичну пам'ять про своє походження, славне минуле України і в слухний

час відгукнулася на поклик предків. Погляди Антоновича поділяли і активно підтримували Тадей Рильський, Борис Познанський, Кость Михальчук, Павло Житецький та ін. Щоб продемонструвати свою єдність з народом, вони розмовляли виключно українською мовою, вбирались у національний одяг, дотримувалися народних звичаїв і обрядів. Спершу хлопомани надавали перевагу етнографічній діяльності. Під час студентських канікул чи в інший вільний час вони мандрували селами, збирали народні пісні, казки, прислів'я, звичаї та обряди. Водночас студенти вивчали селянський побут, розповідали слухачам про славне минуле України, їхнє злиденне становище та можливий вихід з нього. Така діяльність тривала протягом всього 1860 року.

Поява на селі сторонніх людей і незвичні розмови насторожували підозріливу до всього незрозумілого сільську владу. Старости затримували хлопоманів, кидали їх до «холодної» і передавали поліції для дізнання. У січні 1861 р. поліція заарештувала братів Тадея та Йосипа Рильських за те, що вони нібито пропагували «ненависть до вищих станів». Братам загрожувала висилка до Казані, і тільки заступництво київського генерал-губернатора Івана Васильчикова врятувало їх від цього адміністративного покарання. Однак вони потрапили під суворий нагляд місцевої поліції. У Каневі 27 квітня було заарештовано Познанського. Його звинувачували у належності до «Української громади» і поширенні серед селян Дударкового, де він служив економом, думки про несправедливе розв'язання земельної проблеми реформою 1861 р. Після нетривалого арешту Познанського за наказом Васильчикова звільнили з ув'язнення.

Під таким адміністративно-поліцейським тиском хлопомани мусили припинити свої ходіння по селах і приєднатися до тих громадівців, котрі діяли у містах. У Києві це були Федір Вороний, три брати Синьогуби, Микола Костомаров та ін. Загалом їхня діяльність мала *культурно-просвітницький характер*. Члени громад відкривали недільні та щоденні школи, працювали у них вчителями, організували публічні лекції і бібліотеки, виступали ініціаторами створення гімназій, шкіл для підготовки народних учителів тощо. Громадівці поширювали серед населення твори Тараса Шевченка, Марка Вовчка та інших письменників і поетів, організували підготовку і видання популярних книжечок. Зокрема київські громадівці видали брошуру «Дещо про світ божий». З їхньої ініціативи журнал «Основа» опублікував «Оповідання з святого письма» О. Опатовича і «Арифметику»

О. Кониського. Чернігівська громада, крім традиційної діяльності, започаткувала видання щотижневика «Черниговский листок» (1861—1863). Його літературна частина виходила українською мовою. Видавець — редактор газети відомий байкар Леонід Глібов підтримував лінію місцевої громади, друкував статті про зловживання адміністрації, тяжку долю селян, поширював українське слово. Газета здобула значну популярність і мала чимало передплатників як на місці, так і в Петербурзі, Казані, Сибірьську, Криму, на Кавказі. Досить активно діяла полтавська громада. Існували вони також у Харкові, Одесі та інших містах.

Громадівський рух набрав загальнодержавного звучання у зв'язку із захистом попечителя Київського учбового округу Миколи Пирогова. Він всіляко підтримував культурно-освітні починання громадівців, ратував за свободу в школі, пресі, виступав проти національних і соціальних обмежень у науці й освіті, прагнув покласти край свавілля в школі. У запроваджених ним у гімназіях «Правилах» обмежувалися тілесні покарання гімназистів. Надалі вони могли застосовуватися лише за рішеннями педрад, прийнятими таємним голосуванням. Проти Пирогова розгорнулася ціла кампанія з боку місцевих реакціонерів і ретроградів. У квітні 1861 р. з ініціативи генерал-губернатора Васильчикова Міністерство освіти відправило Пирогова у відставку «по розстроєному здоров'ю». Київ влаштував Пирогову два прощальні бенкети, на яких у запальних промовах говорилося про його прогресивну громадську й наукову роботу. Одну з них виголосив студент університету Михайло Драгоманов. Громадівці виступали на захист Пирогова від нападок Миколи Добролюбова, який звинувачував відставного попечителя в тому, що той залишив принцип тілесних покарань у школі. Проти Добролюбова зі статтями виступили кияни М. Розенгейм, Є. Судовщиков, М. Драгоманов. Вражений діями київських громадівців, Олександр Герцен у своєму «Колоколі» писав: «Раби (тільки чому раби? — *Авт.*) Києва, що не мовчать, захистили Росію, вони вчинили історичну подію...»

Поширення й активізація культурно-просвітницького руху українських громад викликала серйозну тривогу серед місцевих реакціонерів і урядових кіл. Справа ускладнювалася діяльністю революційних демократів, зокрема об'єднаних в організацію «Земля і воля». Характер і спрямування їхньої діяльності переносились і на громади. Восени 1861 р. київська поліція заарештувала керівника революційно-де-

мократичної групи викладача історії та географії Київської військової школи Євгена Моссаковського. За поширення «Колокола», «Полярной звезды», інших заборонених видань та пропаганду революції в Росії його було вислано до Харкова. У червні 1862 р. поліція схопила за написання та поширення серед солдатів Житомирського полку в Києві відозви не брати участі у придушенні селянських заворушень підполковника Андрія Красовського. Слідчі органи встановили, що він займався революційною пропагандою також в інших містах і селах та належав до організації «Земля і воля». За таку революційну діяльність суд засудив Красовського до смертної кари, заміненої пізніше 12-ма роками каторги. Поліція дізналася про спроби «Землі і волі» встановити тісніші зв'язки з громадівським рухом в Україні і вона перейшла в рішучий наступ проти нього. При цьому поліція мала серйозну підтримку місцевих реакціонерів, які масово звинувачували громадівців в антиурядовій діяльності. В 1862 р. були заарештовані й покарані активні члени кількох громад, у тому числі й Павло Чубинський, закрито недільні школи, припинено діяльність «Основи». Громадівський рух опинився на межі існування.

Щоб спростувати звинувачення реакції в революційній діяльності, громадівці мусили в листопаді 1862 р. опублікувати в пресі «Отзыв из Киева». Його підписав 21 чоловік, у тому числі Антонович, Житецький, Володимир Синьогуб. Автори листа відмежовувалися від революційного руху й революційних прокламацій, зокрема брошури «Молодая Россия», схвалювали реформу 1861 р. і відповідні урядові дії, заявляли про лояльність до панівного режиму. Незважаючи на такі запевнення, утиски й переслідування громад не припинялися. Пожвавились нападки реакційного чиновництва й духовенства. Вони, зокрема, заявляли, що в Україні з «праху» Шевченка з'явилася група революціонерів, яка намагається взяти в свої руки народну освіту і нав'язати школам «підбурливі граматики і підручники».

Шкільний чиновник з Ніжина Іван Кульжинський у листі київському генерал-губернаторові від березня 1863 р. звинувачував громадівців у спробах запровадити в школах українські підручники й просив зупинити «цю сепаратистську тенденцію ворогів Росії». Подібних листів владні структури одержували чимало. Багато їх друкував рупор реакційних сил «Вестник Юго-Западной и Западной России». Особливо посипалися доноси на громадівців під час і після польського повстання 1863 р. Вони звинувачувались у підриві основ

імперії, а їхній рух тлумачився як польська інтрига, спрямована на знекровлення «матінки Росії». Одночасно почався психоз великоросійського шовінізму, його розгул на окраїнах імперії. В липні 1863 р. міністр внутрішніх справ Петро Валуєв оприлюднив горезвісний циркуляр, яким заборонив видавати українською мовою педагогічну, церковну, наукову літературу та підручники. В ньому, зокрема, писалося, що «ніякої української мови не було, немає і бути не може». Дозволялося писати «українським наріччям» тільки художні твори. Репресії посилилися, прокотилась нова хвиля арештів і висилки громадівців, було закрито «Черниговский листок», фактично розгромлено чернігівську і полтавську громади. Громадівський рух пішов на спад і в другій половині 60-х років припинився. Закінчився *перший етап руху громадівців*.

Польське визвольне повстання 1863—1864 рр. і відгуки на нього в Україні. На розвиток громадівського руху певний вплив справило *польське визвольне повстання 1863—1864 рр.*, спрямоване проти панування царської Росії в Королівстві Польським, Литві, частково Білорусії та Правобережній Україні. Повстання почалося 23 січня 1863 р. нападами повстанців на царські гарнізони у ряді міст. В лютому 1863 р. Центральний національний комітет звернувся із закликом до українських селян підтримати повстання. Безпосереднім його керівником мав стати «Провінційний комітет на Русі», створений ще в 1862 р. З його ініціативи повстання на Правобережній Україні почалося 9 травня 1863 р. й охопило Київську та Волинську губернії. Під Києвом діяв повстанський загін штабс-капітана царської армії В. Рудницького. Він вступив у сутички з царськими військами під Біличами, Бородянкою, але в бою під Верховіссям 13 травня зазнав поразки й розбігся. Майже одночасно на Волині діяв загін Є. Ружинського. Виступивши з Житомира, він пройшов Любар, Полонне, 17 травня витримав бій з карателями під Мирополем і, переслідований ними, відійшов через південні повіти Волинської губернії в Галичину. Всього на території Правобережної України діяло 20 повстанських загонів.

На боці повсталих поляків воювало понад 500 українців, білорусів і росіян. Серед них і керівник військової організації «Земля і Воля» підпоручик Андрій Потебня. В бою під Піщаною Скалою він загинув разом з кількома своїми сподвижниками. Підтримували польських повстанців підполковник А. Красовський, група української молоді на чолі з В. Синьогубом та ін. Але масової підтримки з боку національно свідомої української громадськості польське визвольне повстання не знайшло. Своїми планами на відно-

влення незалежності Польщі в межах 1772 р. і тим самим відмовою Україні на власну державність польська шляхта відштовхнула від себе українську інтелігенцію. Що ж до українського селянства, то воно традиційно не довіряло польському панству й не пішло за ним. Спроби керівництва активізувати повстанський рух восени 1863 р. виявилися марними. До травня 1864 р. Росія за допомогою Австрії та Пруссії придушила повстання. Одночасно посилювався наступ на український національний рух.

Другий етап громадського руху. Царський уряд вважав, що національному рухові України завдано нищівної поразки, і він вже не може бути небезпечним. Контроль за внутрішнім життям українського суспільства дещо послабився. Але дух української інтелігенції не був зламаний, і наприкінці 60-х років вона почала відновлювати громади та їхню діяльність, зокрема в Києві, Полтаві, Чернігові та деяких інших містах. Вступ до громад не афішувався, засідання відбувалися таємно, а діяльність мала напівлегальний характер. Громадівці, як правило, вели наукову та видавничу роботу. Обговорювались також загальнополітичні питання, теоретичні проблеми національного руху тощо.

Громади за своїм складом не були однорідними. Більшість їхніх членів займала помірковані позиції і не бажала втручатись у політичні справи, частина ж дотримувалася радикальних, а то й революційних поглядів. Таке становище спостерігалось і в найбільшій та найвпливовішій на той час київській громаді. Наприкінці 60-х — на початку 70-х років до Києва повернулися Житецький і Вільям Беренштам з Кам'янця-Подільського, Лисенко — з Лейпцига, Рильський — із зарубіжних мандрів, Чубинський — із заслання. До громади вступила талановита молодь, і серед неї Олександр Русов, а також майбутній видатний педагог і міністр в уряді гетьмана Скоропадського Володимир Науменко. *Помірковане крило* київської громади очолив Антонович. Одночасно формується *група радикального спрямування*, до якої входили Павло Житецький, Сергій Подолинський, Микола Лисенко, Михайло Старицький та ін. Київські громадівці почали впорядковувати зібраний раніше історичний, етнографічний, фольклорний і лексикографічний матеріали. На початку 70-х років вони працюють над підготовкою і виданням кількох томів «Народних южнорусских сказок», зібраних Іваном Рудченком, байок Глібова, збірок народних пісень з мелодіями, опрацьованими Лисенком, історичних пісень і дум тощо. Велика увага приділялась Житецьким вивченню правописної системи української мови, яка по-

в'язувалася з розвитком літературної мови, культури й освіти народу, а отже, і з політикою.

Громадівці постійно вишукували ширші можливості для друкування літературних, етнографічних і популярних видань, а також для *легалізації своєї діяльності*. Вони взяли активну участь у відкритті у 1871 р. колегії Гната Галагана й перетворенні її у найкращий навчальний заклад Києва. Вони зуміли також згуртувати кращі національні наукові сили й створити у січні 1873 р. Історичне товариство Не-стора-літописця. Його головою став громадівець М. Тулов. Наступного місяця почав працювати Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, який ставив за-вдання *всебічного вивчення рідного краю*. Серед його засновників — громадівці Лисенко, Беренштам, Русов, Вовк, Чубинський, Житецький та ін. Активними діячами товариства стали також історики Іван Лучицький, Олександр Лазаревський, Михайло Драгоманов, правник Олександр Кістяківський, економіст Микола Зібер, письменник і актор Михайло Старицький та ін. До своєї діяльності товариство залучило чимало міської та сільської інтелігенції. На 1875 р. в ньому налічувалось 200 дійсних членів і членів-кореспондентів.

Відділ зібрав і видав величезний різноманітний матеріал з історії, географії, природознавства, статистики та економіки краю. У двох томах «Записок» (1875, 1876) були надруковані пісні, казки, легенди, давні акти й літописи, результати проведеного відділом у 1874 р. перепису населення Києва, окремі дослідження про сільськогосподарські промисли, стан хліботоргівлі на Правобережжі, кліматичні умови Південно-Західного краю, бібліографічний покажчик праць, присвячених природі губернії Київського учбового округу тощо. З участю й за редакцією Чубинського у Петербурзі видано сім томів праць етнографічно-статистичної експедиції до Південно-Західного краю. Велася робота по підготовці історії української літератури та українсько-російського словника. Організований і проведений відділом влітку 1874 р. у Києві III Археологічний з'їзд продемонстрував перед ученим світом високий науковий потенціал українських вчених, більшість яких входила до громад і працювала на благо свого народу.

Фактично друкованим органом київської громади в 1874—1875 рр. стала газета «К и е в с к и й т е л е г р а ф». Через неї громадівці почали нерівну боротьбу з консервативними виданнями й владними структурами. На початку 1875 р. вона виступила з програмною заявою, в

якій проголосила, що буде прагнути ставитися неупереджено до всіх виявів взаємодії націй і станів, звертати особливу увагу на *потреби народних мас*. Виходячи з таких принципів, газета друкувала статті Драгоманова, Вовка, Подолинського та інших кореспондентів на досить гострі *соціально-економічні й політичні теми*. Зокрема, віддаючи належне позитивним сторонам реформи 1861 р., статті наголошували на тому, що вона не дала селянам сподіваної волі, що їх немилосердно давлять відробітки, інші повинності та податки. При цьому автори доводили необхідність зменшення податкового тиску, збільшення селянських наділів. Такі матеріали доповнювалися статтями про нестерпні умови праці й життя робітників, фактично безправні їхні відносини з підприємцями. Подавалися об'єктивні відомості щодо пробудження національної свідомості інших слов'янських народів, суспільний рух і парламентську боротьбу в їхніх країнах.

Політично й національно прогресивний напрям «Київського телеграфа» викликав шалену лють реакціонерів і консерваторів усіх мастей, що групувалися навколо газети «Києвлянин». Будучи неофіційним органом царської адміністрації в Україні, вона розгорнула кампанію дискредитації діяльності «Київського телеграфа». У ній друкувалися статті з різкою критикою громад за те, що нібито вони, прикриваючись відділом Російського географічного товариства, захопили в свої руки «Київський телеграф» і через нього проповідують сепаратизм, нав'язують народові популярні книжечки зі шкідливим змістом тощо. Лавиною йшли доноси в адміністративні й поліцейські органи влади. Громадівський рух знову набрав загальноукраїнського звучання. Для перевірки сигналів і діяльності громад була створена спеціальна комісія, результатом роботи якої стало видання Е м с ь к о г о у к а з у 1876 р. Ним заборонялось українське слово, закривався Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Заборонялося писати, співати та грати на сцені українською мовою, друкувати підручники, перекладати українською мовою твори класиків російської та світової літератури. Було закрито газету «Київський телеграф». Активні діячі українофільського руху почали зазнавати переслідувань. Рятуючись від них, Чубинський виїхав до Петербурга, Зібер, Вовк, Подолинський і Драгоманов — за кордон.

З посиленням урядових репресій після вбивства народниками Олександра II громадівці були змушені уникати дій, які б дали підставу звинувачувати їх в антиурядових чи сепаратистських настроях. Дехто занепав духом, зневі-

рився в можливості розв'язати політичні й національно-культурні проблеми України та відійшов від активної громадської діяльності. Антонович, Житецький та деякі інші лідери громадівців головну увагу зосередили на літературній, художній, науковій чи викладацькій роботі, що знайшло розуміння та підтримку значної частини наукової та творчої інтелігенції. Враховуючи її настрої, Антонович, Олександр Лазаревський і Феофан Лебединцев у 1882 р. на кошти мецената Василя Симиренка заснували у Києві журнал «К и е в с к а я с т а р и н а». Навколо нього згруппувались як громадівці, так і негромадівці. Вони досліджували й пропагували на сторінках часопису історію, археологію, етнографію, літературознавство України, друкували художні твори, історичні документи, щоденники, мемуари та інші матеріали. Але й при свідомому уникненні гострих суспільно-політичних проблем журнал відіграв важливу роль у *пробудженні національної свідомості української громадськості*. Навіть відмова у 1885 р. київської громади матеріально підтримувати драгомановський альманах «Громада» не відштовхнула від неї прогресивну інтелігенцію. Поступово ідея «неполітичної культури» реалізовувалась і давала свої результати. Активізувались наукові дослідження, підвищилася національна самосвідомість народу, українська культура завойовувала нові позиції. А суспільно-політична думка, пропагована в галицьких виданнях, вільних від цензури російського уряду, привертала дедалі більшу увагу як прогресивної української, так і російської інтелігенції.

Михайло Драгоманов. У Західній Європі починається новий етап у діяльності Д р а г о м а н о в а (1841—1895), яка мала значний вплив на національний рух в Україні. За дорученням і на кошти громадівців Драгоманов організував видання українською мовою пропагандистської та науково-популярної літератури, призначеної для України. Серед неї важливе місце посідали праці Подолинського «Про багатство та бідність», «Про хліборобство», а також брошури «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків», «Правда», «Парова машина» тощо. Спеціальні агенти переправляли їх таємно через австрійсько-російський кордон для нелегального поширення. З 1878 р. Драгоманов організував у Женеві видання спочатку безцензурного збірника, а потім разом з Подолинським і Михайлом Павликом — журналу під назвою «Г р о м а д а» (1878—1879, 1880, 1882). Вони друкували статті про *гнобительську суть царського самодержавства, тяжке становище селянства, його швидке зубожіння та гноблення поміщиками, селянські і робітничі виступи, народ-*

ницький рух. Важлива увага приділялась *культурно-освітній діяльності та національному рухові* в Україні.

У журналі Драгоманов остаточно сформулював *ідею федералізму як справедливого суспільного устрою українського народу*. Вчений виділив два суспільно-історичних аспекти федералізму: громадівський соціалізм (федерація вільних громад); федерація автономних земств і країв (головна умова політичних і соціально-економічних перетворень). У реалізації цих двох принципів він вбачав торжество ідеалів гуманізму й інтернаціоналізму, свободи і рівноправності всіх народів, вільного розвитку освіти і культури, миру і дружби між людьми різних національностей. Драгоманов не закликав до негайного розриву зв'язків між народами царської Росії, що склалися віками, але вважав можливим їх дальший розвиток лише на засадах федералізму. Тільки у спілці з іншим слов'янством Драгоманов вбачав можливість національного визволення українського народу. Але в думках вчений не обмежувався лише слов'янським світом. Своїми мріями й передбаченнями Драгоманов сягав тих часів, коли встановиться справедливий лад і поряд з росіянами, українцями, білорусами, поляками у спілці вільних народів знайдуть своє щастя естонський, латиський, литовський, румунський, молдавський, кавказькі та інші народи. І так вони прилучаться до європейської демократії, взірця тогочасних суспільних відносин. Але при цьому вчений наголошував, що справжня демократія можлива тільки за відсутності національного й соціального гноблення, при ліквідації приватної власності на землю, фабрики і заводи.

Основу федерації, на думку Драгоманова, мали становити громади вільних людей, об'єднаних для спільної праці на спільній землі або фабриці чи заводі. У них не буде ні панів, ні жандармів, а всі вони стануть між собою рівними. Кілька громад створювали б спілки громад, а кілька останніх — спілки спілок федерації. Таким вбачав Драгоманов суспільний лад майбутньої федерації українського та й інших народів.

Децентралізовані, політично вільні й самостійні у вирішенні місцевих справ громади мали гарантувати політичні свободи громадян і народів. Одночасно вони робили неможливою заміну поваленого деспотизму монархічного типу деспотизмом буржуазного парламентаризму, як це трапилось у Франції після перемоги Великої буржуазної революції. Розроблена Драгомановим теорія федералізму стала символом *національного визволення* поневолених народів. Вчений не виступав за створення незалежної України, а лише за

її політичну автономію, в якій мала втілитись і автономія національна, був послідовним поборником *дружби й рівності всіх народів*. Він поділяв погляди Оуена, Сен-Сімона, Фур'є і Прудона про соціалізм й одночасно відкидав теорію Карла Маркса про науковий соціалізм і класову боротьбу.

Драгоманов мав такі ж неоднозначні стосунки з народниками, як неоднозначним був і сам народницький рух. Ще під час першої закордонної поїздки до Цюриха він у 1873 р. близько познайомився з особливостями й планами народницького руху. Вже тоді в нього визріла думка, що в Росії на першому місці має бути боротьба за політичні вольності, а не соціальна революція. Одночасно він планує ввести федералістичні поправки до російського соціалізму. Дивлячись у далеке майбутнє, Драгоманов виявляв особливе занепокоєння тим, що народники ігнорували гасла національної рівноправності й автономії народів. Вчений передбачав, що *заміна однієї влади іншою із збереженням революціонерами централізованої державної машини може призвести до встановлення консервативно-бюрократичної диктатури*. З цього приводу він писав, що програми народників не розхитують ідею державно-централістського самодержавства, а тільки переносять її в нові умови. Шквал обурення серед народників викликала стаття Драгоманова «Привабливість енергії» (1882), в якій писалося, що теорія політичних вбивств не доведе Росію до добра, що, захопивши владу, Виконавчий комітет «Народної волі» через свої централістські переконання навряд чи дасть народам Росії справжню свободу особи, громадської думки та місцевого самоврядування. Побоювання Драгоманова справдилися менш як через чотири десятиліття. Під впливом його доказів «Народна воля» мусила визнати право народів на повну політичну незалежність і самовизначення, але його мали надати націям всеросійські Установчі збори.

Окремі революціонери як в еміграції, так і в Російській імперії (Желябов, петербурзький гурток чорнопередільців та ін.) поділяли федералістичні погляди Драгоманова, хоч після страти Желябова та його друзів у 1881 р. федералістична тенденція у Виконавчому комітеті «Народної волі» послабшала й відбувся відхід на попередні позиції. Гостре невдоволення окремих народників викликала критика Драгомановим централізму народників, їхньої терористичної тактики, і вони навіть поширювали неправдиві чутки, що вчений перебуває на утриманні департаменту державної поліції. Разом з тим вчений визнавав, що тероризм — це реакція, хоч і патологічна, на дії урядової системи. Не сприй-

маючи крайнощів народовольського руху, Драгоманов водночас виступив на захист народників під час розгорнутого на них урядом гоніння. Він закликає уряди зарубіжних країн не видавати революціонерів, виступає проти цькування їх у російській пресі й випадку Антоновича, який назвав народників «держимордами під червоними знаменами і сто- лоначальниками від революції».

Одночасно Драгоманов критикував і громадівців, закликав їх перейти від просвітництва й етнографізму до ширшої політичної боротьби за федерацію України в рамках Російської держави. Старі громадівці не погодились із закликами Драгоманова й припинили асигнування «Громади», внаслідок чого та перестала виходити. Але Драгоманов на цьому не зупинився й переніс акцент своєї діяльності на західноукраїнський національно-визвольний рух, через нього впливаючи на настрої інтелігенції всієї України.

Активізація громадівського студентського руху в 90-х роках. Наприкінці 80-х років під впливом ідей «неполітичної культури» серед молодого покоління інтелігенції посилилося прагнення вивести українство на ширший шлях національного розвитку й надати йому політичного звучання. Першою такою організацією в 90-х роках стало «Б р а т е р с т в о т а р а с і в ц і в», час та ініціатори створення якого порізному визначаються в літературі. В одному випадку — це 1891 р. і студенти Іван Липа, Борис Грінченко, Микола Міхновський, в іншому — 1892 р. і студенти з Харкова Іван Липа, Микола Байздренко, Михайло Базькевич і студент Київського університету Віталій Боровик. Вірогіднішою є остання версія. Зате вчені єдині в тому, що організаційно «Братерство тарасівців» оформилося на могилі Тараса Шевченка у Каневі й ставило за мету реалізувати його основні ідеї.

З самого початку члени братерства розгорнули активну діяльність із залучення до товариства однодумців у різних містах України. Найбільший успіх мали «тарасівці» у Харкові, де з їхньої ініціативи понад 20 чол. об'єднались у «Молоду громаду» й понесли визвольні ідеї в маси. Організація мала статут і програму дій, зайнялась налагодженням лекцій, таємних сходок, постановкою вистав на різну тематику, в тому числі й українську, створила бібліотеку з нелегальних видань, приступила до написання праць національно-визвольного змісту. Товариство встановило зв'язки з аналогічними гуртками у Полтаві, Чернігові, Києві, Олександрії, Херсоні та Одесі, після чого рух «тарасівців» набрав загальноукраїнського характеру й більшої політичної гостроти.

«Тарасівні» мали велику ідейну підтримку Олександра і Софії Русових, які в 1892 р. переїхали до Харкова й незбаром створили таємний гурток з місцевої інтелігенції. Члени гуртка організовували видання популярних брошур для народу, спільно з «тарасівцями» збиралися на квартирі Русових для читання й обговорення доповідей і рефератів на різні гострі суспільно-політичні теми.

Найчіткіше погляди «тарасівців» на майбутнє України викладені у програмному документі «Кредо віри молодих українців», опублікованому в львівському журналі «Правда» у 1893 р. В ньому «тарасівці» заявили про свою незгоду з українофілами через їх інтелектуальні зв'язки з російською культурою й прагнення стати космофілами (грец.— ті, що люблять увесь світ). «Тарасівці» вважали це за можливе лише за умови досконалого знання й розвою *національної культури* українського народу. Тому автори «Кредо» ратували за демонстративний прояв свого українства: розмовляти виключно українською мовою, домагатися запровадження її в школах, виховувати дітей в національному дусі. У програмному документі дальшого розвитку дістала започаткована ще «Руською трійцею» ідея *нерозривної єдності всіх українських земель*, незалежно від їх перебування у складі Австрійської чи Російської імперій. Але на відміну від своїх попередників «тарасівці» ставили за головну мету визволити не тільки свою націю, а й «усі російські народи» від деспотизму й централізму, проголошували принцип толерантного ставлення до міжнародних і міжконфесійних відносин. Одне з визначальних місць вони відводили вирішенню *економічних питань*, справедливо вважаючи, що тільки матеріально забезпечений народ здатен піклуватися про національно-освітні справи.

Як вважають деякі вчені, «Братерство тарасівців» поступово розчинилося серед інших українських політичних угруповань. Інші стверджують, що поліції в 1893 р. стало відомо про одержання зі Львова «тарасівськими» гуртками Харкова й Херсона великої партії забороненої в Російській державі літератури. У травні було проведено масові арешти серед «тарасівців», багато з них зазнало різних покарань, внаслідок чого братерство припинило своє існування.

Діяльність «Братерства тарасівців» активізувала *студентський громадівський рух*. У 1895 р. студенти Київського університету В. Домницький, Г. Лазаревський, П. Холодний та І. Руденко створили таємну «Українську студентську громаду». В 1897 р. у Харкові Дмитро Антонович, Михайло

Русов, Іван Кухта та інші організували Харківську студентську громаду. Незабаром вона налічувала близько 100 чол. і встановила зв'язки з іншими аналогічними товариствами, зокрема «Полтавською семінарською громадою», серед членів якої виділялися своєю активністю семінаристи Симон Петлюра, брати М. і В. Міхновські, С. Андрієвський та ін.

Всього в різних містах України виникло приблизно 20 студентських громад. Вони різнилися між собою не тільки кількісним складом, а й баченням долі України й засобами досягнення поставленої мети. Але *основною ідеєю було дотримання принципів самостійності України, її федералізму чи автономізму* в складі Російської імперії, виховання людей у відповідному дусі легальними чи нелегальними засобами. З метою залучення на свій бік громадської думки громадівці організували різні вечори, спектаклі, лекції, зустрічі для обговорення злободенних питань, зокрема з української тематики, а також готували й розповсюджували антиурядові прокламації. Харківські громадівці, зокрема, у 1898 р. провели нелегальне зібрання, присвячене пам'яті Тараса Шевченка, в якому взяли участь також представники місцевих польського, грузинського і вірменського земляцтв. Присутні читали твори поета, співали пісні на його слова, а також заборонений гімн «Ще не вмерла Україна», зустрінутий громадівцями бурхливими оплесками,

Діяльність студентських громад у другій половині 90-х років набрала такого широкого розмаху, що виникла необхідність її координації в межах всієї України. З ініціативи Дмитра Антоновича у Києві в серпні 1898 р. відбувся загальноукраїнський нелегальний з'їзд студентських громад. Він *об'єднав усі громади* в одну «Загальну українську безпартійну організацію» і утворив виконавчий комітет, який мав координувати діяльність усіх громадських організацій. Прийнята з'їздом відозва закликала студентів домагатися свободи слова, друку, зборів, широкого запровадження в культурі, освіті, літературі української мови. Організація створила в Києві видавництво «Вік», відкрила книгарню для поширення своїх та інших видань, влаштувала шевченківські свята, вшановувала діячів української національної культури. На другому студентському з'їзді в 1899 р. одним з головних завдань визначалося залучення всіх студентів-українців до служіння на благо свого народу. Зовсім по-новому і незвично була проголошена думка про те, що *головним винуватцем тяжкого соціально-економічного й культурного становища українського народу є російський абсолютизм*. Звідси напрошувався і висновок про необхідність його

повалення в інтересах усього народу. Щоправда, таке завдання прямо не ставилось, а діяльність громадівців обмежувалася культурно-освітньою сферою. Всеукраїнську студентську спілку Іван Франко назвав «Молодою Україною», вбачаючи в ній носія майбутнього України.

Опозиційна діяльність земств. Запровадження земств стало важливим кроком на шляху демократизації управлінської системи й залучення до неї представників різних верств населення. Але нововведення не могло пройти безболісно й безконфліктно. Традиційні органи влади не бажали поступатися своїми правами, а нові прагнули вийти за вузькі межі встановленої компетенції та добитися ширших прав. Йшлося про владну першість, а відповідно й про визначальний вплив на місцях. Правда, всередині земств точилася боротьба з цього приводу між дворянами-поміщиками, з одного боку, і селянами та різночинною інтелігенцією — з іншого. Опозиційна діяльність ліберальних земців виявлялась у виході за межі відведеної земствам компетенції, надсиланні на адресу уряду, губернаторів і царя різних клопотань і петицій з приводу тих або інших питань. Своєю опозиційністю земства вже в перші роки існування стимулювали розробку і введення нових прогресивних законодавчих актів, стримували дії уряду стосовно громадівців та представників інших суспільно-політичних течій.

У більшості випадків не передбачені законодавством дії земств розцінювались урядом як крамольні й не дозволялись. У 1866 р. губернатори дістали право не затверджувати земських гласних, якщо ті вважались неблагонадійними. З 1868 р. губернатори мали можливість встановлювати цензуру над друкованими звітами земських зібрань, а уряд заборонив земствам входити між собою в контакти й приймати рішення з приводу урядових постанов. Цим уряд не припускав створення собі серйозної противаги у проведенні внутрішньої політики.

До діяльності земств по-різному ставилися громадівці та народники. На перших порах народники не вважали за можливе йти на зближення з лібералами, у тому числі із земцями, будучи переконаними, що таке співробітництво може їх тільки скомпрометувати. Такі погляди чітко відбилися у статті члена чернігівського народницького гуртка Гаврила Божка-Божинського для рукописного журналу. Він наголошував на ворожому ставленні народників до лібералів і закликав перешкоджати їхньому впливу на селянство. Народницька організація «Земля і воля» (1876) вважала не-

ефективною діяльністю земців і засуджувала подання ними різних петицій на адресу царя.

Тим часом дозволена й недозволена діяльність земських установ ставала досить помітною і щодалі більше цінувалась як селянами, так і прогресивною інтелігенцією. Земства брали активну участь у будівництві шкільних приміщень, забезпеченні їх усім необхідним, матеріальній підтримці учителів, організації лікарень і медичної допомоги населенню, налагодженні регулярного поштового зв'язку, розгортанні наукових статистичних досліджень і використанні їх результатів у практичній роботі тощо. Але водночас частина земств *почала виходити за межі дозволеної їм діяльності*: визначати напрям освіти, виробляти й схвалювати власні шкільні програми, вилучати земські школи з-під нагляду губернських училищних рад, влаштовувати вчительські курси, перетворювати одні типи училищ на інші. Крім того, окремі земства під впливом своїх ліберальних гласних намагалися виробити загальні заходи щодо усунення причин незадовільного матеріального становища селянства. Гласні чернігівського губернського земства І. Петрункевич та О. Карпінський протягом 1869—1875 рр. порушували питання про хронічне голодування селян Мглинського і Суразького повітів, пропонували переоцінити їхні землі, знизити викупні платежі, організувати ощадно-позичкові каси, артілі та переселити в інші повіти найзлиденніших.

Найбільш опозиційно настроєна частина земців почала виношувати плани об'єднання всіх прогресивних сил для протистояння панівній системі. Вони залучали до участі у таємних зборах громадівців, народників, обговорювали гострі питання внутрішньої політики й намічали плани дальшої демократизації суспільства. Широкого розголосу серед опозиційно настроєної інтелігенції Лівобережної України набула нелегальна нарада земських лібералів у Ніжині на початку 1878 р. Відомі діячі земської опозиції О. Русов, О. Ліндфорс, М. Константинович та інші наголошували на невідповідності внутрішнього устрою Російської держави потребам часу й виступали за введення конституційного ладу.

Радикально настроєні земці зробили спробу перетягти на свій бік частину народників-терористів. З цією метою у Києві в грудні 1878 р. нелегально зібралися чернігівські земці І. Петрункевич, О. Ліндфорс, київські народники Валерій Осинський, Марія Ковалевська, Володимир Дебогорій-Мокрієвич та інші, а також громадівці Федір Вовк, Максим Ковалевський, Михайло Старицький та члени моло-

діжного конституційного гуртка й представники від польських гмін. Земці запропонували колишнім прихильникам конституціоналізації Російської держави Осинському, Григорію Попку та іншим народникам об'єднатись, аби здобути для народу конституційні права. Для цього пропонувалося використати всі легальні засоби: петиції, мирні демонстрації, агітацію населення через пресу, доставку відповідної літератури з-за кордону контрабандою. З цими пропозиціями народники погодились, але рішуче відкинули вимогу припинити терористичну діяльність щодо вищих чиновників. Переговори ні до чого не привели: *опозиційний і революційний рухи пішли різними шляхами.*

Ліберальні земці продовжували добиватися від уряду демократичних поступок. Під приводом святкування 100-річного ювілею Григорія Гулака-Артемовського у Харкові наприкінці 1878 р. відбувся з'їзд земських діячів, у роботі якого взяли участь також викладачі місцевого університету, вчителі, лікарі, земські службовці тощо. На неофіційній частині з'їзду Петрункевич виголосив промову, де пропонував встановити зв'язки з земцями південних губерній, діячами інших суспільних рухів для боротьби за політичні свободи, за конституцію. Він же запропонував створити комісію, яка б об'єднала всі опозиційні гуртки й групи та виробила проект програми такої організації. Однак більшість зустріла ці пропозиції вороже, меншість схвалила.

Боротьба всередині земств розгорнулася у зв'язку зі зверненням Олександра II до громадськості із закликом допомогти урядові в його боротьбі з «крамолою». Переважна більшість земств відгукнулася на ці заклики вірнопідданськими адресами, хоча при цьому й натякала на бажаність проведення конституційних реформ. Навіть за готовності харківського та полтавського земств викоринити «злочинну пропаганду», «гіршу і згубнішу, ніж зовнішні вороги», місцеві земці натякали, що така боротьба буде успішнішою, якщо уряд розширить права земств, зніме цензуру із земської преси, дозволить земствам спілкуватися між собою. Таку позицію піддав нищівній критиці гласний чернігівського земства Петрункевич, заявивши, що той, хто «душить ідеї і винищує людей, які ними живуть», не має права говорити про жодні конституційні блага. У запропонованому ним проекті адресу на ім'я царя вказувалося на відсутність у державі свободи слова, друку, урядові репресії у вищій та середній школах і робився висновок, що всі реформи Олександра II суперечили існуючому ладу. Петрункевич запро-

понував чернігівському земству не підтримувати уряд у його боротьбі з народниками. Але на засіданні 24 січня 1879 р. голова зборів не дозволив йому зачитати свій адрес, викликав наряд жандармів, внаслідок чого 19 гласних на знак протесту залишили зал засідань. Незважаючи на це, адрес підписали голова чернігівської земської управи Карпінський, інспектор міського банку Константинович, член міської управи Шраг та інші ліберали.

У березні 1879 р. Петрункевич написав статтю, надруковану лише в 1883 р., в якій засуджував вірнопідданські адреси й вимагав свободи слова, друку, недоторканності особи, відміни адміністративного заслання, незалежності селянського стану від поліції, скликання Установчих зборів. Поліція дізналася про статтю, заарештувала й вислала Петрункевича на поселення спочатку в Костромську губернію, а потім до Смоленська. У відповідь на це борзненське земство Чернігівської губернії заочно обрало Петрункевича своїм гласним, а деякі ліберальні гласні чернігівського земства домагалися надання йому дозволу брати участь у засіданнях губернських земських зборів. Справа дійшла до того, що Ліндфорса і Карпінського викликали до Петербурга давати показання особисто шефові III відділення Мезенцеву. В 1880 р. чернігівське губернське й борзненське повітові земства заявили, що недовір'я адміністрації Петрункевичу місцеві жителі не поділяють. Водночас гласний Карпінський запропонував зібранню клопотатися про обмеження всевладдя властей, оскільки воно суперечило нормальному розвитку суспільства й гласності. Тільки увільнивши з роботи ліберальних земців, уряд у 1883 р. нарешті поклав край опозиційній діяльності чернігівського земства.

Однак боротьба земців за введення в країні конституційного ладу дала свої результати. Навіть запеклі монархісти вже навчилися вимовляти слово «конституція» і не жахалися його. Свої сподівання змін на краще ліберали пов'язували з головою створеної 12 лютого 1880 р. Верховної розпорядчої комісії М. Лоріс-Меліковим. Нещадно розправляючись з народниками, Лоріс-Меліков водночас робив натяки на майбутні реформи, схвалював ліберальні думки. За таких умов земські опозиціонери активізувалися, почали створювати різні проекти реформ, «конституцій» і надсилати їх до комісії чи царя. Загострилися їхні відносини з реакціонерами всіх мастей, які виступали за необмежену самодержавну владу й визнавали існування лише дорадчої державної установи з участю земців.

У 1880 р. у Москві відбувся земський з'їзд, який вирішив добиватися дальших поступок мирним шляхом. Але лібералів не задовольнили положення розробленої комісією Лоріс—Мелікова «конституції», і в 1881 р. вони зібрались у Харкові на свій з'їзд. Він затвердив «Програму земського союзу 1881 р.», яка передбачала впровадження *широкого місцевого самоврядування*. У програмі ліберальні земці заявляли про невизнання як народницького, так і урядового засобів розв'язання гострих політичних проблем, висували вимоги скасувати подушні податки тощо. Важлива увага приділялась *зміні управлінської системи* в країні, зокрема децентралізації влади, переданню владних повноважень общинам, повітам, волостям і губерніям. Містилася також вимога обрання загальним голосуванням вищого законодавчого органу — *Державної думи*. Проте й цього разу законодавчі ініціативи ліберальних земців, так само як і апарату Лоріс-Мелікова, *залишилися без уваги*. Спроба уряду мирними засобами нейтралізувати революційних народників виявилася марною, і він вдався до силових методів. Репресивні дії уряду щодо терористів *відштовхували ліберальних земців* і від одних, і від інших. Зневірившись, вони *почали згортати свою діяльність*. Правда, у травні 1881 р. вони ще організували у Женеві видання свого журналу «Вольное слово», але внаслідок зміни політичної обстановки в Російській державі він уже в серпні 1881 р. припинив своє існування. Після цього опозиційна діяльність земств остаточно пішла на спад.

- Харківсько-Київське таємне товариство 1856—1860 рр.
- Народницький рух у 1871—1878 рр.
- Рух радикалів-демократів (народників) у 1879—1889 рр.
- Зв'язки громадських і народницьких організацій
- Поширення марксизму й зародження соціал-демократизму

Харківсько-Київське таємне товариство 1856—1860 рр. Невдача у Кримській війні й лібералізація суспільного життя країни з воцарінням Олександра II сприяли *активізації опозиційного руху* молоді України. На початку 1856 р. з ініціативи студентів Харківського університету Якова Бекмана, Митрофана Муравського, Петра Єфименка та Петра Завадського в Харкові почало діяти таємне товариство. Воно розрослося і вже наступного року налічувало 40 чол., переважно студентів із збіднілих дворянських, купецьких і священницьких родин. Своїми найважливішими завданнями товариство ставило *повалення самодержавства, скасування кріпацтва й встановлення республіканського або конституційно-монархічного ладу*. Основним засобом досягнення мети висувалася пропаганда цих ідей серед селян, робітників, розкольників і студентства.

Члени товариства *розповсюджували нелегальні видання*, в тому числі «Современник», «Полярную звезду» і «Колокол». Самі писали революційні прокламації й навіть підпільно випускали рукописний журнал «Свободное слово». У квітні 1858 р. товариство виступило на захист двох студентів, виключених з університету за сутичку з поліцією. Конфлікт розростався, й на знак протесту проти відмови попечителя Харківського учбового округу поновити виключених у студентських списках 138 студентів подали заяви на звільнення. Заняття майже припинились. У червні 39 студентів було виключено з університету, й вони переїхали продовжувати навчання в Києві. Серед них були й керівники товариства.

У Києві харківські студенти продовжували свою діяльність. Вони встановили зв'язки з радикально настроєним студентством Київського, Московського й Петербурзького університетів, діячами польського визвольного та російсь-

кого революційного рухів. Одночасно активізувалася робота щодо залучення нових членів. Наприкінці 1859 р. товариство налічувало вже 100 чол. Вони вимагали участі представників від усього населення у виробленні законів, збільшення кількості навчальних закладів і культурно-освітніх установ, видання журналів національними мовами народів Російської імперії, намагалися встановити зв'язки з Герценом і Огарьовим. З ініціативи професора історії Київського університету Платона Павлова гуртківці взяли активну участь в організації недільних шкіл, налагодженні їхньої стабільної роботи й забезпеченні навчальними посібниками. Однак легальна і нелегальна робота студентів тривала недовго. В січні — лютому 1860 р. 22 членів товариства було заарештовано й засуджено до заслання. З викриттям і розгромом товариства власті розгорнули широкий наступ на національно-визвольний рух в Україні.

Народницький рух у 1871—1878 рр. Після скасування кріпосного права посилилося прагнення різночинної інтелігенції допомогти багатостраждальному селянству вирватися з жебрацького стану, темноти й затурканості. Більшість сприйняла ідеї селянського соціалізму та селянської революції Герцена і Чернишевського й на їхній основі виробила власну систему поглядів на розв'язання селянської проблеми.

*У народництві сформувалося три течії, представлені своїми ідеологами. П. Л. Л а в р о в (1823—1900) та його прихильники вважали народ не готовим до боротьби проти існуючого ладу. Тому головне завдання вони вбачали у пропаганді серед селян і робітників ідей соціалізму й підготовці їх до боротьби проти самодержавства. М. О. Б а к у н і н (1814—1876) та його послідовники дотримувалися протилежної точки зору — вважали російського селянина «революціонером за природою» і готовим до «бунту». Своїм завданням вони ставили підняти народ до збройної боротьби проти держави й створити союз вільних асоціацій виробників. П. М. Т к а ч о в (1844—1885) провідну силу вбачав у революційній інтелігенції. Саме вона, на його думку, мала створити змовницьку підпільну організацію, скинути царя й повести народ до соціалізму. Тобто в народництві існували *пропагандистська, анархістська, чи бунтарська, та змовницька течії.**

Народництво в Україні розвивалося тими ж шляхами, що й по всій Російській імперії, маючи, проте, свої особливості. За прикладом петербурзького гуртка «ч а й к о в ц і в» (1871) почали створюватися аналогічні гуртки й в

Україні. У 1872 р. київський гурток самоосвіти П. Б. Аксельрода, Г. Є. Гуревича, С. Г. Лур'є та ще кількох чоловік став на позиції «чайковців». Одним із «найсерйозніших гуртків» на Півдні після злиття з гуртківцями Херсона в 1873 р. став одеський гурток «чайковців» Ф. Волховського. До його складу входило 115 чол., у тому числі такі відомі в майбутньому народники, як Андрій Желябов, Андрій Франзолі, С. Чудновський, Віктор Костюрін та ін. Поступово народники усвідомлювали необхідність об'єднання своїх сил для успішної боротьби з царизмом. Для відповідних консультацій представник петербурзького гуртка «чайковців» М. Чарушин у 1873 р. кілька разів відвідав українські міста, де могли діяти народницькі організації. Поїздки були складними, але й успішними. Восени 1873 р. гуртки «чайковців» Петербурга, Москви, Києва та Одеси об'єдналися у федеративну організацію революціонерів.

Спочатку «чайковці» вважали найбільш придатною для сприйняття революційних ідей робітничу масу й тому розгорнули пропаганду серед робітників будівельних, сільськогосподарських та інших артілей. Але невдовзі народники побачили свою помилку. Пропаганді піддавалися тільки одиниці, а більшість була настроєна до неї якщо не вороже, то пасивно. Поступово «чайковці» почали переходити до революційної пропаганди серед селянства. Тим більше, що перші кроки в цьому напрямі дали обнадійливі результати. Так, ще на початку 70-х років успішно діяли серед селян, робітників і учнівської молоді Полтавської та Подільської губерній під виглядом учителів І. та О. Охрименки.

Масове «ходіння в народ» революційних пропагандистів почалося в Україні восени 1873 р. На відміну від інших регіонів Росії, тут переважала «осіла» пропаганда, її започаткували члени київського гуртка «жебуністів» на своєму з'їзді в листопаді 1873 р. Для цього Володимир Жебуньов та його дружина Марія влаштувалися вчителями у Дептівську, М. Кац — у Велико-Самбірську, Сергій Жебуньов і Григорій Грудницький — у Кошарську школу Конотопського повіту Чернігівської губернії. До літа 1873 р. вони читали учням і селянам заборонену літературу й вели з ними бесіди на революційні теми. Аналогічною діяльністю займалися вчителі Фастівської школи А. Франзолі та Плісківської школи Борзнянського повіту І. Трезвинський, а також С. Топчаєвський, який працював у Подільській і Чернігівській губерніях, та ін. На Харківщині активну пропаганду вели під виглядом учителів М. Стефановський, І. Ананьєв та І. Зайцевський.

У «ходінні в народ» брали участь не тільки «лавристи», а й «бакуністи». Серед них своєю активністю вирізнялися члени «Київської комуні», яка виникла зі звичайної на той час студентської комуні і об'єднувала до 80 чол. На початку 1874 р. В. Дебогорій-Мокрієвич, Я. Стефанович, М. Каленкіна, К. Брешковська та інші після оволодіння відповідними професіями пішли під виглядом різних майстрів і майстринь у села та міські ремісничі майстерні. Навесні 1874 р. почала нести революційні ідеї в маси шкільна молодь двох народницьких гуртків Харкова. Члени Миколаївського гуртка народників І. Ковальський, Ф. Юрківський, І. Дроб'язко та інші розгорнули пропагандистську роботу серед місцевих штундистів. «Ходіння в народ» охопило більшість губерній України, але насамперед Чернігівську, Київську, Катеринославську й Таврійську. В них, крім «осілої», велася й так звана «бродяча» пропаганда, яку вели революціонери-одинаки під виглядом різних майстрів.

Українські народники користувалися спочатку тією ж пропагандистською літературою, що й російські, в тому числі легальними творами М. Некрасова, М. Салтикова-Щедріна, М. Наумова. Щоб зробити їх зрозумілими для українського населення, народники почали перекладати праці російських авторів на українську мову. Сатиричні казки, поеми, оповідання цих авторів знаходили гарячий відгук і серед українського селянства. Розповсюджувалися в Україні також нелегальні видання російською мовою — «Вольный атаман Степан Тимофеевич Разин», «Что-то, братцы, как тяжело живется нашему брату на русской земле», «Емельян Иванович Пугачев», «Сказка о четырех братьях», «Сказка о копейке» та ін. В більшості з них у різних жанрах описувалося тяжке становище народу й проводилася ідея всенародного повстання, знищення «всіх недругів» селян і побудови нового суспільства без царя, поміщиків і начальників.

Народники швидко зрозуміли, що найбільший ефект дає *українська література близької для місцевого селянина тематики*. Тому, вирушаючи на села, пропагандисти брали з собою твори насамперед Тараса Шевченка. Майже в кожного із заарештованих народників поліція вилучала його поезію, зокрема «Гайдамаки», «Чернець», «Швачка», «Тополя», «Варнак» тощо. Революційні видання Шевченка розходилися у вигляді «метеликів» (невеликих друкованих книжечок) та в рукописних списках. Використовувалися також твори Марка Вовчка, Івана Котляревського. У ході пропагандистської діяльності народники переконувалися, що легальними тво-

рами неможливо підготувати народ до революції, тому *важливу роль відводили нелегальній літературі*. Волховський у 1874 р. написав брошуру «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків». Широко використавши творчу спадщину Шевченка, народну розмовну мову та місцеві матеріали, він у яскравій формі описав грабіжницький характер реформи 1861 р. й закликав трудящих чекати слушної нагоди, аби взятися за сокиру чи косу. Але в цілому українські праці були рідкістю в арсеналі народників. Зате в розмовах із селянами вони часто зверталися до історії України, розповідали про колишні демократичні права в ній, боротьбу козацтва проти поневолювачів.

Діяльність народників на селі дала свої результати. Вже влітку 1874 р. поліцейські чини повідомляли в жандармські управління, що селяни перебувають у стані «якогось дивного бродіння умів». Почалися арешти й розправи над народниками. За ґрати потрапили сотні революціонерів, багато з них опинилось на засланні, частина відійшла від боротьби, й тільки меншість продовжувала почату справу. Але з «ходіння в народ» вона винесла серйозні уроки, які вплинули на тактику подальшої боротьби з царизмом.

Розпочався *пошук нових шляхів повалення самодержавства*. Посилилася тенденція до об'єднання розрізаних гуртків і груп у єдину організацію, яка б координувала й спрямовувала діяльність усіх революційних сил. Восени 1876 р. в Петербурзі була створена організація «З е м л я і в о л я». У різний час до неї входило понад 60 активних членів, серед них були й вихідці з України: син павлоградського купця Йосип Аптекман, син тульчинського купця Лев Дейч, син військового лікаря з Полтавщини Сергій Кравчинський, нащадок давнього старшинського роду з Чернігівщини Дмитро Лизогуб та ін. У програмі «Землі і волі» наголошувалося на необхідності створювати «народно-революційні організації» з числа робітників, інтелігенції та існуючих народницьких організацій. Для цього передбачалося *розгорнути широку агітацію серед населення, викликати протест проти дій властей і організувати збройні бунти*. Перехід до нового суспільства мав відбутися через передання землі селянам, общинне землеволодіння й мирське самоврядування. Причому захопити владу передбачалося в найкоротший час *шляхом насильницького перевороту*.

Українські народники хоч і встановили зв'язки з «Землею і волею», але не вступили до її складу. В 1875 р. вони об'єдналися в гурток «п і в д е н н и х б у н т а р і в»

з 30 чоловік: Іван Кохановський, Лев Дейч, Віра Засулич, Марія Ковалевська, В. Костюрин, Михайло Флоренко та ін. «Південні бунтарі» перебували під відчутним впливом бакунінського анархізму й бунтарства. Але їхня революційність зумовлювалась, як писав Дейч, й історичною пам'яттю про Запорізьку Січ, козацтво, гайдамаччину та традиціями, опоетизованими Гоголем, Кулішем, Шевченком. Крім того, народники в своїй діяльності спиралися на *психологічні особливості українського селянина* — переконаності в тому, що земля має належати тому, хто її обробляє, і в прагненні позбутися ненависної державності.

«Південні бунтарі» вважали, що найсприятливіші умови для здійснення їхніх планів склалися на Чигиринщині. Саме тут ще в 70-х роках не припинялися селянські заворушення у зв'язку з реформою 1861 р., тривали виступи проти місцевих властей і почався самовільний розподіл землі «по душах». Жорстока розправа військових команд з учасниками заворушень тільки озлобила селян і посилила в них царистські ілюзії. Стефанович поїхав на Чигиринщину й кілька тижнів безуспішно розшукував ватажка ходаків до царя Хому Прядка, котрий переховувався від поліції. Повернувшись до Києва, він установив контакти з ув'язненими в місцевій тюрмі учасниками селянських заворушень і після розмов з ними вирішив створити революційну селянську організацію для збройного повстання проти поміщиків і чиновників та вирішення земельного питання. Його ідею активно підтримали Дейч і Кохановський. Діставши повноваження представляти інтереси чигиринців перед царем, Стефанович пообіцяв їм повернутися за кілька місяців і розпочав підготовку відповідних матеріалів. За короткий час народники склали й видрукували статут селянського товариства «Таємна дружина» й «Височайшу таємну грамоту».

Розраховуючи на *процаристські настрої селянства*, народники писали у «Височайшій таємній грамоті», що цар знає про тяжке становище своїх підданих, але йому заважають поміщики. Тому-то селяни мають самі подбати про свою долю, скинути дворян-поміщиків і справедливо розподілити всі землі. А для цього вони повинні об'єднатися в «Таємні дружини» на чолі з призначуваними начебто царем комісарами. Статут передбачав поділ дружинників на староства по 25 і отаманства по 500 чол. у кожному. Очолювати їх мали обрані народом старости й отамани. Найвищим органом «Таємної дружини» вважалась Рада комісарів, її рішення прирівнювалися до рішень самого царя й мали негайно виконуватися. Комісару надавалося право призна-

чати отаманів і старост. Рядові дружинники повинні були скласти присягу своїм начальникам, а ті, в свою чергу, — «царським» комісарам.

Практичні дії «південних бунтарів» для втілення своїх задумів у життя дістали назву **Ч и г и р и н с ь к а з м о в а**. На початку 1877 р. Стефанович під вигаданим прізвищем Дмитра Найдя почав створювати в Чигиринському повіті Київської губернії нелегальну селянську організацію «Таємна дружина», яка незабаром розрослася до тисячі чоловік. Збройне повстання планувалося на 1(13) жовтня. Але у вересні змову розкрили, і майже всі учасники, в тому числі й організатори — Стефанович, Дейч і Бохановський, — були заарештовані. Почалося слідство. Найбільша кара загрожувала організаторам змови. Але спеціаліст з визволення товаришів з ув'язнення Михайло Фроленко влаштував їм утечу з київської Лук'янівської тюрми. Учасники змови зазнали різних покарань.

Масові невдачі та безнадійність змусили народників протягом 1877—1878 рр. *перейти до боротьби за політичну свободу насамперед шляхом терору*. Постріл Віри Засулич у петербурзького градоначальника Трепова 24 січня 1878 р. у відповідь на його розпорядження покарати різкими політичного в'язня О. Ємельянова знаменував початок *політичного терору з боку народників*. Він луною прокотився країною, і народники взялися за револьвери. Члени одеського гуртка Івана Ковальського 30 січня 1878 р. під час арешту на вулиці Садовій вчинили поліції збройний опір, 23 лютого у Києві Валерій Осинський, Іван Івичевич та Олексій Медведєв зробили невдалий замах на відомого своєю непримирністю до народників товариша (заступника) прокурора київського окружного суду М. Котляревського. У травневу ніч Григорій Попко кинджалом заколов жандармського поручика барона Гейкінга, відомого в Києві своєю боротьбою з народниками. Але чи не найбільшого розголосу набрало вбивство Г. Гольденбергом з участю Л. Кобилянського харківського губернатора Кропоткіна за те, що в місцевих тюрмах жорстоко поводитися з політичними в'язнями. Справжній бій дали жандармам і поліцейським 10 членів київського гуртка народників 11 лютого 1879 р. в будинку Косаровської на Жиянській вулиці. У перестрілку включилися ще два народники із сусіднього будинку. Були вбиті, поранені та контужені з обох сторін.

Терор із самого початку *був приречений на невдачу*. Громадськість, хоч і співчувала революціонерам, але не сприйняла їхніх дій. А воювати з урядом виявилось безнадійною

справою. Протягом 1878—1879 рр. поліція розгромила найбільші гуртки та групи й віддала до суду їхніх учасників. Багатьох народників засудили до каторжних робіт, а керівників і найактивніших підпільників — Йосипа Більчанського, Людовіка Брандтера, Соломона Віттенберга, А. Гобста, П. Горського, Йосипа Давиденка, Ковальського, Дмитра Лизогуба, І. Дроб'язгіна, Івана Лозовенка, В. Малинку, Валерія Осинського, В. Свириденка та С. Чубарова — до страти. Уряд посилив репресивний апарат, утворив додаткові Харківське, Одеське й Петербурзьке генерал-губернаторства з наданням генерал-губернаторам усїєї повноти влади.

Рух радикалів-демократів (народників) у 1879—1889 рр. Незважаючи на репресії, радикально настроєні народники намагалися активізувати збройну боротьбу за політичні свободи. Внаслідок внутрішніх незгод «Земля і воля» у серпні 1879 р. розпалася, і на її базі утворилися дві організації: «Н а р о д н а в о л я» та «Ч о р н и й п е р е д і л». Почався новий етап народницького руху, який характеризувався переходом народників до рішучого наступу на самодержавство та на панівний суспільний лад.

Ця тенденція чітко простежувалася в програмних документах «Народної волі». Народовольці проголошували, що вони «соціалісти й народники», а їхніми найсвятішими принципами є «народне благополуччя і народна воля». Головними завданнями ставилися *повалення самодержавного ладу*, політичний переворот і передання влади народові. Здобуття рівності й братерства, матеріального благополуччя народу, прогрес і всебічний розвиток особи *пов'язувалися з перемогою соціалістичних ідеалів*. Народовольці планували виділити зі свого кола передовий загін, який мав першим напасти на царський уряд і цим подати сигнал до майбутнього політичного перевороту через загальне народне повстання. Для цього «Народна воля» вирішила зосередити діяльність на пропаганді, агітації та бойових акціях. Політичний терор розглядався як важливий, але допоміжний засіб у боротьбі. Після перемоги планувалося здійснити широкі демократичні перетворення: запровадити загальне виборче право, затвердити постійне народне представництво, ввести політичні свободи та широке місцеве самоврядування, перетворити землі, фабрики й заводи на народну власність і передати їх до рук вільного стану. Економічною й адміністративною одиницею вважалась община. Передбачалося надати кожній нації права на незалежність і самостійне встановлення стосунків з іншими націями тощо. Такі перетворення мав здійснити Тимчасовий уряд з наступним переданням влади на

основі загального рівного виборчого права Установчим зборам.

Перші народовольські організації з'явилися восени 1879 р. Протягом серпня — грудня 1879 р. у Харкові діяв народовольський гурток І. Глушкова — П. Теллалова з участю окремих чорнопредільців. Він розгорнув пропаганду серед студентів, інтелігенції, робітників, мав свою касу й підтримував зв'язки з народниками Петербурга, Москви, Києва. Саме в Києві гурток В. Бичкова — І. Левинського першим визнав програму «Народної волі». З осені 1878 р. до липня 1881 р. гуртківці працювали серед місцевого населення й одночасно координували діяльність народовольських осередків гімназистів у Ніжині та Козелецькому повіті Чернігівської губернії. В Одесі з липня 1880 р. до липня 1881 р. діяла народовольська група М. Тригоні — В. Жебуньова. З квітня 1881 р. активну роботу в місті розгорнула Віра Фігнер. Вона створила друкарню, центральний народовольський гурток студентів, жіночий осередок, організувала страгу військового прокурора генерал-майора Стрельникова. Фігнер підтримувала зв'язок з київським народовольським гуртком П. Гортинського (1881— початок 1882). Протягом осені 1881— березня 1882 рр. у Кам'янці-Подільському діяв народовольський осередок під назвою «Подільська дружина».

Після вбивства народовольцями 1 березня 1881 р. Олександра II царизм до літа наступного року розгромив Виконавчий комітет «Народної волі». Єдина його представниця Фігнер у другій половині 1882 р. таємно перебралася до Харкова й почала відновлювати зв'язки з народовольським підпіллям, їй вдалося залучити до Виконавчого комітету представників київської військової народовольської організації О. Тарковського, М. Рогачова і М. Ашенбреннера, створити таємну друкарню в Одесі. Під впливом харківських народовольців виникли таємні гуртки в Єлисаветграді, на станції Люботин та в інших місцях. З другої половини 1882 р. у Києві почала діяти народовольська група О. Баха. Її провідні учасники сприяли створенню таємних народовольських груп у Гадяцькому повіті Полтавської губернії та в Кам'янці-Подільському.

Після арешту Фігнер у Харкові 10 лютого 1883 р. та інших народовольців підпілля залишилося без керівника центру. Наприкінці січня — на початку лютого 1884 р. у Парижі відбувся з'їзд народовольців, який розглянув питання відродження «Народної волі». В його роботі взяли участь представники й від українських народовольців (В. Сухомлин і О. Кашинцев). Під впливом рішень з'їзду відро-

дилися народовольські групи в Києві, Харкові, Одесі, почали діяти осередки в Сімферополі та Луганську. Багато зробив для відродження «Народної волі» Б. Оржих. У 1885 р. він об'їхав Харків, Ростов, Новочеркаськ та інші міста, встановив зв'язок з революціонерами й організував проведення в Катеринославі у вересні 1885 р. з'їзду народовольців. На ньому було створено народовольський центр, вирішено видавати газету «Библиотека «Народной воли» тощо. Народник С. Гінсбург у 1888—1889 рр. намагався створити організацію, яка б продовжила справу «Народної волі». Народовольська діяльність не припинялася фактично до кінця 80-х років.

Паралельно, а іноді й разом із народовольцями діяли й *чорнопередільці*. До складу центрального петербурзького гуртка входили Г. Плеханов, Я. Стефанович, Л. Дейч, В. Засулич та ін. Після від'їзду цих засновників нової організації та арештів народників у січні 1880 р. у Петербурзі виник гурток, який оголосив себе центром партії «соціалістів-федералістів» і розробив свою програму. Вона зводилася до визнання соціалізму останнім словом науки й визначальним фактором колективістських засад у володінні засобами виробництва. Гасло «Земля і воля» залишалось бойовим девізом чорнопередільців. Вказувалося на необхідність зміни соціально-економічних відносин, здійснення аграрного перевороту й соціальної революції, зруйнування державної структури. Після революції в країні мав утвердитися федеративний принцип у співжитті — вільна організація знизу догори, федерація общин, існування політичної організації, «санкціонованої народом». Землі, фабрики, заводи мали належати народу. Віталася боротьба за політичні свободи, пригнобленим народам було обіцяно надати автономію чи незалежність.

Поширювані центром «Чорного переділу» програма й прокламації мали в Україні помітний вплив на радикально настроєну молодь. Вже восени 1879 р. М. Попов створив у Києві гурток, до складу якого входили як народовольці, так і чорнопередільці. Це була спроба відновити «Народну волю» як єдину організацію революціонерів. Попов підтримував зв'язки з підпільниками Харкова, Одеси та інших міст, намагався встановити прямі контакти з керівними центрами «Народної волі» й «Чорного переділу» та виробити власну програму. Г. Іванов, В. Подревський та інші гуртківці вели агітацію серед студентів Київського університету, залізничників, робітників «Арсеналу», забезпечували нелегальною літературою гурток гімназистів у Ніжині, виношували плани організації роботи серед селян. Але наприкінці лютого

1880 р. поліція розгромила гурток. Однак діяльність чорнопередільців на цьому не припинилася.

Члени керівного центру «Чорного переділу» Єлизавета Ковальська і Микола Щедрин у травні— червні 1880 р. створили в Києві гурток під назвою «П і в д е н н о р о с і й с ь к и й р о б і т н и ч и й с о ю з». До його складу ввійшли О. Преображенський, П. Іванов, С. Богомолець та ін. Союз виробив власні *програму і статут*, в яких обстоювалися необхідність повалення несправедливого соціально-політичного ладу, передання землі, фабрик і заводів народів, висувалися вимоги рівної участі всіх трудящих в управлінні державою, запровадження політичних свобод. Одним із головних методів досягнення мети визнавався терор проти фабрикантів і заводчиків. Гуртківці вели активну діяльність серед робітників «Арсеналу» й залізничних майстерень, збирали їх на сходки.

Після арешту в жовтні 1880 р. Ковальської та Щедрина союз очолили Іванов, Кашинцев, Преображенський і Богомолець. Вони внесли істотні корективи в програмні документи союзу. На перше місце в його діяльності висувалося завдання *соціально-економічного перевороту*, який мав привести до перевороту політичного. Основна увага народників переключалася на селянство, хоч важлива роль відводилася пропаганді та агітації й серед інших верств населення. Нова програма не відкидала терору як однієї з форм боротьби проти фабрикантів і заводчиків. Після арешту 4 січня 1881 р. Преображенського, Богомолець і Кашинцева керівництво гуртком узяв на себе Іванов. Він намагався поширити вплив чорнопередільців на село, видав на гектографі дві відозви до селян, три прокламації з приводу вбивства народовольцями Олександра II. Однак у квітні 1881 р. поліція заарештувала членів гуртка й захопила друкарню.

Послідовники чорнопередільського напрямку в народницькому русі продовжували діяти й у середині 80-х років. З осені 1882 р. у Полтаві почав працювати гурток революційної молоді на чолі з Сергієм Ткаченком, котрий переїхав із Харкова. З початку 1883 р. й до січня 1884 р. в Харкові досить активну підпільну роботу вела група М. Іордана, Ю. Буніна та інших народників. У 1885 р. С. Балабуха, М. Мерхальов, П. Грабовський та інші утворили народницький гурток, який розповсюджував прокламації, пропагував свої ідеї серед харківських студентів, учнів землемірного та Кременчуцького технічного залізничного училищ тощо. Гурток припинив свою роботу навесні 1886 р. у зв'язку

з жандармським погромом. Не вийшла за межі народницького соціалізму й «Харківська соціально-революційна група робітників», що діяла як самостійна організація в 1887—1889 рр. В її програмі поєднувалися положення як народовольців, так і чорнопередільців, діяльність же характеризувалася посиленням інтересом до середовища робітників, а також високим рівнем освіченості та політичної підготовленості.

Зв'язки громадських і народницьких організацій. Громадівці й народники ставили перед собою різні стратегічні завдання. Але в практичній діяльності вони часто спілкувалися, а то й співпрацювали. Особливо зміцнили їхні зв'язки в першій половині 70-х років, коли в громадівський рух включилась маса патріотичної молоді. Молодогромадівські гуртки з'явилися в Харкові, Чернігові, Полтаві, Києві, Єлисаветграді, Одесі та деяких інших містах. До їхнього складу входили переважно студенти, вчителі гімназій і народних шкіл, гімназисти, семінаристи тощо. Завдяки віковим особливостям і посиленому почуттю патріотизму молодого громадівці прагнули якнайшвидшого розв'язання пекучих політичних проблем і тому не хотіли обмежуватися лише культурно-освітньою діяльністю. Поступово багато хто з них переходив на позиції народників, віддаючи свій молодий запал, сили й навіть життя справі *повалення самодержавства, ліквідації залишків кріпацтва й завоювання політичних свобод.* У межах гуртків ці настрої часто визначали зміст і спрямованість культурно-освітньої роботи.

Члени молодих громад читали, обговорювали й поширювали твори прогресивних письменників і поетів, вели освітню діяльність серед селян і робітників, студіювали заборонену літературу, обговорювали політичну ситуацію й шляхи виходу з тяжкого становища, створювали нелегальні бібліотеки, каси взаємодопомоги, порушували питання про самоорганізацію. Багато молодого громадівців почало прилучатися й до практичної пропагандистської роботи. Восени—взимку 1874—1875 рр. член київської громади Сергій Подолинський під виглядом лікаря й аптекаря вів заняття з молоддю одного із сіл Звенигородського повіту Київської губернії, в народницькому дусі пояснював можливості розв'язання злободенних проблем. Тобто займався «ходінням у народ». Крім того, він підтримував зв'язки з Олександром Волкенштейном, Йосипом Каблицем, Германом Лопатіним та іншими відомими народниками, допомагав переховувати революціонерів.

Досить тісно співпрацювали громадівці й народники Одеси. Окремі громадівці не тільки брали участь у роботі місцевих народників, а й переходили до складу їхніх організацій. Серед них Татаров, Попко, Чубаров та ін. Народники і громадівці спільно доставляли з-за кордону підпільну літературу, перевозили та переховували друкарню. Така ж діяльність провадилася й в інших гуртках. У Києві (1874) й Одесі (1878) була зроблена спроба об'єднати громадівців і народників у одну організацію революціонерів. Але деякі розбіжності у поглядах стали на перешкоді. Незважаючи на це, колишнє співробітництво не припинялося.

У другій половині 70-х років створюється гурток молодогромадівців у Єлисаветграді. До нього входили брати Тобілевичі, О. Волошин, М. Левицький, О. Русов та ін. На перших порах громадівці займалися суто культурницькою діяльністю: перекладали українською мовою різні книжки та розповсюджували їх, збирали народні пісні, прислів'я, приказки та інші етнографічні матеріали. Наприкінці 70-х років на членів гуртка значний вплив справляв лікар П. Михалевич, колишній учасник київської громади й російсько-турецької війни 1877—1878 рр. Гуртківці допомагали місцевим народникам коштами, сприяли організації нелегальної бібліотеки й переховували розшукуваних поліцією революціонерів. А Іван Тобілевич (майбутній відомий драматург Карпенко-Карий), працюючи секретарем у поліцейському управлінні, повідомляв народників про можливі арешти й вистежування, допомагав готувати для нелегалів документи. У 1884 р. поліція розгромила гурток, а його учасники зазнали різних покарань.

У Харкові члени молодогромадівського гуртка в першій половині 80-х років зблизилися з народниками і допомагали їм у різних справах. Так само діяла громада в Катеринославі на чолі з учителями Михайличенком і Чевягою, а пізніше — з 1879 р. — Нізиківським. Учасники полтавського гуртка гімназистів Р. Стеблін-Каменський, М. Сажин та інші у 80-х роках стали революціонерами-народниками.

Поширення марксизму й зародження соціал-демократизму. У XIX ст. в Європі значного поширення набули ідеї соціалізму. Базуючись багато в чому на загальнолюдських цінностях, вони відображали одвічне прагнення людства до благодатного і щасливого ідеального суспільства, в якому немає експлуатації та соціальної нерівності. Спочатку ці ідеї зародилися в умах утопістів і не сприймалися серйозно, але в 40-х роках дістали наукове обґрунтування у творах Карла Маркса і Фрідріха Енгельса. На відміну від своїх поперед-

ників, вони визначали шляхи побудови соціалізму через *повалення капіталістичної системи*. Основну рушійну силу такого переходу класики наукового соціалізму вбачали в найбільш злиденній частині робітництва — *пролетаріаті*. Вже в першому томі «Капіталу» (1867) Маркс обґрунтував основний економічний закон капіталізму про додаткову вартість, неминучість краху капіталістичної формації й перемогу пролетарської революції. Основні положення марксизму були зрозумілими і близькими тій частині суспільства, яка вважала, що деякі країни в ХІХ ст. вже досягли відповідного рівня розвитку і залишалось тільки організувати й повести пролетаріат на штурм панівного ладу.

Глибоку зацікавленість в ідеях марксизму виявляв російський читач. Російською мовою були видані «Маніфест Комуністичної партії» (1869) і «Громадянська війна у Франції» (1871) Маркса і Енгельса. Досить велику популярність серед економічно підготовлених читачів набув перекладений у 1872 р. Г. Лопатіним і Ф. Даніельсоном перший том «Капіталу». Він був у багатьох бібліотеках і вільно видавався читачам. Пізніше Даніельсон переклав і видав також другий (1885) і третій (1895) томи цієї праці. Для поглиблення своїх знань у 70-х роках до Маркса прилучалися народники Іван Фесенко, Дмитро Лизогуб, учені Іван Кауфман із Харківського й Микола Зібер із Київського університетів. Чи не найбільший внесок у популяризацію марксизму зробив Зібер. Але він сприймав тільки економічні положення марксизму й відкидав учення про класову боротьбу і диктатуру пролетаріату. Окремі положення економічного вчення Маркса використовував у своїх працях Сергій Подолинський: «Про багатство та бідність», «Ремесла і фабрики на Україні» тощо. У Галичині письменник Іван Франко перекладав українською мовою окремі розділи «Капіталу» й написав спеціальну працю, присвячену пропаганді «економічного соціалізму» Маркса.

Але цілісну пропаганду марксистського вчення започаткувала створена в Женеві 1883 р. група «В и з в о л е н н я п р а ц і» у складі Г. Плеханова, В. Засулич, П. Аксельрода, Л. Дейча та В. Ігнатова. Протягом 1884—1894 рр. група переклала понад 10 праць Маркса й Енгельса, в тому числі «Маніфест Комуністичної партії», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», «Найма на праця і капітал», «Розвиток соціалізму від утопії до науки» та «Злиденність філософії». Перекладена марксистська література переправлялася в Україну переважно через Львів контрабандою, її перевезенню сприяли Іван Франко, його дружина, Михайло

Павлик та інші революційні демократи. Частина творів Маркса і Енгельса надходила в Україну через Петербург, Москву. Ці видання розповсюджувалися серед марксистів Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Херсона та інших міст. Окремі праці передруковувалися на гектографах і розходилися в основному серед студентів.

Крім того, члени групи «Визволення праці» організували видання двох серій — «Робітничча бібліотека» й «Бібліотек сучасного соціалізму». Всього в 1884—1894 рр. в них надруковано дев'ять книг, авторами яких були Плеханов, Аксельрод, Засулич. Значний інтерес українських марксистів викликали праці Плеханова «Соціалізм і політична боротьба» (1883), «Наші незгоди» (1885), «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» (1895) та ін. Члени групи «Визволення праці» з 1888 р. видавали й направляли в Російську державу літературно-політичний збірник «Соціал-демократ», який формувався переважно з їхніх творів. На базі своїх наукових розробок Плеханов склав два проекти програми Російської соціал-демократичної партії (1883—1895) та обґрунтував необхідність її створення. Соціал-демократичні ідеї наприкінці ХІХ ст. набували дедалі чіткішої наукової визначеності, а з нею й популярності серед окремих кіл населення.

Одночасно з поширенням марксизму в різних містах Російської держави *виникали марксистські гуртки та групи*, які ставили своїм завданням організацію робітників на боротьбу з роботодавцями. У 1889 р. деякі робітники залізничних майстерень і друкарі Києва об'єдналися в перший соціал-демократичний гурток. Однак він діяв лише кілька місяців. Тривалішим було існування таємної організації «*Російська група соціал-демократів*», очоленої наприкінці 1891 р. Ювеналієм Мельниковим. Члени групи створили окремі гуртки на заводі Гретера й Криванека, в залізничних і пароплавних майстернях та на інших підприємствах Києва. Для надання страйкуючим матеріальної допомоги було організовано страйкові каси. Активною пропагандою марксистських ідей вирізнялися Петро Запорожець, Анатолій Луначарський та інші учасники київських гуртків і груп.

Подібні об'єднання існували в багатьох містах. З метою вивчення марксистської теорії на початку 1890 р. робітники кількох підприємств Одеси створили перший соціал-демократичний гурток. Незважаючи на його розгром наприкінці року, в Одесі незабаром діяло вже 10 таких гуртків із робітників порту, залізничних майстерень та різних підпри-

емств. На відміну від інших міст, у Харкові з 1890 р. діяв соціал-демократичний гурток місцевої інтелігенції, а перші робітничі соціал-демократичні гуртки з'явилися у місті в 1895 р. У Катеринославі на Брянському металургійному заводі робітники І. Мазанов, А. Смирнов, І. Гудима та їхні товариші в 1894 р. об'єдналися в гурток для вивчення марксизму. Вони встановили зв'язки з петербурзькими соціал-демократами, організували марксистські групи на сусідніх підприємствах і почали друкувати на гектографі соціал-демократичні прокламації. Аналогічні об'єднання виникали також у Херсоні, Полтаві, Сумах та інших містах України.

За аналогією із створеним В. І. Леніним у 1895 р. петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу» з'явилися об'єднання робітників у Києві та Катеринославі. На з'їзді марксистських організацій, у тому числі й з України, 1898 року було проголошено створення Російської соціал-демократичної робітничої партії.

ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНІЙ ТА НАЦІОНАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

- Загальна чисельність і соціальний склад населення
- Національні меншини
- Міграція українського населення в межах Російської імперії
- Трудова еміграція на Американський континент
- Побут українських переселенців в Америці

Загальна чисельність і соціальний склад населення. Скасування кріпацтва й бурхливий розвиток буржуазних відносин відповідним чином позначились на соціальних і національних процесах української нації. В результаті природного приросту кількість населення України в межах Російської імперії збільшилася з 13,4 у 1863 р. до 23,4 млн осіб у 1897 р. На західноукраїнських землях чисельність населення в другій половині ХІХ ст. зросла з 3,9 до 5,9 млн осіб.

Народ України другої половини ХІХ ст. *етнічно був досить монолітним*. Незважаючи на великодержавну політику царизму й асиміляцію, кількість українців серед усього населення в сучасних межах України перебувала приблизно на одному рівні. У 1858 р. вона становила 79,8 % і в 1897—1900 рр.— 79,6%. Це стало можливим завдяки високому природному приросту, який компенсував відхід українців у інші регіони Російської держави й збільшення чисельності представників національних меншин. Причому співвідношення українців і представників інших національностей було неоднаковим у різних місцевостях. У 1897 — 1900 рр. в Криму українці становили всього 11,6 %, Бессарабії — 34,6, Полтавській губернії — 98,0 і Харківській — 80,6 % усіх мешканців.

Незважаючи на індустріалізацію економіки, *сільське населення* абсолютно переважало міське. В 1897 р. на території України, що перебувала в складі Російської держави, воно дорівнювало 84,0 %, на західноукраїнських землях у 1900 р.— 95,5 % усіх жителів. Через свою консервативність селянство, як ніяка інша соціальна група населення, зберігало основні національні риси в мові, побуті, культурі та національній свідомості. Під впливом товарно-грошових від-

носин відбувалося соціальне розшарування селянства. У Наддніпрянській Україні майже 25,0 % селян володіли 40,0 % селянських земель і понад 50,0 % всієї худоби. Розорені селяни частково переселялись у міста або поривали з власним господарством і перетворювалися на сільсько-господарський пролетаріат. Одночасно зменшувалась кількість дворян-поміщиків. Будучи неспроможними пристосувати свої господарства до нових умов, частина їх збувала землі, реманент і переселялася до міст, поповнюючи в основному ряди чиновництва та інтелігенції.

Порівняно з західноєвропейськими країнами *жителів міст* було мало. У 1900 р. в містах проживало лише 13,0 % всього населення України, що було набагато менше, ніж у Гетьманщині другої половини XVII ст. У 1897 р. в Україні налічувалося 1,5 млн, на західноукраїнських землях — 400 тис. робітників. Вони були позбавлені засобів виробництва і, щоб прожити, мусили продавати власну робочу силу. Значну частину робітників становили сезонники. Особливо помітним це явище було в сільському господарстві та на цукроварнях. Постійні робітники переважали у важкій промисловості, де через передавання професійних навичок активно формувалися професійні кадри робітництва. На 1897 р. в промисловості було задіяно 425 тис. робітників, причому більшість із них працювала на шахтах, металургійних і машинобудівних заводах Донбасу і Катеринославщини.

Тривало формування *української буржуазії*. На відміну від попередніх років у другій половині XIX ст. у ряди буржуазії вливалася щодалі більша кількість підприємливих селян і міщан. Накопичивши різними способами первісний капітал, вони вкладали його у виробництво й торгівлю і швидко багатіли. Окремі з них невдовзі вже належали до найбагатших людей України і Росії. Серед них Яхненки, Симиренки, Харитоненки, Рутченки, Іщенки, Чикаленки та ін. Причому саме ця частина буржуазії була найчутливішою до національних і соціальних проблем українського суспільства й жваво відгукувалась на них грошовими пожертвуваннями та іншою благодійністю. Однак формуванню національної буржуазії перешкоджала політика російського уряду, спрямована на вивезення капіталу з України в центральні райони Росії та за кордон. Це гальмувало нагромадження капіталу українськими підприємцями, а відповідно й не давало змоги їм конкурувати з інонаціональною буржуазією. Та все ж роль української буржуазії в економічному й суспільно-політичному житті Російської держави

помітно зросла, й уряд мусив враховувати це в своїй політиці. Зокрема, йшлося про її претензії на політичну владу в країні.

Важливі зміни відбувалися і в *середовищі інтелігенції*. Протягом другої половини XIX ст. вона остаточно сформувалася в окрему соціальну групу населення з власними професійними ознаками та правами. Ряди інтелігенції поповнювали переважно випускники вищих і середніх спеціальних закладів, кількість яких у другій половині XIX ст. значно збільшилася. Тільки Київський університет у цей час закінчило 9077, Новоросійський протягом 1868—1900 рр.— 2942 чол. Всього ж вищі навчальні заклади в другій половині XIX ст. випустили приблизно 13 тис. спеціалістів різних професій. За даними перепису 1897 р., в Україні налічувалося 24 тис. осіб з вищою і близько 17 тис.— з середньою спеціальною освітою. Це становило приблизно 0,2 % всього населення. Причому порівняно з іншими регіонами Російської імперії Україна мала досить високий відсоток інтелігенції. На 1897 р. із загальної кількості інтелігенції Росії в Україні працювало: учителів — 22,7%, медичних працівників — 19,0, адвокатів і нотаріусів — 22,5, діячів науки, літератури і мистецтва — 13,6%.

Суттєво змінився соціальний склад інтелігенції. Якщо раніше вона формувалася переважно вихідцями з дворян, то на початку XX ст. їх відсоток зменшився до 20—25. Більше стало вихідців із різночинців, що відповідним чином позначалося на соціальній позиції інтелігенції. На постійні спроби уряду підпорядкувати її діяльність інтересам держави значна частина інтелігентів відповідала відвертим або прихованим опором, постійно перебуваючи в опозиції до влади. Краще матеріальне забезпечення мали приватні лікарі та юристи, відомі літератори, митці, середне — викладачі вищих навчальних закладів, більшість лікарів і учителів гімназій. На нижчому щаблі матеріального добробуту перебували сільські вчителі.

Національні меншини. Поряд з українцями жили й працювали представники інших народів. Найбільшу групу національних меншин становили росіяни. В Україну примусово чи добровільно з Росії направлялися солдати, селяни, робітники, старовіри, поміщики-дворяни та чиновники. Маса переселенців осідала в основному в Донецько-Криворізькому басейні, на Лівобережжі та Півдні України. Більшість російського робітництва та чиновництва поселялася в містах, вносячи суттєві корективи в національний склад міських жителів. Наприкінці XIX ст. кількість росіян в Україні збільшилась до 11,7 % всього населення.

Інші процеси відбувалися серед поляків, другої за чисельністю національної меншини. Абсолютна більшість польського населення здавна проживала на Правобережній Україні й адаптувалася до місцевих умов. Всупереч різним колізіям польські магнати-землевласники в другій половині XIX ст. були власниками значних природних багатств Правобережжя. В 1850 р. 5 тис. польських поміщиків володіли 90,0 % всього земельного фонду і 1,2 млн кріпаків Правобережної України. Але під тиском великодержавної політики царського уряду, його наступу на польський визвольний рух, а також під впливом пожвавлення українського національно-визвольного руху кількість поляків у другій половині XIX ст., як і в першій половині, зменшувалася. Якщо в 1795 р. їх налічувалось 10,0 %, то наприкінці XIX ст. — трохи більше 6,0 % загального складу населення.

Найшвидшими темпами зростала чисельність єврейської меншини. Проводячи дискримінаційну політику щодо євреїв, російський уряд визначив їм для прожиття так звану «зону осілості», яка охоплювала Литву, Білорусію, Правобережну, частково Лівобережну Україну і з певними корективами зберігалася до революції 1917 р. У власне російських губерніях євреям фактично заборонялося жити. Більшість з них мешкала у містах. Наприкінці XIX ст. вони становили 33,0 % всього міського населення України, а на Правобережжі — 80,0. До кінця XIX ст. кількість євреїв у складі населення України збільшилася до 8,0 %.

В Україні жили представники й інших національних меншин. На Закарпатті — мадяри (6,0%), словаки (понад 2,0 %), німці (понад 1,0 %). Всього ж в Україні німців налічувалось 1 млн чол. (2,0 %). Крім того, на початку XX ст. у межах сучасної України проживало 500 тис. румунів, 500 тис. кримських татар, 200 тис. болгар, 140 тис. греків, 50 тис. вірмен, 38 тис. чехів. Окремі меншини становили також грузини, кримчаки, гагаузи та ін.

Міграція українського населення в межах Російської імперії. Розвиток товарно-грошових відносин виштовхував із насиджених місць масу розореного селянства, яке намагалося *поліпшити своє становище шляхом міграції* на слабо заселені землі. Намагаючись забезпечити поміщицькі господарства дешевою робочою силою й контролювати міграційні процеси, уряд тривалий час обмежував переміщення населення. Власті на місцях перешкоджали виходу селян із громад, добивалися повернення самовільних переселенців по етапу, карали їх, у тому числі й різками, арештовували й тримали в «холодних», відправляли в арештантські роти.

Тільки під впливом аграрного перенаселення, яке супроводжувалося загостренням соціальних відносин на селі, та необхідності господарського освоєння окраїн величезної імперії царський уряд у 1889 р. прийняв закон про дозвіл переселення. Але одержання відповідного дозволу було обставлене такими перешкодами, що значна частина селян продовжувала відходити з традиційних місць проживання самовільно. В 1896—1905 рр. самовільні мігранти з Правобережної України становили 51,81 %, Лівобережної — 49,6 і Півдня України — 61,0 % усіх переселенців.

Спочатку основний потік мігрантів спрямовувався на *ближні землі* — Північне Причорномор'я, Північний Кавказ і Нижнє Поволжя. Особливо швидко заселялося Північне Причорномор'я, давній регіон української колонізації степових просторів. Кількість українського населення в ньому збільшилася з 1884,2 тис. чол. у 1867 р. до 3531,5 тис. у 1897 р., тобто майже удвоє. Протягом другої половини ХІХ ст. чисельність українців у Нижньому Поволжі зросла до 400 тис. і на Кавказі — до 1300 тис. чол. Повільніше освоювалось українцями Середнє Поволжя. Зокрема, в Самарську, Саратовську та Симбірську губернії в 70-х роках відійшло з України лише кількасот переселенців. Територіальними об'єктами української міграції стали також *Казахстан і Середня Азія*. Наприкінці століття у них проживало вже понад 100 тис. українців. Насамперед з Полтавської та Харківської губерній відбувалося переселення й на *Кубань*, переважну більшість населення якої на той час становили українці.

Одним з основних регіонів української міграції став неосвоєний, багатий родючими землями й природними ресурсами *Сибір*. До відкриття Сибірської залізниці освоєння українцями сибірських просторів йшло досить повільно. Сибірським трактом у дощ і холод тяглись обози з простим селянським скарбом і живністю. Такі переїзди тривали по кілька місяців, під час яких багато переселенців голодувало, хворіло та вмирало. Часто смертність сягала 30 %, особливо високою вона була серед старих і дітей. Залишаючи за собою могили, переселенці далі й далі проникали в необжитий Сибір. Умови переїзду мігрантів дещо поліпшилися після відкриття Сибірської залізниці, хоча їхати доводилось найчастіше у вагонах для худоби, в страшній тисняві, разом і здоровим, і хворим, без будь-якої медичної допомоги.

Переселення українців до Сибіру активізувалося наприкінці 80-х років, коли в Україні загострилася селянсько-

земельна проблема й одночасно вступила у дію Сибірська залізниця. Якщо в 1886—1890 рр. з України в Сибір виїхали приблизно 9,8 тис. осіб, то в 1891—1895 рр.— 107,1 і в 1896—1900 рр.— 249,7 тис. осіб. Найбільше мігрантів дали лівобережні губернії, де надзвичайно гострою була проблема малоземелля й надлишку робочої сили, яка не поглиналася місцевими сільським господарством і промисловістю. З Полтавської губернії в 1886—1905 рр. подалося до Сибіру 198,5 тис. осіб, Чернігівської — 128,7 і Харківської — 6,5 тис. осіб. Набагато слабший вплив був з правобережних губерній.

Життя переселенців у Сибіру було тяжким. Одержавши досить великі наділи, переселенці залишалися фактично сам на сам з дикою природою й суворим кліматом. Власті майже не надавали їм ніякої допомоги. Потрібні були героїчні зусилля, каторжна праця й активна підприємливість, щоб налагодити господарство і забезпечити сім'ю всім необхідним. Багато мігрантів не могли прижитися на нових місцях і покидали їх. Тільки в 1886—1905 рр. із Сибіру в Україну повернулося 63 тис. осіб, позбавлених елементарних засобів для існування й змушених іти в найми до своїх односельців або на фабрики та заводи.

У пошуках земного раю українські переселенці діставалися до найвіддаленіших окраїн Російської імперії, у тому числі на *Далекий Схід і в Приморський край*. Щоправда, такі переїзди були досить дорогі. Тільки проїзд на пароплаві від Одеси до Владивостока коштував 430 крб. на одну сім'ю, кількасот карбованців ішло на організацію господарства, що було під силу лише заможним господарям. Навіть продавши хату, худобу й сільськогосподарський реманент, селянин не завжди міг набрати необхідну суму грошей. Не зараджували справі й зниження вартості проїзду, незначні кредити, які давала держава переселенцям до окремих регіонів країни. Фінансові можливості для переселення у віддалені райони імперії мали насамперед заможні й середні за своїм економічним становищем селяни. Але переселялись і явні бідняки, заздальгідь прирікаючи себе на жебрацьке існування в нових місцях. Наприкінці ХІХ ст. кількість українців у Єнісейській, Іркутській, Тобольській і Томській губерніях, а також в Алтайському, Уссурійському й Приморському краях зросла до 225 тис. Від Японського та Охотського морів до Забайкалля українці проживали компактною масою у так званому Зеленому Кліні.

Були українські переселенці й в інших місцях Російської імперії. В 1858 р. їх кількість у межах колишнього СРСР (без України) становила 2299,3 тис., або 14,4 %, а в 1897—

1900 рр. зросла до 4370,2 тис. осіб, що становило 16,6 % всього населення держави.

Трудова еміграція українців на Американський континент. Безземелля й злиденне життя кидали багатьох українців у пошуках щастя чи не по всьому світу. Якщо раніше зарубіжна міграція мала поодинокий, то в другій половині ХІХ ст. — масовий характер.

Основним зарубіжним регіоном української міграції із західноукраїнських земель стала *Латинська Америка*, країни якої гостро потребували робочої сили для освоєння своїх земель. Перші відомі нам українські переселенці з'явилися у Бразилії зі Львівщини в 1872 р. Згодом до неї почали прибувати невеликі групи буковинських і закарпатських селян. Крім постійних, приїжджали й сезонні мігранти. Тільки в 1895 р. їх налічувалося 15 тис. Спочатку переселенці разом з поляками й чехами селилися поблизу Курітіби, а потім почали переходити у штат Парана. Завдяки їм тут виникли Прудентополіс, Мале, Порту-Уніан, Ітайополіс та інші поселення. У Прудентополісі українські переселенці становили таку більшість громадян, що його називали «Паранська Україна».

Частина прибульців осідала в Аргентині. Перші відомі нам поселенці ступили на її землю в 1890 р., за іншими даними — у 1897 р. Розпочавшись наприкінці ХІХ ст., українська міграція в Аргентину зростала в наступному столітті. До 1914 р. сюди прибуло майже 10 тис. галицьких селян. Більшість з них оселилася в Азарі, Апостолосі, Серро Коррі, Бомпланді та інших населених пунктах пізніше створеної провінції Місіонес. Окремі переселенці діставалися Уругваю, Парагваю, Венесуели, Чилі, Перу та інших країн Латинської Америки. Ще на початку ХІХ ст. у венесуельському портовому місті Маракайо набув широкої популярності готель «Україна». Він став основним пристановищем для українських переселенців і навіть мав право екстериторіальності. Неповдалі від нього стояла й збудована в 1830 р. Михайлом Скибицьким вілла під тією ж назвою. Ще й сьогодні на латиноамериканському континенті можна зустріти чимало населених пунктів з українськими назвами.

Одним із основних регіонів поселення українських мігрантів стали *Сполучені Штати Америки*. Першим відомим українцем, що ступив на землю США, вважається лікар Лаврентій Богун, який дістався країни на каравелі «Мейфлауер» у 1620 р. Але масова міграція до США почалася з прибуттям до них у 1877 р. чималої групи закарпатських селян-русинів. За ними потяглися й вихідці з інших земель.

За окремими даними, до кінця XIX ст. у США проживало вже понад 200 тис. українських мігрантів. Абсолютна більшість із них осіла у штатах Пенсільванія і Нью-Йорк. Дещо пізніше українці почали освоювати Канаду. Перші з них висадилися на канадському узбережжі в 1891 р. А вже протягом 1896—1914 рр. пароплави доставили до Канади приблизно 170 тис. вихідців з Галичини, Закарпаття й Буковини. Спочатку вони розселялися в провінціях Альберта, Манітоба, Саскачеван, а потім і в інших. Канадська земля зарясніла українськими назвами населених пунктів — Галич, Гонта, Дніпро, Дністер, Збруч, Карпати, Київ, Козак, Коломия, Січ, Хмельницький тощо.

Життя українських переселенців у Америці нічим не нагадувало рекламні проспекти, якими їх заманювали агенти в Новий Світ. У більшості випадків їх вантажили в трюми пароплавів, що привозили з Америки до Європи худобу або якісь вантажі й не були пристосовані для перевезення людей. На Американському континенті переселенці потрапляли спочатку в карантинні табори, де їх витримували протягом кількох тижнів. Портові бараки в них нічим не нагадували красиві готелі з рекламних проспектів, були тісні, без дверей і вікон, з дірвими покрівлями. Тіснота, антисанітарія, епідемії та голод спричиняли масову смертність. Тільки в бразильському місті Прудентополіс у 1897 р. померло з цих причин 3 тис. емігрантів. Багато українців гинуло й на різних роботах.

На долю абсолютної більшості переселенців випадали найтяжчі й найменш оплачувані роботи. Вони корчували джунглі, висушували болота, прокладали дороги, будували залізниці, працювали чорноробами на фабриках і заводах та наймитами в сільському господарстві. Особливо тяжким було становище українських емігрантів на кавових плантаціях бразильських штатів, зокрема Сан-Пауло. Місцеві фазендейро фактично не змінили тих умов праці на плантаціях, що існували при рабстві. Ненормований робочий день, постійні штрафи й різні вирахування робили життя переселенців невимовно тяжким. Незнання державних мов і місцевого законодавства створювало сприятливі умови для зловживань і свавілля з боку місцевої адміністрації. Тільки найбільш фізично здорові й витривалі могли вижити в таких умовах і заробити якусь копійку на невідкладні потреби.

Частина переселенців прагнула завести власне господарство, розраховуючи на обіцяну їм землю. Але, наприклад, в Аргентині більшість придатної для сільського господарства землі вже перебувала в руках латифундистів. І українські

мігранти мусили освоювати або орендувати малоприсадатні для сільського господарства землі чи найматися на різні роботи. У Бразилії вже легше було одержати наділи землі розміром 25—30 га з наступною виплатою їхньої вартості протягом 10 років. Не один рік треба було витратити на розкорчовування джунглів, будівництво жител і господарських приміщень, а також придбання худоби, тяглової сили й реманенту. Таким же чином освоювали переселенці й американські та канадські прерії. При цьому вони часто вступали в конфлікти з місцевими племенами, які захищали свої угіддя від переселенців. У бразильському штаті Парана місцеві власті заради мігрантів не тільки зганяли з місць, а й фізично винищували племена ботокудів. У відповідь ті нападали на колонії чи окремі господарства пришельців, палили хати, нищили посіви, майно, а то й вбивали людей. Такі випадки стались у Ріо-Негро й Ітайополісі.

Емігранти з України не стояли осторонь і громадсько-політичного життя Американського континенту. Вихідець із Київщини Агафій Гончаренко після прибуття до Америки в 1865 р. організував у Сан-Франциско видання російською та українською мовами двотижневика «Аляска Геральд». Двотижневик виходив протягом 1868—1872 рр. і друкував різні матеріали про життя українських переселенців, у тому числі й українських козаків на Камчатці та Алясці. За його даними, після продажу Росією Сполученим Штатам Америки Аляски й Алеутських островів у 1867 р. там залишилося майже 20 тис. українців. Священик з Галичини Іван Волінський протягом 1885—1890 рр. видавав у Пенсільванії україномовну газету «Америка». Інший священик, Григорій Грушка, в 1893 р. заснував газету «Свобода». Такі видання набули великої популярності серед українських переселенців і підтримувалися ними матеріально.

Українські емігранти брали безпосередню участь у визвольній боротьбі латиноамериканських народів проти іспанських колонізаторів у першій половині XIX ст. Одним з найпошлідовніших прихильників Симона Болівара став вихідець з України Михайло Скибицький. За мужність і героїзм у битві під Аякучо 9 грудня 1824 р. він одержав орден «Бюсто Лібертадор» і вважався національним героєм Венесуели, Перу та інших латиноамериканських країн. У війні північноамериканських колоній за незалежність розкрився воєнний талант Василя Турчина. Очолювана ним одна з бригад Північної армії наводила жах на противника, а її командир дістав прізвисько «Грізний козак». У його бригаді було чимало інших вихідців з України. Українців можна

було зустріти й серед патріотів, які визволяли Кубу від колонізаторів наприкінці ХІХ ст.

Побут українських переселенців в Америці. Переселившись на Американський континент, українські емігранти мусили швидко адаптуватись у місцевому середовищі. В нових умовах вони втрачали частину свого національного колориту, але окремі риси своєї культури, побуту, звичаїв та обрядів намагалися зберегти будь-що. Найбільші можливості для цього існували в місцях компактного проживання. Зокрема, в бразильському місті Прудентополіс українська колонія була такою великою і впливовою, що українську мову в побутовому спілкуванні почали вживати поляки, німці й бразильці, а польську — в Ітайополісі та Ріо-Негро — словаки й ті ж німці та бразильці. У більшості випадків українські переселенці, як і решта, надавали перевагу при одруженні своїм одноплемінникам.

Досить швидко прибулі пристосували до нових умов свої житла, господарські приміщення, одяг і взуття. Вони будували хати місцевої конструкції без утеплення й опалення. Кухні розташовувались окремо від жител. Поселення на нових місцях також мали свої особливості. В центрі села, наприклад у Бразилії, стояли торговельні заклади, школа та церква. Від нього в різні боки відходили вулиці, які називалися «лініями». Між собою вони сполучалися поперечними вулицями. Обабіч доріг розташовувалися хати з невеликими городами.

Суттєві зміни сталися в харчовому раціоні українських емігрантів, змушених використовувати для приготування їжі місцеві продукти. В Латинській Америці переселенці часто готували з плодів маніоки страву з екзотичною назвою «фариня», а також крохмаль. Чи не щоденною стравою став також «фіжон». Українці швидко звикли й до інших страв і напоїв, зокрема місцевого сорту чаю «йербамате».

Досить стійко переселенці зберігали *традиційні обрядові дійства* — весілля, хрестини, похорони, релігійні свята. Намагаючись передати нащадкам *особливості національної культури*, вони створювали бібліотеки, відкривали школи для навчання дітей елементарної грамоти. Але в більшості випадків учителями в них працювали люди без спеціальної освіти, внаслідок чого й рівень викладання був низький. Навчання велося зрозумілою дітям українською мовою, вчили також іспанську, португальську чи англійську мови. Однак через тяжке матеріальне становище батьків більшість дітей залишалася неписьменною. Частина дітей перших переселенців вже почала забувати свою мову.

Із прибуттям на Американський континент українські емігранти почали створювати *громадські організації* для захисту своїх прав і культурно-освітньої роботи. Серед переселенців часто не було конфесійної єдності й терпимості. В Бразилії, наприклад, сильний опір поширенню православної віри серед української діаспори чинили місіонери уніатського василіанського ордену. В бразильському місті Курітібе в 1902 р. почало діяти товариство «Просвіта».

- Еволюція державного устрою Австрійської імперії
- Економічне становище
- Соціальні конфлікти
- Суспільно-політичний рух

Еволюція державного устрою Австрійської імперії. В другій половині ХІХ ст. західноукраїнські землі продовжували залишатись у складі Австрійської держави й мали той же політико-адміністративний устрій, що й інші регіони. Сподівання підкорених народів на прогресивне реформування імперії після революції 1848 р. не справдились. Австрійський уряд робив усе можливе, щоб ліквідувати поступки, вирвані в нього революційним піднесенням народних мас, і зміцнити свою владу. Почався наступ реакції. 31 грудня 1851 р. імператор Франц-Йосиф скасував так і не введену в дію конституцію 1849 р. і встановив неоабсолютистський режим, запровадив цензуру, заборонив існування громадських організацій. Посилилися репресії до учасників революційних подій. Галичина до травня 1854 р. трималася на воєнному стані. Австрійський уряд намагався за будь-яку ціну втримати у покорі десятки поневолених народів і не дати розпастися «клаптиковій монархії». Одна нація нацьковувалась на іншу і всі на одну. Підкорені народи фактично не мали політичних прав і палко бажали визволитися з-під гніту Австрії.

Управління Галичиною здійснювалося через вищий адміністративний орган — *намісництво*. Його очолював намісник, у руках якого зосереджувалась адміністративно-поліцейська влада. Йому підпорядковувалися також призначувані міністром внутрішніх справ начальники повітів (старости). В управлінсько-бюрократичному апараті важливе місце займали суд, прокуратура й жандармерія. Після революції 1848 р. намісник у Галичині пильну увагу звертав насамперед на *нейтралізацію українського національно-визвольного руху*. Коли в 1854 р. австрійський уряд видав указ про поділ Галичини на українську й польську провінції з окремим управлінням у кожній, то він не допустив його реалізації. Причинами недоцільності такого поділу намісник виставив можливість соціальних заворушень і перехід краю

до Російської держави. Створені за розпорядженням міністерства в 1858 р. сервітутні комісії (розглядали право селян на користування поміщицькими угіддями) діяли в інтересах поміщиків, які здебільшого були поляками.

Наростання селянського руху, незадоволення австрійської буржуазії, національне пробудження поневолених народів і погіршення міжнародного становища Австрії змусили уряд наприкінці 50-х років приступити до розробки нової конституції. Вона мала законодавчо забезпечити перехід монархії від централізму до федералізму. Згідно з дипломом від 20 жовтня 1860 р. («федеративної конституції») передбачався розподіл виконавчої влади між імператором і рейхсратом, з одного боку, та обласними сеймами — з іншого. Це була серйозна поступка прихильникам федеративного устрою держави. Але й вона не влаштувала угорське дворянство та австрійську буржуазію, які продовжували домагатися відновлення основних законів 1848—1849 рр.

Польська шляхта Галичини зустріла жовтневу конституцію як перемогу своєї програми децентралізації Австрійської імперії. Але, виношуючи плани відродження колишньої Польщі, вона взяла курс на поглиблення автономізації Галичини, звичайно, під своїм патронатом. З надією зустріла нову конституцію й українська громадськість, але вона не мала такого впливу в адміністративних органах влади як польська. На основі нової конституції в 1861 р. були створені Галицький і Буковинський крайові сейми, які мали займатися суто місцевими справами й представляти Галичину й Буковину в Державній раді Австрійської імперії. Галицький сейм складався з 150 депутатів на чолі з призначуваним імператором крайовим маршалком. У чотирикуріальній виборчій системі (поміщики, торгово-промислова буржуазія, буржуазія великих міст, селяни) явну перевагу мали поміщики, що заклало основу дальших конфліктів між ними і селянами. Хоч формально конституція проголошувала рівноправність поляків і українців, фактично влада була передана до рук польської шляхти, яка використовувала її для зміцнення власних позицій, гоніння на українську культуру й насадження польської мови в усіх сферах суспільно-політичного й культурного життя Галичини. Незважаючи на такі негативні риси, громадськість Галичини почала звикати до конституціоналістських форм співжиття, розв'язання конфліктів мирним шляхом і гарантування прав вищим законодавчим органом. Боротьба за розширення таких прав перемістилась у сферу парламентаризму. На перших порах вона не дала бажаних результатів, селяни зневірились у

можливості поліпшити становище через своїх депутатів, почали фактично бойкотувати вибори до сейму, віддавати голоси або демагогам, або тим, хто їм більше платив.

Конституціоналізація внутрішнього устрою Австрії завершилася прийняттям конституції 1867 р. Під силовим тиском угорської аристократії й буржуазії Австрійська імперія перетворювалась на дуалістичну Австро-Угорську монархію. Австро-Угорщина ділилась на дві частини: Ціолейтанію, куди поряд з іншими регіонами відходили Галичина й Буковина; Транслейтанію, до складу якої, крім інших регіонів, передавалася Закарпатська Україна. В імперії запанували німецька та угорська нації, які за своєю кількістю були однакові з пригнобленими слов'янськими народами. Офіційно конституція проголошувала національну рівноправність у школах, державних установах і судах, а також право на вільний розвиток. Але фактично влада в Східній Галичині залишалася в руках польського панства, яке продовжувало наступати на українство.

Економічне становище. Економічне становище Галичини, Буковини й Закарпаття другої половини ХІХ ст. багато в чому визначалося реформою 1848 р., яка остаточно скасувала панщину. Держава викупувала у поміщиків селянські землі, але селяни за це мусили, починаючи з 1858 р., сплачувати їй борг протягом 40 років. При цьому поміщики звільнялися від захисних обов'язків у суді щодо своїх колишніх підданих, допомоги їм у тяжких випадках тощо. Щорічні платежі селян за звільнення перевищували в Галичині річні прибутки поміщиків від орної землі. Внаслідок проведення реформи у Східній Галичині з'явилося 375 тис. вільних селянських господарств. Селянське землеволодіння зменшилось, дві третини селянських господарств мали в середньому менше 10 моргів (морг — 0,575 га) землі кожне, а близько чверті — до 2 моргів, тоді як для забезпечення нормальних умов існування середньої сім'ї потрібно було не менше як 10 моргів. Реформа не розв'язала проблеми сервітутів, і це стало однією з причин конфліктів селян з поміщиками й занепаду їхніх господарств. За поміщиками залишалася право пропінатії — монополії на викурювання і продаж горілки, що давало їм значні прибутки. Це право було скасоване тільки в 70-х роках. В основному такий самий характер мала реформа 1848 р. й на Закарпатті. Від панщини та інших повинностей звільнялись із землею лише кріпаки, які до того користувалися наділами з правом передання їх у спадок. Але й після реформи вони до остаточного врегулювання питання про сервітути мали виконувати різні

повинності. Більшість закарпатських селян після реформи не одержала землі або дістала невеличкі наділи, явно недостатні до прожиття.

Від реформи 1848 р. виграли насамперед поміщики. Держава виплатила їм велику грошову компенсацію в сумі 4,4 млн форинтів. Витрачена сума повернулася до казни у вигляді збільшених податків із селян та різних поборів. Збереглася велика поміщицька земельна власність. У 1889 р. поміщикам, перш за все латифундистам, належало 41,1 % земельної площі Східної Галичини. Подібна картина спостерігалась і в інших західноукраїнських регіонах. Великим землевласникам належало на Північній Буковині 40,5 % і на Закарпатті — 40 % усіх земельних угідь. Однак поступово під впливом товарно-грошових відносин поміщики мушили здавати частину своїх угідь в оренду, внаслідок чого можливий прибуток від їх обробітку осідав у кишенях нових підприємців.

У зв'язку з реформою змінювався характер робочої сили у виробництві. В перші пореформені роки досить поширеними були відробітки селян за орендовану землю, користування пасовищами, позичання хліба, дров тощо. Але тільки наприкінці ХІХ ст. вільнонаймана робоча сила почала переважати в сільському виробництві, що стимулювало розвиток як поміщицьких, так і заможних селянських господарств. У 1900 р. в сільському господарстві та суміжних з ним галузях Східної Галичини працювало 110 тис. постійних і понад 173 тис. поденних робітників. Така ж перевага поденників спостерігалась і на інших західноукраїнських землях, що свідчило про незадовільне матеріальне становище селянства, його дальше розорення.

У сільському господарстві почала інтенсивніше застосовуватися землеробська техніка. Щоправда, в цілому цей процес відбувався досить повільно. Кінні молотарки, віялки, сівалки, парові плуги, локомотиви та інша техніка з'являлися лише в окремих поміщицьких і селянських господарствах, а решта, як і раніше, користувалася старими знаряддями праці.

Основною галуззю сільського господарства Східної Галичини залишалось землеробство. В селянських господарствах воно, як правило, не виходило за межі напівнатурального виробництва й лише в окремих випадках мало зв'язки з ринком. Більше продукції сюди потрапляло від поміщицьких господарств, хоча до кінця століття вони так і не набули товарного характеру. У гірських районах розвивалося переважно вівчарство. З технічних культур знач-

ного поширення набули льон, коноплі, тютюн. Поліпшувалася система землеробства. Однак загалом за темпами розвитку сільського господарства, запровадження вільнонайманої робочої сили, нової техніки й технологій Галичина, Закарпаття й Буковина помітно відставали як від західних регіонів Австро-Угорської, так і українських земель Російської імперії.

Одним з показників становлення буржуазних відносин є розвиток транспорту, який забезпечував швидкість обороту товарів і робочої сили. залізничне будівництво в Галичині дещо пошвидко після революції 1848 р. У 1859 — 1870 рр. довжина колій збільшилась у Східній Галичині з 66,9 до 673,1 км, тобто в 10 разів. Однак за темпами залізничного будівництва Східна Галичина значно відставала від промислових районів Австрії. Подібне спостерігалось й на інших західноукраїнських землях. Довжина залізниць на Закарпатті наприкінці ХІХ ст. хоч і зросла до 500 км, але становила лише 3,3% залізничних колій Угорщини. У залізничне будівництво активно проникав іноземний капітал. Власних паровозобудівних заводів Західна Україна не мала, діяли тільки великі паровозо- й вагоноремонтні майстерні, зокрема у Львові, Перемишлі, Станіславі, в яких працювало кілька сотень робітників.

У промислового відношенні західноукраїнські землі залишалися найвідсталішими провінціями Австро-Угорщини й фактично перетворилися на колоніальний придаток розвинутих частин імперії. Хоч австрійський уряд у 1859 р. дозволив вільну промислово-підприємницьку діяльність замість цехових відносин, але його практична політика супроводжувалася гальмуванням розвитку промисловості Східної Галичини. Це проявлялось, зокрема, в запровадженні у виробництво парових машин і нової техніки. Якщо наприкінці 60-х промислова революція у західних провінціях Австрійської держави вже завершувалася, то в Східній Галичині тільки починалась. У 1851 р. потужність парових двигунів у ній становила 52 к. с., а в усій Австрії — 8288 к. с. Лише з 70-х років почалося переобладнання промислових підприємств на парову тягу. В 1890 р. у Східній Галичині потужність парових двигунів в обробній промисловості зросла до 5,6 тис. к. с. У Закарпатті наприкінці ХІХ ст. вона становила 3 тис. к. с.

Інтенсивніше розвивалися видобувні галузі промисловості. Замість примітивного видобутку нафти з 1869 р. почали використовувати *парові машини* для буріння нафтових свердловин. Та кардинальні зміни в нафтодобувній промисловості сталися після впровадження в ній глибинного бу-

ріння. Порівняно з 1874 р. видобуток нафти в 1900 р. зріс майже в 12 разів і досяг 326,3 тис. т. При цьому уряд тривалий час забороняв будувати в Східній Галичині нафтоперегінні заводи, й нафта у сирому виді вивозилася на переробку до Австрії та Угорщини. Активізувався видобуток бурого вугілля в Золочівському, Снятинському, Коломийському й Жовківському повітах. Але шахти були невеличкими, на кожній з них працювало до 20 чол., з використанням здебільшого ручних знарядь праці. За 1890—1900 рр. у Східній Галичині видобуто 506,3 тис. т вугілля, переважна частина якого йшла на задоволення потреб етнічних провінцій Австрії та Угорщини. Тривав традиційний видобуток солі. Втім, лише на трьох солеварнях — у Калуші, Косові й Стебнику — діяли парові машини, на решті виварювання солі велося дідівським способом. Цей харчовий продукт добувався в невеликих кількостях також на Закарпатті.

Набагато повільніше розвивалася переробна промисловість. Володіючи значними запасами деревини, Східна Галичина, Закарпаття й Північна Буковина фактично не мали власної меблевої та інших галузей деревообробної промисловості й мусили завозити дерев'яну продукцію з інших регіонів. Зате лісопильна промисловість працювала на повну силу й швидко переоснащувалася на парову тягу. Перший паровий лісопильний завод на Закарпатті став до ладу в Ужгороді у 1869 р. Дрібні водяні лісопильні почали інтенсивно замінюватися й в інших регіонах. У Східній Галичині в 1900 р. працювало 123 лісопильні, в тому числі 56 парових. Кількість робітників на лісопильних підприємствах коливалася від 50 до 250 чол. Виробництво дощок, брусів, інших заготовок призводило до винищення масивів цінних порід дерев (дуба, смереки, граба). Особливо відчувалося це на Закарпатті. Багато західноукраїнської деревини сплавлялось або вивозилося в Угорщину, Німеччину, Австрію, Італію, Францію та інші країни Центральної й Західної Європи. Виробництво цегли й вапна ще не знало застосування парових машин. Скляну продукцію випускали у Східній Галичині 14 заводів, у тому числі й з використанням парових двигунів.

У складному становищі перебувала харчова промисловість. Маючи значну сировинну базу, борошномельна промисловість Східної Галичини, Закарпаття й Північної Буковини внаслідок установлених урядом високих митних тарифів опинилася в занепаді. Пивоваріння велося ще й досі старими методами й не могло конкурувати з цією галуззю Австрії та Угорщини. Швидше розвивалося спиртово-горіл-

чане виробництво. Кількість гуралень у Східній Галичині в 1899—1900 рр. збільшилась до 537. Досить потужними були тютюнові фабрики у Винниках, Монастириську, Заболотові й Ягольниці, на яких у 1890 р. працювало 3,4 тис. робітників.

Чи не найвідсталішими серед усіх галузей були металургійна й машинобудівна промисловості. Кількість металургійних підприємств у Східній Галичині скоротилася з семи в 1879 до чотирьох у 1890 р. На Закарпатті протягом другої половини ХІХ ст. діяло 13 залізоплавильних і металообробних заводів. На Північній Буковині ці галузі важкої промисловості шойно зароджувались. У цьому відношенні західноукраїнські землі разюче відставали від Австрії та Угорщини, а також Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщини й Півдня України.

Уповільненими темпами розвивалася й легка промисловість. У текстильній галузі переважали дрібні кустарні майстерні із застарілими ткацькими верстатами. На підвідомчій Львівській торговельно-промисловій палаті території у 1870 р. працювало 11 255 ткацьких верстатів, які дали 3,7 млн ліктів (лікоть — 455—475 мм) полотна. На території Буковинської торговельно-промислової палати кустарі виробляли в середньому по 1 млн ліктів полотна щорічно. Досить поширеним було виробництво взуття. У середині 80-х років у Східній Галичині налічувалося щонайменше 10,9 тис. шевців, продукція яких призначалася насамперед для задоволення потреб ринку. Широко застосовувалась наймана робоча сила, а також праця учнів і підмайстрів. Значну частку ремісників становили шевці також на Буковині та Закарпатті. Зростало виробництво одягу, кожї, посуду, хліба, наземних транспортних засобів, плетіння кошиків тощо.

Одночасно з економікою поступово розвивалися міста й торгівля. Кількість жителів Львова протягом 1800—1900 рр. зросла з 109,7 до 159,9 тис. осіб. Більшість міст, у тому числі й Чернівці, Ужгород, Стрий, Станіслав, Дрогобич, Мукачеве, Берегове, мали тільки по кілька тисяч або десятків тисяч жителів і швидше нагадували сільські поселення. Основна торгівля велася на ярмарках і базарах. Започатковувалася торговельна спеціалізація. У Львові в 1879 р. вперше відбувся хлібний ярмарок. Велика кількість зерна продавалася також у Чернівцях, Вижниці та Садгорі. Худоба збувалася переважно на ярмарках Ужгорода, Мукачєвого, Хуста й Мараморош-Сігета.

Соціальні конфлікти. З розвитком соціальних відносин відбувалася дальша соціальна поляризація західноукраїн-

ського суспільства. Незначна частина населення збагачувалась, а більшість розорялась або зазнавала матеріальних злиднів. З відміною панщини зросла кількість *найманих робітників як у промисловості, так і в сільському господарстві*. На фабриках і заводах переважали постійні, а в сільському господарстві поденні робітники. Досить поширеною була праця жінок і дітей. На фабриках і заводах Закарпаття наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. вони становили 10 % усіх працівників, чим підривалося відтворення українського субетносу й погіршувався його фізичний стан. Матеріальне становище найманих робітників було скрутним: зарплата не задовольняла їхніх життєвих потреб, в окремих випадках вона частково замінювалася сіллю, горілкою, пивом чи іншими товарами. Часто замість грошей працівникам видавали марки або квитки, стягувалися різноманітні штрафи. Незважаючи на урядове обмеження робочого дня 11—12 годинами, він подеколи тривав 13—16 годин. Фактично не існувало техніки безпеки, внаслідок чого працівники одержували травми або зазнавали каліцтв. Кваліфікована медична допомога була недоступна для більшості найманих робітників.

На незадовільне економічне становище, тяжкі умови праці і юридичне безправ'я робітники відповідали скаргами, вимогами й еміграцією за кордон. У 70-х роках у Східній Галичині значного *поширення набрав страйковий рух*. У 1870 р. припинили працювати друкарі Львова. Страйком керували Й. Сенік і Щ. Беднарський, які входили до «групи лівих» створеного 1869 р. «Прогресивного товариства львівських друкарів». Тижневий страйк закінчився перемогою: підприємці мусили скоротити робочий день й одночасно підвищити заробітну плату. В квітні 1871 р. друкарі, а також 300 робітників швейних майстерень Львова знову добилися підвищення своєї заробітної плати. До страйків удавалися також стельмахи, колісники Львова, нафтовики Борислава та працівники інших професій. На розгортання робітничого руху з 70-х років певний вплив почали справляти І Інтернаціонал і події Паризької комуни.

З середини 80-х виступи трудівників почастишали, стали масовішими й жорсткішими у своїх вимогах. У липні 1884 р. застрайкували 3 тис. нафтовиків, які витримали навіть сутичку з поліцією, але все ж таки перемогли. Добилися задоволення своїх вимог про 10-годинний робочий день, мінімум заробітної плати, щотижневу її виплату, поліпшення умов праці й львівські меблярі в 1886 р. За ними виступили також пекарі й працівники інших підприємств міста.

Робітничий рух став організованішим після об'єднаного з'їзду соціал-демократичної партії Австрії 31 грудня 1888 р., який прийняв відповідну програму дій. Після її схвалення на масовому мітингу у Львові в травні 1889 р. змінились і вимоги робітників. Уже наступного року 4 тис. учасників мітингу відзначили 1 травня як свято всіх трудящих, висунули вимоги введення загального виборчого права для осіб, що досягли 21 року, 8-годинного робочого дня, заборони праці дітей до 14 років, зменшення робочого дня для підлітків до 6 годин на день тощо. Деякі з цих вимог висували й учасники травневого мітингу у Львові 1893 р. Починаючи з 80-х років важливе місце в робітничому русі Східної Галичини займає боротьба за загальне виборче право.

До страйкового руху поступово прилучалися робітники Північної Буковини й Закарпаття. У травні 1897—1899 рр. виступили чернівецькі будівельники, меблярі Ужгорода. Подібне відбувалося й в інших містах цих регіонів.

Соціальні конфлікти тривали на селі. На несправедливе вирішення сервітутної проблеми селяни відповідали масовими позовами до суду на поміщиків, виступами проти власників лісів і громадських пасовищ та місцевої влади, а також вимагали розгляду питання в галицькому й буковинському сеймах. Хлібороби неодноразово захоплювали угіддя й самовільно користувалися ними до прибуття військових команд, свідомо робили потрави й вирубки поміщицьких посівів та лісів. Часом ці дії супроводжувалися сутичками з каральними загонами й людськими жертвами. Селяни протестували також проти комасації—зведення селянських земель в один масив для кожного господарства. Обурення селян несправедливим вирішенням земельної проблеми набуло такої гостроти, що в ряді галицьких повітів у 1885—1886 рр. вони почали готуватися до збройного повстання за справедливий перерозподіл поміщицьких земель. Для запобігання заворушенням власті направили війська, які не допустили виступу, заарештували понад 200 хліборобів і віддали їх до суду.

Селяни боролися також проти несправедливих, на їхній погляд, рішень місцевих властей про залучення сільських громад до будівництва й ремонту шляхів. У 1854 і 1855 рр. мешканці 13 громад Чернівецького повіту не погодились відбувати ці повинності, внаслідок чого до них була застосована військова сила. Громади 19 сіл Рудківського повіту Східної Галичини у 1887 р. припинили такі роботи й відмовились надалі їх виконувати. В Романівці з цього приводу

сталася навіть сутичка селян із жандармами, під час якої загинув керівник громади І. Севрук, а чимало його односельців дістали поранення. В цілому по Галичині проти примусової участі в ремонтах шляхів виступали селяни 16 повітів.

Регіональною особливістю селянського руху на західноукраїнських землях наприкінці ХІХ ст. стала його політизація. Вона проявлялася в боротьбі за рівні політичні й національні права українського населення. З'явилася нова форма протесту — віча (мітинги). Вперше таке віче зібралось в лютому 1891 р. в Коломиї. Згодом вони відбулися також у Бродях і Турці. Сотні селян із навколишніх повітів вимагали від властей запровадження загальних безпосередніх таємних виборів до сеймів, скасування неприйнятних для них законів про шляхи, мисливство, а також податків на домашні промисли. Водночас учасники деяких мітингів наполягали на запровадженні в школах української мови, створенні вчительських семінарій для національних навчальних закладів, припиненні колонізації тощо.

Така форма селянського руху дедалі поширювалася. Так, у вічі в Снятині в лютому 1892 р. взяло участь понад 2 тис. селян із найближчої округи. Наполегливо пролунали вимоги до властей, зокрема щодо введення загального виборчого права, припинення конфіскації прогресивних газет і журналів та збирання податків з них, запровадження української мови в діловодстві сільської адміністрації, удосконалення системи освіти. Разом з тим ставилися й економічні вимоги — зниження цін на сіль, створення фонду ліквідації заборгованості селян, відміни обов'язкових шарварків і т. ін. Радикальність порушених проблем значною мірою була результатом впливу Івана Франка, який узяв найактивнішу участь у вічі. У грудні 1894 р. зібралось вже крайове селянське віче, яке закликала всі прогресивні сили до негайної боротьби за політичні свободи й сприятливі умови для розвитку культури всіх народів. Почастішали страйки сільськогосподарських робітників.

Суспільно-політичний рух. Суспільно-політичний рух на західноукраїнських землях другої половини ХІХ ст. характеризувався надзвичайною строкатістю, суперечливістю й активністю. Під впливом революції 1848 р. і наступних прогресивних реформ поживилася політична діяльність різних, часто протилежних за своїми переконаннями, суспільних сил. Одну з течій суспільно-політичного руху становили так звані **м о с к в о ф і л и**, які організаційно оформились у другій половині 60-х років. Основними причинами

появи москвофільства були зневіра частини галицької інтелігенції, селянства, сільських і міських підприємців буржуазного типу в можливості вирішити місцеві проблеми власними силами, етнічна та конфесійна близькість українців і росіян, а також віра в месіанську роль Росії в житті всього слов'янства. Москвофіли, як і російське самодержавство, *не визнавали існування українського народу та його мови*, пропагували ідею «єдиної, неділимої російської народності» від Карпат до Камчатки. Таке спрямування москвофільського руху цілком влаштовувало правлячі кола Росії, й вони подавали москвофілам таємну грошову допомогу для публікації їхніх видань. Визнаними лідерами москвофілів у різний час були в Галичині Денис Зубрицький, Іван Наумович, Михайло Качковський, на Буковині — Касіян Богатирець, на Закарпатті — Адольф Добрянський та ін. У 1870 р. москвофіли заснували політичну організацію — Руську раду, яку вважали прямою наступницею Головної руської ради 1848 р. і єдиним представником усіх місцевих українців.

Москвофіли створили потужну видавничу базу. Видавали в Галичині газети «Слово» (1861—1887), «Наука» (1874—1900), «Новий пролом» (1883—1887), «Галичанин» (1893—1914), на Буковині — «Буковинська зоря» (1870), «Русская рада» (1871—1912), на Закарпатті — «Свет» (1867—1871) і журнал «Наука» (1884—1902) та ін. Крім того, вони мали власні установи, товариства й науково-літературні збірники, через які пропагували свої ідеї. Москвофіли зробили спробу створити й нав'язати українцям окреме «язичіє» — суміш з російської, української, польської та церковнослов'янської мов, яке подавали як «руську» чи «панруську» мову. Відмовляючи українцям у праві на національну мову, москвофіли тим самим сприяли денационалізації австро-угорським урядом українського населення Галичини, Буковини й Закарпаття. Одночасно в їх виданнях публікувались етнографічні матеріали, бібліографічні праці, твори російських письменників і насамперед слов'янофілів О. Хом'якова та С. Аксакова, критикувалися представники інших течій суспільно-політичного руху. Москвофіли започаткували видання серії популярних книжок для селян на штучному «язичіі» на різну тематику, розгорнули активну боротьбу з пияцтвом і створили братства тверезості, що мало важливе значення для підвищення культурно-освітнього рівня місцевого населення. Але при цьому в голови людей поряд із загальнолюдськими цінностями закладались ідеї, які спотворювали національну свідомість і не відповідали інтересам українського народу.

Протилежну позицію в суспільно-політичному русі на західноукраїнських землях займали **н а р о д о в ц і**. У вирішенні внутрішніх проблем вони орієнтувалися не на російського царя, а на український народ, присвятили себе служінню йому, звідки й дістали свою назву. Народовці доводили, що українці — це окремих народ, який займав територію від Кавказу до Карпат і гостро потребував захисту своїх національних і політичних прав. Народовство виникло наприкінці 1861 — на початку 1862 рр. і мало багато спільного з українофільством на основних українських землях. Воно проявлялося насамперед у прагненні *підвищити культурно-освітній рівень і національну свідомість українського народу*, захисті його мови та літератури. Народовці мали значну ідейну й матеріальну підтримку діячів національно-визвольного руху Наддніпрянської України. Вони пропагували твори класиків нової української літератури Тараса Шевченка, Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка та ін. Наддніпрянські громадівці Володимир Антонович, Пантелеймон Куліш і Михайло Драгоманов їздили в Галичину для встановлення особистих контактів з керівниками народовського руху й координації своїх дій. Народовцями ставала переважно молода світська інтелігенція — вчителі та студенти. Лідерами народовства в різний час були в Галичині В. Барвінський, Ю. Романчук, Д. Тянячкевич, на Буковині — С. Смаль-Стоцький, М. Василько, на Закарпатті — Ю. Жаткович, А. Волошин та ін.

Діяльність народовців проявлялась у двох основних формах. Перша — це пропаганда національних і культурно-освітніх ідей у періодичних виданнях. Серед них особливо виділялися журнали «Вечорниці» (1862—1863), «Мета» (1863—1865), «Русалка» (1866), «Правда» (1867—1898 з перервами). Функціонували народовські газети «Діло» (1880—1939) на Галичині, «Буковина» (1885—1910) тощо. З часом Галичина стала центром вільного українського слова для літераторів з Наддніпрянщини, в тому числі Марка Вовчка, Євгена Гребінки, Леоніда Глібова, Панаса Мирного та ін. Їхні художні твори й статті демонстрували високий художній рівень української літератури, давність і спільність національної культури різних українських земель, однаковість проблем, що стояли перед українцями в складі Російської та Австрійської імперій.

Другою формою діяльності народовців стала пропаганда національних ідей через створювані ними різні товариства, установи, гуртки, культурно-освітні заклади тощо. З ініціативи народовців 1864 р. було засновано перший український професійний театр у Львові, репертуар якого складався пе-

реважно з вистав української тематики. Мету надання широкої освіченості народові ставило відкрите 1868 р. товариство «Просвіта». Воно розгорнуло активну діяльність як у містах, так і в селах і наприкінці XIX ст. мало в своєму розпорядженні 816 читалень та 19 їхніх філій. Через них до кращих надбань української й світової літератури прилучилися тисячі й тисячі простих людей. Крім того, через такі заклади читачі знайомилися з книжками про передові методи ведення сільського господарства, тваринництва й заняття домашніми промислами. «Просвіта» і заможні учасники національного руху фінансували діяльність кооперативних організацій. Створені за їхнього сприяння кооперативи «Народна торгівля», «Сільський господар», страхова компанія «Дністер» та інші привчали українців до нових методів господарювання.

Непересічне значення для розвитку української мови й літератури мало створене 1873 р. Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка. Видання значної кількості народовської літератури забезпечувала відкрита на кошти полтавської поміщиці Єлисавети Милорадович-Скоропадської місцева друкарня. Важливу роль у пробудженні й формуванні національної свідомості українців відіграли створювані народовцями гуртки художньої самодіяльності, концерти й театральні вистави. Центральним представницьким органом народовців була обрана в 1885 р. Народна рада, яка вважала себе спадкоємицею Головної руської ради.

Згодом у народовському русі відбулося розмежування. Частина народовців стала на угодовські, інша — на радикальні позиції. В листопаді 1890 р. лідери галицьких народовців О. Барвінський, К. Левицький, Ю. Романчук, Д. Савчак та інші уклали з намісником у Галичині графом Казиміром Бадені угоду, згідно з якою вони за надання їм кількох депутатських місць у парламенті, відкриття трьох українських гімназій, збільшення кількості українських кафедр у Львівському університеті та інші поступки зобов'язувалися підтримувати політику австрійського уряду. Після цього була проголошена «нова ера» у відносинах народовців з урядом і польською шляхтою. В 1892 р. галицькі народовці оприлюднили свою першу програму, де ставили за мету зміцнення панівного ладу через надання українцям певних поступок. Політику співробітництва з урядом взамін на поступки підтримували С. Смаль-Стоцький, С. Винницький та інші лідери буковинських народовців.

У 1899 р. галицькі народовці об'єдналися з частиною радикалів в Українську національно-демократичну партію,

яка поряд з іншими ставила й радикальні національні завдання — зміцнення почуття національної єдності з «російськими українцями», пробудження серед українців Закарпаття того ж національного духу, що й у Галичині та Буковині. Керівний орган партії Народний комітет *виступив із закликом до українців боротися за незалежну Україну.*

Радикально настроєні діячі визвольного руху Галичини 1890 р. створили Русько-українську радикальну партію, яка одним із завдань висувала боротьбу з «новоєрівцями». Крім того, партія прагнула *до утвердження ідеалів наукового соціалізму, демократизації суспільного життя, використання здобутків культури й науки для піднесення національної свідомості й почуття солідарності серед українського населення.* Проголошувалися заборона дальшого поділу громадської власності, необхідність передання громадам якнайбільше земель шляхом їх викупу за сприяння кредитних установ, а також перетворення громад в основну одиницю на базі добровільного об'єднання окремих виробників. Ці програмні положення доповнювались окремим пунктом 1895 р. про те, що реалізація соціалістичних ідеалів можлива лише за повної політичної самостійності народу України. Засновниками й керівниками партії були І. Франко, М. Павлик, С. Данилович, Є. Левицький.

В діяльності радикалів *поєднувались як соціалістичні, так і національні сюжети.* Щоправда, Франко, Павлик та деякі інші не сповна поділяли вчення основоположників наукового соціалізму щодо провідної ролі робітничого класу в суспільстві. Член партії Юліан Бачинський 1896 р. видав публіцистичний твір «Поневолема Україна», де з допомогою марксистського вчення обґрунтовував історичну правомірність прагнення українців до створення самостійної держави. Радикали видавали для селян газети «Хлібороб» і «Громада», посилювали свій вплив у громадських читальнях і домагались їх перетворення на свої осередки. В 1896 р. під впливом радикалів у Городенківському й Коломийському повітах діяло вже 30 читалень. Радикали критикували панівний лад, москвофілів і «новоєрівців», захищали селян і робітників. Наприкінці ХІХ ст. радикальна партія переживала кризу. У 1899 р. її реформістська група приєдналася до Української соціал-демократичної партії.

Розвивалась і *соціалістична течія суспільно-політичного руху.* Один із перших галицьких соціалістів О. Терлецький на початку 70-х років створив у Відні гурток революційно-демократичної молоді. Він організував також видання народницької літератури, яка розповсюджувалася на землях,

що перебували в складі Російської імперії. Активним популяризатором марксизму був І. Франко. Він переклав частину «Капіталу», інші праці К. Маркса, а також Ф. Енгельса, написав «Катехізіс економічного соціалізму», де в популярній формі роз'яснював основні категорії економічного соціалізму. Для поширення марксистського вчення й висвітлення проблеми робітництва Франко й Павлик 1878 р. започаткували газету «Праця». У 1892 р. А. Маньковський, Й. Данюк і Г. Лашинський заснували Галицьку соціал-демократичну партію як складову Австрійської соціал-демократичної партії. Розрізнені гуртки на Буковині 1896 р. об'єдналися. Соціал-демократія почала набувати всеохоплюючого характеру, але незабаром партія розпалася. На її базі 1899 р. з'явилась Українська соціал-демократична партія. Її керівниками стали М. Ганкевич, С. Вітик, В. Охримович та ін.

- Освітній рух широких народних мас
- Початкова освіта
- Середня й вища освіта
- Наука
- Література
- Драматургія й театр
- Музика
- Образотворче мистецтво
- Народна творчість, побут і звичаї

Освітній рух широких народних мас. Розвиток культури України другої половини ХІХ ст. характеризувався рядом особливостей. Перетворення у промисловості, сільському господарстві й торгівлі, певні демократичні зрушення загострили потребу суспільства у професійно підготовлених кадрах робітників і чиновників, а також ідеологів, здатних задовольнити духовні запити народу. Небувало пожвавився інтерес широкої громадськості до історії, мови, культури. Національна інтелігенція стала впливовою інтелектуальною силою, здатною спрямовувати культурний поступ нації й вести її за собою. Активно кристалізувалася самосвідомість української нації, яка ставила на порядок денний нові й нові національно-культурні завдання. В таких умовах уряд Російської імперії вже не міг ефективно контролювати національно-культурні процеси неросійських народів і спрямовувати їх у русло денационалізації. Видавані ним заборони виявились малоефективними й фактично не могли зупинити природний процес еволюції національних культур. *Боротьба, демократичних і прогресивних національних сил проти русифікаторської політики царизму визначала зміст розвитку культури України другої половини ХІХ ст.*

Більшість простих людей усвідомлювала необхідність знань у практичній сфері й неможливість задовольнити її шкільною системою. Після реформи 1861 р. народ почав брати справу освіти у власні руки. Так зародився широкий народний рух за організацію шкільної мережі поза контролем царських чиновників. Селяни, робітники, а також сільські громади самостійно відкривали народні школи й виділяли на їх утримання необхідні кошти. На 1863 р. у Харківському учбовому окрузі налічувалося 247 і в Київському — 103

громадські однокласні школи, у створенні яких власті не брали участі. Коли ж чиновники Міністерства освіти робили спроби перешкодити розширенню мережі народних шкіл, громадськість одразу наполягала на відкритті при них додаткових класів.

Селяни й робітники, не задовольняючись однокласними, почали домагатися ще й двокласних шкіл і скасування заборони мати їх більш як одну на повіт. Причому діяли люди послідовно й рішуче, поступово ламаючи опір шкільних чиновників і Міністерства освіти. В цьому вони часто знаходили розуміння й підтримку земських діячів. Одним із аспектів освітньої діяльності широких народних мас були вимоги збільшення державних і земських асигнувань на освіту, перетворення утримуваних ними шкіл на міністерські, відкриття позашкільних закладів народної освіти.

Одночасно народні маси виступали за перебудову змісту освіти, поглиблення шкільних програм. Висувались вимоги запровадити викладання природознавства, хімії, фізики, астрономії, географії, історії. Під тиском громадськості при окремих школах відкривались ремісничі класи та курси городництва і садівництва. Батьки учнів виступали проти засилення церковних дисциплін у церковних школах і відмовляли їм у матеріальній підтримці, захищали прогресивних учителів від поліцейсько-бюрократичної сваволі, добивалися права жінок на освіту, створення жіночих шкіл або жіночих відділень при загальноосвітніх навчальних закладах.

Вимагаючи демократизації школи і освіти, робітники, селяни й національно свідомо інтелігенція обстоювали право навчати дітей рідною мовою. Навесні 1861 р. в містечку Куземиному Зіньківського повіту Полтавської губернії відкрилось початкове училище з українською мовою викладання. В ньому працювали кваліфіковані педагоги з колишніх студентів Петербурзького університету й Петербурзької гімназії. Незважаючи на різні утиски й розгул реакції, училище завдяки підтримці місцевої громадськості проіснувало до 1866 р. Широку популярність здобула українська школа у с. Денисівці Лубенського повіту тієї ж губернії, створена у 1863 р. В. Лесевичем. Вона мала велику бібліотеку з шкільними підручниками й дитячою літературою, творами Тараса Шевченка, Івана Котляревського, Марка Вовчка та інших класиків української літератури. Тільки в 1866 р. властям удалось її закрити. Але наступного року під тиском громадськості вони мусили відмінити своє рішення, правда, при цьому заборонили в ній українську мову. Подібні українські школи існували і в інших губерніях.

Характерно, що сільські громади, на відміну від одиниць-інтелігентів, сміливіше ставили перед властями питання про дозвіл викладати в школах українською мовою. При забороні українського слова Валуєвським циркуляром 1863 р. та Емським указом 1876 р. селяни Гадяцького повіту Полтавської губернії вимагали у властей дозволу на навчання дітей національною мовою. А в Золотоніському повіті такі ж вимоги ставила наприкінці XIX — на початку XX ст. абсолютна більшість місцевих селян. Народна ініціатива у другій половині XIX ст. стала основним чинником культурно-освітнього розвитку української нації.

Початкова освіта. У другій половині XIX ст. *значні зміни відбулися в освіті*, духовній основі культури народу. На час скасування кріпацтва кількість навчальних початкових закладів була явно недостатньою для задоволення потреби населення у знаннях. У 1856 р. діяло 1320 початкових шкіл, або одна школа припадала на 9,6 тис. жителів, а один учень — на 150 чол. Навчання велося за старою методикою, рівень знань учнів залишався невисоким. Введення під впливом масового культурно-освітнього руху і потреб часу «Положення про початкові народні училища» 1864 р. реформувало освіту. До початкових народних училищ було віднесено елементарні школи всіх відомств, міські й сільські, що утримувались за рахунок казни, громад і приватних осіб. У них викладали закон божий, читання, письмо, чотири арифметичні дії й, де можливо було, церковні співи. Навчання тривало 2—3 роки, обов'язково російською мовою, могло бути платним або безплатним. Всі народні училища, що раніше перебували у віданні різних відомств, підпорядковувалися Міністерству освіти, а церковно-приходські школи — синоду. Для керівництва навчально-виховною роботою шкіл створювались повітові й губернські училищні ради, вводилася посада попечителя народних училищ. Школа мала позастановий характер.

Під впливом різних чинників мережа початкових освітніх закладів у другій половині XIX ст. значно розширилася. Вирішальну роль у цьому відіграли прогресивна інтелігенція, селяни, робітники, громади і земства. Почавши освітню діяльність приблизно з 70-х років, земства на 1898 р. довели кількість своїх шкіл до 3179. Як правило, вони мали краще фінансове забезпечення, а відповідно й кращі приміщення, кращих учителів і багатші бібліотеки. В окремих випадках земства дивилися крізь пальці на викладання шкільних предметів українською мовою, а то й добивались офіційного її запровадження в навчальний процес. Усього ж в Україні в

1897 р. налічувалося 16798 початкових шкіл усіх типів, які, однак, не могли охопити навчанням усіх дітей. Значна частина населення все ще залишалась неписьменною. Навіть у 1897 р. в різних українських губерніях уміли писати тільки від 15,5 до 27,9 % усіх жителів.

Терор народників змусив урядові кола звернути увагу на духовенство як силу, здатну забезпечити мир і спокій у суспільстві. З цією метою кабінет міністрів у 1881 р. затвердив рішення про поширення впливу духовенства на всі типи училищ. Спеціальними правилами 1884 р. були створені церковнопарафіяльні школи, головна увага в яких приділялася вихованню покори властям і дотриманню церковних канонів. Навчання тривало, як правило, два роки. Церковнопарафіяльні школи розташовувалися переважно в сільській місцевості й підпорядковувалися синоду. В його ж віданні перебували й школи грамоти.

Разюча темрява народу покликала до життя появу системи *позашкільної освіти дорослих*. Вона з'явилася з ініціативи і діяла завдяки безкорисливій діяльності прогресивної громадськості, об'єднаної в різні освітні товариства, комітети, комісії. Зокрема, в останній чверті XIX ст. активну діяльність розгорнуло відкрите в 1869 р. Харківське товариство грамотності. Серед його учасників плідно працювала відома просвітниця Христіна Алчевська, яка розробила і впроваджувала на практиці ефективну методику навчання дорослих учнів.

Мережа позашкільної освіти дорослого населення складалася з недільних шкіл, вечірніх та повторних класів, народних читань і народних бібліотек. Перші недільні школи з'явилися з ініціативи прогресивної студентської молоді у 1859 р. в Києві, їх засновниками стали студенти університету на чолі з Федором Вороним, а також Яків Бекман, Митрофан Муравський. Незабаром такі школи виникли і в інших містах. Значну роль в організації недільних шкіл відіграли попечитель Київського учбового округу Микола Пирогов і професор історії Університету св. Володимира Платон Павлов. До 1862 р. по всій Україні діяло 111 недільних шкіл. Викладачами у них працювали, як правило, студенти, вчителі, прогресивне чиновництво та творча інтелігенція. Вони ж готували для недільних шкіл підручники й посібники. Навчання мало переважно світський характер і в більшості випадків виходило за межі програм початкових навчальних закладів. Крім типово шкільних предметів, у них викладалися географія, історія, природознавство, основи сільського

господарства, гігієна. Вчителі вели викладання українською мовою, добивались її офіційного визнання в школах.

Перші недільні школи швидко здобули популярність серед народу й водночас викликали невдоволення царської адміністрації й реакціонерів усіх мастей. У 1862 р. власті нібито за виявлену революційну пропаганду закрили всі недільні школи. Але через два роки під тиском громадськості мусили знову дозволити їх існування. Положення про початкові народні училища прирівнювали недільні школи до загального типу початкових навчальних закладів з чітко визначеним завданням: «стверджувати в народі релігійні й моральні поняття і поширювати початкові знання». Вони призначалися для робітників і ремісників, які не мали можливості одержати освіту звичайним способом. Над ними встановлювався пильний нагляд міністерських чиновників, а з 1891 р. ще й духовного відомства. Недільні школи почали відроджуватися тільки з 70-х років. Хоча, наприклад, приватна недільна школа Алчевської в Харкові не припиняла своєї роботи, незважаючи на всі перешкоди, протягом усієї другої половини XIX ст. Самовіддана півстолітня праця на ниві народної освіти висунула Алчевську в один ряд з найвідомішими педагогами свого часу. На кінець 90-х років кількість недільних шкіл у Полтавській губернії зросла всього до 15, Харківській і Чернігівській — до 10 в кожній.

Прості люди могли навчитися писати й читати у *вечірніх класах*. Вони призначалися для осіб, котрі не могли відвідувати щоденні чи недільні школи, а також для відстаючих учнів. Вечірні класи почали створювати у першій половині 70-х років з ініціативи селян, робітників і вчителів Борзенського повіту Чернігівської губернії. Потім вони з'явилися і в інших губерніях. Сучасники, особливо вчителі, відзначали широку популярність таких форм позашкільної освіти серед неписьменних дорослих селян і робітників. Але у зв'язку з активізацією діяльності народників вечірні класи у другій половині 70-х років були закриті й відродилися тільки наприкінці 80-х. Заняття з дорослими учнями велися 1—2 рази на тиждень протягом одного-двох років, як правило, взимку, у вільний від роботи час.

Для людей, які в дитинстві навчалися у школах, але з часом забули грамоту, організовувалися повторні класи. Вони мали на меті, з одного боку, запобігти рецидивам неписьменності, а з іншого — дати більш повну освіту тим, хто нещодавно закінчив трирічний курс початкової школи. Тут вивчалися ті ж предмети, що й у початковій школі,

але в ширшому обсязі. Учні читали художні твори, релігійно-моральні та популярні статті тощо.

На початку 60-х років у Києві, Харкові та Полтаві, а згодом і в інших містах *почали проводитися народні читання*. Але під час масових репресій проти всього українського вони були заборонені й припинили існування. Лише під тиском прогресивної громадськості уряд у 1876 р. дав дозвіл на відновлення народних читань у губернських містах, у 1888 р. — в селах і в 1894 р. — у повітових містах, фабричних і заводських селищах. При місцевих товариствах грамотності й земських установах почали працювати спеціальні Комісії, які займалися організацією читань для народу, добором відповідної літератури та ілюстрацій. Крім них, таку ж діяльність вели товариства тверезості. Для читань використовували переважно світську літературу, зокрема різні оповідання, поеми, казки, байки, а також праці про ведення сільського господарства та промислів. Їх відвідувало багато як дорослих, так і дітей, особливо в сільській місцевості. До 1896 р. у Полтавській губернії народними читаннями було охоплено 40 тис. слухачів. Приблизно таке ж саме спостерігалось і в інших губерніях.

Продовжувала існувати невелика кількість досить добре забезпечених літературою *публічних бібліотек*. Перші *народні* (безплатні) бібліотеки з'явилися у 1859—1861 рр. в Києві, Харкові, Полтаві та деяких повітових містечках. Але разом з недільними школами вони були закриті властями в 1862—1863 рр. Щоб паралізувати народну ініціативу в цій справі, в 1865 р. уряд передав питання про їх відкриття на розсуд міністра народної освіти або губернатора. З 1867 р. за ними встановлювався подвійний нагляд: Міністерства внутрішніх справ і Міністерства народної освіти, а з 1871 р. — ще й духовного відомства. В ході боротьби уряду з опозицією й народниками бібліотеки зазнавали різних утисків. Їх закривали, вилучали літературу, звільняли з роботи, а то й заарештовували бібліотекарів.

Після погрому народні бібліотеки почали відроджуватись на початку 70-х років. Одну з них відкрило в 1871 р. Харківське товариство грамотності в с. Липцях. Її книжковий фонд становив 109 примірників книжок різного жанру. В організації таких закладів брали участь повітові та губернські земства, а також сільські громади. До 1898 р. у селах і містечках Лівобережжя та Слобожанщини відкрилось 307 народних бібліотек, один заклад припадав на 32 населені пункти. Відвідувачі читали ту літературу, яку їм нав'язували

владі через «Каталоги дозволених книг». Це були в основному твори Олександра Пушкіна, Івана Тургенєва, Миколи Гоголя, Льва Толстого та інших видатних російських літераторів. Фактично не допускалися на полиці книжки українських літераторів, особливо писані українською мовою. Поряд із легальними в окремих випадках існували й нелегальні бібліотеки громадівців і народників.

Дещо в іншому становищі перебувала початкова освіта на західноукраїнських землях. У 1869 р. уряд Австро-Угорщини провів шкільну реформу, за якою встановлювалося загальне обов'язкове початкове навчання дітей від 6 до 14 років. Усі школи передавалися з відання церкви під контроль світських властей. Пізніше для керівництва освітою у Східній Галичині було створено шкільні округи, які підпорядковувалися головній крайовій раді. За новим шкільним законом (1895) школи ділились на два типи— нижчі (сільські одно-, дво- й трикласні) та вищі (міські чотири-, п'яти- й шестикласні). Навчальних закладів ні в Галичині, ні в Закарпатті, ні на Буковині явно не вистачало. Внаслідок цього, а також через тяжке матеріальне становище селян приблизно 66,4 % всього населення Східної Галичини в 1890 р. залишалось неписьменним.

На відміну від російського, австро-угорський уряд дозволяв викладання українською мовою в школах. Але його реальна політика відкривала широкі можливості для денационалізації українців, в тому числі й у школах. Сфера користування українською мовою звужувалася. Кількість навчальних закладів з українською мовою викладання у Східній Галичині зменшилася з 1292 у 1869 р. до 572 у 1871 р. Натомість дітям українців нав'язувалась польська мова. Під впливом її засилля в установах і побутовому спілкуванні чимало українців віддавали своїх дітей до польських чи змішаних, польсько-українських, шкіл. Усе це призвело до поступового скорочення україномовних навчальних закладів. У 1900 р. вже діяло 4250 класів із польською і 2250 класів з українською мовами викладання. В школах Закарпаття українську мову щодалі більше витісняла мадярська, а на Північній Буковині — румунська. Проте в цілому становище з викладанням української мови у шкільній мережі західноукраїнських земель було дещо кращим, ніж у тих українських регіонах, що перебували у складі Російської імперії. Це сприяло кращому збереженню українцями Східної Галичини національних особливостей.

Середня й вища освіта. Згідно зі статутом 1864 р. середню освіту давали *гiмназії двох типів*: класична — з викладанням

давніх латинської та грецької мов і реальна — без давніх мов. Обидві мали семирічний термін навчання. Випускники класичної гімназії могли вступати до університетів, реальної — тільки до вищих спеціальних навчальних закладів. У реальних гімназіях більше часу відводилося на вивчення математики, природознавства, фізики та космографії, креслення, а також двох європейських мов. У класичних — перевагу надавали стародавнім мовам і формальній логіці. Російська мова й література, географія, історія в гімназіях різних типів мали приблизно однакову кількість годин.

Для свого часу статут гімназій 1864 р. був досить прогресивним. За ним доступ до середньої освіти мали хлопчики всіх станів і віросповідань. Розширювалися права та функції педагогічних рад гімназій. Директор не міг відмінити їхні рішення, а лише оскаржувати їх попечителю учбового округу. Кожна гімназія повинна була мати бібліотеку з книг, допущених для навчальних закладів спеціальними каталогами. У зв'язку із загостренням політичної обстановки й розвитком економіки уряд вносив серйозні корективи в свою освітню політику.

У відповідності зі статутом гімназій і прогімназій 1871 р. було *реформовано середню освіту*. Всі чоловічі гімназії перетворювалися на класичні, реальні — ліквідовувалися. Навчання тривало вісім (сьомий клас був дворічний) років. Викладання латинської й грецької мов займало 41,2 % усього учбового часу. Значні зміни в середній освіті сталися у 80-х роках: була значно підвищена плата за навчання, обмежено доступ до гімназії євреям, у 1887 р. видано документ, відомий під назвою «циркуляра про куховарчиних дітей», який зобов'язував директорів гімназій і прогімназій утримуватися від прийому до їхніх закладів дітей прислуги, дрібних крамарів тощо.

Швидко формувалася мережа *середньої спеціальної освіти*. Під впливом економічної необхідності й освітньої діяльності ділових кіл у другій половині XIX ст. було відкрито 6 середніх комерційних училищ у Києві, Одесі та Харкові. Діяло 28 навчальних закладів сільськогосподарського профілю, 24 — педагогічного. Підготовку фельдшерів, медичних сестер, акушерок і зуболікувальних техніків здійснювали 13 медичних закладів, функціонувало 14 художніх і музичних училищ.

Під впливом загальноєвропейського освітнього процесу зароджується *жіноча середня освіта*. Положення 10 травня 1860 р. запроваджувало жіночі училища Міністерства народної освіти двох розрядів: першого — з шестирічним терміном навчання, другого — з трирічним. Вчитись у них

могли дівчата усіх станів. За своїми програмами до них наближалися єпархіальні жіночі школи з семирічним терміном навчання. В 1870 р. уряд видав «Положення про жіночі гімназії», за яким вони поділялись на заклади Міністерства народної освіти й відомства імператриці Марії. Навчання тривало вісім років. Випускниці мали право вступу до університетів. Існували також жіночі прогімназії з чотирирічним терміном навчання.

Кількість гімназій була незначною й не могла охопити навчанням усіх бажаючих. Серйозно гальмувала розвиток середніх навчальних закладів висока плата за навчання. Наприкінці 90-х років існувало 129 гімназій, із них 52 чоловічі і 77 жіночих.

Середню освіту давали також заклади закритого типу — інститути шляхетних дівчат, кадетські корпуси, приватні пансіони. Але доступ до них мали тільки діти дворян.

У гіршому становищі перебувала середня освіта на західноукраїнських землях. Наприкінці ХІХ ст. гімназії, переважно з польською мовою викладання, діяли тільки у Львові й Перемишлі. По всій Східній Галичині існувало лише п'ять реальних середніх шкіл. У явно незадовільному стані перебувала середня освіта на Закарпатті й Північній Буковині.

Повільно розширювалася в Україні мережа *вищих навчальних закладів*, насамперед університетів. У другій половині ХІХ ст. до Харківського й Київського додався Новоросійський університет, відкритий в Одесі у 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею. Тривалий час університети діяли за досить прогресивним статутом 1863 р. Він істотно розширив їхню автономію, права університетських рад і професорських колегій. Увів виборність посад ректорів, деканів і професорів. Створення студентських організацій у межах вузу заборонялось. У зв'язку з активною участю студентської молоді у народницькому русі й особливо після вбивства Олександра ІІ царський уряд посилив наступ на автономні права університетів і взяв під пильний контроль їхнє внутрішнє життя. Статут 1884 р. ліквідував автономію університетів, виборність адміністративних і викладацьких посад, запроваджувалася перевірка професорсько-викладацького складу на благонадійність.

Університети мали приблизно однакову структуру. В них діяли історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний (крім Новоросійського) факультети. Деякі з них мали відділи. Багато уваги приділялось вивченню

юридичних наук — класичного римського права, тогочасного права тощо. Поряд із читанням теоретичних курсів у 60-х роках започатковано практичне навчання студентів математичного й природничого відділів у лабораторіях.

Кількість студентів невпинно зростала. Змінювався їхній соціальний склад: зменшилося число вихідців з дворян і збільшилося — представників духовенства, купецтва, інтелігенції, буржуазії, а також селян і робітників. Навчання було платним, що гальмувало доступ до вищої освіти дітям недостатньо матеріально забезпечених батьків.

З відкриттям у Києві в 1878 р. жіночих курсів зароджується *вища жіноча освіта*. Але проіснували такі курси недовго.

З'явилися вищі спеціальні навчальні заклади для підготовки фахівців із різних галузей промисловості й духовної сфери. Ніжинський юридичний ліцей у 1875 р. був перетворений на Історико-філологічний інститут ім. кн. Безбородька і тривалий час готував учителів класичних мов, російської мови й словесності та історії для середніх шкіл. У Харкові в 1885 р. відкрито перший в Україні Південноросійський технологічний інститут. У Києві політехнічний інститут з'явився в 1898 р. У Катеринославі в 1899 р. почало діяти вище гірниче училище. Харківське ветеринарне училище у 1873 р. було реформоване у ветеринарний інститут.

На західноукраїнських землях вищу освіту продовжував давати Львівський університет із чотирма факультетами — філософським, юридичним, богословським і медичним. В 1875 р. засновано Чернівецький університет з юридичним, філософським і богословським факультетами. У 1877 р. Львівську технічну академію перетворено на політехнічний інститут. У 1897 р. у Львові засновано Академію ветеринарної медицини.

Наука. В другій половині XIX ст. *бурхливо розвиваються наукові дослідження* різних галузей людського буття. Високого рівня розвитку досягли природничі науки, які в багатьох випадках визначали характер економічних змін і технічних нововведень. Завдяки цьому економіка України в другій половині XIX ст. швидко *наближалась до світового рівня*, а в окремих галузях і перевершувала його. В Україні працювало чимало видатних учених-природознавців. Професор Харківського університету О. Ляпунов посідав провідне місце в розробці проблем стійкості й рівноваги руху механічних систем. Математики — професори Київського університету стали фундаторами нової *алгебраїчної теоретичної школи*.

Значні успіхи мала фізика. М. Умов успішно розробляв проблеми хвильових процесів і земного магнетизму, М. Авенаріус — молекулярної фізики, М. Пильчиков — магнітних аномалій і магнітних вимірів. М. Бекетов створив у Харківському університеті перші в Україні фізико-хімічне відділення й лабораторію фізичної хімії.

На передові позиції в світі вийшла *біологічна наука*. Праці І. Мечникова, І. Сеченова, О. Ковалевського стали помітним надбанням світової науки й високо цінувалися сучасниками. Працюючи в Новоросійському університеті, І. Мечников розробив учення про фотосинтез і разом із мікробіологом М. Гамалією заснував в Одесі *першу в країні бактеріологічну станцію*. Не знайшовши належного розуміння на батьківщині, Мечников переїхав до Парижа й там за створення в Пастерівському інституті вчення про імунітет став першим українським лауреатом Нобелівської премії. Світової слави своєю працею «Операції на поверхні тіла», а також винайденням багатьох медичних інструментів зажив хірург Ю. Шимановський.

Природничі науки розвивались і на західноукраїнських землях. Плідно працювали львівські вчені-геологи Ю. Токкарський та Ф. Ціркель. Помітні зрушення відбулися в сільськогосподарських науках.

На новий рівень розвитку піднеслися *суспільні науки*. Найвизначнішим українським філософом-мислителем України другої половини XIX ст. став Памфіл Юркевич (1827—1874). Тривалий час він працював у Київській духовній академії, а з 1858 р. — професором і з 1861 р. — завідувачем кафедри філософії Московського університету. Вчений створив своєрідну концепцію під назвою «філософія серця», яка базувалася на філософській спадщині Григорія Сковороди. Талановитий учений і викладач, Юркевич рішуче виступив проти вульгарно-матеріалістичної праці Михайла Чернишевського «Антропологічний принцип у філософії». За це Чернишевський та інші матеріалісти, які займали тоді сильні позиції, розгорнули проти нього жорстоку кампанію, яка фактично знищила вченого. Одним із видатних позитивістів був В. Лесевич, а відомим психологом і логіком — Г. Челпанов. Визначним вітчизняним теоретиком і методологом історії філософії став уродженець Москви О. Гіляров (1855—1938). З 1887 р. він пов'язав своє життя з Києвом і Київським університетом. У 90-ті роки вчений розробляє філософське вчення, назване «синехологічним». Його центральна ідея — загальна єдність, зв'язок усіх елементів дійсності з їхньою духовною єдністю в світі.

Активізувалась розробка економічних проблем на кафедрах університетів. Значний вплив на економічну думку справили теорії економіста М. Бунге, зокрема про вартість і капітал, а також послідовний захист ним принципу приватної власності як основи розвитку економіки. Вчений критикував економічні теорії Карла Маркса. Почалася наукова діяльність одного з ідеологів «легального марксизму» М и х а й л а Т у г а н - Б а р а н о в с ь к о г о. Одним із перших популяризаторів марксистського економічного вчення став доцент Київського університету Микола Зібер. Йому належить також велика заслуга в дослідженні історії общинного землеволодіння в народів світу, а також становища робітництва й селянства в Росії. Разом із тим учений послідовно відкидав марксистську теорію класової боротьби, вчення про диктатуру пролетаріату й соціалістичну революцію. Соціально-економічну історію розвитку України досліджував Сергій Подолинський, відмовляючись при цьому від вульгарного соціалізму. З появою земств почала швидко розвиватися статистика. Проводилися переписи населення, його економічного становища, а також ремесел і кустарних промислів, накопичувався різноманітний статистичний матеріал. Широке визнання наукових кіл здобули статистичні праці костромича за походженням і щирого українолюбця Олександра Русова «Ніжинський повіт», «Опис Чернігівської губернії», «Народна освіта в Херсонській губернії» та ін. Починається наукова діяльність основоположника вітчизняної антропології Ф е д о р а В о в к а. Значний внесок у кримінальне право й історію звичаєвого права України зробив професор Київського університету Олександр Кістяківський.

Помітні зрушення відбувались в історичній науці. Вони проявлялись в небувалому розширенні джерельної бази історичних досліджень, розробці нових проблем минулого й глибшому проникненні в закономірності та особливості історії України. М и к о л а К о с т о м а р о в своїми основними працями «Богдан Хмельницький», «Руїна» та ін. фактично започаткував наукову розробку історії України другої половини XVII — початку XVIII ст. із залученням матеріалів як вітчизняних, так і зарубіжних архівів. Основна заслуга у виданні багатьох збірників документів, у тому числі «Сулимівського архіву», «Щоденника генерального підскарбця Якова Марковича», «Мотижинського архіву», належить Олександрові Лазаревському. Крім того, його наукові праці «Малоросійські посполиті селяни», «Люди старої Малоросії», «Павло Полуботок» та інші по-новому висвітлю-

вали соціальні відносини на селі, запровадження кріпацтва, становище й еволюцію козацької старшини, її ставлення до наступу російського уряду на права Гетьманщини.

Великий вплив на розвиток історичної науки справили історик, археолог, етнограф і археограф **В о л о д и м и р А н т о н о в и ч**. У своїх працях «Про походження козацтва», «Бесіди про часи козацькі на Україні», «Дослідження про міста в Південно-Західній Русі за актами 1432—1798 рр.», «Дослідження про гайдамацтво за актами 1700—1768 рр.», «Нарис історії Великого князівства Литовського» та інших учений обґрунтовував національну особливість минулого українського народу. Зі своїх учнів Дмитра Багалія, Петра Голубовського, Михайла Грушевського, Митрофана Довнар-Запольського він створив «київську школу» істориків, яка заклала підвалини сучасної історичної науки.

Наприкінці ХІХ ст. почалася дослідницька робота корифея української історичної науки **М и х а й л а Г р у ш е в с ь к о г о**. Одним з найавторитетніших дослідників історії українського козацтва став **Д м и т р о Я в о р н и ц ь к и й**. Його тритомна «Історія запорозьких козаків» привернула увагу як фахівців, так і широкого читацького загалу своїм багатющим матеріалом і новими підходами до висвітлюваної проблеми.

Розвивалися філологічні науки. Професор Харківського університету **О л е к с а н д р П о т е б н я** започаткував так званий психологічний напрям у вітчизняному мовознавстві, висвітлював питання загального мовознавства, історичного синтаксису та діалектології. Великий авторитет мали мовознавчі праці Павла Житецького й Костя Михальчука. В Чернівецькому університеті почала працювати кафедра української мови й літератури, очолювана Степаном Смаль-Стоцьким, а в 1900 р.— кафедра української літератури у Львівському університеті.

Література. Переборюючи тиск царизму й великодержавного шовінізму, пристосовуючись до різних заборон, розвивалась українська література. При цьому вона знаходила розуміння й підтримку передової російської, польської та угорської громадськості, незадоволеної ставленням політичних режимів до національних культур. Після смерті Тараса Шевченка найпомітнішою постаттю в літературному житті України став **П а н т е л е й м о н К у л і ш**. Він прагнув збагатити літературу оригінальними жанрами, ввести її в загальноєвропейський літературний процес. Куліш створив *перший національний історичний роман* «Чорна рада», присвячений подіям в Україні 1663 р. Розгортання сюжету

подається поряд із яскравим описом одягу, побуту й народних звичаїв українського народу. Високого громадського звучання набули його альманах «Хата», збірки поезій «Досвітки», «Хуторна поезія» та інші твори.

Формується *реалістичний напрям* у літературі, започаткований у творчості **М а р к а В о в ч к а**. З-під її пера вийшла перша українська соціальна повість «Інститутка» з реалістичним зображенням кріпаків, що не мирилися з рабством і прагнули позбутися його. У «Народних оповіданнях» письменниця устами своїх героїв засуджувала кріпосницький лад, захищала знедолених людей. Її повісті й оповідання були надзвичайно популярні не тільки в Україні, а й за її межами, перекладалися багатьма європейськими мовами.

В другій половині ХІХ ст. розгорнулася активна літературна діяльність засновника української реалістичної байки **Л е о н і д а Г л і б о в а**. Перебуваючи під впливом російського байкаря Івана Крилова, письменник разом із тим спирався на український ґрунт, розвінчував гноблення людини людиною, висміював здирицтво й кріпацтво. Гуманістичними мотивами була пройнята творчість засновника громадянської і пісенно-романсової лірики **С т е п а н а Р у д а н с ь к о г о**. Його знамениті «Співомовки» позначені народним гумором, дотепністю, оптимізмом, мудрістю й волелюбством. Разом із тим поет склав чимало пісень і серед них «Повій, вітре, на Вкраїну», «Мене забудь», які стали взірцем пісенно-романсової лірики. Його перу належать також історичні поеми. Чи не найяскравішим викривальним твором української літератури є повість Анатолія Свидницького «Люборацькі», в якій показано занепад кількох поколінь старосвітської сім'ї священика, недосконалість навчання й виховання молоді.

Значний резонанс у суспільстві мав доробок письменників Олександра Кониського, Ганни Барвінок та Олексі Стороженка.

У 70 — 90-х роках українська література більше звертається до художнього відображення соціальних і психологічних проблем суспільства, збагачується творами багатьох талановитих літераторів. **І в а н Н е ч у й-Л е в и ц ь к и й** написав понад 50 романів, повістей, оповідань і казок високої художньої цінності та правдивості. Його соціально-побутові твори «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» та інші зображували життя та побут знедолених людей, їхнє нестримне прагнення до кращої долі. Соціально-психологічними мотивами позначена й творчість **П а н а с а М и р н о г о**. У романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та

повісті «Голодна воля» він викривав соціальну несправедливість, недосконалість реформи 1861 р. Багатостраждальна доля жінки-селянки постає перед читачем у повісті «Повія». Своєю художньою майстерністю Панас Мирний став урівень з видатними майстрами слова світу, зажив широкої слави у себе на Батьківщині та за кордоном.

Наприкінці ХІХ ст. починається літературна діяльність **Михайла Коцюбинського**. У своїх ранніх творах він звертається до життя представників соціальних низів суспільства й силою художнього слова протестує проти несправедливих порядків, нездатності частини інтелігенції поліпшити життя народу.

Значних висот досягла поезія Якова Щоголева, Михайла Старицького, Дніпрової-Чайки, Олени Пчілки, Павла Грабовського, Івана Манжури, Лесі Українки та ін.

Переживає піднесення й література західноукраїнських земель. **Юрій Федькович** написав 400 поетичних і прозових творів про життя і побут гуцулів Буковини й Галичини, прославляв борців за щастя народу. Твори Федьковича здобули велику популярність, перекладалися багатьма європейськими мовами.

Квінтесенцією літературного життя всієї України стала діяльність **Івана Франка**. Його літературна й наукова спадщина становить близько 5 тис. різноманітних праць. Важливе місце в них посідає робітнича тематика, насамперед показ тяжкого матеріального становища нафтовиків, їхньої готовності до боротьби проти соціальної несправедливості. Соціальним протестом позначено чимало творів Франка, зокрема вірші «Вічний революціонер» і «Каменярі». Високою художньою майстерністю вирізняються соціально-побутові поеми «Наймичка», «Марійка», «Смерть убивці» тощо. Багато в чому під впливом Франка формувалися погляди Михайла Павлика, а також С. Коваліва, Н. Кобринської та ін.

Драматургія й театр. Усупереч офіційній політиці царизму до високого інтелектуального рівня піднялися драматургія й театр. З'являється багато драматичних творів на українську тематику. **Михайло Старицький** написав 25 п'єс і серед них «Не судилось», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «У темряві» тощо. Героїку українського народу, незламну силу волі й патріотизм автор відобразив у п'єсах «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», «Оборона Буші». Вагомий внесок у драматургію зробив **Марко Кропивницький** своїми творами на соціально-побутову тематику. Його п'єси «Дай серцю

волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж павук» мали незмінний успіх на театральних сценах багатьох сіл і міст України. Нових висот досягла драматургія І в а н а К а р п е н к а-К а р о г о. Його драми й комедії позначені особливою соціальною гостротою та яскравістю образів. Його найкращі твори— «Безталанна», «Наймичка», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн» стали неощіненим надбанням української культури. В центрі уваги автора — доля людини, кривда і безправ'я, формування підприємця капіталістичного типу і соціальні пороки сучасного йому суспільства. І це при тому, що цензура дозволяла ставити п'єси лише селянської тематики.

Писали для сцени й письменники-прозаїки. Так, перероблена Старицьким комедійна п'єса «На Кожум'яках» під новою назвою «За двома зайцями» не сходить зі сцени й до сьогоднішніх днів. Часто йшла в багатьох театрах і драма Панаса Мирного «Лимерівна» та ін. У 90-х роках українська драматургія збагачується п'єсами на історичну тематику Бориса Грінченка «Степовий гість» і «Ясні зорі». Театральний репертуар поповнювали також твори Федьковича, Франка та інших літераторів.

У другій половині ХІХ ст. великого поширення набули аматорські театри, гуртки та групи. Вони діяли в багатьох містах, містечках і навіть селах. Подеколи вони мали досить високий професійний рівень, зокрема аматорські театри недільної школи в Полтаві у 1861 — 1862 рр. та Чернігові під назвою «Товариство кохаючих рідну мову» в 1861 — 1866 рр., театральний гурток студентів Київського університету, заснований Михайлом Старицьким і Миколою Лисенком у 1859 р. В аматорських гуртках Бобринця та Єлисаветграда почався творчий шлях майбутніх корифеїв українського професійного театру Кропивницького й трьох братів Тобілевичів, відомих під прізвищами Івана Карпенка-Карого, Миколи Садовського й Панаса Саксаганського. Взагалі Єлисаветград став своєю театральною Меккою України, куди тяглися найкращі акторські сили і де вперше побачили світ п'єса Шевченка «Назар Стодоля», опера Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм» та інші видатні твори.

Аматорський театр розвивався в несприятливих умовах переслідування українського слова й культури. Емський указ 1876 р. взагалі заборонив вистави на «малоруському нарідчі», не дозволялося навіть друкувати на ньому тексти до музичних творів. Але аматорський театр став уже настільки популярним в Україні та Росії, що проти цих заборон масово

виступили не лише актори, письменники, буржуазія, а й навіть прогресивне чиновництво, в тому числі й київський та волинський генерал-губернатори. Під їхнім тиском уряд у 1881 р. мусив передати питання про дозвіл на постановку українських вистав на розсуд місцевих губернаторів. Це відкрило дещо ширші можливості для розвитку театрального мистецтва.

У 1882 р. з ініціативи Кропивницького в Єлисаветграді відкрився професійний театр. У тому ж році він побував з виставами в Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві, Новочеркаську, Ростові-на-Дону, скрізь пропагуючи духовні надбання українського народу. В 1883 р. посаду директора української трупи обійняв Старицький, Кропивницький залишився режисером і актором. Крім нього, до трупи входило чимало *талановитих акторів* — М. Садовський, М. Заньковецька, П. Саксаганський, М. Садовська-Барілотті, Г. Затиркевич-Карпинська, Ф. Левицький, Л. Ліницька та ін. Вони створили незабутні сценічні образи за п'єсами Шевченка, Квітки-Основ'яненка, Кропивницького, Старицького й Карпенка-Карого. В 1885 р. трупа поділилася на два окремих колективи.

Протягом другої половини 80—90-х років діяло кілька провідних театральних колективів — Старицького, Кропивницького, Садовського — й близько 30 невеликих «російсько-малоросійських» труп. Вони виступали на сценах не тільки України. Трупа Кропивницького своїми виставами в 1886 р. здобула велику популярність у Петербурзі, а Старицького в 1886 і 1887 рр.— у Москві. Успішно проходили їхні гастролі також у Білорусії, Грузії, Польщі. Трупа Г. Деркача майже 20 років гастролювала по центральних містах Росії, побувала на Уралі, в Сибіру, а в 1893 р. дала виставу в Парижі.

Створювались російські театральні трупи, які гастролювали по різних містах України й Росії. У Києві в 1891 р. М. Соловцов заснував перший постійний російський театр. Він мав високопрофесійних акторів і ставив переважно п'єси Гоголя, Толстого і Чехова.

Розвивалося театральне мистецтво й в Східній Галичині. Перший український професійний театр відкрився у Львові в березні 1864 р. Його антрепренером, актором і одночасно режисером став Омелян Бачинський. Репертуар складався переважно з творів провідних українських драматургів Квітки-Основ'яненка, Шевченка, Котляревського. Зі своїми виставами він побував у різних містах Східної Галичини, Буковини й Закарпаття. Із втягненням колективу в політичну

боротьбу між «народовцями» й «москвофілами» рівень вистав знижується. Й тільки після приходу в 1875 р. на посаду режисера Кропивницького діяльність театру поживавлюється. На його сцені знайшли своє прочитання п'єси Гоголя «Ревізор» і «Одруження», Карпенка-Карого «Безталанна» і «Мартин Боруля», Франка «Украдене щастя» й «Учитель». Ставилися й інші твори українських драматургів, а також зарубіжних класиків Шіллера, Мольєра, Сарду.

Музика. Значний вплив на розвиток музичного мистецтва України справила творчість композитора й оперного актора в Петербурзі С. Г у л а к а - А р т е м о в с ь к о г о. Його опера «Запорожець за Дунаєм» ставилася на сценах багатьох театрів. Саме вона поклала початок класичної української опери.

Значний внесок у професійну українську музику зробив композитор і музичний теоретик П. Сокальський. На сценах театрів часто йшли його опери «Мазепа», «Майська ніч», «Богдан Хмельницький» та інші, пройняті народним мелосом. Плідно працював П. Ніщинський, в доробку якого особливе місце зайняли «Вечорниці», класичний зразок українського музичного мистецтва. Ряд музичних творів і серед них «Українську симфонію» та кілька романсів написав композитор М. Калачевський.

Корифеєм української музики став М и к о л а Л и с е н к о. Сформувавшись на кращих музичних традиціях Лейпцизької та Петербурзької консерваторій, Лисенко разом з тим увібрав у себе багатющу музичну спадщину свого співучого народу й підніс музичне мистецтво на небувало високий рівень. Своїми теоретичними працями в галузі народнопісенної творчості він започаткував українську музичну фольклористику. Інтерпретував багато поезій Шевченка. Його діяльність поширювалася на різні жанри музичного мистецтва. Лірично-фантастичний характер мають опери «Різдвяна ніч» і «Утоплена», історико-героїчний— «Тарас Бульба». Лисенко став автором перших дитячих опер «Коза-Дерева», «Пан Коцький», «Зима і весна, або снігова краля». Широку популярність здобули його опера «Чорноморці», написана за п'єсою Якова Кухаренка «Чорноморський побут на Кубані», музика до п'єси Котляревського «Наталка Полтавка» та багато інших. Йому належить чимало романсів на слова Адама Міцкевича, Генріха Гейне, Лесі Українки, Івана Франка, а також окремих творів для фортепіано.

На західноукраїнських землях музичне мистецтво представляли композитори М. Вербицький, В. Матюк, А. Вахнянин, на Північній Буковині — І. Воробкевич та ін.

Образотворче мистецтво. Серед образотворчих видів мистецтва важливе місце займала архітектура. Хоча міста і в другій половині ХІХ ст. продовжували забудовуватись хаотично й різностильово, але в них з'являлися й споруди *значної архітектурної цінності*. У Києві в 70-х роках виросли готель «Континенталь», будинок театру Соловцова, а в 1897—1901 рр. — за проектом архітектора В. Шретера оперний театр. У 1862—1882 рр. з участю О. Беретті постав Володимирський собор у Києві. Йому ж належать проекти ряду будівель по Володимирській вулиці. У Харкові активно працював архітектор О. Бекетов. Чимало унікальних споруд з'являється в Одесі: у 1884—1887 рр. — міський театр за проектом архітекторів Ф. Фельнера і Г. Гельмера, в 1894—1899 р. — нова біржа (тепер Одеська філармонія, архітектор О. Бернардацці). Відбудовується Севастополь. У Львові зводиться ряд споруд за проектами архітектора Ю. Захаревича, у тому числі будинок Львівського політехнічного інституту (1872—1877). Плідно працювали також Ю. Гохбергер, З. Горголевський та інші львівські архітектори.

Нові риси з'явилися у *скульптурному мистецтві*. Широковідомим було ім'я Л. Позена, який у малих формах художньо зображував різні типи людей та їхні заняття. Це, зокрема, композиції «Шинкар», «Кобзар», «Переселенці», «Запорожець у розвідці» тощо. Йому ж належить і ряд погрудь сучасників. Став відомим майстерно виконаними бюстами Салтикова-Щедріна, Гоголя і Шевченка скульптор П. Забіла. Набагато ширший діапазон мала творчість Б. Едуардса з Одеси: він розробляв теми як соціально-побутового, так і портретного характеру.

Розвивалася й *монументальна скульптура*, але пов'язана вона була переважно з пам'ятниками царям і вищим сановникам. Високим мистецьким рівнем вирізнявся пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві (1888) Михайла Микешина. Скульптурне мистецтво західноукраїнських земель перебувало під значним впливом віденської, мюнхенської та римської художніх шкіл. Помітний вплив на його розвиток справив краківський скульптор П. Філіппі після переїзду до Львова у 1860 р. Високою майстерністю та психологічним розкриттям образу виділялися К. Островський, Т. Баронич, О. Северин та інші, а в галузі монументально-декоративного мистецтва — Т. Рігер.

Важливим видом образотворчого мистецтва залишався *живопис*. Побутовий жанр продовжували послідовники Шевченка М. Жемчужников, Іван Соколов та Костянтин Трутовський. В 70 — 90-х роках він став соціально насиченішим

і рельєфнішим. Селянською тематикою в цей час захоплювався М. Кузнецов. Значних успіхів у розробці побутового жанру й краси української природи досяг К. Костанді. Його полотна «У хворого товариша», «Гуси», «Рання весна», «В люди» та інші стали окрасою національної культури. Художньою довершеністю позначені картини співця природи й народного побуту України М. Пимоненка. Серед його робіт найбільший успіх мали «Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Проводи рекрута» тощо. Приблизно з 70-х років починає розроблятися міська тема. Побутові сюжети, а також героїка, волелюбність, нескореність і природний гумор притаманні полотнам Іллі Реліна «У волосному правлінні», «Вечорниці», «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» та ін.

Розвивався *пейзажний живопис*. Ним активно займалися В. Орловський, Є. Світославський, Г. Ладиженський та ін. Але вершиною пейзажного живопису стала творчість Сергія Васильківського, його близько 3,5 тис. полотен — це своєрідний гімн українській природі. Серед них почесне місце займають «Ранок», «Отара в степу», «Степ на Україні», «На Харківщині».

Менш поширений був *портретний живопис*, хоч і в цьому жанрі працювали митці, які вправно володіли художньою технікою, вміли глибоко проникнути у психологію образу. Це — Пимоненко, Констанді, Васильківський та інші художники. Батальний живопис започатковує Микола Самокиш своїм першим полотном «Повернення російської кавалерії після атаки під Аустерліцом».

Як і інші види мистецтва, живопис західноукраїнських земель зазнавав впливу художніх шкіл Австрії, Німеччини й Польщі, хоч у цілому він продовжував залишатися народним. Ліричністю й глибиною зображення вирізнялися картини К. Устияновича «Бойківська пара», «Гуцулка біля джерела». Йому належить також вдало виконане полотно «Шевченко на засланні». Переважно портретним живописом займався Т. Копистинський, пейзажами — Т. Романчук. Почалась творча діяльність Івана Труша.

Розвивалося *графічне мистецтво*. *Станковою графікою* захоплювалися всі художники України, в тому числі Шевченко, Соколов, Жемчужников, Трутовський. Високого рівня досягла портретна графіка в роботах М. Мурашка, П. Мартиновича, О. Сластіона. В Одесі започатковується жанр карикатури. Його основоположник А. Красовський у 1874 р. організував видання серії карикатур «Одеська вудочка».

Народна творчість, побут і звичаї. Розвивалась також народна творчість — усна поезія, музичний фольклор, прикладне мистецтво. Народна пам'ять зберегла найкращі здобутки попередніх поколінь і одночасно збагатилася новими. Досить поширеними стають наймитські заробітчанські пісні, створені людьми в коротких перепочинках між роботою. Тому вони й відображали *тяжке життя простих людей*, роботу в наймах чи на заробітках. Водночас розвивався казковий жанр, збагачувався героїчний епос думами про Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Максима Кривоноса та інших народних ватажків. В історичних піснях знайшла відображення *боротьба проти загарбників і гнобителів*. Зароджується фольклор, в якому відображуються насамперед тяжкі умови праці на фабриках, заводах і в сільському господарстві. Усна народна творчість доповнювалась приказками, прислів'ями і анекдотами, суть яких визначалась прислів'ям — «Народ скаже, як зав'яже».

Народна музична творчість проявлялася здебільшого в думках, виконуваних у супроводі бандури, кобзи чи ліри. Вершин у цьому досяг кобзар **Остап Вересай**, митець із колосальною пам'яттю, чудовим голосом і високою виконавською майстерністю. Розквітає також талант кобзарів Павла Братиці й Михайла Кравченка. Поширеними серед народу були козачок, гопак, дудочка та інші танці. Грали, крім згаданих музичних інструментів, також на цимбалах, сопілках, скрипках, басолях. Жодне свято не обходилося без трістої музики — скрипки, цимбал, бубона.

Декоративно-прикладне мистецтво розвивалось у вигляді кустарних промислів. Досить поширеним було художнє ткацтво, в якому наприкінці ХІХ ст. почали активно використовуватися фабричні нитки й барвники. В кожному селі майстрині вміли ткати килими, шити й вишивати. Високого рівня досягла *художня кераміка*. Оригінальний посуд виробляли жителі 500 населених пунктів України. Серед них виділялися Опішня на Полтавщині, Бубнівка на Поділлі, Сокаль на Львівщині тощо. На Полтавщині, Чернігівщині, Буковині та Галичині багато майстрів уславилося різьбленням по дереву. Вироби гуцульських та інших умільців здобували широке визнання на виставках у Відні, Празі, Парижі. Існували також кольорова обробка металів, виготовлення писанок, малювання та інші промисли, які зберігали народні традиції й одночасно примножували культурні надбання попередніх поколінь.

Під впливом нових умов *змінився побут українців*. Традиційні землеробські знаряддя замінювалися новими, більш

досконалими. Заводські металеві плуги в другій половині XIX ст. дедалі більше витісняли двоколісний плуг, хоч за своєю конструкцією багато в чому були схожі на нього. У бідняцьких господарствах продовжували застосовувати примітивні дерев'яні плуги, сохи і рала, катки, ціпи, лопативіалки тощо. Коса витісняє в багатьох випадках серп і починає широко використовуватись на збиранні колосових культур. Поряд із водяними млинами й вітряками дедалі більше з'являлося механічних.

Певні зміни відбулись й у народному житті. В залежності від матеріального становища господарів сільські хати ділилися в основному на двокамерні (хата — сіни) й трикамерні (хата — сіни — комора). Але з часом більше ставало останніх. На рубежі двох століть у сінях почали відгороджуватися місця для кухні. Менших змін зазнало внутрішнє планування хати. Фактично воно залишалось таким самим, як і за середньовіччя. У промислових селищах для колективного проживання робітників почали зводити казарми з місцевого матеріалу. На Донбасі й Катеринославщині вони будувалися переважно з каменю, в інших регіонах — з дерева чи саману. Приміщення обігрівалися печами, в них ставились дво- чи триярусні нари, для сімейних пар відгороджувалися кутки, повітря було затхлим, сповненим випарами людських тіл, одягу й взуття. Жодних норм санітарії не існувало. Деякі підприємці виділяли для сімейних робітників окремі кімнати з вікном і грубкою в довгих казармах. Були й робітники, котрі будували землянки або мазанки, поблизу них — сараї й погребі, заводили крихітні городи чи сади, які допомагали їм вижити в складних умовах.

У народному одязі видимих змін не сталось. Але в його виготовленні дедалі більше використовувалися фабричні тканини, нитки, гудзики тощо. Наприкінці століття селяни почали закуповувати у великій кількості міські сорочки, косоворотки, пальта, полушубки, картузи, чоботи, черевики. Жінки вбиралися, крім традиційного народного одягу, в сарафани, міські спідниці, блузки, пальта тощо.

Значні зміни відбувалися в сімейному побуті. Патріархальна велика сім'я збереглася тільки на Поліссі та в гірських селах Закарпаття, а в інших регіонах вона вже поступилася місцем малим сім'ям. Головою родини був батько, а в окремих випадках — дорослий старший син. Прямими спадкоємцями батьківських надбань виступали діти, насамперед сини. Батьки залишалися жити, як правило, при молодшому синові, якому відповідно виділялася більша частина майна. Сім'я виступала основною виховною інстанцією, де дітям

з малку прищеплювалися чесність, порядність, працелюбність і повага до старших. У сім'ї діти невимушено й непомітно переймали вікові традиції народу в побуті, звичаях, обрядах.

Шлюбний вік починався для дівчат із 16, хлопців — із 18 років. Згода дітей на шлюб не була обов'язковою, її давали батьки. Шлюб супроводжувався весіллям із суворим дотриманням традиційних звичаїв та обрядів, що було характерним і для інших сімейних подій. Широко відзначалися також релігійні свята, в основі яких лежали прадавні світоглядні засади предків.

- 2,5—2,0 млн років тому — Зародження історії людства. Початок випростаного ходіння, розумово усвідомленої діяльності й мови, які остаточно вивели нашого предка з тваринного світу, зумовили його становлення як гомо сапієнса.
- Приблизно 1 млн років тому — Поява первісної людини на території України. Перші сліди її поблизу Хустських воріт понад р. Тисою та в інших місцях цього регіону.
- 700—100 тис. років тому — «Колиска людства». Початок масового розселення людини зі своєї прабатьківщини в різні кінці ойкумени. Стоянки первісних людей поблизу с. Лука-Врублевецька під Кам'янцем-Подільським, у басейні р. Свинолужки на Житомирщині, а також на Донеччині, в районі Карпат і в Криму. Створення первісних стад людей. Збиральницький характер господарства.
- 700—10 тис. років до н. е. — Палеоліт.
- 100—40 тис. років тому — Середній палеоліт. Розселення первісної людини на північ до басейну Десни. Поява неандертальців та їхні стоянки в печері Киїк-Коба в Криму, біля Антонівки на Донеччині, поблизу Королевого на Закарпатті. Винайдення вогню й проколюючих знарядь праці. Зародження абстрактного мислення та первісних вірувань — тотемізму, магії й анімізму. Початок поділу праці між чоловіками й жінками.
- 40—10 тис. років тому — Пізній палеоліт. Наступ льодовика. Пристосування флори й фауни до холоду. Формування кроманьйонського типу людини. Перетворення мисливства на основний вид діяльності. Заміна первісного стану первіснообщинним родовим ладом. Матріархат. Радомишльська на Житомирщині, Мізинська на Чернігівщині та інші стоянки пізньопалеолітичної людини.
- X—VI тис. до н. е. — Мезоліт. Потепління. Формування сучасних ландшафту, флори й фауни. Початок заготовляння людиною запасів різних молосків і рослинної їжі. Мікроліти. Винайдення металевих знарядь — лука й стріл. Розпадання великих і поява нечисленних колективів людей. Активне їхнє мігрування. Поселення мезолітичної людини на всій території України, зокрема стоянки Мурзак-Коба й Фатьма-Коба в Криму, Гребінківська — на Одещині, Журавська — на Чернігівщині.

- VI—III тис. до н. е. — Неоліт. «Виробнича революція». Злиття елементів культурного господарювання в систему. Заміна традиційних мисливства, рибальства, збиральництва відтворюючими формами господарювання — землеробством і скотарством. Освоєння ячменю, пшениці, проса, жита, вики. Одомашнення тварин. Двобічна обробка лез, поширення шліфування, свердління й розпилювання виробів. Винайдення ліпного посуду. Стоянки неолітичної людини поблизу Саврані на Одещині, Торсько-го — на Тернопільщині, Нізвиська — на Івано-Франківщині, Віти-Поштової — на Київщині та ін.
- IV— III тис. до н. е. — Енеоліт. Племена трипільської культури — попередники індоевропейської сім'ї народів і творці елементів матеріальної й духовної культури українського народу. Поступове освоєння території Подністров'я, Побужжя, Південної Київщини й частини Лівобережжя. Протоміста Доброводи, Сушківці, Тальянки, Майданецьке. Започаткування зернового орного землеробства та приселищного тваринництва. Поява виробів з міді й кераміки з орнаментациєю різних кольорів.
- Середина III — початок I тис. до н. е. — Епоха бронзи. Поширення виробів з бронзи. Початок суспільного поділу праці: відокремлення землеробських племен від скотарських. Винайдення сохи. Поглиблення майнової нерівності серед людей. Зародження елементів ранньоконфлексного суспільства. Початок формування антропологічного типу українців.
- Середина III — початок II тис. до н. е. — Племена ямної культури. Просування їх з лісостепу Лівобережжя в степову зону, Крим, Приазов'я, витіснення племен трипільської культури й колонізація Степового Правобережжя. Скотарювання. Розвиток гончарства, ткацтва, виготовлення кам'яних знарядь праці та зброї. Початковий елементи залізообробки. Патріархальний тип суспільства. Культ предків, бика, сонця й вогню.
- Рубіж III—II тис. 1700 рр. до н. е. — Племена культури східнославацьких курганів.
- Перша половина II тис. до н. е. — Племена катакомбної культури. Просування їх із району Сіверського Дінця на територію ямної культури й розселення в степовій зоні від Волги до Південного Бугу. Панування кочового скотарства. Початок спеціалізації у вівчарстві. Розвиток ткацтва, обробітку шкур, виготовлення посуду, кам'яних знарядь, окремих предметів з бронзи.
- Друга половина III — перша половина II тис. до н. е. — Племена культури шнурової кераміки. Поступове освоєння лісостепової й поліської зон Правобережної та частково Лівобережної України. Розвиток мотижного землеробства й приселищного скотарства. Вироблення досконалих знарядь праці та зброї з каменю. Панування патріархально-родових відносин. Майнове розшарування людей. Виривання в потойбічне життя, поширення куль-

тів, пов'язаних зі скотарством, землеробством і мисливством.

- XV—XI ст. до н. е. — Племена тшинецько-комарівської культури. Розселення їх на території сучасних Східної Польщі, Прикарпаття, Придністров'я, Південної Білорусії та Північної України. Розвиток орного землеробства та скотарства. Освоєння прядіння, ткацтва, гончарства. Вироблення переважно кам'яних знарядь праці, застосування литва. Поклоніння сонцю, утвердження землеробського культу.
- XV—IX ст. до н. е. — Племена зрубної культури, їхнє переселення з Середнього Поволжя на Лівобережну Україну, поступове освоєння Нижнього Подніпров'я, Причорномор'я та Приазов'я. Осілий спосіб життя. Ведення скотарства, землеробства, заняття мисливством і рибальством. Розвиток будівельної справи та литва.
- XV—VIII ст. до н. е. — Племена бондарихинської культури. Поступове освоєння лісостепу Лівобережжя, басейнів середньої й верхньої течії Сули, Псла, Ворскли й Сіверського Дінця. Даліше утвердження землеробства й скотарства, застосування бронзового литва. Поява залізообробки й ковальства.
- XIV—XII ст. до н. е. — Племена станівської культури на території сучасних Закарпаття, Північно-Східної Угорщини, Трансільванії та Східної Словаччини. Заняття землеробством і скотарством. Розвиток металургії.
- XIII—XI ст. до н. е. — Племена культури Ноа на заході від Дністра й частково в Середньому Подністров'ї. Заняття землеробством, скотарством, різними промислами. Масове виготовлення бронзових серпів із загостреними кінцями.
- XI—IX ст. до н. е. — Племена білогрудівської культури — найреальніші представники тієї етнічної спільноти, на базі якої утворилися східні слов'яни. Заняття орним землеробством, а також скотарством, конярством, гончарством, прядінням, ткацтвом, виливанням бронзових знарядь праці та зброї. Землеробський культ.
- I тис. до н. е. — Племена таврів у Криму. Заняття в горах скотарством, у долинах — землеробством, у прибережних місцях — рибальством. Високий розвиток гончарства, ткацтва, виготовлення різних речей з каменю, дерева та інших матеріалів. Початок переходу від родового до ранньоконфлексного суспільства.
- X—VIII ст. до н. е. — Племена чорноліської культури — спадкоємці виробничих і духовних досягнень білогрудівців. Поселення в лісостепу поміж Дніпром і Дністром, зокрема у басейнах Тясмина й Росі. Розвиток орного землеробства із застосуванням дерев'яного плуга, а також прядіння, ткацтва, бронзового литва, гончарства. Зміцнення військової організації,

- IX — середина VII ст. до н. е. — Кіммерійський період. Поселення кіммерійців на території поміж Дністром і Доном, на Кримському й Таманському півостровах. Початок виплавлювання заліза й виготовлення сталі. Війни кіммерійців з країнами Передньої Азії.
- VIII ст. до н. е. — Активна міграція людності рабовласницької Греції за межі метрополії. Освоєння греками південного й західного узбережжя Чорного моря. Заснування міст-колоній Синоп, Трапезунд та ін.
- 722—715 рр. до н. е. — Перемога кіммерійців над урартським царем Русою I.
- 676—674 рр. до н. е. — Кіммерійці в союзі з Урарту розгромили царство Фрігію, розташоване в центрі сучасної Анатолії.
- Початок VII—III ст. до н. е. — Скіфський період. Витіснення кіммерійців скіфами та освоєння ними території від Дону до Дунаю та від Чорного моря до теперішнього Києва. Становлення рабовласницької держави з власне скіфських і підкорених місцевих племен — «царських» і кочових скіфів, калліпідів, алазонів, скіфів-орачів, неврів, меланхленів, андрофагів, гелонів, будинів. Розвиток кочового скотарства й землеробства. Поширення чорної металургії та обробки металів. Війни скіфів з Персією, Фракією, Грецією. Поразка скіфів у війнах із сарматами. Занепад Великої й утворення Малої Скіфії в Нижньому Подніпров'ї та в Криму.
- Середина VII ст. до н. е. — Перший етап грецької міграції у Північне Причорномор'я. Заснування міст-колоній Істрії в Подунав'ї та Борисфена на сучасному острові Березань.
- VI—III ст. до н. е. — Племена юхновської культури.
- Перша половина VI ст. до н. е. — Другий етап освоєння грецькими переселенцями Північного Причорномор'я та Криму. Розбудова старих і заснування нових міст—Ольвії, Пантикапея (Керч) і Феодосії.
- Друга половина VI—початок V ст. до н. е. — Третій етап грецької колонізації Північного Причорномор'я та Криму. Заснування Тіра (Білгород-Дністровський) і Керкінітиди (Євпаторія).
- 513 р. до н. е. — Відсіч скіфами наступу війська перського царя Дарія I Гістапса.
- V ст. до н. е.—70-ті роки IV ст. н. е. — Утворення Боспорського царства внаслідок підкорення Пантікапеєм Фанагорії, Тіритаки, Корондами та міст-держав Керченського й Таманського півостровів, Кубані. Завоювання меотських племен Східного Приазов'я.
- Кінець V ст. до н. е.—339 р. до н. е. — Заснування Києва.
- Розгром скіфського війська царя Атея македонськими військами Філіппа II. Захоплення фракійськими племенами гетів межиріччя Дунаю та Дністра.

- 331 р. до н. е. — Похід намісника Александра Македонського Зо-
піріона на Ольвію.
- III ст. до н. е.— — Мала Скіфія в Нижньому Подніпров'ї та в Криму.
II ст. н. е. — Перехід частини скіфів до осілого способу життя
й занять землеробством, садівництвом і торгівлею.
Підкорення Ольвії, боротьба з Херсонесом та
Боспором за панування над Тавридою. Агресія
сарматів і зникнення Малої Скіфії.
- III — кінець I ст. — Розмежування праслов'янської мови на мови май-
до н. е. — бутніх західних і східних слов'ян.
- III ст. до н. е.— — Сарматський період. Розгом і часткове витіснення
середина III ст. н. е. — скіфів із Північного Причорномор'я іраномовни-
ми племенами «царських» сарматів, язигів, аорсів,
роксоланів, аланів та ін. Проникнення сарматів
у басейни Ворскли, Псла, Сули, Тясмина й Се-
реднього Подніпров'я. Напади на грецькі міста-
держави й східні римські провінції.
- III ст. до н. е. — — Безперервний етногенетичний процес формування
XII ст. н. е. — давньоукраїнської народності на базі племен зару-
бинської, черняхівської, київської, праїзької,
колочинської, пенківської та деяких інших ар-
хеологічних культур, а також літописних племен
полян, уличів, древлян, волинян, частково сіверян.
- III ст. до н. е. — — Об'єднання племен зарубинецької культури на
II ст. н. е. — території Середнього Подніпров'я, південної ча-
стини правобережних Полісся й частково Лісо-
степу. Започаткування безперервного етногенезу
української етнічної спільноти. Розселення зару-
бинців у Верхньому Подніпров'ї, басейнах Десни,
Сейму, Сожу, частково на Лівобережжі й у пониззі
Дніпра.
- III ст. до н. е. — Життя й діяльність відомих історика з Херсонеса
Сіриска, філософа з Ольвії Біона Борисфеніта,
філософа з Спелура Смікра.
- II ст. до н. е. — — Племінне об'єднання пшеворської культури на
IV ст. н. е. — території сучасної Польщі, на землях між Віс-
лою й Одером та в басейні Західного Бугу.
- 107 р. до н. е. — Повстання рабів та вільного населення Боспор-
ської держави під проводом Савмака.
- 63 р. до н. е. — Поразка Понтійського царства у війні з Римом
і смерть царя Мітрідата VI.
- II—V ст. — Формування племен черняхівської культури на
базі зарубинецької та розселення їх на території
від верхів'їв Західного Бугу до Сіверського Дінця
й від Прип'яті та Сейму до Нижнього Дунаю й
Чорного моря.
- Кінець II—IV ст. — Утворення Готського королівства в Північному
Причорномор'ї германськими племенами, що ра-
ніше жили в пониззі Вісли. Війна готів разом з
антами проти Римської імперії. Поразка готів від
гунів.
- III — перша — Розселення племен київської культури — спад-
половина V ст. — коємців зарубинецької — на території Середнього
Подніпров'я, Подесення та Посейм'я.

- 385 — Розгром антами війська царя готів Вінітара.
- 386 — Розгром готами антського війська царя Божа.
- IV— початок VII ст. — Утворення й розквіт об'єднання антських племен — прообразу праукраїнської державності. Освоєння ними території лісостепової зони від Дону до Румунії. Колонізація Балкан, Малої Азії, Пелопоннеса. Війни з аварами.
- 415 — Розгром гунів об'єднаним військом римського полководця Аеція й готського короля Теодоріха Великого.
- 453 — Смерть гунського царя Аттіли й розпад Гунського царства. Зміцнення Східноримської імперії (Візантії) й державного об'єднання антив.
- V— VII ст. — Формування на базі зарубинецької та черняхівської культур племен празької культури та освоєння ними територій у басейні Прип'яті й Верхньої Вісли, а також через Середній Дністер і Прут до Дунаю.
- V— VII ст. — Розселення на території лісостепу Лівобережжя, Середнього й частково Нижнього Подніпров'я, лісостепової зони до Дністра й Дунаю племен пеньківської культури, генетично зв'язаних з київською й черняхівською культурами.
- V— VII ст. — Освоєння басейнів Сожу, Десни та Сейму племенами колочинської культури, генетично зв'язаними з носіями зарубинецької та північних груп київської культур.
- Перша половина VII ст. — Створення дулібськими племенами праукраїнського державного об'єднання волинян на території Волині, Верхнього Подніпров'я та верхів'я Західного Бугу.
- VII ст. — Заснування слов'янами держави Само.
- VII — перша половина IX ст. — Формування праукраїнської держави «Руська земля» (Київська Русь). Політична й етнічна консолідація у федерацію племен у Середньому Подніпров'ї полян, західних сіверян і древлян. Створення політичного об'єднання «Русь». Поступова еволюція федеративної форми об'єднання у самодержавну. Утворення праукраїнської держави «Руська земля» з центром у Києві. Опір Хазарському каганату. Дипломатичні відносини з Візантією, іншими країнами Близького Сходу та Європи.
- 632 — Утворення ханом Кубратом Великої Болгарії на території приазовських степів і Таманського півострова.
- 679 — Болгарська орда Аспаруха перейшла Дністер, вигнала аварів з Лівобережжя Нижньої Подунайщини й заснувала Дунайську Болгарію.
- Середина VII— VIII ст. — Утворення й територіальне розширення Хазарського каганату у формі федерації племен з номінальною зверхністю хазарського роду Ашина.
- Кінець VIII ст. — Початок масового відходу варягів зі своєї батьківщини в пошуках нових засобів для існування.
- Не пізніше IX ст. — Поява писемності в Русі-Україні.
- Початок IX ст. — Перші спроби проникнення варягів через систему

- річок і озер в глиб Східної Європи. Перші контакти варягів з праукраїнцями «Руської землі».
- Похід руського князя Бравліна на Таврійський півострів проти хазар.
 - Хрещення деяких старійшин руських племен у Сурожі.
 - Посольство «Руської землі» до Константинополя, столиць інших країн Близького Сходу та Європи.
 - Походи руської рати князя Аскольда на Константинополь. Підписання миру з Візантією, за яким вона платила Русі щорічну данину, а та зобов'язувалася подавати їй військову допомогу в боротьбі з хазарами.
 - Хрещення князя Аскольда та його найближчого оточення в Константинополі під час чергового військового походу.
 - Правління варязького князя Рюрика з одноплемінниками в ільменських слов'ян.
 - Засновано Любеч.
 - Захоплення Києва воєводою Рюрика Олегом. Убивство Аскольда варягами.
 - Правління Олега в Русі. Підкорення праукраїнських та інших племен, які не визнавали влади пришельців.
 - Поширення на Київську та найближчі до неї землі назв «Русь» або «Руська земля». Остаточне утвердження за населенням середнього Подніпров'я етноніма «русь».
 - Поява в Русі-Україні професійних артистів — скоморохів.
 - Похід 80-тисячного війська Олега на Константинополь.
 - Княжіння Ігоря. Підкорення повсталих племен древлян та уличів.
 - Похід Ігоря з 10 тис. кораблів на Візантію. Розгром флоту візантійцями в гавані Константинополя.
 - Похід Ігоря на південно-західне узбережжя Каспійського моря. Взяття Дербента й столиці Албанії Бердаа.
 - Невдалий похід Ігоря на Візантію. Підписання невигідного для Русі договору. Перше вживання в літописі стосовно населення Київської землі етноніма «кияни» замість «поляни».
 - Порушення Ігорем звичаєвих норм збирання данини з древлянських племен. Повстання древлян, розгром князівської дружини й убивство Ігоря.
 - Правління Ольги. Розправа з князівською верхівкою древлян. Стабілізація внутрішнього життя. Зміцнення позицій Київської Русі на міжнародній арені.
 - Засновано Вишгород.
 - Відвідання Ольгою з численним почтом Константинополя. Домовленості з візантійським імператором про відносини Русі з Візантією. Християнізація Ольги та її найближчого оточення.
- Перша половина IX ст.
838— 839
- 860— 866
- 60-ті роки IX ст.
- 862— 879
- Не пізніше 882
882
- 882— 911
- IX— XI ст.
- IX— XII ст.
- 907
- 912— 945
- 914
- 943
- 944
- Зима 944— 945
- 945— 964
- Не пізніше 946
946

- 959 — Посольство Ольги до германського імператора Оттона.
- 961 — Німецьке посольство на чолі з єпископом Адельбертом до Києва.
- 964— 972 — Князювання Святослава. Розширення кордонів Київської Русі. Реорганізація управлінської системи. Війни Русі з Болгарією та Візантією.
- 964— 966 — Розгром Святославом в'ятичів, волзьких болгар, буртасів і Хазарського каганату.
- 968 — Похід 60-тисячного війська Святослава на Балкани та його участь у війні Візантії з Болгарією.
- 969 — Новий похід Святослава на Балкани. Воєнні успіхи в Болгарії. Взяття Переяславця, Великого Преслава, Доростола. Битва з візантійським військом під Андріанополем.
- 971 — Перехід Візантії в генеральний наступ на руські війська в Болгарії. Осада Святослава в Доростолі. Почесні умови миру. Втрата Руссю своїх позицій у Болгарії та Криму.
- 972 — Повернення війська Святослава з Болгарії до Києва. Битва з печенігами на дніпровських порогах. Загибель Святослава.
- 977 — Початок міжусобної боротьби між синами Святослава.
- Не пізніше 980 — Засновані Білгород, Родень, Воїнь.
- 980— 1015 — Князювання Володимира. Продовження адміністративної реформи Святослава. Зосередження всієї влади в руках Київського князя. Завершення формування території Київської Русі та зміцнення її позицій у Північному Причорномор'ї, Криму та Приазов'ї.
- 981 — Під цією датою в «Повісті временних літ» згадується про плуг з череслом на українських землях.
- 988 — Запровадження християнства в Київській Русі. Відкриття першої в Русі-Україні школи.
- 989 — Взяття руськими військами Володимира головної твердині й житниці Візантії в Криму — Корсуня (Херсонеса).
- 989— 996 — Спорудження Десятинної церкви в Києві.
- 990 — Напад печенігів на Русь.
- 992 — Розгром печенігів на р. Трубіж. Подвиг руса-українця Кожум'яки.
- 996 — Прорив печенігів до Києва.
- 997 — Облога печенігами Білгорода.
- Не пізніше XI ст. — Початок виготовлення виробів зі скла в Русі-Україні.
- XI— XII ст. — Відособлення, на думку деяких учених, давньоньгородського діалекту від інших східнослов'янських діалектів.
- XI ст. — Поява, за твердженням академіка А. Кримського, відокремленої української мови. Головною грошовою одиницею стає гривня. Жив талановитий співець Боян.

- 1015— 1019 — Міжусобна боротьба синів Володимира. Смерть Бориса та Гліба.
- 1015 — Перемога війська Ярослава над Святополком.
- 1018 — Битва між військами Ярослава й Святополка під Любечем.
- 1018 — Перемога Святополка над Ярославом під Києвом.
- 1018 — Захоплення Болеславом Хоробрим Червенських міст.
- 1019 — Перемога Ярослава над Святополком на р. Альта.
- 1019— 1054 — Князування Ярослава (Мудрого). Перетворення Київської Русі на могутню державу Європи з широкими дипломатичними зв'язками.
- 30-ті роки XI ст. — Створення «Правди Ярослава» — збірника норм давньоруського права.
- 1036 — Розгром печенізьких орд під стінами Києва.
- 1037 — Спорудження Софійського собору в Києві.
- 1037— 1050 — Відкриття першої в Русі-Україні бібліотеки.
- 1037— 1050 — Написання Іларіоном «Слова про закон і благодать».
- Не пізніше другої половини XI ст. — Масовий перехід русів-українців від рихління до перевертання ґрунтів і заміни в плужній упряжці вола конем, що знаменувало якісний стрибок у розвитку господарства й соціально-економічних відносинах.
- 1051 — Заснування боярами-монахами Антонієм і Феодосієм Києво-Печерського монастиря.
- 1051 — Призначення Ярославом Мудрим русина Іларіона київським митрополитом.
- 1054— 1057 — Князування в Києві Ізяслава Ярославича.
- 60-ті роки XI ст. — Перехід частини печенігів, торків, берендеїв, ковуїв під захист київського князя.
- 1068 — Перший великий напад половців на Русь і розгром ними руського війська на р. Альта.
- 1072 — Повстання киян проти Ізяслава.
- 1072 — Складання збірника норм давньоруського права «Правда Ярославичів».
- 1076 — Створення оригінального твору «Ізборник».
- 1097 — Князівський з'їзд у Любечі, на якому були закладені організаційні принципи припинення міжкнязівських чвар і дотримання єдності Київської Русі.
- Не пізніше XII ст. — Завершення формування давньоукраїнської народності.
- 1103 — Розгром руськими дружинами половців на р. Самарі. Заселення відвойованих земель торками й печенігами та укріплення пороської оборонної лінії.
- 1107 — Розгром дружинами київського князя Святополка й переяславського князя Володимира Мономаха половецьких орд під Лубнами.
- 1113— 1125 — Князування Володимира Мономаха. Припинення міжкнязівських чвар і відновлення політичної єдності Київської Русі. Активізація розвитку міст і економіки.

- Перші згадки про млини в «Статуті» Володимира Мономаха.
- 1113 — Розгром руськими дружинами половецьких орд на р. Донець.
- Повстання киян.
- Написання в Києві монахом Нестором першого літопису Русі-України — «Повісті временних літ».
- 1125— 1132 — Князювання Мстислава Володимировича. Продовження централістичної політики Володимира Мономаха. Останній період політичної єдності Київської Русі.
- 1132— 1139 — Князювання в Києві Ярополка Мстиславича.
- 1139— 1146 — Князювання в Києві Всеволода Ольговича.
- 1142 — Об'єднання Володимирком Володаревичем сусідніх земель в єдине Галицьке князівство з центром у Галичі.
- 1146— 1154 — Князювання в Києві Ізяслава Мстиславича.
- Поширення влади Києва на Переяславське, Володимир-Волинське, Гродненське, Смоленське та Новгородське князівства.
- 1149 — Розгром військом ростово-суздальського князя Юрія Долгорукого та його прибічників війська Ізяслава Мстиславича на р. Трубіж і захоплення Переяслава та Києва.
- Приблизно середина XII ст. — Відділення Волинського князівства від Києва. Розпад Волині на дрібні князівства.
- 1150 — Відвоювання Ізяславом Мстиславичем Києва й вигнання Юрія Долгорукого з Русі до Суздаля.
- 1152— 1187 — Князювання в Галичі Ярослава Осмомисла.
- Придушення опору місцевих бояр. Розширення території Галицького князівства.
- 1155— 1157 — Перебування Києва під владою Юрія Долгорукого.
- 1159— 1167 — Князювання в Києві смоленського князя Ростислава Мстиславича.
- 1169 — Взяття Києва військом ростово-суздальського князя Андрія Боголюбського.
- Андрій Боголюбський ставить князем у Києві Гліба Юрійовича.
- 1169— 1187 — Князювання в Переяславі Володимира Глібовича, уславленого своєю боротьбою з половцями.
- 1170— 1205 — Князювання у Володимирі Романа Мстиславича.
- 1174 — Розгром руськими князями прибічників Андрія Боголюбського під Вишгородом.
- 1180— 1202 — Князювання в Києві Святослава Всеволодовича й Рюрика Ростиславича. Стабілізація становища в Русі-Україні.
- 1184 — Розгром половців військом київського князя Святослава Всеволодовича.
- 1185 — Похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців.
- Створення «Слова о полку Ігоревім».
- Напад половецьких орд на Переяславське та інші українські князівства.
- Перша згадка про ціпи в «Слові о полку Ігоревім».

- 1187—1198 — Князювання в Галичі Володимира Ярославича. Роздроблення й занепад Галицького князівства.
- 1187 — Перша згадка в «Іпатіївському літописі» терміна «Україна» стосовно Переяславської, Чернігівської та Київської земель.
- 1189 — Друга згадка в літописі назви «Україна» щодо Галичини, Покуття та Подністров'я.
- 1199 — Створення Романом Мстиславичем Галицько-Волинського князівства.
- 1202 — Перехід під владу Романа Мстиславича Києва і навколишніх земель. Спроба князя ввести федеративний устрій держави.
- 1205 — Загибель Романа Мстиславича під час походу в Польщу.
- 1206—1211 — Князювання в Галичі новгород-сіверських князів Ігоревичів. Розпад Галицько-Волинського князівства на удли. Міжусобна боротьба князів і бояр. Терор Ігоревичів проти своїх супротивників. Стра- та Ігоревичів.
- 1213 — Третя згадка в літописі назви «Україна» стосовно Червенських міст.
- 1219—1263 — Князювання Міндовга у Литві. Початок формування з розрізних племен Литовської держави.
- 1219 — Відвоювання князем Данилом Галицьким у поляків Берестейщини й Забужжя.
- 1222 — Вторгнення 25-тисячного війська татаро-монголів на Кавказ і у Північне Приазов'я.
- 1223 — Поразка руських і половецьких військ від татаро-монголів на р. Калка. Руйнування татаро-монголами південних околиць Київської землі.
- 1225 — Відвоювання князем Данилом Галицьким у поляків Луцька, Пересопниці з округами. Початок боротьби з галицькою олігархією за Галич.
- 1236 — Розгром монголо-татарами царства волзьких болгар.
- 1237 — Початок завоювання монголо-татарами Рязанського та інших північно-східних князівств.
- 1238 — Утвердження Данила Галицького в Галичині.
— Данило Галицький ставить на київський престол воєводу Дмитра.
- 1239 — Напад навесні монголо-татар на порубіжні українські землі. Оборона й падіння Переяслава. Облога і взяття нападниками у жовтні Чернігова. Вторгнення наприкінці року монголо-татар у Крим.
- 1240 — Перша письмова згадка терміна «козак» у «Таємній історії монголів».
- Весна—літо 1240 — Захоплення монголо-татарами Княжої Гори, Витачева, Василева та інших міст-фортець Київської землі.
- 6 грудня 1240 — Взяття монголо-татарами Києва.
- 1241 — Завоювання земель України монголо-татарами.
- 1242 — Воєнні дії монголо-татар у Польщі, Угорщині, Чехії, Словаччині та в інших країнах. Утворення в пониззі Волги Золотої Орди зі столицею в Сарай.

- 1245 — Поїздка Данила Галицького в Сарай і визнання васальної залежності Галицько-Волинської держави від Золотої Орди.
- Розгром полками Данила Романовича опозиційних, угорських і польських сил під Ярославом.
- Початок 50-х років XIII ст. — Початок визволення Галичини й Волині від нечисленних татарських загонів і колабораціоністів з числа місцевих феодалів.
- 1252—1255 — Вторгнення татарської орди Куремси в Галицько-Волинську Русь.
- 1259 — Похід монголо-татарського війська Бурундая на Галицько-Волинську державу. Визнання Данилом Галицьким влади Золотої Орди й вимушене знищення міських укріплень Володимира, Луцька, Львова, Кременця, Данилова.
- 1264 — Об'єднання литовських племен і утворення Литовської держави.
- 1264 — Смерть Данила Галицького.
- 1264—близько 1269 — Князювання Шварна Даниловича в Галицькому, Холмському, Дорогичинському князівствах і в Чорній Русі.
- 1264—1301 — Князювання Лева Даниловича в Перемишльському, а після 1269 р. в Галицькому, Белзькому, Холмському й Дорогичинському князівствах. Повернення українського Закарпаття, а також Люблінської землі.
- 60—70-ті роки XIII ст. — Походи ординських військ темника Ногая на Візантію й Болгарію, включення Західноукраїнської держави до складу його улуса.
- 1272—1288 — Князювання у Волинському князівстві Володимира Васильковича. Виступи проти Польщі, активний захист волинських земель від нападів литовських військ.
- 1275, 1277 — Спільні походи галицьких, волинських і монголо-татарських військ на Литву.
- 1278 — Підписання Левом Даниловичем мирного договору з чеським королем Вацлавом.
- XIV-XVI ст. — Винайдення українськими майстрами нових плавних засобів — «дубів» і «чайок».
- 1300 — Розгром золотоординським ханом Токтою улусу Ногая.
- 1301—1315 — Князювання в Галицько-Волинській державі Юрія Львовича. Мирна розбудова держави.
- 1303 — Створення Галицької митрополії. Зміцнення міжнародного авторитету Західноукраїнської держави.
- Вживання терміна «козак» у словнику половецької мови.
- 1308 — Згадка про козаків у збірці коротких житій святих.
- 1315—1323 — Правління в Галицько-Волинській державі братів Андрія та Лева Юрійовичів. Союзнницькі відносини з Литвою. Боротьба із Золотою Ордою й загибель братів.
- 1316—1341 — Князювання в Литві великого князя Гедиміна.
- Боротьба проти хрестоносців.

- 1314— 1342 — Династичний шлюб Любарта Гедиміновича (Дмитра в християнстві) з дочкою Андрія Юрійовича.
- 1320— 1321 — Правління в Золотій Орді хана Узбека. Його війни з Галицько-Волинською державою.
- Весна— літо 1324 — Повстання селян Ужанського комітату на Закарпатті під проводом Петруні.
- 1324— 1340 — Визвольний похід галицько-волинського й литовського військ на Київське князівство. Встановлення двовладдя в Середньому Подніпров'ї.
- 1324 — Князювання в Галицько-Волинській державі Болеслава Юрія II. Втрата володінь у Північному Причорномор'ї та визнання влади Золотої Орди.
- 1324 — Війни з Польщею та Угорщиною за Люблінську землю.
- 1324 — Надання магдебурзького права Володимир-Волинському.
- 1325 — Підписання союзу між Литвою і Мазовією. Відмова Гедиміна від Волині й утримування Берестейщини та Підляшшя.
- 1333— 1370 — Правління в Польщі князя Казимира. Зміцнення Польщі й посилення зазіхань на українські землі.
- 1340— 1353 — Правління в Московському князівстві Семена Івановича. Поширення назви «вся Русія» на московські володіння.
- 1340— 1385 — Князювання у Волинській землі князя Любарта Гедиміновича.
- 1340 — Похід польсько-угорського війська Казимира на Львів. Початок воєн між Польщею й Литвою за галицькі та волинські землі.
- 1343— 1344 — Приєднання Казимиром до Польщі Перемишльської землі.
- 1345— 1377 — Правління у Литві великого князя Ольгерда Гедиміновича. Війни з Польщею за українські землі.
- 1347 — Підкорення Любартом Галичини. Рішення патріаршого собору в Константинополі про ліквідацію Галицької митрополії.
- 1349— 1352 — Польсько-литовська війна за українські землі.
- 1354 — Селянські виступи у Галичині.
- 1354 — Санкціонування патріаршим собором у Константинополі перенесення руської митрополії з Києва до Володимира на Клязьмі (з 1326 р.).
- 1354 — Перше відоме вживання термінів «Велика Росія» щодо земель Московської держави й «Мала Русь» стосовно українських земель у складі Литви й Польщі в рішенні патріаршого собору в Константинополі.
- 1356 — Надання Магдебурзького права Львову.
- 1359 — Вбивство хана Бірдибека й посилення відцентрових устремлінь у Золотій Орді.
- 1359 — Утворення Молдавського князівства. Приєднання Шипинської землі (Буковини).
- 1359 — Вихід литовських військ Ольгерда на північні кордони Чернігово-Сіверщини й Київщини.

- Кінець 1361 —
літо 1362
- Осінь 1362
- 1363— 1394
- 1374
- 1375
- 1377— 1434
- 1377
- 1380
- 1382
- 1385
- 1387
- Початок 90-х років
XIV ст.
- 1392— 1430
- 1392
- 1392— 1395
- 1397— 1398
- 1399
- 12 серпня 1399
- 1401
- 1401— 1404
- Перехід київських князів і бояр на бік Ольгерда. Визволення Київщини від татар. Визвольний похід литовсько-українського війська й орди кримського хана Мамає на схід.
 - Визволення території Чернігово-Сіверського князівства до Дону, а також Переяславщини.
 - Завершення визволення України від іга Золотої Орди. Розгром у битві на р. Сині Води татарських орд і визволення Поділля від загарбників. Об'єднання Литви й України в одній державі як рівна з рівною. Відновлення українських князівств як автономних державних утворень, типових для періоду Київської Русі.
 - Правління у Київському князівстві Володимира Ольгердовича.
 - Надання Магдебурзького права Кам'янцю.
 - Заснування Галицької католицької єпархії.
 - Правління у Литві князя Ягайла Ольгердовича (з 1386 р.— польський король).
 - Захоплення Угорщиною Холмщини й Белзщини.
 - Утворення Чернігівського, Стародубського й Новгород-Сіверського удільних князівств.
 - Народне повстання в Галичині проти угорських окупантів.
 - Укладення Кревської унії, за умовами якої Польща й Литва об'єднувалися в одну державу. Зобов'язання Литви запровадити католицизм, приєднати до Польщі як литовські, так і українські землі.
 - Остаточне відвоювання Польщею в Угорщини Галичини та встановлення влади над Молдавським князівством.
 - Відмова більшості українських князівств визнати Кревську унію. Спроба Володимира Ольгердовича, Дмитра Корибутовича, Федора Коріатовича добитися державної незалежності автономних князівств.
 - Князювання у Литві Вітовта.
 - Невдалий наступ військ Дмитра-Корибута на Литву.
 - Контрнаступ литовських військ Вітовта на Україну.
 - Розгром Вітовтом дрібних татарських ханів півдня Правобережної України й приєднання до Великого князівства Литовського Північного Причорномор'я.
 - Приїзд до Києва намісника Вітовта Гольшанського. Ліквідація удільного устрою України.
 - Поразка литовсько-української армії Вітовта у битві з ординцями на р. Ворскла.
 - Підписання Великим князівством Литовським і Польщею Вільненської угоди, за якою Литва визнавала васальну залежність від Польщі.
 - Виступ подільського князя Свидригайла Ольгердовича проти залежності Поділля від Польщі.

- 1406—1408 — Війна між Великим князівством Литовським і Росією за Псковську землю.
- 1408 — Від'їзд до Москви Свидригайла Ольгердовича, звенигородського, путивльського, перемишльського князів, а також деяких чернігівських, стародубських і сіверських бояр.
- 14 липня 1410 — Розгром Тевтонського ордену об'єднаними силами литовців, поляків, білорусів і українців під Грюнвальдом у Пруссії.
- 1411 — Повернення Ягайлом великому князю литовському Вітовту відібраного раніше у Свидригайла Поділля.
- 1413 — Підписання Литвою й Польщею Городельської унії, за якою визнавалося існування великокнязівського престолу в Литві.
- 1415 — Спорудження фортеці Хаджибей.
- 1418 — Повстання волинської шляхти на чолі з Дашком Острозьким та Олександром Носом проти Вітовта.
- 1419—1434 — Гуситський рух у Чехії. Участь у ньому українських князів.
- 30-ті роки XV ст. — Спорудження замків-міст Каравула, Білгорода, Чорногорода, Дашева.
- 1430—1432 — Князування у Великому князівстві Литовському Свидригайла Ольгердовича.
- 1430—1435 — «Велике княжіння Руське». Боротьба українських та білоруських князів за незалежність Литви й України від Польщі. Самостійна боротьба української знаті за незалежність України.
- 1431 — Боротьба патріотично настроєної волинської й подільської знаті за незалежність Волині та Поділля від Польщі.
- 1432—1440 — Князування у Великому князівстві Литовському Сигізмунда Кейстутовича. Зближення Литви з Польщею. Придушення визвольного руху в Україні.
- 1432 — Надання Луцьку Магдебурзького права.
- Видання Ягайлом привілею, яким зрівнювалися в правах з литовськими боярами-католиками «руські» бояри, які перейшли на бік Сигізмунда.
- 1434 — Поширення привілею 1432 р. на «руських» князів з числа прихильників Сигізмунда.
- Запровадження елементів правової держави.
- Створення Руського воеводства з центром у Львові (Львівська, Перемишльська, Галицька, Сяноцька та Холмська землі). Поділ земель на повіти. Введення земських і гродських судів.
- 1434—1447 — Створення Подільського воеводства а центром у Кам'янці.
- 1435 — Поразка військ прихильників державної незалежності Литви й України в битві з польсько-литовськими військами Сигізмунда під Вількомиром на р. Свента.
- Ухвала галицької шляхти про дозвіл селянину піти від пана тільки на Різдво.

- 1440—1492 — Правління у Великому князівстві Литовському князя Казимира IV (з 1445 р.— польський король).
- 1440—1452 — Правління у Волинському князівстві князя Свидригайла Ольгердовича.
- 1440—1455 — Правління у Київському князівстві князя Олелька (Олександра) Володимировича.
- 1440 — Відновлення Київського та Волинського князівств.
- 1444 — Надання Житомиру Магдебурзького права.
- 1447 — Поширення шляхетських вільностей і привілеїв на всю шляхту Великого князівства Литовського.
- 1449 — Створення незалежного від Золотої Орди й дружнього Україні Кримського ханства.
- Близько 1450—1494 — Життя й діяльність Юрія Котермака (Дрогобича) — українського вченого, професора Болонського університету, першого українського автора друкованої книги.
- 1452 — Наступ коаліції литовських магнатів на автономні права українських князівств. Ліквідація Волинського князівства.
- 1453 — Завоювання турками Константинополя й посилення експансії на північні землі.
- 1455—1470 — Правління у Київському князівстві Семена Олельковича. Перетворення князівства на загальноукраїнську державу з тенденцією до самостійності.
- 1456 — Встановлення васальної залежності Молдавського князівства від султанської Туреччини.
- 1458 — Остаточне відокремлення Київської митрополії від Московської.
- 1462 — Утворення Белзького воєводства з центром у Белзі. Поділ на повіті й запровадження земських і громадських судів.
- 1462—1505 — Правління у Московському князівстві Івана III. Завершення об'єднання навколишніх земель і створення централізованої Московської держави.
- 1468 — Введення в дію Судебника Великого князівства Литовського.
- 1471 — Остаточна ліквідація Київського князівства, а з ним і давньоукраїнського внутрішнього устрою України.
- 1475 — Вторгнення турецьких військ у Крим. Перетворення Кримського ханства на васала султанської Туреччини й авангард турецької експансії на землі східних слов'ян.
- 1479 — Перший великий напад кримської орди Менглі-Гірея на Поділля.
- 1480—1481 — Намагання частини української знаті добитися незалежності своїх князівств від литовських властей з допомогою Московської держави.
- 1480 — Остаточне визволення Московської держави від золотоординського панування.
- 1482 — Напад орди Менглі-Гірея на Київщину, Житомирщину та інші українські землі.

- 1487 — В Італії надрукована книга посла Венеціанської республіки Амброджо Контаріні з даними про кордон між Польщею і «Малою Руссю».
- 1489 — Три напади татарських орд на Поділля та розгром нападників.
— Перша письмова згадка про козаків на Поділлі, звідки частина вчених датує появу козацтва в Україні.
- 1490—1492 — Повстання селян на Покутті під проводом Мухи, в якому взяло участь населення Галичини, Північної Буковини й Молдавії.
- 1492—1506 — Правління у Великому князівстві Литовському Олександра Володимировича.
- 1492 — Згадка про захоплення козаками корабля на Дніпрі під Тягинєю.
- 1492—1494 — Активізація визвольного руху чернігово-сіверської знаті. Похід московського війська на Чернігово-Сіверщину й перехід на бік московського князя Івана III князів Новосельських, Одоєвських, Воротинських та ін. Визнання Литвою їхніх земель складовою частиною Московської держави.
- 1497 — Два напади татарських орд на Київщину, Поділля та інші українські землі.
- 1498 — Спустошення загонами татар і турок Поділля, Галичини й польських земель.
— Новий напад кочівників на Поділля, Волинь і Чернігівщину.
- 1499 — Татарські загони зруйнували Володимир, Красин, Люблін та інші міста й села.
— Згадка в офіційних документах про козаків.
— Сплундрування 70-тисячною турецькою армією Галичини.
- 1500—1503 — Війна Московської держави з Великим князівством Литовським.
- Початок XVI ст. — Заснування Запорізької Січі.
- 1500 — Масовий напад татар на Київщину, Волинь, Холмщину й Белзщину.
— Напад татар на Поділля й Галичину.
- 1502 — Правління литовського князя Сигізмунда I.
- 1506—1548 — Війна Росії з Великим князівством Литовським.
- 1507—1508 — Напади татар на Поділля, Волинь і Галичину.
- 1508, 1509 — Повстання української й білоруської шляхти на чолі з князем Михайлом Глинським проти литовського панування за відокремлення українських земель від Литви й відновлення незалежної «Київської держави». Повстанський рух у Білорусії та в Україні. Від'їзд Глинського з найближчими прихильниками до Москви.
- 1511 — Рішення сейму в Петрикові про розквартирування на Поділлі 5-тисячного найманого війська й сплату татарському ханові щорічних упоминків.
- 1513—1566 — Життя й діяльність Станіслава Оріховського — українсько-польського письменника, полеміста.
- 1514 — Напад татарських орд на українські та литовські землі.

- 1515 — Перемога українсько-польського війська Я. Творовського над татарами в Теревовлі.
- 1516 — Перемога українсько-польських загонів С. Лянцкоронського, М. Каменецького над татарською ордою на Поділлі.
— Перемога надвірного війська Вишневецького над татарами під Вишневецем.
- 1517 — Помер Павло Русин із Кросна — українсько-польський поет, гуманіст, учений, професор Краківського університету.
— Розгром загоном В. Шемячича татар на р. Сула.
- 1518 — Перемога надвірного війська Костянтина Острозького над татарами на Волині.
— Перемога козацького війська Остафія Дашкевича над татарами під Черкасами.
— Надання Ковелю Магдебурзького права.
- 1522 — Ухвала польського сейму про «вивід шляхетства», за яким шляхетський стан визнавався лише за тими особами, котрі стали боярами за правління Вітовта, Сигізмунда й Казимира.
- 1524 — Розпорядження короля Сигізмунда I про створення найманого реєстрового війська з однієї-двох тисяч козаків.
— Напад орд кримського хана на Поділля й Галичину.
- 1526 — Загарбання Закарпаття Угорщиною.
- 1527 — Розгром загонами І. та О. Вишневецьких, О. Дашкевича, К. Острозького, А. Немирича, Ю. Радзивілла, Ф. Сангушкевича й Ю. Семеновича 25-тисячної татарської орди між Каневом і Черкасами.
- 1528—1608 — Роки життя князя Костянтина Острозького.
- 1528 — Похід дніпровських козаків на чолі з О. Дашкевичем на Очаків.
- 1529 — Введення в дію Першого Литовського статуту — кодексу законів Великого князівства Литовського.
- 1532 — Оборона гарнізоном на чолі з Остафієм Дашкевичем Черкас від татар.
- 1536 — Повстання у Черкасах і Каневі проти місцевих старост.
- 1540 — Військо на чолі з барським старостою Бернардом Претвичем відігнало татарські загони від Бара й Хмільника.
- 1542 — Переслідування татар військом Бернарда Претвича до Очакова.
- 1549 — У Відні вийшла книга німецького дипломата й мандрівника Зігмунда Герберштейна «Записки про Московітські справи» з цінними відомостями про Україну.
- 1552—1556 — Спорудження козаками Дмитра Вишневецького першої камінної Січі на о. Хортиця.
- 1556—1561 — У Троїцькому монастирі с. Пересопниця на Волині перекладено з церковнослов'янської на староукраїнську мову Євангеліє.

- 1556 — Спільний похід козаків Дмитра Вишневецького та російських ратників Івана Ржевського у пониззя Дніпра проти татар.
- 1557 — Напад татар на Хортицю й залишення острова козаками.
— «Устава на волоки».
- 1558—1583 — Лівонська війна між Великим князівством Литовським і Росією.
- 1558 — Походи Вишневецького з черкасами й донськими козаками на Перекоп.
- 1559 — Похід Вишневецького з черкасами й донськими козаками на Азов.
- 1560 — Повернення Вишневецького з Московської держави на Середнє Подніпров'я.
- 1562 — Втручання Вишневецького в боротьбу за молдавський престол. Похід у Молдавію, полон і страта його в Стамбулі.
- 1566 — Введення в судову практику Великого князівства Литовського Другого Литовського статуту.
- 1569 — Люблінська унія між Великим князівством Литовським і Польським королівством. Створення єдиної федеративної держави Річ Посполита.
- 1572 — Створення реєстрового козацького війська.
- 1573 — У Парижі вийшла книга французького вченого та історика Блеза де Віженера «Опис Польського королівства і суміжних з ним країн» з цінними відомостями про мову, побут, звичаї та розселення українського народу.
- 1574 — Видання Іваном Федоровим «Апостола» — першої друкованої книги в Україні.
- 1575 — Допомога козаків гетьмана Івана Свирговського молдавському народові в його боротьбі проти турецького іга. Розгром турецького війська під Фокшанами, визволення столиці Волощини Бухареста й інших міст. Поразка у битві під Кагулом. Полон і страта Свирговського.
— Похід запорожців на чолі з Богданом Ружинським на Крим, малоазійське узбережжя Чорного моря, взяття Трапезунда, Синопа та інших міст. Зруйнування запорожцями татарської фортеці Іслам-Кермен. Загибель Ружинського.
— Заснування Брусилова.
— Видання Іваном Федоровим першого на українських землях Букваря.
- 1576—1586 — Правління в Речі Посполитій короля Стефана Баторія.
- 1577 — Похід запорізького гетьмана Івана Підкови з козаками у Молдавію.
- 1578 — Арешт Підкови поляками в Немирові та його страта за наполяганням султана у Львові.
— Реформування Стефаном Баторієм козацького реєстрового війська.
— У Кам'янці виник перший відомий нам в Україні цех музикантів.
- 1579 — Дії козацьких отаманів Матвія Самоватого й Ми-

- коли Козака проти російських військ на Стародубщині.
- 1580 — Взяття реєстровцями Яна Оришовського кількох міст на Сіверщині.
- Участь запорізьких козаків отаманів Бориса Жаби, Гаврила Бірулі та інших у воєнних діях польської армії під Псковом.
- 1582 — Вихід у Кенігсберзі книги польського історика й поета Мацея Стрийковського «Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі» з багатьма відомостями про Україну.
- Кінець 1585 — Заснування у Львові Успенського православного братства.
- Відкриття першої в Україні братської школи у Львові.
- 1586 — Похід запорожців у пониззя Дніпра. Взяття Очакова, облога Козлова й Білгорода.
- 1587 — Вихід у світ першого друкованого полемічного твору «Ключ царства небесного» ректора Острозької школи Герасима Смотрицького.
- 1588 — Введення в судову практику Третього Литовського статуту.
- 1589 — Створення православних братств у Рогатині та Красноставі.
- 1590 — Заснування Кременчука.
- Грудень 1591 — Повстання козаків на чолі з Криштофом Косинським. Облога Києва в червні 1592 р. Поразки під П'яткою на Житомирщині 23—30 січня 1593 р. та відхід на Запоріжжя. Облога Черкас улітку 1593 р. Загибель Косинського.
- осінь 1593 — Створення православних братств у Бресті та Городку.
- 1591 — Створення православних братств в Комарні.
- 1592 — Посольство імператора Священної Римської імперії на чолі з Еріхом Лясотою до запорожців із пропозицією перейти до нього на службу.
- Квітень— липень 1594 — Похід козаків на чолі з гетьманом Григорієм Лободою й сотником надвірного війська князів Острозьких Северином Наливайком у Молдавське князівство проти турок і татар.
- Літо 1594 — Козацько-селянське повстання під проводом Северина Наливайка. У жовтні-листопаді 1594 р. повстанці захоплюють Брацлав, Бар, виганяють польських чиновників з Поділля й починають встановлювати свою владу. Навесні 1595 р. здобувають Луцьк, згодом роблять рейд по білоруських містах. Наступ урядових військ, поразка повстанців 23 березня 1596 р. в урочищі Гострий Камінь, оточення їх під Лубнами, капітуляція.
- Осінь 1594 — Життя й діяльність Богдана Хмельницького.
- травень 1596 —
- Близько 1595 — 27 липня 1657 — Уніатський та православний собор у Бресті.
- 6—10 жовтня 1596 —
- 1597 — Вихід у світ полемічної книги Петра Скарги «На захист Брестської унії».

- 1599
 - Вихід у світ книги Марціана Броєвського (Христофора Філалета) «Апокрисис» із засудженням унії.
 - Вихід у світ українською мовою твору одного із засновників уніатської церкви Іпатія Потія «Антиапокрисис» із виправданням унії.
- 1599—1602
 - Гетьманування Самійла Кішки.
- 1603—1604
 - Сухопутні та морські походи запорожців на Кримське ханство й Туреччину.
- 1604—1605
 - Участь запорожців у поході Лжедмитрія I на Москву.
- 1606
 - Взяття запорожцями Варни.
- 1606—1607
 - Масове покозачення українського населення.
 - Повстання селян і козаків Брацлава й Корсуня.
- 1608
 - Похід запорожців Михайла Наймановича на Крим.
- 1609
 - Дії 40 тис. запорожців на російській території.
 - Похід козаків на турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію, Акерман.
 - Ухвала польського сейму «Про козаків запорізьких».
- 1612
 - Напад татар на Поділля.
- 1614
 - Морський похід запорожців на Туреччину. Спущення околиць Трапезунда і взяття Синопа.
- 1615
 - Морський похід запорожців на Туреччину. Дії між Царгородом і Міневною.
 - Створення у Києві православного братства.
 - Відкриття на кошти Гальшки Гулевичівни братської школи у Києві.
- 1616
 - Напад татар на Поділля.
 - Похід запорожців під проводом Петра Сагайдачного на Крим. Взяття головного невільницького ринку Кафи.
 - Морський похід запорожців на малоазійське узбережжя Чорного моря.
 - Заснування Крилова.
- 1617
 - Створення православного братства в Луцьку.
- 18 жовтня 1617
 - Угоди між козацтвом і польськими комісарами в урочищі Суха Вільшанка під Білою Церквою про повернення не внесених до реєстру козаків під владу панів.
- 1618—1648
 - Тридцятилітня війна в Європі між двома коаліціями держав: Габсбурзькою католицькою (Австрія, Іспанія, Польща, Ватикан) і протестантською (Англія, Нідерланди, Данія, Франція, Швеція). Участь у воєнних діях українських козаків.
- 1618
 - Похід 20-тисячного козацького війська Петра Сагайдачного в Росію на допомогу королевици Владиславу.
 - Встановлення дипломатичних відносин між Запорізькою Січчю та Персією.
- 1 грудня 1618
 - Деулінське перемир'я між Росією та Польщею, за яким до Польщі поверталися Чернігово-Сіверщина й Смоленщина.

- 1619 — Антишляхетський рух запорізького козацтва на Подніпров'ї. Підписання 7 жовтня Роставицької угоди між старшиною й гетьманом Жолкевським про збільшення козацького реєстру до 3 тис.
- Воєнні дії 10-тисячного загону українських добровольців полковників Кличковського й Русиновського на Закарпатті на боці австрійського імператора Фердинанда II проти семигородського господаря Юрія Ракоція.
- 1620—1621 — Польсько-турецька війна й участь у ній українських козаків. 17—29 вересня 1620 р. поразка польських військ від турок на Цецорських висотах. 6—7 червня 1621 р. ухвалення козацькою радою в урочищі Суха Діброва рішення про допомогу Польщі. Бої під Хотином. 29 вересня підписання мирного договору між Польщею й Туреччиною, від якого Україна нічого не виграла.
- 1620 — Відновлення православної митрополії.
- На територію США ступив перший відомий нам переселенець з України лікар Лаврентій Богун.
- 1622—1624 — Зосередження на Білоцерківщині 20—30 тис. самовільних козаків. Загострення ситуації в краї.
- 10 квітня 1622 — Смерть Петра Сагайдачного в Києві.
- 1623 — Заміна турецьким султаном на кримському престолі Мехмет-Гірея Джанібек-Гіреєм, що супроводжувалося спалахом міжусобної боротьби в Криму.
- Грудень 1624 — Підписання козаками угоди з Шагін-Гіреєм про допомогу в боротьбі з султанською Портою.
- Березень 1625 — Прикриття козацьким флотом з 370 чайок Криму від атак турецького флоту.
- 1625 — Спільний морський похід 2 тис. донців і 10 тис. запорожців на малоазійське узбережжя Чорного моря.
- Козацько-селянське повстання під проводом Марка Жмайла. 19—22 жовтня битва під Криловом. Відступ повстанців до Курукового озера під Кременчуком і підписання 26 жовтня Куруківської угоди з гетьманом Конецпольським.
- 1627 — Прохання Мехмета й Шагіна Гіреїв у Запорізької Січі військової допомоги в боротьбі з Кантемир-Мурзою.
- 1628 — Похід 4-тисячного козацького загону гетьмана Михайла Дорошенка на допомогу обложених у Бахчисарай Гіреям. Смерть Дорошенка. Зняття козаками облоги з Бахчисарая. Втрата Гіреями ханського престолу, поселення на Запоріжжі й спроби повернути собі владу з допомогою козаків.
- 1629 — Зосередження на Запорізькій Січі 40 тис. селян-утікачів із центральних земель.
- Похід запорожців на чолі з Григорієм Чорним і Тарасом Федоровичем (Трясилом) у Крим.

- 1630-ті — 1640-ві роки
- Масове переселення селян Волині та Поділля на Лівобережжя й у Слобожанщину.
- 1630— 1631
- Козацько-селянське повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила). Взяття Корсуня, Канева, Баришівки, переможні бої під Переяславом. Підписання 29 травня 1630 р. Переяславської угоди, за якою козацький реєстр збільшувався до 6 тис. чоловік, а козацька залога на Січі — до 2 тис. чоловік.
- 1631
- Запрошення шведським королем запорожців до себе на службу.
- 1632— 1648
- Правління в Речі Посполитій короля Владислава IV.
- 1632
- Затвердження польським сеймом «Статеї для заспокоєння руського народу», які визнавали існування православної церкви.
 - Злиття Лаврської та Братської шкіл і утворення Києво-Могилянського колегіуму.
- 1635
- Зруйнування запорожцями Івана Сулими ново-збудованої поляками фортеці Кодак на Дніпрі.
 - Участь українських козаків у подіях Тридцятилітньої війни.
- 1636
- Дії козацького корпусу полковника Павла Носковського на території Франції.
- Початок 1637
- Похід 5-тисячного козацького війська Павлюка (Павла Бута) в Крим на допомогу Інаст-Гірею в його боротьбі зі ставлеником Туреччини мурзою Кантемиром.
- Травень — грудень 1637
- Козацько-селянське повстання під проводом гетьмана Павлюка. Похід на Південну Київщину й Переяслав. Поразка повстанців 5 грудня у битві під Кумейками, відступ до Боровиці й капітуляція перед гетьманом Миколою Потоцьким 14 грудня.
- Березень — липень 1638
- Козацько-селянське повстання під проводом Яцька Остриянина. Визволення ряду лівобережних міст і розгром польського війська під Говтвою. Переслідування польських загонів і бій під Лубнами 6 травня. Відступ Остриянина з частиною повстанців на Слобідську Україну. Відхід повстанців до гирла р. Старець. Підписання 29 липня між старшиною й польським командуванням мирної угоди.
- Березень 1638
- Затвердження сеймом Ординації війська Запорізького.
- 24 листопада 1638
- Оголошення в урочищі Маслів Став представникам козацтва змісту Ординації війська Запорізького.
- 1645
- Запрошення урядом Франції 2,5 тис. запорожців на службу.
- 1646
- Повідомлення вивідачів польському гетьману Станіславу Конєцпольському про підготовку запорізьких козаків до повстання.
- Осінь 1647
- Перший план знищення польських військ на Наддніпрянщині.
 - Арешт Богдана Хмельницького.

- Грудень 1647 — Визволення Хмельницького з-під арешту й прибуття з найближчими однодумцями на о. Томаківку.
- 30 січня — початок лютого 1648 1648 — Взяття козаками Хмельницького Запорізької Січі й початок національно-визвольної революції.
— Національно-визвольна революція. Повалення польсько-шляхетського панування й створення основ Української держави.
- 1648—1660 1648 — Національно-визвольна війна українського народу.
— Перший етап національно-визвольної війни. Повалення панівного ладу, визволення етнічних українських земель, створення підвалин Української держави.
- 1649—1654 — Другий етап національно-визвольної війни. Продовження боротьби за незалежність молодій республіки, розбудова держави, об'єднання України з Росією.
- 1654—1660 — Третій етап національно-визвольної війни. Спільні воєнні дії України з Росією проти Речі Посполитої, пошуки козацькою старшиною нових геополітичних орієнтирів, поступовий відхід Росії від узятих на себе зобов'язань, урізання автономних прав України й, нарешті, поділ єдиної держави на Лівобережний та Правобережний регіони з протилежною політичною орієнтацією.
- 1648—1657 — Гетьманування Богдана Хмельницького, видатного політичного діяча, полководця, дипломата, творця нової Української держави. Проведення послідовної політики, спрямованої на визволення України, її захист від посягань іноземних країн, розбудову держави, пошуки надійного союзника в боротьбі з Річчю Посполитою. Намагання консолідувати різні соціальні сили, закріпити соціально-економічні зміни в суспільстві, що сталися в перші роки національно-визвольної війни.
- 8—10 лютого 1648 — Відсіч повстанцями наступу карателів на Микитину Січ і відхід їх до Черкас.
- 21 квітня 1648 — Початок наступу польсько-українського війська двома колонами на Микитину Січ.
- 29 квітня 1648 — Атака татарами Тугай-бея противника на лівому березі Жовтих Вод. Початок облоги польського табору.
- 5—6 травня 1648 — Бої й розгром польсько-шляхетської армії на Жовтих Водах.
- 16 травня 1648 — Розгром польської армії в Гороховій Діброві під Корсунем.
- Травень 1648 — Розгортання масового повстанського руху на Лівобережній Україні.
— Зосередження війська Хмельницького під Білою Церквою.
— Посилення повстанського руху на Київщині й визволення Києва.

- Червень 1648 — Остаточне визволення Лівобережної України.
— Створення нових органів влади й козацьких полків.
— Розгортання масового повстанського руху на Правобережній Україні.
- 2 червня 1648 — Ухвала козацької ради під Білою Церквою про перемир'я.
- 8 червня 1648 — Перше листовне звернення Хмельницького до російського царя Олексія Михайловича з пропозицією про спільну боротьбу проти Речі Посполитої.
- Перша половина липня 1648 — Визволення повстанцями Заславля, Рівного, Клевани, Луцька, Чарторийська та інших міст.
- 16—18 липня 1648 — Розгром козацьким військом Максима Кривоноса польських загонів Яреми Вишневецького під Старокостянтиновом.
- 11—13 вересня 1648 — Вирішальні бої, розгром польської армії під Пиллявцями.
- 26 вересня — 16 жовтня 1648 — Облога козаками Львова.
- Жовтень 1648 — Визволення козаками й повстанцями Семена Височана Руського та Белзького воеводств.
- 27 жовтня — 14 листопада 1648 — Облога Замостя. Дії українських частин під Равою-Руською, на Холмщині, Підляшші, Люблінщині.
- 23 грудня 1648 — Урочиста зустріч Хмельницького в Києві.
1649 — Юридичне оформлення в Росії кріпацтва.
- Лютий 1649 — Переговори Хмельницького з польською комісією Адама Киселя в Переяславі.
— Переговори з посольствами молдавського господаря, трансільванського князя й кримського хана.
- Квітень 1649 — Направлення Хмельницьким на Прип'ятщину й Гомельщину Чернігівського полку Мартина Небаби та полку Іллі Голоти.
- Травень 1649 — Посольство Хмельницького до Москви на чолі з Вешняком із пропозицією почати спільні воєнні дії проти Речі Посполитої.
— Прибуття до Чигирин першого російського посольства на чолі з Григорієм Унковським.
— Наступ авангарду польської армії на Волинь і розгром загонів Івана Донця та Кривоносенка.
- Початок травня 1649 — Зосередження армії Хмельницького під Бердичевом. Сутички під Меджибожем і Старокостянтиновом.
- 30 червня 1649 — Атака козаків і татар ворожого табору під Збаражем. Початок облоги Збаража.
- 17 липня 1649 — Поразка 7-тисячного полку Іллі Голоти під містечком Загалля.
- Липень 1649 — Форсований марш війська київського полковника Михайла Кричевського з-під Збаража до Дніпра для відсічі наступу війська литовського гетьмана Януша Радзивілла на Київ.
- 27 липня 1649 — Генеральний штурм козаками польських укріплень під Збаражем.

- 31 липня 1649 — Поразка військ Кричевського поблизу Лоева.
- 5—6 серпня 1649 — Розгром польських військ під Зборовом.
- 8 серпня 1649 — Зборівська угода між Україною і Польщею.
- Осінь 1649 — Невдоволення народу умовами Зборівської угоди.
- Січень 1650 — Опір поверненню польських панів у свої маєтності.
- 1650 — Ратифікація польським сеймом Зборівської угоди при відмові надати їй силу закону.
- Лютий 1650 — Видання «Опису України» французького інженера Гійома Левасера де Боплана у Франції.
- Березень 1650 — Повстання запорожців проти Хмельницького під проводом Худолія та його придушення.
- Серпень 1650 — Ультимативна вимога російського уряду до польського короля повернути Росії Смоленськ та інші міста.
- Вересень 1650 — Похід 70-тисячного козацького війська на Молдавію.
- Листопад 1650 — Підписання угоди між Молдавією та Україною про встановлення союзницьких відносин.
- Друга половина XVII ст. — Повстання українського населення Брацлавщини й Київщини проти польської адміністрації та шляхти.
- 9 лютого 1651 — Лист Хмельницького польському сейму з вимогами виконувати умови Зборівської угоди.
- 9—11 лютого 1651 — Створення на Слобідській Україні Сумського, Охтирського, Харківського, Ізюмського та Острозького полків.
- 28 лютого — 11 березня 1651 — Активна колонізація Слобожанщини українськими переселенцями.
- Травень — червень 1651 — Поширення мануфактурного виробництва.
- 29 травня 1651 — Порушення магнатом Калиновським Зборівської угоди й напад на с. Ворошилівку Брацлавського полку.
- 18—30 червня 1651 — Героїчна оборона козаками м. Красне. Смерть Данила Нечая.
- 26 червня 1651 — Оборона Вінниці козаками полковника Івана Богуна.
- Початок липня 1651 — Антифеодальні виступи в Польщі під проводом Г. Гжибовського й К. Наперського.
- 25 липня 1651 — Козацька рада у Білій Церкві ухвалила рішення про генеральний наступ на Польщу.
- Серпень 1651 — Битва під Берестечком. Мужня 10-денна оборона козацького табору.
- Перша половина вересня 1651 — Війська литовського гетьмана Радзивілла завдали поразки Чернігівському полку під Ріпками на Чернігівщині.
- Локальний успіх козаків під Таборівкою і взяття Павлочі.
- Литовське військо вступило до Києва й більш як місяць утримувало його.
- Героїчна оборона містечка Триліси на Фастівщині.
- Оборона Білої Церкви. Визволення повстанцями значної частини Брацлавщини, взяття Бара, Фастова.

- 5—6 вересня 1651 — Переговори Хмельницького з Киселем у Білій Церкві про умови примирення України з Польщею.
- 6—7 вересня 1651 — Повстання козаків у таборі під Білою Церквою проти старшини.
- 18 вересня 1651 — Підписано Білоцерківський договір між Україною та Польщею.
- Жовтень — грудень 1651 — Вивід козацьких військ із територій Чернігівського й Брацлавського воєводств і складання реєстру. Повернення шляхти у свої маєтності.
- Масові невдоволення селян, козаків і міщан. Страта Хмельницьким опозиційно настроєного до нього полковника Лук'яна Мозирі.
- Січень — березень 1652 — Наростання опору польській шляхті, що поверталася в свої маєтки. Невдоволення політикою гетьмана. Масовий відхід жителів Лівобережної України на Слобожанщину.
- Лютий 1651 — Вимоги Хмельницького до польського сейму затвердити умови Білоцерківського договору.
- 24 березня 1651 — Універсал Хмельницького полковникам, осавулам і сотникам з наказом готуватися до війни.
- Початок травня 1652 — Страта за приговором старшинської ради полковників М. Гладкого, С. Герасимова та кількох сотників.
- 22—23 травня 1652 — Розгром українською армією польського війська під Батогом.
- Серпень 1652 — Династичний шлюб Тимоша Хмельницького з дочкою Василя Лупула Розандою.
- Березень 1653 — Напад загонів Стефана Чарнецького на Погребище, Немирів, Кальник, Коростишів.
- 21—22 квітня 1653 — Розгром військами Тимоша Хмельницького військ С. Георгіци, який змістив з трону Василя Лупула.
- 17—20 травня 1653 — Поразка козацьких полків Тимоша Хмельницького під Торговицею.
- Кінець серпня 30 вересня 1653 — Напад польської армії на Поділля.
- Похід козацьких військ Тимоша Хмельницького в Молдавію на допомогу Василю Лупулу. Оборона Сучави. Поранення й смерть Тимоша.
- Вересень — грудень 1653 — Воєнні дії на Поділлі. Стратегічне оточення польської армії під Жванцем. Укладення кримським ханом Іслам-Гіреєм Жванецької угоди з королем Яном Казимиром.
- 1 жовтня 1653 — Рішення Земського собору в Москві про прийняття України під протекторат Росії й початок війни проти Польщі.
- 5 грудня 1653 — Від'їзд із Москви в Україну російського посольства на чолі з боярином Василем Бутурліним.
- 8 січня 1654 — Козацька рада ухвалила рішення про об'єднання України з Росією. Відмова Василя Бутурліна присягтися від імені царя не порушувати прав і привілеїв України. Вагання старшини й, нарешті, присяга в церкві. Зобов'язання Росії подавати Україні допомогу в боротьбі з Річчю Посполитою.
- Січень — березень 1654 — Присяга українського населення на вірність Росії.

- 17 лютого 1654 — Генеральний суддя Зарудний і переяславський полковник Тетеря повезли в Москву на затвердження варіант «просительних статей».
- Березень 1654 — Затвердження договірних статей між українським і російським урядами про об'єднання України з Росією.
- Червень — серпень 1654 — Визволення 20-тисячним козацьким військом Гомеля, Чичерська, Нового Бихова. Зайняття Кричевського й Могильовського повітів. Створення на визволеній території Білоруського (Чауського) полку й приєднання його до України.
- Успіхи російської армії в Білорусії. Загострення відносин між Україною та Росією в ході воєнних дій у Білорусії.
- Посольство Хмельницького до кримського хана з пропозицією укласти союз проти Речі Посполитої.
- Жовтень — листопад 1654 — Наступ 30-тисячної польської армії Станіслава Потоцького на Поділля. 18—20 листопада мужній захист міщанами Буші.
- 19—20 січня 1655 — Битва українсько-російських і польсько-татарських військ під Охматовим.
- Липень — серпень 1655 — Зайняття українсько-російськими військами Свислочі, Менська, Гродно й столиці Литви Вільно.
- 8 липня 1655 — Початок шведсько-польської війни. Воєнні дії в Померанії.
- Серпень 1655 — Облога союзницькими військами Кам'янця-Подільського.
- 29 серпня 1655 — Взяття шведами Варшави.
- Вересень — жовтень 1655 — Облога Львова. Розгром російсько-українським військом польського війська під Городком. Визволення Галичини.
- Кінець жовтня 1655 — Напад татарської орди на Поділля й відхід союзницьких військ із Галичини.
- 10—11 листопада 1655 — Бої українсько-російської та польсько-татарської армій під Озірною.
- Осінь 1655 — Переговори Богдана Хмельницького з послами шведського короля, Туреччини й Трансильванії.
- Травень 1656 — Оголошення Росією війни партнерові України по боротьбі з Річчю Посполитою — Швеції.
- Серпень — вересень 1656 — Переговори царського й польського урядів у Вільні про припинення війни між Росією та Польщею.
- Вересень 1656 — Ухвала старшинською радою в Корсуні рішення про дотримання союзу з Росією та пошуки нових союзників у війні з Річчю Посполитою.
- Укладення між Україною та Трансильванією договору, спрямованого проти Речі Посполитої.
- Жовтень 1656 — Старшинська рада в Корсуні підтвердила рішення дотримуватися союзу з Росією й одночасно шукати додаткових союзників.
- Листопад 1656 — Старшинська рада в Корсуні ухвалила рішення захищати інтереси України від будь-яких посягань.

- 26 листопада 1656 — Укладення антипольського договору між Швецією та Трансільванією.
- Грудень 1656 — Направлення на допомогу Юрію Ракоцію 20-тисячного війська київського полковника Антона Ждановича.
- Зима 1656— 1657 — Заява шляхти Турово-Пінського повіту про своє приєднання «на віки вічні» до Української держави.
- 1657 — Смерть київського митрополита Сильвестра Косова.
- Січень— червень 1657 — Дії українських і трансільванських військ на території Польщі. Відступ союзників.
- Січень— лютий 1657 — Перебування у Чигирині посольств шведського короля й австрійського імператора.
- Квітень 1657 — Старшинська рада задовольнила волю Богдана Хмельницького про призначення його спадкоємцем 16-річного сина Юрія.
- Червень 1657 — Перебування в Чигирині шведського й трансільванського посольств.
- Прийняття Богданом Хмельницьким присяги шляхти Турово-Пінського повіту на вірність Українській державі.
- Липень 1657 — Розгром татарами війська Юрія Ракоція на Поділлі.
- 27 липня 1657 — Смерть Богдана Хмельницького в Чигирині.
- 25 серпня 1657 — Перезезення тіла Богдана Хмельницького до Суботова й поховання в Іллінській церкві.
- Рішення старшинської ради про передання влади гетьмана Івану Виговському до повноліття Юрія Хмельницького.
- 1657— 1659 — Гетьманування Івана Виговського. Продовження політичного курсу Богдана Хмельницького останніх років.
- 16 жовтня 1657 — Генеральна рада в Корсуні підтвердила правомірність гетьманування Виговського, затвердила рішення про угоду України зі Швецією й одночасне дотримання союзу з Росією.
- Жовтень 1657 — Поділ старшини на прибічників і противників гетьмана Виговського й початок боротьби між ними.
- січень 1658 — Замість Кропивнянського полку створено Лубенський.
- 1658 — 40-тисячна татарська орда, союзниця гетьмана Виговського, спустошила територію Миргородського, Полтавського та деяких інших лівобережних полків. 1 червня розгромлено Полтавський полк Мартина Пушкаря.
- Червень — липень 1658 — Намагання війська Данила Виговського й козаків Київського полку Павла Яненка-Хмельницького вигнати з Верхнього міста Києва російський гарнізон.
- 16— 26 серпня 1658 — Підписання Галицької угоди між гетьманом Іваном Виговським і польською комісією.
- 6 вересня 1658 — Гетьманські війська почали витіснити російські гарнізони з українських міст.
- Осінь 1658 — Наступ 150-тисячної російської армії на Україну.
- Весна 1659 —

- 28— 29 червня 1659 — Розгром російської армії під Конотопом.
- Серпень 1659 — Перехід лівобережних полковників на бік Росії й початок воєнних дій проти вірних Виговському частин.
- Виступ проти гетьмана правобережних полковників Івана Богуна, Івана Іскри та кошового Івана Сірка.
- Жовтень 1659 — Козацька рада під Германівкою позбавила Івана Виговського гетьманства.
- 1658— 1663 — Гетьманування Юрія Хмельницького.
- Підписання Переяславських статей.
- Літо — початок осені 1660 — Похід українсько-російської армії на Правобережну Україну. Оточення її під Чудновом. Бої під Слободищами.
- 17 жовтня 1660 — Підписання козацькою старшиною Слободищенського трактату з польським урядом.
- Кінець 1660 — початок 1661 — Вторгнення правобережного українського війська і татар в Лівобережну Україну.
- 1661 — Відкриття Львівського університету.
- Літо 1662 — Наступ українських правобережних і польських військ на Лівобережну Україну. Їхня поразка.
- Грудень 1662 — Царський указ про створення Малоросійського приказу.
- 1663 — Створення Стародубського полку.
- 1663— 1665 — Гетьманування на Правобережній Україні Павла Тетері.
- 17— 18 червня 1663 — «Чорна рада» під Ніжином.
- 1663— 1668 — Гетьманування Івана Брюховецького.
- Листопад 1663 — березень 1664 — Остання спроба Польщі з допомогою правобережних козаків силою підкорити Лівобережну Україну.
- Весна 1664 — зима 1665 — Повстання населення Торговицького, Брацлавського, Уманського полків і Північної Київщини проти польської шляхти та її прибічників.
- 1665— 1676 — Гетьманування Петра Дорошенка. Намагання об'єднати всі українські землі й добитися незалежності України.
- Квітень 1665 — Похід російського й лівобережного українського війська на Правобережжя.
- Жовтень 1665 — Підписання Московських договірних статей між козацькою старшиною й російським урядом.
- 1666 — Перепис російськими чиновниками українського населення з метою його оподаткування. Повстання проти переписувачів і гетьмана.
- Весна 1666 — Петро Дорошенко встановив дружні відносини з турецьким султаном.
- 19 грудня 1666 — Військо Петра Дорошенка спільно з татарською ордою розбило на Брацлавщині польські загони полковника Маховського.
- 30 січня 1667 — Росія в односторонньому порядку підписала з Польщею Андрусівське перемир'я на 13,5 року, за яким Лівобережжя з Києвом і невеликою зоною навколо нього залишалися за Росією, а Правобережна Україна відходила до Польщі. Запорізька Січ залишалася під владою обох держав.

- Вересень 1667 — Облога військами Петра Дорошенка й татарами війська Яна Собеського під Підгайцями.
- Переговори в Чигирині Петра Дорошенка з посольством Степана Разіна про спільні дії проти російських військ та лівобережного гетьмана.
- Січень 1668 — Заклики Разіна й Дорошенка до населення Лівобережної України виступити проти лівобережного гетьмана та російських військ.
- Початок масового антигетьманського повстанського руху в Полтавському, Миргородському та інших полках.
- Спроби Івана Брюховецького надати повстанському рухові антиросійського спрямування.
- Червень 1668 — Похід військ Петра Дорошенка на Лівобережну Україну.
- Проголошення Петра Дорошенка гетьманом усієї України.
- Липень — серпень 1668 — Запоріжжя зайняло ворожу позицію щодо Петра Дорошенка.
- Осінь 1668 — Наступ російських військ на Сіверщину. Оборонні бої лівобережних військ і місцевого населення.
- 1668—1672 — Гетьманування Дем'яна Многогрішного. Намагання відновити чинність Березневих статей 1654 р. Відстоювання повернення Україні широкій автономії в складі Російської держави.
- Березень 1669 — Підписання Глухівських договірних статей козацької старшини з російським урядом, якими підтверджувались основні положення Березневих статей 1654 р.
- Козацька рада в Корсуні ухвалила рішення про воєнний союз України з Туреччиною.
- Весна 1669 — Боротьба Петра Дорошенка проти Петра Суховія й татар.
- Вересень 1670—1674 — Гетьманування на Правобережній Україні ставленика Речі Посполитої Михайла Ханенка.
- 1670 — Козацько-селянське повстання на Слобідській Україні під проводом полковника Івана Дзиковського.
- 1671 — Сутички загонів Петра Дорошенка із загонами Михайла Ханенка й польськими корогвами. Військова допомога Дем'яна Многогрішного Петру Дорошенку в боротьбі з поляками.
- 1672 — Активізація переселенського руху правобережного населення на Лівобережну Україну й Слобожанщину.
- Березень 1672 — Скиннення з гетьманства Дем'яна Многогрішного.
- 1672—1687 — Гетьманування Івана Самойловича.
- Травень — вересень 1672 — Дії військ Туреччини й Петра Дорошенка проти Польщі на Правобережній Україні. Взяття Поділля, Волині й частини Галичини.
- 18 вересня 1672 — Підписано Бучацький мирний договір між Туреччиною та Польщею.
- Листопад — грудень 1673 — Відвоювання польськими військами у турок Жашкова, Бара, Брацлава та інших подільських міст.

- 1674 — Видання у Києві «Синописа».
- Лютий— березень — Похід російських і українських лівобережних військ на Правобережжя й визнання десятком правобережними полками влади російського царя.
- 1674
- 1675 — Почала діяти друкарня в Новгороді-Сіверському.
- Вересень 1676 — Облога військами Григорія Ромодановського та Івана Самойловича в Чигирині війська Петра Дрошенка.
- 1677— 1681 — Гетьманування призначеного турецьким султаном Юрія Хмельницького.
- 3— 28 серпня 1677 — Перша оборона Чигирини від турецької армії.
- 9 липня — Друга оборона Чигирини, його падіння. Бої під Бужином.
- 12 серпня 1678 — Видання в Москві «Букваря язика славенска» Семена Полоцького.
- 1679
- 13 січня 1681 — Підписання Росією Бахчисарайського мирного договору з Туреччиною.
- 1683 — Участь українських козаків в обороні Відня.
- 1684 — Дозвіл польського короля Яна Собеського козакам заселяти незайняті землі на північ від р. Рось.
- 1686 — Підписання Росією та Польщею «Трактату про вічний мир», який закріплював основні положення Андрусівського перемир'я про поділ України між двома державами.
- Боротьба фастівського полковника Семена Пала за визволення Правобережної України від поляків.
- Травень — липень — Невдалий похід 150-тисячної російської та 40-тисячної української армії на Крим.
- 1687
- Скинення з гетьманства Івана Самойловича обрання гетьманом Івана Мазепи.
- 1687— 1709 — Гетьманування Івана Мазепи. Спроба добитися незалежності України від Росії з допомогою Швеції.
- 1687 — Підписання Коломацьких договірних статей між козацькою старшиною й російським урядом.
- 1688 — Остаточна ліквідація Київської митрополії.
- Напад татар на Лівобережну Україну й Слобожанщину.
- Похід українських полків на Очаків.
- 1689 — Звернення фастівського полковника Семена Пала до російського уряду з пропозицією приєднати Правобережну Україну до Росії.
- Квітень — травень — Невдалий похід 112-тисячної російської та 50-тисячної української армії на Перекоп.
- 1689
- 1689— 1725 — Царювання в Росії Петра I. Реформування внутрішнього життя Росії на європейський лад. Обмеження автономних прав України.
- 1690 — Розгром козацькими полками татар під Білою Церквою.
- 1692 — Спроба Петра Іваненка (Петрика) добитися незалежності України від Росії в союзі з Кримом.

- 1694 — Козацькі полки завдали серйозної поразки Буджацькій орді.
- Похід козаків чернігівського полковника Якіма Лизогуба на Кримське ханство.
- 1695—1786 — Життя й діяльність архітектора Степана Ковніра.
- 1695 — Штурми російською армією Азова.
- Взяття російськими й українськими військами татарських фортець на Дніпрі.
- 1696 — Взяття російськими й українськими військами Азова.
- 1698 — Гетьманський універсал про поділ козаків на виборних і підпомічників.
- 1699 — Затвердження польським сеймом рішення про відміну козацтва на Правобережній Україні.
- 1700 — Відсіч Фастівським полком наступу 4-тисячного польського війська.
- Відкриття у Чернігові Малоросійської колегії.
- Укладення Росією Константинопольського мирного договору з Туреччиною.
- 1700—1721 — Участь козацьких полків у воєнних діях на території Прибалтики.
- 1700—1704 — Боротьба козацтва під проводом Семена Палія за незалежність Правобережної України. Звернення Семена Палія до російського царя з пропозицією приєднати Правобережжя до Росії.
- 1701 — Відкриття Стефаном Яворським у Москві Слов'яно-греко-латинської академії.
- 1702 — Розгром шведськими військами польської армії та захоплення Варшави й Кракова.
- 1703—1711 — Участь закарпатців у визвольній війні в Угорщині проти австрійських Габсбургів.
- Серпень 1703 — Взяття повстанцями Хустського замку.
- 1704—1709 — Правління в Польщі Станіслава Лещинського.
- Лютий 1704 — Вступлення Ужгорода повстанською армією.
- Травень 1704 — Вступ на Правобережну Україну лівобережних військ для боротьби з прихильниками Станіслава Лещинського.
- Червень — липень 1704 — Зайняття лівобережним козацьким військом Правобережної України й Галичини.
- 31 липня 1704 — Арешт Іваном Мазепою фастівського полковника Семена Палія в таборі під Бердичевом.
- Вересень — жовтень 1704 — Дії козацького загону миргородського полковника Данила Апостола на території Польщі.
- 6 вересня 1704 — Зайняття шведськими військами Львова.
- Червень — липень 1705 — Повторне зайняття лівобережним козацьким військом Правобережжя й Галичини.
- Літо — осінь 1705 — Дії козацького корпусу прилуцького полковника Дмитра Горленка в Польщі.
- Березень 1706 — Похід 14-тисячного війська Івана Мазепи на допомогу російській армії в Білорусії.
- Жовтень 1706 — Передача Івану Мазепі першого листа від Станіслава Лещинського.
- 1707—1708 — Участь українського населення у повстанні під проводом Кіндрата Булавіна.

- Осінь 1707 — Втаємничення Іваном Мазепою у свої плани деяких козацьких старшин.
- 1708— 1709 — Вхід Лівобережної України до складу Київської, а Слобідської — до Азовської губерній.
- Липень 1708 — Страта під Білою Церквою Василя Кочубея та Івана Іскри.
- Вересень 1708 — Повернення військ Карла XII з-під Смоленська в Україну.
- 28 вересня 1708 — Розгром російськими військами шведського обозу під Лісною в Білорусії.
- 24 жовтня 1708 — Відхід Івана Мазепи з Батурина на з'єднання з військом шведського короля Карла XII.
- 2 листопада 1708 — Взяття російськими військами Батурина. Нещадна розправа з батуринцями.
- 6 листопада 1708 — Обрання в Глухові гетьманом України Івана Скоропадського.
- 1708— 1722 — Гетьманування Івана Скоропадського. Дальше обмеження автономних прав України.
- Зима 1708 — весна 1709 — Негативна реакція населення гетьманщини на акцію Івана Мазепи. Мужній захист міст і містечок. Партизанська боротьба проти шведів.
- Березень — червень 1709 — Оборона Полтави.
- 27 березня 1709 — Дії запорожців Костя Гордієнка проти російських військ у басейнах Орелі та Ворскли.
- Травень 1709 — Підписання у Великих Будищах договору між Карлом XII і Костем Гордієнком.
- 27 червня 1709 — Зруйнування Запорізької Січі російськими військами.
- 22 серпня 1709 — Поразка шведських військ у битві під Полтавою.
- 5 квітня 1710 — Смерть Івана Мазепи.
- Обрання на козацькій раді під Бендерами гетьманом Пилипа Орлика. Проведення антиросійської політики. Затвердження радою «Конституції» — договору між гетьманом і Військом Запорізьким про державний устрій України після її визволення від російського панування.
- 1710— 1711 — Турецько-російська війна. Невдалий наступ загонів Пилипа Орлика на Правобережну Україну.
- 1711— 1734 — Існування Олешківської Січі (підпорядковувалася Пилипу Орлику).
- 12 липня 1711 — Підписання Прутського мирного договору між Росією і Туреччиною.
- 1713— 1785 — Життя й діяльність архітектора Івана Григоровича-Барського.
- 1715 — Перша писемна згадка про гайдамаків.
- 1716 — Висилка 10 тис. козаків на будівництво каналу між Доном і Волгою.
- 1718 — Висилка кількох тисяч козаків на будівництво укріплень по р. Терек.
- 1719 — Заснування Глушківської суконної та полотняної мануфактури.
- Заснування Ряшківської суконної мануфактури.
- 1720 — Заснування парусно-полотняної мануфактури у Великому Топалі Стародубського полку.

- 1721 — Висилка 12 тис. українців на риття Ладозького каналу.
- 30 серпня 1721 — Похід 10 тис. козаків Данила Апостола під Дербент.
- 24 січня 1722 — Підписання Росією Ніштадтського мирного договору зі Швецією.
- 1722—1723 — Запровадження в Російській державі «Табеля про ранги», яким регламентувалася державна служба чиновників.
- 1722—1794 — Правління наказного гетьмана Павла Полуботка.
- Липень 1722—1727 — Боротьба за автономію Гетьманщини.
- Лютий 1725 — Життя й діяльність Григорія Сковороди.
- 1726 — Заміна гетьманства Малоросійською Колегією, що суперечило Березневим статтям 1654 р. й було протиправним, одностороннім актом.
- 1727—1734 — Розгляд Верховною таємною радою Росії питання про відновлення гетьманства в Україні.
- Весна 1727 — Заснування полотняної мануфактури в Почепі.
- 1727 — Гетьманування Данила Апостола. Намагання відновити втрачені Гетьманщиною права.
- 1728 — Скасування в Гетьманщині податків, запроваджених Малоросійською колегією.
- 1729—1731 — Почала діяти колегія в Харкові.
- 1731—1733 — Царська заборона скуповувати козацькі землі.
- 1732—1737 — Проведення в Гетьманщині «Генерального слідства про маєтності».
- 1733 — Робота українського населення на будівництві укріпленої лінії між Дніпром і Сіверським Дінцем.
- 1734—1750 — Реформування слобідських полків.
- 1734—1775 — Переїзд групи вихованців Київської академії на чолі з Козачинським у Сербію для просвітницької роботи.
- 1734—1736 — Друга відміна гетьманства. Вищим управлінським органом Гетьманщини призначено «Правління гетьманського уряду».
- 1735—1739 — Нова Січ.
- 1735—1764 — Гайдамацьке повстання на Правобережній Україні.
- 24 квітня 1735 — Російсько-турецька війна за вихід Росії до Чорного й Азовського морів. Участь українських козаків у воєнних діях.
- 1738—1745 — Правління в Речі Посполитій Августа III.
- 1741—1761 — Царський указ про поділ лівобережних козаків на виборних і підпомічників.
- 1742 — Виступи опришків під проводом Олекси Довбуша.
- 1744 — Правління цариці Єлисавети.
- 1747—1748 — Смерть Пилипа Орлика в Яссах.
- 1750—1764 — У Києві козацька старшина вручила цариці Єлисаветі петицію про відновлення в Україні гетьманства.
- Селянські виступи в Чолхові та Фоевичах Стародубського полку.
- Останнє відновлення гетьманства. Гетьманування Кирила Розумовського.

- 1750 — Велике гайдамацьке повстання. Взяття гайдамаками Умані, Володарки, Корсуня, Фастова, Вінниці, інших міст і сіл Правобережної України.
- 1751 — Введення в дію першої машинної «пильниці» в Батурині.
- 1752 — Утворення Нової Сербії — воєнно-адміністративної одиниці на північних запорізьких землях Правобережної України.
— Заборона царським урядом запорожцям самостійно обирати кошового отамана.
- 1753 — Створення на Слобідській Україні Слов'яно-Сербії, заселеної вихідцями з Балкан.
- 1760 — Універсал Кирила Розумовського про обмеження права селянських переходів у Гетьманщині.
— У Лубенському полку почалося навчання грамоті й військовій справі тисячі козацьких і селянських дітей.
- 1763— 1764 — Перетворення слобідських козацьких полків на регулярні гусарські.
- 1764 — Заснування київського заводу «Арсенал».
— Ліквідація гетьманства.
— Для управління Гетьманщиною створено другу Малоросійську колегію.
— Створення Новоросійської губернії з центром у Кременчуці.
- 1765— 1769
28 липня 1765 — Проведення в Гетьманщині ревізії маєтностей.
— Царський указ про ліквідацію полкового устрою Слобідської України.
- 1767— 1774 — Діяльність Комісії зі складання нового Уложення законів.
- 1768— 1774 — Російсько-турецька війна за вихід Росії до Чорного моря. Активна участь у війні українських козаків.
- 1768 — Коліївщина. Національно-визвольний рух на Правобережній Україні.
- 1769— 1776 — Повстання селян у с. Кліщинцях Лубенського полку.
- 1772 — Перший поділ Польщі. До Австрії відійшла Галичина, до Росії — Східна Білорусія.
- 23 квітня 1775 — Придворна рада в Петербурзі ухвалила рішення про ліквідацію Запорізької Січі.
- 4 травня 1775 — Зруйнування Запорізької Січі російськими військами.
- 1775— 1803 — Заслання останнього кошового Запорізької Січі Петра Калнишевського в Соловецький монастир.
- 1777 — Заснування Катеринослава.
- 1775— 1828 — Задунайська Січ.
- 1775 — Зведення Росією на ханський престол у Криму Девлет-Гірея.
- 1777 — Видання В. Рубаном у Петербурзі «Краткой летописи Малой России с 1505 по 1700 г.».
- 1778 — Виселення російським урядом з Криму в Північне Приазов'я 32 тис. греків і вірмен.
- 1780 — Утворення Харківського намісництва.

- 1781 — Поділ Лівобережної України на Новгород-Сіверське, Чернігівське й Київське намісництва.
- 1782 — Заснування Миколаєва.
— Відміна австрійським урядом особистої залежності селян.
- 1783 — Утворення на Лівобережжі замість козацьких десяти кавалерійських регулярних полків.
- 8 квітня 1783 — Царський маніфест про приєднання Криму до Російської держави, що суперечив умовам Кючук-Кайнарджійського миру й був протизаконним актом.
- 3 травня 1783 — Указ цариці про закріпачення селян Лівобережної та Слобідської України.
- 1785—1786 — Підготовка Олександром Рігельманом «Летописного повествования о Малой России...»
- 1785 — «Грамота на права й вигоди містам Російської імперії».
- 1786—1788 — Секуляризація монастирських маєтностей.
— Голод в Україні.
- 1786 — Підготовка Опанасом Шафонським праці «Черниговского наместничества топографическое описание...»
- 16 червня 1786 — Обмеження австрійським урядом панщини.
1787—1791 — Турецько-російська війна. Активна участь у воєнних діях українських козаків.
- 22 січня 1788 — Царський указ про створення з колишніх запорожців Чорноморського козацького війська.
- 1788 — Взяття російськими військами Очакова.
— Відкриття в Катеринославі суконної та панчішної мануфактури.
- 1789—1793 — Повстання козаків у с. Турбаях Полтавського полку.
- 1789 — Відкриття заводу з ремонту зброї в Кременчуці.
— Взяття козацькими полками й корпусом Де Рібаса фортеці Хаджибей.
— Заміна в Україні національних шкіл народними училищами.
- 3 травня 1791 — Польський сейм прийняв Конституцію.
1791 — Таємна місія Василя Капніста до прусського короля з пропозицією допомоги визволенню України з-під влади Російської держави.
- Початок травня 1792 — Вторгнення російської армії в межі Речі Посполитої поблизу Могильова й Сорок.
— Проголошення польською шляхтою Торговицької конфедерації.
- Літо 1792 — Переселення 25 тис. українських козаків на Кубань і заснування Кубанського козацького війська.
- 1793 — Другий поділ Польщі. До Росії відійшла Правобережна Україна.
— Поділ Правобережної України на Ізяславську й Брацлавську губернії та Кам'янецьку область.
— Секуляризація монастирських маєтностей на Правобережній Україні.

- 27 березня 1793 — Царський маніфест про приєднання до Росії Правобережної України.
- Березень — листопад 1794 — Повстання поляків під проводом Тадеуша Костюшка проти Росії.
- 1795 — Третій поділ Польщі. До Росії відійшла Західна Волинь, Західна Білорусія, Литва й Курляндія, до Австрії — Мала Польща, до Пруссії — Велика Польща з Варшавою.
- 1796—1801 — Царювання Павла I.
- 17 січня 1796 — Царський указ про створення замість лівобережних намісництв Малоросійської губернії з центром у Чернігові й відновлення Слобідсько-Української губернії.
- 1797 — Переведення Контрактового ярмарку з Дубно до Києва.
- Поділ Правобережної України на Київську, Подільську й Волинську губернії.
- 1798 — Вихід у світ праці Якова Маркевича «Записки о Малороссии, ее жителей й произведений». — Видання в Петербурзі трьох частин «Енеїди» Івана Котляревського. — Написання «Історії Русів».
- Кінець XVIII — початок XIX ст. 1800 — Одержано перший чаун на Луганському ливарному заводі з місцевих руди й вугілля.
- 1802 — Введення у Східній Галичині шкільних округів. — Заміна в Російській державі колегій міністерствами. — Створення на базі Малоросійської губернії Чернігівської та Полтавської губерній. — Поділ Новоросійської губернії на Катеринославську, Таврійську й Миколаївську (з 1803 р. Херсонську).
- 20 лютого 1803 — Закон Російської держави про «вільних хліборобів», за яким поміщикам дозволялося звільняти селян із землею за викуп.
- 1804 — В Одесі відкрилася перша в Україні комерційна гімназія.
- 1805 — Виступ робітників друкарні Києво-Печерської лаври. — Відкриття Харківського університету. — Передання у Східній Галичині народних шкіл у відання церковних консисторій.
- 1807 — Почало працювати землемірне училище в Кременці. — Створення друкарень при губернських управліннях.
- 1811—1826 — Відмова селян с. Підвисокого Київської губернії відбувати панщину.
- 12 червня 1812 — Вторгнення військ Наполеона в межі Російської імперії.
- Липень—серпень 1812 — Формування в Україні 15 добровільних козацьких полків і земського ополчення.
- 26 серпня 1812 — Бородінська битва між французькою та російською арміями.

- Вересень — жовтень 1812 — Відсіч наступу французьких військ на Стародубщину. Бої російської та французької армій під Малоюрославцем.
- 1813— 1835 — Антифеодальні виступи селян Поділля під проводом Устима Кармелюка.
- 1814— 1818 — Етнографічно-збиральницькі подорожі фольклориста Зоріана Доленги-Ходаковського.
- 1814— 1876 — Життя й діяльність Михайла Бакуніна.
- 1814— 1861 — Життя й діяльність Тараса Шевченка.
- 1815— 1816 — Діяльність опозиційної царизмові організації офіцерів «Залізні персні» в Кам'янці-Подільському.
- 1815 — Заснування в Перемишлі першого в Галичині просвітницького товариства.
- 1816— 1817 — Виникнення в Петербурзі таємної організації офіцерів «Союз порятунку...»
- 1817 — Відкриття Рішельєвського ліцею в Одесі.
- Існування масонської ложі «Понт Евксинський» в Одесі.
- Закриття урядом Києво-Могилянської академії.
- Повстання військових поселенців у Побужжі.
- Квітень 1817 — Виступ робітників Писарівської мануфактури на Харківщині.
- 1818— 1821 — Існування таємної організації «Союз благоденства». В Україні активно діяла Тульчинська управа.
- 1818— 1822 — Існування в Києві масонської ложі «З'єднаних слов'ян».
- 1818— 1819 — Існування в Полтаві масонської ложі «Любов до істини».
- 1818 — Вихід у Петербурзі праці Олексія Павловського «Грамматика малоросійського наречія...»
- 1819 — Публікація роману Федора Глинки «Зиновий Богдан Хмельницький» у журналі «Соревнователь просвещения й благотворения».
- Повстання чугуївських поселенців.
- Видання в Петербурзі книги Миколи Цертелєва «Опыт собрания старинних малоросійских песен».
- 1820 — Вихід у світ книги Максима Берлінського «Краткое описание Киева».
- Відкриття в Ніжині Гімназії вищих наук.
- Відкриття ліцею в Чернівцях.
- 1821— 1826 — Діяльність у Варшаві «Патріотичного товариства» польських революціонерів.
- 1821 — Створення Василем Лукашевичем у Полтаві «Малоросійського товариства».
- Створення в Тульчині таємного Південного товариства декабристів.
- 1822— 1825 — Діяльність Північного товариства декабристів.
- 1822 — Видання в Москві чотиритомної праці Дмитра Бантиш-Каменського «История Малой России».
- 1823— 1900 — Життя й діяльність Петра Лаврова.
- 1823— 1825 — Існування в Новограді-Волинському таємного «Товариства об'єднаних слов'ян». У вересні 1825 р. об'єдналося з Південним товариством декабристів.

- 1823 — Створення Іваном Войцеховичем словника української мови.
 — У с. Мошни Київської губернії збудовано перше в Україні парове судно для буксирування вантажних барок.
 — Виступ робітників Машівської мануфактури.
 — Відкриття школи чистописців у Полтаві.
- 1825 — В Одесі відкрито музей старожитностей.
 14 грудня 1825 — Повстання декабристів у Петербурзі.
 29 грудня 1825 — Повстання Чернігівського полку в Україні.
 3 січня 1826
- 1826—1827 — Діяльність у Харківському університеті таємного політичного гуртка.
- 1826 — Вихід у світ праці Павела Шафарика «Історія слов'янської мови та літератури всіма нарідччями».
 — Вільнодумство в Ніжинській гімназії вищих наук.
 1827—1828 — Життя й діяльність філософа Памфила Юркевича.
 1827—1874 — Видання Михайлом Максимовичем у Москві пісенної збірки «Малоросійські пісні».
 1827 — Відкриття при Рішельєвському лицейі Інституту східних мов.
 — Відкриття в Одесі Товариства сільського господарства Південної Росії.
 — Заснування в Одесі археологічного товариства.
 — Вихід у світ праці Павела Шафарика «Про походження слов'ян».
 — Миколаївські корабелі спустили на воду дерев'яний пароплав «Одесса».
- 1828 — У селі Пальчики на Чернігівщині почала працювати єдина в Російській імперії школа бджільництва.
 — Вихід у світ праць Івана Могильницького «Граматика язика словено-руського» і «Відомості о руськом язичі».
 — Повстання військових поселенців у Шебелинці.
 — Існування в Петербурзі гуртка любителів української культури й науки.
- 1829 — Створення Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства.
 — Польське визвольне повстання на Правобережній Україні.
- 1830-ті роки — Вихід у світ книги Миколи Гоголя «Вечори на хуторі поблизу Диканьки».
- 1830—1831 — Створення Київського генерал-губернаторства.
 — Діяльність у Львові просвітницького гуртка «Руська трійця».
- 1831—1832 — Видання Ізмаїлом Срезневським у Харкові шести збірників фольклорної праці «Запорожская старина».
- 1832 — Відкриття Університету св. Володимира в Києві.
 1833—1837 — Видання Михайлом Максимовичем у Москві пісенного збірника «Українські народні пісні».
 1833—1838 — У Херсоні відкрилось училище торговельного пароплавання.
- 1834 —

- Поява статті Ізмаїла Срезневського «Взгляд на памятники украинской народной словесности», де вперше науково доводилося, що українська мова є справжньою мовою, а не діалектом.
- 1835 — Створення в Кракові таємної організації «Співдружність польського народу».
- Збудовано перший в Україні механічний завод у Катеринославі.
- Утворення Київського, Одеського й Харківського учбових округів.
- 1837 — Вихід у світ праці Дениса Зубрицького «Нарис з історії руського народу в Галичині».
- Видання «Руською трійцею» альманаху «Русалка Дністрова».
- Вийшла праця Павела Шафарика «Слов'янські старожитності».
- 1837, 1844— 1848 — Вихід у світ праці Т. Степанова «Записки з політичної економії».
- 1838 — Вихід у світ твору Івана Котляревського «Наталка Полтавка».
- 1839 — Створення в Одесі Товариства історії та старожитностей.
- 1840-ві роки — Відкриття торговельною фірмою «К. М. Яхненко і Ф. С. Симиренко» перших у Російській імперії трьох механічних цукрових заводів.
- Поява перших пароплавів на Дністровському лимані.
- 1840 — Вихід у світ поетичної збірки Тараса Шевченка «Кобзар».
- 1840, 1846, 1850 — Видання Михайлом Максимовичем у Києві історико-літературного альманаху «Киевлянин».
- 1841 — Впровадження першої парової машини в українському сукноробстві.
- Вихід у світ твору Івана Котляревського «Москаль-чарівник».
- 1841— 1895 — Життя й творчість Михайла Драгоманова.
- 1842— 1843 — Видання Миколою Маркевичем у Москві п'яти-томної «Истории Малороссии».
- 1843 — Тарас Шевченко створив серію офортів «Живописна Україна».
- Створення при київському генерал-губернаторові Тимчасової комісії для розгляду давніх актів.
- Помер Маркіян Шашкевич.
- 1844— 1885 — Життя й діяльність Петра Ткачова.
- 1844 — Відкриття Технічної академії у Львові.
- 1845 — Робота Тараса Шевченка в Тимчасовій комісії з розгляду давніх актів.
- Діяльність Кирило-Мefeldівського товариства.
- 1846— 1847 — Видання в Москві Осипом Бодянським «Літопису Самовидця», «Истории Руссов» та інших праць з історії України.
- 1846— 1848 — Введення на Правобережжі інвентарних правил.
- Відкриття руху перших пароплавів по Десні.
- 1847— 1848

- 1847 — Видання праці Петра Симоновського «Краткое описание о козацком малороссийском народе...»
 — У Києві видано працю київського генерал-губернатора Івана Фундукля «Обозрение Киева в отношении древностей».
- 1848— 1849 — Револуція в Габсбурзькій імперії.
 1848, 1849, 1859 — Видання в Полтаві в трьох частинах праці Миколи Арандаренка «Записки о Полтавской губернии».
- 13 квітня 1848 — Організація польською шляхтою у Львові свого представницького органу — Центральної ради народової.
- 16 квітня 1848 — Ліквідація в Габсбурзькій імперії кріпосного права.
- 23 квітня 1848 — Організація українською шляхтою Галичини свого органу — Руського собору.
- 2 травня 1848 — Утворення у Львові української політичної організації — Головної руської ради.
- Червень 1848 — Слов'янський конгрес у Празі.
 9 серпня 1848 — Ліквідація кріпосного права на Буковині.
 25 жовтня 1848 — Створення культурно-освітнього товариства «Галицько-руська матиця».
- Видання в Києві праці київського генерал-губернатора Івана Фундукля «Обозрение могил, валов й городищ Киевской губернии».
- 1850-ті роки — Перші етнографічні експедиції в Лівобережній та Правобережній Україні.
- 1850 — Відкриття першої пасажирської пароплавної лінії на Дніпрі від Кременчука до Пінська.
- 1851— 1864 — Діяльність Комісії для опису губерній Київського учбового округу.
- 1 грудня 1851 — Імператор Австрії Франц-Йосиф скасував так і не введено в дію Конституцію й установив неоабсолютистський режим.
- 1852— 1855 — Видання у Львові Д. Зубрицьким «Истории древнего Галицко-Русского княжества».
- 1854 — Австрійський уряд видав указ про поділ Галичини на українську й польську провінції, який так і не був виконаний.
- 1854— 1855 — Кримська війна. Героїчна оборона Севастополя з 14 вересня 1854 до 30 серпня 1855 р.
 — Відмова селян 13 громад Чернівецького повіту на Буковині брати участь у будівництві й ремонті шляхів.
- 1855— 1938 — Життя й діяльність філософа О. Гілярова.
 Березень — квітень 1855 — Селянський рух, відомий під назвою «Київська козаччина».
- 1856— 1860 — Діяльність Харківсько-Київського таємного гуртка.
- Березень 1856 — Росія підписала в Парижі мирний договір із Туреччиною.
- Весна 1856 — «Похід у Таврію за волею» — самовільне переселення селян Катеринославщини й Херсонщини.
- 1857 — Початок підготовки селянської реформи.
 — Пантелеймон Куліш написав українську «Граматику».

- 1858
- Створення в Російській імперії Головного комітету у селянських справах і дворянських комітетів для проведення селянської реформи.
 - Утворення в Києві «Товариства пароплавства по Дніпру та його притоках», «Російського товариства пароплавства і торгівлі», «Товариства Дніпровсько-Бузького пароплавства».
 - В Україні відбулося 1953 ярмарки.
 - Створення в Галичині сервітутних комісій.
- 1859— 1861
- Відкриття в Україні перших народних (безплатних) бібліотек.
- 1859— 1876
- Видання Старою громадою в Києві газети «Киевский телеграф».
 - Перший етап громадівського руху.
- Рубіж 1850-х — друга половина 60-х років
- Жовтень 1859
- Початок 1860-х років
- 1860
- Відкриття в Києві перших недільних шкіл.
 - Відкриття перших народних читань у Києві, Харкові, Полтаві.
 - Введення Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти Російської держави.
 - Створення державного банку в Петербурзі та його філій в українських містах.
 - Видання Пантелеймоном Кулішем у Петербурзі альманаху «Хата».
- 20 жовтня 1860
- Затвердження в Австрійській імперії диплома («федеративної конституції») про розподіл виконавчої влади між імператором і рейхсратом, з одного боку, та обласними сеймами — з іншого.
- 1861— 1862
- Видання в Петербурзі українського журналу «Основа».
- 1861— 1863
- Видання Чернігівською громадою двотижневика «Черниговский листок».
- 1861— 1866
- Діяльність у Чернігові аматорського театру «Товариства кохаючих рідну мову».
- Весна 1861
- У містечку Куземине Полтавської губернії відкривалося початкове училище з українською мовою навчання.
- 19 лютого 1861
- Вихід царського маніфесту й «Загального положення про селян, звільнених від кріпосної залежності».
- Березень — квітень 1861
- Відбулося 640 виступів селян, невдоволених царським маніфестом від 19 лютого.
- 1861
- Видання в Петербурзі «Букваря южнорусского» Тараса Шевченка.
 - Арешти Тадея, Йосипа Рильських та інших громадівців у Києві.
 - Відставка попечителя Київського учбового округу Миколи Пирогова.
 - Створення в Україні волостей і волосних управлінь.
 - Заснування революційної організації «Земля і Воля».
 - Публікація в ж. «Основа» «Оповідань з святого письма» О. Опатовича й «Арифметики» Олександра Кониського.

- Створення Галицького й Буковинського крайових сеймів.
- Кінець 1861 — початок 1862 — У Галичині виник рух народовців, які в своїх діях орієнтувалися на український народ.
- 1862— 1882 — Спорудження Володимирського собору в Києві.
- 10 червня 1862 — Царський указ про закриття недільних шкіл і бібліотек при них.
- 1862 — Арешт діячів місцевих громад у Києві, Полтаві та інших містах.
- Арешт підполковника Андрія Красовського.
- Видання закону про складання викупних угод без попереднього виходу селян на оброк.
- Публікація київськими громадівцями «Отзыва из Киева» з відмежуванням від революційного руху.
- 1863— 1866 — У с. Денисівці на Полтавщині діяла українська школа, відкрита В. Лесевичем.
- 1863— 1864 — Визвольне повстання поляків на Правобережній Україні.
- Липень 1863 — Указ царя про переведення всіх селян Правобережної України на обов'язковий викуп.
- 1863 — Введення в дію «Положення» про переведення удільних селян на становище селян-власників.
- В Україні відбулося 1064 малих, 972 середніх і 76 великих ярмарків.
- Валуєвський циркуляр міністра внутрішніх справ про заборону видання українською мовою педагогічної, церковної, наукової літератури та викладання нею в школах.
- У межах Російської імперії налічувалося 13,4 млн українців.
- 1864 — Проведення земської реформи на Лівобережній, Слобідській та Південній Україні.
- Початок діяльності у Львові першого українського професійного театру при товаристві «Руська бесіда».
- Військова реформа.
- Введення в дію «Положення про початкові народні училища», яке реформувало народну освіту.
- Видання статуту про реформування середньої школи. Судова реформа.
- 1865 — Селянські заворушення захопили понад 100 українських сіл.
- Відкриття в Одесі Новоросійського університету.
- Введення в дію першої в Україні залізниці Одеса — Балта.
- Відкриття рисувальної школи в Одесі.
- У Галичині виник рух москвофілів, які в своїх діях орієнтувалися на Росію.
- Друга половина 1860-х років — Губернаторам надано право не затверджувати гласних, якщо ті вважалися неблагонадійними.
- 1866 — Вихід у світ першого тому «Капіталу» Карла Маркса.
- 1867 — У Північному Причорномор'ї проживало 1884,2 тис. українців.

- Прийняття в Австрійській імперії Конституції, за якою країна перетворювалася на дуалістичну Австро-Угорську монархію.
- За даними перепису, на Алясці мешкало приблизно 20 тис. українських переселенців.
- 1868— 1872 — Видання у Сан-Франциско вихідцем із Київщини Агафієм Гончаренком першого на Американському континенті українського двотижневика «Аляска Геральд».
- 1868 — Заснування першого в Галичині товариства «Просвіта».
- Університетська реформа.
- Надання губернатором права встановлювати цензуру над друкованими звітами земських зібрань.
- 1869 — Вихід у світ російською мовою «Маніфесту Комуністичної партії» Карла Маркса й Фрідріха Енгельса.
- Введення в дію Курсько-Харківсько-Азовської залізниці.
- Запровадження парових машин на нафтових промислах Галичини.
- Відкриття Харківського товариства грамотності.
- Етнографічна експедиція під керівництвом Павла Чубинського на Правобережну Україну.
- В Ужгороді став до ладу перший на Закарпатті паровий лісопильний завод.
- Уряд Австро-Угорщини провів шкільну реформу, за якою вводилося загальне обов'язкове початкове навчання дітей від 6 до 14 років.
- Другий етап громадівського руху.
- Кінець 1860-х — 1890-ті роки — О. Терлецький створив у Відні гурток революційно-демократичної молоді.
- Початок 1870 років
- 1870 — Перший на західноукраїнських землях страйк львівських друкарів.
- Введення в дію Курсько-Київської залізниці.
- У Галичині москвофіли заснували політичну організацію — Руську раду.
- Страйк будівельників Харківського залізничного вокзалу.
- Страйк катеринославських лісоплавників.
- Прийняття Закону про створення міських дум.
- 1871 — Створення народницького гуртка «чайковців» у Петербурзі.
- Пуск металургійного заводу в Юзівці.
- Страйк у Львові друкарів і швейників.
- Введення в дію залізниці Київ — Одеса.
- Заснування в Києві колегії Павла Галагана.
- Початок масової селянської еміграції із Закарпаття до Америки.
- Введено статут гімназій і прогімназій.
- 1872— 1877 — За проектом архітектора Ю. Захаревича зведено будинок Львівського політехнічного інституту.

- 1872
- Перехід київського гуртка самоосвіти на позиції «чайковців».
 - Виступ селян Харківщини.
 - Видання Положення про міські училища й нового статуту реальних училищ.
 - Герман Лопатін і Ф. Даніельсон переклали на російську мову перший том «Капіталу» Карла Маркса.
 - Перші переселенці з Галичини висадилися в Бразилії.
- 1873
- Створення у Львові Літературного товариства ім. Т. Г. Шевченка.
 - Об'єднання народницьких гуртків Херсона й Одеси та перехід їх на позиції «чайковців».
 - Об'єднання гуртків «чайковців» Петербурга, Москви, Києва й Одеси в єдину федеративну організацію революціонерів.
 - Заснування Історичного товариства Нестора-літописця в Києві.
 - Створення в Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.
 - Відкриття руху на залізниці Київ — Брест.
 - Початок масового «ходіння в народ».
 - Друкованим органом Київської громади стала газета «Киевский телеграф».
- Осінь 1873
- 1874—1875
- Револьюційна діяльність народників у селах, містах і містечках.
- Зима — літо 1874
- Масові арешти народників.
 - Проведення одностороннього перепису населення Києва.
 - Заміна в земських губерніях інституту мирових посередників повітовими в селянських справах присутствіями на чолі з предводителями дворянства.
 - У Києві громадівці й народники зробили спробу об'єднатися.
- Осінь — зима 1874
- 1874
- Заворушення селян у Черкаському й Звенигородському повітах Київської та у Волинській губерніях.
- Перша половина 1870-х років
- 1875
- Стихійний виступ селян Чигиринського повіту Київської губернії.
 - Утворення гуртка «південних бунтарів».
 - Страйк двох тисяч металургів і шахтарів Юзівки.
 - Створення в Одесі першої в Російській державі антиурядової робітничої організації «Південно-російський союз робітників».
 - Заснування університету в Чернівцях.
 - Відкриття залізниці Лозова — Севастополь. Ніжинський лицей перетворено на Історико-філологічний інститут.
- 1876
- В Одесі громадівці й народники зробили спробу об'єднатися в одну організацію.
 - Видання Емського указу про заборону видання та ввезення з-за кордону літератури українською

- мовою. Заборона театральних вистав українською мовою.
- Створення в Петербурзі народницької організації «Земля і Воля».
 - Дозвіл російського уряду на відкриття народних читань у губернських містах.
- 1877— 1878
1877
- Російсько-турецька війна.
 - Львівська Технічна академія перетворена в Політехнічний інститут.
 - Початок масової міграції українців до США.
 - «Чигиринська змова».
- 1878— 1882
- Видання в Женеві за редакцією Михайла Драгоманова громадсько-політичних і науково-літературних збірників «Громада».
- 1878
- Замах Віри Засулич на петербурзького градоначальника Трепова.
 - Збройний опір жандармам членів одеського гуртка Івана Ковальського.
 - Замах у Києві Валерія Осинського, Івана Івичевича й Олексія Медведєва на товариша прокурора київського військового окружного суду.
 - Вбивство Григорієм Попком у Києві барона Гейкіна.
 - Видання у Львові праці Івана Франка «Катехізіс економічного соціалізму».
 - Заснування Іваном Франком і Михайлом Павликом газети «Праця».
 - Нелегальна нарада земської опозиції в Ніжині.
 - З відкриттям у Києві жіночих курсів започатковується вища жіноча освіта в Україні.
 - Нелегальний з'їзд земських діячів у Харкові.
 - Нелегальні збори в Києві ліберальних земців і народників-конституціоналістів для об'єднання своїх сил.
- Кінець 1878
Грудень 1878
- Збройний опір народників поліції при арешті в Києві.
 - Розкол «Землі і Волі» на дві самостійні народницькі організації — «Народна Воля» й «Чорний переділ».
 - Діяльність у Харкові народовольського гуртка І. Глушкова — П. Теллалова.
 - Відкриття Донецької залізниці.
 - Арешт і висилка за межі України ліберального гласного Чернігівського губернського земства Івана Петрункевича.
- 1879
- Діяльність народовольського гуртка В. Бичкова — І. Левинського в Києві.
- 1879— 1881
- Діяльність у Києві чорнопередільського гуртка «Південноросійський робітничий союз».
 - Діяльність в Одесі народовольської групи Тригонні — Жебуньова.
- 1880— 1881
- Видання в Женеві Михайлом Драгомановим, Сергієм Подолинським і Михайлом Павликом журналу революційно-демократичного напрямку «Громада».
- 1880

1 березня 1881
1881—1882

- Створення царським урядом Верховної розпорядчої комісії на чолі з Лоріс-Меліковим.
- Страйк робітників київських залізничних майстерень.
- Нелегальний з'їзд земських ліберальних гласних у Москві.
- Вбивство народовольцями Олександра II.
- Діяльність у Києві народовольського гуртка П. Гортинського.

1881

- Діяльність у Кам'янці-Подільському народовольського гуртка «Подільська дружина».
- Діяльність відомої народоволки Віри Фігнер в Одесі.
- Видання ліберальними земськими гласними в Женеві безцензурного журналу «Вольное слово».
- Нелегальний з'їзд ліберальних земців у Харкові й затвердження «Програми земського союзу 1881 р.».

1882

- Відновлення народовольських організацій у Харкові, Києві, Одесі, Єлисаветграді та інших містах.
- В Єлисаветграді відкрився професійний театр.
- У Полтаві почав працювати гурток революційної молоді на чолі з Сергієм Ткаченком.
- Початок видання у Києві журналу «Киевская старина».

1883—1884

- Запровадження в Одесі телефонного зв'язку.
- Діяльність у Харкові підпільної групи революціонерів М. Іордана — Ю. Буніна.

1883, 1895

- Створення Георгієм Плехановим у Женеві двох проектів статуту «Російської соціал-демократичної партії».

1883

- Створення в Женеві марксистської групи «Визволення праці».
- Видання групою «Визволення праці» роботи Георгія Плеханова «Соціалізм і політична боротьба».

1884—1887

- В Одесі за проектом архітекторів Ф. Фельнера і Г. Гельмера зведено будинок міського театру.

1884

- Почала працювати Катеринославська залізниця.
- У Парижі відбувся з'їзд народовольців, який розглядав питання про відновлення «Народної Волі».
- Запровадження в Україні церковно-парафіяльних шкіл.
- Новий університетський статут ліквідував автономію університетів.
- Страйк нафтовиків Східної Галичини.
- У Чернівецькому університеті відкрито кафедру української мови та літератури.

- Діяльність у Харкові народовольського гуртка С. Балабухи, М. Мерхальова, П. Грабовського.
- Видання священником з Галичини Іваном Волянським у Пенсильванії україномовної газети «Америка».

1885

- Центральним представницьким органом народовців у Галичині стала Народна рада.

- Відкриття в Харкові Південноросійського технологічного інституту — першого вищого технічного закладу в Україні.
- Ф. Даніельсон переклав на російську мову другий том «Капіталу».
- Підготовка селян ряду галицьких повітів до збройного повстання.
- Вихід у Женеві праці Георгія Плеханова «Наші незгоди».
- 1886— 1890 — З України до Сибіру виїхало приблизно 9,8 тис. осіб.
- 1886 — Страйк львівських меблевиків.
- 1887— 1889 — Діяльність «Харківської соціально-революційної групи робітників».
- 1887 — Страйк робітників на шахтах французького товариства в Бахмутському повіті.
- Страйк 1,5 тис. шахтарів Юзівки.
- Створення синдикату цукрозаводчиків.
- Вихід реакційного циркуляра про «кухарчиних дітей».
- Громади 19-ти сіл Рудківського повіту Східної Галичини відмовилися ремонтувати дороги. Для придушення виступу власті використали жандармів.
- 1888 — Страйк металургів Кам'янського металургійного заводу.
- Відкриття пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві (скульптор М. Микешин, архітектор В. Ніколаєв).
- Дозвіл російського уряду відкривати народні читання в селах.
- 1889 — Об'єднання робітників Києва в перший соціал-демократичний гурток.
- 1890 — Створення в Одесі першого соціал-демократичного робітничого гуртка.
- Першотравневий мітинг робітників Львова.
- Створення у Львові першої української політичної партії (Русько-української радикальної партії).
- Проголошення «нової ери» у відносинах між народовцями та представниками галицької крайової організації.
- У Харкові діяв соціал-демократичний гурток місцевої інтелігенції.
- В Аргентині висадилися перші українські переселенці (за іншими даними, в 1897).
- 1891— 1895 — З України до Сибіру виїхало 107,1 тис. осіб.
- 1891 — Прибуття до Канади перших українських переселенців.
- Організація марксистського гуртка в Києві «Російська група соціал-демократів».
- Створення М. Соловцовим у Києві першого в Україні постійного російського драматичного театру.
- Лютий 1891 — Перше віче в Коломиї — нова форма боротьби західноукраїнського населення.

- 1892— 1893 — Діяльність таємної студентської організації «Братерство тарасівців».
- Лютий 1892 — Віче з політичними вимогами у Снятині.
- 1892 — Створення галицької соціал-демократичної партії.
- В Києві пущено перший у державі трамвай.
- 1893 — Публікація у Львівському журналі «Правда» програмного документа «Братерства тарасівців» «Кредо віри молодих українців».
- Першотравневий мітинг робітників у Львові.
- Священик Григорій Грушка заснував у США газету «Свобода».
- 1894— 1899 — В Одесі за проектом архітектора О. Бернардоцці зведено будинок нової біржі (тепер Одеська філармонія).
- 1894 — Створення на Брянському металургійному заводі марксистського робітничого гуртка.
- Дозвіл російського уряду на відкриття народних читань у повітових містах, фабричних і заводських селищах.
- Грудень 1894 — Крайове селянське віче з політичними закликами у Східній Галичині.
- 1895 — Страйк робітників цегельних заводів у Львові.
- Створення студентами Київського університету В. Домницьким, Г. Лазаревським, П. Холодним та І. Руденком таємної «Української студентської громади».
- Видання в Женеві праці Георгія Плеханова «До питання про розвиток моністичного погляду на історію».
- Ф. Даніельсон переклав російською мовою третій том «Капіталу».
- Створення в Харкові перших робітничих соціал-демократичних гуртків.
- У Бразилії проживало 15 тис. українських переселенців.
- За новим шкільним статутом школи Східної Галичини ділилися на нижчі та вищі.
- 1896— 1900 — З України до Сибіру виїхало 249,7 тис. осіб.
- 1896 — Публікація твору Юліана Бачинського «Поновлена Україна» з обґрунтуванням історичної правомірності прагнення українців до створення самостійної держави.
- У Городенківському й Коломийському повітах Східної Галичини діяло 30 народних читалень.
- Об'єднання гуртків на Буковині в соціал-демократичну партію.
- 1897— 1899 — Страйки чернівецьких будівельників та ужгородських меблевиків.
- 1897— 1900 — За межами сучасної України в Російській державі проживало 4370,2 тис. українців, що становило 16,6 % всього населення імперії.
- 1897— 1901 — У Києві за проектом В. Шретера побудовано оперний театр.

1897

- У межах сучасної Російської імперії проживало 20,9 млн українців.
- У межах сучасної України українці становили 79,6 % всього населення.
- Створення в Харкові таємної української студентської громади.
- Діяльність таємної організації «Полтавська семінарська громада». Серед її членів були Симон Петлюра, брати М. і В. Міхновські, С. Андрієвський.
- Перший загальноросійський перепис населення.
- Початок української еміграції зі Східної Галичини до Аргентини.
- Пуск у Миколаєві суднобудівного й судномеханічного заводу.
- У межах сучасної України в сільській місцевості проживало 84,0 % всього населення. Робітників було лише 1,5 млн. Налічувалося 24,0 тис. чоловік з вищою і близько 17,0 тис.— із середньою спеціальною освітою.
- Кількість українського населення в Північному Причорномор'ї збільшилася до 3531,6 тис. осіб.
- В Україні діяло 16 798 початкових шкіл усіх типів.
- У Львові засновано Академію ветеринарної медицини.

1898

- У Києві відбувся загальноукраїнський нелегальний з'їзд студентських громад.

1899

- У Києві відкрито Політехнічний інститут.
- З'їзд українських студентських громад.
- У Галичині створено Українську національно-демократичну партію.
- Створено Українську соціал-демократичну партію.
- У Катеринославі почало діяти вище гірниче училище.

УЗАГАЛЬНЮЮЧІ ПРАЦІ

- Грушевський М. С.* Ілюстрована Історія України: Репринтне відтворення видання 1913. К., 1990.
- Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т. К., 1991—1996.
- Грушевський М. С.* Очерк истории украинского народа. 2-е изд. К., 1991.
- Дорошенко Д. І.* Нарис історії України: В 2 т. К., 1991.
- Ефименко А. Я.* История украинского народа. К., 1990.
- Історія русів / Укр. переклад І. Драча. К., 1991.
- Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. К., 1991. Кн. 1: Від найдавніших часів до кінця XIX ст.
- Історія України. Нове бачення: В 2 т. К., 1995—1996. Т. 1. К., 1995.
- История Украинской ССР: В 10 т. К., 1981—1985.
- Крип'якевич І. П.* Історія України. Львів, 1990.
- Огієнко І.* Українська культура: Репринтне відтворення видання 1918. К., 1991.
- Полонська-Василенко Н.* Історія України: В 2 т. К., 1992. *Субтельний О.* Україна: Історія. К., 1992. *Тереженко Ю. І., Курило В. М.* Історія України. К., 1995.

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМ

Лекція 1. Еволюція людини і найдавніших цивілізацій в Україні

- Археология Украинской ССР: В 3 т. К., 1985. Т. 1.
- Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинов И. Н.* Культура эпохи бронзы на территории Украины. К., 1986.
- Давня історія України. К., 1994. Кн. 1.
- Даниленко В. Н.* Энеолит Украины. К., 1974.
- Залізняк Леонід.* Нариси стародавньої історії України. К., 1994.
- Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. К., 1983.
- Лапин В. В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1966.
- Смирнов К. Ф.* Савроматы. М., 1964.
- Тереножкин А. И.* Киммерийцы. К., 1976.
- Уайт Д., Браун Д. М.* Первые люди. М., 1978.
- Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т.* Археологія та стародавня історія України. К., 1992.

Лекція 2. Першопочатки українства (до 80-х років IX ст.)

- Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. М., 1973.

Баран В. Д. Черняхівська культура: За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. К., 1981.

Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. К., 1991.

Борисенко В. Й. Нариси історії України. К., 1993.

Брайчевський М. Ю. Походження Русі. К., 1968.

Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. М., 1973.

Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. К., 1982.

Петров В. П. Етногенез слов'ян. К., 1972.

Петров В. П. Походження українського народу. К., 1992.

Півторак Г. Звідки ми і наша мова? К., 1993.

Трубачев А. М. Этногенез и культура древних славян: Лингвистические исследования. М., 1991.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України. К., 1992.

Лекція 3. Русь-Україна в період політичної єдності Київської Русі (80-ті роки IX — перша третина XII ст.)

Борисенко В. Й. Нариси історії України. К., 1993.

Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. К., 1988.

Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI — XIV вв. К., 1966.

Довженко В. Й. Землеробство Давньої Русі. К., 1961.

Коричный Н. Н. Переяславская земля (X — первая половина XIII в.). К., 1992.

Пашуто В. Т. Внешняя политика древней Руси. М., 1968.

Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982.

Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли. К., 1988.

Смирнов Ю. И., Смолицкий В. Г. Былины о Добрыне Никитиче и Алеше Поповиче. М., 1974.

Толочко П. П. Князь в древней Руси: Власть. Собственность. Идеология. К., 1992.

Толочко П. П. Древняя Русь. К., 1987.

Фроянов Н. Я. Киевская Русь. Л., 1988.

Лекція 4. Україна в період політичної роздробленості Київської Русі й монголо-татарської навали (друга третина XII—XIII ст.)

Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. К., 1966.

Котляр М. Ф. Данило Галицький. К., 1984.

Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. К., 1984.

Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. М., 1963.

Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X—XIII ст. К., 1983.

Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. К., 1989.

Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. К., 1980.

Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987.

Лекція 5. Визволення України з-під влади Золотої Орди і боротьба за створення незалежної Української держави (XIV—XV ст.)

Борисенко В. Й. Нариси історії України. К., 1993.

Гуслистий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. до 1569 р.). К., 1939.

Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII—XV вв. Л., 1976.

Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв. К., 1992.

Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. К., 1984.

Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915.

Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987.

Лекція 6. Українські землі під владою іноземних держав (70-ті роки XV — перша половина XVII ст.)

Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. М., 1959.

Голубуцький В. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. К., 1970.

Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI—первая половина XVII в. К., 1987.

Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.

Котляр М. Ф. Нариси історії й лічби монет на Україні XV—XVIII ст. К., 1981.

Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654). К., 1975.

Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963.

Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV—60-х годах XVI в. К., 1983.

Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. К., 1981.

Яковенко Н. М. Українська шляхта. К., 1993.

Лекція 7. Етнічна консолідація й національно-духовне піднесення української народності у XV—першій половині XVII ст.

Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. Л., 1990.

Дашкевич Я. Основні етапи етнічної свідомості української нації // Родовід. Черкаси, 1991.

Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. К., 1987.

Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.

Курочкін О. В. Новорічні свята українців. К., 1978.

Матейко К. І. Український народний одяг. К., 1977.

Плохий С. Н. Папство и Украина: Политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв. К., 1989.

Українська народність. К., 1990.

Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. К., 1981.

Лекція 8. Поява і роль козацтва в історії України до XVII ст.

Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. Саратов, 1961.

Борисенко В. Й., Заремба С. З. Україна козацька. К., 1993.

Винар Л. Початки українського реєстрового козацтва // Укр. історик. 1964. № 2—3.

Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. К., 1994.

Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654). К., 1975.

Новосельський А. А. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке. М., 1948.

Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. К., 1991.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. К., 1990. Т. 1—2.

Лекція 9. Козацтво — провідна суспільно-політична сила України першої половини XVII ст.

Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. Саратов, 1961.

Борисенко В. Й., Заремба С. З. Україна козацька. К., 1993.

Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. К., 1994.

Мицик Ю. А., Стороженко І. С., Плохій С. М. Тії слави козацької повік не забудем. Дніпропетровськ, 1989.

Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. К., 1991.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. К., 1995.

Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. К., 1990. Т. 2.

Лекція 10. Національно-визвольна революція 1648 р. і створення нової Української держави

Борисенко В. Й., Заремба С. З. Україна козацька. К., 1993.

Воссоединение Украины с Россией: Сб. док.: В 3 т. М., 1954.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

Липинський В. Твори: В 3 т. Репринтне відтворення. Філадельфія, 1990. Т. 3.

Петровський М. Н. Нариси з історії України. Вип. IV. К., 1941.

Степанков В. С. Українська держава в середині XVII століття: Проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648—1657): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. К., 1993.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. К., 1995.

Лекція 11. Продовження війни за незалежність молодій республіки (1649—1654)

Борисенко В. Й., Заремба С. З. Україна козацька. К., 1993.

Голобуцький В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962.

Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1972.

Заборовский Л. В. Борьба русской и польской дипломатии и позиция Османской империи в 1653—1654 гг. // Освободительное движение на Балканах. М., 1978.

Замлинский В. А. Богдан Хмельницкий. М., 1989.

Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // *Жерела до історії України-Руси.* Львів, 1911. Т. 12.

Легкий В. И. Крестьянство Украины в первый период освободительной войны 1648—1654 гг. Л., 1959.

Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. М., 1974.

Мицке Ю. А. Як козаки воювали. Дніпропетровськ, 1990.

Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940.

Поршнев Б. Ф. Франция, Английская революция и европейская политика в середине XVII века. М., 1970.

Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959.

Лекція 12. Соціально-економічні зміни у перші роки національно-визвольної війни (1648—1654)

Борисенко В. Й. До питання про нові явища в соціально-економічному розвитку Лівобережної України другої половини XVII ст. // *Феодалізм на Україні: Економіка, класова боротьба, культура.* 1986.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII—XVIII ст. К., 1985.

Степанков В. С. Социальная политика гетьманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648—1654) и борьба против нее крестьянства и казацкой гольтыбы // *История СССР.* 1979. № 3.

Лекція 13. Завершальний етап національно-визвольної війни за незалежність молодій республіці (1654—1660)

Борисенко В. Й., Заремба С. З. Україна козацька. К., 1993.

Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання: Критичні замітки з приводу однієї концепції // *Україна.* 1991. № 16—17.

Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. К., 1899.

Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // *ЗНТШ.* Львів, 1912—1913. Т. 89.

Липинський В. Україна на переломі (1657—1659) // *Твори: В 3 т.* Репринтне відтворення. Філадельфія, 1991. Т. 3.

Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. М., 1987.

Смолій В. А., Степанков В. С. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. К., 1992.

Яковлева Т. Г. Початковий етап Руїни: Соціально-політичне становище та зовнішня політика України кінця 50-х років XVII ст.; Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 1994.

Лекція 14. Національний розбрат і анархія. Боротьба за відвоювання південноукраїнських земель (1660—1699)

Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50—70-ті роки XVII ст.). К., 1961.

Борисенко В. Й., Заремба С. З. Україна козацька. К., 1993.

Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. К., 1899.

Герасимчук В. Чудновська компанія // ЗНТШ. Львів, 1912—1913. Т. 110—114.

Оглоблін О. Мазепа і Петрик // Зап. Іст.-філол. відділу ВУАН. К., 1928. Т. 23.

Павлишев Н. И. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину (1592—1699). Т. II (1648—1668); Т. 14 (1668—1699). СПб., 1887.

Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: Проблеми державотворення. К., 1993.

Лекція 15. Державний устрій та соціально-економічний розвиток України у другій половині XVII ст.

Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986.

Борисенко В. Й. Втечі російських селян на Лівобережну Україну в другій половині XVII ст. // УІЖ. 1984. № 8.

Борисенко В. И. Пути эволюции феодализма на Левобережной Украине во второй половине XVII в. (Социально-экономические проблемы): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. К., 1990.

Водарский Я. Е. Население России в конце XVII — начале XVIII века. М., 1977.

Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963.

Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне. К., 1908.

Лазаревский Ал. Описание старой Малороссии. К., 1898—1902. Т. I—III.

Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

Лекція 16. Активізація наступу російського уряду на права України в першій чверті XVIII ст.

Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // ЗНТШ. Львів, 1925. Т. 134—135.

Горобець В. М. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України. 1722—1727 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 1993.

Гетьмани України. Історичні портрети: Збірник. К., 1991.

Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

Костомаров Н. И. Мазепа. М., 1992.

Лазаревский А. Описание старой Малороссии. К., 1888—1902.

Мазепа — людина і історичний діяч. К., 1991.

Оглоблін О. П. Україна в часи Петра I. К., 1939.

Різниченко В. Пилип Орлик, гетьман-емігрант. К., 1918.

Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963.

Субтельний О. Мазепинці. К., 1994.

Уманець Ф. Гетьман Мазепа. Пг., 1897.

Енсен А. Мазепа. Історичні картини. К., 1992.

Лекція 17. Останні успіхи старшини в збереженні автономії України (1727—1764)

Герасименко Н. О. Данило Апостол — гетьман Лівобережної України (1727—1734 рр.) // УІЖ. 1992. № 3.

Голубуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734—1775). К., 1961.

Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. Авгсбург, 1948.

Скальковський П. Історія Нової Січі. К., 1995.

Щербина В. Україна і російський уряд з середини XVIII ст. // Записки Філол. відділу ВУАН. К., 1925. Ч. VI.

Лекція 18. Зведення України до стану окраїни Російської імперії (1764—1799)

Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків, 1993.

Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII в. М., 1958.

Голубуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування. К., 1961.

Голубуцький В. А. Черноморское казачество. К., 1956.

Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М., 1959.

Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. Симферополь, 1951. Ч. 1.

Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй пол. XVIII в. К., 1988.

Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII столетии. Одесса, 1889.

Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. К., 1978.

Лекція 19. Соціально-економічний розвиток у XVIII ст.

Балабушевич Т. А. Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. К., 1993.

Барвинский В. А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII ст. Харьков, 1909.

Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений в Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986.

Гуржий О. І. Право в українській козацькій державі: друга половина XVII—XVIII ст. К., 1994.

Панащенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1995.

Пономарев А. М. Промышленность Украины в XVIII в. Черновцы, 1968.

Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. Львів, 1971.

Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Харьков, 1964.

Лекція 20. Соціальні та національні рухи у XVIII ст.

Антонович В. Исследование о гайдамачестве по актам 1700 — 1768 гг. К., 1876.

Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. док. К., 1970.

Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришництва XVI—XIX ст. Львів, 1966.

Гуржій І. О. Повстання селян в Турбаях (1789—1793). К., 1950.

Коліївщина 1768. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. К., 1970.

Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні в 20—60-ті рр. XVIII ст. К., 1965.

Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного: Антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр. К., 1989.

Лекція 21. Зміни в культурі другої половини XVII—XVIII ст.

Білецький П. Український портретний живопис XVII—XVIII ст. К., 1973.

Жолтовський П. Художнє життя на Україні XVI—XVIII ст. К., 1983.

Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.

Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст. К., 1972.

Секуляризація духовного життя на Україні в епоху Гуманізму і Реформації: Зб. наук. праць. К., 1991.

Федас Й. Ю. Український народний вертеп. К., 1987.

Лекція 22. Криза середньовічних і розвиток нових соціально-економічних відносин у першій половині XIX ст.

Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954.

Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII—1861 р.: Зб. док. К., 1982.

Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII — первой половине XIX века (1719—1858). М., 1976.

Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. К., 1989.

Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. К., 1972.

Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. К., 1991.

Лекція 23. Національно-духовне відродження у першій половині XIX ст.

Абалихин Б. Отечественная война 1812 г. и украинское казачество // Украинское казачество. Вып. II. К., 1993.

Барщак І. Наполеон і Україна. Львів, 1937.

Волинський П. К. Іван Котляревський: Життя і творчість. К., 1969.

Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII—первой половины XIX ст. К., 1988.

Марченко М. І. Українська історіографія. К., 1959.

«Русалка Дністрова»: Документи і матеріали. К., 1989.

«Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. К., 1987.

Лекція 24. Політизація національного руху в першій половині XIX ст.

- Біографія Т. Г. Шевченка у спогадах сучасників. К., 1958.
Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество. М., 1959.
Кирилло-Мефодіївське товариство: В 3 т. К., 1990.
Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975.
Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. К., 1971.

Лекція 25. Скасування кріпацтва та демократичні реформи другої половини XIX ст.

- Анфимов А. Ф. Крестьянское хозяйство Европейской России. М., 1980.
Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. М., 1968.
Леценко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. К., 1970.
Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. К., 1965.
Страховский И. Крестьянские права и учреждения. Спб., 1904.
Теплицький В. П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. К., 1959.
Рындзюнский П. Г. Утверждение капитализма в России. М., 1978.

Лекція 26. Індустріалізація економіки в другій половині XIX ст.

- Билимович А. Д. Товарное движение на русских железных дорогах. К., 1902.
Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості. К., 1930. Ч. II.
Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст. К., 1968.
Мельник Л. Г. Промисловий переворот на Україні. К., 1972.
Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. К., 1962. Ч. II.
Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.). К., 1963.

Лекція 27. Громадівський і земський рухи другої половини XIX ст.

- Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60—90-х роках XIX ст. К., 1980.
Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974.
Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. К., 1971.
Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848—1914. Львів, 1926. Ч. I.
Лукеренко Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. К., 1967.
Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький. К., 1987.
Сарбей В. Г. Історія України XIX — початок XX ст. К., 1994.
Чарнолуцкий В. Земство и народное образование. СПб., 1911.

Лекція 28. Політична діяльність таємних організацій, гуртків і груп другої половини XIX ст.

Дмитриченко В. С. Соціалістична думка на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974.

Катренко А. М. В борьбе за пробуждение народной революции: Из истории революционно-демократического движения на Украине в 80-х — начале 90-х годов XIX в. К., 1988.

Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. К., 1971.

Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973.

Светленко С. И. Революционно-народническое движение 70-х годов XIX в. на Украине в воспоминаниях современников. Днепропетровск, 1990.

Шевченко І. І. Из історії соціал-демократичних організацій на Україні: Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». К., 1956.

Юрченко О. Т., Демченко М. В. Поширення марксизму і соціал-демократичні організації на Україні. К., 1983.

Лекція 29. Зміни в соціальній та національній структурі української нації другої половини XIX ст.

Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX ст. К., 1993.

Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. К., 1965.

Стрелко А. А. Славянское население в странах Латинской Америки. К., 1980.

Теплицький В. П. Реформа 1861 р. й аграрні відносини на Україні. К., 1959.

Тихонов В. П. Переселения в России во второй половине XIX в. М., 1973.

Українці. Макет тома серії «Народи і культури». М., 1994. Кн. 1.

Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. К., 1991.

Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX — початок XX ст.). К., 1960.

Лекція 30. Західноукраїнські землі в другій половині XIX ст.

Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. К., 1969.

Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. К., 1983.

Кравець М. М. Селянство Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. Львів, 1964.

Кукурудзяк М. П. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX — на початку XX ст. Львів, 1982.

Освободительное движение народов Австрийской империи (период утверждения капитализма). М., 1981.

Трусевич С. М. Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50—70-х роках XIX ст. К., 1978.

Яцкевич Є. А. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму (1848—1900). К., 1958.

Лекція 31. Культура України другої половини ХІХ ст.

Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія. К., 1977.

Афанасьєв В. А. Товариство південноросійських художників. К., 1961.

Борисенко Б. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60—90-х роках ХІХ ст. К., 1980.

Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні. К., 1994.

Казимиров О. А. Український аматорський театр. К., 1965.

Кожолянко Г. К. Матеріальна культура населення Буковини. К., 1988.

Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. К., 1966.

Мороз З. П. Українська драматургія і театр другої половини ХІХ ст. К., 1950.

Пономарьов А. П. Українська етнографія. К., 1994.

Федів Ю. Історія української філософії. К., 1995.

	Передмова	3
<i>Лекція 1</i>	Еволюція людини і найдавніших цивілізацій в Україні	5
<i>Лекція 2</i>	Першопочатки українства (до 80-х років IX ст.)	22
<i>Лекція 3</i>	Русь-Україна в період політичної єдності Київської Русі (80-ті роки IX—перша третина XII ст.)	46
<i>Лекція 4</i>	Україна в період політичної роздробленості Київської Русі й монголо-татарської навали (друга третина XII—XIII ст.)	70
<i>Лекція 5</i>	Визволення України з-під влади Золотої Орди й боротьба за створення незалежної Української держави (XIV—XV ст.)	87
<i>Лекція 6</i>	Українські землі під владою іноземних держав в (70-ті роки XV — перша половина XVII ст.)	108
<i>Лекція 7</i>	Етнічна консолідація й національно-духовне піднесення української народності у XV — першій половині XVII ст.	127
<i>Лекція 8</i>	Поява і роль козацтва в історії України до XVII ст.	146
<i>Лекція 9</i>	Козацтво — провідна суспільно-політична сила України першої половини XVII ст.	162
<i>Лекція 10</i>	Національно-визвольна революція 1648 р. і створення нової Української держави	179
<i>Лекція 11</i>	Продовження війни за незалежність молоді республіки (1648—1654)	194
<i>Лекція 12</i>	Соціально-економічні зміни у перші роки національно-визвольної війни (1648—1654)	210
<i>Лекція 13</i>	Завершальний етап національно-визвольної війни за незалежність молоді республіки (1654—1660)	224

<i>Лекція</i> 14	Національний розбрат і анархія. Боротьба за відвоювання південноукраїнських земель (1660—1699)	235
<i>Лекція</i> 15	Державний устрій та соціально-економічний розвиток України в другій половині XVII ст.	254
<i>Лекція</i> 16	Активізація наступу російського уряду на права України в першій чверті XVIII ст.	278
<i>Лекція</i> 17	Останні успіхи старшини в збереженні автономії України (1727—1764)	304
<i>Лекція</i> 18	Зведення України до стану окраїни Російської імперії (1764—1799)	314
<i>Лекція</i> 19	Соціально-економічний розвиток у XVIII ст.	327
<i>Лекція</i> 20	Соціальні та національні рухи у XVIII ст.	346
<i>Лекція</i> 21	Зміни в культурі другої половини XVII—XVIII ст.	354
<i>Лекція</i> 22	Криза середньовічних і розвиток нових соціально-економічних відносин у першій половині XIX ст.	367
<i>Лекція</i> 23	Національно-духовне відродження у першій половині XIX ст.	387
<i>Лекція</i> 24	Політизація національного руху в першій половині XIX ст.	416
<i>Лекція</i> 25	Скасування кріпацтва та демократичні реформи другої половини XIX ст.	432
<i>Лекція</i> 26	Індустріалізація економіки в другій половині XIX ст.	451
<i>Лекція</i> 27	Громадівський і земський рухи другої половини XIX ст.	466
<i>Лекція</i> 28	Політична діяльність таємних організацій, гуртків і груп другої половини XIX ст.	487
<i>Лекція</i> 29	Зміни в соціальній та національній структурі української нації другої половини XIX ст.	503
<i>Лекція</i> 30	Західноукраїнські землі в другій половині XIX ст.	514
<i>Лекція</i> 31	Культура України другої половини XIX ст.	529
	Х р о н о л о г і ч н и й д о в і д н и к	552
	<i>Рекомендована література</i>	<i>603</i>

Навчальне видання

Борисенко Володимир Йосипович

КУРС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

З найдавніших часів до ХХ століття

В и д а н н я д р у г е

Художнє оформлення Г. Т. Задніпряного

Художній редактор О. Г. Григій

Технічний редактор Л. І. Швець

Коректор П. Л. Пироженко

Підп. до друку 27.10.97. Формат 84×108/32. Папір офсет. № 1.
Гарн. Таймс. Друк офсет. Ум. друк. арк. 32,34. Ум. фарбовідб. 32,71
Обл.-вид. арк. 36,89. Вид. № 3887. Зам. № 8-500

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
252001 Київ-1, Хрещатик, 10

Свідомство про державну реєстрацію № 05591690 від 23.04.94

АТ фірма «ВПОЛ», м. Київ, вул. Волинська, 60